

श्रीगणेशाय नमः ॥ अथ महाभारते हरिवंशे विष्णुपर्व ॥ अमुष्मिन्मथमेव्याये स्वर्गादथेत्य नारदः ॥ कंसायाकथयन्तस्य कृष्णान्मृत्युरीरयिते ॥ १ ॥ प्रेषयामास दूतमिति शेषः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ विमृज्य प्रकल्प्य ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ लघुस्वसा कनिष्ठभागिनी तैवेति शेषः । अन्ये तु श्रीगणेशाय नमः ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ज्ञात्वा विष्णुं क्षितिगतं भागांश्च त्रिदिवौकसाम् ॥ विनाशशंसी कंसस्य नारदो मथुरां यया ॥ १ ॥ त्रिविष्टपादापतितो मथुरोपवने स्थितः ॥ प्रेषयामास कंसस्य उग्रसेनसुतस्य वै ॥ २ ॥ स दूतः कथयामास मुनेरागमनं वने ॥ स नारदस्यागमनं श्रुत्वा त्वरितविक्रमः ॥ ३ ॥ निर्जगामासुरः कंसः स्वपुत्र्याः पद्मलोचनः ॥ स ददृशोतिथिं श्लाघ्यं देवर्षिं वीतिकल्मषम् ॥ ४ ॥ तेजसा ज्वलनाकारं वपुषा सूर्यवर्चसम् ॥ सोभिवाद्यर्षये तस्मै पूजां चक्रे यथाविधि ॥ ५ ॥ आसनं चाग्निवर्णभं विमृज्योपजहार सः ॥ निषसादसने तस्मिन्स वै शक्रसखो मुनिः ॥ ६ ॥ उवाच चोग्रसेनस्य सुतं परमकोपनम् ॥ पूजितोहं त्वया वीर विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ७ ॥ गते त्वेवं मम वचः श्रूयतां गृह्यतां त्वया ॥ अनुमृत्य दिवोलोकानहं ब्रह्मपुरोगमान् ॥ ८ ॥ गतः सूर्यसखं तात विपुलं मेरुपर्वतम् ॥ स नन्दनवनं चैव दृष्ट्वा चैत्रस्थं वनम् ॥ ९ ॥ आपुतं सर्वतीर्थेषु सरित्सु सह दैवतैः ॥ दिव्या त्रिवारा दृष्टा मे पुण्या त्रिपथगा नदी ॥ १० ॥ स्मरणादेव सर्वपाप्महंसां या विभेदिनी ॥ उपस्पृष्टं च तीर्थेषु दिव्येषु च यथाक्रमम् ॥ ११ ॥ दृष्टं मे ब्रह्मसदनं ब्रह्मार्पणसेवितम् ॥ देवगन्धर्वनिधौपिरप्सरोभिश्च नादितम् ॥ १२ ॥ सोहं कदाचिद्देवानां समाजे मेरुमूर्धनि ॥ संगृह्य वीणां संसक्तमगच्छं ब्रह्मणः सभाम् ॥ १३ ॥ सोहं तत्र सितोष्णीषान्नानारत्नविभूषिताम् ॥ दिव्यासनगतान्देवानपश्यं सपितामहान् ॥ १४ ॥ तत्र मन्त्रयतामेवं देवतानां मया श्रुतः ॥ भवतः सानुगस्यैव वधोपायः सुदारुणः ॥ १५ ॥ तत्रैषा देवकी या ते मथुरायां लघुस्वसा ॥ योस्या गर्भोष्टमः कंस स ते मृत्युर्भविष्यति ॥ १६ ॥ देवानां स तु सर्वस्वं त्रिदिवस्य गतिश्च सः ॥ परं रहस्यं वेदानां स ते मृत्युर्भविष्यति ॥ १७ ॥ परश्चैवापरस्तेषां स्वयंभूश्च दिवौकसाम् ॥ १८ ॥ श्लाघ्यश्च स हि ते मृत्युर्भूतपूर्वश्च तं स्मर ॥ यत्नश्च क्रियतां कंस देवैक्या गर्भकृन्तने ॥ १९ ॥ एषा मे त्वद्गता प्रीतिर्यदर्थं चाहमागतः ॥ भुज्यतां सर्वकामार्थाः स्वस्ति तेस्तु व्रजाम्यहम् ॥ २० ॥ इत्युक्त्वा नारदे याते तस्य वाक्यं विचिन्तयन् ॥ जहासौच्चैस्ततः कंसः प्रकाशदशनश्चिरम् ॥ २१ ॥

पितृस्वसेति पाठं प्रकल्प्य पितृसंबन्धिनी स्वसा व्यवहितभागिनीति व्याचख्युः ॥ १६ ॥ १७ ॥ परो मोक्षः अपरः स्वर्गः तत्पद इत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥ स्वस्ति शोभनम् ॥ २० ॥ २१ ॥

श्लो-१ गर्भेषु यदि शक्यते इति ।

॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ कदं पंडितम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ कोलिकिलः युद्धोत्सुकः सुष्ठिष्ठान् सिन्धान् ॥ ३० ॥ कण्डूयमानः संवर्षं जनयन् तन्वैः उपायैः ॥ ३१ ॥
 ॥ ३२ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ अस्मिन् द्वितीये द्वाध्याये कंसस्याक्रुतोज्योते ॥ विष्णुना योगमायायै देवकार्यानुशासनम् ॥ १ ॥ आज्ञा-
 पत्त आज्ञापितवात् । संवत्स्रः क्रुद्धः ॥ १ ॥ प्रथमाद् प्रथमं जन्वादिनं प्राप्येत्यर्थः । सोऽयं पृथङ्मार्गणदेवोपदेवोऽप्यैहिकव्य इत्यर्थः ॥ २ ॥ प्रच्छन्नैः परस्मैकैः ॥ ३ ॥
 सस्मितं चैव प्रोवाच भृत्यानामग्रतः स्थितः ॥ द्वास्थः खलु स सर्वेषु नारदो न विशारदः ॥ २२ ॥ नाहं भीषयितुं शक्या देवैरपि सवासवैः ॥ आ-
 सनस्थः शयानो वा प्रमत्तो मत्त एव च ॥ २३ ॥ योहं देव्यामुदराभ्यां क्षोभयं धरागमिमम् ॥ कोस्ति मां भानुपे लोके यः क्षोभयितुमुत्सहत् ॥
 ॥ २४ ॥ अद्यप्रभृति देवानामपे देवानुवर्तिनाम् ॥ नृपक्षिपुसुंचायां करोमि कदं महत् ॥ २५ ॥ आज्ञाप्यतां ह्यः केशी प्रलम्बो धेनुकस्तथा ॥
 अरिष्टो वृषभश्चैव पूतना कालियस्तथा ॥ २६ ॥ अट्ठं पृथिवीं दृत्वा यथष्टं कामरूपिणः ॥ ग्रहरजं च खेपु देऽस्माकं पक्षद्रूपकाः ॥ २७ ॥
 गर्भस्थानामपि गतिर्विज्ञेया चैव देहिनाम् ॥ नारदेन हि गर्भभ्यो भयं नः समुदाहृतम् ॥ २८ ॥ भवन्तो हि यथाकामं मोदन्तां विगतज्वराः ॥
 मां च वो नाथमाश्रित्य नास्ति देवकृतं भयम् ॥ २९ ॥ स तु कोलिकिलो विप्रो भेदशीलश्च नारदः ॥ सुष्ठिष्ठानपि लोकेस्मिन्भेदयच्छभते रतिम् ॥
 ॥ ३० ॥ कण्डूयमानस्सततं लोकानन्दति चञ्चलः ॥ घटमानो नोन्मार्णां तन्त्रैरपि चैव हि ॥ ३१ ॥ एवं स विलषन्नेव वाङ्मात्रेणैव केवलम् ॥
 विवेश कंसो भवनं द्वाभ्यानेन चेतसा ॥ ३२ ॥ इति श्रीमद्भारते रितेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि नारदुत्तमने कंसवाक्यं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ सोऽज्ञापयत संख्यस्सचिवानात्मनो हितान् ॥ यत्ता भवत सर्वे वै देवक्या गर्भकृत्तने ॥ १ ॥ प्रथमादेव हन्तव्या गर्भास्ते
 सप्त एव हि ॥ मूलदेव तु हन्तव्यस्सोनर्थो यत्र संशयः ॥ २ ॥ देवकी च गृहे गुप्ता प्रच्छन्नैरभिरक्षिता ॥ स्वैरं चरतु विश्रब्धा गर्भकाले तु रक्ष्य-
 ताम् ॥ ३ ॥ मासान् पुष्पमासादीन् गणयन्तु मम स्त्रियः ॥ परिणामे तु गर्भस्य शेषं ज्ञास्यामहे वयम् ॥ ४ ॥ वसुदेवस्तु संरक्ष्यः स्त्रीसनाथासु
 भूमिषु ॥ अप्रमत्तैर्मम हिते रात्रावहनि चैव हि ॥ स्त्रीभिर्भवैश्चैव वक्तव्यं न तु कारणम् ॥ ५ ॥ एष भानुष्यको यत्नो भानुषेव साध्यते ॥
 श्रूयतां येन देवं हि मद्विधैः प्रतिहन्त्यते ॥ ६ ॥ मन्त्रग्रामैः सुविहितैरौषधैश्च सुयोजितैः ॥ यत्नेन चानुज्जलेन देवमप्यनुलोम्यते ॥ ७ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥
 एवं स यत्नवान्कंसो देवकीगर्भकृत्तने ॥ भयेन मन्त्रायामास श्रुताथो नारदास्त वै ॥ ८ ॥ परिणामे दशममासादौ ॥ ८ ॥ स्त्रीसनाथासु अन्तःपशूनिषु र्वर्षैः
 नृपुंसकैः वसुदेवसन्निधौ प्रसवे सति स गर्भमन्यत्र मा नयत्वित्येतदर्थं सोऽपि रक्ष्य इत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ अनुलोम्यते अनुकूलं क्रियते ॥ ७ ॥ श्रुतार्थः ज्ञातप्रयोजनः ॥ ८ ॥

अरिष्टम् अक्षममिति संज्ञितम् उत्पातरूपमित्यर्थः ॥ १ ॥ आधानं स्थापनम् ॥ १० ॥ गर्भशयनाः जलगर्भशायिनः षड्गर्भा नामतः, नाम्ना-हंसः सुविक्रमः क्राथो दमनो विपुमर्दनः ।
 कोपहन्तेति विख्याताः षड्गर्भा नाम दानवा इति पुराणप्रसिद्धाः ॥ ११ ॥ अमृतप्राशनोपमाः देवतुल्या अमरकल्या इत्यर्थः ॥ १२ ॥ ताततातं स्वपितामहम् लोकपितामहं
 ब्रह्माणम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ वरः श्रेष्ठः वरः प्रार्थितोर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ वी युष्माभिः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ संयताः हिरण्यकशिपुशोपेन निरु-
 एवं श्रुत्वा प्रयत्नं वै कंसस्यारिष्टसंज्ञितम् ॥ अन्तर्द्वीनं गतो विष्णुश्चिन्तयामास वीर्यवान् ॥ ९ ॥ सप्तमान्देवकीगर्भान्भोजपुत्रो वधिष्यति ॥ अष्टमे
 च मया गर्भे कार्यमाधानमात्मनः ॥ १० ॥ तस्य चिन्तयतस्त्वेवं पातालमगमन्मनः ॥ यत्र ते गर्भशयनाः षड्गर्भा नाम दानवाः ॥ ११ ॥ वि-
 क्रान्तवपुषो दीप्तास्तेऽमृतप्राशनोपमाः ॥ अमरप्रतिमा युद्धे पुत्रा वै कालनेमिनः ॥ १२ ॥ ते ताततातं संत्यज्य हिरण्यकशिपुं पुरा ॥ उपासांचक्रिरे
 दैत्याः पुरा लोकपितामहम् ॥ १३ ॥ तप्यमानास्तपस्तीव्रं जटामण्डलधारिणः ॥ तेषां प्रीतोभवद्ब्रह्मा षड्गर्भाणां वरं ददौ ॥ १४ ॥ ब्रह्मोवाच ॥
 भो भो दानवशार्दूलस्तपसाहं सुतोषितः ॥ ब्रूत वो यस्य यः कामस्तस्य तं तं करोम्यहम् ॥ १५ ॥ ते तु सर्वे समानार्थो दैत्या ब्रह्माणमब्रुवन् ॥ यदि नो
 भगवान्प्रीतो दीयतां नो वरो वरः ॥ १६ ॥ अवध्याः स्याम भगवन्दैवैस्समहोरगैः ॥ शापप्रहरणैश्चैव स्वस्ति नोऽस्तु महर्षिभिः ॥ १७ ॥ यक्षगन्धर्व-
 पतिभिस्सिद्धचारणमानवैः ॥ मा भूद्रथो नो भगवन्दुदासि यदि नो वरम् ॥ १८ ॥ तातुवाच ततो ब्रह्मा सुप्रीतेनान्तरात्मना ॥ भवद्विर्यदिदं प्रोक्तं
 सर्वमेतद्भविष्यति ॥ १९ ॥ षड्गर्भाणां वरं दत्त्वा स्वयंभूस्त्रिदिवं गतः ॥ ततो हिरण्यकशिपुः सरोषो वाक्यमब्रवीत् ॥ २० ॥ मामुत्सृज्य वरो यस्मादृतो
 वः पद्मसंभवात् ॥ तस्माद्भस्त्र्याजितः स्नेहः शत्रुभूतांस्त्यजाम्यहम् ॥ २१ ॥ षड्गर्भो इति योयं वः शब्दः पित्राभिर्वाद्धितः ॥ स एव वो गर्भगताम्पिता
 सर्वान्वधिष्यति ॥ २२ ॥ षडेव देवकीगर्भाः षड्गर्भो वै महासुराः ॥ भविष्यथ ततः कंसो गर्भस्थान्वो वधिष्यति ॥ २३ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ जगामाथ
 ततो विष्णुः पातालं यत्र तेऽसुराः ॥ षड्गर्भास्संयतास्सन्ति जले गर्भगृहेऽग्न्याः ॥ २४ ॥ संददर्श जले गुप्तान्षड्गर्भान्गर्भसंस्थितान् ॥ निद्रया
 कालरूपिण्या सर्वानन्तर्हितान्स वै ॥ २५ ॥ स्वप्नरूपेण तेषां वै विष्णुर्देहानथाविशत् ॥ प्राणेश्वरांश्च निष्कृष्य निद्रायै प्रददौ तदा ॥ २६ ॥
 द्वाः ॥ २४ ॥ संददर्श सः विष्णुः ॥ २५ ॥ स्वमेति । ब्रह्मवरदानादविनष्टस्थूलदेहानमेव तेषां विष्णुमायाबलेन स्वमवजन्मान्तरप्रतिभातो हिरण्यकशिपुशोपनिमित्तो लवणस्पेय
 जात इत्यर्थः । प्राणेश्वरान् जीवान् । नन्वेवं स्वेहाद्वर्हितैः पुरुषैर्देशान्तरे स्वमप्रपञ्चो जाग्रदस्तस्यत एव प्रतीयत इति दर्शितम् । तेन अस्मदृष्ट्या षड्गर्भाणां जन्म योगमाया-
 कृतत्वादिब्रजालपुरवद व्यावहारिकम् । षड्गर्भदृष्ट्या तु स्वमवत्यतिभासिकमिति सिद्धेन कथिदोषः ॥ २६ ॥

उत्पृष्ट्वा आज्ञता ॥ ७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ देवी पूज्या ॥ ३० ॥ ततश्च एति सप्तस्य गर्तस्य यवपि प्रसव्य जीवनविरुद्धं तथापि रोहिण्यदुरे प्रवेशस्तस्यां गर्तसंक्रम्य माया बलदेवो ज्ञेयम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ नवमत्वं कृष्णमनु तस्या अपि देवभ्युदरे स्थलालं प्रयोत्सोति सिद्ध्यति । पक्वमिति तद्वत्त्वं । कृष्णजन्यं तदनन्तरं देव्या इति युक्तम् । एतस्या-
तां चोवाच ततो निद्रां विष्णुः सत्यपराक्रमः ॥ गच्छ निद्रं मयात्पृष्ट्वा देवप्रियवर्तान्तिकम् ॥ २७ ॥ इमांश्रान्धराभ्यां पद्भ्यान्निद्रां वीतवान् ॥
सर्वप्राणेशश्चैव पद्भ्यान्निद्रां देहिन् ॥ पद्भ्यान्निद्रां देहिन् योजयन् यथाक्रमम् ॥ २८ ॥ जातेष्वेतेषु गर्भेषु जीतेषु च यथक्षयम् ॥ कंसस्य विकले
यत्ने देवक्याः सफलं श्रमे ॥ २९ ॥ प्रसादं ते करिष्यामि मत्प्रभावसमं भुवि ॥ येन सर्वस्य लोकस्य देवि देवी भविष्यति ॥ ३० ॥ सततो देवकीभ्यो
योऽश्वत्थाम्नो ममाग्रजः ॥ स संक्रमयितव्यस्ते सततो मासि रोहिणीम् ॥ ३१ ॥ संकर्मणात्तु गर्भस्य स तु संकर्षणो बुध ॥ भविष्यत्यग्रजो भ्राता
मम शितांशुदर्शनः ॥ ३२ ॥ पतितो देवकीगर्भस्तप्तभयं भयादिति ॥ अष्टमे मासि गर्भस्य कंसो यत्नं करिष्यति ॥ ३३ ॥ या तु सा नन्दगोपस्य
दयिता भुवि विधुता ॥ यशोदा नाम भद्रं ते भार्या गोपकुलोद्भवा ॥ ३४ ॥ तस्यास्त्वं नवमो गर्भः कुलस्माकं भविष्यसि ॥ नवम्यामेव सजाता कृ-
ष्णपक्षस्य वै तिथौ ॥ ३५ ॥ अहं त्वभिजितो योगे निद्रायां यौवने स्थिते ॥ अर्द्धरात्रे करिष्यामि गर्भमांशं यथासुखम् ॥ ३६ ॥ अष्टमस्य तु मा-
सस्य जातावां ततः समम् ॥ प्राप्स्यावो गर्भव्यत्यासं प्राप्ते कंसस्य नाशने ॥ ३७ ॥ अहं यशोदां यास्यामि त्वं देवि भज देवकीम् ॥ आवयोर्ग-
र्भसंयोगे कंसो गच्छतु मूढताम् ॥ ३८ ॥ ततस्त्वां गृह्य चरणे शिलायां पातयिष्यति ॥ निरस्यमाना गगने स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥ ३९ ॥ म-
च्छवीसदृशी कृष्णा संकर्षणसमानना ॥ विभ्रती विपुलौ बाहू मम बाहूपभौ दिवि ॥ ४० ॥ त्रिशूलं शूलमुद्यम्य खट्वं च कनकत्सरम् ॥ पात्रौ च पू-
र्णा मधुना पङ्कजं च सुनिर्मलम् ॥ ४१ ॥ नीलकौशयोगं सतीता पीतेनोत्तरावाससा ॥ शशिरश्मिप्रकाशेन हरेणोरसि राजता ॥ ४२ ॥ दिव्यकुण्ड-
लपूर्णाभ्यां श्रवणाभ्यां विभूषिता ॥ चन्द्रतापनभूतेन मुखेन त्वं विराजिता ॥ ४३ ॥ सुकुटेन विचित्रेण केशवन्धेन शोभिना ॥ भुजङ्गाभैर्भुजिर्भा-
मैर्भूषयन्ती दिशो दृशा ॥ ४४ ॥ ध्वजेन शिखिवह्णेन उच्छ्रितेन विराजता ॥ अङ्गजेन मधूराणामङ्गदेन च भास्वता ॥ ४५ ॥ कीर्णा भूतगणधारे-
मंत्रियोगावुर्वर्तिनी ॥ कौमारं व्रतमास्थाय त्रिदिवं त्वं गर्मिष्यसि ॥ ४६ ॥

मपि रात्रौ तत्कालिकतिथिरेतसंज्ञात् ॥ ३५ ॥ अभिजितो निद्राया अष्टममुहूर्तस्य गर्भमांशम् उदराग्निगमम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ व्यत्यासमेव ह । अहमिति । गर्भसंयोगे अन्योन्यव्य-
त्यसौ ॥ ३८ ॥ निरस्यमाना आस्फाल्यमाना ॥ ३९ ॥ ४० ॥ कनकत्सरं सुवर्णमुष्टिम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ अङ्गजेन पिच्छेना ॥ ४४ ॥ कीर्णा परिधृता कौमारं कुमारियायम् ॥ ४५ ॥

शतदृक् सहस्राक्षः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ सत्या अवश्यफला उपयाचना मयेदम् ईप्सितं कुरु अहं त्वां पूजयिष्यामीत्येवंरूपा प्रार्थना सत्या उपयाचना यस्यां सा तथा ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ पुत्रतः पुत्रप्रभृतित्यर्थः ॥ ५३ ॥ गतिः आपन्नविचारयित्री ॥ ५४ ॥ अनेन वक्ष्यमाणेन तस्य स्तोत्रहं न प्रणश्यामि अदृशो न भवामि । स नित्यं मद्भक्तिं लभतेहं च तं न त्यजामीत्यर्थः ॥ ५५ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ ५६ ॥ ॥ अस्मिन् तृतीये त्वध्याये विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ आर्यास्तव

तत्र त्वां शतदृक् शक्नो मत्प्रदिष्टेन कर्मणा ॥ अभिवेकेण दिव्येन देवैस्सह योक्ष्यसे ॥ ४७ ॥ तत्रैव त्वां भगिन्यर्थे ग्रहीष्यति स वासवः ॥ कुशिकस्य तु गोत्रेण कौशिकी त्वं भविष्यसि ॥ ४८ ॥ स ते विन्ध्ये नगश्रेष्ठे स्थानं दास्यति शाश्वतम् ॥ ततः स्थानसहस्रेस्त्वं पृथिवीं शोभयिष्यसि ॥ ४९ ॥ त्रैलोक्यचारिणी सा त्वं भुवि सत्योपयाचना ॥ चरिष्यसि महाभागे वरदा कामरूपिणी ॥ ५० ॥ तत्र शुम्भनिशुम्भौ द्वौ दानवौ नगचारिणौ ॥ तौ च कृत्वा मनसि मां सानुगौ नाशयिष्यसि ॥ ५१ ॥ कृत्वा नुयात्रां भूतैस्त्वं सुरासंसवलप्रिया ॥ तिथौ नवम्यां पूजां त्वं प्राज्यसे सपशुक्रियाम् ॥ ५२ ॥ ये च त्वां मत्प्रभावज्ञाः प्रणमिष्यन्ति मानवाः तेषां न दुर्लभं किञ्चित्पुत्रतो धनतोऽपि वा ॥ ५३ ॥ कान्तरेष्ववसन्नानां मग्नानां च महानर्षे ॥ दस्युभिर्वा निरुद्धानां त्वं गतिः परमा नृणाम् ॥ ५४ ॥ त्वां तु स्तोष्यन्ति ये भक्त्या स्तवेनानेन वै शुभे ॥ तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥ ५५ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि भारवतरणे निद्रासंविज्ञानो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ ५६ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ आर्यास्तव प्रवक्ष्यामि यथोक्तमृषिभिः पुरा ॥ नारायणो नमस्यामि देवो त्रिभुवनेश्वराम् ॥ १ ॥ त्वं हि सिद्धिर्धृतिः कीर्तिः श्रीर्विद्या सन्नतिर्भक्तिः ॥ संध्या रात्रिः प्रभा निद्रा कालरात्रिस्तथैव च ॥ २ ॥ आर्या कात्यायनी देवी कौशिकी ब्रह्मचारिणी ॥ जननी सिद्धसेनस्य उग्रचारी महाबलः ॥ ३ ॥ जया च विजया चैव पुष्टिस्तुष्टिः क्षमा दया ॥ ज्येष्ठा यमस्य भगिनी नीलकण्ठोपवासिनी ॥ ४ ॥ गुरुरूपा विरूपा च अनेकविधिचारिणी ॥ विरूपाक्षी विशालाक्षी भक्तानां परिरक्षिणी ॥ ५ ॥ पर्वताग्रेषु घोरेषु नर्देषु च गृहसु च ॥ वास्तव महादेवि वनेषूपवनेषु च ॥ ६ ॥ शर्वैर्वर्षैश्चैव पुलिन्दैश्च सुपूजिता ॥ मयूरपिच्छव्यजिनी लोकान् क्रमसि सर्वज्ञाः ॥ ७ ॥ कुक्ष्यैश्छागलेभ्यैस्सहस्रैर्ग्रैस्सभाकुला ॥ वण्टानिनादबहुला विन्ध्यवासिन्यभिभृता ॥ ८ ॥

उपन्यस्तो जगद्धित इतीयति ॥ १ ॥ आर्यास्तवम् अनेनेति प्राकृष्टतम् ॥ २ ॥ सिद्धिमुक्तिवृत्तिर्जिघ्रसम् ॥ ३ ॥ सिद्धसेनस्य स्कन्धस्य । उग्रचारी उग्रेण कर्मणा चरतिस्तुत्रचारिणी पुंस्त्वमार्षम् ॥ ३ ॥ यमस्य भगिनी मृत्युः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ छागलेभ्यः विशेषैः ॥ ८ ॥

विथुलीत्यादिषु पुंस्त्वमार्गम् ॥ ९ ॥ निष्ठा मरणम् परमा गतिमुक्तिः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ सीता लाङ्गलपद्धतिः धरणी धरित्री ॥ १४ ॥ प्रथमा यक्षी कु-
 बेरमाता सांयात्रिकाणां पतेवणिजाम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ राजद्वारादिषु पूर्णा लक्ष्मरिति शेषः ॥ १७ ॥ मानसी सत्यसंकल्पालिका चेतोवृत्तिः ॥ १८ ॥ १९ ॥ वसुमती-
 त्रिशूली पट्टिशधरा सूर्यचन्द्रपताकिनी ॥ नवमी कृष्णपक्षस्य शुक्लस्यैकादशी तथा ॥ ९ ॥ भगिनी बलदेवस्य रजनी कलहप्रिया ॥ आवासः
 सर्वभूतानां निष्ठा च परमा गतिः ॥ १० ॥ नन्दगोपसुता चैव देवानां विजयावहा ॥ चीरवासास्तुवासाश्च रौद्री संध्याचरी निष्ठा ॥ ११ ॥
 प्रकीर्णकेशी मृत्युश्च सुरामांसबलिप्रिया ॥ लक्ष्मीरलक्ष्मीरूपेण दानवानां वधाय च ॥ १२ ॥ सावित्री चापि देवानां याता मन्त्रगणस्य च ॥ कन्यानां
 ब्रह्मचर्यत्वं सौभाग्यं प्रमदासु च ॥ १३ ॥ अन्तर्वेदी च यज्ञानामृत्विजां चैव दक्षिणा ॥ कर्षुकाणां च सीतेति भूतानां धरणीति च ॥ १४ ॥
 सिद्धिः सांयात्रिकाणां तु वेला त्वं सागरस्य च ॥ यक्षाणां प्रथमा यक्षी नगरानां सुरसेति च ॥ १५ ॥ ब्रह्मवादिन्यथो दक्षिणा शोभा च परमा तथा ॥
 ज्योतिषां त्वं प्रभा देवि नक्षत्राणां च रोहिणी ॥ १६ ॥ राजद्वारेषु तीर्थेषु नदीनां सङ्गमेषु च ॥ पूर्णा च पूर्णिमा चन्द्रे कृत्तिवासा इति स्मृता ॥ १७ ॥
 सरस्वती च वाल्मीके स्मृतिद्विपायने तथा ॥ ऋषीणां धर्मबुद्धिस्तु देवानां मानसी तथा ॥ सुरा देवी तु भूतेषु स्तूयसे त्वं स्वकर्मभिः ॥ १८ ॥ इन्द्रस्य
 चारुदण्डिस्त्वं सहस्रनयनेति च ॥ तापसानां च देवी त्वमरणी चाग्निहोत्रिणाम् ॥ १९ ॥ क्षुधा च सर्वभूतानां तृप्तिस्त्वं देवतेषु च ॥ स्वाहा तृप्तिधृतिर्मेधा
 वसूनां त्वं वसुमती ॥ २० ॥ अज्ञा त्वं मानुषाणां च पुष्टिश्च कृतकर्मणाम् ॥ दिग्गश्च विदिग्गश्चैव तथा द्वाग्निशिखा प्रभा ॥ २१ ॥ शकुनी पूतना
 त्वं च रेवती च सुदारुणा ॥ निद्रापि सर्वभूतानां मोहिनी क्षत्रिया तथा ॥ २२ ॥ विद्यानां ब्रह्मविद्या त्वमोङ्कारेण वषट् तथा ॥ नारीणां पार्वती च
 त्वां पौराणीमुपयो विदुः ॥ २३ ॥ अरुन्धती च सार्वभौमा प्रजापतिवचो यथा ॥ यथार्थनामभिर्दिव्यैरिन्द्राणी चेति विश्रुता ॥ २४ ॥ त्वया व्याप्तमिदं
 सर्वं जगत्स्थायवरजद्रुमम् ॥ संग्रामेषु च सर्वेषु अग्निप्रज्वलितेषु च ॥ नदीतीरेषु चौरेषु कान्तारेषु भयेषु च ॥ २५ ॥ प्रवासे राजवन्द्ये च शत्रूणां
 च प्रमर्दने ॥ प्राणात्ययेषु सर्वेषु त्वं हि रक्षा न संशयः ॥ २६ ॥ त्वयि मे हृदयं देवि त्वयि चित्तं मनस्त्वयि ॥ रक्ष मां सर्वपापेभ्यः प्रसादं कर्तुमर्हसि
 ॥ २७ ॥ इमं यस्सुस्तत्त्वं दिव्यमिति व्यासप्रकल्पितम् ॥ यः पठेत्यतस्तथाय शुचिः प्रयतमानसः ॥ २८ ॥

ति दैर्घ्यं वृत्तानुरोधतः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ व्यासप्रकल्पितं विष्णुना कृतमपि व्यासेन पदास्वरूपेण रचितम् ॥ २८ ॥

॥२९॥३०॥३१॥३२॥३३॥३४॥३५॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकार्यां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ अस्मिन् चतुर्थे त्वय्येव देवक्यां वसुदेवतः ॥ श्रीकृष्णस्यो-
च्यते तावज्जन्म लोकविडम्बनम् ॥ १ ॥ कृते गर्भविधाने गर्भाधाने । समुदाहृतान् योगमायायै विष्णुना प्रोक्तान् ॥ १ ॥ आपन्नं देवक्यां प्राप्तं सा योगमाया रोहिणीं प्रति
नीतवती अथ देवक्याः सप्तमो गर्भो गलित इति लोकप्रवादानन्तरम् ॥ २ ॥ रजस्वला रोहिणी स्वदेरे स्थितं गर्भं पातयन्ती पपात ॥ ३ ॥ पतितयपि गर्भम् अपश्यन्ती योग-
त्रिभिर्मसैः काङ्क्षितं च फलं वै संप्रयच्छसि ॥ षड्भिर्मसैर्विरष्टं तु वरमेकं प्रयच्छसि ॥२९॥ अर्चिता तु त्रिभिर्मसैर्दिव्यं चक्षुः प्रयच्छसि ॥ संव-
त्सरेण सिद्धिं तु यथाकामं प्रयच्छसि ॥३०॥ सत्यं ब्रह्म च दिव्यं च द्रुपायनवचो यथा ॥ नृणां बन्धं वधं घोरं पुत्रनाशं धनक्षयम् ॥३१॥ व्याधि-
मृत्युभयं चैव पूजिता शमयिष्यसि ॥ भविष्यसि महाभागे वरदा कामरूपिणी ॥ मोहयित्वा च तं कंसमेका त्वं भोक्ष्यसे जगत् ॥ ३२ ॥ अहम्-
प्यात्मनो वृत्तिं विधास्ये गोषु गोपवत् ॥ स्ववृद्धचर्यमहं चैव करिष्ये कंसगोपताम् ॥ ३३ ॥ एवं तां स समादिश्य गतोन्तर्द्धानमीश्वरः ॥ सा चा-
पि तं नमस्कृत्य तथास्त्विति च निश्चिता ॥ ३४ ॥ यश्चैतत्पठते स्तोत्रं शृणुयाद्वाप्यभिक्षणशः ॥ सर्वार्थसिद्धिं लभते नरो नास्त्यत्र संशयः ॥३५॥
इति श्रीखिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि स्वप्नगर्भविधाने आर्यास्तुतिर्नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३॥ ॥३६॥ वैशम्पायन उवाच ॥ कृते गर्भविधाने तु
देवकी देवतोपमा ॥ जग्राह सप्त तान्यभान्यथावत्समुदाहृता च ॥ १ ॥ षड्भान्निस्सृतां कंसस्तां जयान शिलतले ॥ आपन्नं सप्तमं गर्भं सा निनायाथ
रोहिणीम् ॥२॥ अर्द्धरात्रे स्थितं गर्भं पातयन्ती रजस्वला ॥ निद्रया सहसाविष्टा पपात धरणीतले ॥ ३ ॥ सा स्वप्नमिव तं दृष्ट्वा स्वे गर्भे गर्भमा-
दधत् ॥ अपश्यन्ती च तं गर्भं मुहूर्तं व्यथिताभवत् ॥ ४ ॥ तामाह निद्रा संविद्यां नैशे तमसि रोहिणीम् ॥ रोहिणीमिव सोमस्य वसुदेवस्य धीमतः ॥५॥
कर्षणेनास्य गर्भस्य स्वर्गं चान्वितस्य वै ॥ संकर्षणो नाम सुतश्शुभे तव भविष्यति ॥ ६ ॥ सा तं पुत्रमवाप्यैवं हृष्टा किञ्चिद्वाह्मुवी ॥ विवेश
रोहिणी वेदम् सुप्रभा रोहिणी यथा ॥ ७ ॥ तस्य गर्भस्य मार्गेण गर्भमाधत्त देवकी ॥ यदर्थं सप्त ते गर्भाः कंसेन विनिपातिताः ॥ ८ ॥ तं तु
गर्भं प्रयत्नेन रक्षुस्तस्य मन्त्रिणः ॥ सोप्यत्र गर्भवसतौ वसत्यात्मेच्छया हरिः ॥ ९ ॥

मायया तस्यान्वर्धानं नीतत्वात् ॥ ४ ॥ अथैतां योगनिद्रा समाश्रयायदित्याह । तामिति । रोहिणीं वंशवृद्धिकरीम् ॥५॥ कर्षणेनेति । पूर्वं देवक्या स्वे गर्भे आहितस्य गर्भस्य
संप्रति त्वदुदरं प्रापितस्य गर्भस्य कर्षणेन आकर्षणद्धेतोस्तव संकर्षणो नाम पुत्रो भविष्यति ॥ ६ ॥ रोहिणी सोमपत्नी यथा बुधकोडा तद्वत् ॥ ७ ॥ मार्गेण मार्गेण सप्तमो
गर्भो देवक्याः क गतः कदा पतित इति मार्गमाणेष्वेव कंसस्येषु अष्टमं नूतनं गर्भं देवकी आधत्त ॥ ८ ॥ अत्र काले ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ देवकी विष्णुम् अभिजिते सुहृत्तुजनयत् । विभूषिते विंशोः विष्णोः उप्रिते शोषिते ब्रजं प्रति प्रवासं जते सति सार्धरात्रे चतुर्भागायाः रात्रेः सार्धभागो-
वशिष्टे सति यशोदा तां कन्यकामजनयदित्यर्थः । अर्धरात्रे जातस्य विष्णोर्यशोदां प्रति आनयने अर्धयाममात्रं जातं तदानयनसमकालमेव यशोदा दारिकामसूत अत एव तस्याः
यशोदापि समाधत्त गर्भं तदहरेव तु ॥ विष्णोर्दशरिजं निद्रां विष्णुनिद्रेश्चकारिणिम् ॥ १० ॥ गर्भकाले त्वसंपूर्णे अष्टमे मासि ते स्त्रियो ॥ देवकी
च यशोदा च सुषुवाते समं तदा ॥ ११ ॥ यामेव रजनीं कृष्णो जज्ञे वृष्णि कुलोद्भूतः ॥ तामेव रजनीं कन्यां यशोदापि व्यजायत ॥ १२ ॥ नन्द-
गोपस्य भार्यका वसुदेवस्य चापरा ॥ तुल्यकालं च गर्भिण्यौ यशोदा देवकी तथा ॥ १३ ॥ देवक्यजनयद्विष्णुं यशोदा तां तु दारिकाम् ॥ सुहृतेभि-
जिति प्राप्ते सार्द्धरात्रे विभूषिते ॥ १४ ॥ सागरास्समकल्पन्त चेलुश्च धरणीधराः ॥ जज्वलुश्चाग्रयद्गान्ता जायमाने जनार्दने ॥ १५ ॥ शिवाश्च
प्रवसुर्वाताः प्रशान्तमभवद्भजः ॥ ज्योर्तेऽप्यतिव्यकाशन्त जायमाने जनार्दने ॥ १६ ॥ अभिजिज्ञास नक्षत्रं जयन्ती नाम शर्वरी ॥ सुहृत्तौ विजयो
नाम यत्र जातो जनार्दनः ॥ अव्यक्तशश्वतस्सूक्ष्मो हरिर्नारायणः प्रभुः ॥ १७ ॥ जायमानो हि भगवान्नयनमौहयन्प्रभुः ॥ अनाहता दुन्दुभयो
देवानां प्राणदन्दिव ॥ १८ ॥ आकाशात्पुण्यवृष्टिं च वर्षं त्रिदशेश्वरः ॥ गीर्भिमद्भल्युत्ताभिः स्तुवन्तो मधुसूदनम् ॥ १९ ॥ महर्षयस्सगन्धर्वा
उपतस्थुस्सहाप्सराः ॥ जायमाने हृषीकेशे प्रहृष्टमभवज्जगत् ॥ २० ॥ इन्द्रश्च त्रिदशैस्सार्द्धं तुष्टव मधुसूदनम् ॥ वसुदेवश्च तं रात्रौ जातं पुत्रम-
धोक्षजम् ॥ २१ ॥ श्रीवत्सलक्षणं दृष्ट्वा युतं दिव्यैश्च लक्षणैः ॥ उवाच वसुदेवस्तु रूपं संहारं वै प्रभो ॥ २२ ॥ भीतिर्हं देव कंसस्य तस्मादेवं ब्रवीम्य-
हम् ॥ मम पुत्रा हतास्तेन तव ज्येष्ठाम्बुजक्षणे ॥ २३ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ॥ वसुदेववचः श्रुत्वा रूपं चाहारदुःश्रुतः ॥ अनुज्ञाप्य पितृत्वेन
नन्दगोपगृहं नय ॥ २४ ॥ वसुदेवस्तु संगृह्य दारकं क्षिप्रमेव च ॥ यशोदाया गृहं रात्रौ विवेश सुतवत्सलः ॥ २५ ॥ यशोदायास्त्वविज्ञातस्तत्र
निक्षिप्य दारकम् ॥ प्रगृह्य दारिकां चैव देवकीशयने न्यसत् ॥ २६ ॥ परिवर्ते कृते ताभ्यां गर्भाभ्यां भयविक्लवः ॥ वसुदेवः कृतार्थो वै निर्जगाम
निवेशनात् ॥ २७ ॥ उग्रसेनसुतायाथ कंसायानकदुन्दुभिः ॥ निवेदयामास तदा तां कन्यां वरवर्णिनीम् ॥ २८ ॥ तच्छ्रुत्वा त्वरितः कंसो रक्षि-
भिस्सह वेगिभिः ॥ अजगाम गृहद्वारं वसुदेवस्य वीर्यवान् ॥ २९ ॥ जन्म वनम्यामिति प्राणुकं संगच्छते ॥ १४ ॥ समकल्पन्त उद्विक्तजला वसूस्तत्र हतैश्चरिति ।
धरणीधराः शेषादयश्चेलुः भगवतो भारेणेति भावः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ अप्सरा इत्यदन्तत्यार्षम् । सुराङ्गना इति वा पाठः ॥ २० ॥ वसुदेवश्च तुष्टवैत्यनुषङ्गः ॥ २१ ॥
॥ २२ ॥ तव ज्येष्ठाः सन्धिपार्षः ॥ २३ ॥ रूपं चतुर्भुजम् अहरत् विरोहितं कृतवान् ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ ताभ्यां तयोस्त्रित्यर्थः । निवेशनात्सूतिकागृहात् ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ तु प्रजातित्यत्र पुत्रजातेति पाठे पुत्रवज्जाता परिवर्तितेति गूढोक्तिस्तन्निधः । पुत्रेति संवोधनं वा ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ गृह्य गृहीत्वा आविष्य श्रागयित्वा अवधूय तुच्छी-
कृत्य ॥ ३५ ॥ उद्यतत् उदयतत् अनिषिष्टेति च्छेदः ॥ ३६ ॥ आदिष्य निरुद्धस्य जगम स्वयिति शेषः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ निशि काले इति शेषः । विपरीतेन विशेषेण
स तत्र त्वरितं द्वारि किं जातमिति चाब्रवीत् ॥ दीयतां शीघ्रमित्येवं वाग्भिस्समभितर्जयत् ॥ ३० ॥ ततो हाहाकृतास्सर्वा देवकीभवने स्त्रियः ॥
उवाच देवकी दीना बाष्पगद्गदया गिरा ॥ ३१ ॥ दारिका तु प्रजातेति कंसं समभियाचती ॥ श्रीमन्तो मे हतास्सप्त पुत्र गर्भस्त्वया विभो ॥ ३२ ॥
दारिकेयं हतैवैषा पश्यस्व यदि मन्यसे ॥ दृष्ट्वा कंसस्तु तां कन्यामाकृष्य तमुदायतः ॥ ३३ ॥ हतैवैषा यदा कन्या जातियुक्त्वा वृथामतिः ॥ सा
गर्भशयेने क्लिष्टा गर्भान्मुक्लिन्नमूर्द्धजा ॥ ३४ ॥ कंसस्य पुरतो न्यस्ता पृथिव्यां पृथिवीसमा ॥ स चैनां गृह्य पुरुषस्समाविधायधूय च ॥ ३५ ॥
उद्यच्छन्नेव सहसा शिलायां समपोथयत् ॥ सावधूता शिलापट्टेऽनिष्पिष्टा दिवमुत्पतत् ॥ ३६ ॥ हित्वा गर्भतनुं सा तु सहसा मुक्तमूर्द्धजा ॥ जगाम
कंसमादिश्य दिव्यस्रगनुलेपना ॥ ३७ ॥ हारशोभितसर्वाङ्गी मुकुटोज्ज्वलभूषिता ॥ कन्यैव साभवन्नित्यं दिव्या देवैरभिषुता ॥ ३८ ॥ नीलपीता-
म्बरधरा गजकुम्भोपमस्तनी ॥ रथविस्तीर्णजघना चन्द्रवक्त्रा चतुर्भुजा ॥ ३९ ॥ विद्युद्भिस्सपृष्टवर्णाभा बालार्कसदृशेक्षणा ॥ पयोधरस्त्वन्वती सं-
ध्यैव सपयोधरा ॥ ४० ॥ सा वै निशि तमोग्रस्ते वभौ भूतगणकुले ॥ नृत्यती हसती चेव विपरीतेन भास्वती ॥ ४१ ॥ विहायसि गता रौद्रा ययौ
पानमनुत्तमम् ॥ जहास च महाहासं कंसं च शपिताब्रवीत् ॥ ४२ ॥ कंस कंसात्मनाशाय यदहं धातिता त्वया ॥ सहसा च समुत्क्षिप्य शिला-
यामभिपोथिता ॥ ४३ ॥ तस्मात्तवान्तकालेहं कृष्यमाणस्य शत्रुणा ॥ पाठयित्वा करैर्देहशुष्णं वास्यामि शोणितम् ॥ ४४ ॥ एवलुक्त्वा वचो वोरं
सा यथेष्टेन वर्त्मना ॥ खं सा देवालयं देवी सगणा विचचार ह ॥ ४५ ॥ सा कन्या ववृधे तत्र दृष्टिसंयसृजिता ॥ पुत्रवत्पाल्यमाना सा वसुदेवा-
ज्ञया तदा ॥ ४६ ॥ विद्धि चैनामथोत्पन्नामंशाद्देवी प्रजापतेः ॥ एकांशं यो गकन्यां रक्षार्थं केशवस्य तु ॥ ४७ ॥ तां वै सर्वे सुमनसः पूजयन्ति
स्म यादवाः ॥ देववदिव्यवपुषा कृष्णस्तरक्षितो यया ॥ ४८ ॥ तस्यां गतायां कंसस्तु तां मेने मृशुमात्मनः ॥ विविक्षे देवकीं केव त्रिडितः सम-
भाषत ॥ ४९ ॥ कंस उवाच ॥ ॥ मृत्योः स्वसः कृतो यत्नस्तव गर्भो मया हताः ॥ अन्य एवान्यतो देवि मम मृत्युरपस्थितः ॥ ५० ॥
परितः प्रसर्पणेन ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ एका चासावनेशेति एकांशा अपवता एका सती गविमक्ता अज्ञस्तु तेनैकः सन्नपि स्वायिदया ततो विभक्तो भवति इयं
तु न तथा यतः योगकन्या योगेन कन्या भूता चित्कलैवेयमित्यर्थः । इति तां विद्धि ॥ ५१ ॥ सुमनसः दुराः यादवाः यदुपु जाताः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ मृत्योः परिहारार्थमिति शेषः ॥ ५० ॥

नैराशयेन कार्कश्येन ॥ ५१ ॥ हेतुभूतः शस्त्रवत् कालाख्यस्य ईश्वरस्य प्रयोज्यः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ यथाभागं यथाकर्मस्यर्थः । तेन ईश्वरेषु न दोषः यथोक्तं, त्व-
कर्मैव न हन्ति न शस्त्राणि मृत्युवधः ॥ न भोक्तव्यं न वा सभ्यं चोरहत्यावलम्बत इति । एवं सति मयि दोषो मांसजनीय इति भावः ॥ ५४ ॥ संस्थितिः स्वपदनम् ॥ ५५ ॥ ५६ ॥
वत्सति संबोधनात् कंसादियं ज्येष्ठेति गम्यते ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ सहनीयं सोढव्यं शान्तमित्यर्थः ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ मृत्योर्देवस्य कारणं मद्भूतं मे तव हृदि मा भूदि-

नैराशयेन कृतो यत्नस्त्वजने प्रहृतं मया ॥ देवं पुरुषकारेण नचातिक्रान्तवानहम् ॥ ५१ ॥ त्यज गर्भकृतां चिन्तां संतापं पुत्रजं त्यज ॥ हेतुभूतस्त्व-
हं तेषां सति कालविषये ॥ ५२ ॥ काल एव नृणां शत्रुः कालश्च परिणामकः ॥ कालो नयति सर्वं वै हेतुभूतस्तु मद्विधः ॥ ५३ ॥ आगमि-
ष्यन्ति वै देवि यथाभागमुपद्रवाः ॥ इदं तु कष्टं यजन्तुः कर्ताहमिति मन्यते ॥ ५४ ॥ मा कार्षीः पुत्रजां चिन्तां विलापं शोकजं त्यज ॥ एवंप्राप्तो
नृणां योनिर्नास्ति कालस्य संस्थितिः ॥ ५५ ॥ एष ते पादयोर्मूत्रां पुत्रवत्तव देवकि ॥ मद्भूतस्त्वय्यव्यतां रोषो जानाम्यपकृतं त्वयि ॥ ५६ ॥ इ-
त्युक्तवन्तं कंसं सा देवकी वाक्यमब्रवीत् ॥ साश्रुपूर्णमुखा दीना भर्तारमुपवीक्षती ॥ उत्तिष्ठान्तिष्ठ वत्सति कंसं मातेव जल्पती ॥ ५७ ॥ देवक्यु-
वाच ॥ ममाग्रतो हुता गर्भा ये त्वया कामरूपिणा ॥ कारणं त्वं न वै पुत्र कृतान्तोऽप्यत्र कारणम् ॥ ५८ ॥ गर्भकृन्तनमेतन्मे सहनीयं त्वया
कृतम् ॥ पादयोः पतता मूत्रां स्वं च कर्म जुगुप्सता ॥ ५९ ॥ गर्भे तु नियतो मृत्युर्वात्येपि न निवर्तते ॥ युवापि मृत्योर्वैशगः स्थविरो मृत एव
तु ॥ ६० ॥ कालभूतमिदं सर्वं हेतुभूतस्तु त्वद्विधः ॥ अजाते दर्शनं नास्ति यथा वायुस्तथैव च ॥ ६१ ॥ जानोऽप्यजाततां याति विधात्रा यत्र
नीयते ॥ तद्ब्रूच्च पुत्र मा ते भूम्भदूतं मृत्युकारणम् ॥ ६२ ॥ मृत्युनापहते पूर्वं रोषो हेतुः प्रवर्तते ॥ विधिना पूर्वदृष्टेन प्रजासर्गेण तत्त्वतः ॥ ६३ ॥
मातापित्रोस्तु कार्येण जन्मतस्तदूपपद्यते ॥ निशम्य देवकीवाक्यं स कंसस्सर्वं निवेशनम् ॥ ६४ ॥ प्रविवेश स संख्यो दहमानेन चेतसा ॥ कृत्ये
प्रतिहते दीनो जगाम विमना भृशम् ॥ ६५ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ४४ ॥

त्यर्थः ॥ ६२ ॥ विधिना गर्भाधानादिसंस्कारेण पूर्वदृष्टेन जन्मान्तरियेण कर्मणा । प्रजाः सृजतीति प्रजासर्गः कालक्षेत्रेण तत्त्वतः लोकदृष्टाविधिनेन रसयादिना ॥ ६३ ॥
कार्येण दुरन्नादिसेवनेन जन्मतः जातिगुणेन च उपपद्यते पद्माहादिकम् एतैः कारणैस्तेपि मृताः एतैरेव कारणैस्सर्वं च कारित इति नात्र तव दोष इति भावः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥
इति हरिवंशे विष्णुपर्वणि दीकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथास्मिन्मन्त्रमेव यो वसुदेवोपदेशतः ॥ सकुटुम्बस्य नन्दस्य व्रजे गमनमर्थिते ॥ १ ॥ प्रागेव प्रसवात्पूजमेव व्रजे प्रेषितामिति शेषः ॥ १ ॥ नन्दगोपं सुपुत्रस्त्रीकं मथुरां प्रति करं
 प्रदातुमागतमित्यर्थाद्वागवताच्च गम्यते ॥ २ ॥ गुणैर्जातकर्मदिस्त्वरैर्ल्लियाद्याश्चासैश्च ॥ ३ ॥ ४ ॥ यद्वा दैवार्थनमिदमिति धीः हियते भयादिनेति शेषः ॥ ५ ॥ ६ ॥
 तत्त्वान्वेषी यथावदालोचयन् । बालद्रोहिणां स्वरूपमिति शेषः ॥ ७ ॥ बालां नामार्थेन निरीक्षस्व यथा कृष्णस्तत्र चित्तं कर्षति स्नेहातिशयाद्वशीकरोति तथा संकर्षणोपि त्वां सम्य-
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ प्रागेव वसुदेवस्तु व्रजे शुश्राव रोहिणीम् ॥ प्रजातां पुत्रमेवाग्रे चन्द्रात्कान्ततराननम् ॥ १ ॥ स नन्दगोपं त्वरितः प्रोवाच
 शुभया गिरा ॥ गच्छानया सहैव त्वं व्रजमेव यशोदया ॥ २ ॥ तत्र तौ दारकौ गत्वा जातकर्मदिप्रभुषः ॥ योजयित्वा व्रजे तात संवर्द्धय यथासुख-
 म् ॥ ३ ॥ रोहिणेयं च पुत्रं मे परिरक्ष शिशुं व्रजे ॥ अहं बाच्यो भविष्यामि पितृपक्षेषु पुत्रिणाञ्च ॥ ४ ॥ योहमेकस्य पुत्रस्य न पश्यामि शिशोर्भुजम् ॥
 न्हियते हि बलात्पद्मा प्राज्ञस्यापि सतो मम ॥ ५ ॥ अस्माद्धि मे भयं कंसाभिर्घृणाद्रे शिशोर्भुजं ॥ तद्यथा रोहिणेयं त्वं नन्दगोपं ममात्मजम् ॥
 ॥ ६ ॥ गोपायसि यथा तात तत्त्वान्वेषी तथा कुरु ॥ विन्ना हि बहवो लोके बालानुवासायन्ति हि ॥ ७ ॥ सच पुत्रो मम ज्यायाः कर्त्तव्यार्थं तवाप्य-
 यम् ॥ उभावपि समं नाम्ना निरीक्षस्व यथासुखम् ॥ ८ ॥ वद्धमानानुभावेतौ समानवयसौ यथासौ भोता गोव्रजे तस्मिन्नन्दगोपं तथा कुरु ॥ ९ ॥ बाल्ये
 केलिकिलस्सर्वो बाल्ये मुह्यति मानवः ॥ बाल्ये चण्डहतमस्तर्जस्तत्र यत्नपरो भव ॥ १० ॥ क्व दृढावने कार्यो गवां घोषः कथञ्चन ॥ भेतव्यं तत्र
 वसता केडिनः पापदर्शिनः ॥ ११ ॥ सरीसृपेभ्यः कीटिभ्यश्चकुनिभ्यस्तथैव च ॥ गोष्ठेषु गेह्यो पश्येन्नो रक्ष्यो ते द्राविमौ शिष्टौ ॥ १२ ॥ नन्दगोप-
 गता रात्रिशोभयानो व्रजशुगः ॥ इमे त्वां व्याहरन्तीव पक्षिणस्तस्यदक्षिणम् ॥ १३ ॥ रहस्यं सुदुर्गमं सोढुञ्जातो महात्मना ॥ यानं यशोदया
 सार्द्धमारुरोह मुदाम्बितः ॥ १४ ॥ कुमारस्तत्कथयद्वायां शिविकायां समाहितः ॥ तं वैश्यावतः शिशुं सयन्तं महामतिः ॥ १५ ॥ जगाम च विविक्तेन
 शीतलानिलमर्पिणा ॥ बहुदकेन मार्गेण यमुनातीरमागमिना ॥ १६ ॥ स ददर्श नु ते देवो गोपं द्रवसमीपगे ॥ यमुनातीरं वद्धशीतमारुतसो-
 तम् ॥ १७ ॥ विस्तृतापदै रम्यं लतावल्लीमहादुमम् ॥ गोभिरात्तृणविलग्नमिस्त्वन्दतीरिर्लङ्घतम् ॥ १८ ॥

नित्यर्थः ॥ ८ ॥ केलिकिलः स्वेच्छाविहारी ॥ १० ॥ बाणो गोपशयः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ गोभिरात्तृणविलग्नमिस्त्वन्दतीरिर्लङ्घतम् ॥ १८ ॥
 लिङ्कार्यामिति तस्यार्थः कशिपुशब्दमादृश्यात् ॥ १५ ॥ बहूदृक्त्वात् शीतलोऽनिलः सत्यस्मिन् तेन शीतलानिलमर्पिणा ॥ १६ ॥ स ददर्श गोव्रजमिति पञ्चदशगतेवान्वयः ॥ १७ ॥
 विशिष्टं स्तं येषां तैः आपदैर्विकृतआपदैः लम्बा भुवि प्रसरन्त्यः कृष्णाण्ड्यादयो वल्लयः आरोहणसोपेक्षा द्रक्ष्यः दृश्यः तत्सहिता महान्तो द्रुमा यस्मिन् अत्यन्दतीभिः प्रलवतीभिः ॥ १८ ॥

समानि तीर्थानि जलवतरणमार्गा येषु तादृशा जलाशया यत्र ॥ १९ ॥ आसाः गृध्राः तदनुसृतैः श्वैः । आशिषादा वनविडालादयस्तदनुसृतस्ततोऽधिकबलैः स्मालादिभिश्च
वृत्तम् मृगश्चित्रव्याघ्रः ॥ २० ॥ २१ ॥ हन्तारैर्वेगशब्दैः ॥ २२ ॥ वादो वृत्तिस्थानं कण्टकपरिधिः वादो मार्गवृत्तिस्थाने इति मेदिनी ॥ २३ ॥ करीषं शुष्कगोमयचूर्णम् ॥ २४ ॥
क्षेप्या लब्धलक्षणाहीः भृदास्तस्यचारेण बहुलं समृद्धिमत् । दामनी स्थूणद्वयाक्रान्तप्रान्ता स्थूलरज्जुः यस्यां दामन्यामज्यन्ते । गर्गो मन्थनकुम्भाः । गर्गो मीनमेतद् स्यान्मन्य-
न्यामपि गर्गरिति विश्वः ॥ २५ ॥ तत्क्रैत्यन्तं गोस्ताधिक्यमुक्तम् । निस्स्रवो रेचनशणालिका तद्देशे शैवालान् मलिनं माडम् उपपातः सारः ॥ २६ ॥ गोपाः कीडन्यस्मिन्निति
समप्रचारं च गवां समतीर्थजलाशयम् ॥ वृषाणां स्कन्धघातैश्च विषाणोद्ग्रष्टपादपम् ॥ १९ ॥ भासाभिषादादनुसृतैश्चयनेश्चामिषगृध्रुभिः ॥ सुग-
लमृगसिंहैश्च वसामेदाशिभिर्वृतम् ॥ २० ॥ शार्दूलशब्दाभिरुतं नानापक्षिसमाकुलम् ॥ स्वादुदृक्षफलं रम्यं पर्याप्ततृणवीरुधम् ॥ २१ ॥ गोव्रजं
गोरुतं रम्यं गोपनारीभिरावृतम् ॥ हम्भारैश्च वत्सानां सर्वतः कृतानिस्वनम् ॥ २२ ॥ शकटावर्तविपुलं कण्टकीवाटसंकुलम् ॥ पर्यन्तेष्वावृतं वन्यै-
र्वृहद्भिः पतितैर्दुमैः ॥ २३ ॥ वत्सानां रोपितैः कौलैर्दामभिश्च विभूषितम् ॥ करीषाक्रीणवसुधं कटच्छत्रकुट्टमठम् ॥ २४ ॥ क्षेम्यप्रचारबहुलं ह-
ष्टुष्टुजनवृतम् ॥ दामनीपाशबहुलं गर्गरोहानिस्वनम् ॥ २५ ॥ तस्मान्नस्त्रावमलिनं दुधिमण्डाद्रमृत्तिकम् ॥ मन्थानवलयाद्गोपाणां जनितस्व-
नम् ॥ २६ ॥ काकपक्षधौर्बलैर्गोपालक्राडनाकुलम् ॥ सार्गलद्धारगोवाटमध्ये गोस्थानसंकुलम् ॥ २७ ॥ सर्पिणा पच्यमानेन सुरभीकृतमारुतम् ॥
नीलपतिम्बराभिश्च तरुणाभिरलंकृतम् ॥ २८ ॥ वन्यपुष्पावतंसाभिर्गोपकन्याभिरावृतम् ॥ शिरोभिर्धूतकुम्भाभिर्वद्वर्यस्तनाम्बरैः ॥ २९ ॥
यमुनतीरमार्गेण जलहारीभिरावृतम् ॥ स तत्र प्रविशन् हृष्टो गोव्रजं गोपनादितम् ॥ ३० ॥ प्रत्युद्गतो गोपदृष्टस्त्राभिर्वृद्धाभिरेव च ॥ निवेशं रो-
चयामास परिवर्तै सुखाश्रये ॥ ३१ ॥ सा यत्र राहिणी देवी वसुदेवसुखावहा ॥ तत्र तं बालसूर्याभं कृष्णं गूढं न्यवेशयत् ॥ ३२ ॥ इति श्रीमहा-
भारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि गोव्रजगमनं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तत्र तस्यासतः कालः सुमहानत्यवर्तत ॥ गो-
व्रजे नन्दगोपस्य बल्लवत्वं प्रकुर्वतः ॥ १ ॥ दारकौ कृतनमानौ ववृधाते सुखं च तौ ॥ व्यष्टस्संक्षर्षणो नाम कनीयान् कृष्ण एव तु ॥ २ ॥
क्रीडास्थानम् आसाढा इति भाषाप्रसिद्धम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ अग्रस्तनाम्बरैः काञ्चोली इति भाषाप्रसिद्धैः कञ्चुकैरालक्षिताः ॥ २९ ॥ ३० ॥ परिवर्तै शकटादियकारे सुखकरे
आश्रयस्थाने ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ षष्ठे त्वयैतदध्याये कृष्णेनाधःस्थिततप्तः ॥ भञ्जनं पूतनायाश्च शोषणं समुदीर्यते ॥
॥ १ ॥ तत्र असतः अग्रकाशमानस्य । बल्लवत्वं गोपत्वम् ॥ १ ॥ २ ॥

॥३॥ पुनरने दक्षिणामा अगोम्येन देवतो अमृततो अस्तु ॥ छज्यादुदथाद्रादिविषयमिच्छन्तं, आमुष्यमयो वेति वशं, न्यर्द्धहृदयं । तदवस्येति । वन्या-
र्थस्तु पुनरुप- ॥ ४ ॥ सज्जं दक्षिणामाः देवाः तं वन्यां दृष्टुं कुरुतेत्यर्थः । अयोनि योजितः शत्रुमिरित्यर्थोऽयं तं तं तथैव साः त्रैलोक्यतोऽप्युत्तमस्तु अस्तुः
परिचयः तत्र तत्रः एतद्विषयान्तरे सः एकः छज्यात् छज्जं प्राप्य तत्परेण उदथात् उल्लिख्य विहायाः आकाशमितिः तत्राप्य हयैः पठ्यते । तत्रागोम्येन अगो-
म्यमिति स्वतः प्रोक्तं तत्रागोम्येन इत्यर्थः । तत्र अगोम्येन इत्येति वाता तद्व्ययमा वा । चिरित्वात्तां संवत्सरीं वस्तुमात्रं वस्तुमात्रं तत्राप्य तत्राप्य तत्राप्य ॥ ५ ॥ ता येनां
मेव दृष्टुं कुरुते पुन्यो देवान्नरगतो हरिः ॥ व्यप्यत ज्वां मये सागरस्य इवास्तु ॥ ३ ॥ सज्जं दक्षिणामाः देवाः तं वन्यां दृष्टुं कुरुते तत्रागोम्येन अगो-
मुत्तमस्तु अस्तुः पुनरुप- ॥ ४ ॥ सज्जं दक्षिणामाः देवाः तं वन्यां दृष्टुं कुरुते तत्रागोम्येन अगो-
पदेन सज्जं दक्षिणामाः देवाः तं वन्यां दृष्टुं कुरुते तत्रागोम्येन अगो-
द्वदत्तेन सौर्या ॥ ७ ॥ सा ददर्श विपर्यस्तं शक्यं वायुना विना ॥ इहेति द्रव्या तस्मिन् द्रव्यं जगुहे तदा ॥ ८ ॥ न ता पुनरेव तत्रो दृष्टं
परिर्वीतम् ॥ स्वस्ति मे दारकायेति प्रीता भीता च साभवत् ॥ ९ ॥ किंतु पश्यति ते पुन भिता परमोदकः ॥ तत्राप्य तत्राप्य तत्राप्य ॥ १० ॥ किं मे क्षानेन दुस्त्वानं किं मे गमने नदीषु ॥ पर्यस्ते शक्यं पुन या त्वां पश्याम्यमस्तु ॥ ११ ॥ एतस्मिन्तरे यो-
च विजोडिते ॥ १० ॥ किं मे क्षानेन दुस्त्वानं किं मे गमने नदीषु ॥ पर्यस्ते शक्यं पुन या त्वां पश्याम्यमस्तु ॥ ११ ॥ एतस्मिन्तरे यो-
भिराजगाम वनेचरः ॥ क्षापायावसो विप्रन्नरगोपो ब्रजान्तिष्ठम् ॥ १२ ॥ स ददर्श विपर्यस्तं भिन्नभाण्डवदियम् ॥ आगतं तू विहायै नारुदं
चक्रमौलिम् ॥ १३ ॥ भीतस्त्वरितमगम्य सहसा साश्रुलेचनः ॥ अपि मे स्वस्ति पुत्रयेत्यस्तुद्वचनं वदन् ॥ १४ ॥ भित्तं तू विहायै नारुदं
स्वस्थोऽस्मीत्युनः ॥ वृषपुच्छं विना केन पर्यस्तं शक्यं मम ॥ १५ ॥ प्रत्युमाच यज्ञोदा तं भीता बहूभयिणी ॥ न भिताम्युं मे तदृष्टं पवि-
र्तितम् ॥ १६ ॥ अहं नदीं गता सौम्य चैलप्रक्षालार्थिनी ॥ आगता च विपर्यस्तमपश्यं शक्यं भुवि ॥ १७ ॥ बालकः कथं पश्यति तत्रागोम्येन अगो-
म्यन्ती सौंदर्यावति श्रवणस्य कृत्यमेतदित्येवेति भावः । एवेव सर्वेषां रथानां प्रत्यक्षमिति बालकस्य वक्षोऽहं ज्ञात्वा इत्यर्थः । पुनरने दक्षिणामाः देवाः तं वन्यां दृष्टुं कुरुते तत्रागोम्येन अगो-
सानैकचिन्ता ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ विपर्यस्तं विपर्यस्तस्थितम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ गमने प्रयोजनमिति शेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥ विहायै नारुदं चक्रमौलिम्
व्यूहः पादाभ्यः पदी धुरोऽप्यगच्छताः पदा पदना च भिन्नानि तानि यस्येति । चक्रमौलिं चकं मौलाविवो गिर यस्य तत्र । भीताविवो गिर यस्य तत्र । भीताविवो गिर यस्य तत्र ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

पाठा०-१ शृङ्गं भुवि पातितम् इति ।

तयोः कथयतोरमद्भुवंस्तत्र दारकाः ॥ अनेन शिशुना यानमेतत्पादेन लोडितम् ॥ १८ ॥ अस्माभिरसंपतद्भिश्च दृष्टमेतद्वदृच्छया ॥ नन्दगोप-
स्तु तच्छ्रुत्वा विस्मयं परमं ययौ ॥ १९ ॥ प्रदृष्टश्चैव भीतिश्च किमेतदिति चिन्तयन् ॥ नच ते श्रद्धुर्गोपास्सर्वे मानुषबुद्धयः ॥ २० ॥ आश्चर्य-
मिति ते सर्वे विस्मयोत्फुल्लोचनाः ॥ स्वे स्थाने शकटं स्थाप्य चक्रबन्धमकारयन् ॥ २१ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य शकुनी
वेषधारिणी ॥ धात्री कंसस्य भोजस्य पूतनेति परिश्रुता ॥ २२ ॥ पूतना नाम शकुनी घोरा प्राणभयं करी ॥ आजगामाद्वरात्रे वै पक्षौ क्रोधाद्बुधुन्मती ॥ २३ ॥
ततोद्वारात्रसमये पूतना प्रत्यदृश्यत ॥ व्याघ्रगम्भीरनिर्घोषं व्याहर्त्तती पुनः पुनः ॥ २४ ॥ निलिल्ये शकटस्याक्षे प्रस्रवोत्पीडवर्षिणी ॥ ददौ स्तनं च
कृष्णाय तस्मिन्सुप्ते जने निदी ॥ २५ ॥ तस्याः स्तनं पयौ कृष्णः प्राणैरसह विनय च ॥ छिन्नस्तनी तु सहसा पपात शकुनीभुवि ॥ २६ ॥ तेन शब्देन
वित्रस्तास्ततो बुबुधिरै भयात् ॥ स नन्दगोपो गोपा वै यशोदा च सुबिह्वला ॥ २७ ॥ ते तामपश्यन्पतितां विसर्ज्ञां विषयोधराम् ॥ पूतनां पतितां भू-
मौ वज्रणेव विदारिताम् ॥ २८ ॥ इदं किंत्विति संत्रस्ताः कस्येदं कर्म केयपि ॥ नन्दगोपं पुरस्कृत्य गोपास्ते पर्यवारयन् ॥ २९ ॥ नाथगच्छन्त च
तदा हेतुं तत्र कदाचन ॥ आश्चर्यमाश्चर्यमिति बुबन्तोनुयुष्टुदाह ॥ ३० ॥ गतेषु तेषु गोपेषु विस्मितेषु यथागृहम् ॥ यशोदां नन्दगोपस्तु पप्रच्छ ग-
तसंभ्रमः ॥ ३१ ॥ कोयं विधिर्न जानामि विस्मयो मे महानयम् ॥ पुत्रस्य मे भयं तीव्रं भीरुत्वं समुपागतम् ॥ ३२ ॥ यशोदा त्वब्रवीद्व्रिता नार्यं जाना-
मि किंत्विदम् ॥ दारकेण सहानेन सुता शब्देन बोधिता ॥ ३३ ॥ यशोदायामजानन्त्यां नन्दगोपः सबाधवः ॥ कंसाद्रयं चकारोऽग्रं विस्मयं च जगाम
ह ॥ ३४ ॥ इति श्रीमहाभारते शिलेषु हारिवंशे विष्णुपर्वणि शिशुचर्यायां शकटभङ्गपूतनावधो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथिधो जाठरमेधीनि निमिषे शिशोर्जाठरसमिं स्तनदनेन तर्पयितुम् आष्ट्याम् आष गतिगिन्यादानेषु आषयति परलोकं गमयति मृत्युना ग्राहयति वा देहं दीपयति वा आशून् कृष्णतनुतरयां पदस्थानं कृणुते कृष्णं पाययितुं स्वमृगुरुषां वा तं मृगानि स्मेर्यथः ॥३०॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां पञ्चोऽध्यायः ॥६॥

अथरिमसहमेध्याये यमलज्जुनयोभिदा ॥ मध्यगतं कृष्णं ध्वस्तोवेति वर्णने ॥१॥ काले रिङ्गिणौ जादुभ्यां रंहणशीलौ ॥१॥ अन्योन्यगतौ परस्परस्मिन्नन्तर्गतौ एकमु-
 तिधरौ एकशरीरादिव ॥२॥ एकरूपौ अभिन्नौ सन्तौ निर्माणनिर्मुक्तौ जन्महीनौ ॥३॥ एकस्य कार्यस्य अन्तरं रहस्यं गतौ प्राप्तौ एककार्यनिष्ठावित्यर्थः ॥४॥ देवानां वृत्तान्तः
 सिद्धान्तः पापिषा हन्तव्या यज्ञदानादिकं च प्रवर्त्तनीयमित्येवंरूपप्रत्यर्थं भानुषभूतौ देववृत्तान्तमानुषौ ॥५॥ व्यतिषक्ताभिर्मिश्रिभिः । ग्रन्थौ पूर्णमास्यां चन्द्रोदये भूर्यस्यास्तम-

वैशम्पायन उवाच ॥ काले गच्छति तौ सौम्यौ दारकौ कृतनाभकौ ॥ कृष्णसंकर्षणौ चोभौ रिङ्गिणौ समपद्यताम् ॥१॥ तावन्न्योन्यगतौ बालौ बाल्या-
 देवैकतां गतौ ॥ एकमूर्तिधरौ कान्तौ बालचन्द्रार्कवर्चसौ ॥२॥ एकनिर्माणनिर्मुक्तावेकशय्यासनाशनौ ॥ एकवेषधरावेकं पुण्यमाणौ शिशुव्रतम् ॥३॥
 एककार्यान्तरगतावेकदेहौ द्विधाकृतौ ॥ एकचर्यौ महावीर्यविक्रस्य शिशुतां गतौ ॥४॥ एकप्रमाणौ लोकानां देववृत्तान्तमानुषौ ॥ कृतस्य जगतो
 गोपौ संवृतौ गोपदारकौ ॥५॥ अन्योन्यव्यतिषक्ताभिः क्रीडाभिरभिज्ञोभितौ ॥ अन्योन्यकिरणग्रन्थौ चन्द्रमूर्याविवाम्बरे ॥६॥ विसर्पन्तौ तु
 सर्वत्र सर्पभोगभुजाबुभौ ॥ रेजतुः पांसुदिग्धाङ्गौ हस्तौ कलभकाविव ॥७॥ कचिद्भस्मप्रदीप्ताङ्गौ करीपप्राक्षितौ कचिन्तु ॥ तौ तत्र पर्यधावेतां कु-
 माराविव पावकी ॥८॥ कचिच्चानुभिरुद्धैः सर्पमाणौ विरेजतुः ॥ क्रीडन्तौ वत्सशालासु शङ्खदिग्धाङ्गमूर्द्धजौ ॥९॥ शिशुभाते श्रिया शृष्टावा-
 नन्दजननौ पितुः ॥ जनं च विप्रकुर्वाणौ विहसन्तौ कचिच्छचित् ॥१०॥ तौ तत्र कौतूहलिनौ मूर्द्धजव्याकुलेक्षणौ ॥ रेजतुश्चन्द्रवदनौ दारकौ सु-
 कुमारकौ ॥११॥ अतिप्रसक्तौ तौ दृष्ट्वा सर्वत्रजविचारिणौ ॥ नाशकतौ वारयितुं नन्दगोपः सुदुर्दमौ ॥१२॥ ततो यज्ञोदा संकुद्धा कृष्णं कर्म-
 ललोचनम् ॥ आनाय्य शकटीमूले भर्त्सयन्ती पुनः पुनः ॥१३॥ दाम्ना चैवोदरे बद्धा प्रत्यबन्धदुल्लखे ॥ यदि शक्तोसि गच्छेति तमुक्त्वा कर्म
 साकरोत् ॥१४॥ व्यग्रायां तु यज्ञोदायां निर्जगाम ततोद्गतात् ॥ शिशुलीलं ततः कुर्वन्कृष्णो विरमापयन्नजम् ॥१५॥ सोद्गणान्निरसृतः कृष्णः
 कर्षमाण उत्तूखलम् ॥ यमलाभ्यां प्रवृद्धाभ्यामर्जुनाभ्यां चरन्वने ॥ मथ्यान्निश्चक्राम तयोः कर्षमाण उत्तूखलम् ॥१६॥

यः तदुदये इन्दोरिति तयोरेन्योन्यकिरणग्रन्थम् ॥६॥ सर्पभोगभुजौ संपदेहतुल्यबाहू । कलामह्यौ कलभकाविव स्वार्थे वा कः ॥७॥ पावकी अभिपुत्रौ द्वौ कान्तिकेया-
 विवेक्यभूतोपमा ॥८॥९॥ विप्रकुर्वाणौ नवनीतचौर्यादिना उपकारं कुर्याणौ ॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥

तत्तरयेति । अर्जुनाभ्याम् अर्जुनौ उद्धर्तमित्यर्थः । अत्रैरमात्राप्रतोषत्र गन्थां विवक्षते रस्मान् यमितया इव । उलूखलसुताभवेद्विन्द्र जलुलः तानो अब वनस्पती कृष्यावृण्वे-
भिः सोतृभिः इन्द्राय मधुमस्तुतमिति । यत्र उलूखले मन्थां मन्थानामिव मन्थां लोकलेशकरं मां विवक्षते विशेषेण वदन्ति मातरः रस्मानादय रस्मिगिरित्यर्थः । यमितया इव
विनिवृहृतमिव ननु वस्तुनो निवृहतीन् आदुत्तने भवि स्मिन्मन्थाः । ते उलूखलेन सुततां पांडितानां कर्मणि षष्ठी । उलूखलपीडिताम् अस्मान् हे इन्द्र योऽपराधार्थे अव रक्ष । या-
दादित्वादुदात्तमाख्यातम् । इन्द्र एवमेव त्वं जलुलोलि एवम् मुद्राभीति जल्पितम् मां च गोपिं मातुं लतुम् आगतुं रसावीनं कर्तुं च समर्थारि यत्र अतोऽत्र यमित्यर्थः ।
तत्तस्य कर्पनो चर्द्धं तिर्यगतसुखलम् ॥ लयं तस्मां समूलभ्यामर्जुनाभ्यां च रूपं च ॥ १७ ॥ तावर्जुनौ कृष्यमाणौ तेन बालेन रंहता ॥ समूल-
विटयो भक्षौ सतु मय्यं जहास वै ॥ १८ ॥ निद्रुर्गोपी नोपातां द्वियं समूलमारिभ्यः ॥ तक्षाम तस्य बालस्य प्रभावाद्भयदृढम् ॥ १९ ॥ ययु-
नतीरमार्गस्था गोप्यस्तं ददृशुर्दिकुलम् ॥ क्रान्त्यो विलयन्त्यश्च दक्षोदां ययुरद्वन्ताः ॥ २० ॥ तास्तु संश्रान्तवन्तु यशोदासुखलुङ्गनाः ॥ ए-
ह्यागच्छ यशोदे त्वं संभ्रमात्किं विलम्बसे ॥ २१ ॥ यौ तावज्जुगृह्यौ तु मने सत्योपयाचयौ ॥ पुनरयोपरि तापेनौ पतितौ ते ममिदृशौ ॥ २२ ॥
दृढेन दाप्ता तत्रैव वद्धो वत्स इवोदरे ॥ जहास दृग्भयोर्ध्वे तव पुत्रः सखलकः ॥ २३ ॥ उत्तिष्ठ गच्छ दुर्मये दृढे पण्डितमग्निनि ॥ पुत्रमनय
जीवन्तं मुक्तं मृत्युमुसादिव ॥ २४ ॥ सा भीता सहस्रोत्थाय हाहा गिरं मकुर्वती ॥ तं देहमममद्यन्न पतितौ तावुभौ दुभौ ॥ २५ ॥ सा दहर्तौ तयो-
र्मध्ये दुमथोरत्सव सिक्तुम् ॥ दाप्ता निवद्धदुरे कर्पणामुखलूखलम् ॥ २६ ॥ सा गोपी गोषमृद्ध्य सङ्गाच्च व्रजस्तदा ॥ पथोज्ज्वलता ते द्रुमुद्यो-
पेषु महदुदुत्तम् ॥ २७ ॥ जजलुज्ज्वले यथाक्रमं नोपश पनवि . रिणः ॥ केनो पतितौ दृशौ चोरस्यावत गोपौ ॥ २८ ॥ सिगा वारं विना वर्ष
विष्टुत्पतनं विना ॥ विना हस्तिवृत्तं दीपं केनो पतितौ दुयौ ॥ २९ ॥ अहो वत न शोभेतां विदूतवर्षे मायौ ॥ भूयै निमित्तौ दृशौ वितथौ
जलजनिप ॥ यदीगौ चोपरचितौ वोक्कस्याणकारौ ॥ ३० ॥

एवं यदा तस्यार्थयन्त्राणि न मोचनं लभते तदा वनस्पतस्तथा मन्था यन्त्रवदाव त्रीदिन् यावद्वलं करोति तावद्वनस्पती एव ५ नृबलिने पुत्रा वदन्ति । तानो इति । त्रतौ नोऽ-
स्माकं व्रजवासिनां वनस्पतिसनौ अनित्यमिदं यत्र गे अमुं जगतामौ मां यमायी अब इन्द्रा इन्द्रं प्रति गर्भं पुं तदुलूखलेन आत्तयन् पंडयन्तं तदव ययुत्त अमृतपुत्रम्
अतिसम्यगित्यर्थः । यतः कृष्यौ गतिमन्तां युवां स्थावरास्तान्मुक्तौ स्था इत्यर्थः । दृग्भोर्भोतिमद्विर्जङ्गमः जनैः सोतृभिरासङ्गम्यवत्तरहसितौ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥
॥ २० ॥ २१ ॥ सत्योपयाचनौ पण्डितदत्तेन देवतानुजौ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

विपुलाय मञ्जुनाथ्याम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ एतदिति एवमादित्यर्थः । अत्र तृणावन्तयोपि पुराणान्तरादुपसंहृत्यैव । तदुपवृंहिका श्रुतिस्तु साकं यश्म प्रयत चाषेण किंकिदीविना साकं वा तस्य ध्राज्या साकं नश्य निहाकयेति ॥ खेचस्त्वेव यश्म पूज्यासिवात्मानं मनुते मिमीते तोलयति वा यश्मः हे यश्म राक्षस तद्वत्पीडकेति वा चाषेण तद्वर्णेन हरिणा तव हन्वा साकं प्रयन भूमाविति शेषः । किंकिदीविः शेषः सद्य दीव्यतीति किंकिदीविः कियतोर्बाहुलकात् किप्रत्यये लिङ्भावे च किंकिदिद्वाच् तेन वा तस्य दायो-
र्धाज्या गत्या यया धूलिवात्यारूपया एतम् उग्रिरी नीतवानसि तया साकं नश्य नाशं प्राप्नुहि निहाकया गत्या च साकं वा ताहित्यं एतत् एव ननु नाशो अतस्तेन सह पतितः सद्य स्वयमे-
क एव नाशं प्राप्नुहीत्यर्थः । एवं देवैरुक्ते तृणावर्तः पयात ममोरित्यर्थः ॥ ३७ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां सत्योऽध्यायः ॥ ७ ॥ अस्मिन्नथष्टमेऽध्याये वनान्तरमियासतः ॥

नन्दगोप प्रसन्नौ ते दुर्मावेवं गतावपि ॥ यच्च ते दारको मुक्तो विपुलाभ्यामपि क्षितौ ॥ ३१ ॥ औत्पातिकमिदं घोषे तृतीयं वर्तते त्विह ॥ पूतना-
या विनाशश्च दुर्मयाशङ्कतस्य च ॥ ३२ ॥ अस्मिन् स्थाने च वासोयं घोषस्यास्य न युज्यते ॥ उत्पत्ता ह्यत्र दृश्यन्ते कथयन्तो न शोभनम् ॥
॥ ३३ ॥ नन्दगोपस्तु सहसा मुक्त्वा कृष्णमुखलत् ॥ निवेद्य चाङ्गे सुचिरं मृतं पुनरिवानतम् ॥ ३४ ॥ नातृपत्येभ्यमाणो वै हृष्ट्यं कमललो-
चनम् ॥ ततो यशोदां गर्हन्वै नन्दगोपो विवेका ह ॥ सच गोपजनस्सर्वो ब्रजमेव जगाम ह ॥ ३५ ॥ सच तेनैव नाम्ना तु कृष्णो वै दासबन्धनात् ॥
गोष्ठे दामोदर इति गोपीभिः परिगीयते ॥ ३६ ॥ एतदाश्चर्यभूतं हि बालस्यातीदृशेष्टितम् ॥ कृष्णस्य भारतश्रेष्ठ घोषे निवसतस्तदा ॥ ३७ ॥ इ-
ति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि शिशुचर्यायां यमलार्जुनभङ्गो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं तौ बाल्यमुत्तीर्णौ
कृष्णसंकर्षणाबुभौ ॥ तस्मिन्नेव ब्रजस्थाने सप्तवर्षा बभूवतुः ॥ १ ॥ नीलपतिभ्यश्चरौ पतिश्वेतानुलेयौ ॥ बभूवतुर्वत्तपालो काकपक्षधराबुभौ ॥ २ ॥
पणवाद्यं श्रुतिसुखं वादयन्तौ वराननौ ॥ तुलुभाते वनगतौ त्रिशीर्षविव पद्मगौ ॥ ३ ॥

तनूरुहसमुत्ताना वृकाः कृष्णस्य वर्ण्यते ॥ १ ॥ एवं तावित्यध्यायः । सुदेवो अद्य प्रपतेदनावृत्तरावन्तं एसां गन्तव्यं उ अत्राशीनं निकेतोरुस्थे धेनं वृका रक्षसा सो अवृत्तित्यस्य मन्व-
स्योपबृंहणार्थः । मन्त्रार्थः । पल्लवसं प्रत्युर्वशी वदति । सुदेवः शोभनस्त्वायिको ब्रजः आवक्षरलोपेन वालुदेवो वा अव प्रपतेत् अद्यैव उपब्रवत्पल्लवं गच्छेत् अनावृत्त नास्ति आवृत्त-
निरोधको यस्य तादृशोपि परावन्तं परमात् दूरादूर्ध्वतरं गन्तवै गन्तुं उ निश्चितं प्रपतेदित्यन्वयः । अथ पक्षान्तरे यदि सुदेवो न प्रपते तां हि निकेतोरुस्थे शयीत अथ अयम् सगं ब्रजं वालुदे-
वपरिजनं रसमा सोरमसाः वेगवन्तः वृकाः अद्युः भक्षयेयुः तस्माद्वा सुदेवो वा तस्याग्निहीनो व्रजो वा वृकेभ्यो विभक्तिं आगस्माद्देवोऽपि इन्द्रियवृकोऽयः सुतरां भोग्यामिति शब्दः ।
इतः स्पष्टार्थ मू ॥ १ ॥ २ ॥ पणवो हि तुम्बापलोपेनो वावद्विशेषः । आद्यपदानादश्व रुद्रवाणादिकं पणवाद्यमन्त एव त्रिशीर्षविवेति दृष्टान्तः संगच्छते पणवाद्यमित्यपि पाठः ॥ ३ ॥

॥१५॥५॥६॥ चञ्चूर्यन्तौ अत्यन्तं संचरन्तौ किशोराविव अथयोताविव ॥७॥८॥ अर्वातिं नाशितम् मुक्तमार्गं काननम् ॥९॥ काननानि उद्यानानि वनानि अरण्यानि आकाश-
निकाशानि पत्रादिना शून्यानि ॥ १० ॥ परितो वृत्तचक्राकारः परिधिः अर्गलश्च येषु तेषु परिवृत्तांगलेषु ॥ ११॥१२ ॥ १३॥१४ ॥ निर्व्यञ्जनं शाकरूपादिहीनम् ॥१५॥
मधुराद्भद्रकणौ तु पल्लवापीडधारिणौ ॥ वनमालाकुलोत्तरकौ द्रुमपोताविबोद्धतौ ॥१६॥ अरविन्दकृतापीडौ रज्जुयज्ञोपवीतिनौ ॥ सशिष्यशुभ्यक-
रकौ गोपेषुप्रवादकौ ॥१७॥ कचिदसन्तापव्योम्यं क्रीडमानौ कचिक्वचित् ॥ पर्णशय्यासु संसृता कचिन्निद्रान्तरेक्षणौ ॥१८॥ एवं वत्सान्पालयन्तौ
शोभयन्तौ महावनम् ॥ चञ्चूर्यन्तौ रमन्तौ स्म किशोराविव चञ्चलौ ॥१९॥ अथ दामोदरः श्रीमान्तस्तकपर्णमुवाच ह ॥ आर्यं नास्मिन्वने शक्यं गोपाल-
स्सह क्रीडितुम् ॥ ८ ॥ अवर्गीतिभिर्दं सर्वमावाभ्यां भुक्तकाननम् ॥ प्रक्षेपणकाष्ठं च गोपेर्मथितपादपम् ॥२०॥ यन्निभूतानि यान्यासन् काननानि
वनानि च ॥ तान्याकाशनिकाशानि दृश्यन्तेव यथासुखम् ॥२१॥ गोवाटेष्वपि ये वृक्षाः परिवृतांगलेषु च ॥ सर्वे गोष्ठानिषु गताः क्षयमक्षयवचसः
॥२२॥ संनिक्ष्पानि यान्यासन्काष्ठानि च तृणानि च ॥ तानि दूरावकृष्टासु मार्गितव्यानि भूमिषु ॥२३॥ अरण्यमिदमल्पोद्गमल्पकक्षं निराश्रयम् ॥
अन्वेषितव्यविश्रामं दारुणं विरलद्रुमम् ॥२४॥ अकर्मण्येषु वृक्षेषु स्थितविप्रं स्थितद्विजम् ॥ संवासस्यस्य महतो जनेनोत्सादितद्रुमम् ॥२५॥
निरानन्दं निरास्वादं निष्प्रयोजनमारुतम् ॥ निर्विहङ्गमिदं शून्यं निर्व्यञ्जनविवाशनम् ॥२६॥ विक्रीयमाणैः काष्ठैश्च शौकैश्च वनसंभवेः ॥ उच्छ-
न्नसंचयतृणैर्घोषायं नगरायते ॥२७॥ शैलानां भूषणं घोषां घोषाणां भूषणं वनम् ॥ वनानां भूषणं गावस्तथाश्वास्माकं परा गतिः ॥२८॥ तस्मा-
दन्यद्द्वनं यामः प्रत्यग्रयवसेन्धनम् ॥ इच्छन्त्यनुशुक्तानि गावो भोक्तुं तृणानि च ॥२९॥ तस्माद्द्वनं नवतृणं गच्छन्तु धनिनो व्रजाः ॥ न द्वारवन्धा-
वरणा न ग्रहक्षेत्रिणस्तथा ॥ प्रशस्ता वै व्रजा लोके यथा वै चक्रचारिणः ॥३०॥ शङ्कुमूत्रेषु तेष्वेव जातक्षाररसायनम् ॥ न तृणं भुञ्जते गावो
नापि तत्पयसेहितम् ॥३१॥ स्थलीप्रायासु रथासु नवासु वनराजिषु ॥ चरावस्सहितौ गोभिः क्षिप्रं सवाहतां व्रजः ॥३२॥ श्रूयते हि वनं रम्यं
पर्याप्तं तृणसंस्तरम् ॥ नाम्ना वृन्दावनं नाम स्वादुवृक्षफलेदकम् ॥३३॥ आङ्गिह्लिकण्टकवनं सर्वेनगुणैर्युतम् ॥ कदम्बपादपप्रायं यमुना-
तीरसंश्रितम् ॥३४॥

॥१६॥१७॥ कर्त्तव्यमाह । तस्मादिति ॥१८॥ ननु पितृपर्यायता भूमिनिर्धनापि सुखावहेत्युक्तेः कथं पर्यथानं त्याज्यमित्याह । न द्वारंति । चक्रेण समुदयेन चर्गन्ति ते चक्रचारि-
णो हंससारसादयः अनिकेता इत्यर्थः ॥१९॥ शङ्कुमूत्रेषु तेष्वेव तृणेषु पतितेषु मत्सु ॥२०॥ स्थलीप्रायासु समभूमितुल्यासु निरतृणास्त्रित्यर्थः ॥२१॥२२॥२३॥

स्निग्धवनं शीतानिलं चेति संबन्धः ॥ २४ ॥ चरतो मृगादिनिति शेषः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ पञ्चवद्धाः पञ्चादिसंख्यायां संहताः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥
 ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ अगताः असंचाराः ॥ ३७ ॥ तदेवाह । एवमिति ॥ ३८ ॥ इति हरिवंश विष्णुपर्वणि टीकायामष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ एतस्मिन्मन्त्रमध्येयै रामकृष्णेच्छया
 स्निग्धशीतानिलवनं सर्वतुनिलयं शुभम् ॥ गोपीनां सुखसंचारं चारुचित्रवनान्तरम् ॥ २४ ॥ तत्र गोवर्द्धनो नाम नातिदूरे गिरिमहान् ॥ ब्राजते
 दीर्घाशिखरो नन्दनस्येव मन्दुरः ॥ २५ ॥ मध्ये चास्य महाशालो न्यग्रोधो योजनोच्छ्रितः ॥ भाण्डीरो नाम शुशुभे नलमेघ इवाम्बरे ॥ २६ ॥
 मध्येन चास्य कालिन्दी सीमन्तमिव कुर्वती ॥ प्रयाता वन्दनस्येव नलिनी सरिताम्बरा ॥ २७ ॥ तत्र गोवर्द्धनं चैव प्राण्डीरं च वनस्पतिम् ॥
 कालिन्दीं च नदीं रम्यां द्रक्ष्यावश्चरतस्सुखम् ॥ २८ ॥ तत्रायं कल्प्यतां घोषस्त्यज्यतां निर्गुणं वनम् ॥ संत्रासयावो भद्रं ते किञ्चिदुत्पाद्य
 कारणम् ॥ २९ ॥ एवं कथयतस्तस्य वासुदेवस्य धीमतः ॥ प्रादुर्बभूवुरशतशो रक्तमांसवसाशनाः ॥ ३० ॥ घोराश्चिन्तयतस्तस्य स्वतनून्सहजा-
 स्तदा ॥ विनिष्पेतुर्भयकरास्सर्वशशतशो वृकाः ॥ ३१ ॥ निष्पतन्ति स्म बहवो व्रजस्योत्सादनाय वै ॥ वृकात्रिपतितान्दृष्ट्वा गोषु वत्सेष्वथो
 नृषु ॥ ३२ ॥ गोपीषु च यथाकामं व्रजे त्रासोभवन्महान् ॥ ते वृकाः पञ्चवद्धाश्च दशवद्धास्तथा परे ॥ ३३ ॥ त्रिंशद्विंशतिवद्धाश्च शतवद्धास्तथा
 परे ॥ निश्चैरुस्तस्य गात्रेभ्यः श्रीवत्सकृतलक्षणाः ॥ ३४ ॥ कृष्णस्य कृष्णवदना गोपानां भयवर्धनाः ॥ भक्षयद्विश्च तैर्वत्सान् त्रासयद्विश्च गोत्र-
 जान् ॥ ३५ ॥ निशि बालान्हरद्विश्च वृकैरुत्साद्यते व्रजः ॥ न वने शक्यते गन्तुं न गाश्च परिरक्षितुम् ॥ ३६ ॥ न वनात्किञ्चिदाहर्तुं न च वा तरि-
 तुं नदीम् ॥ त्रस्ता ह्युद्दिग्रमनसोऽगतास्तस्मिन्वनेऽवसन् ॥ ३७ ॥ एवं वृकैरुदीर्गैस्तु व्याघ्रतुल्यपराक्रमैः ॥ व्रजो निष्पन्दचेष्टस्म एकस्थानचरः कृ-
 तः ॥ ३८ ॥ इति श्रीमहाभारते विष्णुपर्वणि शिशुचर्यायां वृकदर्शनो नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं वृका-
 श्च तान्दृष्ट्वा वर्धमानान्दुरासदान् ॥ सश्रीपुमान्स घोषो वै समस्तोमन्त्रयत्तदा ॥ १ ॥ स्थानेनेह न नः कार्यं व्रजमोच्यन्महद्भनम् ॥ यच्छिवं च सु-
 खोप्यं च गवां चैव सुखावहम् ॥ २ ॥ अथैव किं चिरेण स्म व्रजामस्सह गोधनैः ॥ यावद्वैकर्ष्यं घोरे न नस्सर्वो व्रजो व्रजेत् ॥ ३ ॥ एषां धूम्रा-
 णाङ्गानां दंष्ट्रिणां नखकर्षिणाम् ॥ वृकाणां कृष्णवक्त्राणां विभीमो भिन्नि गर्जताम् ॥ ४ ॥ मम पुत्रो मम प्राता मम वत्सोथ गौर्मम ॥ वृकैर्व्यापा-
 दिता ह्येवं क्रन्दन्ति स्म गृहे गृहे ॥ ५ ॥

पुनः ॥ वृन्दवनप्रवेशश्च व्रजस्याद्भुत इत्येति ॥ १ ॥ एवं वृकान् ॥ १ ॥ सुखाप्यं सुखावासम् ॥ २ ॥ ३॥ एषाम् एत्थः सकाशात् ॥ ४ ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ अवयुष्यत घोषो जातः शाण्डं शकटेष्विति शेषः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ ईरणम्
 ऊपरं शून्यमित्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ निधेयपाशैः मन्थनभाण्डशूणाया मन्थनदण्डेन संयोज्यार्थैः पाशैः मञ्जरेति महाराष्ट्रसिद्धैः शिष्यै-
 तासां रुदितशब्देन गवां हंभारवेण च ॥ व्रजस्योत्थापनं चक्रुषोऽपवृद्धास्तमागताः ॥ ६ ॥ तेषां मतमथाज्ञाय गन्तुं वृन्दावनं प्रति ॥ व्रजस्य वि-
 निवेशाय गवां चैव हिताय च ॥ ७ ॥ वृन्दावननिवासाय तावद् ज्ञात्वा कृतनिश्चयान् ॥ वन्दगोषो बृहद्वस्त्रं बृहस्पतिरिवादे ॥ ८ ॥ अद्यैव निश्च-
 यप्राप्तियदि गन्तव्यमेव नः ॥ शीघ्रमज्ञाप्यतां घोषः सजीभवत मा चिरम् ॥ ९ ॥ ततोवयुष्यत तदा घोषे तत्राकृतैर्जनैः ॥ शीघ्रं गावः प्रक-
 ल्यन्तां भाण्डं समभिरोप्यताम् ॥ १० ॥ वत्तशूथानि काल्यन्तां युज्यन्तां शकटानि च ॥ वृन्दावनमितस्तथानाब्रिविज्ञाय च गम्यताम् ॥ ११ ॥ त-
 च्छुत्वा नन्दगोपस्य वचनं साधु भाषितम् ॥ उदतिष्ठद्भ्रजसर्वद्वैतं गमनलालसः ॥ १२ ॥ प्रयाह्वयितुं गच्छामः किं शोपे साधु योजय ॥ उत्ति-
 शेति व्रजे तस्मिन् गोपकोलाहलो ह्यभूत् ॥ १३ ॥ उत्तिष्ठमानश्शुभे शकटाशकटस्तु सः ॥ व्याघ्रघोषमहाघोषो घोषस्तग्नघोषवान् ॥ १४ ॥
 गोपीनां गर्गरीभिश्च मृद्धिं चोत्तस्मिन्तैर्घटैः ॥ निष्पपात व्रजात्पङ्क्तिस्तारापङ्क्तिरिवाम्बरात् ॥ १५ ॥ नीलपीतारुणैस्तासां वस्त्रैर्यस्तनोच्छ्रितैः ॥
 शक्रचपायते पङ्क्तिर्गोपीनां मार्गगामिनी ॥ १६ ॥ दामनी दामगौरैश्च कैश्चिन्कायावलम्बिभिः ॥ गोपा मार्गगता भान्ति सवरोहा इव दुमाः ॥ १७ ॥
 स व्रजो व्रजता भाति शकटावैरेन भास्वता ॥ पौतैः पवननिक्षिप्तैर्निष्पतद्भरिवर्णवैः ॥ १८ ॥ क्षणेन तद्भ्रजस्थानमरिणं समपद्यत ॥ द्रव्यावयव-
 निर्धूतं कीर्णं वायुसमण्डलैः ॥ १९ ॥ ततः क्रमेण घोषस्तु प्रातो वृन्दावनं वनम् ॥ निवेशं विपुलं चक्रे गवां चैव हिताय च ॥ २० ॥ शकटावर्त-
 पर्यन्तं चन्द्रार्द्धाकारसंस्थितम् ॥ मध्ये योजनविस्तीर्णं तावद्विगुणमायतम् ॥ २१ ॥ कण्टकीभिः प्रवृद्धाभिस्तथा कण्टकितदुमैः ॥ निखातोच्छ्रि-
 तशालात्रैरभिभुतं समन्ततः ॥ २२ ॥ मन्थैराप्यमाणैश्च मन्थनव्यलुकपर्णैः ॥ अद्रिः प्रक्षाल्यमानाभिर्गर्गरीभिरितस्ततः ॥ २३ ॥ कलैरागो-
 प्यमाणैश्च दामनीपाशाघ्नितैः ॥ स्तम्भनीभिर्धृताभिश्च शकटैः परिवर्तितैः ॥ २४ ॥ नियोगपटोरासतैर्गर्गरीस्तम्भमूढसु ॥ छादनार्थं प्रकीर्णैश्च
 कटकैस्तृणसंकटैः ॥ २५ ॥ शाखाविट्कुटुम्बक्षणां क्रियमाणैरितस्ततः ॥ शोध्यमानैर्गवां स्थानैस्तथाप्यमानैरुलूखलैः ॥ २६ ॥ प्राङ्मुखैस्त्वच्य-
 मानैश्च संदीप्यद्भिश्च पावकैः ॥ सवत्सचमस्तरणैः पर्यङ्कैश्चावरोपितैः ॥ २७ ॥

वर्षा कटकैर्घटाधारकतृणैः सहिताभिः तृणसंकटैः तृणपर्वाभिराच्छादनीभिः ॥ २५ ॥ शाखासु विट्कुटाः पशुपवेशनस्थानानि तैः क्रियमाणैः ॥ २६ ॥ २७ ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

नवमोऽध्यायः ॥ १ ॥ एतस्मिन्देशेऽश्वे प्रावृङ्गनमुच्यते ॥ श्रीविवासान् अमेन शोबोत्कृतया दिवः ॥ १ ॥ तदिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ कन्तानां क-
 तोयसुतारयन्तीभिः प्रेक्षन्तीभिश्च तद्वनम् ॥ ह्यात्वाश्चक्रेपमाणानिर्गोभिश्च समन्ततः ॥ २८ ॥ कुवभिस्थारैश्च गौपैव्यकरैर्भृशम् ॥ विशस-
 द्विः कुठारैश्च काष्ठाद्यपि तरुनपि ॥ २९ ॥ तद्रक्षस्तानमधिकं ह्यनुभवे क्षान्तानाम् ॥ एतं वननिवेशं वै स्वादुमूलफलोदकम् ॥ ३० ॥ तास्तु
 कामदुवा गावस्सर्वपक्षिरातं वनम् ॥ वृन्दवन्मनुश्राना नन्दनपमकातम् ॥ ३१ ॥ पूर्वमेव तु दृग्जेव गवां वै हितकारिणा ॥ श्रिवेन मनसा दृष्टे
 तद्वनं वनचारिणा ॥ ३२ ॥ पक्षिमे तु ततो रुद्धे वने गच्छे निरसये ॥ वर्षतीवामृतं देवे तृणं तत्र व्यवर्द्धत ॥ ३३ ॥ न तत्र वरहास्सीदन्ति न गावो
 नेतरे जनाः ॥ यत्र तिष्ठति लोकानां भयाय मधुसूदनः ॥ ३४ ॥ ताश्च गावस्त चोषेत्तु स च संकर्षणो युवा ॥ कृष्णेन विहितं वासं तमव्यास-
 त निर्वृताः ॥ ३५ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते सिलेयु हरिवंशे विष्णुपर्वणि वृन्दवनप्रवेशो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तौ
 तु वृन्दवनं प्राप्ता वसुदेवसुताभौ ॥ चतुरासयूथानि चारयन्तौ सुहृदिपौ ॥ १ ॥ पूर्णस्तु धर्मः समस्तयोस्तत्र वने सुखम् ॥ क्रीडतोऽसह गो-
 पालैर्यमुनां चावगाहताः ॥ २ ॥ ततः प्रावृङ्गमुप्राप्ता भक्तः कामरूपिणी ॥ प्रपद्युर्गङ्गादेवाश्चकचपाङ्क्तितोदराः ॥ ३ ॥ बभूवादुर्गवस्तूर्यो भू-
 मिश्चादर्शना तृणैः ॥ पतता मेघवतेन नवतोयानुर्गमिणा ॥ ४ ॥ संमार्जिततला भूमिर्गोवनस्थेव लभ्यते ॥ नाशितं जलैर्दुरुष्णं तोयिता वसुधा
 जलैः ॥ ५ ॥ न वर्षावसितानि शक्रगोपकुलानि च ॥ नष्टदागमिदूमानि वसनि प्रचक्राशरे ॥ ६ ॥ दृश्यः प्रापारकालश्च मयूराणां कलापिना-
 म् ॥ मदरक्ताः प्रवृत्ताश्च केकाः प्लुवास्तथा ॥ ७ ॥ नृपगृहिपि भक्तानां पङ्कजहारदायिनम् ॥ यौवनस्य रुद्धमानां नवाभ्रैर्भ्रजते वयुः ॥ ८ ॥
 हासितं कुटजैर्वृक्षैः कदम्बैर्वीजितं वनम् ॥ (नाशितं जलैर्दुरुष्णं तोयिता वसुधा जलैः) ॥ संतता आस्करकरैरभितता दवाग्निभिः ॥ ९ ॥ जलै-
 र्वलाहकोत्सृष्टैरुच्छ्वसन्तीव पर्वताः ॥ महाबातसमुद्धूतं महाभयगणापीतम् ॥ मही महाराज पुरैस्तुल्यमापद्यते नभः ॥ १० ॥ क्वचित्कदम्बहासा-
 द्वयं शिलींश्चाभरणं क्वचित् ॥ संप्रदीप्तदिवाभति पुल्लीपटुभं वनम् ॥ ११ ॥

दम्बानामिति सामानाधिकरण्यम् ॥ ८ ॥ हासितं दिकारितम् ॥ ९ ॥ उच्छ्वसन्तीव वाष्पमुद्गिरन्तीत्यर्थः । मही पुरैस्तुल्यं वसुपद्यते तत्र दृष्टान्ते महाबाताः पताकाः महामेवा
 मदाप्रासादाः ॥ १० ॥ शिलीन्ध्राः छत्राकाः ॥ ११ ॥

क्षुभितमानसः कामातुरोत्तु ॥ १२ ॥ दत्तसारङ्गनादेन यत्तमपरञ्चनिना ददुरा मेकाः अवर्कणां व्याप्ता ॥ १३ ॥ संततां य आसारो धारास्ययास्तेन निर्यन्ताः
 जडकृताः । नगायाणि वृक्षशाखायाणि ॥ १५ ॥ तोयेन गम्भीराणि शिबिडानि लम्बानि विस्तृतानि च तेषूदरेषु ॥ १६ ॥ महिरुहैर्मर्गचिह्नह्रैरेवंभ्यो जलच्छन्नो मार्गो
 यस्याः सा ॥ १७ ॥ १८ ॥ पल्यलभ्य उत्कर्णम् उत्सिक्तं यत्तयं तेन वर्षणं ॥ १९ ॥ हस्तः शुण्डा तथा सह उच्छ्रितं मुखं येषां ते हस्तोच्छ्रितमुखाः ॥ २० ॥ २१ ॥
 ऐन्द्रेण पयसा सिक्तं मारुतेन च विस्तृतम् ॥ पार्थिवं गन्धमात्राय लोकः क्षुभितमानसः ॥ २२ ॥ दत्तसारङ्गनादेन ददुरव्याहतेन च ॥ नवैश्च शिशि-
 विष्ठैरवकीर्णा वसुधरा ॥ २३ ॥ अमर्चूर्णमहावर्त्ता वर्षाप्रसमहारयाः ॥ हसन्यस्तृशान्धृक्षान्विस्तारं यान्ति निम्नगाः ॥ २४ ॥ संततासारनि-
 यन्तः क्लिप्तयन्त्रोत्तरच्छदाः ॥ न त्यजन्ति नगायाणि आन्ता इव पतत्रिणः ॥ २५ ॥ तोयगम्भीरलम्बेषु क्षप्तसु च नदसु च ॥ उदरेषु नवाभ्राणां
 मज्जतीव दिवाकरः ॥ २६ ॥ महिरुहैरुत्पतितैः सलिलोत्पाडसंकुला ॥ अन्विष्यमार्गो वसुधा भाति शङ्खलमालिनी ॥ २७ ॥ वज्रेणैवावरुणानां
 नगानां नगशालिनाम् ॥ स्रोतोभिः परिकृतानि यतन्ति शिखराण्यधः ॥ २८ ॥ पतता मेघवर्षेण यथा निम्नानुसारिणा ॥ पल्यलोत्कीर्णिसुक्तेन
 पूर्यन्ते वनराजयः ॥ २९ ॥ हस्तोच्छ्रितमुखा वन्या मेघनादानुसारिणः ॥ आन्ता तिवृष्टया मातङ्गा गां गता इव तोयदाः ॥ २० ॥ प्रावृष्टप्रवृत्तिं सं-
 दश्य दृष्ट्वा चाभुधरान्वनान् ॥ रोहिण्यो मियः काले कृष्णं वचनमब्रवीत् ॥ २१ ॥ पश्य कृष्ण यनान् कृष्णान्कलाकोज्ज्वलभूषणान् ॥ गगने तव
 गात्रस्य वर्णचोरान्तमुच्छ्रितान् ॥ २२ ॥ तव निद्राकरः कालस्तव गात्रोपमं नभः ॥ त्वमिवाज्ञातवसर्ति चन्द्रो वसति वार्षिकीम् ॥ २३ ॥ इतर्वा-
 लाम्बुदश्यमं नीलोत्पलदलप्रभम् ॥ संप्राप्ते दुर्दिने काले दुर्दिनं भानि वै नभः ॥ २४ ॥ पश्य कृष्ण जलोदग्रैः कृष्णैरुदग्रथितैर्वनैः ॥ गोवर्द्धनो यथा
 रम्यो भाति गोवर्द्धनो गिरिः ॥ २५ ॥ पतितेनभसा ह्येते समन्तान्यदुर्दिताः ॥ आजन्ते कृष्णसारङ्गाः काननेषु मुदान्विताः ॥ २६ ॥ एतान्य-
 म्बुप्रहृष्टानि हरितानि मृदूनि च ॥ तृणानि जलपत्राक्ष पत्रैर्दूहन्ति मेदिनीम् ॥ २७ ॥ क्षरजलानां झीलानां वनानां जलदगमे ॥ सस्यथानां च
 सीमानां न लक्ष्मीर्व्यतिरिच्यते ॥ २८ ॥ शीघ्रवातसमुद्रताः प्रोषितौत्सुक्यकारिणः ॥ दामोदरोदासरवाः प्रागल्भ्यं यान्ति तोयदाः ॥ २९ ॥
 ॥ २२ ॥ चन्द्रो नवोवसर्ति वमति आस्ते वार्षिकीं वर्षातवाम् ॥ २३ ॥ दुर्दिने मेघच्छेदोऽह्नि कालं प्रावृष्टकाले दुर्दिने भवैराच्छद्यम् ॥ २४ ॥ गोवर्द्धनो वामतः गोवर्द्धनां
 गवां वर्द्धयिता ॥ २५ ॥ कृष्णसारङ्गो जमराः ॥ २६ ॥ गहन्याच्छाद्यन्ति ॥ २७ ॥ सीमानां कृष्टतमीनां त्रयाणामपि लक्ष्मीर्न व्यतिरिच्यते नाधिका भवत्यपि तु समाने-
 वेत्यर्थः ॥ २८ ॥ प्रोषितानां प्रवामिनाम् औत्सुक्यं गृहगमेने तत्कारिणः ॥ २९ ॥

हर्यश्चपि न इन्द्रधनुषा रचितं मिश्रितं मध्यमं पद्मन्तरिक्षम् ॥ ३० ॥ नमोमि श्रावणे नमश्शुः सूर्यः ॥ ३१ ॥ संसर्गः संवन्धः समुद्रोचनिभिः शुद्धैरित्यर्थः ॥ ३२ ॥ नमोः
 कदम्बानामवान्तरजातयः पृथिव्यां सुष्टैरिति शेषः । कोलाहलाः कलकलाः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ यैर्विदुत्कवचैर्मैवधर्मिणं वर्णवत्सुस्वमार्षम् ॥ ३५ ॥ धर्मेनिविडेभैः ॥ ३६ ॥
 गजा जलगजस्तेषामनीकैः ॥ ३७ ॥ उद्धृतम् उद्धूतनम् कम्पिनः कर्मदेहतदः सपृषतः सविन्दवः उदासाः महान्तः । सपृषतोदासा इति मन्त्र्यमार्षः ॥ ३८ ॥ सुप्तो अदृश्यः
 चन्द्रो यासु ॥ ३९ ॥ चेतनमिति । शुधाध्मातैवायुना पूरितैः कौशैश्चर्मकाशमदृशमधैरुपलक्षितं पुष्करम्बरं चेतनमिव भातीति लुतोपमा । सर्वतश्चलद्भिर्मैवैवभाषि चलयीवि-
 हरे हर्यश्चपेन त्रिवर्णेन त्रिविक्रम ॥ विवाणज्येन रचितं तवेदं मध्यमं पदम् ॥ ३० ॥ नभस्येप नभश्शुर्न भात्येव चरन्मभः ॥ मेषैश्चातातपकरो
 विरश्मिरिव रश्मिवाच ॥ ३१ ॥ द्यावापृथिव्योस्संसर्गस्सततं वित्तैः कृतः ॥ अव्यवच्छिन्नयोरैषस्समुद्रोपसमर्षनैः ॥ ३२ ॥ नीपाजुनकदम्बानां
 पृथिव्यां चातिवृष्टिभिः ॥ गन्धैः कोलाहला वान्ति वाता मदनदीपनाः ॥ ३३ ॥ संप्रवृत्तमहावर्षं लम्बमानमहाम्बुदम् ॥ भान्यगाधमपर्थन्तं ससाग-
 रमिवाम्बरम् ॥ ३४ ॥ धारानिर्मलनाराचं विद्युत्कवचवर्मिणम् ॥ इत्क्रचापायुधधरं युद्धसज्जमिवाम्बरम् ॥ ३५ ॥ झोलानां च वनानां च दुर्माणां
 च वराननम् ॥ प्रतिच्छन्नानि भासन्ते शिखराणि पनैर्वनैः ॥ ३६ ॥ गजनैश्चरिवाकर्णं सलिलोद्गारिभिर्वनैः ॥ वर्णसारूप्यतां याति गगनं सागर-
 स्य च ॥ ३७ ॥ समुद्रोद्धृतजनिता लोलाश्शाङ्गुलकस्मिन्तः ॥ झीतास्सपृषतोदासाः कर्कशा वान्ति मारुताः ॥ ३८ ॥ निशासु सुप्तच-
 न्द्रसु सुक्ततोयासु तोयैर्देः ॥ मग्नसूर्यस्य नभसो न विभान्ति दिशो दश ॥ ३९ ॥ चेतनं पुष्करं कौशैः शुधाध्मातैः समन्ततः ॥ न दृणीनां न र-
 म्याणां विवेकं यान्ति कुष्ठयः ॥ ४० ॥ वर्मदोषपरित्यक्तं मेघतोयविभूषितम् ॥ पश्य वृन्दावनं कृष्णवनं चैत्रथं यथा ॥ ४१ ॥ एवं प्रावृद्धुगान्स-
 वान् श्रीमात्कृष्णस्य पूर्वजः ॥ कथयन्नेव बलवान्जमेव जगाम ह ॥ ४२ ॥ अन्योन्यं रममाणौ तु कृष्णसंकरणपुत्रौ ॥ तत्कालज्ञानिभिस्सार्द्धं
 चेरुस्तद्वनं महत् ॥ ४३ ॥ इति श्रीमहाभारते सिलिषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि प्रावृद्धर्जनं नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ कदा-
 चित्तु तदा कृष्णो विना संकरणेन वै ॥ चचार तद्वनं रम्यं कामरूपी वराननः ॥ १ ॥

त्यर्थः । एवमपि कुष्ठयः प्रजाः रम्याणां रात्रीणाम् घृणीनां दिवसानां च विवेकम् अच्योच्यतः पृथक्त्वं न यात्तीति न अपि तु यान्त्येवति प्रोजना । मेघोत्थान्यकारावृत्तानि
 दिनानि रात्रिकल्पान्यभूवन्नित्यर्थः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ तत्कालज्ञानिभिः ननु यादववज्रमज्ञानिभिः ॥ ४३ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥
 अम्बिमेकदशध्याये वनक्रीडा निरूप्यते ॥ कालियश्चेदङ्गधीययमुनादर्शनं हरेः ॥ १ ॥ कदाचिदिति ॥ १ ॥

श्रीवत्सेन उरसा धृतेनेति शेषः । तृतीयान्तानां पञ्चमस्थेन रराज्येवेनान्यः ॥ २ ॥ हातेन षड्भुजोद्भिन्नं विकसत्कमलं तलुत्येतेजसा कान्तं विकान्तं गमनं यस्य तादृशेन
 गमिना गमनसम्भावेन पादेन ॥ ३ ॥ ४ ॥ द्वितीयाः द्वौः ॥ ५ ॥ बाभ्ये पैगण्डं क्षयावधीत्युक्तं गैरण्डे ॥ ६ ॥ ७ ॥ नीपाः कदम्बपुष्पाणि कन्दला नवकुराः तैः शो-
 भमाना नीपकन्दलमालिनी ॥ ८ ॥ दक्षस्यो धादण्डः ॥ ९ ॥ रालं दिवं पदं कृतं सप्त तो योरेतेन यमृच्छेन धुयुगे इत्यनुपङ्गः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥
 काकपक्षधरः श्रीमान् श्यामः पद्मदक्षिणः ॥ श्रीवत्सेनो रसा शुक्लदक्षिणः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥
 ग क्रान्तविक्रान्तगामिना ॥ ३१ ॥ पीते श्रीतिकरे वृषां पद्मकिञ्चलसप्रभे ॥ सुदमे वसानो वसने ससंध्य इव तोयदः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥
 ग्राभ्यां दण्डरज्जुभिः ॥ भुजाभ्यां साधुवृत्ताभ्यां दूजिताभ्यां दिव्यकलैः ॥ ५६ ॥ तदसं पुण्डरीकरस्य गन्धेन कमलस्य च ॥ राज्ञ चास्य तद्दालये रुचिरौ-
 स्मृष्टं मुखम् ॥ ५७ ॥ शिखाभिस्तस्य सुताभी रराज सुलपङ्कजम् ॥ हृतं पद्मपङ्कजं प्रियया स्यात्पद्ममण्डलम् ॥ ५८ ॥ तस्याजुनकदम्बाद्या नीपकन्द-
 लमालिनी ॥ राज माला शिरसि नक्षत्राणां यथा दिवि ॥ ५९ ॥ स तथा भालया वीर्युत्तुभे कण्ठसक्तया ॥ मेघमालाब्जुदश्यामो नभस्य इव
 मूर्तिमान् ॥ ६० ॥ एकेनामलपत्रेण कण्ठसूत्रावलम्बिता ॥ राजर्वादिदेवैः मन्दराहता कल्पिता ॥ ६१ ॥ कचिद्गन्धकचिकीडंश्च द्यूश्च कचिक्व-
 चित् ॥ पर्णवाद्यं श्रुतिमुखं वाद्यश्च कचिद्धने ॥ ६२ ॥ गोपवेणुं सुगुरं कागात्तपि वादयन् ॥ प्रलङ्घनार्थं च गवां कचिद्गननो युवा ॥ ६३ ॥
 गोकुलेभ्युधरश्यामश्च चारुतिमान्भुः ॥ रवे च तत्र रम्य तु चित्रा ॥ ६४ ॥ ययूरवधुदुतासु मदनोदीप्तासु च ॥ मेघनादप्रतिव्यू-
 हेनोदीतासु समन्ततः ॥ ६५ ॥ शाङ्गलच्छदनासु निर्जितभरासु च ॥ कन्दलमलपत्रासु खननीषु नव जलम् ॥ ६६ ॥ केसराणां नवैर्गन्धै-
 र्मदनिःश्रसितोपमैः ॥ अमिष्टां निरुधत्तानां कान्तं चित्रं चित्रं ॥ ६७ ॥ सख्यमनो मेघवेत्तुं मरवातिनिस्तृतः ॥ तासु कृष्णो मुदं लेभे
 सौम्यासु वनराजिषु ॥ ६८ ॥ स कदम्बिद्धने तन्निर्जिते रसि रसि रसि ॥ ६९ ॥ सुदर्शं विपुले द्यूश्च शशिं शशिं वरम् ॥ ७० ॥ स्थितं धरण्यां मे-
 घाभं निविडं दलसंचयैः ॥ गगनावर्जितं तन्मनं रवेतुं भोजनं च ॥ ७१ ॥ नी अवेनाङ्गुर्गन्धैः सैभितं वरुभिः खैः ॥ फलैः प्रवालैश्च यनै-
 र्स्मेन्द्रचापघनोपमम् ॥ ७२ ॥

प्रतिव्यूहैः प्रतिव्यनिभिः ॥ १४ ॥ कन्दलानि कदम्बानि च ॥ १५ ॥ कन्दलं तु कपोले स्यादुपमं नानुरे इति विधेः ॥ १५ ॥ कामिनीष्विवेति खननी-
 नमुपमा ॥ १६ ॥ शालिनं दण्ड ॥ १८ ॥ १९ ॥ विनास्तननेः ॥ २० ॥

॥ २१ ॥ निरावर्ष वर्षारणम् । अनतपम् आतपनिवारणम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ क्रीडनकैः क्रीडासाधनैः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ तरङ्गा एवापाङ्गाः कटाक्षान्तैः
कुटिलं तीरम् ॥ २९ ॥ ३० ॥ मिथुनेचरैश्चक्रवाकादिभिः ॥ ३१ ॥ जलजैर्मनाद्वैः जलजैर्गणैः शीतलव्यनिर्मलव्याद्वैः जलजैः पद्मैः जलजैः शैवालैः ॥ ३२ ॥ स्त्रीहरेण
वर्णयति । प्रसूतेति । श्लोतःशब्दे सकारलोप आर्षः ॥ ३३ ॥ तटच्छेदः प्रवाहस्य मध्ये कार्यम् । तिस्रः तरङ्गा एव वलयः तासां धरां तरङ्गविवलीधराम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

भवनाकारविटपं लतापुष्पमुमण्डितम् ॥ विशालमूलावनतं पवनान्मोदधारिणम् ॥ २१ ॥ आधिपत्यमिवान्येषां तस्य देशस्य शाखिनाम् ॥ कुर्वणं
शुभकर्मणं निरावर्षमनातपम् ॥ २२ ॥ न्यग्रोधं पर्वतप्राभं भाण्डारं नाम नामतः ॥ दृष्ट्वा तत्र मतिं चक्रे निवासाय ततः प्रभुः ॥ २३ ॥ स तत्र वय-
सा तुल्यैर्वत्सपलैस्सहानय ॥ रमे वै वासरं कृष्णः पुरा स्वर्गगतो यथा ॥ २४ ॥ तं क्रीडमानं गोपालाः कृष्णं भाण्डारवासिनम् ॥ रमयन्ति स्म
बहवो वन्यैः क्रीडनकैस्तदा ॥ २५ ॥ अन्ये स्म परिगायन्ति गोपा मुदितमानसाः ॥ गोपालाः कृष्णमेवाव्ये गायन्ति स्म रतिप्रियाः ॥ २६ ॥ तेषां
स गायतामेव वादयामास वीर्यवान् ॥ पर्णवाद्यान्तरे वेणुं तुम्बवीणां च तत्र ह ॥ २७ ॥ कदाचिच्चारयन्नेव गास्स गोवृषभेक्षणः ॥ जगाम यमुनातीरं
लतालङ्कृतपादपम् ॥ २८ ॥ तरङ्गपाङ्गकुटिलां वारिस्पृशं मुखानिलां ॥ तां च पद्मोत्पलवतीं ददर्श यमुनां नदीम् ॥ २९ ॥ सुतीर्थं स्वादुसलिलां
हृदिनीं वेगगामिनीम् ॥ तोयवातोद्यतैर्वेगवनामितपादपाम् ॥ ३० ॥ हंसकारण्डोदघुष्टां सारसैश्च निनादिताम् ॥ अनर्धमिथुनैश्चैव सेवितां मिथुने-
चरैः ॥ ३१ ॥ जलजैः प्राणिभिः कीर्णां जलजैर्भूषितां गुणैः ॥ जलजैः कुसुमैश्चित्रां जलजैर्हरितोदकाम् ॥ ३२ ॥ प्रसृतस्रोतचरणां पुलिनश्रीणि-
मण्डलाम् ॥ आवर्तनाभिगम्भीरां पद्मरोमानुरञ्जिताम् ॥ ३३ ॥ तटच्छेदोदरां कान्तां शैवलमूर्द्धजाम् ॥ फेनप्रहृष्टवदनां प्रसन्नां हंसहासिनीम्
॥ ३४ ॥ रुचिरोत्पलरक्तोष्ठां नतभ्रूं जलजेक्षणाम् ॥ हृददीर्घलटाङ्गान्तां कान्तां शैवलमूर्द्धजाम् ॥ ३५ ॥ चक्रवाकस्तनतटो तीरपार्श्वीयतानना-
म् ॥ दीर्घस्रोतायतजुमामभोगश्रवणायताम् ॥ ३६ ॥ कारण्डवाकुण्डलिनीं श्रीमत्पङ्कजलोचनाम् ॥ तटजाभरणोपेतां भीननिर्मलमेखलाम् ॥ ३७ ॥
वारिप्लवङ्गक्षौमां सारसारवनूपुराम् ॥ काशचामिकरं वासो वसनां हंसलक्षणाम् ॥ ३८ ॥

आभोगश्रवणायताम् आभोगस्तटस्योभयतः पूर्णता सैव श्रवणे आयेत यस्यास्ताम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ वारिणि प्लवन्ते विस्तारं यान्ति शैवालाः कमलिनीदलानि वा तेषां यः प्लवः
विप्लुता सैव क्षौमम् अतसीसूत्रमयं वासो यस्यास्ताम् ॥ ३८ ॥

पाठा०-१ अन्योन्यमिथुनेश्चैवेति ।

निपानं पशूनां पानस्थलं तत्र ये श्वापदास्त एवपिडो भूषा यस्यास्ताम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ विषाणयः सर्पाः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ आकाशादपि आकाशमार्गेपि ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ निर्विषयाकारम् आकाशवन्निरालम्बनम् ॥ ५४ ॥ कर्तव्यौ नतु स्वतःसिद्धौ मार्गौ ययोस्तौ ॥ भीमनक्रानुलिताङ्गौ कूर्मलक्षणभूषिताम् ॥ निपानश्चापदापीडां नृभिः धेनपयोधराम् ॥ ३९ ॥ श्वापदोच्छिष्टसलिलाभाश्रमस्थानसंकुलम् ॥ तां समुद्रस्य महिषीर्मक्षमाणस्समन्ततः ॥ ४० ॥ चचार रुचिरं कृष्णो यमुनामुपशोभयन् ॥ तां चरन्स नदीं श्रेष्ठां ददृशे हृदमुत्तमम् ॥ ४१ ॥ दूर्ध्वं योजन-विस्तारं दुस्तरं त्रिदशैरपि ॥ गम्भीरमक्षोभ्यजलं निष्कम्पमिव सागरम् ॥ ४२ ॥ तोयजैः श्वापदैस्त्यक्तं शून्यं तोयचरैः स्वगैः ॥ अगाधेनाम्भसा पूर्णं मेघपूर्णमिवाम्बरम् ॥ ४३ ॥ दुःखोपसर्प्य तीरेषु सप्तपर्विण्डैर्विलैः ॥ विषाणिभवस्याग्न्यधूमेन परिवेष्टितम् ॥ ४४ ॥ अभोग्यं तत्पशूनां हि अपेयं च जलार्थिनाम् ॥ उपभोगैः परित्यक्तं सुरेन्द्रिषवणार्थिभिः ॥ ४५ ॥ आकाशादप्यसंचार्यं स्वगैराकाशगोचरैः ॥ तृणेष्वपि पतस्त्वप्सु ज्वलन्तमिव तेजसा ॥ ४६ ॥ समन्ताद्योजनं साग्रं देवैरपि दुरासदम् ॥ विषानलेन घोरं ज्वालाप्रज्वलितदुःखम् ॥ ४७ ॥ ब्रजस्योत्तरतस्तस्य क्रोशमात्रे निरामये ॥ तं दृष्ट्वा चिन्तयामास कृष्णो वै विपुलं हृदम् ॥ ४८ ॥ अगाधं द्योतमानं च कस्यायं महतो हृदः ॥ अस्मिन्स कालियो नाम कालञ्जनचयोपमः ॥ ४९ ॥ उरगाधिपतिस्साक्षाद्भदे वसति दारुणः ॥ उत्सृज्य सागरावासं यो मया विदितः पुरा ॥ ५० ॥ भयात्पतगराजस्य सुपर्णस्योरगाशिनः ॥ तेनेयं दूषिता सर्वा यमुना सागरंगमा ॥ ५१ ॥ भयात्तस्योरगपतेर्नायं देशो निषेव्यते ॥ तदिदं दारुणाकारमरणं रूढशङ्काङ्कलम् ॥ ५२ ॥ सावरो-हद्रुमं घोरं कीर्णं नानालताद्रुमैः ॥ रक्षितं सपराजस्य सचिवैरासकारिभिः ॥ ५३ ॥ वनं निर्विषयाकारं विषानामिव दुस्स्पृशम् ॥ तैरासकारिभि-न्नित्यं सर्वतः परिरक्षितम् ॥ ५४ ॥ शैवालनलिनैश्चापि वृक्षैः शुद्रलताकुलैः ॥ कर्तव्यमार्गौ भ्राजते हृदस्यास्य तदाबुभौ ॥ ५५ ॥ तदस्य सपरा-जस्य कर्तव्यो निग्रहो मया ॥ यथेयं सरिद्रुम्भोदा भवेच्छिवजलाशया ॥ ५६ ॥ ब्रजोपभोग्या च यथा नागे च दमिन्ते मया ॥ सर्वत्र सुखसंचारा स-र्वेति सुखाश्रया ॥ ५७ ॥ एतदर्थं च वासायं ब्रजेस्मिन्नोपजन्म च ॥ अमीषामुत्पत्त्यर्थानां निग्रहार्थं दुरात्मनाम् ॥ ५८ ॥ एनं कदम्बमारूढं त-देव शिशुलील्या ॥ विनिपत्य हृदे घोरे दमयिष्यामि कालियम् ॥ ५९ ॥

॥ ६० ॥ इति श्रीमत्सद० नीलकण्ठकृतौ भारतभाष्यप्रदीपे हरिवंशार्थप्रकाशे विष्णुपर्वणि टीकायामेकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ अमुष्मिन्द्वादशेऽध्याये कालियस्य फणोपरि ॥ नृत्यं चके हरिश्चेति यमुना निर्विषिच्यते ॥ १ ॥ सोपमृत्येत्यध्याहृत्य योऽह्नहर्मिन्वपस्ततदैत्यपादहस्तो अपृतन्यदिन्द्राभिनि चोपादिष्टं कालियदमनम् उपबृंहयति । तत्र मन्त्रावयवयोरर्थस्तु योऽहिः सर्पोपः यमुनाजलानि ततर्द विषसंपर्केण नाशितवान् तमिन्द्रो अहन् हंसितवान् । यडिनमात्रमत्र हन्त्यर्थः । सच अहिः अपात् पादहीनः अहस्तः श्वसनः (एवं द्रुते बाहुवर्षी लोके ख्यातिं गमिष्यति) ॥ ६० ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि बालचरिते यमुनावर्णेन नभैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ सोपमृत्य नदीतीरं वद्धा परिकरं दृढम् ॥ आरोहच्चपलः कृष्णः कदम्बशिखरं मुदं ॥ १ ॥ कृष्णः कदम्बशिवराह्मन्मानो घनाकृतिः ॥ हृदमध्येऽकरोच्छब्दं निपतन्नम्बुजेक्षणः ॥ २ ॥ कृष्णेन तत्र पतता क्षुभितो यमुनाहदः ॥ संप्रापिच्यत वेगेन भिद्यमान इवाम्बुदः ॥ ३ ॥ तेन शब्देन संक्षुब्धं सर्पस्य भवनं महत् ॥ उदतिष्ठजलात्सर्पो रोषपर्याकुलेक्षणः ॥ ४ ॥ स चोरगपतिः क्रुद्धो मेघराशिसमप्रभः ॥ ततो रत्नान्तनयनः कालियस्समदृश्यत ॥ ५ ॥ पञ्चास्यः पावकोद्युसश्चल्लिङ्घिनलाननः ॥ पृथुभिः पञ्चभिर्घोरैः शिरोभिः परिवारितः ॥ ६ ॥ पूरयित्वा हदं सर्वं भोगेनानलवर्षसा ॥ स्फुरन्निव च रोषेण ज्वलन्निव च तेजसा ॥ ७ ॥ क्रोधेन ज्वलतस्तस्य जलं श्रुतमिवाभवत् ॥ प्रतिघ्नोताश्च भीतेव जगाम यमुना नदी ॥ ८ ॥ तस्य क्रोधाग्निपूणेभ्यो वक्रेभ्योभूच्च मारुतः ॥ दृष्ट्वा कृष्णं हृदगतं क्रीडन्तं शिशुलिलया ॥ ९ ॥ सधूमाः पन्नगेन्द्रस्य मुखान्निश्चेरुर्दक्षिणः ॥ सृजता तेन रोषाग्निं समीपे तीरजा दुमाः ॥ १० ॥ क्षणेन भरुमसाग्रीता युगान्तप्रतिमेन वै ॥ तस्य पुत्राश्च दुराश्च भृत्याश्चान्ये महोरगाः ॥ ११ ॥ वमन्तः पावकं घोरं वक्रेभ्यो विषसंभवम् ॥ सधूमं पन्नगेन्द्रास्ते निपेतुरमितौजसः ॥ १२ ॥ प्रवेक्षितश्च तैस्सर्पैस्स कृष्णो भोगेबन्धनम् ॥ निर्यतचरणाकारस्तस्थौ गिरिर्वाचलः ॥ १३ ॥ अदृशन्दृशैस्तैर्दृशैर्विषात्पीडजलाविलैः ॥ ते कृष्णं सर्पपतयो न ममार च वीर्यवान् ॥ १४ ॥ एतस्मिन्नन्तरे भीता गोपालास्सर्व एव ते ॥ क्रन्दमाना व्रजं जमुर्वाष्पगद्गदया गिरा ॥ १५ ॥ गोपा उचुः ॥ एष मोहं गतः कृष्णो मग्नो वै कालिये हृदे ॥ भक्ष्यते सर्पाजेन तदागच्छत माचिरम् ॥ १६ ॥

इन्द्रम् अपृतन्यत अयोधयदिति एतेनास्य सर्परूपत्वमुक्तमताऽहिर्बुध्न्याभ्यो यत्राप्येवन्धस्तत्रायमेव बोद्धव्यः ॥ १ ॥ लम्बमानः अधः पतन् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ पञ्चास्यः पञ्चवदनः ॥ ६ ॥ मोगेन देहेन ॥ ७ ॥ श्रुतं कथितं प्रतिघ्नोताः विपरितप्रवाहाः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ तेऽदृशन्ति पूर्वेण संबन्धः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ सर्पभोगेन सर्पभोगबन्धेन स्पन्दितं किञ्चिच्चालितं धैर्यादिति शेषः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥
 नन्दगोपाय वै क्षिप्रं सबलाय निवेद्याताम् ॥ एष ते कृष्यते कृष्णः सप्रेणति महाहदे ॥ १७ ॥ नन्दगोपस्तु तच्छ्रुत्वा वज्रपातोपमं वचः ॥ आतः
 स्वालितविक्रान्तस्तं जगाम हृदोत्तमम् ॥ १८ ॥ सवाल्युवर्नवृद्धस्स च संकर्षणो युवा ॥ आक्रोडं पद्मगेन्द्रस्य जलस्थं समुपागमत् ॥ १९ ॥ नन्द-
 गोपमुखा गोपास्ते सर्वे साश्रुलोचनाः ॥ हाहाकारं प्रकुर्वन्तस्तस्थुस्तीरे हृदस्य वै ॥ २० ॥ ग्रीडिता विस्मिताश्चैव शोकार्ताश्च पुनः पुनः ॥ केचित्तु
 पुत्र हहेति हा धिगित्यपरे पुनः ॥ २१ ॥ अपरे हा हतास्मेति रुरुदुर्मुशदुःखिताः ॥ स्त्रियश्चैव यशोदां तां हा हतासीति बुक्कशुः ॥ २२ ॥ या पश्य-
 सि प्रियं पुत्रं सपराजवशंगतम् ॥ स्पन्दितं सर्पभोगेन कृष्यमाणं यथा मृतम् ॥ २३ ॥ अहमसारमयं नूनं हृदयं ते विलक्ष्यते ॥ पुत्रं कथमिमं दृष्ट्वा
 यशोदे नावदीयसे ॥ २४ ॥ दुःखितं वत पश्यामो नन्दगोपं हृदयान्तिके ॥ न्यस्य पुत्रमुखे दृष्टिं निश्चेतनमवस्थितम् ॥ २५ ॥ यशोदामनुगच्छन्त्यस्स-
 पवासाभिमं हृदम् ॥ प्रविशामो न यास्यामो विना दामोदरं व्रजम् ॥ २६ ॥ दिवसः को विना सूर्यं विना चन्द्रेण का निशा ॥ विना वृषेण का गावो
 विना कृष्णेन को व्रजः ॥ २७ ॥ विना कृष्णं न यास्यामो विवस्ता इव धेनवः ॥ तासां विलपितं श्रुत्वा तेषां च व्रजवासिनाम् ॥ विलापं नन्दगोप-
 स्य यशोदारुदितं तथा ॥ २८ ॥ एकभावशरीरज्ञ एकदेहो द्विधा कृतः ॥ संकर्षणस्तु संकुद्धो वभाषे कृष्णमव्ययम् ॥ २९ ॥ कृष्ण कृष्ण महाबाहो
 गोपानां नन्दवर्द्धन ॥ दम्यतामेष वै क्षिप्रं सर्पराजो विषायुधः ॥ ३० ॥ इमे नो बान्धवास्तत त्वां मत्वा मानुषं विभो ॥ परिदेवन्ति करुणं सर्वे
 मानुषबुद्धयः ॥ ३१ ॥ तच्छ्रुत्वा रोहिण्यस्य वाक्यं संज्ञासमीरितम् ॥ विक्रम्यास्फोटयद्बाहू भित्त्वा तन्नागबन्धनम् ॥ ३२ ॥ तस्य पद्मचामथाक्र-
 म्य भोगराशिं जलोत्थितम् ॥ शिरस्तु कृष्णो जग्राह स्वहस्तेन वनान्मय च ॥ ३३ ॥ तस्यासुरोहं सहसा मध्यमं तन्महच्छिरः ॥ सोऽस्य मूर्ध्नि स्थितः
 कृष्णो ननर्त रचिराद्भृदः ॥ ३४ ॥ मृद्यमानस्स कृष्णेन शान्तमूर्ध्ना भुजङ्गमः ॥ आस्यैस्स रुधिरौदारैः कातरो वाक्यमब्रवीत् ॥ ३५ ॥ अविज्ञाना-
 न्मया कृष्ण रोषोऽयं संप्रदर्शितः ॥ दामिताहं हतविषो वशगस्ते वरानन ॥ ३६ ॥ तदाज्ञापय किं कुर्यां सदा सापत्यबान्धवः ॥ कस्य वा वशतां यामि
 जीवितं मे प्रदीयताम् ॥ ३७ ॥ पञ्चमूर्ध्ना नतं दृष्ट्वा सर्प सर्पारिकेतनः ॥ अक्रुद्ध एव भगवान्प्रत्युवाचोरोश्वरम् ॥ ३८ ॥
 ॥ २९ ॥ ३० ॥ परिदेवन्ति शोचन्ति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

॥ ३९ ॥ ४० ॥ स्थाने अवस्थितौ ॥ ४१ ॥ नन्वन्यत्र गरुडो मां हनिष्यति अत्र तु मुनिशापान्नायातीति चेत्त्राह । मत्पदानीति ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ धिष्ठितं तीरेऽवस्थितम्
॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ इति श्रीपद्मः नीलकण्ठकृतौ भारतभा० हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ अथ त्रयोदशोऽध्याये
तवास्मिन्यमुनातोये नैव स्थानं ददाम्यहम् ॥ गच्छार्णवजलं सर्पं सभार्यस्सह्वान्वधः ॥ ३९ ॥ यश्चेह भूयो दृश्येत स्थाने वा यदि वा जले ॥ तव
भृत्यस्तनूजो वा क्षिप्रं वध्यस्स मे भवेत् ॥ ४० ॥ शिवं चास्य जलस्यास्तु त्वं च गच्छ महार्णवम् ॥ स्थाने त्विह भवेदोषस्तवान्तकरणो महात् ॥ तव
॥ ४१ ॥ मत्पदानि च ते सर्पं दृष्ट्वा मूर्धसु सागरे ॥ गरुडः पन्नगरिपुस्त्वयि न प्रहरिष्यति ॥ ४२ ॥ गृह्य मूर्ध्ना तु चरणौ कृष्णस्योरगपुङ्गवः ॥
पश्यतामेव गोपानां जगामादर्शनं हृदात् ॥ ४३ ॥ निर्जिते तु गते सर्पे कृष्णमुतीर्य धिष्ठितम् ॥ विस्मितास्तुष्टुवृगापाश्चकुशैव प्रदक्षिणम् ॥ ४४ ॥
अनुस्सर्वे च संप्रीता नन्दगोपं वनेचराः ॥ धन्योऽस्यनुगृहीतोसि यस्य ते पुत्र ईदृशः ॥ ४५ ॥ अद्यप्रभृति गोपानां गवां गोष्ठस्य चानघ ॥ आपत्सु
शरणं कृष्णः प्रमुश्चायतलोचनः ॥ ४६ ॥ जाता शिवजला सर्वा यमुना मुनिसेविता ॥ तीरे चास्यास्सुखं गावो विचरिष्यन्ति नस्सदा ॥ ४७ ॥ व्यक्त-
मेव वयं गोपा वने यत्कृष्णमीदृशम् ॥ महद्भूतं न जानीमश्छन्नमग्निमिव व्रजे ॥ ४८ ॥ एवं ते विस्मितास्सर्वे स्तुवन्तः कृष्णमव्ययम् ॥ जग्मुर्गो-
पगणा वीषं देवाश्चैत्ररथं यथा ॥ ४९ ॥ इति श्रीमद्महाभारते विष्णुपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥
दमिते सर्पराजे तु कृष्णेन यमुनाहरे ॥ तमेव चेतुर्दंशं सहितौ रामकेशवौ ॥ १ ॥ आजगमतुस्तौ सहितौ गोधनैस्सह गामिनौ ॥ गिरिं गोवर्द्धनं
रम्यं वसुदेवसुतावुभौ ॥ २ ॥ गोवर्द्धनस्योत्तरतो यमुनातीरमाश्रितम् ॥ दृष्ट्वाते च तौ वरौ रम्यं तालवनं महत् ॥ ३ ॥ तौ तालपर्णप्रतटे रम्ये
तालवने रतौ ॥ चेतुः परमप्रती वृषपोताविवोद्धतौ ॥ ४ ॥ स तु देशस्सदा स्निग्धो लोष्ठपापाणवर्जितः ॥ दर्भप्रायस्थलीभूतः सुमहाङ्कृष्णमृति-
कः ॥ ५ ॥ तालैस्तौर्विलस्कन्धैरुच्छ्रितैरश्यामपर्वभिः ॥ फलाग्रशखिभिर्भाति नागहस्तेरिवोच्छ्रितैः ॥ ६ ॥ तत्र दामोदरो वाक्यमुवाच वदतां व-
रः ॥ अहो तालफलैः पक्कैर्वासितेयं वनस्थली ॥ ७ ॥ स्वाहून्यार्य सुगन्धीनि श्यामानि रसवन्ति च ॥ पक्कतालानि सहितौ पातयावो लघुकर्मौ ॥
॥ ८ ॥ यद्येषामीदृशो गन्धो माधुर्यघ्राणतर्पणः ॥ रसेनामृतकल्पेन भवितव्यं च मे मतिः ॥ ९ ॥
धेनुकस्योच्यते वधः ॥ बलदेवेन तच्चक्रे क्षेमं तालवनं यथा ॥ १ ॥ दमिते इत्यध्याये समिन्द्रगर्दभं समृणेत्यसु मन्त्रमुपबृंहयति । हे इन्द्र गर्दभं समृण मारयेति मन्त्रपादायः ॥
॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ स देशो भातीत्युत्तरस्थानान्वयः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ लघुकर्मौ शीघ्रक्रियौ ॥ ८ ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ निर्माणभूतं सारभूतम् । निर्माणं निर्मितौ सारे इति मेदिनी । अथापि इरिणं तूरं शून्ये इति मेदिनी ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ तालस्वनम् आस्फोटनव्यनिम् ॥
 ॥ १४ ॥ दर्पाविद्धसटाननः भेदेनाविद्धा भ्रापिताः सटाः केसरा ग्रस्मिन् तथाभूतम् आननं यस्य ॥ १५ ॥ आविद्धम् ऊर्ध्वकृतं पुच्छं येन ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ ताभ्यां
 दामोदरवचः श्रुत्वा रौहिणेयो हसन्निव ॥ पातयन्पक्वतालानि चालयामास तांस्तिरुच ॥ १० ॥ तत् तालवनं नृणामसेव्यं दुरतिक्रमम् ॥ निर्मा-
 णभूतमिरिणं पुरुषादालयोपमम् ॥ ११ ॥ दारुणो धेनुको नाम दैत्यो गर्दभरूपधृक् ॥ खरयूथेन महता वृतस्समनुमेवते ॥ १२ ॥ स तु तालव-
 नं चोरं गर्दभः परिरक्षति ॥ नृपक्षिथापदगणांस्त्रासयानस्सुदुर्मतिः ॥ १३ ॥ तालशब्दं स तं श्रुत्वा संयुष्टं फलपातनात् ॥ नामर्षयत्स संशुद्ध-
 स्तालस्वनमिव द्विपः ॥ १४ ॥ शृङ्गानुकारी संकुद्धो दर्पाविद्धसटाननः ॥ स्तव्यक्षो हेषितपटुः खुरैर्निर्दारयन्महीम् ॥ १५ ॥ आविद्धपुच्छो
 हृषितो व्यातानन इवान्तकः ॥ आपतन्नेव दृढशे रौहिणेयमुपस्थितम् ॥ १६ ॥ तालानां तमधो दृष्ट्वा स ध्वजाकारमव्ययम् ॥ रौहिणेयं खरो दुष्ट-
 स्सोदशदशनयुधः ॥ १७ ॥ पद्म्यामुभाभ्यां च पुनः पश्चिमाभ्यां पराङ्मुखः ॥ जयानेरसि दैत्येन्द्रो रौहिणेयं निरायुधम् ॥ १८ ॥ ताभ्यामेव
 स जग्राह पद्म्यां तं दैत्यगर्दभम् ॥ आवर्जितमुखस्कन्धं प्रेरयन्तालमूर्धनि ॥ १९ ॥ संभयोः सकटिग्रीवो भग्नपृष्ठो दुराकृतिः ॥ खरस्तालफल-
 स्सार्द्धं पपात धरणीतले ॥ २० ॥ तं गतासु गतश्रीकं पतितं वीक्ष्य गर्दभम् ॥ ज्ञातौ स्तिथापरास्तस्य तृणराजनि सोक्षिपत् ॥ २१ ॥ सा भृगुर्दंभ-
 दैहश्च तालैः पक्कैश्च पातितैः ॥ बभासे छन्नजलदा द्यौरिवव्यक्तशार्दू ॥ २२ ॥ तस्मिन्गर्दभदैत्ये तु साजुगे विनिपातिते ॥ रम्यं तालवनं तद्वि-
 भूयो रम्यतरं वभौ ॥ २३ ॥ विप्रमुक्तभयं शुभ्रं विविक्ताकारदर्शनम् ॥ चरन्ति स्म सुखं गावस्ततालवनमुत्तमम् ॥ २४ ॥ ततः प्रविष्टास्ते सर्वे
 गापा वनविचारिणः ॥ वीतशोकभयायासाश्चञ्चरन्ते समन्ततः ॥ २५ ॥ ततः सुखं प्रकीर्णसु गोषु नागेन्द्रविक्रमौ ॥ दुमपर्णांसने कृत्वा तौ
 यथाहं निषिदतुः ॥ २६ ॥ इति श्रीमहाभारते सिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि धेनुकवधो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ १४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥
 अथ तौ जातहर्षौ तु वसुदेवसुतावभौ ॥ ततालवनमुत्सृज्य भूयो भाण्डीरसागतौ ॥ १५ ॥ चारयन्तौ विवृद्धानि गोधनानि शुभानि च ॥ स्फूर्तिसस्यप्र-
 रूढानि वीक्षमाणौ वनानि च ॥ २ ॥ क्ष्वेडयन्तौ प्रगायन्तौ प्राचिचन्तौ च पादपान् ॥ नामभिव्याहरन्तौ च सवस्ता गाः परंतप्यौ ॥ ३ ॥

तयोरिव पदयोर्जग्राह आवर्जितं भ्रासितं मुखस्कन्धं यस्य ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां त्रयोदशोऽ-
 ध्यायः ॥ १३ ॥ अस्मिन् चतुर्दश्याये श्लोकवध इत्येते ॥ तैव बलश्रेण कृष्णाक्षेन तिष्ठता ॥ १५ ॥ २॥ क्ष्वेडयन्तौ बाहू आस्फोटयन्तौ व्याहरन्तौ आकारयन्तौ ॥ ३॥

नियोगपथैः अन्नशिवैः ॥ ४ ॥ अन्योन्यसदृशाभ्वरौ अन्योन्यदीप्तिंस्वलेन सदृशाभ्वरिविव ॥ ५ ॥ कुसुमानां कुसुमैः कर्णपूरौ कुर्वणौ ॥ ६ ॥ ७ ॥ दीक्षां रीतिम् ॥ ८ ॥
 ॥ ९ ॥ स्पन्दोलिकाभिर्दोलावलम्बैः क्षेपणैर्वीरिकादौः ॥ १० ॥ ११ ॥ विष्टम्भो दिवो धरुणः पृथिव्या विश्वा उत क्षितयो हस्ते अस्य, असन् उत्सो गणते नियुत्वान्मध्वो
 अंशुः पवत इन्द्रियोत्येतं मन्त्रमुपबृंहयति । तयो रमयतोरविमित्यादिता । मन्त्रार्थस्तु हे सोम ते तव मध्वो ब्रह्मस्वरूपिणः अंशुरिवांशुः अंशः पृथिव्या धरुणः भूमध्वर्ता रामरूप-
 धारी शेषः ते त्वया असत् अन्तर्यामिणा प्रबोधितः सन्दीप्यमानः अतएव उत्सः त्वदाज्ञाकरणे उत्कण्ठितः नियुत्वान् जगतः प्राणवायुरुक्ष्णी सूत्रात्मा सन् गणते आत्मनः स्वरूपं त्व-

नियोगपादौ रासैस्सक्रन्धाभ्यां शुभलक्षणौ ॥ वनमालाकुलोरस्कौ बालशृङ्गाविवर्षभौ ॥ ४ ॥ सुवर्णअननूष्णीभावन्योन्यसदृशाभ्वरौ ॥ महे-
 न्द्रायुधसंसक्तौ शुक्लकृष्णाविवाम्बुदौ ॥ ५ ॥ कुशाग्रकुसुमानां च कर्णपूरौ मनोरमौ ॥ वनमार्गेषु कुर्वणायव्यवेषयराबुभौ ॥ ६ ॥ गोवर्द्धनस्यानु-
 चरौ वने सानुचरौ तु तौ ॥ चरतुलोकसिद्धाभिः क्रीडाभिर्परजितौ ॥ ७ ॥ तावेवं मानुषीं दीक्षां वहन्तौ सुरपूजितौ ॥ तज्जातिगुणशुक्ताभिः
 क्रीडाभिश्चेतुर्वनम् ॥ ८ ॥ तौ तु भाण्डारमाश्रित्य बालक्रीडानुवर्तिनौ ॥ प्राप्तौ परमज्ञास्वाख्यं न्यग्रोधं ज्ञाखिनां वरम् ॥ ९ ॥ तत्र स्पन्दोलिका-
 भिश्च युद्धमार्गविशारदौ ॥ अहमभिः क्षपणीयैश्च तौ व्यायाममकुर्वताम् ॥ १० ॥ युद्धमार्गैश्च विविधैर्गोपालैः सहिताबुभौ ॥ मुदितौ सिंहविक्रान्तौ
 यथाकामं विचेरुः ॥ ११ ॥ तयो रमयतोरिवं तच्छिप्सुरसुरोत्तमः ॥ प्रलम्बोऽभ्यागमत्तत्र चिद्द्रान्वेषी तयोस्तदा ॥ १२ ॥ गोपालेवपमास्थाय व-
 न्यपुष्पविभूषितः ॥ लोभयानरस तौ वीरौ हारयैः क्रीडनकैस्तथा ॥ १३ ॥ सोऽवगाहत निःशङ्कस्तेषां मध्यममानुषः ॥ मानुषं वपुरास्थाय प्रल-
 म्बो दानवोत्तमः ॥ १४ ॥ प्रक्रीडिताश्च ते सर्वे सह तेनामराणि ॥ गोपालवपुषं गोपा मन्यमानास्स्वबान्धवम् ॥ १५ ॥ स तु चिद्द्रान्तरप्रभुः
 प्रलम्बो गोपतां गतः ॥ दृष्टिं प्रणिदधे कृष्णे रौहिणेये च दारुणाम् ॥ १६ ॥

द्राक्यादवगतं जावयति अहं परमेश्वरादनन्योस्मि देवकार्यार्थमवतीर्णोस्मीत्यालोचयतीत्यर्थः । ननो हेतोः दिवः दुलोकमण्डपस्य विष्टम्भः स्तम्भा इव भवन्ति ते विष्टम्भः ।
 क्विबन्तस्येदं द्वितीयावदुपचयम् । अस्युच्छित्तान् प्रलम्बादीन् । बहुत्वं विभूत्यर्थः । इन्द्रियाय तद्वशेन स्वर्वीयं प्रदर्शयितुं प्रवर्ते गच्छन्ति । किमस्यायुधं तदाह । विश्वा इति । सर्वोः
 क्षितयः नारासाधनान्यायुधानि अस्य हस्ते एवं सन्ति अतो मुष्टिमात्रेण तं जघानेत्यर्थः । विष्णोः सर्वदेवताभ्यस्त्वदाज्ञा सोमरूपेणैवास्य स्तुतिर्बोद्धव्या । एवमन्यत्रापि श्लो-
 कार्थः स्पष्टः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

पाठा ०-१ युद्धमार्गश्च दशितौ इति ।

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ देहाविशात् प्रमादतीति न्यायेन सूत्रांशोपि रामो

अ. १४

अविषह्यं ततो मत्वा कृष्णमद्भुतविक्रमम् ॥ रौहिणेयवधे यत्नमकरोदानवोत्तमः ॥ १७ ॥ हरिणाक्रीडनं नाम बालक्रीडनकं ततः ॥ प्रक्रीडितास्तु
ते सर्वे द्वौ द्वौ युगपदुत्पन्न ॥ १८ ॥ कृष्णश्च श्रीदामसहितः प्रुधुवै गोपसूनुना ॥ संकर्षणस्तु ह्रुतवान्प्रलम्बेन सद्दानव ॥ १९ ॥ गोपालास्त्वपरे
द्रुद्रं गोपालैरपरैस्सह ॥ प्रदुता लङ्घयन्तो वै तेन्यान्यं लघुविक्रमाः ॥ २० ॥ श्रीदाममजयत् कृष्णः प्रलम्बं रोहिणिमुतः ॥ गोपालैः कृ-
ष्णपक्षीयैर्गोपालास्त्वपरे जिताः ॥ २१ ॥ ते बाहयन्तस्त्वन्यान्यं संहर्षात्सहसा दुताः ॥ भाण्डीरस्कन्धमुद्दिश्य मर्यादां पुनरागमन् ॥ २२ ॥ संक-
र्षणं तु स्कन्धेन शीघ्रमुत्क्षिप्य दानवः ॥ द्रुतं जगाम विमुलस्रचन्द्र इव तोयदः ॥ २३ ॥ स भारमसहंस्तस्य रौहिणेयस्य धीमतः ॥ वधुधे सुमहा-
कायश्शक्राक्रान्त इवाम्बुदः ॥ २४ ॥ स भाण्डीरवटप्रख्यं दुग्धाञ्जनगिरिप्रभम् ॥ स्वं वपुर्दृश्यामास प्रलम्बो दानवोत्तमः ॥ २५ ॥ पञ्चस्तबकल-
म्बेन मुकुटेनार्कवर्चसा ॥ दीप्यमानाननो दैत्यः सूर्याक्रान्त इवाम्बुदः ॥ २६ ॥ महाननो महाश्रीवस्सुमहानन्तकोपमः ॥ रौद्रश्शकटचक्राक्षो नम-
यंश्चरैर्महीम् ॥ २७ ॥ स्रग्दामलम्बाभरणः प्रलम्बान्मरभूषणः ॥ वरिः प्रलम्बः प्रययौ लम्बतोय इवाम्बुदः ॥ २८ ॥ स जहाराथ वेगेन रौहिण्यं
महासुरः ॥ सागरापङ्कगतं कृत्स्नं लोकमिवान्तकः ॥ २९ ॥ ह्रियमाणः प्रलम्बेन स तु संकर्षणो बभौ ॥ अह्यमान इवाकाशो कालमेधेन चन्द्रमाः ॥ ३० ॥
स संदिग्धमिवात्मानं मेने संकर्षणस्तदा ॥ दैत्यस्कन्धगतश्श्रीमान्कृष्णं चेदमुवाच ह ॥ ३१ ॥ हियेहं कृष्ण दैत्येन पर्वतोदग्रवर्ष्मणा ॥ प्रदृशीयित्वा
महतीं मायां मानुषरूपिणीम् ॥ ३२ ॥ कथमस्य मया कार्यं शासनं दुष्टचेतसः ॥ प्रलम्बस्य प्रवृद्धस्य दर्पाद्द्विगुणवर्चसः ॥ ३३ ॥ तमाह सस्मि-
तं कृष्णस्साम्ना हर्षकुलेन वै ॥ अभिज्ञो रौहिणेयस्य वृत्तस्य च बलस्य च ॥ ३४ ॥ अहोयं मानुषो भावो व्यक्तमेवानुपालयते ॥ यस्त्वं जगन्मयं
देवं शुद्धादुद्धतरं गतः ॥ ३५ ॥ स्मर नारायणात्मानं लोकानां त्वं विपर्यये ॥ अवगच्छात्मानात्मानं समुद्राणां समागमे ॥ ३६ ॥ पुरातनानां देवा-
नां ब्रह्मणः सलिलस्य च ॥ आत्मवृत्तप्रभावाणां संस्मराद्यं च वै वपुः ॥ ३७ ॥

मुमोहेत्याह । स संदिग्धमिति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ श्रीकृष्णस्त्वेन पूर्वरूपस्मरणेन प्रबोधयतीत्याह । तमाहेत्यादिना ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

पाठा०-१ स्तवकयुक्तेनेति ।

॥ १६ ॥

अस्यैव सूत्रात्मत्वं विवृणोति । शिरः खम् इत्यादिना ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरित्यादिश्रुतिप्रसिद्धं शुद्धं ब्रह्माणि त्वमेवासित्याह । यत्त्वया
 नोक्तेत्यादिनास्य वेदकर्तृत्वमुक्तम् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ शेषरूपेण वर्णयति । त्वय्येवेति ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ यथेति । अहम् अन्तर्यामी त्वं सूत्रात्मा सर्वज्ञत्वादिकं
 शिरः खं ते जलं मूर्तिः क्षमा भूर्देहनो मुखम् ॥ वायुलोकैकायुरुच्छ्वासो मनस्स्वप्ना ह्यभूत्तव ॥ ३८ ॥ सहस्रास्यस्सहस्राङ्गस्सहस्रचरणेक्षणः ॥ सहस्र-
 पद्मनाभस्त्वं सहस्राङ्गुधरोरिहा ॥ ३९ ॥ यत्त्वया दर्शितं लोके तत्पश्यन्ति दिवौकसः ॥ यत्त्वया नोक्तपूर्वं हि कस्तदन्वेष्टुमर्हति ॥ ४० ॥ यद्वेदितव्यं
 लोकेस्मिन्तत्त्वया समुदाहृतम् ॥ विदितं यत्तवैकस्य देवा अपि न तद्विदुः ॥ ४१ ॥ आत्मजं ते वपुर्व्योम्नि न पश्यन्त्यात्मसम्भवम् ॥ यत्तु ते कृत्रिमं
 रूपं तदर्चन्ति दिवौकसः ॥ ४२ ॥ देवैर्न दृष्टश्चान्तस्ते तेनानन्त इति स्मृतः ॥ त्वं हि मूढमो महानेकस्मूक्ष्मैरपि दुरासदः ॥ ४३ ॥ त्वय्येव ज-
 गतः स्तम्भे शाश्वती जगती स्थिता ॥ अचला प्राणिनां योनिर्धारयत्यखिलं जगत् ॥ ४४ ॥ चतुस्सागरभोगस्त्वं चातुर्वर्ण्यविभागवित् ॥ चतुर्युगेषु
 लोकानां चातुर्होत्रफलाशनः ॥ ४५ ॥ यथाहमपि लोकानां तथा त्वं तच्च मे मतम् ॥ उभावेकशरीरौ स्वं जगदर्थं द्विधा कृतौ ॥ ४६ ॥ अहं वा शा-
 श्वतः कृष्णस्त्वं वा शेषः पुरातनः ॥ लोकानां शाश्वतो देवस्त्वं हि शेषस्सनातनः ॥ आवयोर्देहमात्रेण द्विधेदं धार्यते जगत् ॥ ४७ ॥ अहं यस्म भवा-
 नेव यस्त्वं सोहं सनातनः ॥ द्वावेव विहितौ ह्यावामेकदेहौ महाबलौ ॥ ४८ ॥ तदास्मे मूढवत्त्वं किं प्राणेन जहि दानवम् ॥ मूर्ध्नि देवरिपुं देव वज्रक-
 ल्पेन मुष्टिना ॥ ४९ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ संस्मारितस्तु कृष्णेन रौहिणेयः पुरातनम् ॥ बलेनापूर्यत तदा त्रैलोक्यान्तरचारिणा ॥ ५० ॥ ततः प्र-
 लम्बं दुर्वृतं स बद्धेन महाभुजः ॥ मुष्टिना वज्रकल्पेन मूर्ध्नि चेनं समाहन्त् ॥ ५१ ॥ तस्योत्तमाङ्गं स्वे काये विकपालं विवेश ह ॥ जानुभ्यां चाह-
 तश्शेते गतासुदानवोत्तमः ॥ ५२ ॥ जगत्यां विप्रकर्णस्य तस्य रूपमभूत्तदा ॥ प्रलम्बस्याम्बरस्थस्य मेघस्येव विदीर्यतः ॥ ५३ ॥ तस्य भग्नो-
 तमाङ्गस्य देहात्सुमाव शोणितम् ॥ बहुगैरिकसंयुक्तं शैलशृङ्गादिबोदकम् ॥ ५४ ॥ तं निहत्य प्रलम्बं तु संहत्य बलमात्मनः ॥ पर्येष्वजतं वै कृष्णं
 रौहिणेयः प्रतापवान् ॥ ५५ ॥

द्वयोः समवेत्यर्थः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ अत्यन्तं साम्यलक्षणमभेदाह । अहमिति ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ संस्मारित इति । उक्तिमात्रेण बलदेववत् विशुद्धान्तःकरण आत्मनो
 ब्रह्मावमवगच्छतीत्यर्थः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ अथ पञ्चदशोऽध्याये गोपानिन्दमखेतुस्त्वान् ॥ कृष्णः पञ्च-
तद्वेत् शुश्रावाथ तदुत्तरम् ॥ १ ॥ तयोः प्रवृत्तयोरित्यध्यायद्वयम्, आश्रावाभिरहयोभिरकुभिवरिष्ठं वज्रमाजिघर्षति मायिनि शतं वा यस्य प्रचरन् स्वदेमे संवर्तयन्तो विचर्वन्त्यन्ने-
ति मन्वस्योपबृंहणार्थं मन्वार्थिमाह । यस्य वज्रिणः स्वेदसं स्वगृहे वायुवेन्दो वान्तरिक्षस्थान इत्युक्तेरन्तरिक्षे शतं वा ततोधिकं वा संवर्तयन्तः संवर्त्तं प्रलयं कुर्वन्तः सांवर्त्तका नाम
मेवाः प्रचरन् प्राचरन् संचारं कृतवन्तः सः मायिनि मायामनुष्ये श्रीकृष्णे वरिष्ठं श्रेष्ठतमं वज्रम् अशनिं तद्वर्ती महावृष्टिम् आजिघर्षति क्षरति । अकुभी राज्ञिभिः सप्तभिरिति ५-
तं तु कृष्णश्च गोपाश्च द्विविस्थाश्च द्विवौकसः ॥ तुष्टुवर्निहते दैत्ये जयाशीर्भिमहाबलम् ॥ ५६ ॥ बलेनायं हतो दैत्यो बालेनाक्लिष्टकर्मणा ॥
विषदन्त्यशरिण्यो वाचः सुरसमारिताः ॥ ५७ ॥ बलेदेविति नामास्य देवैरुक्तं द्विवि स्थितैः ॥ बलं तु बलदेवस्य तदा भुवि जना विदुः ॥ ५८ ॥
कर्मजं निहते दैत्ये देवैरपि दुरासदे ॥ ५९ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि त्रिंशुचर्यायां प्रलम्बवधो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥
॥ १४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तयोः प्रवृत्तयोरिव कृष्णस्य च वलस्य च ॥ वने विचरतोर्मासौ व्यतिथानौ स्म वार्षिकौ ॥ १ ॥ व्रजमाजगमुस्तौ
तु व्रजे शुश्रुवतुस्तदा ॥ प्राप्तं शक्रमहं वीरौ गोपांश्चोत्सवलालसान् ॥ २ ॥ कौतूहलादिदं वाक्यं कृष्णः प्रोवाच तत्र तान् ॥ कोयं शक्रमहो नाम
येन वो हर्ष आगतः ॥ ३ ॥ तत्र वृद्धतमस्त्वेको गोपो वाक्यमुवाच ह ॥ श्रूयतां तात शक्रमस्य यदर्थं ध्वज इज्यते ॥ ४ ॥ देवानामीश्वरइशको
मेधानां चारिस्मृदन् ॥ तस्य चायं मखः कृष्ण लोकनाथस्य ज्ञाश्वतः ॥ ५ ॥ तेन संचोदिता मेघास्तस्य चायुधभूषिताः ॥ तस्यैवाज्ञाकरास्सस्यं
जनयन्ति नवाम्बुभिः ॥ ६ ॥ मेघस्य पयसो दाता पुररूतः पुरंदरः ॥ संप्रदृष्टस्स भगवानग्नीयत्यखिलं जगत् ॥ ७ ॥ तेन संपादितं सस्यं क्य-
मन्ये च मानवाः ॥ वर्तयामाप्सुञ्जानास्तर्पयामश्च देवताः ॥ ८ ॥

राणतः सतरात्रं वज्रधारेण पर्जन्येन ववर्षत्यर्थः । तत्र हेतुमाह । आश्रावाभिरहयेभिश्चरति । श्रावभिश्चरति समुद्राभिः श्रावसमुद्रावः शिलोच्चयो लक्ष्यते येः अह्नयेभिः अहः क्र-
तुमर्हन्ति तेऽह्नयारतैः पर्वते ऋतुशांजि सतात्यर्थः । मायो पुनः किं चकारेत्यत आह । विचर्वन्त्यन्नेति च अतन्तरं मायी अहः कतून् विचर्वयन् विपरितं वर्तयन्नास्ते इति शेषः ।
इन्द्रयागार्थमाहूतैः संभारैरिगिर्यां प्रवर्चयति मायिनि इन्द्रो महतीं वृष्टिं चकारेत्यर्थः । तयोः प्रवृत्तयोः तयोः प्रवृत्तमानयोः व्यतिथानौ व्यतिक्रान्तौ ॥ १ ॥ व्रजं गोपसमाजं शक्रमहम्
इन्द्रोत्सवम् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ शाश्वतः कुलपरम्परागतः ॥ ५ ॥ ६ ॥ मेघस्य मेघसंबन्धिनः ॥ ७ ॥ सस्यं धान्यं वर्तयामो जीवामः उपयुञ्जानाः मक्षयन्तः सन्धिरार्षः ॥ ८ ॥

पाठा०-१ प्रलम्बे निहिते इति ।

सामृतं सजलम् ॥ ९ ॥ सपुङ्गवाः सवृषाः ॥ १० ॥ १ ॥ दुदोहेति । गाः सूर्यरश्मीन् पयस्विनीरिति स्त्रीत्वं लोकात् । अयमर्थः । यथास्माकं जठराग्निः प्राणसहायो जलं शोषयति तच्चास्मान्बिलसाध्ये कर्मणि क्रियमाणे रोमकूषद्वारा प्रसवेद्रूपेण वसति । एवं वायुसहायः सूर्यः भूम्यादिगतं जलं शोषयति तच्चेन्द्रेण बलसाध्ये निरन्तराग्निरूपे कर्मणि प्रयुक्तः सन् किरणद्वारा चर्मकोशरूपेषु मेघेषु वसति ततस्तान् मेघानिन्द्रो विन्दन् वृष्टिं प्रवर्तयतीति ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ पयो जलं गोभिः रदेवे वर्षति लोकैस्मिन्ततस्सस्यं प्रवर्धते ॥ पृथिव्यां तर्पितायां तु सामृतं लक्ष्यते जगत् ॥ ९ ॥ क्षीरवत्यस्त्विमा गावो वत्सवत्यश्च निर्वृताः ॥ तेन संवर्द्धितास्तात तृणैः पुष्टाः सपुङ्गवाः ॥ १० ॥ नासस्या नातृणा भूमिर्न बुभुक्षादितो जनः ॥ दृश्यते यत्र दृश्यन्ते वृष्टिमन्तो बलाहकाः ॥ ११ ॥ दुदोहं सवितुर्गो वै शक्रो दिव्याः पयस्विनीः ॥ ताः क्षरन्ति नवं क्षीरं मेघैर्मेघधारितम् ॥ १२ ॥ वाय्वारितं तु मेघेषु करोति निनदं महत् ॥ जवेनावर्तितं चैव गर्जतीति जना विदुः ॥ १३ ॥ तस्य चैवोद्यमानस्य वायुयुक्तैर्बलाहकैः ॥ वज्राज्ञानिसमादशब्दादृश्यन्ते नगभेदिनः ॥ १४ ॥ तजलं वज्रनिष्पेषैर्विमुञ्चति नभोगतैः ॥ बहुभिः कामगैर्मैघशक्रो भृत्यैरिवेश्वरः ॥ १५ ॥ क्वचिद्विन्दनसंकाशैः क्वचिच्छिन्नाभ्रसंनिभैः ॥ क्वचिद्भिन्नाभ्रजनकारैः क्वचिच्छीकरवर्षिभिः ॥ १६ ॥ मण्डयन्तीव देवेन्द्रो विश्वमेवं नभो वनैः ॥ क्वचिच्छीकरमुक्ताभं कुरुते गगनं घनः ॥ १७ ॥ एवमेतत्पयो दुग्धं गोभिरसूर्यस्य वारिदः ॥ पर्जन्यस्सर्वभूतानां भवाय भुवि वर्पति ॥ १८ ॥ यस्मात्प्रावृडियं कृष्ण शक्रस्य भुवि भाविनी ॥ तस्मात्प्रावृषि राजानस्सर्वे शक्रं मुदा युताः ॥ महैस्सुरेशमर्चन्ति वयमन्ये च मानवाः ॥ १९ ॥ इति श्रीमहाभारते हरिवंशे विष्णुपर्वणि शिशुचर्यायां गोपवाक्यं नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ ४४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ॥ गोपवृद्धस्य वचनं श्रुत्वा शक्रपतिग्रेहे ॥ ग्रभावज्ञोऽपि शक्रस्य वाक्यं दामोदरोब्रवीत् ॥ १ ॥ वयं वनचरा गोपास्सदा गोधनजीविनः ॥ गावोस्मद्देवतं विद्धि गिरयश्च वनानि च ॥ २ ॥ कर्षुकाणां कृषिवृत्तिः पण्यं विपणिजीविनाम् ॥ गावोस्माकं परा वृत्तिरेतन्नैविद्यमुच्यते ॥ ३ ॥ विद्यया यो यया युक्तस्तस्य सा दैवतं परम् ॥ सैव पूज्यार्चनीया च सैव तस्योपकारिणी ॥ योन्यस्य फलमश्नानः करोत्यन्यस्य सत्क्रियाम् ॥ ४ ॥

भिमभिः पर्जन्य इन्द्रः ॥ १८ ॥ शक्रस्य विभाविनी पूजयित्री पूजाकाल इत्यर्थः । महैः उत्सवैः ॥ १९ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ एतस्मिन् षोडशध्याये युक्तिसिर्गसंभेदनम् ॥ उपेन्द्रेण महेन्द्रस्य शरदो वर्णनं तथा ॥ १ ॥ गोपवृद्धस्य वचनं श्रुत्वा शक्रपतिग्रेहे इन्द्रमहोत्सवस्वीकारे ॥ १ ॥ २ ॥ पण्यं विक्रेयं द्रव्यं विपणिजीविनां वर्णिजां त्रैविदं वार्तारूपायाः विदायाः भेदत्रयम् ॥ ३ ॥ विदाया वार्त्तया ॥ ४ ॥

॥ ५ ॥ तनवस्तनूः ॥ ६ ॥ ७ ॥ एषां वनानां विकुर्वन्ति विकारं जनयन्ति । वनालयाः वनजीविनो गोपतक्षाद्याः ॥ ८ ॥ ९ ॥ कर्म स्मृतिवाचनादिकं सुखस्थाने
पादासासन्निधौ समे देशे ॥ १० ॥ वितत्य कुण्डमण्डपादिकं वितर्त्य क्रियताम् एकत्रेति शेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥ प्रमुदिता प्रमुदितजनत्वात् ॥ १३ ॥ प्रियकैः कदम्बभेदैः
वाणसैनैः क्षिण्टपुच्छैः निमयूररुतं वर्षापगमात् ॥ १४ ॥ बलक्षेत्रं बलका आकस्मिकपाताश्रयिनिः तद्रहिता विबलाकाः ॥ १५ ॥ १६ ॥ साभिषेकमिव पट्टाभिषिक-

द्रावनर्थौ स लभते प्रेत्य चेह च मानवः ॥ कृष्यन्ता प्रथिता सीमा सीमान्तं श्रूयते वनम् ॥ ५ ॥ वनान्ता गिरयस्सर्वे सा चाऽस्माकं गतिध्रुवा ॥
श्रूयन्ते गिरयश्चापि वनेरिमन्कारूपिणः ॥ प्रविश्य तारुतारुतनवो रमन्ते स्वेषु सानुषु ॥ ६ ॥ भूत्वा केसरिणस्तिहा व्याघ्राश्च नखिनां वराः ॥ व-
नानि स्वानि रक्षन्ति त्रासयन्तो वनच्छिदः ॥ ७ ॥ यदा चैषां विकुर्वन्ति ते वनलयजर्विनः ॥ श्रान्तिं तानेव दुर्वृत्तान्पौरुषादेन कर्मणा ॥ ८ ॥
मन्त्रयज्ञपरा विप्रास्सीतायज्ञाश्च कर्षुकाः ॥ गिरियज्ञास्तथा गोपा इज्योस्माभिर्गिरिवने ॥ ९ ॥ तन्मह्यं रोचते गोपा गिरियज्ञः प्रवर्तताम् ॥ कर्म
कृत्वा सुखस्थाने पादेष्वथ वा गिरौ ॥ १० ॥ तत्र इत्वा पशून्मेध्यान्वितन्यायतने क्षुभे ॥ सर्वघोषस्य संदोहः क्रियतां किं विचार्यते ॥ ११ ॥ तं
शरकुसुमापीडाः परिवार्य प्रदक्षिणमागावो गिरिवरं सर्वास्ततो यान्तु पुनर्व्रजम् ॥ १२ ॥ प्राप्ता किलेयं हि गवां स्वादुतायतृणा गणैः ॥ शरत्प्रमुदिता
रम्या गतमेघजलाशया ॥ १३ ॥ प्रियकैः पुष्पितैर्गौरैर् इयामं बाणासनैः क्वचित् ॥ कठोरतृणमाभाति निमयूररुतं वनम् ॥ १४ ॥ विजला विमला
व्याम्नि विबलाका विविद्युतः ॥ विवर्द्धन्ते जलधरा विदन्ता इव कुञ्जराः ॥ १५ ॥ पटुना मेघनादेन नवतोयानुकर्षिणा ॥ पर्णोत्करधनास्सर्वे प्रसादं
यान्ति पादपाः ॥ १६ ॥ सितवर्णाम्बुदोष्णीषं हंसचामरवर्जितम् ॥ पूर्णचन्द्रामलच्छत्रं साभिषेकमिवाम्बरम् ॥ १७ ॥ हंसैः प्रहसितानीव समु-
त्कृष्टानि सारसैः ॥ सर्वाणि तनुतां यान्ति जलानि जलदक्षये ॥ १८ ॥ चक्रवाकस्तनतटाः पुलिनश्रोणिमण्डलाः ॥ हंसलक्षणहासिन्यः पातं यान्ति
समुद्रगाः ॥ १९ ॥ कुसुदोत्फुल्लमुदकं ताराभिश्चित्रमम्बरम् ॥ सममभ्युत्समयन्तीव शर्वरीष्वितरेतरम् ॥ २० ॥ मतक्रौञ्चवधुष्टेषु कलमापक्वपा-
ण्डुषु ॥ निर्विष्टरमणीयेषु वनेषु रमते मनः ॥ २१ ॥ पुष्करिण्यस्तङ्गानि वाप्यश्च विकचोत्पलाः ॥ केदारास्सरितश्चैव सरांसि च श्रियाज्वलन् ॥
॥ २२ ॥ पट्टजानि च ताम्राणि तथान्यानि सितान्यपि ॥ उत्पलानि च नीलानि भोजिरे वारिजां श्रियम् ॥ २३ ॥

नृपतितन्यम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ अण्डुत्सयन्ति गर्वमाविष्कुर्वन्ति । बहुत्वमार्षम् ॥ २० ॥ कलमापक्वपाण्डुषु धान्यमञ्जरीपाकपिङ्गेषु निर्विष्टाः कृतविवाहास्तद्गम-
णीयेषु क्रौञ्चपुरुषयोः धान्यवराङ्गनयोश्च साम्यम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

सितापाङ्गाः मयूराः निभृतः पूर्णः ॥ २४ ॥ ऋतुपर्यायो वर्षाणामस्तेन शिथिलैः वृत्तं समाप्तं यत्तृच्यं तदा समुद्भिन्नैः ॥ २५ ॥ विन्यासैः उपवेशनस्थलैः ॥ २६ ॥ जलजा-
 दाः मत्स्याशिनः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ विशेषयन् रमाविति शेषः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ बन्धुजीवैः रक्तयुजैः अभितः ताम्रासु लोहितासु ॥ ३४ ॥ ३५ ॥
 मद् जहः सितापाङ्गा मन्दं वधुधिरनिनाः ॥ अभवद्वच्यमाकाशमभूच्च निभृतोर्णवः ॥ २४ ॥ ऋतुपर्यायशिथिलैस्तृच्यसमुद्भिन्नैः ॥ मयूराङ्गर-
 दैर्भूमिवहुनेत्रैव लक्ष्यते ॥ २५ ॥ स्वपङ्कमलिनैस्तारैः काशगुप्पलताकुलैः ॥ हंससारसविन्यासैर्यमुना भाति शोभना ॥ २६ ॥ कलमापाङ्गरज्ये-
 षु केदारेषु वनेषु च ॥ सस्यादा जलजादाश्च मत्ता विरुलुः खगाः ॥ २७ ॥ सिपिचुर्यानि जलदा जलेन जलदागमे ॥ तानि सत्यान्यबालानि कठि-
 नत्वं गतानि वै ॥ २८ ॥ त्यक्त्वा मेघमयं वासइशरद्वज्रविदापितः ॥ एष वै विमले व्योम्नि हृष्टो वसति चन्द्रमाः ॥ २९ ॥ क्षीरिण्यो द्विगुणं गवः
 प्रमत्ता द्विगुणं वृषाः ॥ वनानां द्विगुणा लक्ष्मीस्सस्यैर्युगवती मही ॥ ३० ॥ ज्योतीपि घनमुत्तानि पद्मवन्ति जलानि च ॥ मनोसि च गजुज्याणां
 प्रसादमुपयान्ति वै ॥ ३१ ॥ असृजत्सविता व्योम्नि निमुक्तो जलदैर्दृशम् ॥ शरत्प्रज्वलितं तेजस्तीक्ष्णरश्मिर्विशोपयद् ॥ ३२ ॥ गीराज्ञेयत्वा
 सैन्यानि प्रयान्ति विजिगीषवः ॥ अन्योन्यराष्ट्राभिमुखाः पार्थिवाः दृथिवीक्षितः ॥ ३३ ॥ वन्धुजीवाभिताम्रासु वदपङ्कमतीषु च ॥ प्रसरितमृति
 कान्तासु चित्रासु वनराजिषु ॥ ३४ ॥ वनेषु च विराजन्ते पादुषा वनशोभिनः ॥ असनाः सप्तपर्णाश्च कोविदराश्च पुष्पिताः ॥ ३५ ॥ इषुगद्गा
 निकुम्भाश्च प्रियकास्स्वर्णकास्तथा ॥ सुन्दराः पेषुकाश्चैव केतक्यश्च तमन्ततः ॥ ३६ ॥ ब्रजेषु च विशेषेण गर्गरोहारादसिषु ॥ शरत्प्रज्वलितैः
 गोष्ठेष्वटति रूपिणी ॥ ३७ ॥ नूनं त्रिदशभूयिष्ठं मेघकालमुत्सोपितम् ॥ पतनिकेतनं देवं बोधयन्ति दिवौकसः ॥ ३८ ॥ शरद्वैषं सुतत्यायां प्रा-
 तार्यां प्रावृषः क्षये ॥ नीलचन्द्राक्लवर्णैश्च रचितं बहुभिर्द्विजैः ॥ ३९ ॥ फलैः प्रवालैश्च वनमिन्द्रचापचनेष्वपम् ॥ भवनद्वारपरिदृषं लताफलसंके-
 तम् ॥ ४० ॥ विशालमूलावनतं पवनाभोगमण्डितम् ॥ अर्चयामो गिरिं देवं गात्रैव च विशेषतः ॥ ४१ ॥ सावर्तसैर्विवापैश्च बहोपिउच्यं वृक्षै-
 तैः ॥ वण्टाभिश्च प्रलम्बादिः पुष्पैश्चारादिकैस्तथा ॥ ४२ ॥ शिवाय गवः पूज्यन्तां गिरियज्ञः प्रवर्त्यताम् ॥ पूज्यतां त्रिदैर्दृशसूक्तैर्गो गिरि-
 स्माभिरिज्यताम् ॥ ४३ ॥ कारयिष्यामि गोयज्ञं बलादपि न तंमयः ॥ यद्यस्ति गपि दः शीतिर्भदि वा सुहृदो वयम् ॥ ४४ ॥
 द्रुमाह्वः बाणसनाः निकुम्भाः दन्तिविटपाः स्वर्णकाः स्वर्णपर्णाः पुष्पिता इति पूर्वोक्तान्यः ॥ सुगरा मृगविशेषाः तेषां शरदि दर्शनात् ॥ पेषुकाः मूसाः इति केचित् ॥ ३६ ॥
 ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ सावर्तसैः सरुकुटैः बहोपिद्वैः मयूरचक्रपामिस्तैरेव शृङ्गेषु दंशितैर्द्वैः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

॥ ४५ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ अथ सप्तदशेऽध्याये गोवर्धनमहोत्सवः ॥ वर्णयते हरिणा क्लृप्तो दर्शनं तस्य चाद्भुतम् ॥ १ ॥ अविशङ्कया इन्द्रात् भयम् अशङ्कमाना इत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ अशङ्कयां बीजमाहुस्त्यमिति । परायणम् आश्रयः ॥ ३ ॥ यथा स्वर्ग गतः स्वर्गस्थ इव ॥ ४ ॥ एतच्छकटमङ्गदि कर्म दृष्टेति शेषः । बोद्धव्यात् द्रष्टुं योग्यात्तवाभिमानदंहरादहं कारयिष्यामि गोयज्ञं बलादेतच्च संशय इत्येवंरूपात् । एकश्चकारः पादपूरणार्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

गावो हि पूज्यास्ततः सर्वेषां नात्र संशयः ॥ यदि साक्षा भवेत्प्रीतिर्भवता वैभवाय च ॥ एतन्मम वचस्तथ्यं क्रियतामिवचरितम् ॥ ४५ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ दामोदरवचः श्रुत्वा लघ्वास्ते गोषु जीविनः ॥ तद्भागमृत-मासाद्य प्रत्यूचुरविशङ्कया ॥ १ ॥ तवैषा बाल महती गोपानां हितवर्द्धिनी ॥ ग्रीणयत्येव नस्सर्वांन्बुद्धिवृद्धिकरी गवाम् ॥ २ ॥ त्वं गतिसत्त्वं रति-श्चैव त्वं वेत्ता त्वं परायणम् ॥ भयेष्वभयदस्त्वं नस्त्वमेव सुहृदां सुहृत् ॥ ३ ॥ त्वद्वृत्ते कृष्ण घोषेयं क्षेमी मुदितगोकुलः ॥ कृत्स्नो वसति आ-न्तारिण्या स्वायं गतस्तथा ॥ ४ ॥ जन्मप्रभृति कर्मैतद्वैवसुकरं भुवि ॥ बोद्धव्याच्चाभिमानञ्च विस्मितानि मनोसि नः ॥ ५ ॥ बलेन च परार्धेन यज्ञसा विक्रमेण च ॥ उत्तमस्त्वं मनुष्येषु देवेष्विव पुरंदरः ॥ ६ ॥ प्रतापेन च तीक्ष्णेन दीप्त्या पूर्णतयाऽपि च ॥ उत्तमस्त्वं च मन्येषु देवेष्विव दिवाकरः ॥ ७ ॥ कान्त्या लक्ष्म्या प्रसादेन वदनेन स्मितेन च ॥ उत्तमस्त्वं च मन्येषु देवेष्विव निशाकरः ॥ ८ ॥ बलेन वपुषा चैव बाल्येन चरितेन च ॥ स्यात्ते शक्तिधरस्तुल्यो नतु कश्चन मानुषः ॥ ९ ॥ यत्त्वयाऽभिहितं वाक्यं गिरिग्रहं प्रति प्रभो ॥ कस्तच्छङ्खयितुं शक्तो वेला-मिव महोदधिः ॥ १० ॥ स्थितशक्रमहस्तात श्रीमान्गिरिमहस्त्वयम् ॥ त्वत्प्रणीतोऽद्य गोपानां गवां हेतोः प्रवर्त्यताम् ॥ ११ ॥ भोजनान्युप-कल्पयन्तां पयसः पेशलानि च ॥ कुम्भाश्च विनिवेश्यन्तामुदपानेषु शोभनाः ॥ १२ ॥ पूर्यन्तां पयसा नद्यो द्रोण्यश्च विपुलायताः ॥ भक्ष्यं भोज्यं च पेयं च तत्सर्वमुपनीयताम् ॥ १३ ॥ भाजनानि च मांसस्य न्यस्यन्तामोदनस्य च ॥ त्रिरात्रं चैव संदोहस्सर्वयोषस्य गृह्यताम् ॥ १४ ॥ विशा-स्यन्तां च पशवो भोज्या ये महिषादयः ॥ प्रवर्त्यन्तां च यज्ञोयं सर्वगोपसंकुलः ॥ १५ ॥ आनन्दजननो घोषो महामुदितगोकुलः ॥ तूर्यप्रणाद-घोषैश्च वृषभार्णां च गर्जितैः ॥ १६ ॥ हम्भारवैश्च वत्सानां गोपानां हर्षवर्द्धनः ॥ दध्नो ह्रदो घृतावर्तः पयःकुल्यासमंकुलः ॥ १७ ॥

ते त्वया तुल्यः शक्तिधरः कार्तिकेयः ॥ ९ ॥ १० ॥ त्वत्प्रणीतस्त्वया प्रवर्तितः ॥ ११ ॥ १२ ॥ नद्यः सुधाभङ्ग्यो दीर्घकुल्याः द्रोण्यस्तादृशानि कुण्डानि ॥ १३ ॥ संदोहः पयश्चादिः गृह्यतां नतु विक्रेयः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ दध्नो ह्रदः घृतावर्तः साररूपेण घृतं यजोपयवर्त्तते स तथा ॥ १७ ॥

प्रभूतथासौ आढ्यश्च भूयान्संकारकद्रव्यसंयुक्तश्च यस्मिन्नित्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥ अधिश्रुतानि वह्निरथानि वरस्थाल्यादीनि पर्यन्तानि समीपे आसादितानि यस्मिन् ॥ २० ॥
 ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ प्रयाततः मुख्यास्तत्त्वज्ञाः जग्मुः शरणमिति शेषः ॥ २४ ॥ २५ ॥ तं गिरिशिखरस्थम् ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ पर्याप्नुवन्तु प्रद-
 क्षिणं कुर्वन्तु ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ सापीडाः सशिरसूषणाः ताश्च ताः स्तवकाङ्गदाः पुष्पगुच्छाकाराणि बाहुभूषणानि यासां ताः ॥ स्रजश्च आपीडाः शृङ्गारभूषणानि तैश्च सहिता-
 मांसराशिः प्रभूताढ्यः प्रकाशौदनपर्वतः ॥ संप्रावर्त्तत यज्ञोरस्य गिरिगोभिरसमाकुलः ॥ १८ ॥ तुष्टगोपजनाकीर्णो गोपनारीमनोहरः ॥ भक्ष्याणां
 राशयस्तत्र शतशश्चोपकल्पिताः ॥ गन्धमाल्यैश्च विविधैर्धूपैस्त्रैचैस्तथा ॥ १९ ॥ अथादिश्रुतपर्यन्ते संप्राप्ते यज्ञसंविधौ ॥ यज्ञं गिरिस्तथा
 सौम्ये चक्रुर्गोपा द्विजैस्सह ॥ २० ॥ यजनान्ते तद्वत् तु तत्पयो दधि चोत्तमम् ॥ मांसं च मादश कृष्णो गिरिभूत्वा समश्रुते ॥ २१ ॥ तर्पिता-
 श्चापि विप्राग्र्यास्तुष्टासंपूर्णमानसाः ॥ उत्तरशुः प्रीतमनसस्स्वस्ति वाच्य यथाशुखम् ॥ २२ ॥ भुक्त्वा चावभृथे कृष्णः पयः पीत्वा च कामतः ॥
 संतृप्तोस्मृतिं दिव्येन रूपेण प्रजहास वै ॥ २३ ॥ तं गोपाः पर्वताकारं दिव्यस्नग्बुलेपनम् ॥ गिरिसूक्ष्मि स्थितं दृष्ट्वा कृष्णं जग्मुः प्रधानतः ॥
 ॥ २४ ॥ भगवानपि तेनैव रूपेणाच्छादितः प्रभुः ॥ सहितैः प्रणतो गोपैर्वन्द्यमानमात्मना ॥ २५ ॥ तमूचुर्विस्मता गोपा देवं गिरि-
 वरे स्थितम् ॥ भगवंस्त्वद्देशे युक्ता दासाः किं कुर्म किंकराः ॥ २६ ॥ स उवाच ततो गोपान्निरप्रभकया भिरा ॥ अद्यप्रभृति चेज्योहं गोषु यद्यस्ति
 वो दया ॥ २७ ॥ अहं वः प्रथमो देवस्सर्वकामकरश्शुभः ॥ मम प्रभावाच्च श्वामयुतायेव भोक्ष्यथ ॥ २८ ॥ शिवश्च वो भविष्यामि मद्भक्तानां
 वने वने ॥ रंस्ये च सह युष्माभिर्यथा दिविगतस्तथा ॥ २९ ॥ ये चेमे प्रथिता गोपा नन्दगोपपुरोगमाः ॥ एषां प्रीतः प्रयच्छामि गोपानां विपुलं
 धनम् ॥ ३० ॥ पर्याप्नुवन्तु क्षिप्रं मां गावो वत्ससमाकुलाः ॥ एवं मम परा प्रीतिर्भविष्यति न संशयः ॥ ३१ ॥ ततो नीराजनार्थं हि वृन्दशो गोकु-
 लानि तम् ॥ परिवश्वर्गिरिवरं सवृषाणि समन्ततः ॥ ३२ ॥ ता गावः प्रदृता दद्यात्सापीडस्तवकाङ्गदाः ॥ सस्रजापीडशृङ्गाः शतशोथ सहस्रज्ञाः ॥
 ॥ ३३ ॥ अनुजग्मुश्च गोपालाः कालयन्तो धनानि च ॥ भक्तिच्छेददुल्लिताङ्गा रक्तपीतसिताम्बराः ॥ ३४ ॥ मयूरचित्राङ्गदिनो भुवैः प्रहरणावृ-
 त्तैः ॥ मयूरपत्रवृन्तानां केशवन्धैः सुयोजितैः ॥ ३५ ॥ बभ्राजुरधिकं गोपास्समवाये तदाद्भुते ॥ अन्ये वृषानरुदुर्नृत्यन्ति स्म परे मुदा ॥ ३६ ॥
 नि सस्रजापीडानि शृङ्गाश्राणि यासां ताः ॥ ३३ ॥ कालयन्तो नियमयन्तः धनानि गोधनानि भक्तिच्छेदैर्विभागभेदैः अनुलिमाङ्गाः नानावर्णनुरलेपितानि पृथक् पृथगङ्गानि यै-
 स्तादृशा इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ प्रहरणावृत्तैः सायुधैः मयूरपत्राणां वृन्तानि मध्यशङ्कुवः तेषाम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ इति श्रीहिरण्यो विष्णुपर्वणि टीकायां सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ अस्मिन्नाष्टाश्लेषाये आसारात्पीडिते व्रजे ॥ द्रेष्ठुणो गिरिं गौड्या समाहमिति
वर्ण्यते ॥ १ ॥ महे प्रतिहते शक्र इत्यध्याये, तस्य राजा वरुणस्तमस्विना कृतं सचन्त मारुतस्य वेधसः दाधार दक्षमुत्तमहाविंदं व्रजं च विष्णुः सखिवाँ अपाणति इत्येतं म-
न्त्रमुपबृंहयति । मन्त्रार्थस्तु अस्य विष्णोस्तं पर्वतार्थं कृतं स्वं स्वेन संपादितं कर्तुं यज्ञं वरुणोऽप्यिनौ च सचन्त अन्वमोदन्त मारुतस्तस्य वायोरापि वेधसः स्रष्टुः ततश्च स्वयत्समङ्गे

गोपालस्त्वपरे गाश्च जगद्ब्रह्मैवगागमिनः ॥ तस्मिन्पर्यायिनिर्वृत्ते गवां नीराजनोत्सवे ॥ ३७ ॥ अन्तर्द्वानि जगामातु तेन देहेन सोऽचलः ॥ कृष्णोऽपि
गोपसहितो विवेश व्रजमेव ह ॥ ३८ ॥ गिरियज्ञप्रवृत्तेन तेनाश्वेयण विस्मिताः ॥ गोपास्सवालवृद्धा वै तुष्टुमुर्मुष्टुमृदुनम् ॥ ३९ ॥ इति श्रीमहाभारते
खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि गिरियज्ञप्रवर्तनं नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ महे प्रतिहते शक्रस्सक्रोधास्त्रिदशेश्वरः ॥ सां-
तर्कं नाम गणं तोयदानामथाब्रवीत् ॥ १ ॥ भो बलहकमातङ्गाः श्रूयतां मम आपितम् ॥ यदि वो मात्प्रियं कार्यं राजभक्तिपुरस्कृतम् ॥ २ ॥ एतं
वृन्दावनगता दामोदरपरायणाः ॥ नन्दगोपादयो गोपा विद्वियन्ति ममोत्सवम् ॥ ३ ॥ आजीवो यः परस्तेषां गोपत्वं च यतस्समृतम् ॥ ता गव-
स्सप्तरात्रेण पीड्यन्तां वर्षमारुतैः ॥ ४ ॥ ऐरावतगतश्चाहं स्वयमेवाञ्चु दारुणम् ॥ स्रक्ष्यामि वृष्टिं वातं च वज्राशानिसमप्रभम् ॥ ५ ॥ भवद्विश्वाह-
वर्षेण चरता मारुतेन च ॥ हतास्तास्सव्रजा गावस्त्यक्ष्यन्ति भुवि जीवितम् ॥ ६ ॥ एवमाज्ञापयामास सर्वाञ्च जलधरान्प्रभुः ॥ प्रत्याहते वै कृष्णेन
शासने पाकशासनः ॥ ७ ॥ ततस्ते जलदाः कृष्णा घोरनादा भयावहाः ॥ आकाशं छादयामासुस्सर्वतः पर्वतोपमाः ॥ ८ ॥ विधुत्संपातजननाश-
क्रचापविभूषिताः ॥ तिमिरावृतमाकाशं चक्रुस्ते जलदास्तदा ॥ ९ ॥ गजा इवाव्यसंयुक्ताः केचिन्मकरवर्त्सः ॥ नागा इवान्ये गगने चेरुर्जलदपु-
ङ्गवाः ॥ १० ॥ तेऽन्येऽन्यं वपुषा वद्धा नागयूथयुतोपमाः ॥ दुर्दिनं विपुलं चक्रुः छादयन्तो नभस्तलम् ॥ ११ ॥ नृहस्तनागहस्ताभ्यां वेणूनां च-
व सर्वतः ॥ धाराभिस्तुल्यरूपाभिर्वपुस्तै बलाहकाः ॥ १२ ॥ समुद्रं मेनिरं तं हि स्वमारुतं नृचक्षुषः ॥ दुर्विगाहमपयन्तमगाधं दुर्दिनं भद्रम् ॥
॥ १३ ॥ नैवापतन्वै खगमा दुदुबुर्मुगजातयः ॥ पर्वताभेषु मेघेषु स्वे नदस्तु समन्ततः ॥ १४ ॥

कृते इन्द्रे कुपिते सति विष्णुः उत्तमं श्रेष्ठं दक्षं वृद्धिगवारणक्षयम् अहर्विदं क्रवोलब्धारं पर्वतं दाधार धृतवाव् यतः सखिवाव् महाव्रजं जगत्सखिस्तमुदायवाञ् व्रजम्
अपाणते तेनाहर्विदा शैलेन आच्छादयतीति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ दुर्दिनं दुःस्थं दिनम् ॥ ११ ॥ नृहस्तनागहस्ताभ्यां तुल्यरूपा-
भिर्धाराभिरिति संबन्धः ॥ १२ ॥ दुर्दिनं मेघच्छन्नमहः ॥ १३ ॥ १४ ॥

नष्टसूर्यन्दुः कल्पान्तः तत्कालमदौः ॥ १५ ॥ खं कृष्णरात्रौ इति शेषः ॥ १६ ॥ तोयमयी सरसी ॥ १७ ॥ तोककल्परुताः अत्यल्पशब्दाः पुत्रगाः प्रवाहेण गच्छन्ति ते ती-
 ररुहादयः ॥ संपुवं प्रवाहम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ विशेषेण प्रहताः विप्रहताः ॥ २१ ॥ हृष्टरोमाश्च ता आर्द्रतनवश्च ताः ॥ २२ ॥ शीकरवेजिताः अम्बुकणैश्चलितस्तोभ्यो भीता वा ॥
 नष्टसूर्यैन्दुसदृशैर्मघैर्नभसि दारुणैः ॥ अतिवृष्टेन लोकस्य विरूपमभवद्भुः ॥ १५ ॥ मेघौघनिष्प्रभाकारमदृश्यग्रहत्तरकम् ॥ चन्द्रसूर्याभिरहितं
 खं बभूवतिनिष्प्रभम् ॥ १६ ॥ वारिणा मेघमुत्तेन मुच्यमानेन च सङ्कृत् ॥ आवभौ सर्वतस्तत्र भूमिस्तोयमयी यथा ॥ १७ ॥ विनेदुर्वर्हिणस्तत्र
 तोककल्परुताः खगाः ॥ विवृद्धिं निम्नगा यताः पुत्रगास्संपुवं गताः ॥ १८ ॥ गर्जितेन च मेघानां पर्जन्यनिनदेन च ॥ तर्जितानीव कम्पन्ते तृणा-
 नि तरुनिस्सह ॥ १९ ॥ प्रातोन्तकालो लोकानां व्यक्तमेकांशवा महौ ॥ इति गोपगणा वाक्यं व्याहरन्ति भयादिताः ॥ २० ॥ तेनोत्पाताम्बुवर्षेण
 गावो विप्रहता भृशम् ॥ हम्भारैः क्रन्दमाना न चेलुः स्तम्भितोपमाः ॥ २१ ॥ निष्कम्पसक्थिचरणे निष्प्रयत्नखुराननाः ॥ हृष्टरोमार्द्रतनवः क्षा-
 मकुक्षिपयोधराः ॥ २२ ॥ काश्चित्प्राणान् जहुः श्रान्ता निपेतुः काश्चिदुतुराः ॥ काश्चित्सवत्साः पतिता गावदृशीकरवेजिताः ॥ २३ ॥ काश्चिदा-
 न्मुखका बाला दामोदरसुखाः स्थिताः ॥ त्राहीति वदनेर्दैनैः कृष्णसूचुरिवाद्विताः ॥ २४ ॥ गवां तत्कदने दृष्ट्वा दुर्दिनगमजं महत् ॥ गोपांश्चास-
 त्रनिधनान्कृष्णः कोपं समादधे ॥ २५ ॥ स चिन्तयित्वा संख्यो दृष्टो योगो मयेति च ॥ आत्मानमात्मना वाक्यमिदमूच प्रियंवदः ॥ २६ ॥ अ-
 द्याहमिममुत्पात्य सकाननवनं गिरिम् ॥ कल्पयेयं गवां स्थानं वर्षत्राणाय दुर्द्धरम् ॥ २७ ॥ अयं धृतो मया शैलः पृथ्वीगृहनिभोपमः ॥ त्रास्यते
 सत्रजा गा वै मदृश्यश्च भविष्यति ॥ २८ ॥ एवं स चिन्तयित्वा तु कृष्णस्सत्यपराक्रमः ॥ बाल्लोर्वलं दर्शयिष्यन्समीपं तं महीधरम् ॥ २९ ॥ दोर्भ्या-
 मुत्पाटयामास कृष्णो गिरिरिवार्चलः ॥ स धृतस्सङ्गतो मेघैर्गिरिस्सव्येन पाणिना ॥ गृहभावं गतस्तत्र गृहाकारेण वर्चसा ॥ ३० ॥ भूमैरुत्पात्यमा-
 नस्य तस्य शैलस्य सानुषु ॥ शिलाः प्राशियिलाश्चेलुर्विनिषेतेतुश्च पादपाः ॥ ३१ ॥ शिखरैर्धूर्णमानैश्च सीदमानैश्च पादैः ॥ विधृतैश्चोच्छ्रितः
 शृङ्गेरगमः खगमोभवत् ॥ ३२ ॥ चलत्प्रसवणैः पार्श्वैर्मघैर्वैरेकतां गतैः ॥ भिद्यमानाश्मनिचयश्चाल धरणीधरः ॥ ३३ ॥
 ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

॥ ३५ ॥ स शैलो मेघैर्मिश्रिकृतः बर्हवान् मयूरः स इव भातीति योजना ॥ ३६ ॥ आहुतः स उत्पतितः पक्ष्मग्रहोरित्यर्थः ॥ ३७ ॥ गीतिः गैरिकादिधातून् निर्वचयामास प्राव-
 तयत् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ पुष्पं पुष्पजातिः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ रेसुः शब्दं चक्रुः । गर्गरः मन्थस्यथान्यः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ वृष्टस्य वर्षेण क्लिन्नस्य ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ जलदेः प्रावरणभूतैः
 न मेघानां प्रवृष्टानां न शैलस्याश्मवर्षिणः ॥ विविदुस्ते जना रूपं वायस्तस्य च गर्जतः ॥ ४७ ॥ मेघैस्सुशैलस्तस्थानिर्लैः प्रस्रवणापितैः ॥ मिश्री-
 कृत इवाभाति गिरिरुद्रामर्हवान् ॥ ४८ ॥ आलुतोयं गिरिः पक्षैरिति विद्याधरोरगाः ॥ गन्धर्वाप्सरसश्चैव वाचो मुञ्चन्ति सर्वशः ॥ ४९ ॥ स हस्त-
 तलविन्यस्तो मुक्तमूलः क्षितेस्तलात् ॥ गतीर्निर्वर्तयामास काञ्चनाञ्जराजतीः ॥ ५० ॥ कानिचिच्छिथिलानिव संचिन्नाह्वानि कानि चित् ॥
 गिरिर्मेघप्रवृष्टानि तस्य शृङ्गाणि चाभवन् ॥ ५१ ॥ गिरिणा कम्पमानेन कम्पितानां तु शालिनाम् ॥ पुष्पमुच्चावचं भूमौ व्यशीर्यति समन्ततः ॥ ५२ ॥
 निस्सृताः पृथुमुद्गानस्त्वस्तिर्काद्विभ्रपिताः ॥ द्विजह्वपतयः क्रुद्धाः खेचराः सैः समन्ततः ॥ ५३ ॥ आर्तं जमुः खगणा वर्षेण च भयेन
 च ॥ उत्पत्योत्पत्य गगनात्पुनः पेतुरवाहमुखाः ॥ ५४ ॥ रेसुरारोपितारिस्सिंहास्सजला इव तोयदाः ॥ गर्गरा इव मथ्यन्तो नेदुःशार्दूलपुङ्गवाः ॥
 ५५ ॥ विषमैश्च समीभूतैस्समैश्चात्यन्तदुर्गमैः ॥ व्यावृत्तदेहैस्स गिरिरन्य एवोपलक्ष्यते ॥ ५६ ॥ अतिवृष्टस्य तैर्मेघस्तस्य रूपं वधूव ह ॥
 स्तम्भितस्येव रुद्रेण त्रिपुरस्य विहायसि ॥ ५७ ॥ बाहुदण्डेन कृष्णस्य विधृतं सुमहत्तदा ॥ नीलाभ्रपटलच्छन्नं तद्विरिच्छन्नमावभौ ॥ ५८ ॥
 स्वप्रायमानो जलदैर्निमीलितगुहमुखः ॥ बाहूपधाने कृष्णस्य प्रसुप्त इव खे गिरिः ॥ ५९ ॥ निर्दिहद्भूरुतवृक्षैर्निर्मयूररुतैर्वनैः ॥ निरालम्ब
 इवाभाति गिरिस्त्वग्निरैर्वृतः ॥ ६० ॥ पर्यस्तैर्धूममानैश्च प्रचलद्भिश्च साजुभिः ॥ सज्वराणिव शैलस्य वनानि शिखराणि च ॥ ६१ ॥ उत्तमा-
 ङ्गतास्तस्य मेघाः पवनवाहनाः ॥ त्वर्यमाणा महद्द्रेण तोयं मुमुजुरक्षयम् ॥ ६२ ॥ स लम्बमानः कृष्णस्य मुजाये सयनो गिरिः ॥ चक्राकूट
 इवाभाति देशो नृपतिपीडितः ॥ ६३ ॥ स मेघनिचयस्तस्थौ गिरिं तं परिवार्य ह ॥ पुरं पुरस्कृत्य यथा स्फूर्तो जनपदो महान् ॥ ६४ ॥ निवेद्य
 तं करैश्शैलं तोलयित्वा च सस्मितम् ॥ प्रोवाच गोप्ता गोपानां प्रजापतिरिव स्थितः ॥ ६५ ॥ एतद्देवैरसंभाव्यं दिव्येन विधिना मया ॥ कृतं नि-
 रिगृहं गोपा निर्वातं झरणं गवाम् ॥ ६६ ॥

पक्षे ताड्यप्रदैः श्रमैः गुहामुखानि कन्दरादाराणि पक्षे हृदयगुहाया मुखानि इन्द्रियाणि ॥ ४७ ॥ वनैः वृतः शिखैरिति संबन्धः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ चक्राकूटः परचक्रवशात्
 रथशकटादारुह्य पलायमानो यथात्मन्वते तद्वदित्यर्थः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ दिव्येन विधिना अलौकिकेन प्रमात्रेण ॥ ५४ ॥

॥५५॥ महती पर्वतबुद्धादपि पृष्कलकुक्षिः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ प्रदरं गर्तमुखं गह्वरोदरं विशालगामम् ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ स्थावरात्सवान् अकम्प
 इत्यर्थः ॥ ६६ ॥ इति श्रीहरिवंशो विष्णुपर्वणि टीकायाम् अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ एकोनविंशेऽध्याये सुरभिबद्धचोदितः ॥ इन्द्रोऽग्निषिक्तवान् कृष्णं गवामैन्द्रे निहृद्यते
 क्षिप्रं विशन्तु यूथानि गवामिह हि ज्ञान्तये ॥ निवर्तिषु च देशेषु निवसन्तु यथासुखम् ॥ यथाश्रेष्ठं यथायूथं यथासारं यथासुखम् ॥ ५५ ॥ विभज्य-
 तामयं देशः कृतं वर्षनिवारणम् ॥ शैलेत्पाटनभूरेषा महती निर्मिता मया ॥ ५६ ॥ पञ्चक्रोशप्रमाणेन क्रोशैकविस्तरं महान् ॥ त्रैलोक्यमप्युत्स-
 हते रक्षितुं किं पुनर्ब्रजम् ॥ ५७ ॥ ततः किलकिलाशब्दो गवां हम्भारवैरस्सह ॥ गोपानां तुमुखो जज्ञे मेयनादश्च बाह्यतः ॥ ५८ ॥ प्राविशन्त ततो
 गावो गोपैर्यथप्रकल्पिताः ॥ तस्य शैलस्य विपुलं प्रदरं गह्वरोदरम् ॥ ५९ ॥ कृष्णोपि मूलं शैलस्य शैलस्तम्भ इवोच्छ्रितः ॥ दधारैकेन हस्तेन
 शैलं प्रियमिवातिथिम् ॥ ६० ॥ ततो ब्रजस्य भाण्डानि युक्तानि शुकटाणि च ॥ विविशुर्वर्षभानि तद्गृहं गिरिनिर्मितम् ॥ ६१ ॥ अतिदिवं तु कृ-
 णस्य दृष्ट्वा तत्कर्म वज्रभृत् ॥ मिथ्याप्रातिज्ञो जलदान्वारयामास वै विभुः ॥ ६२ ॥ सतरात्रे तु निवृत्ते धरण्यां विगतोत्सवः ॥ जगाम संवृतो मेघै-
 र्वृत्रहा स्वर्गमुत्तमम् ॥ ६३ ॥ निवृत्ते सतरात्रे तु निष्प्रयत्ने शतक्रतौ ॥ गताभ्रे विमले व्योम्नि दिवसे दक्षिणभास्करे ॥ ६४ ॥ गावस्तेनैव मार्गेण प-
 रिजमुद्यथागतम् ॥ स्वं च स्थानं ततो घोषः प्रत्ययात्पुनरेव सः ॥ ६५ ॥ कृष्णोपि तं गिरिश्रेष्ठं स्वस्थाने स्थावरात्सवान् ॥ प्रीतो निवेशयामास
 शिवाय वरदो विभुः ॥ ६६ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि गोवर्द्धनोद्धरणं नाम अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ ६७ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ धृतं गोवर्द्धनं दृष्ट्वा परित्रातं च गोकुलम् ॥ कृष्णस्य दर्शनं शक्रो राचयामास विस्मितः ॥ १ ॥ स निर्जलाब्जुदकारं मत्तं
 मदजलोक्षितम् ॥ आरुह्यैरावतं नायमाजगाम सहितलम् ॥ २ ॥ स ददर्शोपविष्टं वै गोवर्द्धनं शिलातले ॥ कृष्णमस्तिष्ठकर्मणं पुरुहूतः पुरंदरः ॥ ३ ॥
 तं वीक्ष्य बालं महता तेजसा दक्षिणव्ययम् ॥ गोपवेषधरं विष्णुं प्रीतिं लेभे पुरंदरः ॥ ४ ॥ तं सोऽनुजदलश्यामं कृष्णं श्रीवत्सलक्षणम् ॥ पर्याप्तन-
 यनशक्रस्सर्वेनैत्रैरुदक्षत ॥ ५ ॥ दृष्ट्वा चैनं श्रिया जुष्टं मन्थलोकैर्मरुपमम् ॥ सूपविष्टं शिलापृष्ठे शक्रस्स व्रीडितोऽभवत् ॥ ६ ॥ तस्योपविष्टस्य
 मुखं पक्षाभ्यां पक्षिपुङ्गवः ॥ अन्तर्द्धानं गतश्छायां चकारोरगभोजनः ॥ ७ ॥ तं विविक्षे वनगतं लोकवृत्तान्ततत्परम् ॥ उपतस्थे गजं हित्वा
 कृष्णं बलनिषूदनः ॥ ८ ॥ स समीपगतस्तस्य दिव्यस्रगनुलेपनः ॥ रराज देवराजो वै वज्रपूर्णकरः प्रभुः ॥ ९ ॥

॥ १ ॥ धृतमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ पर्याप्तनयनः संयातनेत्रफलः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ लोकवृत्तान्ततत्परं लोकव्यवहारतत्परम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ पञ्चभिः सवकैर्महागुच्छैर्लब्धे इति तेन पञ्चस्तवकलम्बेन ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ स्वार्थभुवेन योगेन हेरण्यगर्भ्या धारणया तस्यां हि क्रियमाणयां गुरुतरोपि लघुमुपैवति कृष्णधृतगोवर्धनवत् विपुलतरोप्यल्यो भवत्यगस्त्यपीतसमुद्रवत् ॥ १५ ॥ गवां कोपेतेति शेषः ॥ १६ ॥ १७ ॥ रोषितः ब्रजक्षपातेन मयि क्रुद्धः सन् पूर्णत्वं स्वस्याच्छादयसीत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ पुङ्गवः महोक्षः ॥ २२ ॥ प्रकरणं प्रकर्षणं रचनम् ॥ पाठान्तरे प्रवहणं सुष्टिप्रवाहः ॥ २३ ॥ २४ ॥ स्थानुभ्यः पर्वतेभ्यः ॥ किरिटेनार्कतुल्येन विद्युदुद्योतकारिणा ॥ कुण्डलभ्यां सततं शोभिताननः ॥ १० ॥ पञ्चस्तवकलम्बेन हारेणोरसि भूषितः ॥ सहस्रपत्रकान्तेन देहभूषणकारिणा ॥ ईक्षमाणः सहस्रेण नेत्राणां कामरूपिणाम् ॥ ११ ॥ त्रिदशज्ञापनायैर्न मेघनियौषकारिणा ॥ अथ दिव्येन मधुरं व्याजहार स्वरेण तम् ॥ १२ ॥ कृष्ण कृष्ण महाबाहो ज्ञातीनां नन्दिवर्द्धन ॥ अतिदिव्यं कृतं कर्म त्वया प्रीतिमत्ता गवाम् ॥ १३ ॥ मयात्सृष्टेषु मेघेषु युगान्तावर्तकारिषु ॥ यत्त्वया रक्षिता गावस्तेनास्मि परितोषितः ॥ १४ ॥ स्वार्थभुवेन योगेन अश्वार्थं पर्वतोत्तमः ॥ धृतो वंश्मवदाकाशो को ह्येतेन न त्तावर्तकारिषु ॥ १५ ॥ प्रतिषिद्धे मम महे मयेयं रूषितेन वै ॥ अतिवृष्टिः कृता कृष्ण गवां वै सातरात्रिकी ॥ १६ ॥ सा त्वया प्रतीतिषिद्धेयं मेघवृष्टिदुरासदा ॥ देवैस्सदा नवगणैर्दुर्निवार्या मयि स्थिते ॥ १७ ॥ अहो मे सुप्रियं कृष्ण यत्त्वं मानुषदेहवान् ॥ समग्रं वैष्णवं तेजो विनिर्गृहसि रोषितः ॥ १८ ॥ साधितं देवतानां हि मन्येहं कार्यमव्ययम् ॥ त्वयि मानुष्यमाप्नोते युक्ते चैव स्वतेजसा ॥ १९ ॥ सेत्स्यते सर्वकार्यार्थो न किञ्चित्पारिहास्यते ॥ देवानां यद्भवान्नोता सर्वकार्यपुरोगमः ॥ २० ॥ एकस्त्वमसि देवानां लोकानां च सनातनः ॥ द्वितीयं नात्र पश्यामि यस्तेषां च धुरं वहते ॥ २१ ॥ यथा हि पुङ्गवः श्रेष्ठो ह्यग्रे धुरि नियोज्यते ॥ एवं त्वमसि देवानां मयानां द्विजवाहन ॥ २२ ॥ त्वच्छरीरगतं कृष्ण जगत्प्रकरणं त्विदम् ॥ ब्रह्मणा साधु निर्दिष्टं धातुभ्य इव काञ्चनम् ॥ २३ ॥ स्वयं स्वयंभूभृगवान् बुद्ध्याथ वयसापि वा ॥ न त्वानुगन्तुं शक्नोति पङ्कदुत्तगातं यथा ॥ २४ ॥ स्थानुभ्यो हिमवान् श्रेष्ठो हृदानां वरुणालयः ॥ गरुडान्याक्षिणां श्रेष्ठो देवानां च भवान् वरः ॥ २५ ॥ अपामधस्ताल्लोको वै तस्योपरि महीधराः ॥ नागानामुपरिषादूः पृथिव्युपरि मानुषाः ॥ २६ ॥ मनुष्यलोकादूर्ध्वं तु खगानां गतिरुच्यते ॥ आकाशस्योपरि रविद्वारं स्वर्गस्य भानुमान् ॥ २७ ॥ देवलोकः परस्तस्माद्विमानगमनो महात् ॥ यत्राहं कृष्ण देवानामैन्द्रे विनिहितः पदे ॥ २८ ॥ २९ ॥ गोलोकस्य श्रेष्ठत्वं वक्तुं पीठिकामाह । अपामिति । अयां लोकोधस्तात् तस्योपर्यमु सुवन्तो महीधराः पर्वताः समुद्रे मशान्युपरिदण्डानि लोहलाङ्गलानि नावमिव

मही धारयन्तः अतएव नागानामुपरिषादूः स्मृता सुवश्वोपरि नगा दृश्यन्ते ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

सोमगतिस्तावतीत्यर्थः । कर्मफलं तावदेवेत्यर्थः ॥ २९ ॥ गोलोकस्तु गोपालोपसनागम्यस्ततोऽप्युपरित्याह । तस्येति ॥ ३० ॥ तत्रापि गोलोकेषु न निमः कुतो लभेमेत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ गवामेवेत्यन्येषां तपश्चादिनापि दुष्प्राप इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ स एव गोलोकस्त्वया सह भूयावापतः सद्यः सीदमानवस्थायां त्वयैव ज्ञात इत्यर्थः । तथाच मन्त्र-
 वर्णः । तावां वास्तून्धुमसिगम्यै यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः अत्राह तदुरुगायस्य वृष्णः परमं पदमवभाति भूरिति तानि वां युवयोः रामकृष्णयोर्वस्तूनि रम्यस्थानानि गम्ये
 स्वर्गादूर्ध्वं ब्रह्मलोको ब्रह्मर्षिगणसेवितः ॥ तत्र सोमगतिश्चैव ज्योतिषां च महात्मनाम् ॥ २९ ॥ तस्योपरि गवां लोकस्साध्यास्तं पालयन्ति हि ॥
 सहि सर्वगतः कृष्ण महाकाशगतो महात् ॥ ३० ॥ उपशुपरि तत्रापि गतिस्तव तपोमयी ॥ यां न विन्नो वयं सर्वे पृच्छन्तोपि पितामहम् ॥ ३१ ॥
 लोकस्त्वधो दुष्कृतिनां नागलोकस्तु दारुणः ॥ पृथिवी कर्मशिलिनां क्षेत्रं सर्वस्य कर्मणः ॥ ३२ ॥ स्वमस्थिराणां विषयो वायुना तुल्यवृत्तिनाम् ॥
 गतिश्शमदमाब्धानां स्वर्गस्तु कृतकर्मणाम् ॥ ३३ ॥ ब्राह्मे तपसि युक्तानां ब्रह्मलोकः परा गतिः ॥ गवामेव तु गोलोको दुरारोहा हि सा गतिः ॥
 ॥ ३४ ॥ स तु लोकस्त्वया कृष्ण सीदमानः कृतात्मना ॥ धृतो धृतिमता वीर निश्चतोपद्रवाण्यवाम् ॥ ३५ ॥ तदहं समनुप्राप्तो गवां वाक्येन चोदितः ॥
 ब्रह्मणश्च महाभाग गौरवात्तव चागतः ॥ ३६ ॥ अहं भूतपतिः कृष्ण देवराजः पुरंदरः ॥ अदितेर्गर्भपरीये पूर्वजस्ते पुरा कृतः ॥ ३७ ॥ स्वतेजस्ते-
 जसा चैव यत्ते दीक्षितवानहम् ॥ देवरूपेण तत्सर्वं क्षन्तुमर्हसि मे विभो ॥ ३८ ॥ एवं क्षान्तमनाः कृष्णस्त्वेन सौम्येन तेजसा ॥ ब्रह्मणः शृणु मे वाक्यं
 गवां च गजविक्रम ॥ ३९ ॥ आह त्वां भगवान्ब्रह्मा गावश्चाकाशगा दिवि ॥ कर्मभिस्तोषिता दिव्यैस्तव संरक्षणादिभिः ॥ ४० ॥ भवता रक्षिता गावो
 गोलोकश्च महानयम् ॥ यद्वयं पुङ्गवैस्साद्धं वद्धमिः प्रसवैरत्तथा ॥ ४१ ॥ कर्षुकान्पुङ्गवैर्बद्धिमेधेन हविषा सुरान् ॥ त्रियं शङ्कत्प्रवृत्तेन तर्पयिष्याम
 कामगाः ॥ ४२ ॥ तदस्माकं गुरुस्त्वं हि प्राणदश्च महाबलः ॥ अद्यप्रभृति नो राजा त्वमिन्द्रो वै भव प्रभो ॥ ४३ ॥ तस्मात्त्वं काञ्चनैः पूजयिष्यस्य
 पयसो घटैः ॥ एभिरेवाभिषिञ्चस्व मया हस्तावनामितैः ॥ ४४ ॥ अहं किलेन्द्रो देवानां त्वं गवामिन्द्रतां गतः ॥ गोविन्दु इति लोकास्त्वां स्तो-
 ष्यन्ति भुवि शाश्वतम् ॥ ४५ ॥

गन्तुम् उश्मसि उष्मः कामयामहे नतु तत्र गन्तुं प्रसवामः यत्र येषु वास्तुषु भूरिशृङ्गाः
 महाशृङ्गवन्यो गावः अयासः संचरन्ति अत्र भूलोके अहनिश्चितं तत् गोलोकाख्यं परमं पदं भूरि अत्यन्तं मुक्यादपि विशिष्टम् अवभाति अत्यन्तं शोभते । वृष्णः आनन्दवर्-
 कस्य उरुगायस्य महाकर्तारित्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ मे मुखादिति शेषः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ अभिषिञ्चस्व आत्मानमिति शेषः ।
 अभिषेकादिकं भगवानङ्गीचक्रेत्याह मन्त्रः । ऋषमं मासमानानां सप्तानां विषासहिं हन्तारं शत्रूणां ह्यधि विराजं गोपतिं गवामिति । विषासहिं महानसमर्थम् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

ममेति । इन्द्रदुर्पराति विग्रहे रिलोपेन उपेक्षेति नाम निष्पन्नमित्यर्थः ॥ ४६ ॥ वर्षाद्धे आश्विनशुद्धप्रतिपदि । ध्वजः व्रतसमाप्तिचिह्नम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ आशां दक्षि-
णां दिशम् ॥ ५० ॥ खगे चातके घुवेषु नदीतणसाधनेषु क्वातपूरासु नदीज्वित्यर्थः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ निर्यात्य विरज्य ॥ ५३ ॥ शस्त्रसंकाशो कृष्णमासवरे वा निर्मले ॥ ५४ ॥
ममोपरि यथेन्द्रस्त्वं स्थापितो गोभिर्गन्धर्वः ॥ उपेन्द्र इति कृष्ण त्वां गन्धर्वान्ति द्विवि देवताः ॥ ५५ ॥ ये चेदे वार्षिके मासाश्चत्वारो विहिता
मम ॥ एषामर्द्धे प्रयच्छामि शरत्कालं तु पश्चिमम् ॥ ५६ ॥ अद्यप्रभृति मासौ द्वौ ज्ञात्यन्ति मम मानवः ॥ वर्षाद्धे च व्यजो मह्यं ततः पूजामवा-
प्स्यसि ॥ ममाम्बुप्रभवं दर्पं तदा त्यक्ष्यन्ति बर्हिणः ॥ ५७ ॥ अलवग्नौ गतपद्म ये चान्ये मेघनादिनः ॥ शान्तिं सर्वे गमिष्यन्ति मम कालविच-
रिणः ॥ ५८ ॥ त्रिशङ्कगस्त्यचरितामाशां च प्रचरिष्याति ॥ सदसरादिसरादित्यस्ताण्यन्वेन तेजसा ॥ ५९ ॥ ततश्शरदि युक्तायां मौनकामेषु
बर्हिषु ॥ याचमाने खगे तोयं विप्लुतेषु घुवेषु च ॥ ६० ॥ हंससारसपूणेषु नदीनां पुलिनेषु च ॥ इतश्चैव प्रणदिषु प्रसतवृषभेषु च ॥ ६१ ॥ गोषु
चैव प्रहृष्टासु क्षरन्तीषु पयो बहु ॥ निवृत्तेषु च मेघेषु निर्यात्य जगतो चलम् ॥ ६२ ॥ आकाशे शस्त्रसंकाशे हंसेषु च चरत्सु च ॥ जातपद्मेषु तोये-
षु वापीषु च सरस्तु च ॥ ६३ ॥ तडागेषु च क्षान्तेषु तोयेषु विमलेषु च ॥ कलयावनराधरासु हृज्जकेदारणङ्गिषु ॥ ६४ ॥ मध्यस्थं सलिलारम्भं कुर्व-
न्तीषु नदीषु च ॥ सुसस्यायां च समीप्यां मनेहृयां सुनेरपि ॥ ६५ ॥ पृथिव्यां पुष्टुराद्रायां स्यायां दपक्षक्षये ॥ शीमत्सुपङ्क्तिमानेषु फलवत्सु तृ-
णेषु च ॥ इक्षुमत्सु च देशेषु प्रवृत्तेषु मखेषु च ॥ ६६ ॥ ततः प्रवत्स्यते पुण्या शरत्सुसांस्थिते त्वयि ॥ लोकेस्त्रिन्द्वाण निखिले यथेव त्रिदिवे
तथा ॥ ६७ ॥ नरास्त्वां चैव मां चैव ध्वजाकारासु यष्टिषु ॥ महेन्द्रं चाष्टुपेन्द्रं च दह्यन्ति महीतले ॥ ६८ ॥ ये चावयोः स्थिरे वृते मेहेन्द्रोपेन्द्रसं-
क्षिते ॥ मानवाः प्रणमिष्यन्ति तेषां नास्त्यनयापामः ॥ ६९ ॥ ततश्शरत्सु तावद्वा पृथान्दित्यपयोधरात् ॥ अभिपेक्ष्य गविन्द्रं योजयामास योग-
वित् ॥ ७० ॥ दृष्ट्वा तमभिषिक्तं तु गवस्तत्सह दूषयः ॥ स्तनैः प्रक्षन्तुर्कैश्च निषिक्तुः कृष्णसव्ययम् ॥ ७१ ॥ मेघाश्च द्विवि युक्ताभिरसावृताभिः
समन्ततः ॥ सिषिचुस्तोयधाराभिरभिषिच्य तमव्ययम् ॥ ७२ ॥ कलस्पर्शनं तर्कणं लुप्तवन्दुनिर्हं पृथः ॥ ७३ ॥ पुष्पवर्षं च नेतुस्तूर्येण चारुचः ॥ ७४ ॥
अस्तुवन्दुनयस्सर्वे वाग्भिर्भस्त्ररारणः ॥ एकानपि विविकं च दृश्या दस्तुया वृष्टुः ॥ ७५ ॥ दक्ष्यन्तं शालिनिपातान् अयनानि अशानि यासु तासु
॥ ७६ ॥ ७६ ॥ मखेषु आयप्रणवाजयेयादिषु ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ मह्यन्ति पूजयन्ति ॥ ७९ ॥ स्थिरे शाश्वते वृते गहास्ये आचारं ॥ ८० ॥ दिव्यं पयो मन्दकिञ्चिजलं तस्य
धरात् ॥ ८१ ॥ ताः गावः स्वर्गस्थाः ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ववर्षुः देवाः ॥ नेतुः स्यमेषवः ॥ ८४ ॥ एकानवाद्दिक्कं पृथक्भूतं शीगेदस्यै क्षीणितुनया पृथिव्यस्यदित्यर्थः ॥ ८५ ॥

॥ ६६ ॥ इत्ययोऽतिवृथाद्याः ॥ ६७ ॥ गात्ररहैवृक्षादिभिः ॥ ६८ ॥ ७० ॥ नियोगः कृत्यापदेशः ॥ ७१ ॥ प्रसाधनां वधस्ताम् ॥ ७२ ॥ समांशोर्जुनः ॥ ७३ ॥

प्रासादं सागरा जग्मुर्वुवाता जगद्धिताः ॥ मार्गस्थोऽपि वभौ भानुश्चन्द्रो नक्षत्रसंयुतः ॥ ६६ ॥ इत्ययः प्रहसं जग्मुर्निर्वैरचनानृपाः ॥ प्रवालपत्रश-
वलाः पुष्पवन्तश्च पादपाः ॥ ६७ ॥ मदं प्रसुखबुर्नागा यातस्त्विषं वने दृगाः ॥ अलङ्कृता गान्तरुह्यंतुमिषान्ति पर्वताः ॥ ६८ ॥ देवलोकोपमो
लोकस्ततोऽमृतसौरिव ॥ आसीत्कृष्णाभिपक्षो हि दिव्यस्वर्गस्तोक्षितः ॥ ६९ ॥ अभियुक्तं तु तं गोविंशज्ञो गोविन्दमव्ययम् ॥ दिव्यमाल्याम्बर-
धरं देवदेवोऽब्रवीदिदम् ॥ ७० ॥ एष ते प्रथमः कृष्ण नियोगो गोषु यः कृतः ॥ श्रूयतामपरं दृष्ट्वा दमगमनकारणम् ॥ ७१ ॥ क्षिप्रं प्रसाधतां
कंसः केशी च तुरगाधमः ॥ अरिष्टश्च मदविष्टो राजराज्यं ततः कुरु ॥ ७२ ॥ पितृष्वसुरि जातन्ते मयांशोऽहमिव स्थितः ॥ स ते रक्ष्यश्च मा-
न्यश्च सख्ये च विनियुज्यताम् ॥ ७३ ॥ त्वया ह्यनुगृहीतस्मि तव वृत्तानुवर्तकः ॥ त्वद्गो कर्तमानश्च प्राप्स्यते विपुलं दशः ॥ ७४ ॥ भारतस्य
च वंशस्य स वरिष्ठो धनुर्धरः ॥ भविष्यत्यनुरूपश्च त्वद्वते न च रक्ष्यते ॥ ७५ ॥ भारतं त्वयि दायत्तं तस्मिन्श्च पुरुषोत्तमे ॥ उभाभ्यामपि संयो-
गे यास्यन्ति निधनं नृपाः ॥ ७६ ॥ प्रतिज्ञातं मया कृष्ण दक्षिणमध्यं सुरेषु च ॥ मया पुत्रोर्जुनो नाम सुष्टः कुन्त्यां कुलोद्बहः ॥ ७७ ॥ सोऽज्ञाणां
पारतत्त्वज्ञश्चेष्टश्चापविकर्षणे ॥ तं प्रवेक्ष्यन्ति वै सर्वे राजानदक्षश्चापयिनिः ॥ ७८ ॥ अक्षौहिणीस्तु शूराणां राज्ञां संग्राहशालिनम् ॥ स एकः
क्षत्रधर्मेण योजयिष्यति मृत्युना ॥ ७९ ॥ तस्यास्त्रचरितं मार्गे धनुषो लावणेन च ॥ नानुयास्यन्ति राजानो देवा वा त्वां विना प्रभो ॥ ८० ॥ स
ते बन्धुस्सहायश्च संग्रामेषु भविष्यति ॥ तस्य योगो विधातव्यस्तस्य गोविन्द मन्दुते ॥ ८१ ॥ द्रष्टव्यश्च यथाहं वै त्वया मान्यश्च नित्यशः ॥
ज्ञाता त्वमेव लोकानामर्जुनस्य च नित्यशः ॥ ८२ ॥ त्वया च नित्यं संरक्ष्य आहवेषु महन्तु सः ॥ रक्षितस्य त्वया तस्य न मृत्युः प्रभविष्यति
॥ ८३ ॥ अर्जुनं विद्धि मां कृष्ण मां चैवात्मानमात्मना ॥ आत्मा तेहं यथा शश्वत्तथैव तव सोर्जुनः ॥ ८४ ॥ त्वया लोकानिमाञ्जित्वा बलेर्हस्ता-
न्निभिः क्रमैः ॥ देवतानां कृतो राजा पुरा ज्येष्ठक्रमदहम् ॥ ८५ ॥ त्वां च सत्यमयं ज्ञात्वा सत्येष्टं सत्यविक्रमम् ॥ सत्येनोपेत्य देवा वै योजयन्ति
रिपुक्षये ॥ ८६ ॥ सोर्जुनो नाम मे पुत्रः पितुस्ते भगिर्निमित्तः ॥ इह सौहार्दमायातु भूत्वा सहचरः पुरा ॥ ८७ ॥ तस्य ते मुख्यतः कृष्ण स्वस्था-
नेऽपि गृहेऽपि वा ॥ वोढव्या पुद्गवेन धूर्त्तमदा रणमूर्द्धनि ॥ ८८ ॥

॥ ७४ ॥ ७५ ॥ भारतं भरतानां युद्धम् ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ योगोऽध्यात्मविद्या विधानमयः अज्ञातो ज्ञापनीयः ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥

[illegible]

॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ यौवनं कान्तिमत्सम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ संकल्प्य स्वशो कृत्वा कैशोरं वयो दशवर्षवधि तस्य कम् उपरिभागम्
एकादशमारभेत्यर्थः । प्रागुपनयनात् कामचारावानुज्ञास्तीति वाक्यं मानयन् ॥ १८ ॥ १९ ॥ हरितालस्य आर्द्रं पङ्कः ॥ २० ॥ तद्व्रजं तासां कदम्बम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥
पङ्कः कृताः मण्डलाकारं पङ्क्तिरूपेण स्थिताः । द्वन्द्वशो द्वाभ्यां प्रदेशाभ्यां वर्तते गोपः कृष्णो यासां ताः द्वन्द्वशोगोपास्ताश्च ताः कन्यकाश्चेत्यर्थः । मनोरमं मण्डलमध्यस्थं च
देवो वा दानवो वा त्वं यक्षो गन्धर्व एव वा ॥ अस्माकं बान्धवो जातो योसि सोसि नमोस्तु ते ॥ ८ ॥ केनचिद्विदुः क्रायैण वससीह यदृच्छया ॥
वयं तवानुगास्सर्वे भवन्तं शरणं गताः ॥ ९ ॥ मन्यन्ते मां यथा सर्वे भवन्तो भीमविक्रमम् ॥ तथाहं नावमन्तव्यस्त्वजातीयोस्मि बान्धवः ॥ ११ ॥ यदि त्ववश्यं
न्तर्वाप्तमागतान् ॥ १० ॥ मन्यन्ते मां यथा सर्वे भवन्तो भीमविक्रमम् ॥ तथाहं नावमन्तव्यस्त्वजातीयोस्मि बान्धवः ॥ ११ ॥ यदि त्ववश्यं
श्रोतव्यं कालः संप्रति पाल्यताम् ॥ ततो भवन्तः श्रोष्यन्ति मां च द्रक्ष्यन्ति तत्त्वतः ॥ १२ ॥ यद्ययं भवतां श्लाघ्यो बान्धवो देवसप्रभः ॥ परिज्ञा-
नेन किं कार्यं यद्येषोऽनुग्रहो मम ॥ १३ ॥ एवमुक्तास्तु ते गोपा वसुदेवसुतेन वै ॥ बद्धमौना दिशस्सर्वे भोजिरे पिहिताननाः ॥ १४ ॥ कृष्णस्तु यौ-
वनं दृष्ट्वा निशि चन्द्रमसो वनम् ॥ शारदीं च निशां रम्यां मनश्चक्रे रतिं प्रति ॥ १५ ॥ सकरीषाङ्गरागासु व्रजरथ्यासु वीर्यावान् ॥ वृषाणां जात-
दुर्षाणां युद्धानि समयोजयत् ॥ १६ ॥ गोपालांश्च बलोदग्रान्योधयामास वीर्यावान् ॥ वने सर्वाशो गाश्चैव जग्राह ग्राहवद्विभुः ॥ १७ ॥ युवतीगोपकन्या-
श्च रात्रौ संकल्प्य कालवित् ॥ कैशोरकं मानयन्वै सह ताभिर्मुमोद ह ॥ १८ ॥ तास्तस्य वदन् कान्तं कान्ता गोपस्त्रियो निशि ॥ पिबन्ति नयना-
क्षयैर्गातं शशिनं यथा ॥ १९ ॥ हरितालार्द्रपीतेन सकौशयेन वाससा ॥ वसानो भद्रवसनं कृष्णः कान्ततरोऽभवत् ॥ २० ॥ स बद्धङ्गदनिवृ-
हश्चित्रया वनमालया ॥ शोभमानो हि गोविन्दशोभयामास तद्भजम् ॥ २१ ॥ नाम दामोदरैरेवं गोपकन्यास्तदाब्रुवन् ॥ विचित्रं चरितं घोषे
दृष्ट्वा तत्तस्य भास्वतः ॥ २२ ॥ तास्तं पयोधरोत्तुङ्गरोभिस्समपीडयन् ॥ भ्रामिताक्षैश्च वदन् नैरिगिक्षन्ते वराङ्गनाः ॥ २३ ॥ ता वार्यमाणा प-
तिभिर्भ्रातृभिर्मातृभिस्तथा ॥ कृष्णं गोपाङ्गना रात्रौ मृगयन्ते रतिप्रियाः ॥ २४ ॥ तास्तु पङ्कीकृतास्सर्वा रमयन्ति मनोरमम् ॥ गायन्त्यः कृष्ण-
चरितं द्वन्द्वशोगोपकन्यकाः ॥ २५ ॥

रमयन्तीत्यर्थः । यथोक्तम् अङ्गनामङ्गनामन्तरे माधवो माधवं माधवं चान्तरे चाङ्गनाः ॥ इत्थमाकल्पिते
मण्डले मध्यगः संजगौ वेणुना देवकीनन्दन इति । श्रुतिश्च । पद्मा वस्ते पुरुषा वपुष्यध्वौ तस्यौ त्र्यविं रेरिहाणा ऋतस्य मद्य विचरामि विद्वान्महेदेवानामसुरत्वमेकमिति पद्मापनुम्
अभिसारिणीभिर्गोभिर्भ्रामिस्तु योग्या कृष्णमूर्तिः पुरुषा बहुरूपा वयंषि बहूनि वस्ते परिधत्ते बहुधात्वं गतैत्यर्थः । तथाप्यन्या ऊर्ध्वा गोपी संपर्कं विना तस्यौ स्थिता मध्ये

इति शेषः । कीदृशीं च्यविं त्रीन् देशान् पार्श्वद्वयं पुरस्ताच्च अथति प्रकाशत इति च्यविः त्रयाभूतां दृष्टिं रोरिहाणा गिलन्ती । उक्तरूपे रासमण्डले हि एकैकस्या गोप्या उभयतः कृष्णद्वयं पुरस्तादेकः सर्वसाधारणां त्रियाभूतामपि दृष्टिं प्रदेशत्रयस्थः कालस्यैव गिलति ततोऽप्यत्र नापैतीत्यर्थः । सा मूर्तिस्तस्य धर्मस्य सन्नभूता तामनुचिन्त्य विचरामि त्वद्वियुक्तां सती विद्मतीति कृष्णलीलानुकारात्पुस्तकम् आरोपयन्ती काण्यवदत् । देशानां कृष्णादीनामन्येषां वा कृष्णेन वियोजयताम् । असुखं निर्दयत्वं महत् एकं मुख्यं कस्याश्चिद्विषयकी-
 दार्यां तिर्योहिते कृष्णे इदं वाक्यम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

कृष्णलीलानुकारिण्यः कृष्णप्राणिहितेक्षणाः ॥ कृष्णस्य गतिगामिन्यस्तरुण्यस्ता वराङ्गनाः ॥ २६ ॥ वनेषु तालहस्ताग्रैः कूजयन्त्यस्तथापराः ॥ चेरुवै चरितं तस्य कृष्णस्य व्रजयोषितः ॥ २७ ॥ तास्तस्य नृत्यं गीतं च विलाससिमतवीक्षितम् ॥ मुदिताश्चानुकुर्वन्त्यः क्रीडन्ति व्रजयोषितः ॥ २८ ॥ भावनिरुपदमधुरं गायन्त्यस्ता वराङ्गनाः ॥ २९ ॥ करीषपांसुदिग्धाङ्ग्यस्ताः कृष्णं कृष्णमृगक्षणाः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

विरहातुरत्वं कुर्वतः आविष्कुर्वतः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

ककुदेति । ककुदाघातेन उदयम् अग्रनिहितं कृतं निर्माणं महाप्रासादोदिरचनं येन स तथा । ककुदाघातेन ताडिते वृक्षप्रासादमूले सर्वमपि तद्भज्यत इत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ७ ॥ गृष्टः
सद्यः प्रसूताः गाः संप्रचचार जगाम । रेतःमेकायेत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ गावः गाः वैवस्वतवशे स्थितः आसन्नमृत्युः ॥ १२ ॥ १३ ॥ हृष्टम् उत्फलितं लाङ्गलं लोचने च येन सः

ककुदोद्ग्रानिर्माणः प्रमाणदुरतिक्रमः ॥ शृङ्गन्मूत्रोपलिताङ्गो गवामुद्भेजो भृशम् ॥ ४ ॥ महाकटिः स्थूलमुखो दृढजनुर्महोदरः ॥ विषाणावलि-
तगतिलम्बता कण्ठचर्मणा ॥ ५ ॥ गवारोष्ठेषु चपलस्तरुयाताङ्किताननः ॥ युद्धसज्जविषाणाग्रो द्विषद्वृषभसूदनः ॥ ६ ॥ अरिष्टो नाम हि गवाम-
रिष्टो दारुणाकृतिः ॥ दैत्यो वृषभरूपेण गोष्ठान्विपरिधावति ॥ ७ ॥ पातयानो गवां गर्भान्दत्तो गच्छत्यनर्तवम् ॥ जृम्भमाणश्च चपलो गृष्टीस्ति-
प्रचचार ह ॥ ८ ॥ शृङ्गप्रहरणो रौद्रः प्रहरन्गोषु दुर्मदः ॥ गोष्ठेषु न रतिं लभे विना युद्धेन गोवृषः ॥ ९ ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य स वृषः केशवा-
श्रतः ॥ आजगाम बलोद्गरो वैवस्वतवशे स्थितः ॥ १० ॥ स तत्र ग्रास्तु प्रसभं बाधमानो मदोत्कटः ॥ चकार निवृपं गोष्ठं निर्वत्सशिषुपुङ्गवम् ॥ ११ ॥
एतस्मिन्नेव काले तु गावः कृष्णसमीपगाः ॥ त्रासयामास दुष्टात्मा वैवस्वतवशे स्थितः ॥ १२ ॥ सेन्द्राशनिरिवाम्भोदो नर्दमानो महासुरः ॥ ता-
लशब्देन तं कृष्णस्मिहनादौश्च मोहयत् ॥ १३ ॥ अभ्यधावत गोविन्दो दैत्यं वृषभरूपिणम् ॥ स कृष्णं गोवृषो दृष्ट्वा दृष्टलाङ्गूललोचनः ॥ १४ ॥
रोषितस्तालशब्देन युद्धाकाङ्क्षी नन्द ह ॥ तमापतन्तं दुर्धृतं दृष्ट्वा वृषभरूपिणम् ॥ तस्मात्स्थानान्न व्यचलत्कृष्णो गिरिरिवाचलः ॥ १५ ॥ स
कुक्षौ वृषभो दृष्टिं प्रणिधाय धृताननः ॥ कृष्णस्य निधनाकाङ्क्षी दूर्णमभ्युत्पपात ह ॥ १६ ॥ तमापतन्तं प्रमुखे प्रतिजग्राह दुर्द्धरम् ॥ कृष्णः कृष्णा-
ञ्जननिभो वृषं प्रतिवृषोपमः ॥ १७ ॥ स संसक्तस्तु कृष्णो वै वृषेणैव महावृषः ॥ सुभोच वक्त्रं केन नस्तश्चाथ स शब्दवत् ॥ १८ ॥ तावन्थोन्याव-
सद्वाङ्गौ युद्धे कृष्णवृषावुभौ ॥ रेजतुर्मेघसमये संसक्ताविव तोयदौ ॥ १९ ॥ तस्य दुर्पं बलं हत्वा कृत्वा शृङ्गान्तरे पदम् ॥ आपीडयदरिष्टस्य
कण्ठं क्लिन्नमिवाम्बरम् ॥ २० ॥ शृङ्गं चास्य पुनस्सव्यमुत्पाद्य यमदाडवत् ॥ तेनैव प्राहरद्वत्कं स ममार भृशं हतः ॥ २१ ॥ स भिन्नशृङ्गो भग्ना-
स्यो भग्नस्कन्धश्च दानवः ॥ पपात रुधिरोग्दारी साम्बुधार इवाम्बुदः ॥ २२ ॥ गोविन्देन हतं दृष्ट्वा हतं वृषभदानवम् ॥ साधु साधिति भूतानि
तत्कर्मास्याभितुष्टुः ॥ २३ ॥ स चोपेन्द्रो वृषं हत्वा कान्तचन्द्रे निशासुवे ॥ अरविन्दाभनयनः पुनरेव ररास ह ॥ २४ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ संप्रहर्तुकाम इति शेषः ॥ १६ ॥ प्रमुखे मुखे आष्ठगोरित्यर्थः । वेगेन इति वा पाठः ॥ १७ ॥ वस्तः नासिकातः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

गोवृत्तयः गोपाः अयं चार्थो दाशतय्याम् । प्रतेमास्मिन् ददशे सोमो अन्तर्गोपानेमाविरस्था कृष्णोति स तिमशृङ्गं वृषभं युयुत्सन् दहस्तस्थौ बहुले बद्धो अन्तरीति मन्त्रेणोपबृंहितः । मन्त्रार्थस्तु अन्तर्गोपाः अन्तः स्थित्वा गोपायवन्त्ययमिनेमिन्द्रदृष्टप्रपञ्चे स्थावरे सोमः सोमादिरूपः प्रददशे प्रकर्षेण दृष्टः नेममर्द्धं प्रपञ्चं अस्था अस्थिरं जङ्गमम् आविः कृणोति प्रकटीकरोति । स तिमशृङ्गं वृषभं युयुत्सन् योद्धुमिच्छन् दृढमात्रेण भस्मीकर्तुं शक्तेऽपि लीलया तेन सह युयुत्सन् द्रुहः द्रोहं कृतवान् तं हतवानित्यर्थः । तत्रैव बहुले ब्रजे अन्तः राममण्डलमध्ये बद्धः भक्तजनेन प्रेमपाशेन बद्धः सन् तस्यौ क्रीडितुमिति शेषः ॥ २५ ॥ इति श्रीहिरण्ये विष्णुपर्वणि टीकायामेकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

तेपि गोवृत्तयस्सर्वे कृष्णं कमललोचनम् ॥ उपासांचक्रिरे हृष्टास्सर्वे शक्रमिवामराः ॥ २६ ॥ इति श्रीभारते विष्णुपर्वणि टीकायामेकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

स्वधो नमैकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥ ४४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ कृष्णं व्रजगतं श्रुत्वा वर्धमानमिवानलम् ॥ उद्वेगमगमकंसंशङ्कमानस्ततो भयम् ॥ १॥ पूतनार्यां हतार्यां च कालिये च पराजिते ॥ धेनुके प्रलयं नीते प्रलम्बे च निपातिते ॥ २॥ धृते गोवर्धने शैले विफले शक्रशासने ॥ गोषु त्रातासु च तथा स्पृहण्येन कर्मणा ॥ ३॥ ककुद्भिनि हतेऽरिष्टे गोपेषु मुदितेषु च ॥ दृश्यमाने विनाशे च संनिहृष्टे महाभये ॥ ४॥ कर्षणे वृक्षयोश्चैव शक्रदस्य तथैव च ॥ अचिन्यं कर्म तच्छ्रुत्वा वर्द्धमानेषु शत्रुषु ॥ ५॥ प्रातारष्टिमिवात्मानं मेने स मथुरेश्वरः ॥ विसंज्ञोन्द्रियभूतात्मा गतासुप्रतिमो बभौ ॥ ६॥ ततो ज्ञातीन्समानाथ्य पितरं चोद्यशासनः ॥ निशि स्तिमितमूकायां मथुरायां जनाधिपः ॥ ७॥ वसुदेवं च देवामं कङ्कं चादूय यादवम् ॥ सत्यकं दारुकं चैव कङ्कावरजमेव च ॥ ८॥ भोजं वैतरणं चैव विकटुं च महाबलम् ॥ भयशङ्कं च धर्मज्ञं विपुशुं च पृथुश्रियम् ॥ ९॥ बभुं दानपतिं चैव कृतवर्माणमेव च ॥ भूरितेजसमक्षोभ्यं भूरिश्रवसमेव च ॥ १०॥ एतान्स यादवान्सर्वानाभाष्य शृणुतेति च ॥ उग्रसेनसुतो राजा प्रोवाच मथुरेश्वरः ॥ ११॥ भवन्तस्सर्वकथं यज्ञा वेदेषु परनिष्ठिताः ॥ न्यायवृत्तान्तकुशलास्त्रिषस्य प्रवर्तकाः ॥ १२॥ कर्तव्यानां च कर्तारो लोकस्य विबुधोपमाः ॥ तस्थिवांसो महावृत्ते निष्कम्पा इव पर्वताः ॥ १३॥ अदम्भवृत्तयस्सर्वे सर्वे गुरुकुलोपिताः ॥ राजमन्त्रधरास्सर्वे सर्वे धनुषि पारगाः ॥ १४॥ यज्ञः प्रदीपा लोकानां वेदार्थानां विवक्षवः ॥ आश्रमाणां निसर्गज्ञा वर्णानां क्रमपारगाः ॥ १५॥

द्वाविंशतितमेऽध्याये कंसेनाहूय यादवान् ॥ वसुदेवमधिकक्षिप्य अक्रूरः प्रेषितो व्रजम् ॥ १॥ कृष्णमिति ॥ १॥ २॥ ३॥ ४॥ ५॥ प्रमासिष्टं प्राप्तमृत्युम् अतएव विमंजानि इन्द्रियाणि भूतात्मा जीवश्च यस्य ॥ ६॥ स्तिमितं निद्रया मूकायामिव रात्रौ निःशब्दे काले इत्यर्थः ॥ ७॥ ८॥ ९॥ वसुदेवं दानपतिस्तमक्रूरम् ॥ १०॥ आभाष्य प्रत्येकं संबोध्य ॥ ११॥ १२॥ महावृत्ते महत्याचारे ॥ १३॥ १४॥ निसर्गज्ञाः स्वात्माविक्रमज्ञाः ॥ १५॥

सुनियतां शोभनानां विधीनाम् ॥ १६ ॥ उदितोदितैः कथाप्रसङ्गेन उद्भूतैः ॥ १७ ॥ अङ्गिरसाम् अशीनाम् ॥ १८ ॥ २० ॥ २१ ॥ शून्य-
 स्य हृदयशून्यस्य चारान्धस्य चरचक्षुर्वर्जितस्य । राजानश्चारचक्षुष इत्युक्तेः । मम कारणात् मदीयात्प्रभावात् नन्दगोपस्य गृहे वसुदेवस्य सुतो गोपितः ॥ २२ ॥ पूर्यमाणः
 प्रवक्तारस्सुनियतां नेतारो नयदाङ्गिनाम् ॥ भेत्तारः पराङ्गणां त्रातरङ्गशरणार्थिनाम् ॥ १६ ॥ एवमक्षतचारित्रैः श्रीमाद्भिरुदितोदितैः ॥ द्यौरप्य-
 नुगृहीता स्याद्भवद्भिः किं पुनर्मही ॥ १७ ॥ ऋषीणामिव वो वृत्तं प्रभावो मरुतामिव ॥ रुद्राणामिव वः क्रोधो दीप्तिरङ्गिरसामिव ॥ १८ ॥ व्यावर्त-
 मानं सुमहद्भवद्भिः ख्यातकीर्तिभिः ॥ धृतं यदुत्कुलं वीरैर्भूतलं पर्वतैरिव ॥ १९ ॥ एवं भवत्सु युक्तेषु मम चित्तानुवर्तिषु ॥ वर्द्धमानो ममानर्थो भव-
 द्भिः किमुपेक्षितः ॥ २० ॥ एष कृष्ण इति ख्यातो नन्दगोपसुतो व्रजे ॥ वर्द्धमान इवाभ्यभिर्मूलं नः परिकृन्तति ॥ २१ ॥ अनमात्यस्य शून्यस्य
 चारान्धस्य ममैव तु ॥ कारणाद्नन्दगोपस्य स सुतो गोपितो गृहे ॥ २२ ॥ उपेक्षित इव व्याधिः पूर्यमाण इवाम्बुदः ॥ नदन्मेष इवोष्णान्ते स दु-
 रात्मा विवर्द्धते ॥ २३ ॥ तस्य नाहं गतिं जाने न योगं न पराक्रमम् ॥ नन्दगोपस्य भवेने जातस्याद्भुतकर्मणः ॥ २४ ॥ किं तद्भूतं समुद्भूतं देवाप-
 त्यं न निवृह्ये ॥ अतिदैवैरमानुष्यैः कर्मभिस्सोनुमीयते ॥ २५ ॥ पूतना शकुनी बाल्ये शिशुनोत्तानशायिना ॥ स्तनपानेप्सुना पीता प्राणैस्सह दु-
 रासदा ॥ २६ ॥ यमुनाया हृदे नागः कालियो दुमितस्तथा ॥ रसातलचरो नीतः क्षणेनादर्शनं हृदात् ॥ २७ ॥ नन्दगोपसुतो योगं कृत्वा स पुनरुत्थि-
 तः ॥ धेनुकस्तालशिखरात्पातितो जीवितं विना ॥ २८ ॥ प्रलम्बं यं मृधे देवा न शेकुरातिवर्तितुम् ॥ बालेन मुष्टिर्नैकेन स हतः प्राकृतो यथा ॥ २९ ॥
 वासवस्योत्सवं भङ्गस्त्वा वर्षं वासवरोषजम् ॥ निर्जित्य गोशृङ्गार्थाय धृतो गोवर्द्धनो गिरिः ॥ ३० ॥ हतस्त्वरिशो बलवान्निःशृङ्गश्च कृतो व्रजे ॥
 अवालो बाल्यमास्थाय रमते शिशुलीलया ॥ ३१ ॥ प्रबन्धः कर्मणामेवं तस्य गोव्रजवासिनः ॥ सन्निवृष्टं भयं चैव केशिनो मम च ध्रुवम् ॥ ३२ ॥
 भूतपूर्वश्च मे मृत्युस्सततं पूर्वदैहिकः ॥ युद्धाकाङ्क्षी च स यथा तिष्ठतीह ममाग्रतः ॥ ३३ ॥ क्व च गोपत्वमशुभं मानुष्यं मृत्युदुर्बलम् ॥ क्व च देव-
 प्रभावेन क्रीडितव्यं व्रजे मम ॥ ३४ ॥ अहो नीचेन वपुषा च्छादयित्वात्मनो वपुः ॥ क्रोप्येष रमते देवदम्भज्ञानस्थ इवानलः ॥ ३५ ॥ श्रूयते हि पुरा
 विष्णुस्सुराणां कारणान्तरे ॥ वामनेन तु रूपेण जहार पृथिवीमिमाम् ॥ ३६ ॥

पर्वणि अम्बुदः समुद्रः ॥ २३ ॥ गतिं तत्त्वं योगं वर्शिकरणोपायम् ॥ २४ ॥ दैवैर्पीति । देवेभ्योप्यधिक इति सोनुमीयते ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ योगं नागपाशबन्धं कृत्वा
 छित्त्वा ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ प्रबन्धः वटनाप्रकारः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ मृत्युदुर्बलं मृत्युयोगेन दुर्बलम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

॥ ३७ ॥ भवेन रुद्ररूपिणा विष्णुना तत्प्रसिद्धं ब्रह्मणो वरदानादभेदमासीत्तदित्यर्थः ॥ ३८ ॥ चालित इति । गुरुपुत्रेण कचेन भागवः शुक्रः चालितः श्रुतसंज्ञाविनीं विद्यां कस्मैचिदपि न दारयामीत्येतस्माच्चियमात् भ्रंशितः । कथमित्यत आह । दार्दुरीं मायां प्रविशेति । यथा दार्दुरी मृत्वा पुनः पुनरुत्तिष्ठति एवं कचपि दानवेभ्यो सकृन्मृत्युमाप्ताव गुरुदरं प्रवेशितस्ततो गुरोः सकाशात् विद्यां प्राप्य तदुदरं भित्त्वा पुनरुत्थितः मृतं च गुरुं पुनर्जीवितवान् । ततस्तामेव दानवैः कृतां कचहत्यां निमित्ताकृत्य दानवेषु देवो न वर्षे-
कृत्वा केसरिणो रूपं विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ इतो हिरण्यकशिपुर्दानवानां पितामहः ॥ ३७ ॥ अचिन्त्यरूपमास्थाय श्वेतशैलस्य मूर्धनि ॥ भवे-
न च्यापिता देव्याः पुरा तत्रिपुरं घृता ॥ ३८ ॥ चालितो गुरुपुत्रेण भागवोद्भिसेन वै ॥ प्रविश्य दार्दुरीं मायामनावृष्टिं चकार ह ॥ ३९ ॥ अनन्त-
दशाश्वतो देवस्सहस्रशिरसोव्ययः ॥ वाराहं रूपमास्थाय ग्रीजहारण्वान्महीम् ॥ ४० ॥ अमृतो निर्मिते पूर्वं विष्णुः स्त्रीरूपमास्थितः ॥ सुराणाम-
सुराणां च युद्धं चक्रे सुदारुणम् ॥ ४१ ॥ अमृताथै पुरा चापि देवदैत्यसमागमे ॥ दधार मन्दरं विष्णुरूपार इति श्रुतिः ॥ ४२ ॥ वपुर्वाभनमास्था-
य नन्दनीयं पुरा बलेः ॥ त्रिभिः क्रमैस्तु त्रील्लोकात् जहार त्रिदिवालयम् ॥ ४३ ॥ चतुर्धा तेजसो भागं कृत्वा दाशरथे गृहे ॥ स एव रामसंज्ञो वै
रावणं व्यनशतदा ॥ ४४ ॥ एवमेव निकृत्या वै तत्तद्रूपमुपागतः ॥ साधयित्वात्मनः कार्यं सुराणामर्थसिद्धये ॥ ४५ ॥ तदेव नूनं विष्णुर्वा शक्रो
वा मरुतां पतिः ॥ मत्साधनेच्छया प्राप्तो नारदो मां प्रयुक्तवान् ॥ ४६ ॥ अत्र मे शङ्कते बुद्धिर्वसुदेवं प्रति ध्रुवा ॥ अस्य बुद्धिविशेषेण वयं कात-
स्तां गताः ॥ ४७ ॥ अहं हि खट्वाङ्गवने नारदेन समागतः ॥ द्वितीयं स हि मां विप्रः पुनरेव ब्रवीद्वचः ॥ ४८ ॥ यस्त्वया हि कृतो यत्नः कंस गभे-
कृते महान् ॥ वसुदेवेन ते रात्रौ तत्कर्म विफलीकृतम् ॥ ४९ ॥ दारिका या त्वया रात्रौ शिलयां कंस पातिता ॥ तां यशोदासुतां विद्धि कृष्णं च
वसुदेवजम् ॥ ५० ॥ रात्रौ व्यावर्तितावेतौ गभौ तव वधाय वै ॥ वसुदेवेन संधाय मित्ररूपेण शत्रुणा ॥ ५१ ॥ सा तु कन्या यशोदाया विन्ध्ये पर्व-
तसत्तमे ॥ इत्वा शुम्भानिशुम्भौ द्वौ दानवौ नगचारिणौ ॥ ५२ ॥ कृताभिषेका वरदा भूतसंघनिषेविता ॥ अर्च्यते दस्युभिर्धोरमहाबलिपशुप्रिया
॥ ५३ ॥ सुरापिशितपूर्णान्यां कुम्भाभ्यामुपशोभिता ॥ मयूराद्भुदचित्रैश्च बहूभारैर्विभूषिता ॥ ५४ ॥

त्यर्थः । एवं दानवानां विनाशः रुद्रद्वारा त्रिपुरस्यैव कचद्वाराप्यनेनैव कृत इति भावः ॥ ३९ ॥ सहस्रशिरस इत्यदन्तत्वमार्षम् ॥ ४० ॥ चक्रे कारितवान् ॥ ४१ ॥ अकू-
पारे समुद्रे कच्छणो भूवेति शेषः ॥ ४२ ॥ लोकान् आक्रममाणश्चिदिवालयं स्वर्गं जहार ॥ ४३ ॥ व्यनशत् विनाशितवान् ॥ ४४ ॥ निकृत्या छलेन ॥ ४५ ॥ मत्साधने-
च्छया मद्वेच्छया ॥ ४६ ॥ द्वितीयं द्वितीयवारम् ॥ ४८ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

॥५५॥५६॥ शृङ्गारः कनकपात्रं गडुकम् ॥५७॥५८॥५९॥ महतां कर्मणां पूतनावधादीनां कारणं हेतुम् । द्वितीय इति रामापेक्षया सोऽपि वसुदेवाज्जात इति वासुदेवो भव-
त्येव ॥६०॥६१॥६२॥६३॥६४॥ अनुबन्धेन कार्यानिरोधेन । दारुणां दारुणोदकम् ॥६५॥६६॥ बान्धवकाम्यया मित्रेच्छया मित्रकामेनेत्यर्थः ॥ ६७ ॥ हस्तिनामिति ।
हृष्टकुङ्कुटसंनादं वनं वायसनादितम् ॥ मृगसैन्धेयश्च संपूर्णमविरुद्धश्च पक्षिभिः ॥६५॥ मिहव्याघ्रवराहाणां नादेन प्रतिनादितम् ॥ वृक्षगम्भीरानि-
विडं कान्तारैस्सर्वतो वृतम् ॥६६॥ दिव्यभृङ्गारुचर्मरैरदृशैरुपशोभितम् ॥ देवतूर्यनिनादैश्च शतशः प्रतिनादितम् ॥६७॥ स्थानं तस्या नगो
विन्ध्ये निर्मितं स्वेन तेजसा ॥ रिपूणां त्रासजननी नित्यं तत्र मनोरमे ॥६८॥ वसते परमप्रीता देवैरपि पूजिता ॥ यस्त्वयं नन्दगोपस्य कृष्ण
इत्युच्यते सुतः ॥६९॥ अत्र मे नारदः प्राह सुमहत्कर्मकारणम् ॥ द्वितीयो वसुदेवाह् वसुदेवो भविष्यति ॥६०॥ स हि ते सहजो मृत्युर्वान्ध-
वश्च भविष्यति ॥ स एव वासुदेवो वै वसुदेवसुतो बली ॥ बान्धवो धर्मतो मह्यं हृदयेनान्तको रिपुः ॥६१॥ यथा हि वायसो मूर्ध्नि पद्भ्यां यस्या-
वतिष्ठति ॥ नेत्रे तुदति तस्यैव वक्रेणामिषगृद्धिना ॥६२॥ वसुदेवस्तथैवायं सपुत्रज्ञातिबान्धवः ॥ छिनत्ति मम मूलानि भुङ्क्ते च मम पार्श्वतः ॥
॥६३॥ भ्रूणहत्यापि संतार्या गोवधः स्त्रीवधोऽपि वा ॥ न कृतघ्नस्य लोकोस्ति बान्धवस्य विशेषतः ॥६४॥ पतितानुगतं मार्गं निषेवत्यचिरेण
सः ॥ यः कृतघ्नोऽनुबन्धेन प्रीतिं वहति दारुणाम् ॥६५॥ नरकाध्युषितः पन्था गन्तव्यस्तेन दारुणः ॥ अपापे पापहृदयो यः पापमनुतिष्ठति ॥
॥६६॥ अहं वा स्वजनश्चाध्यस्स वा श्लाघ्यतरस्सुतः ॥ नियमैर्गुणवृतेन त्वया बान्धवकाम्यया ॥६७॥ हस्तिनां कलहे घोरे वधमृच्छन्ति वी-
रुधः ॥ युद्धव्युपरमे ते तु सहाश्रान्ति महावने ॥६८॥ बान्धवानामपि तथा भेदकाले समुत्थिते ॥ बध्यते योन्तरप्रेषुस्त्वजनो यदि वेतरः ॥६९॥
कालस्त्वं हि विनाशाय मया पुष्टो विजानता ॥ वसुदेव कुलस्यास्य यद्दिग्दधसे भृशम् ॥७०॥ अमर्षा वैरशीलश्च सदा पापमतिशृङ्गः ॥ स्था-
ने यदुकुलं मूढ शोचनीयं त्वया कृतम् ॥७१॥ वसुदेव वृथा वृद्ध यन्मया त्वं पुरस्कृतः ॥ श्वेतेन शिरसा वृद्धो नैव वर्षशती भवेत् ॥७२॥ य-
स्य बुद्धिः परिणता स वै वृद्धतरो नृणाम् ॥ न तेन वृद्धो भवति येनास्य पलितं शिरः ॥७३॥ त्वं च कर्कशशीलश्च बुद्ध्या च न बहुश्रुतः ॥ केवलं
वयसा वृद्धो यथा शरदितोयदः ॥७४॥

यथा हस्तिनां कलहे वीरयो नश्यन्ति
नतु हस्तिनः एवं मम च कृष्णस्य च कलहे वसुदेवाय एव नङ्क्ष्यन्ति न त्यावामिति श्लोकद्वयस्यार्थः ॥६८॥६९॥७०॥ शठो मिथ्याविनीतश्च । शठो गूढाराधक इति
कोशाद् । त्वया कुलं यत् शोचनीयं तत्स्थाने युक्तमित्यर्थः ॥७१॥ हे वृद्ध यत् यतो मया त्वं पुरस्कृतोऽतोहं वृथा व्यर्थजन्यामीत्यर्थः ॥७२॥७३॥७४॥

॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ मे मया ॥ ७८ ॥ जातश्चासौ संवृद्धश्च जातसंवृद्धः । पितृष्वसुरिति पितृव्यसंवन्धिन्याः स्मसुरिति ॥ ७९ ॥ चक्रवर्तिनां, यस्य मूर्धनि दृश्यते विना छत्रेण भूतः । न कपटिना सर्वेषु कपटित्वापवादमसङ्गादिति भावः ॥ ८२ ॥ तदेवाह । त्वयेति । वाच्या निन्वाः ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ दानपते हे अक्रूर ॥ ८५ ॥ वाच्यस्त्वया वक्तव्यः ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ काल-
 किं च त्वं साधु जानीषे वसुदेव वृथामते ॥ हते कसे मम सुतो मथुरां पालयिष्यति ॥ ७५ ॥ छिन्नाशस्त्वं वृथावृद्धो मिथ्या त्वेवं विचारितम् ॥
 जिजीविषुर्न सोप्यस्ति यो वै तिष्ठेन्ममाग्रतः ॥ ७६ ॥ प्रहृतुकामो विश्वस्ते यस्त्वं दुष्टेन चेतसा ॥ ततो प्रतिकरिष्येह पुत्रयोस्तव पश्यतः ॥ ७७ ॥
 न मे वृद्धवधः काश्चिद्विजस्त्रिविध एव च ॥ कृतपूर्वः करिष्ये वा विशेषेण तु बान्धवे ॥ ७८ ॥ इह त्वं जातसंवृद्धो मम पित्रा विवर्धितः ॥ पितृष्व-
 मुखे मे भर्ता यदूनां प्रथमो गुरुः ॥ ७९ ॥ कुले महति विख्यातः प्रथिते चक्रवर्तिनाम् ॥ गुर्वर्थे पूजितस्सर्द्धिर्महर्द्धिर्मबुद्धिभिः ॥ ८० ॥ किं कृ-
 स्यन्ति पुरुषा यदूनामवगुण्ठिताः ॥ ८१ ॥ यदूनां यूथमुख्यस्य यस्य ते वृत्तमीदृशम् ॥ ८२ ॥ मद्बधो वा जयो वाथ वसुदेवस्य दुर्दयैः ॥ सत्सु या-
 शाम्यं वैरमुत्पन्नं मम कृष्णस्य चोभयोः ॥ शान्तिमेकतरे शान्तिं गते यास्यन्ति यादवाः ॥ ८३ ॥ गच्छ दानपते क्षिप्रं ताविहानयितुं ब्रजात् ॥
 नन्दगोपं च गोपांश्च करदानम श्वासनात् ॥ ८४ ॥ वाच्यश्च नन्दगोपो वै करमादाय वार्षिकम् ॥ शीघ्रमागच्छ नगरं गोपैस्सह समन्वितः ॥ ८५ ॥
 कृष्णसंकर्षणौ चैव वसुदेवसुताबुभौ ॥ द्रष्टुमिच्छति वै कंसस्समृत्पत्यसपुरोहितः ॥ ८६ ॥ एतौ युद्धविदौ रङ्गे कालनिर्माणयोधिनौ ॥ दृढौ च कृ-
 तिनौ चैव शृणोमि व्यायतोद्यमौ ॥ ८८ ॥ अस्माकमपि मह्यौ द्वौ सबौ युद्धकृतोत्सवौ ॥ ताभ्यां सह नियोत्येते तौ युद्धकुशलबुभौ ॥ ८९ ॥
 द्रष्टव्यौ च मयावश्यं बालौ तावमरोपमौ ॥ पितृष्वसुसुतौ मुख्या ब्रजवासौ वनेचरौ ॥ ९० ॥ वक्तव्यं च ब्रजे तस्मिन्समीपे ब्रजवासिनाम् ॥ रा-
 जा धनुर्मखं नाम कारयिष्यति वै सुखी ॥ ९१ ॥ सन्निक्छे वने ते तु निवसन्तु यथासुखम् ॥ जनस्यामन्त्रितस्यार्थे यथा स्यात्सर्वमव्ययम् ॥ ९२ ॥
 निर्माणयोधिनौ समयानुसारिदुःकुशलौ व्यायतोद्यमौ दीर्घयत्नौ ॥ ८८ ॥ मह्यौ चाणूरमुष्टिकौ नियोत्येते युद्धं करिष्यतः ॥ ८९ ॥ पितृष्वसुरिति पितृव्यसंवन्धिन्याः स्मसुरिति
 ज्ञेयम् । कालभेदेन यथाश्रुतमेवास्तु ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ द्यूतस्य दधिमण्डस्य तक्रस्य वा भोज्याधिश्चयणाय च भोज्यं पायसवदन्नं कर्तुं यत् अधिश्चयणं क्षीरस्य तस्मै ॥ ९३ ॥

॥ १९४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ नृपजसो भेदितः ॥ १८ ॥ सागराकारम् अतिगभीरम् । आत्मानं मनः ॥ १९ ॥ १० ॥ ११ ॥ तस्मिन्नेव मुहूर्ते मध्यरात्रे ॥ १०३ ॥ इति श्रीहरिवंशविष्णुपूर्वाणि द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ त्रयोविंशोऽध्यायः उपसेनपितामहः ॥ कङ्कः कंसं विनिर्गत्य हितमाहेति वर्ण्यते ॥ १ ॥ क्षियमिति ॥ १ ॥ अन्यकः कङ्कुपरनामा उग्र-
अक्रूर गच्छ शीघ्रं त्वं तावानय ममाज्ञया ॥ संकर्षणं च कृष्णं च द्रष्टुं कौतूहलं हि मे ॥ १४ ॥ तयोरारामने प्रीतिः परमा मत्कृता भवेत् ॥ दृष्ट्वा तु तौ महावीरौ तद्दिशस्यामि यद्धितम् ॥ १५ ॥ शासनं यदि वा श्रुत्वा मम तौ परिभाषितम् ॥ नागच्छेतां यथाकालं निग्राह्यावपि तौ मम ॥ १६ ॥ सान्त्वमेव तु बालेषु प्रधानं प्रथमो नयः ॥ मधुरैरेव तौ मदौ स्वयमेवानयातु वै ॥ १७ ॥ अक्रूर कुरु मे प्रीतिमेतां परमदुर्लभाम् ॥ यदि वा नो-
पजप्तोसि वसुदेवं सुव्रत ॥ १८ ॥ तथा कर्तव्यमेतद्धि यथा तातागमिष्यतः ॥ एवमाक्षिप्यमाणोऽपि वसुदेवो वसूपमः ॥ सागराकारमात्मानं नि-
ष्प्रक्रमपधारयत् ॥ १९ ॥ वाक्शल्यैस्ताड्यमानस्तु कंसेनादीर्वदार्शिना ॥ क्षमां मनसि संधाय नोत्तरं प्रत्यभाषत ॥ १०० ॥ ये तु तं दृष्टुस्तत्र
क्षियमाणमनेकधा ॥ धिग्धिगित्यसकृत् ते शनैश्च कुरुवाङ्मुखाः ॥ १ ॥ अक्रूरस्तु महातेजा जानन्दिव्येन चक्षुषा ॥ जलं दृष्ट्वेव तृषितः प्रेषितः
प्रीतिमानभूत् ॥ २ ॥ तस्मिन्नेव मुहूर्ते तु मथुरायास्स निययौ ॥ प्रीतिमान्पण्डरीक्षां द्रष्टुं दानपतिस्सयम् ॥ १०३ ॥ इति श्रीमहाभारते
खिलेषु हरिवंशे विष्णुपूर्वाणि अक्रूरप्रस्थानं नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ ॥ १०३ ॥ इति श्रीमहाभारते
निपीड्य श्रवणान्तर्हस्तैर्मनिरैतं गतायुषम् ॥ १ ॥ अन्यकोनुद्धिमना धैर्यादिविकृतं वचः ॥ प्रोवाच वदतां श्रेष्ठस्समाजे कंसमोजसा ॥ २ ॥ अशा-
ध्यो मे मंतः पुत्र तवायं वाक्परिश्रमः ॥ अयुक्तो गर्हितस्सद्भिर्बन्धवेषु विशेषतः ॥ ३ ॥ अयादवो यदि भवान् शृणु तावद्यदुच्यते ॥ नहि त्वां
यादवं वीर बलत्कुर्वन्ति यादवः ॥ ४ ॥ अश्लाघ्या वृणयः पुत्र येषां त्वमनुशासिता ॥ इक्ष्वाकुवंशजो राजा विनिवृत्तः स्वयं सकृत् ॥ ५ ॥ भोजो
वा यादवो वासि कंसो वासि यथा तथा ॥ सहजं ते शिरस्तात जटी मुण्डोऽपि वा भव ॥ ६ ॥ उग्रसेनस्त्वयं शोच्यो योस्माकं कुलपांसनः ॥ दुर्जो-
तीयेन येन त्वमीदृशो जानितः सुतः ॥ ७ ॥ न चात्मनो गुणां रतात प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ परेणोक्ता गुणा गोण्यं यान्ति वेदार्थसंमिताः ॥ ८ ॥
सेनस्य पितामह इति प्राञ्चः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ इक्ष्वाकुवंशजो असमञ्ञाः यथा प्रजापतिकः सकृद्विनिवृत्तो जातः स एव त्वं पुनर्जात इत्यर्थः ॥ ५ ॥ सहजम् अविकृतं ते
तव शिरः उत्तमाङ्गं बृहत्कुण्डलं जटी मुण्ड इति लक्षणया मूर्द्धन्यान् बन्धोपच्छिन्वि वेत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ गोण्यं साफल्यम् ॥ ८ ॥

पाठा०-१ महतां पुत्र इति तु मुद्रितपूर्वपुस्तक एव ।

॥ १ ॥ असाधुमद्भिः निन्दादियुक्तैः विवृतः सशकृतः ॥ १० ॥ ११ ॥ अन्तर्गतान् योगवलाजितानपि ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥
 ॥ २० ॥ जात्यां हि उत्पत्तवेव त्वया जातवैरेण चेतसा कृष्णः संकर्षणश्च धृतः ताभ्यां च त्वमपि तथैव जातवैरेण चेतसा धृत इति त्वमेव बालव्रजः प्रथमोपराधी इत्यर्थः ॥
 ॥ २१ ॥ उद्धूतानि अतिकम्पितानि ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ एष इति । सर्वतोभिद्रचक्रे कंसस्य जन्मक्षत्रं मृगशिरः । ततो दक्षिणं चित्रा तस्यैव वक्षत्रम् । तत्र घोरो ग्रहः राहुः

पृथिव्यां यदुबंशोयं निन्दनीयो महीक्षिताम् ॥ बालः कुलान्तकृन्मूढो येषां त्वमनुशासिता ॥ ९ ॥ असाधुमद्भिर्वर्क्यैश्च त्वया साध्विति भाषितैः ॥
 न चाप्यासादितं कार्यमात्मा च विवृतः कृतः ॥ १० ॥ गुरोरनवलितस्य मान्यस्य महतामपि ॥ क्षेपणं कः शुभं मन्ये द्विजस्येव वधे कृते ॥ ११ ॥
 मान्याश्चैवाभिगम्याश्च वृद्धास्तात यथाग्रयः ॥ क्रोधो हि तेषां मदह्लोकानन्तर्गतानपि ॥ १२ ॥ बुधेन तात दान्तेन नित्यमभ्युच्छितात्मना ॥ ध-
 र्मस्य गतिरन्वेष्ट्या मत्स्यस्य गतिरप्स्विव ॥ १३ ॥ केवलं त्वं तु दूषेण वृद्धान्वितसमानिह ॥ वाचा तुदसि स्पर्षया अमन्त्रोक्ता यथादुतिः ॥ १४ ॥
 वसुदेवं च पुत्रार्थे यदिमं परिगृहसि ॥ तत्र स्थित्या प्रलापन्ते निन्दामि कुर्यणं वचः ॥ १५ ॥ दारुणे च पिता पुत्रे नैव दारुणतां ब्रजेत् ॥ पुत्रार्थे ह्या-
 पदः कथाः पितरः प्राप्नुवन्ति हि ॥ १६ ॥ छादितो वसुदेवेन यदि पुत्रदिशिशुस्तदा ॥ मन्यसे यद्यकर्तव्यं तत्पृच्छ पितरं स्वकम् ॥ १७ ॥ गर्हता
 वसुदेवं च यदुबंशं च निन्दता ॥ त्वया यादवपुत्राणां वैरजं विषयजितम् ॥ १८ ॥ अकर्तव्यं यदि कृतं वसुदेवेन पुत्रजम् ॥ किमर्थमुग्रसेनेन शि-
 शुरस्त्वं न विनाशितः ॥ १९ ॥ पुत्राप्नो नरकापुत्रो यस्मात्राता पितृस्तदा ॥ तस्माद् भुवन्ति पुत्रेति पुत्रं धर्मविदो जनाः ॥ २० ॥ जात्यां हि यादवः
 कृष्णस्स च संकर्षणो युवा ॥ त्वं चापि विधृतस्ताभ्यां जातवैरेण चेतसा ॥ २१ ॥ उद्धूतानीह सर्वेषां यदूनां हृदयानि वै ॥ वसुदेवे त्वयाक्षिते वासु-
 देवे च कोपिते ॥ २२ ॥ कृष्णे च भवतो द्वेष्ये वसुदेवविगर्हणात् ॥ शंसन्ति चेमानि भयं निमित्तायशुभानि ते ॥ २३ ॥ सर्पाणां दर्शनं तीव्रं दुः-
 स्वप्नानां निशाक्षये ॥ पुर्यां वैधव्यशंसानि कारणैरनुमीमहे ॥ २४ ॥ एष घोरो ग्रहः स्वातिमुह्यिषस्त्वे गभस्तिभिः ॥ चङ्क्रमद्गारकश्चक्रे चित्रायां
 घोरदर्शनः ॥ २५ ॥ बुधेन पश्चिमा संध्या व्याप्ता घोरैण तेजसा ॥ वैश्वानरपथे शुक्रो ह्यतिचारं चचार ह ॥ २६ ॥

करोति । कुजश्च वर्कभीय तत्रैवागतेति । ताभ्यां कर्मभं व्याप्य जन्मभं विद्धमिति तत्र जीवनाथो यतः सर्वो निष्फलो भविष्यति देहश्च नङ्क्षयीति भावः ॥ २५ ॥ एवं पश्चि-
 मायामुदितो बुधोपि राज्यमङ्गकदित्याह । बुधेनेति । अतिचारं सूर्यमुह्यिष्य गमनं यथाच बुधसूर्यशुक्राणाम् आयत्नं पृथग्दर्शनं महते नाशाय भवतीति भावः ॥ २६ ॥

केतुना पुच्छेन धूमकेतोस्त्यातिदिशेषस्य भरणयादीनांति कंसस्य जन्मकर्मज्ञे धूमकेतुना वृतीयेन उपग्रहेणापि विद्धे इत्यर्थः । नानुयान्ति निशाकरमियनेन चित्रास्थे राहो चित्रा-
तः उत्तराणि त्रयोदश नक्षत्राणि जीवपक्षे सति पूर्वाणि त्रयोदश नक्षत्राणि मृत्युपक्षे पतितानि । अतस्तत्रत्यः चन्द्रापि न तैर्नक्षत्रैरुक्तमफलस्त्वेनानुगम्यत इत्यर्थः ॥ २७ ॥
परिधो रविमण्डले तिर्यग्गृह्चिदण्डः वाधति बाधते ॥ २८ ॥ पर्यंति परिक्रामति । वाधती शब्दं कुर्याणा ॥ २९ ॥ अपर्वणि अकाण्डे अकस्सादिति यावत् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

केतुना धूमकेतोस्तु नक्षत्राणि त्रयोदश ॥ भरणयादीनि भिन्नानि नानुयान्ति निशाकरम् ॥ २७ ॥ प्राक्संध्या परिवधस्ता भाभिर्वाधति भास्क-
रम् ॥ प्रतिलोमं च यान्त्येव व्याहरन्तो मृगद्विजाः ॥ २८ ॥ शिवा इमशान्निष्क्रम्य निरुवासाङ्गारवर्षिणी ॥ उभे संध्ये पुरीं चोरा पर्यंति बहुवा-
शती ॥ २९ ॥ उल्कानिर्घातनादेन पपात धरणीतले ॥ चलत्यपर्वणि मही गिरिणां शिखराणि च ॥ ३० ॥ ग्रस्तः स्वर्भानुना सूर्यो दिवा नक्तम-
जायत ॥ धूमोत्पलैर्दिशो व्याप्ताः शुष्काशनिसमाहताः ॥ ३१ ॥ ग्रस्रवन्ति घना रक्तं साशनित्तनयित्तनवः ॥ चलिता देवताः स्थानान्त्यजन्ति वि-
हगा नगान् ॥ ३२ ॥ यानि राजविनाशाय दैवज्ञाः कथयन्ति हातानि सर्वाणि पश्यामो निमित्ताभ्यनुभानि वै ॥ ३३ ॥ त्वं चापि स्वजनद्वेषी राजधर्मपरा-
इमुखः ॥ अनिमित्तागतक्रोधस्मान्निष्कृष्टभयो ह्यसि ॥ ३४ ॥ यस्तत्त्वं देवोपसं बृद्धं वसुदेवं बृद्धं वसुदेवं वसुपुत्रम् ॥ मोहाक्षिपसि दुर्बुद्धे कुतस्ते ज्ञान्तिरात्मनः
॥ ३५ ॥ त्वद्भूतो योहि नस्त्रेहस्तं त्यजामोद्य वै वयम् ॥ अहितं स्वस्य वंशस्य न त्वां क्षणमुपास्महे ॥ ३६ ॥ सहि दानपतिर्धन्यो यो द्रक्ष्यति
वने गतम् ॥ पुण्डरीकविशालक्षं कृष्णमक्लिष्टकारिणम् ॥ ३७ ॥ छिन्नमूलो ह्ययं वंशो यदूनां त्वत्कृते कृतः ॥ कृष्णो ज्ञातिस्तस्मान्नाय्य स सन्धानं
करिष्यति ॥ ३८ ॥ क्षान्तमेव तवानेन वसुदेवेन धीमता ॥ कालस्सम्यक् परिज्ञातो ब्रूहि त्वं यद्यदिच्छसि ॥ ३९ ॥ मह्यं तु रोचते कंस वसुदेवसहा-
यवान् ॥ गच्छ कृष्णस्य निलयं संधिस्तेन च रोचताम् ॥ ४० ॥ इति श्रीमहाभारते हारिवंशे विष्णुपर्वणि अन्धकवचनं नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥
२३ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अन्धकस्य वचनं श्रुत्वा कंसस्तरक्तलोचनः ॥ न किञ्चिदब्रवीत्कोयाद्विवेश स्वं निकेतनम् ॥ १ ॥

देवताः देवताप्रतिमाः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ त्वत्कृतं त्वदर्थं त्वयैवेत्यर्थः । संधानम् इतस्ततो विपकीर्णानां यादवानामानयनेन एकीकरणम् ॥ ३८ ॥
कालेन सम्यक् परिगतं नष्टं ज्ञानं यस्य सः कालः सम्यक् परिज्ञातः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ इति श्रीमहाभारते हारिवंशे विष्णुपर्वणि दीकायां त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ चतुर्विंशो
तथाध्याये अक्रूरागमनत्परा ॥ केशिनो हयरूपस्य कृष्णाच्च वध उच्यते ॥ १ ॥ अन्धकस्येति ॥ १ ॥

॥२॥३॥४॥ प्रागेव अक्रूरप्रेषणात् केशिनः निकटे इति शेषः ॥५॥६॥ वाजिह्वो दैत्यः ॥७॥ निरवग्रहः उच्छृङ्खलः ॥८॥९॥१०॥ ११ ॥ ईरिणं शून्यम् ॥१२॥१३॥
 ते च सर्वे यथावेऽम् यादवाश्श्रुतविस्तराः ॥ जग्मुर्विगतसंकल्पाः कंसवैकृतशंसिनः ॥ २ ॥ अक्रूरोपि यथाज्ञतः कृष्णदर्शनलालसः ॥ जगाम स्थ-
 मुर्येन मनसा तुल्यगामिना ॥ ३ ॥ कृष्णस्यापि निमित्तानि शुभान्यङ्गगतानि वै ॥ पितृतुल्येन शंसन्ति बान्धवेन समागमम् ॥ ४ ॥ प्रागेव च
 नरेन्द्रेण माथुरेणौसेनिना ॥ केशिनः प्रेषितो दूतो वधायापेन्द्रकारणात् ॥ ५ ॥ स च दूतवचश्श्रुत्वा केशी क्रुशकरो नृणाम् ॥ वृन्दावनगतो गो-
 पान्वाधते स्म दुरासदः ॥ ६ ॥ मातुषं मांसमश्वानः कुक्षो दुष्टपराक्रमः ॥ दुर्दान्तो वाजिदैत्योसावकरोत्कदनं महत् ॥ ७ ॥ निग्रन्या वै सगोपाला
 गवां पिशितभोजनः ॥ दुर्मदः कामचारी च स केशी निरवग्रहः ॥ ८ ॥ तदरण्यं इमशानाभं नृणां मांसास्थिभिर्वृतम् ॥ यात्रास्ते स हि दुष्टात्मा
 केशी तुरगदानवः ॥ ९ ॥ खुरैर्दारयते भूमिं वेगेनारुजते दुमान् ॥ हेषितैः स्पृष्टतै वायुं प्लुतैर्लङ्घयते नभः ॥ १० ॥ अतिप्रवृद्धो मत्तश्च दुष्टोश्चो
 वनगोचरः ॥ आकम्पितसटो रौद्रः कंसस्य चरितानुगः ॥ ११ ॥ ईरिणं तद्वनं सर्वं तेनासीत्यापकर्मेणा ॥ कृतं तुरगदैत्येन सर्वान्गोपान् जिघांस-
 ता ॥ १२ ॥ तेन दुष्टप्रचारेण दूषितं तद्वनं महत् ॥ न नृभिर्गोधैर्नैवापि सेव्यते वनवृत्तिभिः ॥ १३ ॥ निःसंपातः कृतः पन्थास्तेन तद्विषयाश्रयः ॥
 मदाचलितवृत्तेन नृमांसान्यश्रुता भृशम् ॥ १४ ॥ नृशब्दनुसरः कुक्षस्स कदाचिद्वनागमे ॥ जगाम घोषसंवासं चोदितः कालधर्मणा ॥ १५ ॥ तं
 दृष्ट्वा दुदुर्बुगाणाः स्त्रियश्च शिशुभिस्सह ॥ क्रन्दमाना जगन्नाथं कृष्णं नाथमुपाश्रिताः ॥ १६ ॥ तासां रुदितशब्देन गोपानां क्रन्दिनेन च ॥ दु-
 स्वाऽभयं तु कृष्णो वै केशिनं सोभिदुदुवे ॥ १७ ॥ केशी चाप्युन्नतश्रीवः प्रकाशदशनेक्षणः ॥ हेषमाणो जवादग्नो गोविन्दाभिमुखो ययौ ॥ १८ ॥
 तमापतन्तं संप्रेक्ष्य केशिनं हयदानवम् ॥ प्रत्युजगाम गोविन्दस्तोयदशशिनं यथा ॥ १९ ॥ केशिनस्तु तमभ्याशो दृष्ट्वा कृष्णमवस्थितम् ॥ म-
 न्यबुद्धयो गोपाः कृष्णमृदुर्हितैषिणः ॥ २० ॥ कृष्ण तात न खल्वेष सहसा ते हयाधमः ॥ उपसर्प्यो भवान्वालः पापश्चैष दुरासदः ॥ २१ ॥
 एष कंसस्य सहजः प्राणस्तात वहिश्चरः ॥ उत्तमश्च हयेन्द्राणां दानवोप्रतिमो युधि ॥ २२ ॥ त्रासनस्सर्वभूतानां तुरगाणां महाबलः ॥ अवयस्स-
 र्वभूतानां प्रथमः पापकर्मणाम् ॥ २३ ॥ गोपानां तद्वचश्श्रुत्वा वदतां मधुसूदनः ॥ केशिना सह युद्धाय मतिं चक्रेरिसूदनः ॥ २४ ॥ ततस्सर्व्यं
 दक्षिणं च मण्डलं स परिभ्रमन् ॥ पद्मवायुभाभ्यां स ह्यः क्रोधेनारुजते दुमान् ॥ २५ ॥

निःसंपातः अगम्यः ॥ १४ ॥ नृशब्दनुसरः मनुष्यशब्दानुसारी कालधर्मणा मृत्युना ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ जवादग्नः उग्रः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

वलयो ललाटस्थाः क्रोधजं क्रोधात् प्रसिद्धम् ॥ २६ ॥ रजसा खुरोद्धूतेन वृत्तं मिश्रं फेनम् । अयथेति व्योम्नो विशेषणम् । असुषिरे गाढेन रजसा व्याप्ते इत्यर्थः । निहारम् अव-
 श्यायम् । एतेनायं मन्त्र उपबृंहितः । नता अर्वा रेणुककादो अश्रुते न संस्कृतत्रययन्ति ता अग्नि उरुगायमभयं तस्य ता अनुगावो मत्स्य विचरन्ति यज्जन इति । ताः गा अर्वा
 अधरूपी असुरः रेणुककदिति अतिशयेन वर्षति तेन वा आवृणोति विश्वमिति रेणुककाटः । कटे वर्षावरणयोरित्यस्मात् यङ्लुकि घञ् । न अश्रुते न व्याप्नोति संस्कृतः संस्कारो
 दाहच्छेदौषधपानादिस्तेन त्रायत इति संस्कृतत्रयो वैधस्तं श्रत्यपि ता गावः न अभ्युपयन्ति निर्वाधत्वात् यतस्ताः गावः मत्स्य यज्जनः नन्ददेः संबन्धिन्यः अभयम् उरुगायं
 मुखे लम्बसटे चास्य स्कन्धे केशवनावृते ॥ वलयोऽत्रतरङ्गाभाः सुषुबुः क्रोधजं जलम् ॥ २६ ॥ सफेनं वक्रजं चैव वर्षं रजसावृतम् ॥ हिमकाले
 यथा व्योम्नि निहारमिव चन्द्रमाः ॥ २७ ॥ गोविन्दमराविन्दक्षं हृषितोद्गारशक्तिः ॥ सफेनैर्वक्रनिर्गणैः प्रोक्षयामास भारत ॥ २८ ॥ खुरोद्धूताव-
 सिक्तेन मधुकशोदपाण्डुना ॥ रजसा स हयः कृष्णं चकारारुणमूर्धजम् ॥ २९ ॥ प्लुतवलिगतपदस्तु तक्षमाणो धरां खुरैः ॥ दन्तान्निर्दशमानस्तु
 केशी कृष्णमुपाद्रवत् ॥ ३० ॥ स संसक्तस्तु कृष्णेन केशी तुरगसत्तमः ॥ पूर्वाभ्यां चरणाभ्यां वै कृष्णं वक्षस्यताडयत् ॥ ३१ ॥ पुनः पुनस्तच्च
 बली प्राहिणोत्पार्श्वतः खुराच्च ॥ कृष्णस्य दानवो धोरं प्रहारमभितौजसः ॥ ३२ ॥ वक्रेण चास्य धोरं तक्षिणदंष्ट्रायुधेन वै ॥ अदृशद्वाहुशिखरं
 कृष्णस्य रुषितो हयः ॥ ३३ ॥ स लम्बकेसरसटः कृष्णेन सह संगतः ॥ राज केशी मेघेन संसक्तः ख इवांशुमाच्च ॥ ३४ ॥ उरस्तस्योरसा हन्तु-
 मियेष बलवान्हयः ॥ वेगेन वासुदेवस्य क्रोधाद्दिगुणविक्रमः ॥ ३५ ॥ तस्योत्सिक्तस्य बलवान्कृष्णोप्यमितविक्रमः ॥ बाहुमाभगिनिं कृत्वा मुखे
 कुदस्समादधत् ॥ ३६ ॥ स तं बाहुमशक्तो वै खादितुं भेतुमेव च ॥ दशनैर्मूलनिर्मुक्तैस्सफेनं रुधिरं वमन् ॥ ३७ ॥ विपाटिताभ्यामोष्ठभ्यां क-
 टाभ्यां विदलीकृतः ॥ अक्षिणी विकृते चक्रे विस्ते मुक्तवन्धने ॥ ३८ ॥ निरस्तहुराविष्टशृङ्गाणितात्कतविलेचनः ॥ उत्कर्णो नष्टचेतास्तु स केशी
 बह्वचेष्टत ॥ ३९ ॥ उपतन्नसङ्कृत्पादैश्शङ्कमूत्रं समुत्सृजन् ॥ विस्त्राङ्गुरोमा श्रान्तस्तु निर्यन्तचरणोभवत् ॥ ४० ॥ केशी वक्रविलम्बस्तु कृष्ण-
 बाहुरशीभत ॥ व्यासुप्त इव वर्मान्ते चन्द्रार्धकिरणैर्धनः ॥ ४१ ॥

महाकीर्तिम् अनुलक्षीकृत्य चरन्तीति मन्वार्थः ॥ २७ ॥ खुरोद्धूतं च तदवसिक्तं व्याप्तं तेन मधुकशोदो मधुपिच्छिर्णं तद्वत्पाण्डुना रजसा ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥
 ॥ ३५ ॥ आभोगिनिम् अतिवृद्धम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ कटाभ्यां गण्डाभ्याम् ॥ ३८ ॥ उत्कर्णः ऊर्ध्वकर्णः उत्क्षिप्त इति वा ॥ ३९ ॥ ४० ॥ व्यासुप्त इव वकेण मण्डलेन वेष्टिताई इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

पाठान्तरम् १ प्लुतवलितापाद् इति ।

अवततो मन्दतेजाः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ स्वायतम् अतिष्ठम् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥
 केशी च कृष्णसंस्तशान्ताग्रात्रो व्यरोचत ॥ प्रभातावनतश्चन्द्रशान्तो मेरुमिवाश्रितः ॥ ४२ ॥ तस्य कृष्णभुजोद्धताः केशिनो दशना मुखात् ॥
 पेटुश्शरदि निस्तोयास्सिताप्रावयवा इव ॥ ४३ ॥ स तु केशी भृशं श्रान्तः कृष्णेनाक्लिष्टकर्मणा ॥ स्वभुजं स्वायतं कृत्वा पाटितो बलवत्तदा ॥
 ४४ ॥ स पाटितो भुजेनाजौ कृष्णेन विवृताननः ॥ केशी नदम्बहानादं दानवो व्यथितस्तदा ॥ ४५ ॥ विघूर्णमानस्त्रस्ताङ्गो मुखाद्रुधिरमुद्गम-
 न् ॥ भृशं व्यङ्गीकृतवपुर्निकृताङ्ग इवाचलः ॥ ४६ ॥ व्यादितास्यो महारौद्रस्तोसुरः कृष्णबाहुना ॥ निपपात यथा कृतो नागो हि द्विर्दलीकृतः ॥
 ४७ ॥ बाहुना कृतदहस्य केशिनो रूपमावभौ ॥ पशोरिव महाघोरं निहतस्य पिनाकिना ॥ ४८ ॥ द्विपादपृष्ठपुच्छाङ्गैश्चणैकाक्षिनासिके ॥
 केशिनस्तद्विधाभूते द्वे चाङ्गे रजेतुः क्षितौ ॥ ४९ ॥ केशिदन्तक्षतस्यापि कृष्णस्य गुग्गुमे भुजः ॥ वृद्धस्साल इवारण्ये गजेन्द्रदशनाङ्कितः ॥ ५० ॥
 तं हत्वा केशिनं युद्धे कल्पयित्वा च भागशः ॥ कृष्णः पद्मपलाशाक्षो हंसस्तत्रैव तस्थिवाच् ॥ ५१ ॥ तं हतं केशिनं दृष्ट्वा गोपा गोपस्त्रियस्तथा ॥
 बभूवुर्मुदितास्त्वै हतविद्या गतक्लमाः ॥ ५२ ॥ दामोदरं तु श्रीमन्तं यथास्थानं यथावयः ॥ अभ्यनन्दन्त्रियैर्विक्रयैः पूजयन्तः पुनः पुनः ॥ ५३ ॥
 गोपा ऊचुः ॥ अहो तात कृतं कर्म हतोयं लोककण्टकः ॥ दैत्यः क्षितिचरः कृष्ण हयरूपं समास्थितः ॥ ५४ ॥ कृतं वृन्दावनं क्षेमं सेव्यं नृमुग्गप-
 क्षिणाम् ॥ घृता पापमिमं तात केशिनं हयदानवम् ॥ ५५ ॥ हता नो बहवो गोपा गावो वत्सेषु वत्सलाः ॥ नैके चान्ये जनपदा हतानेन दुरात्मना ॥
 ५६ ॥ एष सर्वतर्कं कर्तुमुद्यतः खलु पापकृत् ॥ नृलोकं निररं कृत्वा चतुर्कामो यथासुखम् ॥ ५७ ॥ नैतस्य प्रमुखे स्थातुं कश्चिच्छक्तो जिजीवि-
 शुः ॥ अपि देवसमूहेषु किं पुनः पृथिवीतले ॥ ५८ ॥ अथाहान्ताहीतो विप्रो नारदः खगमो मुनिः ॥ प्रीतोस्मि विष्णो देवेश कृष्ण कृष्णोति चाब्रवी-
 त् ॥ ५९ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ यदिदं दुष्करं कर्म कृतं केशिजिघांसया ॥ त्वयैव केवलं युक्तं त्रिदिवं त्र्यम्बकस्य वा ॥ ६० ॥ अहं युद्धोत्सुक-
 स्तात त्वद्गतेनान्तरात्मना ॥ इदं नरहयं युद्धं द्रष्टुं स्वर्गादिहागतः ॥ ६१ ॥ प्रतनानिधनादीनि कर्मणि तव दृष्टवान् ॥ अहं त्वेनेन गोविन्द कर्मणा
 परितोषितः ॥ ६२ ॥ हयादस्मान्महेन्द्रोपि विभेति बलसूदनः ॥ कुर्वाणाम्ब वपुषोरं केशिनो दुष्टचेतसः ॥ ६३ ॥
 ५५ ॥ हता अनेति च्छेदः सन्धिरार्षः ॥ ५६ ॥ सर्वतर्कं प्रलयम् ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

पाठान्तरम्-१ कदलीकृतः इति । २ तद्वक्त्रेन इति ।

॥ ६४ ॥ केशिनं वाति हिनस्तीति केशवः । मत्वर्थीयलोप आर्षः ॥ ६५ ॥ कृत्यशेषं कंसवधादि ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ अफ्याशे समीपे ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ अभितः सर्वतः ॥

॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ एष मे इति । संदेशज्ञापकं वाक्यं श्रुतिभिः वेदैरुक्तमपि इतः प्रभृति ख्यातिरिष्यति । श्रुतयश्च । अहश्च कृष्णमहर्जुनं च विवर्तते रजसी वेद्याभिः वैश्वानरो जायमानो नराजा वातिरज्योतिषा विस्तमसंस्तियाद्याः । अहः युद्धयज्ञः कृष्णम् अनु एकः विवर्तते शिशेषेण जायते । तथा अर्जुनम् अनु अहर्विवर्तते एकश्चकारो-
न्वाचये अपरः समुच्चये । तेन कृष्णार्जुनाभ्यां विभज्य समुच्चित्य वा क्रियमाणौ द्वौ युद्धयज्ञौ विवर्तते इत्यर्थः । उभे अप्यहनी रजसी रजोगुणकार्ये वेद्याभिः लब्धं योग्याभिः

यत्स्या पाटितो देहो भुजेनायतपर्वणा ॥ एषोस्य मृत्युरन्ताय विहितो विश्वयोनिना ॥ ६४ ॥ यस्मात्त्वया हतः केशी तस्मान्मच्छासनं शृणु ॥

केशवो नाम नाम्ना त्वं ख्यातो लोके भविष्यसि ॥ ६५ ॥ स्वस्यस्तु भवतो लोके साधु याम्यहमाशुगः ॥ कृत्यशेषं च ते कार्यं शतस्त्वमसि मा

चिरम् ॥ ६६ ॥ त्वयि कार्यान्तरगते नरा इव दिवौकसः ॥ विडम्बयन्तः क्रीडन्ति लीलां त्वद्वलमाश्रिताः ॥ ६७ ॥ अभ्याशे वर्तते कालो भारत-

स्याहवोदधेः ॥ हस्तप्राप्तानि युद्धानि राज्ञां त्रिदिवगामिनाम् ॥ ६८ ॥ पन्थानइशोधिता व्याप्ति विमानारोहणोर्ध्वगाः ॥ अवकाशा विभज्यन्ते शूक्र-

लोके महीक्षिताम् ॥ ६९ ॥ अग्रसेनसुते ज्ञान्ते पदस्थे त्वयि केशव ॥ अभितस्तन्महदुद्धं भविष्यति महीक्षिताम् ॥ ७० ॥ त्वां चाप्रतिमकर्मणं

संश्रियिष्यन्ति पाण्डवाः ॥ भेदकाले नरेन्द्राणां पक्षग्राहो भविष्यसि ॥ ७१ ॥ त्वयि राजासनस्थे हि राजश्रियमनुत्तमाम् ॥ शुभां त्यक्ष्यन्ति राजा-

नस्त्वत्प्रभावान्न संशयः ॥ ७२ ॥ एष मे कृष्ण संदेशः श्रुतिभिः ख्यातिरिष्यति ॥ देवतानां दिविस्थानां जगतश्च जगत्पते ॥ ७३ ॥ दृष्टं मे भवतः

कर्म दृष्टश्चासि मया प्रभो ॥ कंसे भूयस्समेष्यामि साधिते साधु याम्यहम् ॥ ७४ ॥ एवमुक्त्वा तु स तदा नारदः खं जगाम ह ॥ नारदस्य वचः शु-

त्वा देवसंगीतयोनिनः ॥ ७५ ॥ तथेति स समाभाष्य पुनर्गोपान्त्समासदत् ॥ गोपाः कृष्णं समासाद्य विविशुव्रजमेव ह ॥ ७६ ॥

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि केशिवधे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

॥ ६४ ॥

श्रीर्भित्तुभूताभिः लक्ष्म्यर्थं युद्धानि जायन्त इत्यर्थः । ताभ्यां च सहायाभ्यां वैश्वानरो विश्वेषां नृणाम् इष्टफलप्रापको धर्मः स्वयमदृष्टरूपोपि जायमान आर्विर्भवन् । वाशब्द इवार्थः । राजा जायमानः सन्तर्मांसि अधर्मरूपाणि असुरान्धकाराणि असुरान्धकाराणि अवातिरत्न तिरस्कृतवान् । केन अत्रिज्योतिषे अग्निना ज्योतिरेत्यर्थः । खण्डवदाहे अग्निना दत्ते चक्रगाण्डीवे तद्रूपेण ज्योतिषेति भावः ॥ ७३ ॥ साधिते हने ॥ ७४ ॥ सङ्गीतस्य योगिनर्गन्धर्वशास्त्रं तद्वतः दिव्यसङ्गीतयोगिनः ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि दीकायां चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

॥ ६४ ॥

॥ ६४ ॥

॥ ६४ ॥

॥ ६४ ॥

पञ्चविंशं त्वथाध्याये कृष्णस्मरणविह्वलः ॥ नानामिलाप आयातः सायं व्रजमिति ॥ १ ॥ अथास्तमिति ॥ १ ॥ सत्सु याज्ञिकेषु प्रादुर्भूताग्निषु सायमग्निहोमार्थं प्रकटी-
कृतमिषु ॥ २ ॥ घोषवासिषु घोषगतेषु सुमेषु अव्यक्तशब्देषु शुक्रवालकादिषु इति शेषः ॥ ३ ॥ शक्रगोपाह्वयामोदे इन्द्रगोपानामातपतमानमत्यन्तं सुखकरे अस्त्रासतस्करे
स्वाध्यापयनिवर्तके आसन्नान्धकारे वा ॥ ४ ॥ अधिश्रयणम् अग्निहोत्रार्थस्य पयसोद्वौ स्थापनं वन्यैः नीवारयौः वैश्वानसैर्वानप्रश्रयैः ॥ ५ ॥ ६ ॥ प्रकीर्णां विस्तृताः दास्यन्ते दीर्घ-
गोबन्धनरजवो यैस्तेषु । काल्यमाने बन्धनार्थं नियम्यमाने ॥ ७ ॥ करिषेषु शुष्कगोमयचूर्णेषु ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ सौम्येन्दौ श्रोत्रे मृगशिरसि चन्द्रे उपस्थिते सति तद्धि कंसस्य ज-
न्ननक्षत्रं राहुकुजधूमकेतुभिश्चित्रार्थैः प्रागुक्तरित्या सर्वतोभद्रचक्रे विद्धं सत् चन्द्रयोगे मृत्युकर् तेष उदिते मृत्युयोगे सवः परेषुः कालान्तरे वा मृत्युर्वर्तति अभिमित्य पुराण-
वैशम्पायन उवाच ॥ अथास्तं गच्छति तदा मन्दरश्मौ दिवाकरे ॥ संध्यारक्तले व्योम्नि शशाङ्के पाण्डुमाडले ॥ १ ॥ नीडस्थेषु विहङ्गेषु सत्सु
प्रादुर्भूताग्निषु ॥ इषत्तमस्संवृतासु दिक्षु सर्वासु सर्वशः ॥ २ ॥ घोषवासिषु सुमेषु वाग्नीषु शिवासु च ॥ नक्तंचरेषु हृष्टेषु पिशिताशनकाङ्क्षिषु ॥
॥ ३ ॥ शक्रगोपाह्वयामोदे प्रदोषेभ्यस्तस्करे ॥ संध्यामयीमिव गृहां संप्रतिष्ठे दिवाकरे ॥ ४ ॥ अधिश्रयणवेलायां प्राप्तायां गृहमेधिनम् ॥ तन्यै-
र्वैश्वानसैर्मन्त्रैर्हूयमाने हुताशने ॥ ५ ॥ उपावृत्तासु वै गोषु दुह्नमानासु च व्रजे ॥ असकृद्वाहरन्तीषु वद्ववत्ससु धेनुषु ॥ ६ ॥ प्रकीर्णदास्यनेकेषु
गास्तथैवाह्वयसु च ॥ सनिनादेषु गोपेषु काल्यमाने च गोधने ॥ ७ ॥ करिषेषु प्रकृतेषु दीप्यमानेषु सर्वशः ॥ काष्ठभारानतस्कन्धैर्गोपैरभ्यागतै-
स्तथा ॥ ८ ॥ किञ्चिदभ्युद्यते सोमे मन्दरश्मौ विराजति ॥ इषद्विगाहमानायां रजन्यां दिवसे गते ॥ ९ ॥ प्राप्ते दिनव्युपसमे प्रवृत्ते क्षणदामुले ॥ भा-
स्करे तेजसि गते सौम्ये तेजस्युपस्थिते ॥ १० ॥ अग्निहोत्राकुले काले सौम्येन्दौ समुपस्थिते ॥ अग्नीषोमात्मके संधौ वर्तमाने जगन्मये ॥ ११ ॥
पश्चिमेनाग्निदितेन पूर्वोत्पलवर्चसा ॥ दग्धाद्रिसदृशे व्योम्नि किञ्चित्तरागणकुले ॥ १२ ॥ वयाभिर्वासुमुद्रातां बन्धुभिश्च समागमम् ॥ शंसद्भिरस्य-
न्दनेनाशु प्राप्तो दानपतिव्रजम् ॥ १३ ॥

नन्तरे उक्तम् । रौद्रे तद्रजकं हत्वादित्ये कंसो निपातित इति । सन्धिरत्रार्षः । अग्नीषोमात्मके रानौ तयोरेव
प्रकाशमानत्वात् सन्धौ संबन्धे जगन्मय इति तयोरेव भोक्तृभोग्यात्मकत्वं दर्शितम् ॥ ११ ॥ पश्चिमेन पश्चिमतः अग्निवदीप्तेन पूर्वोत्पलवर्चसेन भागेन दग्धाद्रिसदृशे उपस्थिते
दक्षमानाद्रितुल्ये सूर्यास्तस्य चन्द्रोदयस्य चासन्नसमयत्वात् ॥ १२ ॥ वासं गृहम् उशतां कामयधनानां पात्र्यानां बन्धुभिः सह समागमं शंसद्भिर्योगिभिः पक्षिभिः सह दानपतिरकूरे
व्रजं प्राप्तः । वेदे तु, देवानां दूतः पुरुषः प्रसूतो नागान्नो वोचतु सर्वतोत्पत्तिः सदासुगः पितृमानस्तु पन्था इति उद्रयो अश्यां सदनं पुरुक्षोरित्यकूरस्य मनोरथो वर्जितः ।
देवानां कंसं हन्तुकामानां कंसवागावगिमानिमानान्यादीनामहं दूतोस्मि कृष्णं प्रति गन्तुं प्रस्थितोस्मि पुरुषः बहुप्रकारैः प्रसूतो निमृष्टः कंसेन नेरमान्यति अनागात् विष्णुपात्र

संवताता संवस्य विस्तारकर्ता हरिः बोचतु वदतु अस्माभिः सह संज्ञाषण करोतु । तथा पन्थाः अपि सदासुगः सुगम्यः पितुमान् अन्नवान् अस्तु मार्गप्यन्तरागो मा भूदित्यर्थः ।
 पुरुषो बहूनां क्षयं कर्तुं सदनं गृहम् अथ्यां व्याप्तुयाम् उद्रायो उत्कटसम्पदः इति मन्त्रपदानामर्थः ॥ १३ ॥ सान्निध्यं स्थानम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ प्रव्याहृत
 उक्तवान् । उत्तानशायिनं कल्पान्ते बालं वटपत्रशायिनं श्रिया त्रैलोक्याक्रमणलक्ष्म्या वामनं वटुम् ॥ १८ ॥ अव्यक्तयौवनं वयःसन्धिगतम् ॥ १९ ॥ २० ॥ रहस्यात्मा
 औपनिषदः पुरुषः अद्वयस्य प्रथमपूजादेः भाजनं पात्रम् । उद्ग्राश्रयतनूरुह ऊर्वाश्राः श्रेष्ठाश्च केशा यस्य । भक्तदर्शनमात्रेण रोमाञ्चितगात्र इत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ मन्मथा-
 प्रविशन्नेव पप्रच्छ सान्निध्यं केशवस्य सः ॥ रौहिणेयस्य चाक्रूरो नन्दगोपस्य चासङ्कृतम् ॥ १४ ॥ स नन्दगोपस्य गृहं वासाय विबुधोपमः ॥ अवती-
 र्य ततो यानात्प्रविवेश महाबलः ॥ १५ ॥ हर्षपूर्णं वक्त्रेण साश्रुनेत्रेण चैव हि ॥ प्रविशन्नेव च द्वारि ददर्शोदहेन गवाम् ॥ १६ ॥ वत्समध्ये स्थितं
 कृष्णं सवत्समिव गोवृषम् ॥ स तं हर्षपरितेन वचसा गद्गदेन वै ॥ १७ ॥ एहि केशव तातेति प्रव्याहृत धर्मवित् ॥ उत्तानशायिनं दृष्ट्वा पुनर्दृष्ट्वा
 श्रियावृतम् ॥ १८ ॥ अव्यक्तयौवनं कृष्णमक्रूरः प्रशशंस ह ॥ अयं स पुण्डरीकाक्षः सहर्षादूलविक्रमः ॥ १९ ॥ संपूर्णजलमेवाभः पर्वतप्रवरा-
 कृतिः ॥ मृधेध्वधर्षणीयेन सश्रीवत्सेन वक्षसा ॥ द्विषन्निधनदक्षाभ्यां भुजाभ्यां साधु भूपितः ॥ २० ॥ मूर्तिमान्सरहस्यात्मा जगतोद्वयस्य भाजन-
 म् ॥ गोपवेषधरो विष्णुरुद्राश्रयतनूरुहः ॥ २१ ॥ किरीटलाञ्छनेनापि शिरसा छत्रवचसा ॥ कुण्डलोत्तमयोग्याभ्यां श्रवणाभ्यां विभूषितः ॥ २२ ॥
 हाराह्णेण च पीनेन सुविस्तीर्णेन वक्षसा ॥ द्वाभ्यां भुजाभ्यां वृत्ताभ्यां दीर्घाभ्यामुपशोभितः ॥ २३ ॥ स्नांसहस्रोपचयेण वपुषा मन्मथाधिना ॥
 पीते वसानो वसने सोयं विष्णुस्सनातनः ॥ २४ ॥ धरण्याश्रयभूताभ्यां चरणाभ्यामरिदम्भः ॥ त्रैलोक्याक्रान्तिभूताभ्यां भुवि यद्भ्यां व्यवस्थितः ॥
 ॥ २५ ॥ रुचिराप्रकरास्य चक्राङ्कित इवेक्षते ॥ द्वितीय उद्यतश्चापि गदासंयोगमिच्छति ॥ २६ ॥ अवतीर्णो भवायेह प्रथमं पदमात्मनः ॥
 शोभतेव भुवि श्रेष्ठस्त्रिदशानां धुरंधरः ॥ २७ ॥ अयं भविष्ये कथितो भविष्यदुत्तमैर्नरैः ॥ गोपालो यादवं वंशं क्षीणं विस्तारयिष्यति ॥ २८ ॥
 तेजसा यादवाश्चास्य शतशोथ सहस्रशः ॥ वंशमापूरयिष्यन्ति ह्योधा इव महान्वमम् ॥ २९ ॥

धिना मन्मथः आधीयतेऽस्मिन्निति तथाभूतेन यौवनपौगण्डसांन्यगतेनेत्यर्थः ॥ २४ ॥ धरणीति । येन प्राणकेन एकाणिव उत्तानशायिना पादाङ्गेणैव पृथ्वी धृता तथा बटुना
 पादाभ्यां क्रमणाभ्यां लोकान्तरसहिता आक्रान्ता सा इदानीं तेन वयःसन्धिगतेन अस्मदादिनैव श्रीयत इत्यत्यन्तमाश्चर्यमित्यर्थः ॥ २५ ॥ अश्रकरो दक्षिणहस्तः द्वितीयो वामः
 ॥ २६ ॥ आत्मनो विश्वैतैजसमाज्ञतुरीयाख्यपादचतुष्टयवत् उत्पत्तिक्रमापेक्षया प्रथमं पदं निर्गुणं ब्रह्मेत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ जित्वा त्रैलोक्यमिति शेषः ॥ ३३ ॥ प्रमृष्टस्य वैरस्य गाधः पारायें शमकामादीनामन्यो विरोधोऽस्मिन् प्राते नश्यतीत्यर्थः । अतएवायं प्रश्नोपनिष-
दि षडङ्गिः प्रश्नैः श्रुतः तत्पूर्वकं प्रतिपादितः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां पञ्चविंशोऽध्यायः ॥
अस्येदं ज्ञासने सर्वं जगत्स्थास्यति ज्ञाश्वतम् ॥ निहतामित्रसामन्तस्फूर्तं कृतयुगे तथा ॥ ३० ॥ अयमास्थाय वसुधां स्थापयित्वा जगद्भूते ॥
राज्ञां भविष्यत्युपरि न च राजा भविष्यति ॥ ३१ ॥ नूनं त्रिभिः क्रमैर्जित्वा यथानेन प्रभुः कृतः ॥ पुरा पुरंदरो राजा देवतानां त्रिविष्टपे ॥ ३२ ॥
तथैव वसुधां जित्वा जितपूर्वा त्रिभिः क्रमैः ॥ स्थापयिष्यति राजानमुग्रसेनं न संशयः ॥ ३३ ॥ प्रमृष्टवैरगाधोयं प्रश्नैश्च बहुभिर्ऽश्रुतः ॥ ब्राह्मणै-
र्ब्रह्मवादैश्च पुराणोयं हि गीयते ॥ ३४ ॥ स्पृहणीयो हि लोकस्य भविष्यति च केऽश्वः ॥ तथा ह्यस्योत्थिता बुद्धिर्मानुष्यमुपजिवितुम् ॥ ३५ ॥
अहं त्वस्याद्य वसते पूजयिष्ये यथाविधि ॥ विष्णुत्वं मनसा चैव पूजयिष्यामि मन्त्रवत् ॥ ३६ ॥ यच्च ज्ञातिपरिज्ञानं प्रादुर्भावश्च वै नृषु ॥
अमानुषं वेद्वि चैनं ये चान्ये दिव्यचक्षुषः ॥ ३७ ॥ सोहं कृष्णेन वै रात्रौ संमन्य विदितात्मना ॥ सहानेन गमिष्यामि सत्रजो यदि मंस्यते ॥ ३८ ॥
एवं बहुविधं कृष्णं दृष्ट्वा हेत्वर्थकारणैः ॥ विवेकं नन्दगोपस्य कृष्णेन सह संसदम् ॥ ३९ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णु-
पर्वणि अक्रूरागमनं नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ ॥ २६ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स नन्दगोपस्य गृहं प्रविष्टस्सहकेऽश्वः ॥ गोपवृद्धान्स-
मानाय प्रोवाचाभितदक्षिणः ॥ १ ॥ कृष्णं चैवाब्रवीत्प्रीत्या रौहिणेयेन संगतम् ॥ श्वः पुरीं मथुरां तात गमिष्याम सुखाय वै ॥ २ ॥ यास्यान्ति
च व्रजाः सर्वे गोपालास्सपरिश्रहाः ॥ कंसज्ञया समुचितं करमादाय वार्षिकम् ॥ ३ ॥ समृद्धस्तत्र कंसस्य भविष्यति धनुर्महः ॥ तं द्रक्ष्यथ समृद्धं
च स्वजनैश्च समेष्यथ ॥ ४ ॥ पितरं वसुदेवं च सततं दुःखभाजनम् ॥ दीनं पुत्रवधश्रान्तं युवामद्य समेष्यथ ॥ ५ ॥ सततं पीड्यमानं च कंसे-
नाशुभबुद्धिना ॥ दशान्ते शोषितं वृद्धं दुःखैर्दशथिलतां गतम् ॥ ६ ॥ कंसस्य भयसंत्रप्तं भवद्भयां च विनाकृतम् ॥ दह्यमानं दिवा रात्रौ सोत्क-
ण्ठेनान्तरात्मना ॥ ७ ॥ तां च द्रक्ष्यासि गोविन्द पुत्रैरमुदितस्तनीम् ॥ देवकीं देवसंकाशां सीदन्तीं विहृतप्रभाम् ॥ ८ ॥ पुत्रशोकेन शुष्यन्तीं त्व-
दर्शनपरायणाम् ॥ वियोगशोकसंतप्तां विवस्तामिव सौरभीम् ॥ ९ ॥

॥ २५ ॥ २६ ॥ षड्विंशतितमोऽध्याये सर्वगोपनिमन्त्रणम् ॥ दर्शनं वैष्णवं चास्मस्यक्रूरस्येति वर्ण्यते ॥ १ ॥ स नन्दगोपस्य अमितदक्षिणो दानपतिः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥
दशान्ते वार्षिकये शोषितं क्षीणरक्तमांसं यतो वृद्धं जराग्रस्तम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ पुत्रैरमुदितस्तनीमिति कंसपरायां सर्वोजातशिशुवधरूपं सूचयति क्रोधोद्दीपनाय ॥ ८ ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ जीवितो वाक्प्रकरणादृणं प्रतिकर्तव्यमित्यर्थः ॥ २४ ॥

उपप्लुतेक्षणां दीनां नित्यं मलिनवाससम् ॥ स्वर्भानुवदनग्रस्तां शशाङ्कस्य प्रभामिव ॥ १० ॥ त्वदर्शनपरां नित्यं तवागमनकाङ्क्षिणीम् ॥ त्वत्प्रवृत्तेन शोकेन सीदन्तीं वै तपस्विनीम् ॥ ११ ॥ त्वत्प्रलापेष्वकुशलां त्वया बाल्ये वियोजिताम् ॥ अरूपज्ञां तव विभो वक्रस्यास्येन्दुवर्चसः ॥ १२ ॥ यदि त्वां जनयित्वा सा देवकी तात तप्यते ॥ अपत्यार्थेन कस्तस्या वरं ह्येवानपत्यता ॥ १३ ॥ अपुत्राणां हि नारीणामेकशोको विधीयते ॥ सपुत्रा त्वफले पुत्रे धिक् प्रजातेन तप्यते ॥ १४ ॥ त्वं तु शक्रसमः पुत्रो यस्यास्त्वसदृशो गुणैः ॥ परेषामप्यभयदो न सा शोषितुमर्हति ॥ १५ ॥ बृद्धौ तवाम्बापितरौ परभृत्यत्वमागतौ ॥ भर्त्सितौ त्वद्वृत्ते नित्यं कसेनाशुभबुद्धिना ॥ १६ ॥ यदि ते देवकी मान्या पृथिवीवात्मधारिणी ॥ तां शोकसलिले मन्नासुतारयितुमर्हसि ॥ १७ ॥ तं च वृद्धं प्रियसुतं वसुदेवं सुखोचितम् ॥ पुत्रयोगेन संयोज्य कृष्ण धर्ममवाप्स्यसि ॥ १८ ॥ यथा नागस्सुदुर्वृतो दमितो यमुनाहरे ॥ विमूलस्स कृतशैलो यथा वै भूधरस्त्वया ॥ १९ ॥ दूपात्सिक्तश्च बलवानरिष्टो विनिपातितः ॥ परप्राणहरः केशी दुष्टात्मा च हयो हतः ॥ २० ॥ एतैर्नैव प्रयत्नेन वृद्धाबुद्ध्य दुःखितौ ॥ यथा धर्ममवाप्नोषि तत्कृष्ण परिचिन्त्यताम् ॥ २१ ॥ निर्भर्त्स्यमानो यैर्दृष्टः पिता ते कंससंसदि ॥ ते सर्वे चक्रुरश्रूणि नेत्रैर्दुःखान्विता भृशम् ॥ २२ ॥ गर्भावकर्तनार्दीनि दुःखानि सुबहूयपि ॥ माता ते देवकी कृष्ण कंसस्य सहते वशा ॥ २३ ॥ मातापितृभ्यां सर्वेण जातेन तनयेन वै ॥ ऋणं वै प्रतिकर्तव्यं यथायोगमुदाहृतम् ॥ २४ ॥ एवं ते कुर्वतः कृष्ण मातापित्रोरनुग्रहम् ॥ परित्यजेतां तौ शोकं स्याच्च धर्मस्तवानघ ॥ २५ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ कृष्णस्सुविदितार्थो वै तमाहामितविक्रमम् ॥ बाढमित्येव तेजस्वी न च क्रोधवशं गतः ॥ २६ ॥ ते च गोपास्समागम्य नन्दगोपपुरःसराः ॥ अक्रूरवचनं श्रुत्वा चेलुः कंसस्य शासनात् ॥ २७ ॥ गमनाय च ते सज्जा बभूवुर्व्रजवासिनः ॥ सज्जं चोपायनं कृत्वा गोपवृद्धाः प्रतस्थिरे ॥ २८ ॥ करं चानडुहस्सर्पिर्महिषांश्चौपनायिकान् ॥ यथासारं यथायथमुपानीय पयो दधि ॥ २९ ॥ तं सज्जयित्वा कंसस्य करं चोपायनानि च ॥ ते सर्वे गोपपतयो गमनायोपतस्थिरे ॥ ३० ॥ अक्रूरस्य कथाभिश्च सह कृष्णेन जाग्रतः ॥ रौहिणेयतृतीयस्य सा निशा व्यत्यवर्तत ॥ ३१ ॥ ततः प्रभाते विमले पक्षिव्याहारसंकुले ॥ नैशाकरे रश्मिजाले क्षणदाक्षयसंहते ॥ ३२ ॥

॥ २५ ॥ २६ ॥ चेलुः प्रस्थानं चक्रुः ॥ २७ ॥ २८ ॥ औपनायिकाश्च उपहारार्थाच्च ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

॥ ३३ ॥ ३४ ॥ नाशयते अदर्शनं नयति । वसुस्तेजः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ गुरुकं भारयुक्तं भाण्डम् उपकरणसामग्री ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ हयभाण्डे अश्वभूषणादौ ॥ ४१ ॥ भुजगेश्वरं शेषमनन्ताख्यम् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ धर्मदेवस्य धर्माधिष्ठातुः अनुग्रहशाला विप्रस्याप्यप्रभृतम् ॥ ४४ ॥ स्वस्तिकस्यायतनभूतं स्वस्तिकायतनं शेषं तत्र नभस्यरुणसंस्तीर्णे पर्यस्ते ज्योतिषां गणे ॥ प्रत्युपपन्नसारैः क्लृप्तिते धरणीतले ॥ ३३ ॥ क्षीणाकारासु तारासु सुप्तनिश्रुतिभासु च ॥ नैऋत-
 दंघे रूपमुद्गच्छति दिवाकरे ॥ ३४ ॥ शीतांशुशान्तकिरणो निष्प्रभस्समपद्यत ॥ एको नाशयते रूपमेको वर्द्धयते वपुः ॥ ३५ ॥ गोभिश्च सम-
 कीर्णसु व्रजनिर्माणभूमिषु ॥ मन्थनावर्तपूर्णेषु गर्गेषु नदसु च ॥ ३६ ॥ दामभिर्दध्यमानेषु वत्सेषु तरुणेषु च ॥ गौपरापूर्वमाणसु घोषस्थ्यासु
 सर्वशः ॥ ३७ ॥ तत्रैव गुरुकं भाण्डं शकटादीनां बहु ॥ त्वरिताः पृष्ठतः कृत्वा जमुस्स्यन्दनवाहनाः ॥ ३८ ॥ कृष्णोऽथ रौहिणेयश्च स चैवामि-
 तदक्षिणः ॥ त्रयो रथगता जमुस्त्रिलोकपतयो यथा ॥ ३९ ॥ अथाह कृष्णमङ्करो यमुनतीरमाश्रितः ॥ स्यन्दनं चात्र रक्षस्व यत्नं च कुरु वाजिषु ॥
 ४० ॥ हयभ्यो यवसं दत्त्वा हयभाण्डे रथे तथा ॥ प्रगाढं यत्नमास्थाय क्षणं तात प्रतीक्ष्यताम् ॥ ४१ ॥ यमुनाया हृदे ह्यस्मिन्तोष्यामि
 भुजगेश्वरम् ॥ दिव्यैर्भागवतैर्मन्त्रैस्सर्वलोकप्रभुं यतः ॥ ४२ ॥ गुह्यं भागवतं देवं सर्वलोकस्य भावनम् ॥ श्रीमत्स्वास्तिकमुद्धानं प्रणमिष्यामि
 भोगिनम् ॥ सहस्राक्षरं देवमनन्तं नीलवाससम् ॥ ४३ ॥ धर्मदेवस्य तस्याथ यद्विषं प्रभविष्यति ॥ सर्वं तदमृतप्रख्यमाक्षिप्याम्यमरो
 यथा ॥ ४४ ॥ स्वस्तिकायतनं दृष्ट्वा द्विजिह्वं श्रीविभूषितम् ॥ समाजस्तत्र सर्पणां शान्त्यर्थं वै भविष्यति ॥ ४५ ॥ आस्तां मां समुदी-
 क्षन्तौ भवन्तौ संगताबुभौ ॥ निवृत्तौ भुजगेन्द्रस्य यावदस्मि हृदोत्तमात् ॥ ४६ ॥ तमाह कृष्णस्सहृदो गच्छ धर्मिष्ठ मा चिरम् ॥ आवां खलु न
 शक्नौ स्वरत्नया हीनावुपासितुम् ॥ ४७ ॥ स हृदे यमुनायास्तु ममज्जामितदक्षिणः ॥ रसातले स दृढशे नागलोकमिमं यथा ॥ ४८ ॥
 तस्य मध्ये सहस्रास्यं हेमतालौच्छ्रितध्वजम् ॥ लाङ्गलसक्तहस्ताग्रं मुसलोपाश्रितोदरम् ॥ ४९ ॥ अस्मिताम्बरसंवीतं पाण्डुरं पाण्डुरासनम् ॥
 कुण्डलैकधरं मतं सुप्तमम्बुरुहेक्षणम् ॥ ५० ॥ भोगोत्क्रासने शुभ्रे स्वेन देहेन कल्पिते ॥ स्वामीनं स्वस्तिकाभ्यां च वराहाभ्यां महोदरम् ॥ ५१ ॥
 किञ्चित्सव्यापवृतेन मौलिना हेमवृलिना ॥ जातरूपमयैः पद्मैर्मालया च्छन्नवक्षसम् ॥ ५२ ॥ रक्तचन्दनदिग्धाङ्गं दीर्घबहुभरिदमम् ॥
 पद्मनाभसिताभ्रमं भाभिर्ज्वलिततेजसम् ॥ ५३ ॥

शेषसमीपे ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ तस्योत्सङ्ग इत्यादिग्रन्थः, सप्त ते सप्त शाकिन एकमेकाशता ददुः यमुनायामधिष्ठितमुद्राथो गव्यं मृजे निगाथो अश्व्यं मृजे इत्येतं मन्त्रमण्वु-
हयति । मन्त्रार्थस्तु मारुतं सूक्तम् अधमर्षणकाले भगवन्तं दृष्ट्वा तदेवतां मरुतम् एवं स्तौति । सप्त सप्त एकोनपञ्चाशत् शाकिनः शम्भुवन्ति ते इति वा शम्भुवन्त्येतैरिति वा शाकिनः
शक्तिमन्तः शक्तिप्रदा वा मरुतः एकमेका प्रत्येकं शता शतैश्चैर्यं भवतीति यास्कः । ऐश्वर्याणि ददुः यतोहं श्रितम् एवास्य परमा सम्पदिति वेदशिरोभ्य आकर्णितं राधो धनं
ददुर्दर्शं भोगिनां नाथं स्थितमेकार्णवेश्वरम् ॥ पूज्यमानं द्विजिह्वेन्द्रैवासुकिप्रमुखैः प्रभुम् ॥ ५४ ॥ कम्बलाश्वतरौ नागौ तौ चामरक्रावुभौ ॥ अ-
वीजयेतां तं देवं धर्मासंगतं प्रभुम् ॥ ५५ ॥ तस्याभ्याश्रयतो भाति वासुकिः पन्नगेश्वरः ॥ वृतोन्त्यैस्सचिवैस्सर्पैः कर्कोटकपुरस्सरैः ॥ ५६ ॥
तं वटैः काञ्चनैर्दिव्यैः पङ्कजच्छन्नमस्तकैः ॥ राजानं स्नापयामासुस्नानमेकार्णवाम्बुभिः ॥ ५७ ॥ तस्योत्सङ्गे वनश्यामं श्रीवत्साच्छादितोरसम् ॥
पीताम्बरधरं विष्णुं सूपविष्टं ददुर्दर्शं ह ॥ ५८ ॥ अपरं चैव सोमेन तुल्यसंहननं प्रभुम् ॥ संकर्षणमिवासीनं तं दिव्यं विष्टरं विना ॥ ५९ ॥ सकृष्णं तत्र
सहसा व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ तस्य संस्तम्भयामास वाक्यं कृष्णस्वतेजसा ॥ ६० ॥ सोऽनुभूय भुजंगानां तं भागवतमव्ययम् ॥ उदतिष्ठतु नस्तोया-
द्विस्मितोमितदक्षिणः ॥ ६१ ॥ स तौ रथस्थवासीनौ तत्रैव बलकेशवौ ॥ निरीक्ष्यमाणवन्त्यन्यं ददुर्दर्शद्रुतरूपिणौ ॥ ६२ ॥ अथामज्जतु नस्तत्र
तदाक्रूरः कुतूहलात् ॥ इज्यते यत्र देवोसौ नीलवासाः सितावनः ॥ ६३ ॥ तथैवासीनमुत्सङ्गे सहस्रास्यधरस्य वै ॥ ददुर्दर्शं कृष्णमक्रूरः पूज्य-
मानं तदा प्रभुम् ॥ ६४ ॥ भूयश्च सहस्रोत्थाय तं मन्त्रं मनसा जपन् ॥ रथं तेनैव मार्गेण जगामामितदक्षिणः ॥ ६५ ॥ तमाह केशवो हृष्टः
स्थितमक्रूरमागतम् ॥ कीदृशं नागलोकस्य वृतं भागवते हृदे ॥ ६६ ॥ चिरं च भवता कालो व्याक्षेपेण विलम्बितः ॥ मन्ये दृष्टं त्ययाश्चर्यं
हृदयं ते यथा चलम् ॥ ६७ ॥ प्रत्युवाच स तं कृष्णमाश्चर्यं भवता विना ॥ किं भविष्यति लोकेषु स्थावरेषु चरेषु च ॥ ६८ ॥ तत्राश्चर्यं मया दृष्टं कृ-
ष्ण यद्विदुर्वि दुर्लभम् ॥ तदिहापि यथा तत्र पश्यामि च रमासि च ॥ ६९ ॥ संगतश्चापि लोकानामाश्चर्येणैह रूपिणा ॥ अतः परतरं कृष्ण नाश्च-
र्यं द्रष्टुमत्सहे ॥ ७० ॥ तदागच्छ गमिष्यामः कंसराजपुरीं प्रभो ॥ यावन्नास्तं व्रजत्येष दिवसान्ते दिवाकरः ॥ ७१ ॥

सूत्रान्तर्गमिरूपं यमुनायाम् अधि मध्ये मृजे मृगयामि पश्यामीत्यर्थः । तदेव राधः उत् ऊर्ध्वं गव्यं गोषु सूर्यरश्मिषु स्थितं गव्यं मृजे तथा अव्ययम् अव्यवति रथे स्थितं च
देवरानि मृजे अथोपि भूलोके पश्यामीत्यर्थः ॥ ५८ ॥ विष्टरम् आसनं विना भूमावेव ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥

॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ ॥ ६४ ॥ सप्तविंशस्मिन्नाशेन रजको निहतः पुरा ॥ कुब्जास्वानुग्रहो भङ्गो धनपथात्र वर्ण-
ने ॥ १ ॥ ते तु इति । प्रायन्मथुरां प्राप्ताः ॥ ३ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ यास्येवति लोहृतमद्विचनम् आवामिति च्छेदः । यास्योवावामिति पाठं प्रकल्प्य आकरलोप-
इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि अक्रूरकृतनगलोककथनं नाम षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥
ते तु युद्धस्त्वा रथवरं सर्व एवामितौजसः ॥ कृष्णेन सहिता प्रायस्तथा संकर्षणेन च ॥ १ ॥ आसेदुस्ते पुरीं रम्यां मथुरां कंसपालिताम् ॥ विविशुस्ते
पुरीं रम्यां काले रक्तदिवाकरो ॥ २ ॥ तौ तु स्वभवनं वीरौ कृष्णसंकर्षणबुभौ ॥ प्रवेशितौ बुद्धिमता ह्यक्रूरेणार्कवर्चसे ॥ ३ ॥ तावाह वरवर्णभौ भीतो
दानपतिस्तदा ॥ त्यक्तव्या तात गमने वसुदेवग्रहे स्पृहा ॥ ४ ॥ युवयोर्हि कृते वृद्धः कंसेन स निरस्यते ॥ भर्त्स्यते च दिवा रात्रौ नेह स्थातव्य-
मित्यपि ॥ ५ ॥ तद्युवाभ्यां हि कर्तव्यं पित्रर्थं सुखमुत्तमम् ॥ यथा सुखमवाप्नोति तद्वै कार्यं हिताश्रितम् ॥ ६ ॥ तमुवाच ततः कृष्णो यास्यावा-
वामतर्कितौ ॥ प्रेक्षन्तौ मथुरां वीर राजमार्गं च धार्मिक ॥ तस्यैव तु गृहं साधो गच्छावो यदि मन्यसे ॥ ७ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अक्रूरोपि नम-
स्कृत्य मनसा कृष्णमव्ययम् ॥ जगाम कंसपार्श्वं तु प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ ८ ॥ अनुशिष्टौ च तौ वीरौ प्रस्थितौ प्रेक्षकबुभौ ॥ आलानाभ्यामि-
वोन्मुक्तौ कुञ्जरौ युद्धकाङ्क्षिणौ ॥ ९ ॥ तौ तु मार्गगतं दृष्ट्वा रजकं रङ्गकारकम् ॥ अयाचेतां ततस्तौ तु वासांसि रुचिराणि वै ॥ १० ॥ रजकः स
तु तौ ग्राह युवां कस्य वनेचरो ॥ राजवासांसि यौ मौढ्यावाचेतां निर्भयाबुभौ ॥ ११ ॥ अहं कंसस्य वासांसि नानादेशोद्भवानि वै ॥ कामरागाणि
शतशो रज्यामि विशेषतः ॥ १२ ॥ युवां कस्य वने जातौ मृगैः सह विवर्द्धितौ ॥ जातरागाविदं दृष्ट्वा रक्तमाच्छादनं बहु ॥ १३ ॥ अहो वां जी-
वितं त्यक्तं यौ भवन्तविहागतौ ॥ मूर्खौ प्राकृतविज्ञानौ वासो याचितुमिच्छथः ॥ १४ ॥ तस्मै युक्रोप वै कृष्णो रजकायाल्पमेधसे ॥ प्राप्तारिष्टा-
य मूर्खाय सृजते वाङ्मयं विषम् ॥ १५ ॥ तलेनाशनिकल्पेन स तं मूर्द्धन्यताडयत् ॥ स गतासुः पपातोर्व्यां रजको व्यस्तमस्तकः ॥ १६ ॥ तं
हन् परिदेवन्त्यो भार्यास्तस्य विचुक्रुहुः ॥ त्वरितं मुक्तकेश्यश्च जम्बुः कंसनिवेशनम् ॥ १७ ॥ तावद्युभौ सुवसनौ जम्बुतुर्माल्यकारणात् ॥ वीर्यौ
माल्यापणानां वै गन्धाघ्रातौ द्विपावि ॥ १८ ॥

आर्ष इति प्राञ्चो व्यचक्षुः । तस्यैव कंसस्यैव ॥ ७ ॥ ८ ॥ अनुशिष्टौ आज्ञातौ आलानाभ्यां राजवन्थनाभ्याम् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ वां युवयोः त्यक्तं
नष्टम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ व्यसतः पृथग्भूतः मस्तको यस्य ॥ १६ ॥ परिदेवन्त्यः शोकन्त्यः ॥ १७ ॥ १८ ॥

गुणको ग्रथको नामतस्तु श्रीदामाख्यः ॥ १९ ॥ २० ॥ भवतोः स्वं भवदीयमेतद्वचम् ॥ २१ ॥ मत्संभवा मल्लिणनप्रभावा ॥ २२ ॥ उत्तरं कर्तव्यं कंसभयाच्च ज्ञातवान् मोढ्या-
दित्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ तथिगौ जलान्तर्गतौ अतएव तत्पङ्कजेन दिग्धाङ्गौ ॥ ३४ ॥ स्थगयति नाभिमाच्छादयतीति स्थगुः भुग्मं

गुणको नाम तत्रासीन्माल्यवृत्तिः प्रियंवदः ॥ प्रभूतमाल्यापणवल्लिः सीवान्प्रियदर्शनः ॥ १९ ॥ तं कृष्णइच्छन्त्या वाचा माल्यार्थमभिमसृष्टया ॥
देहीत्युवाच तत्काले मालाकारमकातरम् ॥ २० ॥ ताभ्यां प्रीतो ददौ माल्यं प्रभूतं माल्यजीवनः ॥ भवतोः स्वमिदं चेति प्रोवाच प्रियदर्शने ॥
॥ २१ ॥ प्रीतः सुमनसा कृष्णो गुणकाय वरं ददौ ॥ श्रीस्त्वां मत्संभवा सौम्य धनौधरभिपत्स्यते ॥ २२ ॥ स लब्ध्वा वरमव्यग्रो माल्यवृत्तिरयो-
मुखः ॥ कृष्णस्य पतितो भूध्रां प्रतिजग्राह तं वरम् ॥ २३ ॥ यक्षाविमाविति तदा स मेने माल्यजीवकः ॥ स भृशं भयसंविशो नोत्तरं प्रत्यपद्यत ॥
॥ २४ ॥ वसुदेवसुतौ तौ च राजमार्गताबुभौ ॥ कुब्जां दृढशतुभूयस्सानुलेपनभाजनम् ॥ २५ ॥ तामाह कृष्णः कुञ्जोति कस्येदमनुलेपनम् ॥
नयस्यम्बुजपत्राक्षि क्षिप्रमाख्यातुमर्हसि ॥ २६ ॥ सस्मिता संमुखीभूत्वा प्रत्युवाचास्त्रुजक्षणम् ॥ कृष्णं जलदग्मभीरं विद्युत्कुटिलगामिनी ॥ २७ ॥
राज्ञस्त्रानमहं यामि तद्गृहाणानुलेपनम् ॥ दृष्ट्वैव त्वारविन्दक्ष विस्मितास्मि वरानन ॥ २८ ॥ यस्त्वमिच्छसि मे वीर त्वं गृहाणानुलेपनम् ॥ स्थि-
तास्म्यगच्छ भद्रं ते हृदयस्यासि मे प्रियः ॥ २९ ॥ कुतश्चागम्यते सौम्य यन्मां त्वं नावबुध्यसे ॥ महाराजस्य दयितां न्निष्कामनुलेपने ॥ ३० ॥
तामुवाच हसन्ती तु कृष्णः कुब्जामवास्थिताम् ॥ आवयोगात्रसदृशं दीयतामनुलेपनम् ॥ ३१ ॥ वयं हि देशातिथयो मल्लाः प्राप्ता वरानने ॥ दुष्टं
धनुर्महद्विव्यं राष्ट्रे चैव महर्धिमत् ॥ ३२ ॥ प्रत्युवाचाथ सा कृष्णं प्रियोसि मम दर्शने ॥ राजर्हमिदमव्यग्रं तद्गृहाणानुलेपनम् ॥ ३३ ॥ तामुभा-
वनुलिताङ्गौ चारुगात्रौ विरेजतुः ॥ तथिगौ पङ्कदिग्धाङ्गौ यमुनायां यथा वृषौ ॥ ३४ ॥ तां च कुब्जां स्थगोर्मध्ये द्व्यङ्गुलेनप्रपाणिना ॥ शनै-
स्संपीडयामास कृष्णो लीलाविधानवित् ॥ ३५ ॥ सा च मग्नं स्थगुं मत्वा स्वायताङ्गी शुचिस्मिता ॥ जहासोच्चैःस्तनतदा ऋजुयष्टिलता यथा ॥
॥ ३६ ॥ प्रणयाच्चापि कृष्णं सा बभाषे मत्तकाशिनी ॥ क्व याल्यसि मया रुद्धः कान्त तिष्ठ गृहाण माम् ॥ ३७ ॥ तौ जातहासावन्योन्यं सतला-
क्षेपमव्ययौ ॥ वीक्षमाणौ प्रहसितौ कुब्जायाः श्रुतिविस्तरौ ॥ ३८ ॥

पृष्ठं । स्थदु इति दवर्गीयोपपठे तु मूलम् मृगम् । तस्य मध्ये उन्नते देशे शनैः संपीडयामास संतोडयामासेति पठेपि स एवार्थः । तुड मेदने इति धातुः । संतोलयामासेति पठेपि
विषमं पृष्ठं समतया मितवान् ॥ ३५ ॥ अतएव मग्नमन्तर्हितम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ सतलक्षेपम् अन्योन्यं दन्तलं यथा स्यात्तथा श्रुतौ श्रोत्रगतौ विस्तरौ गुणकलापो ययोस्तौ ॥ ३८ ॥

राजसंसदम् उग्रहम् ॥ ३९ ॥ गृध्रचेष्टानौ गुप्तचेष्टाप्रारम्भौ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ आ समन्तात् युज्यन्ते योया अस्मात् इत्यायोगो विक्र्यातिः तया भूषितम् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ आयोग-
भूतं प्रख्यातं धनुर्महानिमित्तमित्यर्थः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ काक एव काकः भयचकितत्वेन चक्षलदृष्टिः उच्छ्वसितव्युच्छ्वासश्चेति समासः कात-
कृष्णस्तु कुब्जां कामार्तां सस्मितं विससर्ज ह ॥ ततस्तौ कुब्जया मुक्तौ प्रविष्टौ राजसंसदम् ॥ ३९ ॥ तावुभौ व्रजसंवृद्धौ गोपवेषविभूषितौ ॥
गृध्रचेष्टानौ भूत्वा प्रविष्टौ नृपवरम् तत् ॥ ४० ॥ धनुःशालां गतौ तत्र बालवपरितर्कितौ ॥ हिमवद्भनसंभूतौ सिंहावि मदीकृतौ ॥ ४१ ॥ दिह-
क्षन्तौ महत्तत्र धनुरायोगभूषितम् ॥ पप्रच्छतुश्च तौ वीरावायुधगारिकं तदा ॥ ४२ ॥ भोः कंसधनुषां पाल श्रूयतामवयोर्वचः ॥ कतरत्तद्वनुस्तौ-
म्य महोयं यस्य वर्तते ॥ ४३ ॥ आयोगभूतं कंसस्य दृश्यस्व यदीच्छसि ॥ स तयोर्दृश्यामास तद्वनुः स्तम्भसन्निभम् ॥ ४४ ॥ अनारोप्यमसंभे-
द्यं देवैरपि सवासैः ॥ तद्गृहीत्वा तदा कृष्णस्तौल्यमास वर्यिवाद् ॥ ४५ ॥ दोर्भ्यां कमलपत्राक्षः प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ तोलयित्वा यथाकामं त-
द्वनुर्दृत्यभूषितम् ॥ ४६ ॥ आरोपयामास बली नाययामास चासकृत् ॥ आनाम्यमानं कृष्णेन प्रकर्षादुरगोरपसम् ॥ ४७ ॥ द्विधाभूतमभून्मध्यं धनु-
रायोगभूषितम् ॥ भङ्क्त्वा तु तद्वनुश्चष्टं कृष्णस्त्ववतिविक्रमः ॥ निश्चक्राम महावेगस्य च संकर्षणो युवा ॥ ४८ ॥ धनुषो भङ्गनादेन वायुनिर्घो-
षकारिणा ॥ चचालान्तःपुरं सर्वं दिशश्चैव पुरारि ॥ ४९ ॥ निर्गम्य त्वयुधागाराजामनुगोपसन्निधौ ॥ वेगेनयुधपालस्तु गच्छन्सम्प्रान्तमानसः
॥ ५० ॥ समीपं नृपतेर्गत्वा काकोच्छ्वासोभ्यभाषत ॥ श्रूयतां मम विज्ञाप्यमाश्रयं धनुषो गृहे ॥ ५१ ॥ निर्वृत्तमस्मिन्काले यज्जगतस्सम्प्रामो-
पमम् ॥ नरौ कस्याप्यसदृशौ शिखाविततमूर्ध्वजौ ॥ ५२ ॥ नीलपीताम्बरधरौ पीतश्वेतानुलेपनौ ॥ तावन्तःपुरमज्ञातौ प्रविष्टौ कामवेषिणौ ॥
देवपुत्रोपमौ वीरौ बालावि वृताशनौ ॥ ५३ ॥ स्थितौ धनुर्गृहे सौम्यौ सहसा खादिवागतौ ॥ मया दृष्टौ परित्यक्तं रुचिराच्छादनमज्ञौ ॥ ५४ ॥
तयोरैकस्तु पद्माक्षश्श्यामपीताम्बरस्रजः ॥ जग्राह तद्वनूतं दुर्याबं देवतैरपि ॥ ५५ ॥ तत्स बालो महत्पापं बलाद्यन्ममिवायसम् ॥ आरोपयित्वा
वेगेन नामयामास लीलया ॥ ५६ ॥ आकृष्यमाणं तत्तेन विषाणं बाहुशालिना ॥ मुष्टिदेशे विकृजित्वा द्विधाभूतमभज्यत ॥ ५७ ॥ ततः प्रचलिता
भूमिर्नैव भाति च भास्करः ॥ धनुषो भङ्गनादेन अमर्त्यं नभस्तलम् ॥ ५८ ॥ तदद्भुतं महदद्वा विस्मयं परमं गतः ॥ भयाद्भयदृशभ्यस्तदि-
द्वारव्यातुमागतः ॥ न जानामि महाराज कौ तावन्मित्रविक्रमौ ॥ ५९ ॥

रश्च सोच्छ्वासश्चेत्यर्थः ॥ ५१ ॥ संभोपमम् प्रलयतुल्यम् ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ आपसमिव अनाम्यम् ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि दीकायां सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ श्रीमद्भोपजिनमानसाय श्रीकृष्णाय नमः ॥ ६३ ॥
 अष्टाविंशे त्वयाध्याये मञ्चनां रचनोच्यते ॥ महामात्राय कंसस्य स्वजनमाथ चिकीर्षितम् ॥ १ ॥ पूर्वेणाध्यायेन, युवं वक्ष्णाणि पीवसा वसाथे युवोरच्छिद्रा मन्तवो ह सर्गा इत्य-
 धर्चार्थं उपबृंहितः । अस्यार्थस्तु युवं युवां पीवसा बलेन रजकं हृत्यर्थः । वक्ष्णाणि वसाथे युवोः युवयोः मन्तवो मानयितारः मालकारकुब्जाप्रभृतयः सर्गाः सृजन्ति माल्यानु-
 लेपनादिकं ते सर्गाः अच्छिद्राः नीचत्वकुब्जत्वादिदोषहीना भवन्तीति । अवातिरतमनृतानि विश्वकृतेन मित्रावरुणा सचेथे इत्यस्यापबृंहणार्थं उच्यते । तत्र अयादवोपि
 कंसो यदूनामाधिपत्यमिच्छन्नृतः तेन प्रयुक्तानि महादीनि अनृतानि विश्व सर्वाणि तानि श्वातिरतं तिरस्कृतवन्तौ कृतेन सत्यैव यादवत्वेन गोपत्वाच्छादितया प्रागप्रसिद्धेन

एकः कैलाससंकाश एकोजनगिरिप्रभः ॥ स तु तच्चापरत्वं वै भङ्गत्वा स्तम्भमिव द्विषः ॥ ६० ॥ निष्पपतानिलगतस्सानुगोमितविक्रमः ॥
 अगमत् द्विधा कृत्वा न जाने कोप्यसौ नृप ॥ ६१ ॥ श्रुत्वैव धनुषो भङ्गः कंसो विदित विस्तरः ॥ विसृज्यायुधपालं वै प्रविक्षे गृहोत्तमम् ॥ ६२ ॥
 इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि कंसयधुर्भङ्गो नाम सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स चिन्तायित्वा धनुषो भङ्गः
 भोजविवर्धनः ॥ बभूव विमना राजा चिन्तयन्मृशः सितः ॥ १ ॥ कथं बालो विगतभरिवमव्यमहाबलम् ॥ प्रेक्षमाणस्तु पुरुषैर्धनुर्भङ्गत्वा विनि-
 र्गतः ॥ २ ॥ यस्यार्थे दारुणं कर्म कृतं लोकविगर्हितम् ॥ पितृष्वस्मात्मजान्वीरान्वडेवाहं न्यपेथयम् ॥ ३ ॥ देवं पुरुषकारेण न शक्यमतिवर्तितुम् ॥
 नारदोक्तं च वचनं नूनं मह्यमुपस्थितम् ॥ ४ ॥ एवं राजा विचिन्त्याथ निष्क्रम्य स्वगृहोत्तमात् ॥ प्रेक्षागारं जगामाशु मञ्चानमवलोककः ॥ ५ ॥
 स दृष्ट्वा सर्वनिर्मुक्तं प्रेक्षागारं नृपोत्तमः ॥ श्रेणीनां दृढानिर्मुक्तैर्मञ्चवाटैर्निरन्तरम् ॥ ६ ॥ सोत्तमगारायुक्ताभिर्वलभीभिर्विभूषितम् ॥ छद्माभिः संप्र-
 वृद्धाभिरैकस्तम्भैर्विभूषितम् ॥ ७ ॥ सर्वतः सारनिर्व्यूहं स्वायत्तं सुप्रतिष्ठितम् ॥ उदयाच्छिष्टसुच्छिष्टं मञ्चरोहणमुत्तमम् ॥ ८ ॥

मित्रावरुणौ सूत्रान्त्यामिणौ रामकृष्णौ सचेथे भङ्गच्छे युवाम् तत्र कंसस्यानृतत्वमत्र महामात्रकथया उपबृंहते । स चिन्तयित्वेति । भोजविवर्धनो भोजच्छेदी ॥ १ ॥ २ ॥
 यस्यार्थे यन्निमित्तम् ॥ ३ ॥ वचनं न वसुदेवयत्नो रात्रावेव विफलकृत इत्येवंरूपम् ॥ ४ ॥ प्रेक्षागारं धनुर्महप्रक्षार्थं कृतं स्थानम् ॥ ५ ॥ नियुक्तं निष्पन्नं श्रेणीनाम् एकशिल्पोपजीविनां
 दृढं नियुक्तैर्दस्युक्तैः दृढवद्वा ॥ ६ ॥ स एको मञ्चरोहणं दृष्ट्वा रङ्गमाज्ञापयतेति व्यवहितेन संबन्धः । वलभीभिः उभयतो नमस्तक्षद्वयाभिः छद्माभिः षट्स्तम्भाभिः कूटभिः रिति पाठे
 कोष्ठकोष्ठकैः सप्तच्छादिकैः चतुस्तम्भैः ॥ ७ ॥ सारनिर्व्यूहं दृढं नागदन्ता गृहानिर्गतदारुकाणि यत्र । उदयम् उच्चम् अच्छिष्टम् असंकुचितं सुच्छिष्टं च मञ्चरोहणं सोपनगण्डियत्र ॥ ८ ॥

परिक्षितं व्याहृतम् ॥ १९ ॥ रङ्गयन्तु रङ्गम् आज्ञापयत आज्ञापितवान् । सचित्रा इत्यादि मञ्चवादानां विशेषणम् ॥ १० ॥ वपुष्मन्तश्चित्रपुरुषादियुक्ताः उत्तरच्छदा महास्तराणि ॥ ११ ॥
 करीषस्य शुष्कगोमयचूर्णस्य राशयः मद्यानां स्वेदापमार्जनार्थं मङ्गलार्थं वा ॥ १२ ॥ पानकुम्भाः घटोच्छादिकाः ॥ १३ ॥ कषायाः रसाः प्राशिकाः युद्धधर्मविदः ॥ १४ ॥ प्रे-
 नृपासनपरिक्षितं संचारपथसंकुलम् ॥ छत्रं तद्वेदिकाभिश्च मानुषौघभरक्षमम् ॥ १५ ॥ स दृष्ट्वा भूषितं रङ्गमाज्ञापयत बुद्धिमान् ॥ शस्त्रसचित्रा-
 स्समालयाश्च सपताकास्तथैव च ॥ १० ॥ सुवासिता वपुष्मन्त उपनीतोत्तरच्छदाः ॥ क्रियन्तां मञ्चवाटाश्च वलयो वीथयस्तथा ॥ ११ ॥ रङ्ग-
 वाटे करीषस्य कल्प्यन्तां राशयोव्ययाः ॥ पटास्तरणशोभाश्च वलयश्चातुरूपतः ॥ १२ ॥ स्थाप्यन्तां सुनिखाताश्च पानकुम्भा यथाक्रमम् ॥ उ-
 दभारसहास्रवै सकाञ्चनघटोत्तमाः ॥ १३ ॥ वलयश्चोपकल्प्यन्तां कषयाश्चैव कुम्भशः ॥ प्राशिकाश्च निमन्यन्तां श्रेण्यश्च सपुरोगमाः ॥ १४ ॥
 आज्ञा च देया मद्यानां प्रेक्षकाणां तथैव च ॥ समाजे मञ्चवाटाश्च कल्प्यन्तां सूपकल्पिताः ॥ १५ ॥ एवमाज्ञाय राजा स समाजविधिसुतमम् ॥
 समाजवाटान्निष्क्रम्य विवेश स्वं निवेशनम् ॥ १६ ॥ आह्वानं तत्र संचक्रे तस्य मल्लद्वयस्य वै ॥ चाणूरस्य प्रमेयस्य मुष्टिकस्य तथैव च ॥ १७ ॥
 तौ तु महौ महावीरौ वलिनौ बाहुशालिनौ ॥ कंसस्थानां पुरस्कृत्य दृष्टौ विविशतुस्तदा ॥ १८ ॥ तौ सर्मापगतौ दृष्ट्वा महौ जगति विश्रुतौ ॥
 उवाच कंसो नृपतिस्सोपन्यासमिदं वचः ॥ १९ ॥ भवन्तौ मम विल्यातौ महौ वीरध्वजोच्छ्रितौ ॥ पूजितौ च यथान्यायं सत्काराहौ विशेषतः ॥
 ॥ २० ॥ तन्मतौ यदि सत्कारस्मर्यते सुकृतानि च ॥ कर्तव्यं मे महत्कर्म भवद्भ्यां स्वेन तेजसा ॥ २१ ॥ यावेतौ मम संवृद्धौ व्रजे गोपालका-
 बुभौ ॥ संकर्षणश्च कृष्णश्च बालावपि जितश्रमौ ॥ २२ ॥ एतौ रङ्गगतौ युद्धे युद्धयमानौ वनेचरौ ॥ निपातानन्तरं शीघ्रं हन्तव्यौ नात्र संशयः ॥
 ॥ २३ ॥ बालाविमौ सुचपलवाक्रियाविति सर्वथा ॥ नावज्ञा तत्र कर्तव्या कर्तव्यो यत्र एव हि ॥ २४ ॥ ताभ्यां युधि निरस्ताभ्यां गोपाभ्यां रङ्ग-
 संनिधौ ॥ आयत्यां च तदात्वे च श्रेयो मम भविष्यति ॥ २५ ॥ नृपतेस्सहस्रयुक्तेर्वचोभिर्दृष्टमानसौ ॥ ज्वरतुल्यद्वन्द्वसंमतौ महौ चाणूरमुष्टिकौ ॥ २६ ॥
 यद्यवयवस्तौ प्रमुखे स्थास्येते गोपकिल्बिषौ ॥ हतावित्येव मन्तव्यौ प्रेतरूपौ तपस्विनौ ॥ २७ ॥ यद्यावां प्रतियास्येते तावदृष्टिपरिप्लुतौ ॥ आ-
 वाभ्यां रोषयुक्ताभ्यां प्रमुखे तौ वनेचरौ ॥ २८ ॥

क्षकाणां युद्धसाक्षिणाम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ सोपन्यासं सोपपत्तिकम् ॥ १९ ॥ वीरध्वजः सोत्कर्षमूचकं तोडारादि तेन उच्छ्रितौ ॥ २० ॥ २१ ॥ जितश्रमौ कदाचिदपि न
 श्रवन्तौ ॥ २२ ॥ निपातानन्तरं संबन्धमात्रेणेत्यर्थः ॥ २३ ॥ अक्रियौ अशिक्षितौ ॥ २४ ॥ आयत्याम् उत्तरकाले तदात्वे वर्तमानकाले ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ प्रमुखे तौ निहन्तव्याविति

शेषः ॥२८॥ २९॥ ३०॥ दानोत्कटकटः मंदोत्कटगण्डः ॥ ३१॥ ३२॥ ३३॥ ३४॥ ३५॥ ३६॥ ३७॥ ३८॥ ३९॥ ४०॥ ४१॥ ४२॥ ४३॥ ४४॥ ४५॥ संमुखं गत्वा संप्रवे-
 एवं वाग्विषमुत्सृज्य तावुभौ मल्लपुङ्गवौ ॥ अनुज्ञातौ नरेन्द्रेण स्वे गृहे तौ प्रजग्मतुः ॥२९॥ महामात्रं ततः कंसो बभाषे हस्तिजिविनम् ॥ हस्ती
 कुबलयपीडस्समाजद्वारि तिष्ठतु ॥ ३०॥ बलवान्मदलोक्षश्चपलः क्रोधनो नृपु ॥ दानोत्कटकटश्चण्डः प्रतिवारणरोषणः ॥ ३१॥ स संनोद-
 यितव्यस्ते तावुद्विश्य वनौकसौ ॥ वसुदेवमुतौ वीरौ यथा स्यातां गताणुषौ ॥ ३२॥ त्वया चैव गजेन्द्रेण यदि तौ गोष्ठजीविनौ ॥ भवेतां पतितौ
 रङ्गे पश्येयमहमुत्कटौ ॥ ३३॥ ततस्तौ पतितौ दृष्ट्वा वसुदेवस्सवान्धवः ॥ छिन्नमूलो निरालम्बस्सभायौ विनश्लिष्यति ॥ ३४॥ ये चेमे यादवा
 मूर्खास्सर्वे कृष्णपरायणाः ॥ विनश्लिष्यन्ति छिन्नाशा दृष्ट्वा कृष्णं निपातितम् ॥ ३५॥ एतौ हत्वा गजेन्द्रेण मल्लैर्वा स्वयमेव वा ॥ पुरीं निर्यादवा
 कृत्वा विचरिष्याम्यहं सुखी ॥ ३६॥ पिता हि मे परित्यक्तो यादवानां कुलोद्ग्रहः ॥ शेषाश्च मे परित्यक्ता यादवाः कृष्णपक्षिणः ॥ ३७॥ न चादुसु-
 ग्रसेनेन जातः किल सुतार्थिना ॥ मानुषेणाल्पवीर्येण यथा मामाह नारदः ॥ ३८॥ महामात्र उवाच ॥ कथमुक्तं नारदेन राजन्दर्वर्षिणा पुरा ॥ आ-
 श्रयमेतत्कथितं त्वत्तः श्रुतमर्हिदम् ॥ ३९॥ कथमन्येन जातस्त्वमुग्रसेनात्पितुर्विना ॥ तव मात्रा कथं राजन्कृतं कर्मदमीदृशम् ॥ ४०॥ अन्यापि
 प्राकृता नारी न कुर्याच्च जुगुप्सितम् ॥ विस्तरं श्रोतुमिच्छामि ह्येतत्कौतूहलं हि मे ॥ ४१॥ कंस उवाच ॥ यथा कथितवान्विप्रो महर्षिनारदः
 प्रभुः ॥ तथाहं संप्रवक्ष्यामि यदि ते श्रवणे मतिः ॥ ४२॥ आगतश्शक्रसदनात्स वै शक्रसखो मुनिः ॥ चन्द्रांशुशुक्लवसनो जटामण्डलमुद्ग्रहन् ॥ ४३॥
 कृष्णाजिनोत्तरयेण रुक्मयज्ञोर्षीतवाच् ॥ दण्डी कमण्डलुधरः प्रजापतिरिवापरः ॥ ४४॥ गाता चतुर्णां वेदानां विद्वान्गान्धर्ववेदवित् ॥ स ना-
 रदोऽथ देवर्षिर्बल्लोकेचराव्ययः ॥ ४५॥ तमागतमृषिं दृष्ट्वा पूजयित्वा यथाविधि ॥ पाद्यार्घ्यमासनं दत्त्वा संप्रवेष्टोपविश्य ह ॥ ४६॥ सुखोप-
 विष्टोऽथ मुनिः पृष्ट्वा च कुशलं मम ॥ उवाच च प्रीतमना देवर्षिर्भावितात्मवाच् ॥ ४७॥ नारद उवाच ॥ पूजितोऽहं त्वया वीर विधिदृष्टेन कर्मणा ॥
 इदमेकं मम वचश्श्रूयतां प्रतिगृह्यताम् ॥ ४८॥ गतोऽहं देवसदनं सौवर्णं मेरुपर्वतम् ॥ सोऽहं कदाचिदेवानां समाजे मेरुमूर्धनि ॥ ४९॥ तत्र मन्त्र-
 यतामेवं देवतानां मया श्रुतः ॥ भवतस्सानुगस्यैव वधोपायस्सुदारुणः ॥ ५०॥ तत्र यो देवकीगर्भो विष्णुलोकमस्कृतः ॥ योऽस्या गर्भोऽष्टमः
 कंस स ते मृत्युर्भविष्यति ॥ ५१॥ देवानां स तु सर्वस्वं त्रिदिवस्य गतिश्च सः ॥ परं रहस्यं देवानां स ते मृत्युर्भविष्यति ॥ ५२॥

श्य गृहं ततः पादसहितम् अर्घं दत्त्वा आचमनं च दत्त्वा तत्संनिधौ स्वयमुपविश्य ॥ ४६॥ भावितात्मवाच् पूतचित्तः ॥ ४७॥ ४८॥ ४९॥ ५०॥ अस्याः देवक्याः ॥ ५१॥ ५२॥

रिपवे रिपौ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ६

॥ ६५ ॥ नीयते अनियत नीति इत्य० ॥ ६६ ॥ ६७ ॥

यत्नश्च क्रियायां कंस गर्भाणां पातनं प्राति ॥ नावज्ञा रिपवे कार्या दुर्वले स्वजनेपि वा ॥ ५३ ॥ न चायमुग्रसेनस्स पिता तव महाबलः ॥ दुर्मिलो नाम तेजस्वी सौभस्य पतिरुज्जितः ॥ ५४ ॥ श्रुत्वाहं तद्वचस्तस्य किंचिदेषमन्वितः ॥ भूयोपृच्छं कथं ब्रह्मन्दुर्मिलो नाम दानवः ॥ ५५ ॥ न्यथार्थतः ॥ दुर्मिलस्य च मात्रा ते संवादं च समागमम् ॥ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण तपोधन ॥ ५६ ॥ नारद उवाच ॥ हन्त ते कथयिष्यामि शृणु राज-
द्रुहलात् ॥ ५८ ॥ सा तत्र रमणीयेषु रुचिरदुर्मसालेषु ॥ चचार नगशृङ्गेषु कन्दरेषु नदीषु च ॥ ५९ ॥ किन्नरोद्धतमधुराः प्रतिश्रुत्याभिनादिताः ॥ ६१ ॥ एतस्मिन्नन्तरे वायुर्वनराजिविनिरुहः ॥ तद्व्यः कुसुमगन्धाढ्यो ववौ मन्मथबोधनः ॥ ६२ ॥ द्विरेफाभरणैश्चैव कदम्बा वायुघटिताः ॥ नवतृणच्छन्ना शक्रगोपविभूषिता ॥ यौवनस्थेव वनिता स्वं दधारातें वपुः ॥ ६३ ॥ केसराः पुष्पवर्षैश्च ववुषुर्मदबोधनाः ॥ नीपा दीपा इवाभान्ति पुष्पकण्ठधारिणः ॥ ६४ ॥ मही-
गेन विधात्रा तत्र नीयते ॥ ६६ ॥ कामगेन रथेनाशु तरुणादित्यवर्चसा ॥ यदृच्छया गतस्तत्र सुयामुनादृश्या ॥ ६७ ॥ विहायसा कामगमो म-
नसोऽप्यशुगामिना ॥ स तं प्राप्य पवतेन्द्रमवतीर्य रथोत्तमात् ॥ ६८ ॥ पर्वतोपवने न्यस्य रथं परथारुजम् ॥ अथासौ सूतसहितश्चचार नगमूढे-
धातुपिनद्वैश्च शृङ्गैर्वहुभिरुच्छ्रितैः ॥ ७१ ॥ नानारत्नविचित्रेषु काञ्चनाञ्जनराजतान् ॥ नानाकुसुमगन्धाढ्यान्नानासत्त्वगैर्युतान् ॥ ७२ ॥ नाना-
द्विजगैस्तुष्टान्नापुष्पफलद्रुमान् ॥ नानौषधिसमायुक्तामृषिसिद्धसेवितान् ॥ ७३ ॥ विद्याधराकिंपुरुषावृक्षानरराक्षसान् ॥ सिंहाव्याघ्रान्गराहंश्च
महिषाञ्छरभाञ्छसान् ॥ ७४ ॥ सुमरांश्चमरान्यङ्कूमातङ्गान्यक्षराक्षसान् ॥ एवं बहुविधानपश्यन् चरमाणो नगोत्तमम् ॥ ७५ ॥
नि रोपितवृक्षाणि ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

॥ ६० ॥ स्त्रीधर्मम् अष्टगुणकामवत्त्वम् ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

इच्छया गन्तुं शीलः ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ काननानि आरोपितवृक्षाणि । वना-

॥७६॥ ७७ ॥ ७८ ॥ नारायणोऽहं निर्मित्व जाता उर्वशी ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ अचिरप्रभा विद्युदिव योषिद्विगण्योषिद्विगणनाम् । यद्वा गणान्वनं च प्रद्योतयत् रूपं दधानेति
 शेषः ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ निर्दयं यथा स्यात्तथा मे माम् हृदयाग्निः कामाग्निः बद्धयति छिनत्ति दहतीत्यर्थः । मन्यथाग्निना षष्ठ्यर्थे तृतीया ॥ ८५ ॥ नोपलभ्य
 दूराद्दृष्टुं नृपतिर्देवीं देवसुतोपमाम् ॥ क्रीडमानां सखीभिश्च पुष्पं चैव विचिन्वतीम् ॥ ७६ ॥ ततश्चान्तो सुश्रोणो सखीभिस्सह संवृताम् ॥ दृष्ट्वा
 सौभपतिर्दूराद्विस्मयन्मूतमब्रवीत् ॥ ७७ ॥ कस्येयं मृगशावाक्षी वनान्तरविचारिणी ॥ रूपौदार्यगुणोपेता मन्यथस्य रतिर्यथा ॥ ७८ ॥ शचीव पुरुहूतस्य
 उताहो वा तिलोत्तमा ॥ नारायणोऽहं निर्भिद्य संभूता वरवर्णिनी ॥ ऐलस्य दयिता देवी योषिद्रत्नं किमुर्वशी ॥ ७९ ॥ क्षीराणवे मथ्यमाने सुरासुर-
 गणैस्सह ॥ मन्थानं मन्दरं कृत्वामृतामृतमिदं नः श्रुतम् ॥ ८० ॥ ततोमृतात्समुत्तस्थौ देवी श्रीलोकभाविनी ॥ नारायणाङ्गुलुलिता किं श्रोण्या
 वराङ्गना ॥ ८१ ॥ नीलमेघान्तरगता द्योतयन्त्यचिरप्रभा ॥ तथा योषिद्विगण्यमध्ये रूपं प्रद्योतयद्गनम् ॥ ८२ ॥ अतीव सुकुमाराङ्गी सुप्रभेन्दुनि-
 भानना ॥ दृष्ट्वा रूपमनिन्द्याङ्ग्या विभ्रान्तो व्यकुलेन्द्रियः ॥ ८३ ॥ कामस्य वशमापन्नो मनो विह्वलतीव मे ॥ भृशं कृन्तति मेङ्गानि सायकैः कुसु-
 मायुधः ॥ ८४ ॥ भित्वा हृदि शरान्पञ्च निर्दयं हन्ति मे मनः ॥ हृदयाग्निं वर्द्धयति आव्यसिक्त इवानलः ॥ कथमद्य भवेत्कार्यं शमार्थं मन्मथा-
 ग्निना ॥ ८५ ॥ केनोपायेन किं कुर्मो भजेन्यां मत्तगामिनी ॥ एवं बहु चिन्तयानो नोपलभ्य च दानवः ॥ ८६ ॥ मूतमाह मुहूर्तं तु तिष्ठस्व त्वमि-
 हानय ॥ अहं यास्यामि तां द्रष्टुं कस्येयमिति योषितम् ॥ ८७ ॥ प्रतीक्षमाणस्तिष्ठस्व यावदागमनं मम ॥ श्रुत्वा तु वचनं तस्य तथास्त्विति वचो-
 ब्रवीत् ॥ ८८ ॥ एवमुक्त्वा दानवेन्द्रो गमनाय मनो दधे ॥ वार्युपरुष्टय बलवान्ध्यानमेवान्वचिन्तयत् ॥ ८९ ॥ मुहूर्तं ध्यानमात्रेण दृष्टं ज्ञानबलान्ततः ॥
 उग्रसेनस्य पत्नीति ज्ञात्वा हर्षमुपागतः ॥ ९० ॥ उग्रसेनस्य रूपं वै कृत्वा स्वं परिवर्त्य सः ॥ उपासर्पन्महाबाहुः प्रहसद्दानवेऽश्वरः ॥ ९१ ॥
 स्मयमानश्च शनकैर्जैश्चाहामितवीरवान् ॥ उग्रसेनस्य रूपेण मातरं ते व्यधर्षयत् ॥ ९२ ॥ सा पतिस्निग्धहृदया तं भावेनोपसर्पती ॥ शङ्किता
 चाभवत्पश्चात्तस्य गौरवदर्शनात् ॥ ९३ ॥ सा तमाहोत्थिता भीतान त्वं मम पतिर्भुवम् ॥ कश्च त्वं विकृताचारो येनास्मि मलिनीकृता ॥ ९४ ॥
 एकमर्तव्रतमिदं मम संदूषितं त्वया ॥ पत्युर्मे रूपमास्थाय नीचनीचेन कर्मणा ॥ ९५ ॥ किं मां वक्ष्यन्ति रुषिता बान्धवाः कुलपांसनीम् ॥
 जुगुप्सिता च वत्स्यामि पतिपक्षौर्निराकृता ॥ ९६ ॥

अनुपलभ्य धैर्यमिति शेषः ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ गौरवदर्शनात् स्तेः स्पर्शगौरवान्ममवात् ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥

अक्षान्त्म् अक्षणाणाम् इन्द्रियाणाम् अन्तो नाशो यस्य तम् ॥ ९ ॥ प्रसजन्तीं कलहायमानां क्षितः धिक्कृतः ॥ ९८ ॥ ९ ॥ व्यभिचारमनुषमं वन्यजात् चित्तस्य चञ्चलत्वात्स्वा-
भान्निचारवदयममानुषजो व्यभिचारस्तव न दोषायेत्यर्थः ॥ १०० ॥ स्त्रियः कुन्तीमदयन्ती प्रभृतयः ॥ १ ॥ शुद्धकेशान्ध्यानि कानि च पणानि केशानां श्रित्य तिष्ठन्तीति वचनात् नि-
ष्पापान् अस्मानपि विधुन्वन्ती अर्त्सयन्ती यदिच्छसि तद्भाषसे यथेष्टं प्रलपसि मौढ्यादित्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ धिगिति । कुल्यादीनामप्यपद्धमपिक्षया पुरुषान्तरसंबन्धो न
धिकं त्वामीदृशमक्षान्तं दुष्कुलं व्युत्थितेन्द्रियम् ॥ अविश्वास्यमनगुण्यं परद्वाराभिर्मर्शनम् ॥ ९७ ॥ स तामाह प्रसजन्ती क्षितः क्रोधेन दानवः ॥
अहं वै द्रुमिलो नाम सौभस्य पतिरुर्जितः ॥ ९८ ॥ किं मां क्षिपसि रोषेण मृढे पण्डितमानिनि ॥ मानुषं पतिमाश्रित्य नीचं मृत्युवशं स्थितम् ॥
॥ ९९ ॥ व्यभिचारात् दुष्यन्ति स्त्रियः स्त्रीमानगर्विते ॥ न ह्यासां नियता बुद्धिर्मानुषीणां विशेषतः ॥ १०० ॥ शून्यन्ते हि स्त्रियो बह्वचो व्यभिचारव्य-
तिक्रमैः ॥ प्रसूता देवसंकाशान्पुत्रान्निश्चलविक्रमान् ॥ १ ॥ अतीव हि त्वं स्त्रीलोके पतिधर्मवती सती ॥ शुद्धकेशान्विधुन्वन्ती भाषसे यद्वादिच्छसि ॥ २ ॥
कस्य त्वमिति यच्चाहं त्वयोक्तो मत्तकाशिनि ॥ कंसस्तस्माद्विपुञ्चमी तव पुत्रो भविष्यति ॥ ३ ॥ सा सरोषा पूनर्भूत्वा निन्दन्ती तस्य तं वरम् ॥ उवाच व्य-
थिता देवी दानवं धृष्टवादिनम् ॥ ४ ॥ धिक्ते वृत्तं सुदुर्वृत्तं यः सर्वं निन्दति स्त्रियः ॥ सन्ति स्त्रियो नीचवृत्तास्सन्ति चैव पतिव्रताः ॥ ५ ॥ यास्त्येकपत्न्य-
इशून्यत्वेऽरुन्धतिप्रमुखाः स्त्रियः ॥ धृता याभिः प्रजास्तसर्वा लोकाश्चैव कुलाधम ॥ ६ ॥ यस्त्वया मम पुत्रो वै दत्तो वृत्तविनाशनः ॥ न मे बहुमतस्वेष
शृणु चापि यदुच्यते ॥ ७ ॥ उत्पत्स्यति पुमान्नात्रिचः पतिव्रतो ममाऽद्य यः ॥ भविष्यति स ते मृत्युर्यश्च दत्तस्त्वया सुतः ॥ ८ ॥ द्रुमिलस्त्वे-
वमुक्तस्तु जगामाकाशमेव तु ॥ तेनैव रथमुख्येन दिव्येनाप्रतिगामिना ॥ ९ ॥ जगाम च पुरीं दीना माता तदहरेव ते ॥ मामेवमुक्त्वा भगवान्ब्राह्म-
मुनिसत्तमः ॥ १० ॥ दीप्यमानस्तपोवीर्यात्साक्षादग्निरिव ज्वलन् ॥ वल्लर्का वाद्यमानो हि सत्स्वरविमूर्च्छिताम् ॥ ११ ॥ गायनो लक्ष्यवीर्यो स जगाम
ब्रह्मणोन्तिकम् ॥ शृणुष्वेदं महामात्र निबोध वचनं मम ॥ १२ ॥ तथ्यं चोक्तं नारदेन त्रैलोक्यज्ञेन धीमता ॥ अलं बलेन वीर्येण नयेन विनयेन च ॥ १३ ॥
प्रमाणैर्वीर्येण तेजसा विक्रमेण च ॥ सत्येन चैव दानेन नान्योस्ति सदृशः पुमात् ॥ १४ ॥ विदित्वा सर्वमात्मानं वचनं श्रद्धधाम्यहम् ॥ क्षेत्रज्ञोहं
सुतस्तस्य उग्रसेनस्य हस्तिप ॥ १५ ॥ मातापितृभ्यां संत्यक्तः स्थापितस्त्वेन तेजसा ॥ उभाभ्यामपि विद्विष्टो बान्धवैश्च विशेषतः ॥ १६ ॥
कामविकारेणेत्यर्थः । सः त्वं तु सर्वासां निन्द्यां कुर्वन् शपत्तमोऽसित्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ पुमान् ईश्वरः ते तव त्वत्पुत्रस्य च मयि जातस्य ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ वाद्य-
मानः वादयन् ॥ ११ ॥ लक्ष्यवीर्यो ब्रह्मलोकमार्गं देवयानम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ सदृशो मयेति शेषः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायामष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ ॥ ६३ ॥ एकोनत्रिंशे कंससप्तमुखस्याथ मारणम् ॥ श्रीकृष्णेन कुवल्यापीडनाम्नो निरूप्यते ॥ १ ॥ तस्मिन् इति ॥ यत्र मञ्चाः भान्ति समाजवाटः प्राङ्मुखैर्मञ्चगारैः शुशुभे इति पञ्चमवतुर्थतृतीयस्थानां पदानां संबन्धः । तत्र मञ्चाः कीदृशा इत्यत आह द्वितीयेन श्लोकेन । सचित्रेति । चित्रसहिताः सचित्राः अष्टास्रयो अष्टकोणाश्चरणा येषां ते सचित्राष्टास्रिचरणाः ॥ २ ॥ निर्मुक्तैः विरलतनुभिरन्तःपटैर्युक्तानि मञ्चागाराणि येषु स्थिताः राजदाराः सर्वं बहिरर्थं पश्यन्ति बाह्याश्च ताव पश्यन्ति तादृशैश्चारुनिर्मुक्तैः ॥ ३ ॥ मुनियुक्तैः शोभनाः निर्युक्ताः मञ्चादयो येषु तैः ॥ ४ ॥ स्वकर्मद्रव्ययुक्ताभिः यस्य शिल्प-

एतानपि हनिष्यामि यादवान्कृष्णपक्षिणः ॥ तदिमौ घातयित्वा तु हस्तिना गोपकिल्बिषौ ॥ १७ ॥ तद्गच्छ गजमारुह्य साङ्गप्रसतोमरः ॥ स्थिरो भव महामात्र समाजद्वारि माचिरम् ॥ १८ ॥ इति श्रीमहाभारते विलेपु हरिवंशे विष्णुपर्वणि कंसवाक्यं नामाष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्मिन्नहनि विवृत्ते द्वितीये समुपस्थिते ॥ आपूर्यत महारङ्गः पौरैर्युद्धदिदृक्षुभिः ॥ १ ॥ सचित्राष्टास्रिचरणास्सागल-द्वारवेदिकाः ॥ सगवाशार्द्धचन्द्राश्च सुतल्पोत्तमभूषिताः ॥ २ ॥ प्राङ्मुखैश्चारुनिर्मुक्तैर्माल्यदामावतंसितैः ॥ अलंकृतैर्विराजद्भिः शरदैरिव तोयदैः ॥ ३ ॥ मञ्चागारैः मुनियुक्तैर्युद्धाय सुविभूषितैः ॥ समाजवाटः शुशुभे समेवौघ इवार्णवः ॥ ४ ॥ स्वकर्मद्रव्ययुक्ताभिः पताकाभिर्निरन्तरम् ॥ श्रेणीनां च गणानां च मञ्चा भान्त्यचलोपमाः ॥ ५ ॥ अन्तःपुरचरणां च प्रेक्षागाराण्यनेकशः ॥ रेजुः काञ्चनचित्राणि रत्नज्वालाकुलानि च ॥ ६ ॥ तानि रत्नौघकृतानि ससानुग्रहाणि च ॥ रेजुर्जवनिकाक्षैरपस्सपक्षा इव खे नगाः ॥ ७ ॥ तत्र चामरहारैश्च भूषणानां च सिञ्जितैः ॥ वाणीनां च विचित्राणां विचित्राश्चेरुरर्चिषः ॥ ८ ॥ गणिकानां पृथङ् मञ्चादशुभैरास्तरणाम्बरैः ॥ शोभिता वारसुख्याभिर्विमानप्रतिमौजसः ॥ ९ ॥ तत्रासनानि ख्यातानि पर्यङ्काश्च हिरण्मयाः ॥ प्रकर्षाणांश्च कुथाश्चित्रास्सपुष्पस्तवकैर्वृताः ॥ १० ॥ सौवर्णाः पानकुम्भाश्च पानभूम्यश्च शोभिताः ॥ फलावदंश-पूर्णाश्च चाङ्गेर्यः पानयोजिताः ॥ ११ ॥ अन्ये च मञ्चा बहवः काष्ठसंचयवन्धनाः ॥ रेजुः प्रस्तरणास्तत्र शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १२ ॥

वतो यदुपकरणद्रव्यं तेन चिह्निताभिः श्रेणीनाम् अनेकजतीनामप्येकशिल्पपेज्जाविनाम् गणानाम् एकजतीनाम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ तानीति । जवनिकारूपैराक्षैरन्तर्द्विकैस्तिरोहिता-धोभागाणि रत्नौघैः कलमानि कृतानि प्रेक्षागाराणि ससानुग्रहाणि उपरिदेशे सपताकानि खे सपक्षपर्वतवद्भ्रान्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥ तत्र प्रेक्षागारेषु ॥ ८ ॥ ९ ॥ कुथाः आस्तरणविशेषाः ॥ १० ॥ फलावदंशाः जम्बीरादुपदंशास्तेः पूर्णाः चाङ्गेर्यः चुक्रिकादिपाशरसाः पानयोजिताः पानार्थं स्थापिताः ॥ ११ ॥ प्रस्तरणाः प्रकृष्टास्तरणाः ॥ १२ ॥

उत्तमागारिकाः गृहोपरि गृहं यत्तदुत्तमागारं तत्र भवाः । सूक्ष्मजालद्वारावलोक्यो यस्तदन्तः । प्रेक्षागृहाः प्रेक्षार्था गृहाः ॥ १३ ॥ ग्राहमुखः कंसस्य चक्रांशे इति द्वयोः
संबन्धः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ राजा कंसः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ आवलितानि प्रस्तुतानि अम्बराणि येषाम् ॥ २० ॥ ध्वेदितं तत्साहितेन आस्फोटितेन आस्फा-
उत्तमागारिकाश्चैव सूक्ष्मजालवलोकितः ॥ स्त्रीणां प्रेक्षागृहा भान्ति राजहंसा इवाम्बरे ॥ १३ ॥ ग्राहमुखश्चानिर्गुप्तो मेरुशृङ्गसमप्रभः ॥ सू-
क्ष्मपत्रनिभस्तम्भाश्चित्रनिर्योगशोभितः ॥ १४ ॥ प्रेक्षागारस्स कंसस्य प्रचक्रांशोधिकं श्रिया ॥ शोभितो माल्यद्रुमैश्च निवासकृतलक्षणः ॥
॥ १५ ॥ तस्मिन्नाजनाकर्णौ जनौघप्रतिनादिते ॥ समाजवाटे संस्तब्धेकम्पमानार्णवप्रभे ॥ १६ ॥ राजा कुवल्यापीडस्समाजद्वारि कुञ्जरः ॥
तिष्ठान्विति समाज्ञाय प्रेक्षागारमुपाययौ ॥ १७ ॥ स शुक्ले वाससी विश्रच्छेतव्यजनचामरः ॥ शुशुभे धेतमुकुटदश्वेताभ्र इव चन्द्रमाः ॥ १८ ॥
तस्य सिंहासनस्थस्य सुखासीनस्य धीमतः ॥ रूपमप्रतिमं दृष्ट्वा पौराः प्रोजुर्जयाशिषः ॥ १९ ॥ ततः प्रविशिशुभं महा रङ्गमावलताम्बराः ॥
तिस्रश्च भागशः कक्षाः प्राविशन्वलशालिनः ॥ २० ॥ ततस्सूर्यनिनादेन ध्वेदितस्फोटितेन च ॥ वसुदेवसुतौ ह्यौ रङ्गद्वारमुपस्थितौ ॥ २१ ॥
(बह्वौ वस्त्रसंवीतौ सुरवन्दनभूषितौ ॥ ऊर्ध्वपीडौ स्रगापीडौ बाहुशस्त्रकृतौ यमौ ॥ आस्फोटयन्तावन्योन्यं बाहू चैवार्णोपमौ) ॥ २२ ॥ तावाप्त-
न्तौ त्वरितौ प्रतिषिद्धौ वराननौ ॥ तेन मत्तेन नागेन चोद्यमानेन वै भृशम् ॥ २३ ॥ स मत्तहस्ती दुष्टात्मा कृत्वा कुण्डलिनं करम् ॥ चकार चो-
दितो यत्नं निहन्तुं बलकेशवौ ॥ २४ ॥ ततः प्रहसितः कृष्णस्त्रास्यमानो गजेन वै ॥ कंसस्य तन्मत्तं चैव जगहं स दुरात्मनः ॥ २५ ॥ त्वरते खलु कंसायं
गन्तुं वैवस्वतक्षयम् ॥ यो मामनेन नागेन प्रघर्षयितुमिच्छति ॥ २६ ॥ सन्निहृष्टे ततो नागे गर्जमाने तथा घने ॥ सहस्रोत्पत्य गोविन्दश्चक्रे तालस्वनं प्र-
भुः ॥ २७ ॥ ध्वेदितस्फोटितरवं कृत्वा नागस्य चाग्रतः ॥ करं ससीकरं तस्य प्रतिजग्राह वक्षसा ॥ २८ ॥ विषाणान्तरगो भूत्वा पुनश्चरणमध्यगः ॥
बबाध तं गर्जं कृष्णः पवनस्तोयदं यथा ॥ २९ ॥ सहस्ताग्राह्निष्कान्तो विषाणाग्रच दन्तिनः ॥ विमुक्तः पदमध्याच्च कृष्णो द्विपमपोथयत् ॥ ३० ॥
सोतिकाग्रस्तु संमूढो हन्तुं कृष्णमशकुवन् ॥ गजस्त्वेषेव गात्रेषु मथ्यमानो ररास ह ॥ ३१ ॥ पपात भूमौ जानुभ्यां दशनाभ्यां तुतोद च ॥
मदं सुस्नाव रोषाच्च धर्मायाये यथा घनः ॥ ३२ ॥ कृष्णस्तु तेन नागेन क्रीडित्वा शिशुलीलया ॥ निधनाय मतिं चक्रे कंसद्विष्टेन चेतसा ॥ ३३ ॥
लनेन उपलक्षितौ ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ करं शुण्डादण्डम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ तालस्वनं गर्जं कोपयितुं कतालिकाग्रनिम्नम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ बबाध व्याकुलं च-
कार ॥ २९ ॥ अपोथयत् पुच्छाकर्षणेन भूमौ धर्षितवान् ॥ ३० ॥ संमूढः व्याकुलः ररास शब्दं कृतवान् ॥ ३१ ॥ दशनाभ्यां मूलतो मग्राभ्यां तुतोद व्यथां प्राप ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

प्रमुखे भ्रूमध्यदेशे विषाणं दन्तम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ सतीति सन्धिरार्षः । महान्यहान्तम् ॥ ३९ ॥ तोरणस्य बहिर्द्वारस्य अङ्गानि स्तम्भा-
 दीनि तोरणं वाहनं गजस्तस्याङ्गानि दन्तद्वयं दाभ्यां गृहीतमित्यन्ये ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ भोजराजः कंसः विषसाद विषादं प्राप । तत्र हेत्वन्तरं पौराणामनुरागं च कृष्णे
 स तस्य प्रमुखे पादं कृत्वा कुम्भादनुत्तरम् ॥ दोभ्यां विषाणमुत्पाद्य तन्नैव प्राहरत्तदा ॥ ३४ ॥ स तेन वज्रकल्पेन स्वेन दन्तेन कुञ्जरः ॥ हन्य-
 मानश्शङ्कुमूत्रं मुमोचार्तो ररास ह ॥ ३५ ॥ कृष्णजर्जरिताङ्गस्य कुञ्जरस्थार्त्तचेतसः ॥ कटाभ्यामिति सुप्ताव वेगवद्भूरी शोणितम् ॥ ३६ ॥ लाङ्गूलं
 चास्य वेगेन निश्चर्ष हलधुधः ॥ शैलपृष्ठाद्धसंलीनं वैनतेय द्वोरगम् ॥ ३७ ॥ तन्नैव गजदन्तेन कृष्णे हत्वा तु दन्तिनम् ॥ जघनैकप्रहारेण
 गजाराहणमुत्पन्नम् ॥ ३८ ॥ सार्त्तनादं महत्कृत्वा विदन्तो दन्तिनां वरः ॥ पपात स महामात्रो वज्रभिन्न इवाचलः ॥ ३९ ॥ ततस्तौ तोरणाङ्गानि
 प्रगृह्य रणकर्कशौ ॥ गजस्य पादरक्षांश्च जघ्नतुः पुरुषर्षभौ ॥ ४० ॥ तांश्च हत्वा विविशतुर्मध्यं रङ्गस्य ताभुभौ ॥ नास्त्यावश्विनौ स्वर्गादवतीर्णा-
 विवेच्छया ॥ ४१ ॥ वृष्ण्यन्धकाश्च भोजश्च ददृशुर्वेनमालिनौ ॥ ध्वेडितोत्कृष्टनादेन बाह्वोरारस्फोटितेन च ॥ सिंहनादैश्च तालैश्च हर्षयामासतुर्जे-
 नम् ॥ ४२ ॥ तौ दृष्ट्वा भोजराजस्तु विषसाद वृथामतिः ॥ पौराणामनुरागं च हर्षं चालक्ष्य भारत ॥ ४३ ॥ तं हत्वा पुण्डरीकाक्षो नन्दन्तं दन्ति-
 नां वरम् ॥ अवतीर्णेणवाकारं समाजं सहपूर्वजः ॥ ४४ ॥ इति श्रीमहाभारते विष्णुपर्वणि कुवलयापीडवधो नामैकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ अ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ प्रविशन्तं तु वेगेन मारुता वल्गिनां वरम् ॥ पूर्वजं पुरतः कृत्वा कृष्णं कमललोचनम् ॥ १ ॥ गजदन्तकृतोल्लखं सुभुजं
 देवकीसुतम् ॥ लीलकृताङ्गदं वीरं मदेन रुधिरेण च ॥ २ ॥ वल्गमानं यथा सिंहं व्यूहमानं यथा घनम् ॥ बाहुशब्दप्रहारेण चालयन्तं वसुंधराम्
 ॥ ३ ॥ औत्पसेनिः समालोक्य दन्तिदन्तोद्यतधुधम् ॥ कृष्णं भृशायस्तमुलस्सरोषं समुद्देशत ॥ ४ ॥ भुजासक्तेन शुशुभे गजदन्तेन केशवः ॥
 चन्द्रार्द्धविम्बसंस्तो यथैकाशिवरो गिरिः ॥ ५ ॥

आलक्ष्य ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ इति श्रीमहाभारते सिलेपु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायामैकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ त्रिशेमुष्मिन्प्रथाध्याये मल्लयुद्धं परस्परम् ॥ मल्लानां हननं
 प्रोक्तं कंसस्य सानुगस्य च ॥ १ ॥ प्रविशन्तं पूर्वजं पुरतः कृत्वा प्रविशन्तमित्यन्वयः ॥ १ ॥ मदेन हस्तिसंबन्धिना लिप्तबाहुदेशमित्यर्थः ॥ २ ॥ व्यूहमानम् कंसं हन्तुं विशे-
 षतः तर्कयन्तं तं घनमिव संचरन्तम् । वा पक्षे ॥ ३ ॥ आयस्तमुखः म्लानमुखः ॥ ४ ॥ ५ ॥

॥६॥ ७॥ अन्धम् अन्यथितारं चाणूरपरनामानं कृष्णाय दिदेशति संबन्धः । बलदेवाय मुष्टिकमिति च निकर्तं कण्टवत्तामित्युक्तं संबन्धनीयम् ॥ ८॥ ९॥ १०॥ अवयुष्टे राजाज्ञया निःशब्दा भवतेति श्रविते ॥ ११॥ सप्राश्रिकं सराक्षकम् अकारतरं भाराहितं निमित्तं विधिना ॥ १२॥ विनयः परिहर्तव्यः ॥ १३॥ स्थितः स्थितेन संयुज्यतः ॥ १४॥ एवं बलमानेन तु गोविन्दे सकृत्क्षोरगसागरः ॥ जनौघप्रतिनादेन पूर्यमाण इवाकभौ ॥ १५॥ ततः क्रोधाभिताम्राक्षः कंसः परमकोपनः ॥ चाणूरमा-
दिशद्युद्धे कृष्णस्य सुमहाबलम् ॥ १६॥ अन्धं मल्लं च निष्कर्तं मुष्टिकं च महाबलम् ॥ बलदेवाय सकोधो दिदेशाद्रिचयोपमम् ॥ १७॥ कंसेनापि समाज्ञतश्चाणूरः पूर्वमेव तु ॥ योद्धव्यं सह कृष्णेन त्वया यत्नवतेति वै ॥ १८॥ सरोषेण तु चाणूरः कपायीकृतलोचनः ॥ अभ्यावर्तते युद्धार्थमपां-
पूर्णे यथा घनः ॥ १९॥ अवयुष्टे समाजे तु निःशब्दास्तिमिते जने ॥ यादवास्सहितास्तत्र इदं वचनमब्रुवन् ॥ २०॥ बाहुयुद्धमिदं रङ्गे सप्राश्रि-
कमकारम् ॥ क्रियाबलसमाज्ञातमशस्त्रं निर्मितं पुरा ॥ २१॥ अद्रिश्चातिश्रमो नित्यं विनयः कालदृक्षिभिः ॥ करिषेण च मल्लस्य सततं सन्क्रिया स्मृता ॥ २२॥ स्थितो भूमिगतैर्नैव यो यथा मार्गतः स्थितः ॥ संयुज्यतश्च पर्यायः प्राश्रिकैः समुदाहृतः ॥ २३॥ बालो वा यदि वा वृद्धो मथो वापि कुशोपि वा ॥ बलस्थो वा स्थितो रङ्गे ज्ञेयः कक्षान्तरेण वै ॥ २४॥ बलतश्च क्रियातश्च बाहुयुद्धविशारदैः ॥ निषतानन्तरं किंचिन्न कर्तव्यं विजानता ॥ २५॥ तदिदं प्रस्तुतं रङ्गे युद्धं कृष्णान्ध्रमल्लयोः ॥ बालः कृष्णो महानन्ध्रः कथं नः स्याद्विचाराणां ॥ २६॥ ततः किल किलशब्दस्समाजे समवर्तत ॥ प्रावल्गत च गोविन्दो वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ २७॥ अहं बालो महानन्ध्रो वपुषा पर्वतोपमः ॥ युद्धं ममानेन सह रोचते बाहुशालिना ॥ २८॥ युद्धव्यतिक्रमः कश्चिन्न भविष्यति वक्तृकृतः ॥ नह्यहं बाहुयोधानां दूषयिष्यामि यन्मतम् ॥ २९॥ योयं करिष-
धर्मस्थ तोयधर्मश्च रङ्गजः ॥ कषायस्य च संसर्गः सस्यो ह्येष कल्पितः ॥ ३०॥ संययः स्थिरता शौर्यं व्यायामः सत्क्रिया बलम् ॥ रङ्गे च नि-
यता सिद्धिरतद्युद्धविदां मतम् ॥ ३१॥

बालो बालेन्यादिकक्षान्तरेण स्वस्वकक्षामध्यत एवेत्यर्थः ॥ २५॥ २६॥ प्रकृतेर्विशेषमाह । तदिदमिति ॥ २७॥ २८॥ एवं संदेहानं जनं भगवानाश्वासयति । अहमिति ॥ २९॥ २०॥ य इति । करिषेणोद्धर्तनं जलेन शानलं कषायेण नैरिक्केणालुलभं चेति वृहत्तानां संज्ञाय इत्यर्थः ॥ ३१॥ संययः अर्थोऽप्यस्य अपसारणम् । स्थिरता अनपसरणं व्यायामः स्थिरयोरापि हस्तपादादिकालम् सत्क्रियाचालनेपि मर्मास्पर्शित्वं सत्क्रियायामपि बलाधिक्येन रङ्गे नियता सिद्धिर्जयाख्या षड्भिः साधनैर्वर्तित्यर्थः ॥ ३२॥

पाठा—१ तत्र न स्याद्विचाराणा इति ।

यद्यपि रङ्गयुद्धमयैरं तथाप्ययम् अन्धः कंसो वा सर्वैरं कर्तुमुद्यतोतोस्य वधेनैव जगत्तोषयामि सा विषादं कुरुतेति भावः ॥ २३ ॥ २४ ॥ निपातानन्तरम् न हन्तव्यमिति नियमम-
तिक्रम्य होताः ॥ २५ ॥ तदेवाह शस्त्रेति । शस्त्रं शत्रोर्विदारणं तदेव सिद्धिर्महानां तु पातनसाधनं सिद्धिर्न वध इत्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ हतुः प्रयोज्यस्य प्रयोजकस्य वधो
वधजं पापम् ॥ ३० ॥ ताभ्यां तयोः ॥ ३१ ॥ कङ्कटः आलिङ्गनेनावरोधसंनिपातः उच्चाभ्यां वक्षःसंक्षेपणवरोधः अवधूतं तयोर्वलवता अन्यस्य दूरीकरणं प्रमाथो भूमौ पालनम्

अवैरमेवं यदयं सर्वैरं कर्तुमुद्यतः ॥ अत्र वै निग्रहः कार्यस्तोषयिष्याम्यहं जगत् ॥ २३ ॥ कर्तृषु प्रसूतोयं चाणूरो नाम नामतः ॥ बाहुयोधी
शरीरेण कर्मभिश्चार्क चिन्त्यताम् ॥ २४ ॥ एतेन बहवो मल्ला निपातानन्तरं हताः ॥ रङ्गप्रतापकामेन मल्लमार्गश्च दूषितः ॥ २५ ॥ शस्त्रासिद्धिस्तु योधा-
नां संग्रामे शस्त्रयोधिनाम् ॥ रङ्गसिद्धिस्तु मल्लानां प्रतिमल्लनिपातजा ॥ २६ ॥ रणे विजयमानस्य कीर्तिर्भवति शायती ॥ हतस्यापि रणे शस्त्रिणा-
कपृष्ठं विधीयते ॥ २७ ॥ रणे ह्युभयतस्सिद्धिर्हृतस्येह घ्नतोपि वा ॥ सा हि प्राणान्तिकी यात्रा महद्भिस्साधु पूजिता ॥ २८ ॥ अयं तु मार्गो बलतः
क्रियातश्च विनिःसृतः ॥ मृतस्य रङ्गे क स्वर्गो जयतो वा कुतो रतिः ॥ २९ ॥ ये तु केचित्स्वदोषेण राज्ञः पण्डितमानिनः ॥ प्रतापार्थे हता मल्ला मल्लहन्तु-
र्वधो हि सः ॥ ३० ॥ एवं संजल्पतामेव ताभ्यां युद्धं सुदारुणम् ॥ उभाभ्यामभवद्वरं वारणाभ्यां यथा वने ॥ ३१ ॥ कृतप्रतिघ्नतैश्चित्रबाहुभिश्च सकङ्कटैः ॥
सन्निपातावधूतैश्च प्रमाथोन्मथनैस्तथा ॥ ३२ ॥ तावुभावपि संलिष्टौ यथा शैलमयौ तथा ॥ क्षणैर्मुष्टिभिश्चैव वराहोद्धूतनिस्सर्वनैः ॥ ३३ ॥ कीलव-
ज्रनिपातैश्च प्रसृष्टाभिस्तथैव च ॥ शलाकानलपतैश्च पादोद्धूतैश्च दारुणैः ॥ ३४ ॥ जानुभिश्चाश्मनिर्घोषिद्गुरोभ्यां चावघट्टितैः ॥ तद्युद्धमभव-
दोरमशस्त्रं बाहुतेजसा ॥ ३५ ॥ बाहुघ्राणेन शूराणां समाजोत्सवसन्निधौ ॥ अरज्यत जनस्सर्वस्मात्कृष्टनिनदोत्थितः ॥ ३६ ॥ साधुवादाश्च मञ्चेषु
घोषयन्त्यपरे जनाः ॥ ततः प्रस्विन्नवदनः कृष्णप्रणिहितक्षणः ॥ न्यवारयत तूयाणि कंसस्सव्येन पाणिना ॥ ३७ ॥ प्रतिषिद्धेषु तूयेषु मृदङ्गादिषु
तेषु वै ॥ खे संगतान्यवाद्यन्त देवतूर्याण्यनेकशः ॥ ३८ ॥ युद्धयमाने हृषिकेशे पुण्डरीकनिभेक्षणे ॥ स्वयमेव प्रवाद्यन्त तूर्यघोषास्तु सर्वशः ॥ ३९ ॥

उन्माथ उद्धृत्य निपातनम् ॥ ३२ ॥ शैलमयौ गण्डशैलेपमौ कठिनौ । क्षणैरास्फालनैः मुष्टिभिः मुद्रिकाङ्गुलिभिर्हस्ताग्रैः वराहोद्धूतं पादयोर्मध्ये प्रविथ्वापक्षेपणम् निःस्वनः
निहीनस्वनो वाचा न्यक्करणं तैः ॥ ३३ ॥ कीलवज्रनिपातः कूर्परजानुभ्यामाघातः । प्रसृष्टः अन्योन्यमङ्गुलिप्रदाः शलाका नसपाताः जत्रुदेशे अङ्गुष्ठेन कुक्षिदेशे इतराङ्गुलिभिश्च
महाक्रमणं पादोद्धूतैः तिर्यक्पादपक्षेपेण शत्रोश्चालनं स्थानात् ॥ ३४ ॥ अवघट्टितैः तिर्यगास्फालितैः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ तापनीये सौवर्णमये नेत्रे नेत्रपिण्डौ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ मस्तिष्कौ ग-

अन्तर्धानगता देवा विमानैः कामरूपिभिः ॥ चेरुर्विद्याधरैस्साद्धैः कृष्णस्य जयकाङ्क्षिणः ॥ ४० ॥ जयस्व कृष्ण चाणूरं दानवं मल्लहणिसम् ॥ इति
सप्तर्षयस्सर्वे उजुश्चैव नभोगताः ॥ ४१ ॥ चाणूरेण चिरं कालं क्रीडित्वा देवकीसुतः ॥ बलमाहारयामास कंसस्य भावदर्शिवान् ॥ ४२ ॥ ततश्च-
चाल वसुधा मध्याश्चैव जुघूर्णिरे ॥ मुकुटाद्यापि कंसस्य पपात मणिरुतमः ॥ ४३ ॥ दोर्भ्यामानस्य कृष्णस्तु चाणूरं शीर्णजीवितम् ॥ प्राहरन्मुष्टि-
ना मूर्ध्नि वक्षस्याहत्य जातुना ॥ ४४ ॥ निस्सृतं साक्षुशधिरं तस्य नेत्रे सवन्धने ॥ तापनीये यथा घण्टे कक्षोपरि विलम्बिते ॥ ४५ ॥ पपात स
तुरङ्गस्य मध्ये निःसृतलोचनः ॥ चाणूरो विगतप्राणो जीवितान्ते महीतले ॥ ४६ ॥ देहेन तस्य मल्लस्य चाणूरस्य गतायुषः ॥ सन्निरुद्धो महार-
ङ्गस्स शैलेनैव लक्ष्यते ॥ ४७ ॥ सौहिण्यो हते तस्मिन् चाणूरे बलदर्पिते ॥ जग्राह मुष्टिकं रङ्गे कृष्णस्तोसलकं पुनः ॥ ४८ ॥ सन्निपाते तु तौ म-
हौ प्रथमे क्रोधमूर्च्छितौ ॥ समयातां रामकृष्णौ कालस्य वशवर्तिनौ ॥ ४९ ॥ निर्घोतवतनौ भूत्वा रङ्गमध्ये ववलातुः ॥ कृष्णस्तोसलमुद्यम्य
गिरिस्थङ्कोपमं बली ॥ आमायित्वा शतगुणं निष्पिपेष महीतले ॥ ५० ॥ तस्य कृष्णाभिपन्नस्य पीडितस्य बलीयसः ॥ मुखादुधिरमत्यर्थमुजगाम
मुमूर्षतः ॥ ५१ ॥ संकर्षणस्तु सुचिरं योधयित्वा महाबलः ॥ अन्धमल्लं महामहो मण्डलानि व्यदर्शयत् ॥ ५२ ॥ मुष्टिनैकेन तेजस्वी साशनि-
स्तनयितुना ॥ शिरस्यभ्यहनद्गरीं वज्रणेव महागिरिम् ॥ ५३ ॥ स निष्पतितमस्तिष्को विस्मस्तनयनो भुवि ॥ पपात निहतस्तेन ततो नादो म-
हानभूत् ॥ ५४ ॥ अन्धत्रतोशलकौ हत्वा कृष्णसंकर्षणानुभौ ॥ क्रोधसंरक्तनयनौ रङ्गमध्ये ववलातुः ॥ ५५ ॥ समाजवाटो निर्मल्लस्साभवद्भ्रमदर्श-
नः ॥ अन्धे तदा महामल्ले मुष्टिके च निपातिते ॥ ५६ ॥ ये च संप्रेक्षका गोपा नन्दगोपुरोगमाः ॥ भयक्षोभितसर्वाङ्गास्सर्वे तत्रावतस्थिरो ॥ ५७ ॥
हर्षजं वारि नेत्राभ्यां वर्षमाणा प्रवेपती ॥ प्रस्रवोत्पीडिता कृष्णं देवकी समुदक्षत ॥ ५८ ॥ कृष्णदर्शनजातेन वाष्पेण कुलितेक्षणा ॥ वसुदेवो जरां
त्यक्त्वा स्नेहेन तरुणयते ॥ ५९ ॥ वारसुख्याश्च तास्सर्वाः कृष्णस्य मुखपङ्कजम् ॥ पृथुहिं नेत्रप्रमरैर्निमेषान्तरगामिभिः ॥ ६० ॥ कंसस्यार्थमुत्वे
स्वेदो भूभेदान्तरगोचरः ॥ अभवद्रोषनिर्यासः कृष्णसंदर्शनरितः ॥ ६१ ॥

ण्डपदेशस्थौ मांसपिण्डौ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ भूभेदो भूद्वयान्तरं मध्यं तद्गोचरस्तत्रोद्भूतः रोषशोनिर्यासो ज्वालाकलाप इवेत्यर्थः ॥ ६१ ॥

मानसाग्निना क्रोधाग्निना केशवायसधूमेन केशवे यत् आयसं काठिन्यप्रकटीकरणं तदेव ध्रुमवत् गमकं यस्य तेन केशवायसधूमेन रोषः द्विषोपकारक्षयत्वेन यस्तापः स एव निश्वास-
वायुर्यस्य ॥ ६२ ॥ स्विन्नालिकतलस्य प्रस्विन्नललदस्य ॥ ६३ ॥ यथा वृक्षपत्रगताः क्ष्यायविन्दवो बालमूर्यकरस्पृष्टा भान्ति तद्वदित्यर्थः ॥ ६४ ॥ आज्ञापयत आज्ञापित-

केशवायसधूमेन रोषनिश्वासवायुना ॥ दीप्तमन्तर्गतं तस्य हृदयं मानसाग्निना ॥ ६२ ॥ तस्य प्रस्फुरितौष्ठस्य स्विन्नालिकतलस्य वै ॥ कंसवक्त्रस्य
रोषेण रक्तमूर्यायते वपुः ॥ ६३ ॥ क्रोधरक्तान्मुखान्तस्य निःसृताः स्वेदविन्दवः ॥ यथा रविकरस्पृष्टा वृक्षावश्यायविन्दवः ॥ ६४ ॥ सोज्ञापयत
संकुद्रः पुरुषान्वयायतान्वहन ॥ गोपावेतौ समाजौघान्निष्क्राम्येतां वनेचरौ ॥ ६५ ॥ न चैतौ दृष्टुमिच्छामि विकृतौ पापदर्शनौ ॥ गोपानामपि मे
राज्ये न कश्चिन्स्थानुमहति ॥ ६६ ॥ नन्दगोपश्च दुर्मेधाः पापेष्वभिरतो मम ॥ आयसैर्निगडाकारैर्लोहपाज्ञानिगृह्यताम् ॥ ६७ ॥ वसुदेवश्च दुर्वृतो
नित्यं द्वेषकरो मम ॥ अवृद्धाहं दण्डेन क्षिप्रमद्यैव शास्यताम् ॥ ६८ ॥ ये चेमे प्राकृता गोपा दामोदरपरायणाः ॥ हियन्तां गाव एतेषां यच्चास्ति
वसु किंचन ॥ ६९ ॥ एवमाज्ञापयानं तं कंसं परुषभाषिणम् ॥ दृढशौर्यस्तनयनः कृष्णस्सत्यपराक्रमः ॥ ७० ॥ क्षिप्ते पितरि बुभ्राध नन्दगोपे च
केशवः ॥ ज्ञातीनां च व्यथां दृष्ट्वा विसंज्ञां चैव देवकीम् ॥ ७१ ॥ स सिंह इव वगेन केशवो जातविक्रमः ॥ आरुरुक्षुर्महाबाहुः कंसनाशार्थमच्युतः
॥ ७२ ॥ रङ्गमध्यादुत्पपात कृष्णः कंसासनान्तिकम् ॥ असज्जद्वायुनाक्षितो यथा खस्थो घनाघनः ॥ ७३ ॥ दृढशुर्न हि तं सर्वे रङ्गमध्यादवप्लुतम् ॥
केवलं कंसपार्श्वस्थं दृढशुः पुरवासिनः ॥ ७४ ॥ सोपि कंसस्तथायस्तः परीतः कालधर्मणा ॥ आकाशादिव गोविन्दं मेने तत्रागतं प्रभुम् ॥ ७५ ॥
स कृष्णेनायतं कृत्वा बाहुं परिघसन्निभम् ॥ मूर्द्धजेषु परामृष्टः कंसो वै रङ्गसंसदि ॥ ७६ ॥ मुकुटश्चापतत्तस्य काञ्चनो वज्रभूषितः ॥ शिरसस्तस्य
कृष्णेन परामृष्टस्य पाणिना ॥ ७७ ॥ स ग्रहग्रस्तकेशश्च कंसो निर्यत्नां गतः ॥ तथैव च विसंमूढो वैकल्यं समपद्यत ॥ ७८ ॥ निगृहीतश्च केशेषु
गतासुरिव निःश्वसन् ॥ न शशाक मुखं द्रष्टुं कंसः कृष्णस्य वै तदा ॥ ७९ ॥ विकुण्डलभ्यां कर्णाभ्यां छिन्नहारेण वक्षसा ॥ प्रलम्बाभ्यां च बा-
हुभ्यां गात्रैर्विसृतभूषणैः ॥ ८० ॥ भ्रंशितेनोत्तरीयेण सहस्रबलिताननः ॥ चेष्टमानस्समाक्षितः कंसः कार्णेन तेजसा ॥ ८१ ॥

वायस्निधिरार्षः । व्यायतान् अतिघोरान् ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ पापेषु कपटेषु निगडाकारैः ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ आयस्तनयनः क्रोधप्रसारितनेत्रः ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ घनाघनः
महामेघः ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ आयस्तः व्याकुलीकृतः ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ विसृतभूषणैः भट्टाभरणैः ॥ ८० ॥ उत्तरीयेण बलितं वेष्टितम् आननं कण्ठो यस्य ॥ ८१ ॥

मन्वात्रिंशत्कम्य अधस्तान्निपात्य तदुपरि स्वयं च निपत्य केशेषु तं गृह्य चर्कष ॥८२॥ देहकृष्टां देहेन लाङ्गुलेष्वेव कर्षिताम् ॥८३॥ गतायुषमिति । गतासरेपि कर्षणं मित्राणां सन्तोषार्थमित्यर्थः ॥८४॥ विपरीतेन शूरानहणे क्रमेण प्रकरणे ॥८५॥ विपर्यस्तं कन्धरायास्तृटितत्वेनान्यथाज्ञतम् ॥८६॥ असंश्रामेति । स्वर्गः कीर्तिश्च वीरमार्गः तदुपयन्मष्ट इत्यर्थः ॥८७॥ अथाप्यस्य सद्गतिरस्तीत्याह तस्येति ॥८८॥ प्रस्रवोत्पीडेः प्रस्रवस्यातिशयैः ॥९०॥ ११॥ कंसभ्रातरं द्रुमिलोत्पन्नमेव कंसमित्रिभ्रातू न त्वो-

चर्कषं च महारङ्गे मन्वात्रिंशत्कम्य केशवः ॥ केशेषु तं बलाद्गृह्य कंसं कृष्टार्हतां गतम् ॥८२॥ कृष्यमाणस्स कृष्णेन भोजराजो महाद्युतिः ॥ समा-
जवाटे परिखां देहकृष्टां चकार ह ॥८३॥ समाजवाटे क्रीडित्वा विद्वष्य च गतायुषम् ॥ कृष्णो विसर्जयामास कंसदेहमदूरतः ॥८४॥ धरण्यां
मृदितः शिश्ये तस्य देहस्सुखोचितः ॥ क्रमेण विपरीतेन पांसुभिः परुषीकृतः ॥८५॥ तस्य तद्भट्टनं श्यामं सुताक्षं मुकुटं विना ॥ न विभाति
विपर्यस्तं विपलाशं यथाम्बुजम् ॥८६॥ असंश्रामहतः कंसस्स बाणैरपरिक्षितः ॥ केशाग्राहान्निरस्तासुवीरमार्गान्निराकृतः ॥८७॥ तस्य देहे प्रका-
शन्ते सहसा केशवार्पिताः ॥ मांसच्छेदघनास्सर्वे नखाग्रा जीवितच्छिदः ॥८८॥ तं हत्वा पुण्डरीकाक्षः प्रहर्षाद्विगुणप्रभः ॥ वक्न्दे वसुदेवस्य
पादौ निहतकण्टकः ॥८९॥ मातुश्च शिरसा पादौ निपीडय यदुनन्दनः ॥ सासिञ्चत्प्रस्रवोत्पीडेः कृष्णमानन्दनिःसृतैः ॥९०॥ यादवांश्चैव
तान्सर्वान्यथास्थानं यथावयः ॥ पप्रच्छ कुशलं कृष्णो दीप्यमानः स्वतेजसा ॥९१॥ बलदेवोपि धर्मात्मा कंसभ्रातरमृच्छितम् ॥ बाहुभ्यामेव
तरसा सुनामानमपथयत् ॥९२॥ तौ जितारी जितक्रोधौ चिरविश्रापितौ व्रजे ॥ स्वपितुर्भवनं वीरौ जमदुर्हृष्टमानसौ ॥९३॥ इति श्रीमहा-
भारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि कंसवधो नाम त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ भर्तारं पतितं दृष्ट्वा क्षीणपु-
ण्यमिव ग्रहम् ॥ कंसपत्न्यो हतं कंसं समन्तात्पर्यवारयन् ॥ १ ॥ तं महाशयने सुप्तं क्षितिनथं गतायुषम् ॥ भार्यास्म दृष्ट्वा शोचन्ति मृग्यो मृ-
गपतिं यथा ॥ २ ॥ हा हतास्म महानाहो हताशा हतबान्धवाः ॥ वीरपत्न्यो हते वीरे त्वयि वीरव्रतप्रिये ॥ ३ ॥ इमामवस्थां पश्यन्त्यः पश्चिमां
तव नैष्ठिकीम् ॥ कृपणं राजशाहूलं विलपामस्सबान्धवाः ॥ ४ ॥

प्रसेनिम् ॥ १२ ॥ ताविति । बाह्याभ्यन्तरशत्रुजयिनाविति विशेषणद्वयार्थः ॥ १३ ॥ इति श्रीहारीशे विष्णुपर्वणि टीकायां त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥ अथैकत्रिंशे त्वध्याये
खिलाः कंसयोषिताम् ॥ मातुश्च मन्त्रणं पत्युर्विज्ञानिः कंसघातिनः ॥ १ ॥ भर्तारं पतितं दृष्ट्वादि । स्पष्टार्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

पाठा०-१ संख्ये इति । २ हतं मृगपतिमिति ।

॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥
छिन्नमूलस्म संवृताः परित्यक्तास्त्वया विभो ॥ त्वयि पञ्चत्वमापन्ने नाथस्माकं महाबले ॥५॥ को नः कोपपरीताङ्गी रतिसंगलालसाः ॥ लता
इव विचेष्टन्तिशयनीयानि नेष्यति ॥ ६ ॥ इदं ते सदृशं सौम्य हृद्यनिश्वासासारतम् ॥ दहत्यक्रौं मुखं कान्तं निस्तोयमिव पङ्कजम् ॥ ७ ॥ इमे ते
श्रवणे शून्ये न शोभेते विकुण्डले ॥ शिरोधारायां संलीने सततं कुण्डलप्रिये ॥ ८ ॥ क ते स मुकुटो वीर सर्वज्ञविभूषितः ॥ अत्यर्थं शिरसो
लक्ष्मीं यो दधारार्कसप्रभाम् ॥ ९ ॥ अनेन हि कलत्रेण तवान्तःपुरशोभिना ॥ कथं दीनेन कर्तव्यं त्वयि लोकान्तरं गते ॥ १० ॥ ननु नाम
स्त्रियस्साध्यः प्रियभोगेष्ववञ्चिताः ॥ पर्तानामपरित्याज्यास्स त्वं नस्त्यज्य गच्छसि ॥ ११ ॥ अहो कालो महावीर्यो येन पर्यायकर्मणा ॥ कालतु-
ल्यस्सपत्नानां त्वं क्षिप्रमपनीयसे ॥ १२ ॥ वयं दुःखेष्वनुचितास्सुखेष्वेव त्वयैधिताः ॥ कथं वत्स्याम विधवा नाथ कार्पण्यमाश्रिताः ॥ १३ ॥
स्त्रीणां चारित्रलुब्धानां पतिरेकः परा गतिः ॥ त्वं हि नस्मा गतिश्चिन्ना कृतान्तेन वलीयसा ॥ १४ ॥ वैधव्येनाभिभूतास्म शोकसंतप्तमानसाः ॥
रोदितव्यहृदे मग्नाः क्व गच्छामस्त्वया विना ॥ १५ ॥ सह त्वया गतः कालस्त्वदङ्गुलीडितं कृतम् ॥ क्षणेन त्वद्दिहीनास्म अनित्या हि नृणां
गतिः ॥ १६ ॥ अहो बलविहीनास्म विपन्ने त्वयि मानद ॥ एकदुष्कृतकारिण्यस्सर्वा वैधव्यलक्षणाः ॥ १७ ॥ त्वया स्वर्गप्रतिच्छन्दैर्ललिता-
स्म रतिप्रियाः ॥ त्वयि कामवशास्सर्वाः स नस्त्यज्य क्व गच्छसि ॥ १८ ॥ अस्माकं त्वमनाथानां नाथो ह्यसि सुरोपम ॥ आसां विलपमानानां कुररी-
णामिव प्रभो ॥ प्रतिवाक्यं जगन्नाथ दातुमर्हसि मानद ॥ १९ ॥ एवमार्तकलत्रस्य शाम्यमानेषु बन्धुषु ॥ गमनं ते महाभाग दारुणं प्रतिभाति नः ॥
॥ २० ॥ नूनं कान्ततराः कान्त परलोके वरस्त्रियः ॥ यतस्त्वं प्रस्थितो वीर विहायमं गृहे जनम् ॥ २१ ॥ किं नु ते कारणं वीर भार्यास्वेतासु भू-
रिद ॥ आर्तनादं रुदन्तीषु यन्मोहान्नावबुध्यसे ॥ २२ ॥ अहो निष्करुणा यात्रा नराणामैर्ध्वदैहिका ॥ यत्परित्यज्य दारास्त्वान्निरपेक्षा व्रजन्ति
हि ॥ २३ ॥ अपतित्वं स्त्रियाश्चेथो न तु शूरः पतिः स्त्रियाः ॥ स्वर्गस्त्रीणां प्रियाद्दूरास्तेषामपि च ताः प्रियाः ॥ २४ ॥ अहो क्षिप्रमदृश्येन नय-
ता त्वां रणप्रियम् ॥ प्रहृतं नः कृतान्तेन सर्वासामन्तरात्मसु ॥ २५ ॥ हत्वा जरासन्धवलं जित्वा यक्षांश्च संयुगे ॥ कथं मानुषमात्रेण हतस्त्वं ज-
गतीतले ॥ २६ ॥ इन्द्रेण सह संग्रामं कृत्वा सायकविश्रहम् ॥ अमर्त्यैरजितो युद्धे मर्त्येणासि कथं हतः ॥ २७ ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥
 त्वया सागरमक्षोभ्यं विक्षोभ्य शरवृष्टिभिः ॥ रत्नसर्वस्वरहरं जित्वा पाशधरं कृतम् ॥ २८ ॥ त्वया पौरजनस्यार्थे मन्दं वर्षति वासवे ॥ सायकैर्जलदान्
 जित्वा बलाद्धर्षं प्रवर्तितम् ॥ २९ ॥ प्रतापावनतास्सर्वे तव तिष्ठन्ति पार्थिवाः ॥ प्रेषयन्तो वराहाणि रत्नान्याच्छादनानि च ॥ ३० ॥ तवैवं देवक-
 लस्य दृष्टवीर्यस्य शत्रुभिः ॥ कथं प्राणान्तकं घोरमीदृशं भयमागतम् ॥ ३१ ॥ प्राप्तास्मो विधवाऽब्दं त्वयि नाथे निपातिते ॥ अप्रमत्ताः प्रम-
 तेन कृतान्तेन निराकृताः ॥ ३२ ॥ यद्येवं नाथ गन्तव्यं यदि वा विस्मृता वयम् ॥ वाङ्मात्रेणापि यामीति वक्तव्ये कः परिश्रमः ॥ ३३ ॥ प्रसी-
 द नाथ भीतास्म्य पादौ ते याम मूर्द्धभिः ॥ अलं दूरप्राप्तेन निवर्तस्व नराधिप ॥ ३४ ॥ अहो वीर कथं शेषे निषण्णस्तृणपांसुषु ॥ शयानस्य हि
 ते भूमौ कस्माद्वोद्विजते वपुः ॥ ३५ ॥ केन सुप्तप्रहारोऽयं दत्तोस्माकमर्तकितः ॥ प्रदत्तं केन सर्वासु नारीष्वेवं सुदारुणम् ॥ ३६ ॥ रुदितानुशयो
 नार्यो जीवन्त्याः परिदेवनम् ॥ किं वयं सति गन्तव्ये सह भर्त्रा रुदामहे ॥ ३७ ॥ एतस्मिन्नन्तरे दीना कंसमाता प्रवेपती ॥ क्व मे वत्सः क्व मे पुत्र
 इति रोहयती भृशम् ॥ ३८ ॥ सापश्यन्निहतं पुत्रं निष्प्रभं शशिनं यथा ॥ हृदयेन विदूषेन दीनमुत्सङ्गे पुत्रगृद्धिनी ॥ कृत्वा पुत्रेति कारुण्यं विलया-
 हा हतास्मीति वाशती ॥ स्तुषाणामार्तनादेन विललाप सरोदं च ॥ ४० ॥ सा तस्य वदनं दीनमुत्सङ्गे पुत्रगृद्धिनी ॥ कृत्वा पुत्रेति कारुण्यं विलया-
 पार्तया गिरा ॥ ४१ ॥ पुत्र शूरव्रते युक्तं ज्ञातीनां नन्दिवर्द्धन ॥ किमिदं त्वरितं वत्स प्रस्थानं कृतवानसि ॥ ४२ ॥ प्रमुत्तश्चातिविवृते किं पुत्र
 नियमं विना ॥ वत्स नैवंविधा भूमौ शरते कृतलक्षणाः ॥ ४३ ॥ रावणेन पुरा गीतश्चोकोऽयं साधुसंमतः ॥ बलज्येष्ठेन लोकेषु राक्षसानां समागमे
 ॥ ४४ ॥ एवमूर्जितवीर्यस्य मम देवनिघातिनः ॥ बान्धवेष्वभ्यो भयं घोरं दुर्निवार्य भविष्यति ॥ ४५ ॥ तथैव ज्ञातिलुब्धस्य मम पुत्रस्य धीमतः ॥
 ज्ञातिभ्यो भयमुत्पन्नं शरीरान्तकरं महत् ॥ ४६ ॥ सा पतिं भूपतिं वृद्धमुग्रसेनं विचेतसम् ॥ उवाच रुदती वाक्यं विवस्ताहरिणी यथा ॥ ४७ ॥
 एव्होहि राजञ्जुद्धात्मनपश्य पुत्रं जनेश्वरम् ॥ शयानं वीरशयने वज्राहतमिवाचलम् ॥ ४८ ॥ अस्य कुर्मो महाराज निर्याणसदृशी क्रियाम् ॥
 प्रेतत्वमुपपन्नस्य गतस्य यमसादनम् ॥ ४९ ॥ वीरभोग्यानि राज्यानि वयं चापि पराजिताः ॥ गच्छ विज्ञाप्यतां कृष्णः कंससत्कारकारणात् ॥ ५० ॥
 मरणान्तानि वैराणि ज्ञान्ते शान्तिर्भविष्यति ॥ प्रेतकार्याणि कार्याणि मृतः किमपराध्यते ॥ ५१ ॥
 ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥

॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ इति श्रीहो० एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ ॥ ६० ॥ द्वित्रिंशोऽध्यायः ॥ उग्रसेनाभिषेकश्च
कंससंस्कारपूर्वकः ॥ १ ॥ उग्रसेनः विषपीतः पतिविषः ॥ १ ॥ पश्चानुतापात्यश्वात्तापाच्छान्दसस्तकारलोपः ॥ २ ॥ तस्मिन्तस्याम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ स्त्रीणां परिदेवितमा-
एवमुक्त्वा पतिं भोजं केशानरुच्य दुःखिता ॥ पुत्रस्य सुखमक्षन्ती विललापैव सा भृशम् ॥ ६२ ॥ इमास्ते किं करिष्यन्ति भार्या राजन्सुखोपि-
ताः ॥ त्वां पतिं सुपतिं प्राप्य या विपन्नमनोरथाः ॥ ६३ ॥ इमं ते पितरं वृद्धं कृष्णस्य वशवर्तिनम् ॥ कथं द्रक्ष्यामि शुष्यन्तं कासारसलिलं यथा
॥ ६४ ॥ अहं ते जननी पुत्र किमर्थं नाभिभाषसे ॥ प्रस्थितो दीर्घमध्वानं परित्यज्य प्रियं जनम् ॥ ६५ ॥ अहो वीराल्पभाग्यायाः कृतान्तेनाभिवर्तिना ॥
आच्छिद्य मम संदायो नीयसे नयकोविदः ॥ ६६ ॥ दानमानगृहीतानि तृप्तान्येतानि तैर्गुणैः ॥ रुदन्ति तव भृत्यानां कुलानि कुलयूथप ॥ ६७ ॥
उत्तिष्ठ नरशार्दूल दीर्घबाहो महाबल ॥ त्राहि दीनं जनं सर्वं पुरमन्तःपुरं यथा ॥ ६८ ॥ रुदतीनां भृशार्तानां कंसस्त्रीणां सुविस्तरम् ॥ जगामास्तं
दिनकरः संध्यारागेण रञ्जितः ॥ ६९ ॥ इति श्रीमहाभारते विलेपु ह० कंसस्त्रीविलापो नामैकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ उग्रसेनस्तु
कृष्णस्य समीपं दुःखितो ययौ ॥ पुत्रशोकाभिस्तप्तो विषपीत इव श्वसन् ॥ १ ॥ स ददर्श गृहे कृष्णं यादवैः परिवारितम् ॥ पश्चानुतापाद्व्याय-
न्तं कंसस्य निधनाविलम् ॥ २ ॥ कंसनारीविलापांश्च श्रुत्वा स करुणान्वहून् ॥ गर्हमाणं तथात्मानं तस्मिन्थादवसंसदि ॥ ३ ॥ अहो मयातिवा-
ल्येन रोषादोषानुवर्तिना ॥ वैधव्यं स्त्रीसहस्राणां कंसस्यास्य वधे कृतम् ॥ ४ ॥ कारुण्यं खलु नारीषु प्राकृतस्यापि जायते ॥ एवमर्तं रुदन्तीषु
मया भर्तारि पातिते ॥ ५ ॥ परिदेवितमात्रेण शोकः खलु विधीयते ॥ कृतान्तस्यानभिज्ञानां स्त्रीणां कारुण्यसंभवः ॥ ६ ॥ कंसस्य हि वधश्चेयान्प्रागे-
वाभिमतो मम ॥ सतामुद्रेजनीयस्य पापेष्वभिरतस्य च ॥ ७ ॥ लोके पतितवृत्तस्य परुषस्याल्पमेधसः ॥ अकिष्टं मरणं श्रेयो न विद्विष्टस्य जीवितम्
॥ ८ ॥ कंसः पापपरश्चैव साधूनामप्यसंमतः ॥ धिक्शब्दपतितश्चैव जीविते चास्य का दया ॥ ९ ॥ स्वर्गे तपोभृतां वासः फलं पुण्यस्य कर्मणः ॥
इहापि यशसा युक्तस्वर्गस्थैरवधार्यते ॥ १० ॥ यदि स्युर्निर्वृता लोकास्तस्युश्च धर्मपराः प्रजाः ॥ नरा धर्मप्रवृत्ताश्च न राजाननयस्स्पृशेत् ॥ ११ ॥
नियग्रहे दुष्टवृत्तीनां कृतान्तः कुरुते फलम् ॥ इष्टधर्मेषु लोकेषु कर्तव्यं पारलौकिकम् ॥ १२ ॥
त्रेण कृतान्तस्यापि शोको विधीयत इति योजना ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ स्वर्गस्थैस्तुल्य इति शेषः ॥ १० ॥ राज्ञां नृपान् ॥ ११ ॥ कुरुते ददाति ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥ विपरीतस्य पापस्य ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ प्रतीच्छन्तु अङ्गीकुर्वन्तु ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥
अतीव देवा रक्षन्ति नरं धर्मपरायणम् ॥ कर्तारस्सुलभा लोके दुष्कृतस्य हि कर्मणः ॥ १३ ॥ हतस्सोऽयं मया कंसस्साध्वेतदवगम्यताम् ॥ मूल-
च्छेदकृतस्तस्य विपरीतस्य कर्मणः ॥ १४ ॥ तदेव सान्त्वयतां सर्वशोकार्तैः प्रमदाजनः ॥ पौराश्च पुर्यां श्रेण्यश्च सान्त्वयन्तां सर्व एव हि ॥ १५ ॥
एवं ब्रुवति गोविन्दे विवेशावनताननः ॥ उग्रसेनो यदून्महा पुत्राकिल्बिषशङ्कितः ॥ १६ ॥ स कृष्णं पुण्डरीकाक्षमुवाच यदुसंसदि ॥ बाष्पसोदग्ध-
या वाचा दीनया सज्जमानया ॥ १७ ॥ पुत्रो नित्यापितः क्रोधान्नतो यस्यां दिशं रिपुः ॥ स्वधर्माधिगता कीर्तिर्नाम विश्रावितं भुवि ॥ १८ ॥ स्था-
पितं सत्सु माहात्म्यं शङ्कितारिषवः कृताः ॥ स्थापितो यादवो वंशो गर्वितास्सुहृदः कृताः ॥ १९ ॥ सामन्तेषु नरेन्द्रेषु प्रतापस्ते प्रकाशितः ॥
मित्राणि त्वां भजिष्यन्ति संश्रियिष्यन्ति पार्थिवाः ॥ २० ॥ प्रकृतयेनुयास्यान्ति स्तोष्यन्ति त्वां द्विजातयः ॥ संधिविश्रहस्यस्त्वां प्रणमिष्यन्ति
मन्त्रिणः ॥ २१ ॥ हस्यधरसंपूर्णं पदातिगणसंकुलम् ॥ प्रतिगृहाण कृष्णेदं कंसस्य बलमव्ययम् ॥ २२ ॥ धनं धान्यं च यत्किञ्चिद्रत्नान्याच्छा-
दनानि च ॥ प्रतीच्छन्तु नियुक्ता वै त्वदीयाः कृष्ण पूरुषाः ॥ २३ ॥ स्त्रियो हिरण्यं यानानि यदन्यद्रसु किञ्चन ॥ एवं हि विहिते योगे पर्याप्ते कृष्ण
विग्रहे ॥ २४ ॥ प्रतिष्ठितायां मेदिन्यां यदूनां शङ्खसूदन ॥ त्वं गतिश्चागतिश्चैव यदूनां यदुनन्दन ॥ २५ ॥ शृणुष्व वदतां वीर कृपणानामिदं वचः ॥
अस्य त्वत्कोपदग्धस्य कंसस्याशुभकर्मणः ॥ २६ ॥ तव प्रसादोद्विन्द प्रेतकार्यं क्रियेत ह ॥ तस्य कृत्वा नरेन्द्रस्य विपन्नस्योऽव्यदोहिकम् ॥ २७ ॥
संशुषोहं सभार्यश्च चरिष्यामि मृगस्तह ॥ प्रेतसत्कारमात्रेण कृते बान्धवकर्मणि ॥ २८ ॥ आनृत्यं लौकिकं कृष्ण गताः किल भवन्ति हि ॥ तस्या-
ग्निं पश्चिमं कृत्वा चितिस्थाने विधानतः ॥ तोयप्रदानमात्रेण कंसस्यानुष्यमधुयाम् ॥ २९ ॥ एतत्ते कृष्ण विज्ञाप्य स्नेहेन मयि युज्यताम् ॥ प्रा-
प्नोति सुगतिं तत्र कृपणः पश्चिमां क्रियाम् ॥ ३० ॥ एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य कृष्णः परमविस्मितः ॥ प्रत्युवाचोपसेनं वै सान्त्वपूर्वमिदं वचः ॥ ३१ ॥
कालयुक्त्वमिदं तात तवैतद्यत्प्रभाषितम् ॥ सदृशं राजशालूळ वृत्तस्य च कुलस्य च ॥ ३२ ॥ यत्त्वमेवविधो ब्रूवे गतेऽर्थे दुरतिक्रमे ॥ प्राप्स्यते नृप
सत्कारं कंसः प्रेतगतापि सन् ॥ ३३ ॥ कुले महति ते जन्म वेदान्विदितवानसि ॥ कथं न ज्ञायते तात नियतिर्दूरतिक्रमा ॥ ३४ ॥ स्थावरणां च
भूतानां जङ्गमानां च पार्थिव ॥ पूर्वजन्मकृतं कर्म कालेन परिपच्यते ॥ ३५ ॥
॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ दृश्यते भोगेनानुभूयते ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ परायणपरः परस्य कर्मणोऽयं गमनं तत्परस्तदधीनः कालोऽपि कर्मार्थिनः तेन स्वकर्मणैवायं मृत इत्यर्थः । अहं तु निमित्तमात्रं शस्त्रवदिति भावः । यथोक्तम् । स्वकर्मैव नरं हन्ति न शस्त्ररिपुमुत्सवः । नेति नेत्यं न वा सत्यं चोरहत्यावलम्बत इति ॥ ४५ ॥

श्रुतवन्तोऽर्थवन्तश्च दातारः प्रियदर्शनाः ॥ ब्रह्मण्या नयसंपन्ना दीनानुग्रहकारिणः ॥ ३६ ॥ लोकपालसमास्तात महेन्द्रसमविक्रमाः ॥ क्षितिपालाः कृतान्तेन नीयन्ते नृपसत्तम ॥ ३७ ॥ धार्मिकास्सर्वभावज्ञाः प्रजापालनतत्पराः ॥ क्षत्रधर्मपरा दान्ताः कालेन निधनं गताः ॥ ३८ ॥ स्वयमात्मकृतं कर्म शुभं वा यदि वाशुभम् ॥ प्राप्ते काले तु तत्कर्म दृश्यते सर्वदेहिनाम् ॥ ३९ ॥ एषा ह्यन्तर्हिता माया दुर्विज्ञेया सुरैरपि ॥ यथायं मुह्यते लोको ह्यत्र कर्मैव कारणम् ॥ ४० ॥ कालेनाभिहतः कंसः पूर्वकर्मप्रचोदितः ॥ नह्यहं कारणं तत्र कालः कर्म च कारणम् ॥ ४१ ॥ सूर्यसोममयं तात कृतं स्थावरजङ्गमम् ॥ कालेन निधनं गत्वा कालेनैव च जायते ॥ ४२ ॥ स कालस्सर्वभूतानां निग्रहानुग्रहे रतः ॥ तस्मात्सर्वाणि भूतानि कालस्य वशगानि वै ॥ ४३ ॥ स्वदोषैरेव दुग्धस्य सूनोस्तव नराधिप ॥ नाहं वै कारणं तत्र ब्रालस्तत्र च कारणम् ॥ ४४ ॥ अथ बाहं भविष्यामि कारणं नात्र संशयः ॥ परायणपरः कालः किं कारिष्यत्यकारणः ॥ ४५ ॥ कालस्तु कलव । जन्दुर्विज्ञेया हि सा गतिः ॥ परावरविशेषज्ञा यां यान्ति समदर्शिनः ॥ ४६ गतिः कालस्य सा येन सर्वं कालस्य गोचरम् ॥ ब्रवीमि यदहं तात । दनुष्ठीयतां वचः ॥ ४७ ॥ नहि राज्येन मे कार्यं नाप्यहं नृप काङ्क्षितः ॥ न चापि राज्यलुब्धेन मया कंसो निपातितः ॥ ४८ ॥ किंतु लोकहितार्थाय कीर्त्यर्थं च सुतस्तव ॥ व्यङ्गभूतः कुलस्यास्य सानुजो विनिपातितः ॥ ४९ ॥ अहं स एव गोमध्ये गोपैः सह वनेचरः ॥ प्रीतिमान्विचरिष्यामि कामचारी यथा गर्जः ॥ ५० ॥ एतावच्छतशोऽथेवं सत्येनैतद्ब्रवीमि ते ॥ न मे कार्यं नृपत्वेन विज्ञाप्यं क्रियतामिदम् ॥ ५१ ॥ भवान्राजास्तु भान्यो मे यदूनामशर्णाः प्रभुः ॥ विजयायाभिषिच्यस्व स्वराज्ये नृपसत्तम ॥ ५२ ॥ यदि ते मात्प्रियं कार्यं यदि वा नास्ति ते व्यथा ॥ मया निष्ठुं राज्यं स्वं चिराय प्रतिगृह्यताम् ॥ ५३ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा तु वचनं नोत्तरं प्रत्यभाषत ॥ ब्रीडिताधोमुखं तं तु राजानं यदुसंसदि ॥ ५४ ॥

सा गतिः या कालात्परा मोक्षरूपा ॥ ४६ ॥ येन कर्मणा । तत् वचः वचनप्रतिपादं कर्माविष्ठीयताम् ॥ ४७ ॥ काङ्क्षितः काङ्क्षा सज्जता यस्य तादृशः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥

॥ ५५ ॥ पुरीमर्गे पुरयवेशमर्गे ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ ७४ ॥ त्रयस्त्रिंशे त्व
 आध्याये विद्यां पत्रं गुरोर्मुखात् ॥ लब्ध्वा तस्मै वरं दत्त्वा प्रत्यायाता विनीयते ॥ १ ॥ २ ॥ काश्यं काशिशेजम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ श्रुतिधरो श्रवणमात्राह्णिगौ ॥ ६ ॥ चतुष्पादं
 अभिषेकेण गोविन्दो योजयामास धर्मेवित् ॥ स बद्धमुकुटश्श्रीमानुग्रसेनो महाद्युतिः ॥ चकार सह कृष्णेन कंसस्य नियनक्रियाम् ॥ ५५ ॥ तं सर्वे
 यादवा मुख्या राजानं कृष्णज्ञासनात् ॥ अनुजगमुः पुरीमर्गे देवा इव शतक्रतुम् ॥ ५६ ॥ रजन्यां तु निवृत्तायां ततस्म्यै विराजिते ॥ पश्चिमं कंस-
 संस्कारं चक्रुस्ते यदुपुङ्गवाः ॥ ५७ ॥ शिविकायामथारोप्य कंसदेहं यथाक्रमम् ॥ नैष्ठिकेन विधानेन चक्रुस्ते कंससत्क्रियाम् ॥ ५८ ॥ स नीतो यमु-
 नतीरमुत्तमं नृपतेः सुतः ॥ सत्कृतश्च यथान्यायै नैधनेन चिताग्निना ॥ ५९ ॥ तथैव भ्रातरं चास्य मुनामानं महाभुजम् ॥ संस्कारं लम्भयामासुः सह
 कृष्णेन यादवाः ॥ ६० ॥ ताभ्यां ते सलिलं चक्रुर्वृष्णयन्त्रकपुरोगमाः ॥ अक्षयं चास्तु प्रतेभ्यो भाषमाणाः पुनः पुनः ॥ ६१ ॥ हिरण्यस्य सुवर्णस्य दु-
 श कोटीस्तथा हरिः ॥ गावो रत्नानि वासांसि ग्रामान्नगरसंमतात् ॥ ६२ ॥ द्वादौ कंसं समुद्दिश्य ब्राह्मणेभ्यो नृपोत्तमः ॥ अक्षयं चापि विप्रेभ्यो भाष-
 माणाः पुनः पुनः ॥ ६३ ॥ तयोस्ते सलिलं दत्त्वा यादवा दीनमानसाः ॥ पुरस्कृत्योग्रसेनं वै विविशुर्मथुरां पुरीम् ॥ ६४ ॥ इति श्रीमहाभारते वि-
 लेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि उग्रसेनाभिषेककंससंस्कारकथनं नाम द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ ७४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स कृष्णस्तत्र बलवात्रो-
 ह्णिणेन संगतः ॥ मथुरां यादवाकीर्णां पुरीं तां सुखमावसत् ॥ १ ॥ प्रातयौवनदेहस्तु युक्तो राजश्रिया ज्वलन् ॥ चचार मथुरां वीरस्स रत्नाकरभू-
 षणाम् ॥ २ ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य सहितौ रामकेशवौ ॥ गुरुं सान्दीपनिं काश्यमवन्तिपुरवासिनम् ॥ ३ ॥ धनुर्वेदचिकीर्षार्थमुभौ तावभिजग-
 तुः ॥ निवेद्य गोत्रं स्वाध्यायमाचारेणभ्यलङ्कृतौ ॥ ४ ॥ शुश्रूषु निरङ्काराबुभौ रामजनार्दनौ ॥ प्रतिजग्राह तौ काश्यो विद्याः प्रादाच्च केषलाः
 ॥ ५ ॥ तौ च श्रुतिधरौ वीर यथावत्प्रतिपद्यताम् ॥ अहोरात्रैश्चतुष्पष्ट्या साङ्गवेदमधीयताम् ॥ ६ ॥ चतुष्पादं धनुर्वेदं शस्त्रग्रामं संसंग्रहम् ॥ अचिरेणैव
 कालेन गुरुस्तावभ्यामीक्षयत् ॥ ७ ॥ अतीवामानुर्षो मेधां चिन्तयित्वा तयोर्गुरुः ॥ मेने तावगतौ वीरौ देवौ चन्द्रादिवारौ ॥ ८ ॥ ददर्श च महा-
 त्मानाबुभौ तावपि पर्वसु ॥ पूजयन्तौ महादेवं साक्षाद्विष्णुं व्यवस्थितम् ॥ ९ ॥ गुरुं सान्दीपनिं कृष्णः कृतकृत्योभ्यभाषत ॥ गुर्वर्थं किं ददानीति
 रामेण सह भारत ॥ १० ॥ तयोः प्रभावं स ज्ञात्वा गुरुः प्रोवाच हृष्टवान् ॥ पुत्रमिच्छाम्यहं दत्तं यो मृतो लवणम्भसि ॥ ११ ॥

दीक्षासंग्रहसिद्धियोगाख्यैश्चतुर्भिः पदैरुपेतम् संग्रहं मरहस्यम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ तयोश्चन्द्रमहर्ष्यत्समुमाय तदाराध्यत्वेन कृष्णं प्रत्यक्षेणैव ददर्शेत्याह ॥ ददर्श चेति ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

तं मृतं मे ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ तस्य वैवस्वतेन दत्तानि ॥ २३ ॥ तस्य वैवस्वतस्य दत्तैरिति
 पुत्र एकोपि मे जातस्स चापि तिमिना हतः ॥ प्रभासे तीर्थयात्रायां तं मे त्वंपुनराय ॥ २४ ॥ तथेत्येवाब्रवीत्कृष्णो रामस्यानुमते स्थितः ॥ गत्वा
 समुद्रं तेजस्वी विवेशान्तर्जलं हरिः ॥ २५ ॥ समुद्रः प्राञ्जलिभूत्वा दर्शयामास स्वं तदा ॥ तमाह कृष्णः कासौ भोः पुत्रस्सांदिपनेरिति ॥ २६ ॥
 समुद्रः प्रत्युवाचेदं दैत्यः पञ्चजनो महान् ॥ तिमिररूपेण तं बालं शस्तवानिति माधव ॥ २७ ॥ उत्पथ्य सलिलादस्माद् शस्तवानिति भारत ॥ स
 पञ्चजनमाद्य जघान पुरुषोत्तमः ॥ न चाससाद् तं बालं गुरुपुत्रं तदाच्युतः ॥ २८ ॥ स तु पञ्चजनं हत्वा शङ्खं लेभे जनार्दनः ॥ यस्तु देवमनु-
 व्येषु पाञ्चजन्य इति श्रुतः ॥ २९ ॥ ततो वैवस्वतपुरं जगाम पुरुषोत्तमः ॥ ततो यमोऽभ्युपागम्य ववन्दे तं गदाधरम् ॥ ३० ॥ तमुवाचाथ
 वै कृष्णो गुरुपुत्रः प्रदीयताम् ॥ तयोस्तत्र तदा युद्धमासीद्विरतरं महत् ॥ ३१ ॥ ततो वैवस्वतं धोरं निर्जित्य पुरुषोत्तमः ॥ आससाद् च तं
 बालं गुरुपुत्रं तदाच्युतः ॥ ३२ ॥ आनिनाय गुरोः पुत्रं चिरं नष्टं यमक्षयात् ॥ ततस्सांदिपनेः पुत्रः प्रभावादिभित्तौ जसः ॥ ३३ ॥ दीर्घकाल-
 गतः प्रेतः पुनरासीच्छरीरवान् ॥ तद्दर्शक्यमचिन्त्यं च दृष्ट्वा सुमहद्दुःखम् ॥ ३४ ॥ सर्वेषामेव भूतानां विस्मयस्समजायत ॥ स गुरोः पुत्रमादाय
 पाञ्चजन्यं च माधवः ॥ रत्नानि च महाहाणि पुनरायाजगत्प्रभुः ॥ ३५ ॥ राक्षसैस्तस्य रत्नानि महाहाणि बहूनि च ॥ आनाय्यवेदयामास गुरवे
 वासवानुजः ॥ ३६ ॥ गदापरिघयुद्धेषु सर्वास्त्रिषु च तावुभौ ॥ अचिरान्मुख्यतां प्राप्तौ सर्वलोके धनुर्भूताम् ॥ ३७ ॥ ततस्सांदिपनेः पुत्रं तद्ग-
 पयसं तदा ॥ प्रादात्कृष्णः प्रतीतात्मा सह रत्नैरदारधीः ॥ ३८ ॥ चिरनष्टेन पुत्रेण काश्यप्सांदिपनिस्तदा ॥ समेत्य समुद्रे राजन्धूजयन्नामकेऽश्वौ
 ॥ ३९ ॥ कृतास्त्रौ तावुभौ वीरौ गुरुमामन्य सुव्रतौ ॥ आयातौ मथुरां भूयो वसुदेवसुतावुभौ ॥ ४० ॥ ततः प्रयुद्यथुस्सर्वे यादवा यदुनन्दनौ ॥
 सवाला दृष्टमनस उग्रसेनपुरोगमाः ॥ ४१ ॥ श्रेण्यः प्रकृतयैश्चैव मन्त्रिणस्सपुरोहिताः ॥ सवालवृद्धा सा चैव पुरी समभिवर्तत ॥ ४२ ॥ नान्दिदूतयौण्यवा-
 द्यन्तं तुष्टुश्च जनार्दनम् ॥ रथ्याः पताकामालिन्यो ब्राजन्ते स्म समन्ततः ॥ ४३ ॥ प्रहृष्टमुदितं सर्वमन्तःपुरमशोभत ॥ गोविन्दागमनेत्यर्थं यथै-
 वेन्द्रमहे तथा ॥ ४४ ॥ मुदिताश्चाथ गायन्ति राजमार्गेषु गायकाः ॥ तत्रासीत्प्रथिता गाथा यादवानां प्रियकरा ॥ ४५ ॥ गोविन्दरामौ संप्राप्तौ
 आतरौ लोकविश्रुतौ ॥ स्वे पुरे निर्भयास्सर्वे क्रीडन्त्यं सह बान्धवैः ॥ ४६ ॥

शेषः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ यदुनन्दनौ यदुनामानन्दयितारौ प्रत्युद्युः संमुखमगमन् ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ रैवतस्य पर्वतविशेषस्य ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ इति श्रीहरीवक्त्रे विष्णुपर्वणि टीकायां त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ अथाध्याये चतु-
 क्षिंशो दुहितृभ्यां प्रचेदितः ॥ जरासन्धो यदून् हन्तुं भवन् इति वण्यते ॥ १ ॥ २ ॥ राजगृहेश्वरो जरासन्धः दुहितृभ्याम् अस्मिन्प्राप्तिं संज्ञाभ्यां कंसमाभ्याभ्यां निवेदिते सति
 न तत्र कश्चिद्दर्शनो वा मलिनो वा विचेतनः ॥ मथुरायामभद्राजनो विन्दे समुपस्थिते ॥ ३५ ॥ वयांसि साधुवाक्यानि प्रहृष्टा गोहृद्यद्विषाः ॥ नरनारी-
 गणास्सर्वे भेजिरे मनसस्सुखम् ॥ ३६ ॥ शिवाश्च वाताः प्रबुधैर्विरजस्का दिशो दृश ॥ दैवतानि च दृष्टानि सर्वेष्वायतनेषु च ॥ ३७ ॥ यानि लि-
 ङ्गानि लोकस्य चासकृत्तयुगे पुरा ॥ तानि सर्वाण्यदृश्यन्त पुरीं प्राप्ते जनादने ॥ ३८ ॥ ततः काले शिवे पुण्ये स्यन्दनेनारिमर्दने ॥ हरियुक्तेन
 गोविन्दो विवेश मथुरां पुरीम् ॥ ३९ ॥ विज्ञानं मथुरां रम्यां तमुपेन्द्रमरिन्दमम् ॥ अनुजमुद्यदुगणशङ्करं देवगणा इव ॥ ४० ॥ वसुदेवस्य भवनं तत-
 स्तौ यदुनन्दनौ ॥ प्रविष्टौ हृष्यदनौ चन्द्रादित्याविवाचलम् ॥ ४१ ॥ परेण तेजसोपेतौ सुरेन्द्राविव रूपिणौ ॥ तावपुधानि विन्यस्य गृहे स्वे स्वैर-
 चारिणौ ॥ ४२ ॥ मुमुदाते यदुवरौ वसुदेवमुताबुभौ ॥ उद्यानेषु विचित्रेषु फलपुष्पावनामिषु ॥ ४३ ॥ चेरतुस्सुमहात्मानौ यादवैः परिवारितौ ॥
 रैवतस्य समीपेषु सरित्सु विमलासु च ॥ ४४ ॥ पद्मपत्रविवृद्धासु कारण्डव्युतासु च ॥ एवं तावैकानिमाणौ मथुरायां शुभाननौ ॥ उग्रसेनानुगौ
 भूत्वा कंचित्कालं मुमोदतुः ॥ ४५ ॥ इति श्रीमद्हरिवंशे विष्णुपर्वणि रामकृष्णप्रत्यागमनं नाम त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ ४४ ॥
 वेशम्पायन उवाच ॥ स कृष्णस्तत्र सहितो रौहिणेयेन संगतः ॥ मथुरां यादवाकीर्णौ पुरीं तां सुखमावसत् ॥ १ ॥ प्रातयौवनदेहस्तु युक्तौ
 राजश्रिया विभुः ॥ चचार मथुरां प्रीतः सवनाकरभूषणम् ॥ २ ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य राजा राजगृहेश्वरः ॥ शुश्राव निहतं कंसं दुहितृभ्यां
 महीपतिः ॥ ३ ॥ ततो नातिचिरात्कालाजरासन्धः प्रतापवान् ॥ आजगाम षडङ्गेन बलेन महतावृतः ॥ ४ ॥ जिवांसुर्हि यदून्कुद्धः कंसस्या-
 पचिर्नि स्मरन् ॥ अस्तिः प्राप्तिश्च नाम्ना ते मागधस्य सुते नृप ॥ ५ ॥ जरासन्धस्य कल्याण्यौ पतिश्राणिपयोधरे ॥ उभे कंसस्य ते भायै
 प्रादाद्बर्हद्भ्यो नृपः ॥ ६ ॥ स ताभ्यां मुमुदे राजा बध्वा पितरमाहुकम् ॥ समाश्रित्य जरासन्धमनाहत्य च यादवान् ॥ शूरसेनेश्वरो राजा यथा
 ते बहुशः श्रुतः ॥ ७ ॥ ज्ञातिकार्यार्थमिद्वथमुग्रसेनहिते रतः ॥ वसुदेवो भवन्नित्यं कंसो न ममृषे च तम् ॥ ८ ॥

॥ ३ ॥ षडङ्गेन रथगजतुरगपदातिष्यधान्यापणिकाभ्यैः षड्भिर्द्वैरुतेन ॥ ४ ॥ अपचिन्तिमानृण्यम् ॥ ५ ॥ बर्हद्भ्यो जरासन्धः ॥ ६ ॥ सः कंसः विकान्तः आहुकपत्रमुग्रसेनम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

पाठा ०-१ रवीन्द्र इवेति ।

॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ इति श्रीहर्षिंशो विष्णुपर्वणि टीकायां चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥
 पञ्चविंशे त्वथाध्याये मथुरामेत्य माधवः ॥ रोगघ नगरं सैन्यैश्चतुरङ्गैरितिर्यते ॥ १ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ निकषः स्पर्णनिकषवद्वलबलनिर्णयेहेतुः ॥ ६ ॥ बलं परे-
 रामकृष्णौ समाश्रित्य हते कसे दुरात्मनि ॥ उग्रसेनोभवद्राजा भोजवृष्यन्यकैर्वृतः ॥ ९ ॥ दुहितृभ्यां जरासंधः प्रियाभ्यां बलवाहृपः ॥ नोदितो
 वीरपत्नीभ्यामुपायान्मथुरां ततः ॥ १० ॥ कृत्वा सर्वं समुद्योगं क्रोधादग्निसमो ज्वलन् ॥ प्रतापावनता ये च जरासंधस्य पार्थिवाः ॥ ११ ॥ मि-
 त्राणि ज्ञातयश्चैव संयुक्ताः सुहृदस्तथा ॥ तमेवानुययुः सर्वे सैन्यैः समुदितैर्वृताः ॥ १२ ॥ मेघवासा महावीर्या जरासंधप्रियैषिणः ॥ कारुषो दन्त-
 वक्रश्च चेदिराजश्च वीर्यवान् ॥ १३ ॥ कलिङ्गाधिपतिश्चैव पौण्ड्रश्च बलिनांवरः ॥ साङ्गतिः केशिकश्चैव भीष्मकश्च नराधिपः ॥ १४ ॥ पुत्रश्च
 भीमकस्यापि रुक्मी मुख्यो धनुर्भृताम् ॥ वासुदेवार्जुनाभ्यां यः स्पर्द्धते स महाहवे ॥ १५ ॥ वेणुदारिद्रश्रुतर्वा च क्रथश्चैवांशुमानपि ॥ अङ्गराजश्च
 बलवान्वद्गानामधिपस्तथा ॥ १६ ॥ कौशल्यः काशिराजश्च दृशाणाधिपतिस्तथा ॥ सुखेश्वरश्च विक्रान्तो विदेहाधिपतिस्तथा ॥ १७ ॥ मद्राजश्च
 बलवान् त्रिगतानामथेश्वरः ॥ शाल्वराजश्च विक्रान्तो द्रुपदश्च महाबलः ॥ १८ ॥ यवनाधिपतिश्चैव भगदत्तश्च वीर्यवान् ॥ सौवीराजश्चैव्यश्च
 पाण्ड्यश्च बलिनांवरः ॥ १९ ॥ गान्धारराजस्सुबलो नम्रजिच्च महाबलः ॥ काश्मीराजो गोनर्दो द्रुपदादिपतिर्नृपः ॥ दुर्योधनादयश्चैव
 धार्तराष्ट्रा महाबलाः ॥ २० ॥ एते चान्ये च राजानो बलवन्तो महारथाः ॥ तमन्वयुर्जरासंधं विद्विषन्तो जनादनम् ॥ २१ ॥ ते शूरासेनाना-
 विश्य प्रभूतयवसेनानान् ॥ उषुस्सरुध्य मथुरां पुरस्कृत्य बलं तदा ॥ २२ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि मथुरोपरोधो नाम चतु-
 र्विंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥ ॥ ३४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ मथुरोपवने गत्वा निविष्टांस्तावराधिपान् ॥ अपश्यन्वृष्णयस्सर्वे पुरस्कृत्य जनादनम् ॥
 ॥ १ ॥ ततो हृष्टमनाः कृष्णो रामं वचनमब्रवीत् ॥ त्वरते खलु कार्यार्थो देवतानां न संशयः ॥ २ ॥ यथायं संनिवृष्टो हि जरासंधो नराधिपः ॥ ल-
 क्ष्यन्ते हि ध्वजाग्राणि स्थानां वातरंहसाम् ॥ ३ ॥ एतानि शशिकल्पानि नृपाणां विजिगीषताम् ॥ छत्राण्यार्यं विराजन्ते प्रोच्छित्तानि सितानि च ॥
 ॥ ४ ॥ अहो नृपरोधया विमलश्छत्रपङ्कयः ॥ अभिवर्तन्ति नःशुभ्रा यथा खे हंसपङ्कयः ॥ ५ ॥ काले खलु नृपः प्रातो जरासंधो महीपतिः ॥
 आवयोर्युद्धनिकषः प्रथमस्समरातिथिः ॥ ६ ॥ आर्ये तिष्ठव सहितावनुग्राप्ते महीपतौ ॥ युद्धारम्भः प्रयोक्तव्यो बलं तावद्विमृश्यताम् ॥ ७ ॥
 वां सैन्यं गतायुः चिरायुर्वेति विमृश्यताम् विचारणीयमित्यर्थः ॥ ७ ॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ पार्थिवे पृथ्वीस्थजस्योग्ये मृत्युमार्गे इत्यर्थः ॥ १० ॥ प्रोक्षितान्पद्मपत्रशुद्धासन्नमृत्युन् ॥ ११ ॥ स्थाने युक्तम् अस्याः भारावतरणमित्यर्थः । यतः इयं दिवं
गता दिवस्थं ब्रह्माणं प्रति शरणं गता ॥ १२ ॥ विविकं निर्जसम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ हेमकक्षैः सुवर्णशृङ्खलैः ॥ १६ ॥ प्रेङ्खमाणैः कूर्दमानैः ॥ १७ ॥ १८ ॥

अ ३६

एवमुक्त्वा ततः कृष्णस्त्वस्थस्त्रासंश्रामलालसः ॥ जरासंधवलं प्रेम्पुश्चकार बलदर्शनम् ॥ ८ ॥ वीक्षमाणश्च तान्सर्वानृपान्यदुर्वरोव्ययः ॥ आत्म-
नैवात्मनो वाक्यमुवाच हृदि मन्त्रवित् ॥ ९ ॥ इमे ते पृथिवीपालाः पार्थिवे वर्तमाने स्थिताः ॥ ये विनाशं गमिष्यन्ति शाल्मदृष्टेन कर्मणा ॥ १० ॥
प्रोक्षितान्बल्यिमान्मन्ये मृत्युना नृपपुङ्गवान् ॥ स्वर्गगामानि चाप्येषां वपूषि प्रचक्राशिरे ॥ ११ ॥ स्थाने भारपरिश्रान्ता वसुधेयं दिवं गता ॥
एषां नृपाणां मुख्यानां बलौघैरभिपीडिता ॥ १२ ॥ मही निरन्तरा चेयं बलराश्राभिसंवृता ॥ स्वल्पेन खलु कालेन विविकं पृथिवीतलम् ॥ १३ ॥
भविष्यति नरेन्द्रद्वैधैश्शतशो विनिपातितैः ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ जरासंधस्ततः क्रुद्धः प्रमुस्सर्वमहीक्षिताम् ॥ १४ ॥ नराधिपसहस्राधिरनुयातो
महद्युतिः ॥ व्यायतोदयतुरगैरमुयानैस्सुसमाहितैः ॥ १५ ॥ रथैस्सांश्रामिकयुक्तरसङ्गातिभिः क्वचित् ॥ हेमकक्षैर्महाघण्टैर्वारणैर्वारिदोषमैः ॥ १६ ॥
महामात्रोत्तमारूढैः कालिपतै रणकोविदैः ॥ स्वारूढैः सादिभित्तैः प्रेङ्खमाणैः प्रबलितैः ॥ १७ ॥ वाजिभिर्मघसंक्राज्ञैः ध्रुवद्विरिव पत्तिभिः ॥
खड्गचर्मधरोद्गैः पत्तिभिर्वलिनां वरैः ॥ १८ ॥ सहस्रसंख्यासंयुक्तरुतद्रिखारगैः ॥ एवं चतुर्विधैस्सैन्यैः कम्पमानैरिवाम्बुदैः ॥ १९ ॥ नृपः प्र-
यातो बलवान् जरासंधो धृतव्रतः ॥ स रथैर्मघनिघोषैर्गजैश्च मदसंयुतैः ॥ २० ॥ हेषमाणैश्च तुरगैः क्ष्वेडमानैश्च पत्तिभिः ॥ नादयानो दिशस्सर्वा-
स्तस्याः पुर्यां वनानि च ॥ २१ ॥ स राजा सागराकारस्सैन्यः प्रत्यदृश्यत ॥ तद्वलं पृथिवीशानां दृष्टयोधजनकुलम् ॥ २२ ॥ क्ष्वेडितास्फो-
टितरवं मेघसैन्यमिवावभौ ॥ रथैः पवनसंपातैर्गजैश्च जलदोषमैः ॥ २३ ॥ विमिश्रं सर्वतो भाति मत्तद्वि-
पसमाकुलम् ॥ घर्मान्ते सागरगतं यथाभ्रपटलं तथा ॥ २४ ॥ सबलस्ते महीपाला जरासंधपुरोगमाः ॥ परिवार्य पुरां सर्वे निवेशायोपचक्रिरे ॥
॥ २५ ॥ बभौ तस्य निविष्टस्य बलश्रीदिशविरस्य वै ॥ शुक्लपयन्तपूर्णस्य यथा रूपं महोदधेः ॥ २६ ॥ वीतरात्रे ततः काले समुत्सृष्टमहीक्षितः ॥
आरोहणार्थं पुर्यास्ते समीयुर्बुद्धलालसाः ॥ २७ ॥ समवार्याकृतास्सर्वे यमुनामनु ते नृपाः ॥ निविष्टा सन्ध्यासामुद्रकालकुतूहलाः ॥ २८ ॥

॥ १९ ॥ २० ॥ वनानि च नादयानः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ विमिश्रं सैन्यमिति शेषः ॥ २४ ॥ निवेशाय स्थानपरिग्रहाय ॥ २५ ॥ निवेशस्य सेनागृहस्य पदमयस्य
जाल्यभिषाग्येकवचनम् ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

॥ ४८ ॥

॥ २९ ॥ सकञ्चुकोष्णीषाः प्रतीहाराः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ योगात् वृत्तिनिरोधात् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ प्रासाः हस्तक्षेप्यमष्टाः । ऊर्ध्वं दुर्गे प्राकारोपरि निवाहन्तां प्रापयन्तु ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

तेषां सुतमुलः शब्दशुश्रुषे पृथिवीक्षिताम् ॥ युगान्ते भिद्यमानानां सागराणामिव स्वनः ॥ २९ ॥ तेषां सकञ्चुकोष्णीषास्थविरा वेत्रपाणयः ॥
चेरुर्मा शब्द इत्येवं वदन्तो राजशासनात् ॥ ३० ॥ तस्य रूपं बलस्यासीन्निशब्दस्तिमितस्य वै ॥ लीनमीनग्रहस्येव निशब्दस्य यथोदधेः ॥
॥ ३१ ॥ निशब्दस्तिमिते तस्मिन्योगादिव महार्णवे ॥ जरासंघो बृहद्वाक्यं बृहस्पतिरिवाद्वे ॥ ३२ ॥ शीघ्रं समभिवर्तन्तां बलानि पृथिवीक्षिता-
म् ॥ सर्वतो नगरी चयैर्जनैश्चैः परिवार्यताम् ॥ ३३ ॥ अश्मयन्त्राणि युज्यन्तां क्षपणीयाश्च मुहुराः ॥ कार्या भूमिसमा सर्वा जलैश्चैश्च परिप्लुता ॥
ऊर्ध्वं चापा निवाहन्तां प्रासा वै तोमरास्तथा ॥ ३४ ॥ दार्यतां चैव दङ्कद्वैः खनित्रैश्च पुरी द्रुतम् ॥ नृपाश्च युद्धमार्गज्ञा विन्यस्यन्तामदूरतः ॥
॥ ३५ ॥ अवप्रभृति सैन्यैर्मुपरोधः प्रवर्त्यताम् ॥ यावदेतौ रणे गोपौ वसुदेवसुताबुभौ ॥ ३६ ॥ संकर्षणं च कृष्णं च घातयामि शितैश्शरैः ॥ आका-
शमपि बाणैर्वीरैस्संपातं यथा भवेत् ॥ ३७ ॥ मथानुशिष्टास्तिष्ठन्तु पुरीभूमिषु भूमिपाः ॥ तेषु तेष्ववकाशेषु शीघ्रमारुह्य तां पुरीम् ॥ ३८ ॥ मद्रः
कलिङ्गाधिपतिश्चकितानस्सवाह्निकः ॥ काश्मीरराजो गोनदं करूपाधिपतिस्तथा ॥ ३९ ॥ दुमः किंपुरुषश्चैव पार्वतीयो ह्यनामयः ॥ नगर्याः
पश्चिमं द्वारं शीघ्रमारोधयन्तिवति ॥ ४० ॥ पौरवो वेणुदारिश्च वैदर्भस्सोमकस्तथा ॥ रुक्मी च भोजाधिपतिस्सूर्याक्षश्च समालवः ॥ ४१ ॥ विंदा-
नुविन्दवावन्त्यौ दन्तवक्त्रश्च वर्यवान् ॥ छागलिः पुरमित्रश्च विराटश्च मर्हापतिः ॥ ४२ ॥ कौरव्यो मालवश्चैव शतधन्वा विदूरथः ॥ भूरिश्रवास्त्रिग-
तश्च बाणः पञ्चनदस्तथा ॥ ४३ ॥ उत्तरं नगरद्वारमेते दुर्गसहा नृपाः ॥ आरुह्य चाभिमर्दन्तां वज्रप्रतिमगौरवाः ॥ ४४ ॥ उलूकः केतवश्चैव वीर-
श्चांशुमतस्सुतः ॥ एकलव्यो बृहत्क्षत्रः क्षत्रधर्मा जयद्रथः ॥ ४५ ॥ उत्तमोजाश्च शल्यश्च कौरवाः कैकयास्तथा ॥ वेदिशो वामदेवश्च सांकृतिश्च
सिनीपतिः ॥ ४६ ॥ पूर्वं नगरनिर्व्यूहमेतेष्वायत्तमस्तु नः ॥ दारयन्तो विधावन्तु वाता इव बलहक्रान् ॥ ४७ ॥ अहं च दूरदश्चैव चेदिराजश्च
वर्यवान् ॥ दक्षिणं नगरद्वारं पालयामस्सुदक्षिताः ॥ ४८ ॥ एवमेषा पुरी क्षिप्रं समन्ताद्वेष्टिता बलैः ॥ वज्रावपातविषमं प्राप्नोतु तुमुलं भयम् ॥ ४९ ॥
गदिनो ये गदाभिस्ते परिचैः परिघायुधाः ॥ अपरे विविधैश्शस्त्रैर्दारयन्तु पुरीमिमाम् ॥ ५० ॥

॥ ३६ ॥ निःसंपातं कलितमिव ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ दुर्गसहा दुर्गयुद्धं कर्तुं क्षमाः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥

॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ तास्यां तयोरर्थे ॥ ६१ ॥ ललामप्रतिमं ध्वजवदुच्छ्रितम् । ललामं लालञ्जे ध्वजे इति मेदिनी ॥
 अद्यैव नगरी ह्येषा विषमोच्चयसंकटा ॥ कार्यो भूमिसमा सर्वा भवद्विर्वसुधाधिपैः ॥ ५१ ॥ चतुरङ्गवलैर्युद्धा जरासंधो व्यवस्थितः ॥ अथाभ्यया-
 बद्धून् रुद्धस्सह सर्वनराधिपैः ॥ ५२ ॥ प्रतिजग्मुर्दशाहस्तं व्यूढानीकाः प्रह्वारिणः ॥ तद्युद्धमभवद्द्वारं तेषां देवासुरोपमम् ॥ अल्पानां बहुभि-
 र्स्सार्धं व्यतिषक्तरथद्विपम् ॥ ५३ ॥ नगरान्निस्सृतौ दृष्ट्वा वसुदेवसुताबुभौ ॥ क्षुभितं नृवरानीकं त्रस्तसंसूढाहनम् ॥ ५४ ॥ रथस्थौ दंशितौ चैव
 चेतुस्तत्र यादवौ ॥ मकराविव संरब्धौ समुद्रक्षोभणबुभौ ॥ ५५ ॥ तयोः प्रयुद्धयतोस्संख्ये मतिरासीन्महात्मनोः ॥ आयुधानां पुराणाना-
 मदानकृतलक्षणा ॥ ५६ ॥ ततः खान्निपतन्ति स्म दिव्यान्याहवसंप्लवे ॥ लेलिहानानि दीप्तानि महानि सुहृदनि च ॥ ५७ ॥ क्रव्यादैरनुयातानि
 मूर्तिमन्ति बृहन्ति च ॥ तृषितान्याहवे भोक्तुं नृपमांसानि वै भृशम् ॥ ५८ ॥ दिव्यस्त्रादामधारीणि त्रासयन्ति च खेचरान् ॥ प्रभया भासमानानि
 पतमानानि चाम्बरात् ॥ ५९ ॥ हलं संवर्तकं नाम सौनन्दं मुसलं तथा ॥ धनुषां प्रवरं शार्ङ्गं गदा कौमोदकी तथा ॥ ६० ॥ चत्वार्येतानि तेजांसि
 विष्णुप्रहरणानि च ॥ ताभ्यां समवतीर्णानि यादवभ्यां महामृधे ॥ ६१ ॥ जग्राह प्रथमं रामो ललामप्रतिमं हलम् ॥ सर्पन्तमिव सर्पेन्द्रं दिव्यमा-
 लाकुलं मृधे ॥ ६२ ॥ सौनन्दं च ततश्च्रीमान्निरानन्दकरं द्विषाम् ॥ सख्येन सान्वतां श्रेष्ठो जग्राह मुशलोत्तमम् ॥ ६३ ॥ दर्शनीयं च लेकेषु ध-
 नुर्जलदुनिःस्वनम् ॥ नाम्ना शार्ङ्गमिति ख्यातं कृष्णो जग्राह वीर्यवान् ॥ ६४ ॥ देवीर्निगदितार्थस्य गदा तस्यापरे करे ॥ निक्षिप्ता कुमुदलक्षस्य
 नाम्ना कौमोदकीति सा ॥ ६५ ॥ तौ सप्रहरणौ वीरौ सशार्ङ्गिण्युतनृपमौ ॥ समरे रामगोविन्दौ रिपूस्ताप्ययुद्धयताम् ॥ ६६ ॥ साधुधप्रग्रहौ
 वीरौ तावन्न्योन्याश्रयाबुभौ ॥ पूर्वजानुजसंज्ञौ तौ रामगोविन्दलक्षणौ ॥ ६७ ॥ द्विपस्तु प्रतिकुर्वणौ पराक्रान्तौ यथेश्वरौ ॥ विचेतुयथा देवौ वसु-
 देवसुताबुभौ ॥ ६८ ॥ हलमुद्यम्य रामस्तु सर्पेन्द्रमिव कोपितः ॥ चचार समरे वीरो विद्विषामन्तको यथा ॥ ६९ ॥ विकर्षत्रथवृन्दानि क्षत्रियाणां
 महात्मनाम् ॥ चकार रोषं सफलं नागेषु च हयेषु च ॥ ७० ॥ कुञ्जराह्लाद्गलक्षिप्तान्मुशलोक्षेपताडितान् ॥ रामो विराजन्समरे निर्ममन्थ यथाच-
 लान् ॥ ७१ ॥ ते वध्यमाना रामेण रणे क्षत्रियपुङ्गवाः ॥ जरासंधान्तिकं भीताः समरात् प्रतिजगिरे ॥ ७२ ॥ तानुवाच जरासंधः क्षत्रधर्मे व्यव-
 स्थितः ॥ धियोर्ता क्षत्रवृत्तिं वः समरे कातरात्मनाम् ॥ ७३ ॥

॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥

॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥

परावृत्तस्य समरे विरथस्य पलायतः ॥ मूणहत्यामिवासह्यां प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ७४ ॥ भीताः कस्मान्निवर्तध्वं धिगेतां क्षत्रवृत्तिताम् ॥
क्षिप्रं सर्वं निवर्तध्वं मम वाक्येन चोदिताः ॥ ७५ ॥ 'अथवा तिष्ठत रथैः प्रेक्षकास्समवस्थिताः ॥' यावदुतौ रणे गोपौ प्रेषयामि यमक्षयम् ॥ ७६ ॥
ततस्ते क्षत्रियास्सर्वे जरासंधेन नोदिताः ॥ मृजन्तश्शरजालानि हृष्टा योद्धुं व्यवस्थिताः ॥ ७७ ॥ ते हयैः काञ्चनापीडै रथैश्चाश्वदुनादिभिः ॥
नौदैश्चाश्वदुसंकाशैर्महामात्रप्रचोदितैः ॥ ७८ ॥ सतनुत्रास्तनिर्विंशस्सपताकायुधवज्राः ॥ स्वरापितधनुष्मन्तस्सतूणीरास्सतोमराः ॥ ७९ ॥
सच्छत्रास्सादिनैश्चैव चारुचापरवीजिताः ॥ रणे तेधिगता रेजुस्स्यदन्स्था महाक्षिताः ॥ ८० ॥ ते युद्धरागा रथिनो व्यागाहन्त युधांवराः ॥ ग-
दाभिश्चैव गुर्वाभिः क्षेपणीयैश्च मुद्गरैः ॥ ८१ ॥ एतस्मिन्नन्तरे तत्र देवानां नन्दिवर्द्धनः ॥ सुपर्णध्वजमास्थाय कृष्णस्तु रथमुत्तमम् ॥ ८२ ॥ स-
मभ्ययाजरासंधं शूरेर्विव्याध चाष्टभिः ॥ सारथिं चास्य विव्याध पञ्चभिर्निशितैश्शूरैः ॥ ८३ ॥ जवान तुरगांश्चजौ यतमानस्य वीर्यवान् ॥
तं कृच्छ्रगतमाज्ञाय चित्रसेनो महारथः ॥ ८४ ॥ सेनानीः कैशिकैश्चैव कृष्णं विविधतुः शूरैः ॥ त्रिभिर्विव्याध संसक्तं बलदेवं च कैशिकः ॥ ८५ ॥
बलदेवो धनुश्चास्य भल्लेनाजौ द्विधाकरोत् ॥ जवेनाभ्यर्दयच्चापि तानरिच्छरवृष्टिभिः ॥ ८६ ॥ बाहुभिर्वहुधा वीरास्समन्तात्स्वर्णभूषणैः ॥ तं
चित्रसेनस्संरब्धो विव्याध नवभिश्शूरैः ॥ ८७ ॥ कैशिकः पञ्चभिश्चापि जरासंधश्च सप्तभिः ॥ त्रिभिस्त्रिभिश्च नाराचैस्तान्विभेद् जनार्दनः ॥ ८८ ॥
पञ्चभिः पञ्चभिश्चैव बलदेवशिर्तैश्शूरैः ॥ रथं चैवास्य चिच्छेद् चित्रसेनस्य वीर्यवान् ॥ ८९ ॥ बलदेवो धनुश्चास्य भल्लेनाजौ द्विधाकरोत् ॥
स च्छिन्नधन्वा विरथो गदामादाय वीर्यवान् ॥ ९० ॥ अभ्यधावत्सुसंरब्धो जिवांसुमुशलायुधम् ॥ सिंसुक्षतस्तु नाराचांश्चित्रसेनवधैषिणः ॥
धनुश्चिच्छेद् रामस्य जरासंधो महाबलः ॥ ९१ ॥ गदया च जवानाश्चान्क्रोधात्स मगधेश्वरः ॥ रामं चाभ्यद्रवद्वीरो जरासंधो महाबलः ॥ ९२ ॥
आदाय मुशलं रामो जरासंधमुपाद्रवत् ॥ तयोस्तद्युद्धमभवत्परस्परवधैषिणोः ॥ ९३ ॥ चित्रसेनस्तु संसक्तं दृष्ट्वा रामेण मगधम् ॥ रथमन्यं
समारुह्य जरासंधमवारयत् ॥ ९४ ॥ ततो बलेन महता गजानीकेन चाप्यथ ॥ उभयोरन्तरे ताभ्यां संकुलं समपद्यत् ॥ ९५ ॥

१ एतदर्थं लिखितपुस्तके न विद्यते ।

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ १०० ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ ११० ॥ १११ ॥ इति श्रीहरिवंशे टीकायां पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

टी. प ३

अ. ३३

ततस्सैन्येन महता जरासंधोभिसंवृतः ॥ रामकृष्णग्रगाम्भोजानससाद् महाबलः ॥ १६ ॥ तत्र प्रक्षुभितस्येव सागरस्य महास्वनः ॥ प्रादुर्बभूव तुमु-
लस्सेनयोरुभयोरपि ॥ १७ ॥ वेणुभेरिमुदङ्गानां शङ्खानां च सहस्रशः ॥ उभयोस्सेनयो राजप्रादुरासिन्महास्वनः ॥ १८ ॥ क्षेपितास्फोटितो-
त्कुक्षैस्तुमुलस्सर्वतोऽभवत् ॥ उत्पपात रजश्चापि सुरेनेमिसमुद्धतम् ॥ १९ ॥ समुद्यतमहाशङ्खाः प्रगृहीतशरासनाः ॥ अन्योन्यमभिगजन्तश्शू-
रास्तत्रावतस्थिरे ॥ १०० ॥ रथिनस्सादिनश्चैव पत्तयश्च सहस्रशः ॥ गजाश्चातिबलास्तत्र समुत्पेतुस्समन्ततः ॥ १ ॥ स सन्निपातस्तुमुल-
स्यक्त्वा प्राणानवर्तत ॥ वृष्णिभिस्सह योधानां जरासंधस्य दारुणः ॥ २ ॥ ततश्शानिनाधृष्टिवधुर्विपृथुराहुकः ॥ बलदेवं पुरस्कृत्य सैन्यस्या-
र्द्धेन दंशिताः ॥ ३ ॥ दक्षिणं पक्षमासेदुश्शत्रुसैन्यस्य भारत ॥ पालितं चेदिराजेन जरासंधेन वा विभो ॥ ४ ॥ उदीच्यैश्च महावीर्यशाल्यशाल्वा-
दिभिर्नृपैः ॥ सृजन्तश्शरवर्षाणि समभित्यक्तजिविताः ॥ ५ ॥ अवगाहः पृथुः कङ्कशतद्युम्नो विदूरथः ॥ तृपिकेशं पुरस्कृत्य सैन्यस्यार्धेन
दंशिताः ॥ ६ ॥ भीष्मकेणाभिगुप्तश्च रुक्मिणा च महात्मना ॥ देवकेनापि राजेन्द्र तथा मद्रेश्वरेण च ॥ ७ ॥ प्राच्यैश्च दक्षिणान्यैश्च गुप्तवीर्यबला-
न्वितैः ॥ तेषां च युद्धमभवत्समभित्यक्तजीवितम् ॥ शतयष्टिप्रासवाणैवान्मृजतामशानिस्वनान् ॥ ८ ॥ सात्यकिश्चित्रकश्यपामो युयुधानश्च वीर्य-
वान् ॥ राजाधिदेवो मृदुरश्शवफलकश्च महारथः ॥ ९ ॥ सत्राजिच्च प्रसेनश्च बलेन महता वृताः ॥ व्यूहस्य पक्षं ते सर्वे प्रतीयुर्द्विपतां मये ॥ १० ॥
व्यूहस्यार्द्धं समासेदुर्मदुरेणभिरक्षितम् ॥ राजभिश्चापि बहुभिर्वेणुदारिमुखैस्सह ॥ ११ ॥ इति श्रीमहाभारते सिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि मथु-
रोपराधे युद्धवर्णनं नाम पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो युद्धानि वृष्णीनां वभूवुः सुमहान्यथ ॥ मागधस्य महामा-
त्रेनैषैवानुयायिभिः ॥ १ ॥ रुक्मिणा वासुदेवस्य भीष्मकेणाहुकस्य च ॥ क्रथस्य वसुदेवेन कैशिकस्य तु वभ्रुणा ॥ २ ॥ गदेन चेदिराजस्य
दन्तवक्रस्य शङ्कुना ॥ तथान्यैर्वृष्णिवीराणां नृपाणां च महात्मनाम् ॥ ३ ॥

षट्त्रिंशथ जरासन्धो दन्दयुद्धे पराजितः ॥ बलभद्रेण न हित्वा पलायन इतीर्यते ॥ १ ॥ ततो युद्धानि ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

पृष्ठा०-१ मृजतां तुमुल महत् इति ।

अहानि पञ्चेत्यादिसंख्यासंकलने सप्तविंशतिदिनानि युद्धमासीदित्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ अवेक्ष्य रुक्मिणीमित्यतो ज्ञायते इतः पूर्वं रुक्मिणीहरणमिति । अनागतवेक्षणपरं वा इदम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ लक्षस्य वधे एककवन्धसमुत्थानम् । अत्रतु संख्याया आवृत्तिः कवन्धसंव्येव कर्तुं न शक्या इत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

युद्धमासीद्धि सैन्यानां सैनिकैर्भरतर्षभ ॥ अहानि पञ्च चैकं च षट् सप्ताष्टौ च दारुणम् ॥ ४ ॥ गजैर्गजा हयैरश्वाः पदाताश्च पदातिभिः ॥ रथै रथा विमिश्राश्च योधा युयुधिरे नृप ॥ ५ ॥ जरासंधस्य नृपते रामेणासीत्समागमः ॥ महेन्द्रस्येव वृत्रेण दारुणो रामहर्षणः ॥ ६ ॥ अवेक्ष्य रुक्मिणीं कृष्णो रुक्मिणं न व्यपोथयत् ॥ ज्वलनार्कांशुसंकाशानां विषविषोपमान् ॥ ७ ॥ वारयामास कृष्णो वै शरांस्तस्य तु शिक्षया ॥ इत्येषां सुमहानां सीद्धलौघानां परिक्षयः ॥ ८ ॥ उभयोस्सेनयो राजन्मांसशोणितकर्दमः ॥ कवन्धानि समुत्तस्थुस्सुवहूनि समन्ततः ॥ ९ ॥ तस्मिन्विमदै योधानां संख्यावृत्तिकराणि च ॥ रथी रामो जरासंधं शरैराशिविषोपमैः ॥ १० ॥ आवृण्वन्नभ्यधाद्रास्तं च राजा समागधः ॥ अभ्यवर्तत वेगेन स्यन्दनेनाशुगामिना ॥ ११ ॥ अन्योन्यं विविधैरस्त्रैर्विध्वा विध्वा विनेदतुः ॥ तौ क्षणिशस्त्रौ विरथौ हताश्चौ हतसारथी ॥ १२ ॥ गदे गृहीत्वा विक्रान्तौ अन्योन्यमभिधावताम् ॥ कम्पयन्तौ भुवं वीरौ तावुद्रातगदाबुधौ ॥ १३ ॥ ददृशति महात्मानौ गिरी सशिसराविव ॥ व्युपारमन्त युद्धानि पश्यतां तौ महाभुजौ ॥ संरन्धावभिधावन्तौ गदायुद्धेषु विश्रुतौ ॥ १४ ॥ उभौ तौ परमाचार्यौ लोके ख्यातौ महाबलौ ॥ मत्ताविव गजौ युद्धे तावन्योन्यमयुध्यताम् ॥ १५ ॥ ततो देवास्सगन्धर्वास्सिद्धाश्च समहर्षयः ॥ समन्ततश्चाप्सरसस्समाजमुत्सहस्रशः ॥ १६ ॥ तदेव्यक्षगन्धर्वमहर्षिभिरलंकृतम् ॥ शुशुभेभ्यधिकं राजन्दिवं ज्योतिर्गणैरिव ॥ १७ ॥ अभिदुद्राव रामं तु जरासंधो महाबलः ॥ सव्यं मण्डलमाश्रित्य बलदेवस्तु दक्षिणम् ॥ १८ ॥ प्रहरन्तौ ततोऽन्योन्यं गदायुद्धविशारदौ ॥ दन्ताभ्यामिव मातङ्गौ नादयन्तौ दिशो दृश ॥ १९ ॥ गदानिपातो रामस्य शुश्रुवेऽग्निनिःस्वनः ॥ जरासंधस्य चरणे पर्वतस्येव दीर्यतः ॥ २० ॥ न स्म कम्पयते रामं जरासंधकरच्युता ॥ गदा गदाभूतां श्रेष्ठं विन्ध्यं गिरिमिवानिलः ॥ २१ ॥ रामस्य तु गदावेगं वीर्यात्स मगधेश्वरः ॥ सेहै धैर्येण महता शिक्षया च व्यपोहयत् ॥ २२ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ दिवं स्थानम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

॥ २३ ॥ आहताम् आजघ्नतुः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ असकं नितुकोशं प्रयान्तिमिति प्राञ्चः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ अक्षौहिण्य इति । सा सेनाक्षौहिणी नाम स्वाङ्कुशैकद्विकैर्गजैः ॥ रथैरेतै २१८९० हयैर्द्वित्रैः ६५६७० पञ्चद्वैश्च १०९४५० पदातिभिर्गतिः ॥ ३८ ॥ अभिभूताः पुनः पुनरावेहिताः ॥ ३९ ॥ एवं तौ तत्र संग्रामे विचरन्तौ महाबलौ ॥ मण्डलानि विचित्राणि विचैतुरारिदम् ॥ २३ ॥ व्याप्यच्छन्तौ चिरं कालं परिश्रान्तौ च तस्थतुः ॥ समा-
श्वास्य मुहूर्तं तु पुनरन्योन्यमाहताम् ॥ २४ ॥ एवं तौ योधमुख्यौ तु समं युधुधतुश्चिरम् ॥ न च तौ युद्धवैमुख्यमुभवेव प्रजमन्तुः ॥ २५ ॥ अथा-
पश्यद्गुह्यदुद्धे विशेषं तस्य वीर्यवान् ॥ रामः क्रुद्धो गदां त्यक्त्वा जग्राह मुशलोत्तमम् ॥ २६ ॥ तमुद्यन्तं तदा दृष्ट्वा मुसलं घोरदर्शनम् ॥ अमोघं
बलदेवेन क्रुद्धेन तु महारणे ॥ २७ ॥ ततोन्तरिक्षे वागासीत्स्वरा लोकसाक्षिणी ॥ उवाच बलदेवं तं समुद्यतहलयुधम् ॥ २८ ॥ न त्वया राम
वध्योयमलं खेदेन मागधे ॥ विदितोऽस्य मया मृत्युस्तस्मात्साधु व्युपारम् ॥ अचिरैरेव कालेन प्राणान्स्थस्यति मागधः ॥ २९ ॥ जरासंधस्तु
तच्छ्रुत्वा विमनास्समपद्यत ॥ न प्रजहे ततस्तस्मै पुनरेव हलयुधः ॥ ३० ॥ तौ व्युपारमतां युद्धे वृष्णयस्ते च पार्थिवाः ॥ असक्तमभवद्युद्धं
तेषामिवं मुदारुणम् ॥ ३१ ॥ दीर्घकालं महाराज निग्रतामिरेतरम् ॥ पराजिते त्वपक्रान्ते जरासंधे महीपतौ ॥ ३२ ॥ अस्तं याते दिनकरे नानु-
संशुस्तदा निशि ॥ समानीय स्वकं सैन्यं लब्धलक्ष्या महाबलाः ॥ ३३ ॥ पुरीं प्रविशितुर्दृष्ट्वाः केशवेनाभिपालिताः ॥ स्वाच्युतान्यायुधान्येवं
तान्येवान्तर्दधुस्तदा ॥ ३४ ॥ जरासंधोऽपि नृपतिर्विमनास्स्वपुरीं ययौ ॥ राजानश्चानुगा येस्य स्वराष्ट्राण्येव ते युयुः ॥ ३५ ॥ जरासंधं तु ते जि-
त्वा मेनिरे नैव निर्जितम् ॥ वृष्णयः कुरुशार्दूल राजा ह्यतिबलस्स वै ॥ ३६ ॥ दृश चाष्टौ च संग्रामान् जरासंधस्य यादवाः ॥ ददुर्न चैनं
समरे हन्तुं श्रेकुर्महाबलाः ॥ ३७ ॥ अक्षौहिण्यश्च तस्यासन्विशतिश्च महामते ॥ जरासंधस्य नृपतेस्तदर्थं यास्समागताः ॥ ३८ ॥ अल्पत्वादिभि-
भूतास्तु वृष्णयो भरतर्षभ ॥ बार्हद्वथेन राजेन्द्र राजभिस्साहितेन वै ॥ ३९ ॥ भूयः कृत्वोद्यमं प्रायाद्यादवाङ्कृष्णपालितान् ॥ जित्वा तु मागधं
संख्ये जरासंधं महीपतिम् ॥ विहरन्ति स्म सुखिनो वृष्णिर्सिंहा महारथाः ॥ ४० ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि जरासंधापया-
नं नाम षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥ ॥ ४१ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स कृष्णस्तत्र बलवान्नैर्हियेयेन संगतः ॥ मथुरां यादवाकीर्णी पुरीं तां सुख-
मावसत् ॥ १ ॥ प्राप्तयौवनदेहस्तु युक्तो राजश्रिया विभुः ॥ चचार मथुरां प्रीतस्सर्वनाकरभूषणाम् ॥ २ ॥ ॥ ४० ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां
षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥ सप्तत्रिंशे स्वयंवायवे संबन्धाय विकट्टणा ॥ सूर्यवंशाबाधार्थप्रसङ्गोऽथावतारितः ॥ १ ॥ स कृष्णः संगतः सखीभूतः इतरेषामित्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥

॥ ३ ॥ ४ ॥ पाठान्तरे अष्टादशमम् अष्टादशम् ॥ ५ ॥ वैलक्ष्यात् लज्जातः ॥ ६ ॥ संन्यवर्तत परावृत्तः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ श्रूयतां शृण्वतां परःप्राप्तकालोचितम् ॥ १० ॥

कस्यचिच्चथ कालस्य राजा राजगृहेश्वरः ॥ सस्मार निहतं कंसं जरासंधः प्रतापवान् ॥ शुद्धाय योजितो भूयो दुहितृभ्यां महपतिः ॥ ३ ॥ दश
सप्त च संग्रामान् जरासंधस्य यादवाः ॥ ददुर्न चैनं समरे हन्तुं शकुर्महाराथाः ॥ ४ ॥ ततो मागधराट् श्रीमांश्चतुरङ्गबलान्वितः ॥ भूयोप्यष्टादशं कर्तुं
संग्रामं स समारभत् ॥ ५ ॥ वैलक्ष्यात्पुनरेवासौ राजराजो गृहेश्वरः ॥ जरासंधो बली श्रीमान्पाकशासनविक्रमः ॥ ६ ॥ स साधनेन महता बृहद्र-
थसुतो बली ॥ कृष्णस्य वधमन्विच्छन्भूयो वै संन्यवर्तत ॥ ७ ॥ तं श्रुत्वा सहितास्सर्वे निवृत्तं मगधेश्वरम् ॥ यादवा मन्त्रयामासुजरासंधभार्याद्विताः
॥ ८ ॥ ततः प्राह महातेजा विकटुर्नयकोविदः ॥ कृष्णं कमलपत्राक्षमुग्रसेनस्य शृण्वतः ॥ ९ ॥ श्रूयतां तात गोविन्द कुलस्यास्य समुद्रवः ॥ श्रू-
यतामभिधास्यामि प्राप्तकालमहं ततः ॥ युक्तं चेन्मन्यसे साधो करिष्यसि वचो मम ॥ १० ॥ यादवस्यास्य वंशस्य समुद्रवमशेषतः ॥ यथा मे
कथितः पूर्वं व्यासेन विदितात्मना ॥ ११ ॥ आसीद्राजा मनोर्वंशो श्रीमानिक्ष्वाकुसंभवः ॥ हर्यश्च इति विख्यातो महेन्द्रसमविक्रमः ॥ १२ ॥ तस्या-
सीद्वयिता भार्या मधोदैत्यस्य वै सुता ॥ देवी मधुमती नाम यथेन्द्रस्य शची तथा ॥ १३ ॥ सा यौवनगुणोपेता रूपेणाप्रतिमा भुवि ॥ मनोरथ-
करी राज्ञः प्राणेभ्योपि गरीयसी ॥ १४ ॥ दानवेन्द्रकुले जाता सुश्रोणी कामरूपिणी ॥ एकपत्नीव्रतधरा खेचरा रोहिणी यथा ॥ १५ ॥ सा तमि-
क्ष्वाकुशार्दूलं कामयामास कामिनी ॥ स कदाचिन्नरश्रेष्ठो भ्रात्रा ज्येष्ठेन माधव ॥ १६ ॥ राज्याद्विरस्तो विश्वस्तः सोयोध्यां संपरित्यजत् ॥ स त-
दाल्पपरीवारः प्रियया सहितो वने ॥ १७ ॥ रेमे समेत्य कालज्ञः प्रोवाच कमलेक्षणः ॥ भ्रात्रा विनिष्कृतं राज्यात्प्रोवाच कमलेक्षणा ॥ १८ ॥
एह्यागच्छ नरश्रेष्ठ त्वज राज्यकृतां स्पृहाम् ॥ गच्छावस्सहितौ वीर मधोर्मम पितुर्गृहम् ॥ १९ ॥ रम्यं मधुवनं नाम कामपुष्पफलद्रुमम् ॥ सहितौ
तत्र रंस्यावो यथा दिवि गतौ तथा ॥ २० ॥ पितुर्मे दयितस्त्वं हि मातुर्मम च पार्थिव ॥ मत्प्रियार्थं प्रियतरो भ्रातृश्च लवणस्य वै ॥ २१ ॥ रंस्यावस्तत्र
सहितौ राज्यस्थाविव कामगौ ॥ तत्र गत्वा नरश्रेष्ठ ह्यमराविव नन्दने ॥ भद्रं ते विहारिष्यावो यथा देवपुरे तथा ॥ २२ ॥ तं त्यजाम् महाराज भ्रातरं तेभि-
मानिनम् ॥ आवयोद्वेषिणं नित्यं मत्तं राज्यमदेन वै ॥ २३ ॥ धिगिमं गीहंतं वासं भृत्यवच्च पराश्रयम् ॥ गच्छावः सहितौ वीर पितुर्मे भवनान्तिकम् ॥ २४ ॥
मे ममाग्रे ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ विश्वस्तो ज्येष्ठे भ्रातरि लुब्धेपि श्रद्धावाच् परित्यजत् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

सम्यक् प्रवृत्तयेत्यस्य श्वशुरपक्षबलेन भ्रातृवधमनिरुद्ध इत्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ यायातमपीति । यादव्वं ययातिपुत्रस्य यदोः संबन्धिनं वंशं ते तव वंशः समेष्यति प्रवेक्ष्यति । अत एव सोमस्य वंशम् अतु ते तव वंशो भविष्यति सूर्यवंशात् च्युतो भविष्यतीत्यर्थः । ननु इहैव ययातितो यदुः यदोः क्रोष्टा कोटुः देवमीढः देवमीढात् शूरः शूराद्वसुदेवो वसुदेवात्कृष्ण इति वंशः प्रागुक्तः । पुनः सूर्यवंशीयात् हयश्वात् यदुर्यदोमाधवो माधवात्सत्वाद् सत्वतो भीमः भीमात् अन्यकः अन्यकाद्वैवतो रैवादाश् कक्षाद्विश्वगर्भस्तस्मात् वसुर्वसोः वसुदेवो वसुदेवात्कृष्ण इति तत्कथं यदोः षष्ठस्यैवकादशत्वं न च कल्पेभेदाभिप्रायमिदम् एकग्रन्थपठितत्वादिति दुःसमा-
धेयं विरोधः । सत्यम् तथाप्ययमत्र समाधिः । यायातमपि वंशस्ते इत्येतस्मादेव वचनात् एक एव यदुः गृहात् गृहात्तरपेक्षयावत् योगबलेन सूर्यवंशेऽपि आविर्भूय सूर्यवंशो

तस्य सम्यक् प्रवृत्तस्य पूर्वं भ्रातरं प्रति ॥ कामार्तस्य नरेन्द्रस्य पत्न्यास्तदुरुचे वचः ॥ २५ ॥ ततो मधुपुरं राजा हयश्चस्म जगाम च ॥ भार्याया सह कामिन्या कामी पुरुषपुङ्गवः ॥ २६ ॥ मधुना दानवेन्द्रेण स साक्षा समुदाहृतः ॥ स्वागतं वत्स हयश्च प्रीतोस्मि तव दर्शनात् ॥ २७ ॥ यदेतन्मम राज्यं वै सर्वं मधुवनं विना ॥ इदामि तव राजेन्द्र वासश्च प्रतिगृह्यताम् ॥ २८ ॥ वनेस्मिंल्लवणश्चायं सहायस्ते भविष्यति ॥ अभित्रनि-
ग्रहे चैव कर्णधारत्वमेष्यति ॥ २९ ॥ पाल्यैनं शुभं राहू समुद्रानुपभूषितम् ॥ गोसमृद्धं श्रिया जुष्टमाभीरप्रायमानुषम् ॥ ३० ॥ अत्र ते वसत-
स्तात दुर्गं गिरिपुरं महत् ॥ भविता पार्थिवावासस्तुराष्ट्रविषयो महान् ॥ ३१ ॥ अनूपविषयश्चैव समुद्रान्ते निरामयः ॥ आनर्त्तं नाम ते राहू भ-
विष्यत्यायतं महत् ॥ ३२ ॥ तद्भविष्यमहं मन्ये कालयोगेन पार्थिव ॥ अध्यास्यतां यथाकालं पार्थिवं वृत्तसुतमम् ॥ ३३ ॥ यायातमपि वंशस्ते
समेष्यति च यादवम् ॥ अनुवंशं च वंशस्ते सोमस्य भविता किल ॥ ३४ ॥

स्वपक्षे आनीतवान् । यथा ब्रह्मणो मानसः पुत्रो वसिष्ठः केनचिन्निमित्तेन पुनर्भिन्नावरुणाभ्यामपि जन्म लेभे वसिष्ठत्वं च न जहौ । एवं यदुरेक एव ललितायात् क्रमेण देहद्वयं वृत्तवान् तावता द्वौ यदु जातौ । ततश्च एक एव यदुर्द्वयोर्विशयोः कर्ता । एवं वसुदेवोऽपि शूराच्च वसोश्चाविर्भवन्नेक एव । कचिदयोः पञ्चमः कचिदशम इति यथायोगेन ज्ञेयम् । कृष्णान्तु वंशद्वयानुगताद्वसुदेवाज्जात एक एव सन् वसोरपि पौत्रः शूरस्य च पौत्रः । वसुशूरयोरेपि पितृभेदात्सामेदेपि स्कन्दसत्कृत्मारवद्वचस्यैक्यं ज्ञेयं तेन पृथायाः पण्डित्वात्तुः शूरोऽसन्नत्वं वसुसन्नत्वं च संगच्छते । एवमन्यत्रापि वंशाविरोधपू-
ह्यम् । यादवानां देवतात्वेन एकस्याप्युत्पत्त्यमवन्धस्य युगपत्संज्ञाचेति दिक् । अयमत्र संग्रहः ॥ नामह्ये असंत्यज्य यदुर्हयश्चतोभवात् । स्वरूपेण वसुर्नाम शूरोऽभूद्विश्वगर्भतः ॥ यदुबुनवा द्वौ जातौ वंशौ वै बहुधा ततौ । द्विनाम्नि वसुदेवाय पितृतीर्थं च संगतादिति ॥ अत एव वैकुण्ठश्रेयस्त्रस्य सप्तगुणा स्तूयमानस्य संबोधनं वसुर्वसो वसुपते वसुनामिति ।

विद्या हि त्वा गोपतिं शूरगोनामिति । वसुनां वसुंधत्यानां वसुगोत्रे भवानां वसुपते मुख्यस्वामिनििति । शूरेति । शूरगोत्रत्वेन च पृथक्संवाधनद्वयं मन्त्रवर्णः सूचयति । तथा इन्द्रवाक्यमपि । अहं भुवं वसुनः पूर्वस्मतिरिति, प्राश्ना वयं शवसातुर्वंशं यदुमिति च । स्वस्य हर्यश्वसन्तानजवसुसंवन्धित्वं तु वसुसहचरितया तस्य यदुसंवन्धित्वं च दर्शयति । एते च मन्त्रा नाशजित्याः सत्यायाः पाणिग्रहणप्रसङ्गे व्याख्यास्यन्ते । वसुनः वसोः सुवम् अस्तुवम् ॥ ३४ ॥ विगोवो मनोरथः तमेवाह । तवेममिति ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥
 एष मे विभवस्तात तवेमं विषयोत्तमम् ॥ दत्त्वा यास्यामि तपसे सागरं लवणालयम् ॥ ३९ ॥ लवणेन समायुक्तस्त्वमिमं विषयोत्तमम् ॥ पालय-
 स्वाखिलं तात स्वस्य वंशस्य वृद्धये ॥ ३६ ॥ बाढमित्येव हर्यश्वः प्रतिजग्राह तत्पुरम् ॥ स च दैत्यस्तपोवासं जगाम वरुणालयम् ॥ ३७ ॥
 हर्यश्वश्च महातेजा दिव्ये गिरिवरोत्तमे ॥ निवेशयामास पुरं वासार्थममरोपमः ॥ ३८ ॥ आनर्तं नाम तद्ग्राहं सुराहं गोधनायुतम् ॥ अचिरैव
 कालेन समृद्धं प्रत्यपद्यत ॥ ३९ ॥ अनूपविषये चैव वेलवनविभूषितम् ॥ विचित्रं क्षेत्रसस्याब्धं प्राकारग्रामसंकुलम् ॥ ४० ॥ शशास नृपतिः
 स्फीतं तद्ग्राहं राष्ट्रवर्द्धनः ॥ राजधर्मेण यशसा प्रजानां नन्दिवर्द्धनः ॥ ४१ ॥ तस्य सम्यक्प्रचारेण हर्यश्वस्य महात्मनः ॥ व्यवर्द्धत तदक्षोभ्यं
 राहं राष्ट्रगुणैर्युतम् ॥ ४२ ॥ स हि राजा स्थितो राज्ये राजवृत्तेन शोभितः ॥ प्राप्तः कुलोचितां लक्ष्मीं वृत्तेन च नयेन च ॥ ४३ ॥ तस्यैव च
 सुवृत्तस्य पुत्रकामस्य धीमतः ॥ मधुमत्यां सुतो जज्ञे यदुनामि महायशः ॥ ४४ ॥ सोवर्द्धत महातेजा यदुर्दुर्दुर्भितिस्स्वनः ॥ राजलक्षणसंपन्न-
 स्सपत्नैर्दुरतिक्रमः ॥ ४५ ॥ यदुर्नामाभवत्पुत्रो राजलक्षणपूजितः ॥ यथास्य पूर्वजो राजा पूरुस्स सुमहायशः ॥ ४६ ॥ स एक एव तस्यासी-
 त्पुत्रः परमशोभनः ॥ ऊर्जितः प्रथिवीभर्ता हर्यश्वस्य महात्मनः ॥ ४७ ॥ दश वर्षसहस्राणि स कृत्वा राज्यमव्ययम् ॥ जगाम त्रिदिवं राजा
 धर्मेणप्रतिमो भुवि ॥ ४८ ॥ ततो यदुरदीनात्मा प्रजाभिस्त्वभ्यविञ्चत ॥ पितर्युपरते श्रीमान्क्रमेणार्क इवोदितः ॥ ४९ ॥ शशास चेमां वसुधां
 प्रशान्तभयतस्कराम् ॥ यदुरिन्द्रप्रतीकाशो नृपो येनास्म यादवाः ॥ ५० ॥ स कदाचिन्नृपश्चक्रं जलक्रीडां महोदधौ ॥ दूरैस्सह गुणोदारैस्सतार
 इव चन्द्रमाः ॥ ५१ ॥ स तत्र सहसा क्षितस्तिर्तीर्षुस्सागरास्भसि ॥ धूम्रवर्णेन नृपतिस्सर्पराजेन वीरवान् ॥ ५२ ॥ सोपकृष्यत वेगेन जले सर्प-
 पुरं महत् ॥ मणिस्तम्भगृहद्वारं मुक्तादामिविभूषितम् ॥ ५३ ॥ कर्णं शङ्खकुलैश्शुभ्रै रन्वराशिभिर्भूषितम् ॥ प्रबालाङ्कुरपत्राब्जैः पादपैरुपशोभितम् ॥ ५४ ॥
 ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ यायात वंशमित्यत्र सूचितमर्थं विवृणोति । तस्यैवमिति । तस्य पुत्रकामतामालक्ष्य यायातोयं यदुः स्वयमेव हर्यश्वस्य पुत्रो जज्ञे जतो
 योगबलात्परचिन्ताभिज्ञत्वाच्च ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

॥५५॥५६॥५७॥५८॥५९॥६०॥६१॥ तनयाव्यया इति संधिरार्षः॥६२॥तन्ममेति । यौवनाश्वस्य या भगिनी सा तत्कनिष्ठस्य हर्षश्वस्यापि भगिनीति यदोः सा पितृष्वसा-
 तदीयां कुमार्यीं यदुः कथं परिणेतुं क्षमेत सापिण्ड्यस्यानिवृत्तेरिति । तथापि मातुलदुहितृपरिणयनसमयेन विगीतमपि वरलोभात्सपर्राजेन एतत्कारितं यदुना चात्यन्तदोषाज्ञावा-
 दशुपगतामिति मन्यन्म्यम् । यद्वा न्य एव स यौवनाश्व इति कल्प्यम् ॥६३॥ स्मृथार्थव्यायशेषः । प्राजापत्येन विधिता विवाहविधिना ॥६४॥६५॥ जलपूर्णं योगेन संकल्पेन
 कीर्णं पन्नगवर्षास्समुद्रोदरवासिभिः ॥ स्वर्णवेगेन भास्वन्तं स्वस्तिकेनेन्दुवर्चसा ॥ ५५ ॥ स तं ददृशे राजेन्द्रो विमले सागरम्भासि ॥ पन्नगेन्द्र-
 पुरं तोये जगत्यामिव निर्मितम् ॥ ५६ ॥ स्वच्छं चैव पुरं तत्र प्रविशे नृपो यदुः ॥ अगाधं तोयदाकारं पूर्णं सर्पवधूगणैः ॥ ५७ ॥ तस्य दत्तं
 मणिमयं जलजं परमासनम् ॥ स्वास्तीर्णं पद्मपत्रैश्च पद्मसूत्रोत्तरच्छदम् ॥ ५८ ॥ तमासीनं नृपं तत्र परमे पन्नगसने ॥ द्विजिह्वपतिरव्ययो धू-
 म्रवर्णोभ्यभाषत ॥ ५९ ॥ पिता ते स्वर्गतिं प्राप्तः कृत्वा वंशमिमं महत् ॥ भवन्तं तेजसा युक्तमुत्पाद्य वसुधाधिपम् ॥ ६० ॥ यादवानामयं
 वंशस्त्वन्नाम्ना यदुपुङ्गव ॥ पित्रा ते मङ्गलार्थाय स्थापितः पार्थिवाकरः ॥ ६१ ॥ वंशे चास्मिन्तव विभो देवानां तनयाव्ययाः ॥ ऋषीणासुरगणां
 च उत्पत्स्यन्ते नृयोनिजाः ॥ ६२ ॥ तन्ममेमास्सुताः पञ्च कुमार्यो वृत्तसंमताः ॥ उत्पन्ना यौवनाश्वस्य भगिन्यां नृपसत्तम ॥ ६३ ॥ प्रतीच्छमाः
 स्वधर्मेण प्राजापत्येन कर्मणा ॥ वरं च ते प्रदास्यामि वराहस्त्वं मतो मम ॥ ६४ ॥ भौमाश्च कुकुराश्चैव भोजाश्चान्धक्यादवाः ॥ दशार्हा वृ-
 ण्यश्चेति ख्यातिं यास्यन्ति सप्त ते ॥ ६५ ॥ स तस्मै धूम्रवर्णो वै कन्याः कन्याव्रते स्थिताः ॥ जलपूर्णं योगेन ददाविन्द्रसमाय वै ॥ ६६ ॥
 वरं चास्मै ददौ प्रीतस्स वै पन्नगपुङ्गवः ॥ श्रावयन्कन्यकास्सर्वा यथाक्रममदीनवत् ॥ ६७ ॥ एता सुते सुताः पञ्च सुतासु मम मानद ॥ उत्प-
 त्स्यन्ते पितुस्तेजो मातुश्चैव समाश्रिताः ॥ ६८ ॥ अस्मत्समयवद्वाश्च सलिलाभ्यन्तरेचराः ॥ तव वंशे भविष्यन्ति पार्थिवाः कामहूतपिणः ॥
 ॥ ६९ ॥ स वरं कन्यक्राश्चैव लब्ध्वा यदुवरस्तदा ॥ उदतिष्ठत वेगेन सलिलाञ्चन्द्रमा इव ॥ ७० ॥ स पञ्चकन्यामध्यस्थो ददृशे तत्र पार्थिवः ॥ प-
 ञ्चतारेण संयुक्तो नक्षत्रेण चन्द्रमाः ॥ ७१ ॥ स तदन्तःपुरं सर्वं ददृशे नृपसत्तमः ॥ वैवाहिकेन वेषेण दिव्यस्नगनुलेपनः ॥ ७२ ॥ समाश्वस्य च ताः
 सर्वास्सपत्नीः पावकोपमाः ॥ जगाम स्वपुरं राजा प्रीत्या परमया युतः ॥ ७३ ॥ इति श्रीमहाभारते विष्णुपर्वणि विक्रदुवाक्यं नाम
 सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

॥६६॥६७॥६८॥६९॥७०॥७१॥७२॥ स यदुः ताः पत्नीः समाश्वस्य पितृगृहविशेषदुःखमपनीय ॥ ७३ ॥ इति श्रीमहाभारते विष्णुपर्वणि दीकार्यां सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

अष्टविंशे त्वथाध्याये नागकन्यासु पञ्चसु ॥ यदोः पञ्चाक्षवन्पुत्रा माधवप्रमुखा नृपाः ॥ १ ॥ स तासु इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ तेजिताः प्रोस्ताहिताः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ विन्ध्येति ।
 विन्ध्यस्योन्नतः ऋक्षवतो दक्षिणत इत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ तत्रैव महास्योपरिष्ठादेव परतः पश्चिमायां दिशि ॥ ९ ॥ पन्नगराजस्य धूम्रवर्णस्त्वस्य ॥ १० ॥ स्वपुरं रैवताचलस-
 वैशम्पायन उवाच ॥ स तासु नागकन्यासु कालेन महता नृपः ॥ जनयामास विक्रान्तान्पञ्च पुत्रान्कुलोद्भवाच्च ॥ ११ ॥ मुचुकुन्द महाबाहुं पद्मवर्णं त-
 थैव च ॥ माधवं सारसं चैव हरितं चैव पार्थिवम् ॥ २॥ एतान्पञ्च सुतान्नाजा पञ्चभूतोपमान्भुवि ॥ ईक्षमाणो नृपः प्रीतिं जगामतुलविक्रमः ॥ ३॥ ते
 प्राप्तवयसस्सर्वे स्थिताः पञ्च यथाद्रयः ॥ तेजिता बलदर्पाभ्यामूचुः पितरमग्रतः ॥ ४॥ तात युक्तास्म वयसा बले महति संस्थिताः ॥ क्षिप्रमाज्ञासु-
 मिच्छामः किं कुर्मस्तव शासनात् ॥ ५ ॥ स तादृपतिशार्दूलशार्दूलानिव वेगितान् ॥ प्रीत्या परमया प्राह सुतान्वीर्यकुतूहलात् ॥ ६ ॥ विन्ध्यक्ष-
 वन्ताविभितो द्वे पुर्यौ पर्वताश्रये ॥ निवेशयतु यत्नेन मुचुकुन्दस्सुतो मम ॥ ७ ॥ महास्य चोपरिष्ठात् दक्षिणां दिशमाश्रितः ॥ पद्मवर्णोपि मे पुत्रो
 निवेशयतु माचिरम् ॥ ८ ॥ तत्रैव परतः कान्ते देशे चम्पकभूषिते ॥ सारसो मे पुरं रम्यं निवेशयतु पुत्रकः ॥ ९ ॥ हरितोयं महाबाहुस्सागरे हरि-
 तोदके ॥ द्वीपं पन्नगराजस्य सुतो मे पालयिष्यति ॥ १० ॥ माधवो मे महाबाहुर्ह्येष्टपुत्रश्च धर्मवित् ॥ यौवराज्येन संयुक्तस्स्वपुरं पालयिष्यति ॥
 ११ ॥ सर्वे नृपश्रियं प्राप्ता अभिषिक्तास्सचामराः ॥ पित्रादुशिष्टाश्चत्वारो लोकपालोपमा नृपाः ॥ १२ ॥ स्वं स्वं निवेशनं सर्वे भोजिरे नृपस-
 तमाः ॥ पुरस्थानानि रम्याणि मृगयन्तो यथाक्रमम् ॥ १३ ॥ मुचुकुन्दश्च राजर्षिर्विन्ध्यमध्यमरोचयत् ॥ स्वस्थानं नर्मदातीरे दारुणोपलसंकटे
 ॥ १४ ॥ स च तं शोधयामास विविक्तं च चकार ह ॥ सेतुं चैव समं चक्रे परिखाश्चामितोदकाः ॥ १५ ॥ स्थापयामास भागेषु देवतायतनान्यपि
 ॥ रथ्या वीथीर्नृणां मार्गैश्चत्वरानि वनानि च ॥ १६ ॥ स तां पुरीं धनवतीं पुरुहूतपुरीप्रभाम् ॥ नातिदीर्घेण कालेन चकार नृपसत्तमः ॥
 १७ ॥ नाम चास्याऽशुभं चक्रे निर्मितं स्वेन तेजसा ॥ तस्याः पुर्यौ नृपश्रेष्ठो देवश्रेष्ठपरक्रमः ॥ १८ ॥ महाइमसंघातवती ऋक्षवन्तमुपाश्रिता ॥
 माहिष्मती नाम पुरी प्रकाशमुपयास्यति ॥ १९ ॥ उभयोर्योर्विन्ध्ययोः पादे नगयोस्तां महापुरीम् ॥ मध्ये निवेशयामास श्रिया परमया वृताम् ॥
 २० ॥ पुरिकां नाम धर्मात्मा पुरीं देवपुरीप्रभाम् ॥ उद्यानशतसंवाधां समृद्धापणचत्वराम् ॥ २१ ॥
 मीस्थम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ मृगयन्तो जिज्ञासमानाः ॥ १३ ॥ दारुणोपलसंकटे विषयाश्रमदुर्गमे ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ महाइमसंघातवती माहिष्मती-
 पदस्यावयवार्थो दर्शितः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

॥ २२ ॥ राजा मुचुकुन्दः ॥ २३ ॥ २४ ॥ विषययेति । तूभायस्याल्येवपि अतिनिविडतया तत्रैव कृतस्य राष्ट्रस्य समावेशं कृत्वा तत्रैव महान्तं वं महाप्राकारोपमं चकारेत्यर्थः ॥ २५ ॥ याजापत्येन त्वष्टृसंवन्धिना कर्मणा शिल्पेन ॥ २६ ॥ कौञ्चपुरं वेणायाः दक्षिणे भागे ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ दाशाः धीवराः ॥ ३० ॥ संचिन्वन्ति राशीन् कुर्वन्ति । युक्ताः सावधानाः जातरूपं दीप्तिम् ॥ ३१ ॥ प्रचिन्वन्तोऽन्वेषयन्तः गौर्धः महानौकाभिः संयानगाभिः क्षुद्रनौकागामिनः क्षुद्रनौकाबलेनालोडय एक-
ऋक्षवन्तं समभितस्तीरे तत्र निरामये ॥ निर्मिता सा पुरी राजा पुरिका नाम नामतः ॥ २२ ॥ स ते द्वे विपुले पुणौ देवभोग्योपमे शुभे ॥ पाल-
यामास धर्मात्मा राजा धर्मै व्यवस्थितः ॥ २३ ॥ पद्मवर्णोपि राजर्षिस्तद्वपुष्टे पुरोतमम् ॥ चकार नद्या वेणायास्तीरे तरुलताकुले ॥ २४ ॥ वि-
षयस्याल्यतां ज्ञात्वा संपूर्णं राष्ट्रमेव च ॥ निवेद्ययामास नृपस्स वप्रप्रायमुत्तमम् ॥ २५ ॥ पद्मावतं जनपदं करवीरं च तत्पुरम् ॥ निर्मितं पद्मवर्णेन
प्राजापत्येन कर्मणा ॥ २६ ॥ सारसेनापि विहितं रम्यं कौञ्चपुरं महत् ॥ चम्पकाशोकबहुलं विपुलं ताम्रमृत्तिकम् ॥ २७ ॥ वनवासीति विख्यातः
स्फीतो जनपदो महान् ॥ पुरस्य तस्य तु श्रीमान्दुर्भस्सावपुष्कवृत्तः ॥ २८ ॥ हरितापि समुद्रस्य द्वीपं समभिपालयत् ॥ रत्नसंचयसंपूर्णं नारीज-
नमनोहरम् ॥ २९ ॥ तस्य दाशा जले मग्ना मद्गरा नाम विश्रुताः ॥ ये हरन्ति सदा शङ्खान्समुद्रोदरचारिणः ॥ ३० ॥ तस्यापरे दाशजनाः प्रवाला-
अनसंभवान् ॥ संचिन्वन्ति सदा युक्ता जातरूपं च मौक्तिकम् ॥ ३१ ॥ जलजानि च रत्नानि निषादास्तस्य मानवाः ॥ प्रचिन्वन्तोपि युक्ता नौभिस्सं-
यानगामिनः ॥ ३२ ॥ मत्स्यमांसेन ते सर्वे वर्तन्ते स्म सदा नराः ॥ गृह्णन्तस्सर्वतन्तानि रत्नद्वीपनिवासिनः ॥ ३३ ॥ तैस्संयानगतैर्द्रव्यवर्णिजो दुरगा-
मिनः ॥ हरितं तर्पयन्त्येकं यथैव धनदं तथा ॥ ३४ ॥ एवमिक्ष्वाकुवंशात्तु यदुवंशो विनिस्सृतः ॥ चतुर्द्वो यदुत्रैस्तु चतुर्भिर्भिद्यते पुनः ॥ ३५ ॥
स यदुर्माधवे राज्यं विमृज्य यदुपुद्गवे ॥ त्रिविष्टपं गतो राजा देहं त्यक्त्वा महीतले ॥ ३६ ॥ बभूव माधवसुतस्सत्त्वतो नाम वीर्यवान् ॥ सत्त्ववृ-
त्तिगुणोपेतो राजा राजगुणे स्थितः ॥ ३७ ॥ सत्त्वतस्य सुतो राजा भीमो नाम महानभूत् ॥ येन भैमास्सुसंवृत्तास्सत्त्वतात्सत्त्वतात्समृताः ॥ ३८ ॥
राज्ये स्थिते नृपे तस्मिन्नामे राज्यं प्रशासति ॥ शृङ्गघ्नो लवणं हत्वा चिच्छेद स मधार्वनम् ॥ ३९ ॥ तस्मिन्मधुवने स्थाने पुरीं च मथुरामिमाम् ॥
निवेद्ययामास विभुस्सुमित्रानन्दवर्द्धनः ॥ ४० ॥

त्र महानौकायां मक्षिपन्तीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ यदुवंशस्य द्विशास्त्वमुपसंहरति । एवमिति । चतुर्थीति माधवस्य मुख्यस्तन्महत्त्वात् । शास्त्राहणैव चतुर्थत्वं वे-
शस्येत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ तस्मिन् भीमे ॥ ३९ ॥ ४० ॥

पर्यये अवतारोपरमे सति भीमेन वैष्णवं स्थानं मथुरास्थं प्राप्तमित्युत्तरसाहितस्यान्यवयः ॥ ४१ ॥ राज्यसंबन्धकारणात् मयोः पुत्रे लवणे नष्टे मधुदोहित्रा राज्यार्थिनो भवन्तीति शास्त्रीयसंबन्धात्तदौहित्रजत्वाच्च भीमस्येत्यर्थः ॥ ४२ ॥ राज्ये अयोध्यायामिति शेषः ॥ ४३ ॥ मैत्राक्षवतो रैवाक्षिधर्मा इत्यर्थः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ वसोरिति । वसाः श्रुरापराद्धः सुतो वसुदेवोऽभवत् । ततो वसुदेवादनन्तरं स वसुदेवद्वारिके जनयामास । तेन पृथाश्रुतश्रवाण्ये कुन्तिविषये कुन्तिपर्यये चैव रामस्य भरतस्य तथैव च ॥ सुमित्रासुतयोश्चैव स्थानं प्राप्तं च वैष्णवम् ॥ ४१ ॥ भीमेनयं पुरी तेन राज्यसंबन्धकारणात् ॥ स्ववशे स्थापिता पूर्वं स्वयमव्यासिता तथा ॥ ४२ ॥ ततः कुञ्जे स्थिते राज्ये लगे तु युवराजनि ॥ अन्धको नाम भीमस्य सुतो राज्यमकारयत् ॥ ४३ ॥ अन्धकस्य सुतो जज्ञे रैवतो नाम पार्थिवः ॥ ऋक्षोपि रैवतजज्ञे रम्ये पर्वतमूर्द्धनि ॥ ४४ ॥ ततो रैवत उत्पन्नः पर्वतस्तागरान्तिके ॥ नाम्नो रैवतको नाम भूमौ भूमिधरस्मृतः ॥ ४५ ॥ रैवतस्यात्मजो राजा विश्वभौ महायशः ॥ वभूव पृथिवीपालः पृथिव्यां प्रथितः प्रभुः ॥ ४६ ॥ तस्य तिसृषु भार्यासु दिव्यरूपासु केशव ॥ चत्वारो जज्ञिरे पुत्रा लोकपालोऽपमाङ्गुभाः ॥ ४७ ॥ वसुर्वसुसुपेणश्च सभाक्षश्चैव वीर्यवान् ॥ यदुम्वरीरः प्रख्याता लोकपाला इवापरे ॥ ४८ ॥ तैरयं यादवो वंशः पार्थिवैर्वहुलुङ्गतः ॥ यैरसाकं कृष्ण लोकेस्मिन्प्रजावन्तः प्रजेश्वराः ॥ ४९ ॥ वसोरस्तु कुन्तिविषये वसुदेवसुतो विभुः ॥ ततस्स जनयामास सुप्रभे द्वे च दारिके ॥ ५० ॥ कुन्तीं च पाण्डोर्महिषीं देवतामिव भुवरीम् ॥ भार्यां च दमघोषस्य चेदिराजस्य सुप्रभाम् ॥ ५१ ॥ एष ते स्वस्य वंशस्य प्रभवस्तस् प्रकीर्तितः ॥ श्रुतां मया पुरा कृष्ण कृष्णद्वैपायनान्तिकात् ॥ ५२ ॥ त्वं त्विदानीं प्रनष्टेस्मिन्वंशे वंशभृतांवर ॥ स्वयंभूवि संप्राप्तो भवायास्यज्जजाय च ॥ ५३ ॥ न तु त्वां पौरसात्रेण शक्ता बृहथितुं वयम् ॥ देयुर्बुधैर्व्यपि भवान्त्सर्वज्ञस्सर्वभावनः ॥ ५४ ॥ शक्तश्चापि जरासंधं नृपं योययितुं विभो ॥ त्वद्विदग्धागास्तैर्वयं योययन्ते स्थिताः ॥ ५५ ॥ जरासंधस्तु बलवान्नृपाणां मूर्ध्नि तिष्ठति ॥ अग्रमेव बलश्चैव वयं च कृञ्जसाधनाः ॥ ५६ ॥ न च येयमेकादशपि पुरी राधं सहिष्यति ॥ कृञ्जभन्तैश्चनक्षामा दुर्गपरिवेष्टिता ॥ ५७ ॥ असंस्कृतास्तु पारिता द्वारयन्त्रविर्जिता ॥ वृषभान्तरादिचया कृतव्या बहुनिस्तरा ॥ ५८ ॥ संस्कारैर्व्याशुधागारा योक्तव्या चेष्टिकाचैः ॥ कंसस्य बलभोग्यत्वात्तातिगुता पुरा जनैः ॥ ५९ ॥

भोजस्य राज्ञो विषये गोचरे दुहितृत्वेन इत्यन्तरार्थेति इति यावत् ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ प्रष्टु अग्निभूते ॥ ५४ ॥ पौर्मात्रेण पुष्पासिलोक्तसाम्येन त्वां जरसांश्चाद्दहायितुं वयं क्षमा न । एतच्च सर्वज्ञत्वाद्भवानिव वेदेत्याह । देवेति । भावप्रतीति भावनः ज्ञाना ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

अग्रं प्रतीतिं प्रत्यग्रं राजभाणार्थं रोषो यस्याः सेव । यथाहि कर्षकग्रामं करार्थे राजजटा अवरुच्यन्ति तद्वत् ॥ ६० ॥ ६१ ॥ कामुकैस्सामिभिः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥
 ॥ ६६ ॥ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि दीकायाम् अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥ ॥ ६७ ॥ एकोनचत्वारिंशेऽध्यायः ॥ ३८ ॥ ॥ उच्यते जामदग्नयेन संगतो रामकृष्णयोः
 ॥ १ ॥ विक्रदोरिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ हेतुतः मन्त्रिमित्रं वैरमिति हेतुतः । क्रमतः शत्रोः पराक्रमतो न्यायतः यन्त्रिमित्रं वैरं तस्यैव परिहारेणारिष्टशान्तिः कर्तव्येति युक्तः
 सद्यो निपतिते कंसे राज्यस्माकं नवोदये ॥ पुरी प्रत्यग्रशरोधेव न रोधं विसहिष्यति ॥ ६० ॥ वलं संमर्दभग्नं च कृष्यमाणं परेण ह ॥ असंग्रयमि-
 दं राहू जनैस्सह विनङ्क्यति ॥ ६१ ॥ यादवानां विरोधेन ये जिता राज्यकामुकैः ॥ ते सर्वे द्वैधमिच्छन्ति यक्ष्मं तद्विधीयताम् ॥ ६२ ॥ वञ्चनीया
 भविष्यामो नृपाणां नृपकारणात् ॥ जरासंधभयात्तानां द्रवतां राज्यसंभ्रमे ॥ ६३ ॥ आतां वक्ष्यन्ति नः सर्वे रुध्यमानाः पुरे जनाः ॥ यादवानां
 विरोधेन विनष्टाः स्मृति केशव ॥ ६४ ॥ एतन्मम मतं कृष्ण विस्मभात्समुदाहृतम् ॥ त्वं तु विज्ञापितः पूर्वं न पुनस्संप्रबोधितः ॥ ६५ ॥ यदत्र
 वः क्षमं कृष्ण तच्च वै संविधीयताम् ॥ त्वमस्य नेता सैन्यस्य वयं त्वच्छासने स्थिताः ॥ त्वन्मूलश्च विरोधोयं रक्षास्मानात्मना सह ॥ ६६ ॥ इति
 श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि विक्रदुवाक्यं नाम अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥ ॥ ६७ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ विक्रदोस्तु वचः
 श्रुत्वा वसुदेवो महायशः ॥ परितुष्टेन मनसा वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १ ॥ राजा पाण्डुपुत्रो वै राजा मन्त्रार्थतत्त्ववित् ॥ सतत्त्वं च हितं चैव कृ-
 णोक्तं किल धीमता ॥ २ ॥ भाषिता राजधर्माश्च सत्याश्च जगतो हिताः ॥ विक्रदुणा यदुश्रेष्ठ यद्वितं तद्विधीयताम् ॥ ३ ॥ एतच्छ्रुत्वा पितुर्वाक्यं विक-
 द्रोश्च महात्मनः ॥ विक्रदोस्तद्वचस्तथ्यं निशम्य यदुपुद्भवः ॥ वाक्यमुत्तममेकाग्रो वभाषे पुरुषोत्तमः ॥ ४ ॥ श्रुत्वा वदश्रुतं वाक्यं हेतुतः क्रमत-
 स्तथा ॥ न्यायतश्शास्त्रतश्चैव देवं चैवानुपश्यताम् ॥ ५ ॥ श्रूयतामुत्तरं वाक्यं श्रुत्वा च परिगृह्यताम् ॥ नयेन व्यवहर्तव्यं पार्थिवेन यथाक्रमम् ॥
 ॥ ६ ॥ सन्धिं च विग्रहं चैव यानमासनमेव च ॥ द्वैधीभावं संश्रयं च पाण्डुण्यं चिन्तयेत्सदा ॥ ७ ॥ बलिनस्सन्निवृष्टे तु न स्थेयं पण्डितेन वै ॥
 अपक्रमेद्वि कालज्ञस्समर्थो युद्धमुद्वहेत् ॥ ८ ॥ अहं तावत्सह्येण मुहूर्तैस्मिन्प्रकाशिते ॥ जीवितार्थं गमिष्यामि शक्तिमानप्यशक्तवत् ॥ ९ ॥ त-
 तस्सद्वाचलयुतं सहायैणाहमक्षयम् ॥ आत्मद्वितीयश्च्रीमन्तं प्रवेक्ष्ये दक्षिणपथम् ॥ १० ॥

शास्त्रतः अशक्तस्यापसरणानुज्ञावशात् देवं भाविकार्यमतुष्यताम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ तत्र क्रमतः शास्त्रत इत्यन्तौ हेतु व्याचष्ट । बलिन इति । मन्त्रिकृष्टे निकटे ॥ ८ ॥ इतरयो-
 र्हेतोरुत्तरमाह । अहमित्यादिना ॥ ९ ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ अनुसारं पृष्ठतो धावनम् ॥ १२ ॥ राजा जरासंधः प्रयतिष्यति वीरगात्रमिष्यति ॥ १३ ॥ १४ ॥ शत्रोः शत्रुं शप्य परिभ्रष्टाः स्वराष्ट्रे स्थित्वा पृष्ठतः शत्रोर्वि-
 धमेव कामयन्ते नतु स्वराष्ट्रक्षां तत्र मुख्यार्थिनः परस्याभिनिवेशाभावादित्यर्थः ॥ १५ ॥ दक्षिणौ समर्थौ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥
 न्यस्तं समारोपितम् अतएव संकुचितम् आधानं त्रेताशिविस्तारो यस्य तम् । अथापि काले प्रादुर्भूतेष्वग्निषु हुतहुताशनम् ॥ २३ ॥ होमार्थं दुहते सा होमयुक् साचासौ
 करवीरपुरं चैव रम्यं क्रौञ्चपुरं तथा ॥ द्रव्यावस्तत्र सहितौ गोमन्तं च नगोत्तमम् ॥ ११ ॥ आवयोर्योगमनं श्रुत्वा जितकाशी स पार्थिवः ॥ अप्रवि-
 द्य पुरीं दर्पादनुसारं करिष्यति ॥ १२ ॥ ततस्सह्यवनेष्वेव राजा याति स सानुगः ॥ आवयोर्यहणे चैव नृपतिः प्रयतिष्यति ॥ १३ ॥ एषा नश्ये-
 यसी यात्रा भविष्यति कुलस्य वै ॥ पौराणामथ पुर्याश्च देशस्य च सुखावहा ॥ १४ ॥ न च शत्रोः परिभ्रष्टा राजानो विजिगीषवः ॥ परराष्ट्रेषु
 मृष्यन्ति मृधे शत्रोः क्षयं विना ॥ १५ ॥ एवमुक्त्वा तु तौ वीरौ कृष्णसंकर्षणबुभौ ॥ प्रपेदतुरसंत्रान्तौ दक्षिणौ दक्षिणापथम् ॥ १६ ॥ तौ तु
 राक्ष्णाणि शतशश्चरन्तौ कामरूपिणौ ॥ दक्षिणां दिशमास्थाय चरेतुर्भागौ सुखम् ॥ १७ ॥ सह्यप्रष्टेषु रम्येषु मोदमानाबुभौ तथा ॥ दक्षिणापथगौ
 वीरावध्यानं संप्रेदतुः ॥ १८ ॥ तौ च स्वल्पेन कालेन सह्याचलविभूषितम् ॥ कर्वीरपुरं प्राप्तौ स्वयंशेन विभूषितम् ॥ १९ ॥ तौ तत्र गत्वा वे-
 णाया नद्यास्तीरान्तमाश्रितम् ॥ आसेदतुः प्ररोहाढ्यं न्यग्राधं तरुपुङ्गवम् ॥ २० ॥ अधस्तात्तस्य वृक्षस्य मुनिं दीप्ततपोधनम् ॥ अंसावसक्तपरशुं
 जटावल्ललधारिणम् ॥ २१ ॥ गौरमग्निशिखाकारं तेजसा भास्करोपमम् ॥ क्षत्रान्तकारमक्षौभ्यं वपुष्मन्तमिवाणवम् ॥ २२ ॥ न्यस्तसंकुचितार्धानं
 काले हुतहुताशनम् ॥ क्लिन्नं त्रिषवणाभोभिराद्यं देवगुरुं यथा ॥ २३ ॥ सवत्सां धेनुकां श्रेतां होमधुक्कामदोहनाम् ॥ क्षीरारणिं कर्षमाणं महेन्द्र-
 गिरिगोचरम् ॥ २४ ॥ ददृशतुस्तौ सहितावपरिश्रान्तमव्ययम् ॥ भार्गवं राममासीनं मन्दरस्थं यथा रविम् ॥ २५ ॥ न्यायतस्तौ तु तं दृष्ट्वा पाद-
 मूले कृतासनौ ॥ वसुदेवसुतौ वीरौ सधिष्यन्तौ पिशाङ्गलुमुवाच वदतां वरः ॥ श्रुष्टं मधुरया वाचा लोकवृत्तान्त-
 कोविदः ॥ २७ ॥ भगवन् जामदग्निं त्वामवगच्छामि भार्गवम् ॥ रामं मुनिनानृपमं क्षत्रियाणां कुलान्तकम् ॥ २८ ॥ त्वया सायकवेगेन क्षितो भार्ग-
 व सागरः ॥ इषुपातेन नगरं कृतं शूर्पारकं त्वया ॥ २९ ॥ धनुःपञ्चशतायामिषुपञ्चशतोच्छ्रयम् ॥ सह्यस्य च निकुञ्जेषु स्फीतो जनपदो महान् ॥ ३० ॥
 कामदोहना चेति समासः ॥ २४ ॥ सधिष्यौ सस्थानौ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ समुद्रात् भूमिषु पातमानं प्राप्य तत्र शूर्पारकं नाम नगरं कृतं कृत्वायाः क्षितेः काश्य-
 पाय दानत्वात् ॥ २९ ॥ धनुश्चतुर्हस्तं इषुर्दिहस्तः ॥ ३० ॥

अपरान्ते पञ्चमसमुद्गीरे ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ कर्तव्यं संपादनीयं बलं सैन्यं साधनं धनादिकं ययोस्तौ ॥ ४१ ॥
 अतिश्रम्योदधेवलमपरान्ते निवेशितः ॥ त्वया तत्कार्तवीर्यस्य सहस्रमुजकाननम् ॥ ३१ ॥ छिन्नं परशुनैकेन स्मरता निधनं पितुः ॥ इयमद्या-
 पि रुधिरैः क्षत्रियाणां हतद्विषाम् ॥ ३२ ॥ सिग्धैस्त्वत्परशूत्सुष्टै रक्तपङ्का वसुंधरा ॥ रणैक्यं विजाने त्वां क्षितौ क्षितिपरोपणम् ॥ ३३ ॥ परशु-
 प्रहं युक्तं यथैवेह रणे तथा ॥ तदिच्छावस्त्वया विप्र कंचिदर्थमुपश्रुतम् ॥ ३४ ॥ उत्तरं च श्रुतार्थेन प्रयुक्तमविशङ्कया ॥ आवयोर्मथुरा राम य-
 मुनतीरशोभिनी ॥ ३५ ॥ यादवौ स्वो मुनिश्चेष्ट यदि ते श्रुतिमागतौ ॥ वसुदेवो युदुश्चेष्टः पिता नौ हि धृतव्रतः ॥ ३६ ॥ जन्मप्रसूति चैवावां
 व्रजेष्वेव नियोजितौ ॥ तौ स्वः कंसभयात्तत्र शङ्कितौ परिवर्द्धितौ ॥ ३७ ॥ वयं च प्रथमं प्राप्तौ मथुरायां प्रवेशितौ ॥ तावां व्युत्थितं हत्वा स-
 माजे कंसमोजसा ॥ ३८ ॥ पितरं तस्य तत्रैव स्थापयित्वा जनेश्वरम् ॥ स्वमेव कर्म चारब्धौ गवां व्यापारकारकौ ॥ ३९ ॥ अथावयोः पुरं रोद्धुं
 जरासंधो व्यवस्थितः ॥ संग्रामान्नुबहून्कृत्वा लब्धलक्ष्मावपि स्वयम् ॥ ४० ॥ ततस्त्वत्पुरक्षार्थं प्रजानां च धृतव्रत ॥ अकृतार्थवनुद्योगौ कृत-
 व्यवलसाधनौ ॥ ४१ ॥ अरथौ पत्तिनौ युद्धे निस्तनुत्रौ निरायुधौ ॥ जरासंधोद्यमभयात्पुराद्वावेव निःसृतौ ॥ ४२ ॥ एवमावामनुप्राप्तौ मुनिश्चेष्ट
 तवान्तिकम् ॥ आवयोर्मन्त्रमात्रेण कर्तुमर्हसि सत्क्रियाम् ॥ ४३ ॥ श्रुत्वा तद्भर्गवो रामस्तयोर्विक्रयमानिन्दितम् ॥ रणैक्यः प्रतिवचो धर्मसंहितमन्त्र-
 वीत् ॥ ४४ ॥ अपरान्ताद्दहं कृष्ण संप्रतीहागतः प्रभो ॥ एक एव विना शिष्यैर्युवयोर्मन्त्रकारणात् ॥ ४५ ॥ विदितो मे व्रजे वासस्तव पद्मानभे-
 क्षण ॥ दानवानां वधश्चापि कंसस्यापि दुरात्मनः ॥ ४६ ॥ विग्रहं च जरासंधे विदित्वा पुरुषोत्तम ॥ तव सप्रातृकस्येह संप्राप्तोस्मि वरानन ॥
 ४७ ॥ जाने त्वां कृष्ण गोतारं जगतः प्रभुमव्ययम् ॥ देवकार्यार्थसिद्धयर्थमबालं बालतां गतम् ॥ ४८ ॥ न त्वया विदितं किंचिच्चित्रेषु लोकेषु
 विद्यते ॥ तथापि भक्तिमात्रेण शृणु वक्ष्यामि ते वचः ॥ ४९ ॥ पूर्वजैस्तव गोविन्द पूर्वं पुरमिदं कृतम् ॥ करवीरपुरं नाम राहू चैव निवेशितम् ॥ ५० ॥
 पुरोस्मिन्मृपतिः कृष्ण वासुदेवो महायशः ॥ शृगाल इति विख्यातो नित्यं परमकोपनः ॥ ५१ ॥ नृपेण तेन गोविन्द तव वंशभवा नृपाः ॥ दायादा
 निहतास्सर्वे वीरद्वेषानुशायिना ॥ ५२ ॥ अहंकारपरो नित्यमजितात्मातिमत्सरी ॥ राज्ञैश्चर्यमदाविष्टः पुत्रेष्वपि च दारुणः ॥ ५३ ॥ तत्रेह भवतस्थानं
 रोचते मे नरोत्तम ॥ करवीरपुरे घोरं नित्यं पार्थिवदूषिते ॥ ५४ ॥ शूयतां कथयिष्यामि यत्रोभौ शत्रुबाधनौ ॥ जरासंधं बलोदग्रं भवन्तौ योधयिष्यतः ॥ ५५ ॥
 ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

विषयान्ते देशसीन्नि निवासाय रात्रिवासाय ॥ ५६ ॥ प्ररुहम् उपगिरिम् ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ आस्यतः श्रममाणान् वानप्रस्थानिति यावत् ॥ ६१ ॥ वनमेव
वास्यं वासाहं यस्य स वनवासः सचासौ जनश्च तस्याधिपतिः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ दर्शयिष्य-
तीत्वां वेणामिमां पुण्यां नदीमद्यैव बाहुभिः ॥ विषयान्ते निवासाय गिरिं गच्छाम दुर्गमम् ॥ ५६ ॥ रम्यं यज्ञगिरिं नाम सहस्रस्य प्ररुहं गिरिम् ॥
निवासं मांसभक्षणां चौराणां घोरकर्मणाम् ॥ ५७ ॥ नानादुमलतायुक्तं चित्रं पुष्पितपादपम् ॥ ग्राष्ये तत्र निशमेकां खट्वाङ्गां नाम निम्नगाम् ॥ ५८ ॥
भद्रं ते संतरिष्यामो निकषेपलभूषणाम् ॥ गङ्गाप्रपातप्रतिमां भ्रष्टां च महतो गिरिः ॥ ५९ ॥ तस्याः प्रपातं द्रक्ष्यामस्तापसारण्यभूषणम् ॥ उप-
भुज्य त्विमान्कामान्गत्वा तान्धरणीधराञ्च ॥ ६० ॥ द्रक्ष्यामस्तत्र तान्विप्राञ्छाम्यतो वै तपोधनाञ्च ॥ रम्यं क्रौञ्चपुरं नाम गमिष्यामः पुरोत्तमम् ॥
॥ ६१ ॥ वंशजस्तत्र ते राजा कृष्ण धर्मरतस्सदा ॥ महाकापिरिति ख्यातो वनवास्यजनाधिपः ॥ ६२ ॥ तमदद्वैव राजानं निवासाय गतेहनि ॥ तीर्थ-
मानडुहं नाम तत्रस्थाः स्याम संगताः ॥ ६३ ॥ ततश्च्युता गमिष्यामस्सहस्रस्य विवरे गिरिम् ॥ गोमन्तमिति विख्यातं नैकशृङ्गविभूषितम् ॥ ६४ ॥
स्वगतैकमहाशृङ्गं दुरारोहं स्वगैरपि ॥ विश्रामभूतं देवानां ज्योतिर्भिरभिसंवृतम् ॥ ६५ ॥ सोपानभूतं स्वर्गस्य गगनाद्रिमिवोच्छ्रितम् ॥ तं विमा-
नावतरणं गिरिं मेरुमिवापरम् ॥ ६६ ॥ तस्योत्तमे महाशृङ्गे भास्वन्तौ देवरूपिणौ ॥ उदयास्तमये सूर्यं सोमं च ज्योतिषां पतिम् ॥ ६७ ॥ ऊ-
र्ध्वमन्तं समुद्रं च अपारद्वीपभूषणम् ॥ प्रेक्षमाणौ सुखं तत्र नगाग्रै विचरिष्यथः ॥ ६८ ॥ शृङ्गस्थौ तस्य शैलस्य गोमन्तस्य वनेचरौ ॥ दुर्गयुद्धेन
धावन्तौ जरासंधं विजेष्यथः ॥ ६९ ॥ तत्र शैलगतौ दृष्ट्वा भवन्तौ युद्धदुर्मदौ ॥ अशक्तशैल्युद्धे वै जरासंधो भविष्यति ॥ ७० ॥ भवतोरपि
युद्धे तु प्रवृत्ते तत्र दारुणे ॥ आयुधैस्सह संयोगं पश्यामि न चिरादिव ॥ ७१ ॥ संग्रामश्च महान्कृष्ण निर्दिष्टस्तत्र देवतैः ॥ यदूनां पार्थिवानां च
मांसशोणितकर्दमः ॥ ७२ ॥ तत्र चक्रं हलं चैव गदां क्रौमादकीं तथा ॥ सौनन्दं मुशलं चैव वैष्णवाभ्यायुधानि च ॥ ७३ ॥ दर्शयिष्यन्ति संग्रामे या-
स्यन्ति च महीक्षिताम् ॥ रुधिरं कालयुक्तानां वपुर्भिः कालसन्निभैः ॥ ७४ ॥ स चक्रमुशलो नाम संग्रामः कृष्ण विश्रुतः ॥ देवैरिह निर्दिष्टः का-
लस्यादेशसंज्ञितः ॥ ७५ ॥ तत्र ते कृष्ण संग्रामे सुव्यक्तं वैष्णवं वपुः ॥ द्रक्ष्यन्ति रिपवः सर्वे सुराश्च सुरभावन ॥ ७६ ॥ तां भजस्व गदां कृष्ण
चक्रं च चिरविस्मृतम् ॥ भजस्व स्वेन रूपेण सुराणां विजयाय वै ॥ ७७ ॥

न्ति प्रकटीभविष्यन्ति ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ भजस्व लभस्व ॥ ७७ ॥

॥ ७८ ॥ ७९ ॥ व्यूहानां शत्रुसैन्यानाम् ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि दीकायामेकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशत्तमेध्याये वर्ण्यते रामकृष्णयोः ॥ गोमन्तारोहणं तस्मात्पत्यावृत्तिर्दिजन्मनः ॥ १ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ अर्धविधिना मानुषस्या ॥ ४ ॥ चित्रैः मयूरैः ॥ ५ ॥ ६ ॥
बलशायं हलं घोरें मुशलं चारिमर्दनम् ॥ वधाय सुरशत्रूणां भजतालोकभावनः ॥ ७८ ॥ एष ते प्रथमः कृष्ण संग्रामो भुवि पार्थिवैः ॥ पृथिव्यर्थे
समाल्यातो भारावतरणे सुरैः ॥ ७९ ॥ आयुधानातिरत्रैव वपुषो वैष्णवस्य च ॥ लक्ष्म्याश्च तेजसश्चैव व्यूहानां च विदारणम् ॥ ८० ॥ अतः प्रभृति
संग्रामो धरण्यां शस्त्रमूर्च्छितः ॥ भविष्यति महाकृष्ण भारतं नाम वैशसम् ॥ ८१ ॥ तद्गच्छ कृष्ण शैलेन्द्र गोमन्तं च नगोत्तमम् ॥ जरासंधमुधे
चापि विजयस्त्वमुपस्थितः ॥ ८२ ॥ इदं चेवामृतप्रख्यं होमधेनोः पयोमृतम् ॥ पीत्वा गच्छत भद्रं वो मयादिष्टेन कर्मणा ॥ ८३ ॥ इति श्रीम-
हाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि रामवाक्यं नाम एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ॥ तत्तु धेन्वाः
पयः पीत्वा बलदुर्पसमन्वितौ ॥ ततस्तौ रामसहितौ प्रस्थितौ यदुपुङ्गवौ ॥ १ ॥ गोमन्तं पर्वतं द्रुष्टुं मत्तनागेन्द्रगामिनौ ॥ जामदग्न्यदिष्टेन मार्गेण
वदतां वरौ ॥ २ ॥ जामदग्न्यस्तृतीयस्ते त्रयस्त्रय इवाग्रयः ॥ शोभयन्ति स्म पन्थानं त्रिदिवं त्रिदशा इव ॥ ३ ॥ ते चाध्वविधिना सर्वे ततो वै दि-
वसक्रमात् ॥ गोमन्तमचलं प्राप्ता मन्दरं त्रिदशा इव ॥ ४ ॥ लताचारुविचित्रं च नानादुर्गमविभूषितम् ॥ नानागुरुपिनद्धाङ्गं चित्रं चित्रैर्मनोहरैः ॥
॥ ५ ॥ द्विरेफगणसंकीर्णं शिलासंकटपादपम् ॥ मत्तवर्हिणनिघोषैर्नादितं मेघनादिभिः ॥ ६ ॥ गगनालग्नशिखरं जलदासकपादपम् ॥ मत्तद्विपविपाणयैः
परिघृष्टोपलाङ्घितम् ॥ ७ ॥ कूजद्विश्वाण्डजगणैस्समन्तात्प्रतिनादितम् ॥ दरीप्रपाताम्बुरवैश्छन्नं शार्दूलपल्लवैः ॥ ८ ॥ नीलाश्मचयसंघातैर्वहुवर्णै-
यथा घनम् ॥ धातुविन्नावदिग्धाङ्गं सानुग्रमवभूषितम् ॥ ९ ॥ कीर्णैः सुरगणैः कान्तैर्मनकामिव कामगम् ॥ उच्छ्रितं सुविशालाग्रं समूलाभुपरिस्त्वम् ॥
॥ १० ॥ सकाननदरीप्रस्थं श्वेताग्रगणभूषितम् ॥ पनसाम्रातकाम्रौर्वैष्वत्रस्यन्दनचन्दनैः ॥ ११ ॥ तमालैलवनयुतं मरीचक्षुपसंकुलम् ॥ पिप्पली-
वल्लिकलिलं चित्रमिड्डादिपादैः ॥ १२ ॥ दुर्गैस्सर्जरसानां च सर्वतः परिशोभितम् ॥ प्रांशुशालवैर्गुप्तं बहुचित्रवनैर्युतम् ॥ १३ ॥ सर्जनित्वाजु-
नवनं पाटलीकुलसंकुलम् ॥ हित्तालैश्च तमालैश्च पुन्नागैश्चोपशोभितम् ॥ १४ ॥ जलेषु जलजैश्छन्नं स्थलेषु स्थलजैरपि ॥ पङ्कजैर्दुर्गमखण्डैश्च
सर्वतः प्रतिभूषितम् ॥ १५ ॥

॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ प्रस्थानि सानूनि ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ ग्राहयन्तं ग्राहमानम् ॥ २७ ॥
 ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ साम्प्रयिकः परलोकहितः ॥ ३४ ॥ नैष्ठिकं तालिकम् ॥ ३५ ॥ इदं भूभारहरणरूपं प्रस्तुतम् आरब्धम् ॥ ३६ ॥

जबूजम्बूलवृक्षाढ्यं कद्रुकन्दलभूषितम् ॥ चम्पकाशोकबकुलं विल्वतिन्दुकशोभितम् ॥ १६ ॥ कुञ्जैश्च नागपुष्पैश्च समन्तादुपशोभितम् ॥ नाग-
 यूथसमाकीर्णं मृगसंचातशोभितम् ॥ १७ ॥ सिद्धचारणरक्षोभिस्सेवितप्रस्तरान्तरम् ॥ गन्धर्वैश्च समायुक्तं गुह्यकैः पक्षिभिस्तथा ॥ १८ ॥ विद्या-
 धरगणैर्नित्यमनुकीर्णशिलातलम् ॥ सिंहशार्दूलसन्नादस्सततं श्रुतिनादितम् ॥ सेवितं वारिधाराभिश्चन्द्रपादैश्च शोभितम् ॥ १९ ॥ स्तुतं त्रिदश-
 गन्धर्वैरप्सरोभिरलंकृतम् ॥ वनस्पतीनां दिव्यानां पुष्पैरुच्चावचैश्चितम् ॥ २० ॥ शकवज्रप्रहाराणामनभिज्ञं कदाचन ॥ द्वाग्निभयनिर्मुक्तं महा-
 वातभयोर्ज्झितम् ॥ २१ ॥ प्रपातप्रभाभिश्च सरिद्धरूपशोभितम् ॥ काननैराननाकारैर्विशेषद्विरिव श्रियम् ॥ २२ ॥ जलशैवलथुङ्गःशैरुन्मिषत्-
 मिव श्रिया ॥ स्थलीभिर्मृगजुष्टाभिः कान्ताभिरुपशोभितम् ॥ २३ ॥ पार्थैरुपलकल्माषैर्मैघैरिव विभूषितम् ॥ पादप्रच्छन्नभूमौभिस्सपुष्पाभिस्स-
 मन्ततः ॥ २४ ॥ मण्डितं वनराजीभिः प्रमदाभिः पतितं यथा ॥ सुन्दरीभिर्दशीभिश्च कन्दराभिस्तथैव च ॥ २५ ॥ तेषु तेष्ववकाशेषु सदारमिव
 शोभितम् ॥ औषधीदीप्तशिखरं वानप्रस्थनिषेवितम् ॥ जातरूपैर्वनोद्देशैः कृत्रिमैरिव भूषितम् ॥ २६ ॥ मूलेन सुविशालेन शिरसाप्युच्छितेन च ॥
 पृथिवीमन्तारिक्षं च ग्राहयन्तमिव स्थितम् ॥ २७ ॥ ते तमासाद्य गोमन्तं रम्यं भूमिधरात्तमम् ॥ रुचिरं रुरुदुस्सर्वे वासायामरसन्निभाः ॥ २८ ॥ रु-
 रुदुस्ते गिरिवरं खमूर्ध्वमिव पक्षिणः ॥ असज्जमाना वेगेन वैनतेयपराक्रमाः ॥ २९ ॥ ते तु तस्योत्तरं शृङ्गमारुढास्त्रिदश इव ॥ अगारं सहसा चकु-
 र्मनसा निर्मितोपमम् ॥ ३० ॥ निविष्टौ यादवौ दृष्ट्वा जामदग्न्यो महामतिः ॥ रामोभिमतमक्लिष्टमाप्रहृष्टुपचक्रमे ॥ ३१ ॥ कृष्ण यास्याभ्यहं तात
 पुरं शूर्पारकं विभो ॥ युवयोर्नास्ति वैमुख्यं संग्रामे देवतैरपि ॥ ३२ ॥ प्राप्तवानस्मि यं प्रीतिं मार्गानुगमनादपि ॥ सा मे कृष्णानुग्रहाति शरीर-
 मिदमव्ययम् ॥ ३३ ॥ इदं यत्स्थानमुद्दिष्टं यत्रायुधसमागमः ॥ युवयोर्विहितो देवैस्समयस्साम्प्रयिकः ॥ ३४ ॥ देवानां मुख्यं वैकुण्ठं विष्णो दे-
 वैरभिभूत ॥ कृष्ण सर्वस्य लोकस्य शृणु मे नैष्ठिकं वचः ॥ ३५ ॥ यदिदं प्रस्तुतं कर्म त्वया गोविन्द लौकिकम् ॥ भानुपाणां हितार्थाय लोके
 मानुषदेहिना ॥ ३६ ॥ तस्यायं प्रथमः कल्पः कालेन तु वियोजितः ॥ जरासंधेन वै सार्द्धं संग्रामे समुपस्थिते ॥ ३७ ॥

प्रथमो मुख्यः कल्पः प्रयोगः ॥ ३७ ॥

तत्रेति । तमेव तवायुधादिकं भाव्यमलौकिकेन सामर्थ्येन । यदाह यास्कः । आत्मैवैषां रथौ भवत्यात्माश्वा आत्मायुधमात्सेव आत्मा सर्वं देवस्येति ॥ ३८ ॥ चतुर्द्विगुणपीनंसम् अष्टबाहुमित्यर्थः । एतेन कृष्णस्य साक्षाद्विष्णुत्वमुक्तं नतु तदंशत्वं विद्वद्दृश्यं कृष्णस्येदमेव रूपम् द्विगुणं त्वविद्वद्दृश्यमिति ज्ञेयम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ वैधव्येन आगामिना अधिवासिता परिगृहीता अतएव एकवर्णीधरा असंस्तरकेशवन्धा ॥ ४३ ॥ हे कृष्ण, क्षत्रं संक्षिप्य न प्रतीक्षत इति पूर्वोक्तं संबन्धः । क्षत्रियाः मरणभायात्मकोऽप्यप्य कालावधिं न प्रतीक्षन्ते अपितु उत्कृष्टा भूत्वा शीघ्रमेव मरणं कामयन्ते । यतः सग्रहं क्रूरैः ग्रहेणक्रान्तं नक्षत्रमस्ति इत्यर्थः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ सत्कृतं सत्कारस्तदानहं

तत्रायुधबलं चैव रूपं च रणकर्कशम् ॥ स्वयमेवात्मना कृष्ण त्वयात्मानं विधत्स्व ह ॥ ३८ ॥ चक्रोद्यतकरं दृष्ट्वा त्वां गदापाणिमाहवे ॥ चतुर्द्वि-
गुणपीनांसं बिभ्येदपि शतक्रतुः ॥ ३९ ॥ अद्यप्रभृति ते यात्रा स्वर्गोक्ता समुपस्थिता ॥ पृथिव्यां पार्थिवेन्द्राणां कृतास्त्रे त्वयि मानद ॥ ४० ॥ वै-
नतेयस्य चाह्वानं वाहनं ध्वजकर्मणः ॥ कुरु शीघ्रं महाबाहो गोविन्द वदतां वर ॥ ४१ ॥ गुडकामा नृपतयस्त्रिदिवामिमुखोद्यताः ॥ धार्तराष्ट्रस्य
वशगास्तिष्ठन्ति रणवृत्तयः ॥ ४२ ॥ राज्ञां निधनदृष्टार्था वैधव्येनाधिवासिता ॥ एकवर्णीधरा च ये वसुधा त्वां प्रतीक्षते ॥ ४३ ॥ सग्रहं कृष्ण नक्षत्रं
संक्षिप्यारिविमर्दनं ॥ त्वयि मानुष्यमापन्ने गुद्रे च समुपस्थिते ॥ ४४ ॥ त्वस्व कृष्ण युद्धाय दानवानां वधाय च ॥ स्वर्गाय च नरेन्द्राणां देवता-
नां सुखाय च ॥ ४५ ॥ सत्कृतोहं त्वया कृष्ण लोकैश्च सचराचरैः ॥ त्वया सत्कृतरूपेण येन सत्कृतवानहम् ॥ ४६ ॥ साधयामि महाबाहो भ-
वतः कार्यसिद्धये ॥ स्मर्तव्यश्चास्मि गुद्रेषु कान्तारेषु महाक्षिताम् ॥ ४७ ॥ इत्युक्त्वा जामदग्न्यस्तु कृष्णमच्छिप्यकारिणम् ॥ जयाशिषा वृद्धयित्वा
जगामाभीप्सितां दिशम् ॥ ४८ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि गोमन्तारोहणं नाम चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ वैशम्पा-
यन उवाच ॥ जामदग्नये गते रामे तौ यादवकुलोद्भवौ ॥ गोमन्तशिखरे रम्ये चेरतुः कामरूपिणौ ॥ १ ॥ वनमालाकुलोरस्कौ नीलपीताम्बरधुभौ ॥
नीलश्वेतवपुष्मन्तौ गगनस्थाविषाम्बुदौ ॥ २ ॥ तौ शैलधतुर्दिग्धाङ्गौ युवानौ शिखरे स्थितौ ॥ चेरतुस्तत्र कान्तेषु वनेषु रतिलालसौ ॥ ३ ॥ उदयन्तं
निरिक्षन्तौ शशिनं ज्योतिषां वरम् ॥ उदयास्तमने चैव ग्रहाणां धरणीधरे ॥ ४ ॥

त्वया विश्वात्मना यतोस्मि अतः सर्वत्र सत्कृतोस्मीत्यर्थः ॥ ४६ ॥ साधयामीति । एतेन युद्धे जयार्थिभिः शूरैः परशुरामः स्मर्तव्य इति विधीयत इति ज्ञेयम् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ जामदग्न्ये
इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ अथैकचत्वारिंशेऽस्मिन्महाकृष्णजिघृक्षया ॥ जरासंधस्य नृपतेरन्वागमनमुच्यते ॥ १ ॥ जामदग्न्ये
इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ उदयन्तम् उद्गच्छन्तम् ॥ ४ ॥

॥ ५ ॥ सुच्छये शोभनार्थां छायायाम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ रूपिणी मूर्तिमती अभुतारणी अमृतप्रसूः । यया वाजपेयसौत्रामण्यादिषु सुराग्रद्वत्सु
क्रतुषु अस्मादितया पुरुषाः अमृतपानमपि प्राप्नुवन्ति तादृशी देव्येत्यर्थः ॥ १३ ॥ कादम्बरीमदकलं सुरामदेनाव्यक्तवाचम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ वडवामुखे वडवायिस-
न्निधौ पाताले शेषरूपेण नित्यं स्थितं त्वाम् इदानीमन्तर्हितम् । एतेन रामोपि पूर्ण एव शेषवतारो नतु शेषांश इति दर्शितम् । पर्यमि परिभ्रमामि त्वापन्वेशयन्तीति शेषः ॥ १८ ॥

अथ संकर्षणश्रीमान्विना कृष्णेन वीर्यवान् ॥ चचार तस्य शिखरे नगस्य नगसन्निभः ॥ ५ ॥ प्रफुल्लस्य कदम्बस्य सुच्छये निषसाद ह ॥ वायुना
मन्दगन्धेन वीज्यमानस्सुखेन वै ॥ ६ ॥ तस्य तेनानिलौघेन सेव्यमानस्य तत्र वै ॥ मध्यसंस्पर्शजो गन्धसंस्पर्शान्नाणमागतः ॥ ७ ॥ तृणा चैनं विवे-
शाशु वारुणीप्रभवा तदा ॥ गुशोप च मुखं तस्य मत्तस्येवापरेहनि ॥ ८ ॥ स्मारितस्स मदिरा संजायत मनोहरा ॥ १० ॥ तां तु तृष्णाभिभूतात्मा पिवन्नातं
तरुमैक्षत ॥ ९ ॥ तस्य प्रावृषि फुल्लस्य यदम्भो जलजोद्भितम् ॥ तत्कोटरस्थं मदिरा संजायत मनोहरा ॥ १० ॥ तां तु तृष्णाभिभूतात्मा पिवन्नातं
इवासकृत् ॥ मोहाच्च चलिताकारस्समजायत स प्रभुः ॥ ११ ॥ तस्य मत्तस्य वदनं किञ्चिलितलोचनम् ॥ दूर्णितकारमभवच्छरत्कालेन्दुसप्रभ-
म् ॥ १२ ॥ कदम्बकोटरे जाता नाम्ना कादम्बरति सा ॥ रूपिणी वारुणी तत्र देवानाममृतारणी ॥ १३ ॥ कादम्बरीमदकलं विदित्वा कृष्णपूर्व-
जम् ॥ तिस्रस्त्रिदशनार्थस्तमुपतस्थुः प्रियंवदाः ॥ १४ ॥ मदिरा रूपिणी भूत्वा कान्तिश्च शशिनिः प्रिया ॥ श्रीश्च देवी वरिष्ठा स्त्री स्वयमेवाम्बुजव्यजा
॥ १५ ॥ साञ्जलिप्रयहा देवी रौहिणेयमुपस्थिता ॥ वारुण्या सहितं वाक्यमुवाच मदविह्वलम् ॥ १६ ॥ बलं जयस्व दैत्यानां बलदेव दिवीश्वर ॥ अहं ते दयिता
कान्ता वारुणी समुपस्थिता ॥ १७ ॥ त्वामेवान्तर्हितं श्रुत्वा शाश्वतं वडवामुखे ॥ क्षीणपुण्येव वसुधां पर्यमि विमलानन ॥ १८ ॥ पुष्पचक्रानुलिप्तेषु केस-
रघूषितं मया ॥ अतिमुक्तेषु चाक्षोभ्य पुष्पस्तवकवत्सु च ॥ १९ ॥ अहं कदम्बमालिना मेघकाले मुखप्रिया ॥ तृषितं मार्गमाणा त्वां स्वेन रूपेण द्या-
दिता ॥ २० ॥ सास्मि पूर्णेन योगेन यथैवामृतमन्यने ॥ समीपं प्रेषिता पित्रा वरुणेन तवानघ ॥ २१ ॥ सा यथैवार्णवगता तथैव वडवामुखे ॥ त्वयो-
पभोक्तुमिच्छामि संमतस्त्वं हि मे गुरुः ॥ २२ ॥ न त्वानन्तं परित्यक्ष्ये भर्त्सितापि त्वयानघ ॥ नाहं त्वया विना लोकानुत्सहे देव सेवितुम् ॥ २३ ॥

पुष्पचक्रं विकसितसमुदायः केसरराणामेव तेनानुलिप्तेषु केसरवत्सु कुसुमादिषु अतिमुक्तेषु वासन्तीलतासु ॥ १९ ॥ २० ॥ पूर्णेन योगेन सर्वाङ्गसंपत्त्या युक्ता मती ॥ २१ ॥
त्वया कर्त्ता उपभोक्तुमात्मानं भोक्तुं गुरुः स्वामी । पाठान्तरे गुरोः पितुः संमतः ॥ २२ ॥ २३ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥ कान्तिमूर्तिमती जयपूर्वण योगेन रामसंबोधनसंबन्धेन जयारमोति शब्देन अग्निमुखीकृत्यत्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥ श्रीश्च वैष्णव्यपि राममेवानुमतेत्याह ।
श्रीश्चेति ॥ २८ ॥ दंशिता वस्त्रभूषणादिभिः संपन्ना ॥ २९ ॥ ३० ॥ मौलिमुकुटः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ समुद्राहाणि समुद्रः कामः । कामं समुद्रमाविशेति मन्त्रवर्णात् ।
मनोरथानुरूपानित्यर्थः । भावतः आदरेण प्रतिगृह्णीष्वित्युत्तरेणान्वयः ॥ ३३ ॥ भूषणेपेव त्वयालंक्रियालंकरणं भवति नतु तैस्तैव तथापि ते तव समयोयमलंकारप्रतिमहस्ये-

आदिपद्मं च पद्माङ्कं दिव्यं श्रवणभूषणम् ॥ कौशेयानि च नीलानि समुद्राहाणि विभ्रती ॥ २४ ॥ मदिरानन्तरं कान्तिस्सर्कपणमुपस्थिता ॥ मदे-
नागलितश्रेणी किंचिदघूर्णितेक्षणा ॥ २५ ॥ प्रोवाच प्रणयात्कान्तिर्वद्धाञ्जलिपुटा सती ॥ जयपूर्वण योगेन सस्मितं वाक्यमर्थवत् ॥ २६ ॥ अहं
चन्द्रादपि गुरुं सहस्रशिरसं प्रमुम् ॥ स्वैर्गुणैरनुरक्ता त्वां यथैव मदिरा तथा ॥ २७ ॥ श्रीश्च पद्मालया देवी विधेया वैष्णवोरासि ॥ रौहिणेयोरसि शुभा-
मालेवामलतां गता ॥ २८ ॥ सा मालाममलां गृह्ण वलस्योरसि दंशिता ॥ पद्मास्या पद्महस्ता वै संकर्षणमथाब्रवीत् ॥ २९ ॥ राम रामाभिराम-
स्त्वं वारुण्या समलंकृतः ॥ कान्त्या मया च देवेश सद्गतश्चन्द्रमा यथा ॥ ३० ॥ इयं च सा मया मौलिः प्रोद्धता वरुणालयात् ॥ मूर्ध्नि शीर्षेसहस्र-
स्य या ते भानुरिवावभौ ॥ ३१ ॥ जातरूपमयं चैकं कुण्डलं वस्त्रभूषितम् ॥ आदिपद्मं च पद्माङ्कं दिव्यश्रवणभूषणम् ॥ ३२ ॥ कौशेयानि च
नीलानि समुद्राहाणि भावतः ॥ हारं च पीनतरलं समुद्राभ्यन्तरोषितम् ॥ ३३ ॥ देवमां प्रतिगृह्णीष्व पौराणीं भूषणक्रियाम् ॥ समयस्ते महाबाहो
भूषणानमलक्रिया ॥ ३४ ॥ संगृह्य तमलंकारं ताश्च तिस्रस्सुरास्त्रियः ॥ शुशुभे वलदेवो हि शारदेन्दुसमप्रभः ॥ ३५ ॥ स समागम्य कृष्णेन जल-
जाम्भोद्वर्चसा ॥ मुदं परमिकां लेभे ग्रहयुक्तस्ती ॥ ३६ ॥ ताभ्यामुभाभ्यां संलापे वर्तमाने गृहे यथा ॥ वैनतेयस्ततोऽध्वानमतिचक्राम वेगतः
॥ ३७ ॥ संग्रामयुक्तस्तेजस्वी दैत्यप्रहरणाङ्कितः ॥ देवतानां जयशार्घी दिव्यस्नानुलेपनः ॥ ३८ ॥ सुतस्य शयने दिव्ये क्षीरोदे वरुणालये ॥ विष्णोः कि-
रीटं दैत्येन हतं वैरोचनेन वै ॥ ३९ ॥ तदर्थस्तेन संग्रामः कृतो गुर्वथमोजसा ॥ किरीटाथं समुद्रस्य मध्ये दैत्यगणैस्सह ॥ ४० ॥ मोक्षयित्वा किरीटं तु वै-
ष्णवं पततां वरः ॥ व्यत्यक्रमत वेगेन गगनं देवतालया ॥ ४१ ॥ स ददर्श गुरुं शैले विष्णुं कार्यान्तरगतम् ॥ तेन कोडावलम्बेन किरीटेन विराजता ॥ ४२ ॥

त्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ताभ्यां तयोः संलापेन्योन्वयाभाषणे अध्वानमतिचक्राम तत्राजगामेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ किरीटं मोक्षयित्वा क्षीरोदे विष्णुमदङ्गु-

गगनं व्यत्यक्रमेत्यर्थः ॥ ४१ ॥ ततो गगनादेव शैले विष्णुं ददर्श नतु वैकुण्ठे । कोडावलम्बेन स्कन्धावसक्तेन ॥ ४२ ॥

विमौलिं विकीरितम् । एतावता श्रथेन कृष्णस्तु भगवान् स्वयमित्येतद्वर्णितं वैकुण्ठक्षीरोदयोस्तदभावात् । तथापि मृतः सन्नेतु अंशावतारत्वमेव म्यादिति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ स्थाने निर्युक्ता निश्चयेन योजिता ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ अहिशयनात् गते इति शेषः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ एषां स्थाने सति ॥

स दृष्ट्वा मानुषं विष्णुं शैलराजशिरोगतम् ॥ प्रकाशचेष्टानिर्मुक्तं विमौलिमिव मानुषम् ॥ ४३ ॥ अभिज्ञास्तस्य भावानां गरुत्मान्पततां वरः ॥ चिक्षेप खं गतो मौलिं विष्णोश्शिरसि हृष्टवत् ॥ ४४ ॥ उपेन्द्रमुग्धं सा मौलिरपि न दृष्ट्वा इवापतत् ॥ शिरसस्तथानिर्मुक्ता कृष्णं चैवान्वशोभयत् ॥ यथैव मेरुशिखरे भानुर्मध्यंदिने यथा ॥ ४५ ॥ वैनतेयप्रयोगेण विदित्वा मौलिभागताम् ॥ कृष्णः प्रहृष्टवदनो रामं वचनमब्रवीत् ॥ ४६ ॥ त्वरते खलु कार्यार्थो देवतानां न संशयः ॥ यथेयमावयोऽङ्गौले संश्रामे रचना कृता ॥ ४७ ॥ वैरोचनेन सुतस्य मम मौलिर्महोदधौ ॥ शक्रस्य सदृशं रूपं दिव्यमास्थाय सागरात् ॥ ४८ ॥ ग्राहरूपेण यो नीत आनीतसौ गरुत्मता ॥ ममाहिशयनान्मौलिहृत्वा क्षितौ गरुत्मता ॥ ४९ ॥ सुव्यक्तं सन्निवृष्टस्म जरासंधो नराधिपः ॥ लक्ष्यन्ते हि ध्वजाग्राणि स्थानां वातरंहसात् ॥ ५० ॥ एतानि विजिगीषूणां शशिकल्पानि भूयताम् ॥ छत्राण्यार्यं विराजन्ते दंशितानि मितानि च ॥ ५१ ॥ अहो नृपरथेदृशा विमलाश्छत्रपङ्क्तयः ॥ अभिवर्तन्ति नश्छुभ्रा यथा खे हंसपङ्क्तयः ॥ ५२ ॥ अहो द्यौर्विमलाभानां शृङ्गाणां विमलानना ॥ प्रभा भास्करभामिश्रा चरन्तीव दिशो दृश ॥ ५३ ॥ एतानि नूनं समरे पार्थिवैरायुधानि च ॥ क्षिप्तानि विनिशिष्यन्ति मयि सर्वाणि संयुगे ॥ ५४ ॥ काले खलु नृपः प्रातो जरासन्धो महीपतिः ॥ आवयोद्युद्धानिकपः प्रथमस्तमरातिथिः ॥ ५५ ॥ आर्येति श्राव सहितौ न खल्वनागते नृपे ॥ युद्धारम्भः प्रयोक्तव्यो बलं तावद्विमृश्यताम् ॥ ५६ ॥ एवमुक्त्वा ततः कृष्णस्वस्थस्सशस्त्रमालसः ॥ जरासन्धवधं प्रेम्मुश्चकार बलदर्शनम् ॥ ५७ ॥ वीक्षमाणश्च तान्सत्वाद्युपान्यदुराव्ययः ॥ आत्मान्मात्मनोवाच यत्पूर्वं द्विवि यन्त्रितम् ॥ ५८ ॥ इमे ते पृथिवीपालाः पार्थिवे वत्सर्मानि स्थिताः ॥ ये विनाशं गमिष्यन्ति शस्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥ ५९ ॥ शोक्षितास्त्वल्बिमानन्ये मृत्युना नृपसत्तमान् ॥ स्वर्गगामीनि चाप्येषां वपूषि प्रचकाशिरे ॥ ६० ॥ स्थाने भारपरिश्रान्ता वसुधेयं दिवं गता ॥ एषां नृपतिसिंहानां बलवैराभिपीडिता ॥ ६१ ॥ अल्पेन खलु कालेन विविक्तं पृथिवीतलम् ॥ भविष्यति नरेन्द्रवैराकीर्णं च नमस्तलम् ॥ ६२ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि जरासन्धाभिगमनं नामैकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

॥ ६१ ॥ ६२ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायमेकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

॥ ४७ ॥

॥ ४९ ॥

अथ द्विचत्वारिंशस्मिन् जरासन्धप्रचोदितैः ॥ राजभिषिंहितो दहो गोमन्तस्येति वर्ण्यते ॥ १ ॥ जरासन्ध इति ॥ १ ॥ विमथाया अश्वशास्त्रविदस्तेः समाहिताः सुशिक्षितास्तेः ॥ २ ॥ ३ ॥ आरूढं सर्वत्र प्रसिद्धिस्तदुक्तैः सारूढैः प्रख्यातैः सादिभिः युक्ताः निरुक्ताः वाजिनस्तेः ॥ ४ ॥ ५ ॥ धृतव्रत इत्यलौकिकमपि सामर्थ्यं सूचिम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ जरासन्धस्ततः प्रातो नृपस्तसर्वमहोक्षिताम् ॥ नराधिपैर्वैलुथुतेन्रुयातो महद्युतिः ॥ १ ॥ व्यायतोदयतुरगैर्विस्पृथार्थसमा-
हितैः ॥ रथैस्साड्यामिकैर्युक्तरसद्गतिभिः काचित् ॥ २ ॥ हेमकर्महोदधण्टैर्वारणैर्वारिदपमैः ॥ महामात्रोत्तमारूढैः कल्पितै रणवलितैः ॥ ३ ॥ ॥ सारूढैस्सादिभिर्भुक्तैः ग्रेह्वमाणैः प्रवलितैः ॥ वाजिभिर्वाधुंसकाशैः ध्वजैरिव पत्रिभिः ॥ ४ ॥ खड्गचर्मचलद्वयैः पत्रिभिर्विलिताम्बरैः ॥ सहस्रसं-
ख्यैर्निमुक्तेरुपतद्भिरवारैः ॥ ५ ॥ एवं चतुर्विधैस्सैन्यैः प्रचलद्भिरिवाभ्युदैः ॥ नृपोभियातो बलवान् जरासन्धो धृतव्रतः ॥ ६ ॥ स रथैर्नैमियापै-
श्च गजैश्च मदसिञ्जितैः ॥ हेषद्भिश्चापि तुरगैः श्वेडितैर्ग्रैश्च पतिभिः ॥ ७ ॥ सत्त्वाद्यदिशस्सर्वास्सर्वाश्चापि गृहाशयाच्च ॥ स राजा सागराकारस्तसैन्यः
प्रत्यदृश्यत ॥ ८ ॥ तद्वलं पृथिवीशानां हृद्योधजनाकुलम् ॥ श्वेडितास्फोटितरवं मेघसैन्यामिवावभौ ॥ ९ ॥ रथैः पवनसंपातैर्गजैश्च जलदोषमैः ॥
तुरगैश्च सिताश्रमैः पत्तिभिश्चापि दंशितैः ॥ १० ॥ व्यामिश्रं तद्वलं भाति पत्तिद्विपरशकुलम् ॥ यस्मान्ते सागरगतं यथाऽप्रपटलं तथा ॥ ११ ॥
सबलास्ते महोपाला जरासन्धपुरोगमाः ॥ परिवार्ये गिरिं सर्वे निवेशायोपचक्रमुः ॥ १२ ॥ वभौ तस्य निविष्टस्य बलश्रीशिविरस्य वै ॥ शुक्लपर्व-
णि पूर्णस्य यथा रूपं महोदधेः ॥ १३ ॥ वीतरात्रे ततः काले नृपास्ते कृतकौतुकाः ॥ आरोहणार्थं शैलस्य समेता शुद्धलालसाः ॥ १४ ॥ समवा-
यीकृतास्सर्वे गिरिप्रस्थेषु ते नृपाः ॥ निविष्टा मन्ययामासुर्दुद्रकालकुतूहलाः ॥ १५ ॥ एषां तु तुमुलशब्दस्तुथुवे पृथिवीक्षिताम् ॥ युगान्ते भि-
द्यमानानां सागराणां यथा स्वनः ॥ १६ ॥ तेषां सकञ्चुकोष्णीपास्त्यविरा वेत्रपाणयः ॥ चेरुमां शब्द इत्येवं ब्रुवन्तो राजशासनात् ॥ १७ ॥ तस्य
रूपं बलस्यासीन्निशब्दस्तिमितस्य वै ॥ लीनमीनभुजङ्गस्य निःशब्दस्य पयोदधेः ॥ १८ ॥ तस्मिन्स्तिमितनिशब्दे योगादिव महार्णवे ॥ जरासन्धो
बृहद्वाक्यं बृहस्पतिरिवाददे ॥ १९ ॥ शीघ्रं समभिवर्तन्तां बलानिह महोक्षिताम् ॥ सर्वतः पर्वतश्चायं बलैर्वैः परिवार्यताम् ॥ २० ॥ अश्मयन्त्राणि
युज्यन्तां क्षेपणीयाश्च मुद्राः ॥ उर्ध्वं चापि प्रवह्यन्तां प्राप्ता वै तोमराणि च ॥ २१ ॥ उर्ध्वं प्रक्षेपणार्थाय दृढानि च लघूनि च ॥ शस्त्रपात-
विघातानि क्रियन्तामाशु शिल्पिभिः ॥ २२ ॥

॥ ८१ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ कृतकौतुकाः कृतकौतुकमङ्गलाः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

नरपतिः शिशुपालो युद्धाभिज्ञत्वादिति प्राञ्चः । नरपतिर्ग्रन्थविशेषो यत्र वाहनध्वजानां संस्कार उच्यते रुद्रयामलादिषु दृश्यमानः । ^{१७}तुरशीतिभूबलानि चतुरशीतिचक्राणि च । तत्र यस्य यस्य या भूर्बलकरी शत्रोऽप्यपकर्षकरी स तासांश्चत्वित्यर्थः । यथा पतन्ति नो वाहा इति पाठे तु तथा गिरियान्तो विषा- ^{१८}दमीकर्तव्यः । यथास्माकं च हयास्तत्र

शूराणां युद्धयमानानां प्रमत्तानां परस्परम् ॥ यथा नरपतिः प्राह तथा शीघ्रं विधीयताम् ॥ २३ ॥ दार्यतामेव दङ्कवैः खनित्रैश्च नगोत्तमः ॥ नृपाश्च युद्धदुर्गज्ञा विन्यस्यन्तामदूरतः ॥ २४ ॥ अद्यप्रभृति सैन्यैर्गिरिरोधः प्रवर्त्यताम् ॥ यावदेतौ पातयामो वसुदेवमुतावुभौ ॥ २५ ॥ अचलयं शि-
लयोनिः क्रियतां निश्चलण्डजः ॥ आकाशमपि वाणैर्वैर्निस्संपातं विधीयताम् ॥ २६ ॥ मया युद्धास्तिएष्ट शैलं ^{२७}मिषु भूमिषाः ॥ तेषु तेष्ववकाशेषु शीघ्रमारुहतां गिरिः ॥ २७ ॥ मद्रः कलिङ्गाधिपतिश्चेकितानश्च बाल्किः ॥ काश्मीरराजो गोवर्द्ध ^{२८}मूले विधिपतिस्तथा ॥ २८ ॥ दुमः किंदुरस्य-
श्चैव पार्वतीयाश्च मालवाः ॥ पर्वतस्यापरं पादं ^{२९}क्षिप्रमारोहयन्त्वमी ॥ २९ ॥ पौरवो वेणुदारिश्च ^{३०}वर्द्धभस्मोमकस्तथा ॥ रुक्मी च भोजाधिपति-
स्सूर्याक्षश्चैव मालवः ॥ ३० ॥ पाञ्चालाधिपतिश्चैव दुपदश्च नराधिपः ॥ विन्दुविन्दावावन्त्यौ दन्तवक्त्रश्च वीर्यवान् ॥ ३१ ॥ छागलिः पुरामित्रश्च
दरदश्च महीपतिः ॥ कौशाभ्यो मालवश्चैव शतग्रन्वा विदूरथः ॥ ३२ ॥ भूरिश्रवास्त्रिगर्तश्च बाणः पञ्चनदस्तथा ॥ उत्तरं पर्वतोद्देशमेते दुर्गराज्ञा
नृपाः ॥ आरोहन्तु विमर्दन्तो वज्रप्रतिमगौरवाः ॥ ३३ ॥ उलूकः कैतवेयश्च वीरश्चांशुमतः सुतः ॥ एकलव्यो दृढाक्षश्च क्षत्रधर्मो जयद्रथः ॥ ३४ ॥
उत्तमौजास्तथा शाल्वः कैरलेयश्च कौशिकः ॥ वैदिशो वामदेवश्च सुकेतुश्चापि वीर्यवान् ॥ ३५ ॥ पूर्वपर्वतनिर्व्यूहमेतेष्वायतनस्तु नः ॥ विदारग-
न्तो धावन्तु वाता इव बलाहकाश्च ॥ ३६ ॥ अहं च दरदश्चैव चेदिराजश्च वीर्यवान् ॥ दक्षिणं शैलनिचयं दारयिष्याम दंष्ट्रिताः ॥ ३७ ॥ एवमेव
गिरिः क्षिप्रं समन्ताद्दक्षितो बलैः ॥ वज्रप्रपातप्रतिमं शत्रोतुं पुसुलं भयम् ॥ ३८ ॥ गदिनो वै गदाभिश्च परिधैः परिघाशुधाः ॥ अग्रे विदिधैश्च-
क्षैर्दारयन्तु नगोत्तमम् ॥ ३९ ॥ एष भूमिघरोद्धैव विषमोच्चशिलाग्वितः ॥ क्षायो भूरिसभस्सर्षो भवद्विवसुधाधिपः ॥ ४० ॥ जरा संयवच हस्तुच ॥ पारिव-
राजशासनतां गोमन्तं वेष्टयामासुस्तामरः पृथिवीमिव ॥ ४१ ॥ तमश्च राजा चेदीनां देवानां मध्यानिवा ॥ किं ते युद्धेन दुर्गेस्त्रिगोमन्ते च गभीरतमे ॥ ४२ ॥

गच्छन्तीत्यर्थः ॥ २३ ॥ युद्धदुर्गज्ञाः युद्धरहस्यज्ञाः ॥ २४ ॥ निःसंपातं निरवकाशम् अतएव संपारथनामावालिअलण्डजन्तं युज्यन्ते गिरिः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

॥ ४३ ॥ ४४ ॥ प्रतिबन्धेन रोधमात्रेण अवस्कन्धेन कर्मणा उपर्युत्तुर्नेन ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ भक्तादिभिः रहिता एव पात्यन्ते नत्वन्यथा ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥
॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ पवनायस्तः वायुना उद्धतः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ रतीः धातुस्मानां धाराः निर्वयामास प्रवर्तितवान् ॥ ६० ॥

भा. ह.

॥ ६१ ॥

दुरारोहश्च शिखरे प्रांशुपादपकण्टके ॥ काष्ठैस्तृणैश्च बहुभिः परिवार्य समन्ततः ॥ ४३ ॥ अथैव दीप्यतां क्षिप्रमलमन्येन कर्मणा ॥ क्षात्रियास्सुकुमा-
रा हि रणे सायकयोधिनः ॥ ४४ ॥ निघृक्ताः पर्वते दुर्गे नियोक्तुं पादयोधिनः ॥ ननाम प्रतिबन्धेन न चावस्कन्दकर्मणा ॥ ४५ ॥ शक्य एष गि-
रिस्तात देवैरप्यवमर्दितुम् ॥ दुर्गयुद्धे क्रमश्चैत्राधोऽधुद्धेन पार्थिवाः ॥ ४६ ॥ भक्तोदकन्धनैः क्षीणाः पात्यन्ते गिरिसंश्रिताः ॥ ४७ ॥ शक्य इत्येवं
नाथेषु निपुणो नयः ॥ ४७ ॥ यादवौ नावमन्तव्यौ द्वावप्येतौ रणे स्थितौ ॥ अविज्ञातबलवैतौ श्रूयते देवसंमितौ ॥ ४८ ॥ कर्मभिरन्वमरौ विभो
बालावतिबलान्वितौ ॥ दुष्कराणीह कर्माणि कृतवन्तौ यदूतमौ ॥ ४९ ॥ शुष्ककाष्ठैस्तृणैर्वप्य सर्वतः पर्वतोत्तमम् ॥ अग्निना दीपयिष्यामो दु-
ह्वेतां गतचेतनौ ॥ ५० ॥ यदि चेन्निक्रमिष्येते दह्यमानावितोन्तिके ॥ समेत्य पातयिष्यामस्त्यक्ष्यतो जीवितं ततः ॥ ५१ ॥ वाक्यमेतत्तु रुरुच-
र्यपादैरिवाम्बुदः ॥ ५२ ॥ ददुस्ते सर्वतस्तूर्णं पावकं तत्र पार्थिवाः ॥ यथादेशं यथावातं शैलस्य लघुविक्रमाः ॥ ५३ ॥ स वायुदीपितो वह्निरुत्पपा-
त समन्ततः ॥ सधूमज्वालमालाभिर्भाभिः खमिव शोभयन् ॥ ५४ ॥ सेनलः पवनायस्तः काष्ठसंचयमूलयाच् ॥ ददाह शैलं श्रीमन्तं गोमन्तं का-
न्तपादपम् ॥ ५५ ॥ स दह्यमानश्शैलेन्द्रो मुमोच विपुलादिशलाः ॥ शतशश्शतश भूत्वा महोल्कः पृच्छन्नाः ॥ ५७ ॥ सचित्रभानुश्शैलेन्द्रो
भाभिर्भानुरिवाम्बुदम् ॥ आलिम्पतीव विधिवत्सभन्तादौ चरुदहतः ॥ ५८ ॥ धातुभिः पच्यमानैश्च ज्वलन्तानिर्भूतानिर्भूतानि ॥ इत्यथ पादपैः ॥ उदभ्रान्तश्चापदो रीति तु-
द्यमान इवाद्रिगद् ॥ ५९ ॥ प्रतप्तो दह्यमानस्तु स शैलः कृष्णवर्त्तन ॥ रतीर्निर्वेतयामास काञ्चनाञ्जराजताः ॥ ६० ॥ वह्निना चापि दीप्ताङ्गा
गिरिर्नातिविराजते ॥ धूमान्धकारोर्ध्वतनुर्मज्जमान इवाम्बुदः ॥ ६१ ॥ विशिष्टोपलसंचातः कर्कशाङ्गारवर्षणः ॥ गिरिर्भान्यनलेद्गौरैरुल्कावृष्टिरे-
वाम्बुदः ॥ ६२ ॥ प्रपात प्रस्रवोत्क्षिप्तो धूमसंवाह्यतोदरः ॥ स गिरिर्भस्मतां गतो युगान्ताग्निहतोपमः ॥ ६३ ॥

॥ ६१ ॥ ६२ ॥ प्रपातानां प्रस्रवैरुत्क्षिप्त उज्जितः शुष्कतां गत इत्यर्थः ॥ ६३ ॥

॥६४॥ रसुः आर्तनादं चक्रुः ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ विरसन्तीव कन्दन्तीव ॥ ७४ ॥ कौलीनं लोकापवादः ॥ ७५ ॥ ७६ ॥

विह्वलास्तस्य पार्श्वेभ्यस्सर्पा दग्धाद्धदेहिनः ॥ इवसन्तः पृथुमूर्धनो निश्चेरुरशिवेक्षणाः ॥ ६४ ॥ उत्पत्योत्पत्य गगनात्पुनः पुनरवाङ्मुखाः ॥
रेसुश्चोद्रेजितास्सिंहाशार्दूलाश्चानलाविलाः ॥ ६५ ॥ मुमुक्षुः पादपाश्चैव दाहनिर्यासं जलम् ॥ ६६ ॥ वहत्यूर्ध्वगतिर्वतो भस्माङ्गराभिपिङ्गलः ॥
धूमच्छाया च गगने दपिताम्भोदर्शना ॥ ६७ ॥ त्यज्यमानो महासानुर्विहगैः इवापदैरपि ॥ गिरिवैकल्यमायाति प्रागल्भ्यात्कृष्णवर्त्मनः ॥ ६८ ॥
स मुमोच शिलाश्शैलश्चलोदग्राशिलोच्चयः ॥ वज्रेण पुरुहूतस्य यथा स्यादरितस्तथा ॥ ६९ ॥ आदीप्य तं तु शैलेन्द्र क्षत्रिया व्यूहदंष्टिताः ॥ अर्धक्रो-
शमपक्रान्ताः पावकेनाभितापिताः ॥ ७० ॥ दह्यमाने नगश्रेष्ठे सीदमानैर्महादुमैः ॥ धूमभारैरनलस्ये मूले शिथिलतां गते ॥ ७१ ॥ सरोपं हि तदा
रामो वचनं कोशिसूदनम् ॥ बभाषे पद्मपत्राक्षं स साक्षान्मधुसूदनम् ॥ ७२ ॥ दह्यतेय गिरिस्तात ससानुशिखरदुमः ॥ आवयोः कृष्ण वरेण बलि-
भिर्वसुधाधिपैः ॥ ७३ ॥ पश्य कृष्णानलोष्णानां सधूमानां समन्ततः ॥ वनानां विरसन्तीव नगाभ्याशे द्विपोत्तमाः ॥ ७४ ॥ अयं यद्यावयोरथै
गोमन्तस्तात दह्यते ॥ अयशस्यमिदं लोके कौलीनं च भविष्यति ॥ ७५ ॥ तदस्यानृण्यहेतोर्हि नगस्य नगसन्निभ ॥ क्षत्रियान्निहनिष्यामो दोभ्या-
मेव युधां वर ॥ ७६ ॥ एते ते क्षत्रियाः सर्वे गिरिमादीप्य दंष्टिताः ॥ रथिनस्तात दृश्यन्ते यथादेशं युयुत्सवः ॥ ७७ ॥ एवमुक्त्वा गिरिः शृङ्गा-
न्मेरुशृङ्गादिवोदुराद् ॥ निपपात बलश्रीमान्वनमालाधरो युवा ॥ ७८ ॥ कादम्बरीमदक्षीवो नीलवासास्सिताननः ॥ स शारदेन्दुसंकाशो वनभा-
लाचितोदरः ॥ ७९ ॥ कान्तैककुण्डलधरश्चारुमौलिरवाङ्मुखः ॥ निपपात नरेन्द्राणां मध्ये केशवपूर्वजः ॥ ८० ॥ अवप्लुते ततो रामे कृष्णः कृ-
ष्णाम्बुदोपमः ॥ गोमन्तशिखराच्छीमानाप्लुतोमितविक्रमः ॥ ८१ ॥ ततस्तं पीडयामास पद्भ्यां गिरिवरं हरिः ॥ स पीडितो गिरिस्तेन निर्ममज
समन्ततः ॥ ८२ ॥ जलकुलोपलस्तत्र प्रभृतो द्विदो यथा ॥ स तेन वारिणा वह्निस्तत्क्षणात्पशमं ययौ ॥ ८३ ॥ कल्पान्ते वारिधाराभिर्मैघजा-
लैरिवानुमान् ॥ सिंहारसितनिर्घोषः पीतवासा घनाकृतिः ॥ ८४ ॥ किरिटमूर्धौ सौम्यास्यः पुण्डरीकानिभेक्षणः ॥ श्रीवत्सवशास्सुमुखस्सहस्राक्ष-
समद्युतिः ॥ ८५ ॥ रामादनन्तरं कृष्णः प्लुतो वै वीर्यवांस्ततः ॥ ताभ्यामेव प्लुताभ्यां च चरणैः पीडितो गिरिः ॥ ८६ ॥

॥७७॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ प्रभृतः प्रस्विन्नः ॥ ८३ ॥ सिंहस्य आरसितं महाव्यन्तितद्विर्घोषो यस्य सः ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥

॥ ८७ ॥ इति श्रीहरिवंशो विष्णुपर्वणि टीकायां द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥ ॥ ८४ ॥ अथ त्रिचत्वारिंशस्मिन् मागधस्य पराजयः ॥ कर्वापरुषे गोकः शृगालस्य व्योद्वुतः ॥ १ ॥ तौ नागात् इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ पतन्ति स्म आयुधानीति शेषः ॥ ४ ॥ ५ ॥ यानि तत्रैव मथुरायां निक्षिप्य यातौ तानि प्राप्तौ लब्धवन्तौ ॥ ६ ॥ ७ ॥
मुमोच सलिलोत्पीडांस्तीव्रपावकशान्तये ॥ सलिलोत्पीडनं दृष्ट्वा पार्थिवा भयमाविशन् ॥ ८७ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते सिलेषु हरिवंशे विष्णु-
पर्वणि गोमन्तदाहो नाम द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥ ॥ ८४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तौ नगादालुतौ दृष्ट्वा वसुदेवसुताबुभौ ॥ क्षुब्धं
नखरानीकं सर्वं समूढवाहनम् ॥ १ ॥ बाहुग्रहरणौ तौ तु चेरुस्तत्र यादवौ ॥ मकराविव संरब्धौ समुद्रक्षोभणाबुभौ ॥ २ ॥ ताभ्यां
मृधे प्रविष्टाभ्यां यादवाभ्यां मतिस्त्वभूत् ॥ आयुधानां पुराणनामादानकृतलक्षणा ॥ ३ ॥ ततोम्बरतलाद्भूयः पतन्ति स्म महात्मनोः ॥
मध्ये राजसहस्रस्य समरं प्रतिक्राद्धिणोः ॥ ४ ॥ यानि वै माथुरे युद्धे प्राप्तान्याहवशोभिणोः ॥ तान्यम्बरात्पतन्ति स्म दिव्यान्याहवसंघे ॥ ५ ॥
लेलिहानानि दिव्यानि दीप्ताग्निसदृशानि वै ॥ निक्षिप्य यानि तत्रैव तानि प्राप्तौ स्म यादवौ ॥ ६ ॥ क्रव्यादैरनुयातानि मूर्तिमानि बृहन्ति च ॥
तृषितान्याहवे भोक्तुं नृपमांसानि सर्वशः ॥ ७ ॥ दिव्यस्त्रदामधारीणि त्रासयन्ति च खेचराश्च ॥ प्रभया भासमानानि दंशितानि दिशो दृश ॥
॥ ८ ॥ हलं सर्वतर्कं नाम सौनन्दं मुसलं तथा ॥ चक्रं सुदर्शनं नाम गदां कौमोदकीं तथा ॥ ९ ॥ चत्वयेतानि तेजांसि विष्णुप्रहरणानि
वै ॥ ताभ्यां समवतीर्णानि यादवाभ्यां महामुधे ॥ १० ॥ जग्राह प्रथमं रामो ललामप्रतिमं रणे ॥ सर्पन्तामिव सर्पेन्द्रं दिव्यमालाकुलं
हलम् ॥ ११ ॥ सव्येन सात्वतां श्रेष्ठो जग्राह मुसलोत्तमम् ॥ सौनन्दं नाम कलवाग्निरानन्दकरं द्विषाम् ॥ १२ ॥ दर्शनीयं च लोकेषु
चक्रमादित्यवर्चसम् ॥ नाम्ना सुदर्शनं नाम प्रीतो जग्राह केशवः ॥ १३ ॥ दर्शनीयं च लोकेषु धनुर्जलदनिस्वनम् ॥ नाम्ना शार्ङ्गमिति
ख्यातं प्रीतो जग्राह वीर्यवान् ॥ १४ ॥ देवैर्निगदितार्थस्य गदा तस्यापरे करे ॥ निषिक्ता कुमुदाक्षस्य नाम्ना कौमोदकीति सा ॥ १५ ॥
तौ सप्रहरणौ वीरौ साक्षाद्विष्णुतनूपमौ ॥ समरे रामगोविन्दौ रिपुस्तान्यनुयुद्धयताम् ॥ १६ ॥
स्रग्दाममात्रारूपाणि दामानि रज्जुविशेषाः ॥ ८ ॥ १ ॥ तापायं तयोरर्थं ॥ १० ॥ ललामप्रतिमं ध्वजतुल्यम् ॥ ललामं लज्जने ध्वजे इति मेदिनी ॥ ११ ॥ १२ ॥
वर्चसमिति ममासान्तात् दत् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ विष्णुतनुः ब्रह्मा तनुल्यौ कर्तुमन्यथाकर्तुं शक्तावित्यर्थः ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ अप्रतिरूपौ अतुल्यौ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ परक्रान्तस्य शत्रुणा वशीकृतस्य ॥ २४ ॥ पत्तिनः पदोते ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

आयुधप्रग्रहौ वीरौ तावन्योन्यमयावुभौ ॥ पूर्वजानुजसंज्ञौ तु रामगोविन्दलक्षणौ ॥ १७ ॥ समरेऽप्रतिरूपौ तौ विष्णुरेको द्विधा कृतः ॥ द्विपसु
प्रतिकुर्वाणौ पराक्रान्तौ यथेश्वरौ ॥ १८ ॥ हलमुद्यम्य रामस्तु सपैन्द्रमिव कोपनम् ॥ चचार समरे वीरो द्विषतामन्तकोपमः ॥ १९ ॥ विकर्षत्रय-
वृन्दानि क्षत्रियाणां महात्मनाम् ॥ चकार रोषं सफलं नागेषु च हयेषु च ॥ २० ॥ कुज्रौल्लाङ्गलोलक्षितान् मुसलक्षेपताडितान् ॥ रामोभिराम-
स्समरे निर्ममन्याचलोपमः ॥ २१ ॥ ते वध्यमाना रामेण समरं क्षत्रियर्षभाः ॥ जरासन्धान्तिकं भीता विरथाः प्रतिजगिरे ॥ २२ ॥ तानुवाच
जरासन्धः क्षत्रयैर्मे व्यवस्थितः ॥ धिगोतां क्षत्रवृत्तिं वस्समरे कातरात्मनाम् ॥ २३ ॥ पराक्रान्तस्य समरे विरथस्य पलायतः ॥ ऋणहत्यामिवास-
द्वां प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ २४ ॥ पत्तिनो भुवि चैकस्य गोपस्याल्पवलीयसः ॥ भीताः किं विनिवर्तध्वं धिगोतां क्षत्रवृत्तिताम् ॥ २५ ॥ क्षिप्रं सम-
भिवर्तन्तां मम वाक्येन नोदिताः ॥ यावदेतौ रणे गोपौ प्रेषयामि यमक्षयम् ॥ २६ ॥ ततस्ते क्षत्रियास्सर्वे जरासन्धेन नोदिताः ॥ क्षिपन्तश्शर-
जालानि दृष्ट्वा योद्धुमुपस्थिताः ॥ २७ ॥ ते हयैः काञ्चनापीडै रथैश्चेन्दुसमप्रभैः ॥ नौगैश्चाम्भोदसंकाशैर्महामात्रप्रणोदितैः ॥ २८ ॥ सतनुत्राज-
निर्घ्निशास्सायुधाभरणाम्बराः ॥ स्वारोपितधनुष्मन्तस्सतूर्गारास्ससायकाः ॥ २९ ॥ सच्छत्रोत्सेधिन्स्सर्वे चारुचामरवीजिताः ॥ रणावनिगता
रेनुस्स्यन्दनस्था महीक्षिताः ॥ ३० ॥ तौ युद्धरङ्गापतितौ विधावन्तौ महाभुजौ ॥ वसुदेवसुतौ वीरौ युयुत्सू प्रत्यदृश्यताम् ॥ ३१ ॥ तद्युद्धमभव-
त्तत्र तयोस्तेषां तु संयुगे ॥ सायकोत्सर्गबहुलं गदनिर्घातदारुणम् ॥ ३२ ॥ ततश्शरसहस्राणि प्रतीच्छन्तौ रणेपिणौ ॥ तस्थतुर्धौधुल्यौ ताव-
भिबृष्टौ यथाचलौ ॥ ३३ ॥ गदाभिश्चैव गुर्वाभिः क्षेपणैश्च मुहूरैः ॥ अर्धमानौ महेष्वसौ यादवौ न चक्रमपतुः ॥ ३४ ॥ ततः कृष्णोम्बुदाकार-
श्शङ्खचक्रगदाधरः ॥ व्यवहर्त महातेजा वातयुक्त इवानलः ॥ ३५ ॥ स चक्रेणार्कितुल्येन दीप्यमानेन तेजसा ॥ चिच्छेद् समरे वीरो नृगजाग्रम-
हारथान् ॥ ३६ ॥ गदानिपातविहता लाङ्गलेन च कर्पिताः ॥ न शोक्नुते रणे स्थातुं पार्थिवा नष्टचेतसः ॥ ३७ ॥ चक्रक्षुरनिकृन्तानि विचित्राणि
महीक्षिताम् ॥ रथयूथानि भग्नानि न शोक्नुश्चलितुं रणे ॥ ३८ ॥ मुशलक्षेपभमाश्च कुज्राप्पट्टिहयनः ॥ घना इव घनापाये भग्नदन्ता विचुक्रु-
शुः ॥ ३९ ॥ चक्रानलज्वालहतास्मादिन्स्सपदातयः ॥ पेतुः परासवस्तत्र यथा चक्राहतास्तथा ॥ ४० ॥

॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ प्रतीच्छन्तौ गृहन्तौ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ चक्रक्षुरश्चक्रधारा ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ सर्वजः सत्तातुकः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ सेवनी कर्षकः । सेवनं चक्राङ्गलनिर्दग्धं तत्सैन्यं विदलीकृतम् ॥ युगान्तोपहतप्रख्यं सर्वं पतितमावभौ ॥ ४१ ॥ आक्रीडभूमिं दिव्यानामायुधानां वपुष्मताम् ॥ वैष्णवानां नृपास्ते तु द्रष्टुमप्यवलीयसः ॥ ४२ ॥ केचिद्रथसम्प्रदिताः केचिन्निहतपार्थिवाः ॥ भयैकचक्रास्त्वपरे विकीर्णा धरणीतले ॥ ४३ ॥ तस्मिन्विशसने घोरे चक्रलाङ्गलसंग्रहे ॥ दारुणानि प्रवृत्तानि रक्षांस्यौत्पातिकानि च ॥ ४४ ॥ आर्तानां कूजमानानां पाटितानां च वेणुवत् ॥ अन्तो न शक्यते च्छेदं नृनागरथवाजिनाम् ॥ ४५ ॥ सा पातितनरेन्द्राणां रुधिराद्रां रणक्षितिः ॥ योषेव चन्दनाद्राङ्गी भैरवा प्रतिभाति वै ॥ ४६ ॥ नरकेशस्थिमज्जान्त्रशशातितानां च दन्तिनाम् ॥ रुधिरौघप्लुस्तत्र च्छादयामास मेदिनीम् ॥ ४७ ॥ तस्मिन्महाभीषणके नरवाहनसंक्षये ॥ शिवानामशिवैश्शङ्खैर्नादिते घोरदर्शने ॥ ४८ ॥ आर्तस्तनितसनादे रुधिराम्बुहृदकुले ॥ अन्तकाक्रीडसदृशे नागदैर्हस्समावृते ॥ ४९ ॥ अपास्तेर्वाहुभिर्यौधैस्तुरगैश्च विदारितैः ॥ कङ्कैश्च बलशृङ्गैश्च नादितैः प्रतिनादिते ॥ ५० ॥ निपाते पृथिवीशानां मृत्युसाधारणे रणे ॥ कृष्णशङ्खवधं कर्तुं चचरान्तकदर्शिनः ॥ ५१ ॥ युगान्तार्कप्रभं चक्रं कालीं चैवायसीं गदाम् ॥ गृह्य सैन्यावनिगतो वभाषे केशवो नृपान् ॥ ५२ ॥ किन्न युद्धयत वै शूरा हस्त्यश्वरथसंयुताः ॥ किमिदं गम्यते शूराः कृतास्त्रा दृढनिश्चयाः ॥ अहं सपूर्वजस्सैन्ये पदातिः प्रमुखे स्थितः ॥ ५३ ॥ अदृष्टदोषेण रणे भवन्तो येन पालिताः ॥ स इदानीं जरासंधः किमर्थं नाभिवर्तते ॥ ५४ ॥ एवमुक्तं तु नृपतिर्दरदो नाम वीर्यवान् ॥ रामं हलाग्रोग्रभुजं प्रत्ययात्सैन्यमथगम् ॥ ५५ ॥ वभाषे स तु ताम्राक्षमुक्षणमिव सेवनी ॥ एहोहि राम युध्यस्व मया सार्द्धमर्दिम ॥ ५६ ॥ तद्युद्धमभवत्ताभ्यां रामस्य दूरदस्य च ॥ मृधे लोकवरिष्ठाभ्यां कुञ्जराभ्यामिवैजसा ॥ ५७ ॥ योजयित्वा ततस्त्वन्ये रामो दूरदमाहव ॥ हलेन बलिनां श्रेष्ठो मुशलेनावपथयत् ॥ ५८ ॥ स्वकाथगतमूर्ध्ना वै मुसलेनावपोथितः ॥ पपात दूरदो भूमौ दुरिन्नाह्वं इवाचलः ॥ ५९ ॥ रामेण निहते तस्मिन्दरदे राजसत्तमे ॥ जरासंधस्य राज्ञस्तु रामेणासीत्समागमः ॥ ६० ॥ महेन्द्रस्येव वृत्रेण दारुणो लोमहर्षणः ॥ गदे गृहीत्वा विक्रान्तावयोन्यमभिधावतः ॥ ६१ ॥ क्रम्पयन्तौ भुवं वीरौ तावुद्यतमहागदौ ॥ दृष्ट्वाते महात्मानौ गिरी सशिखराविवा ॥ ६२ ॥ व्युपारमन्त युद्धानि प्रेक्ष्य तौ पुरुषर्षभौ ॥ संरन्धाविव धावन्तौ गदयुद्धेषु विश्रुतौ ॥ ६३ ॥

सीविनोपास्त्याहले रामस्य कर्षणे इति मेदिनी । मत्तो वृषः कर्षकस्येव तद्वचनमणयन्तामित्यर्थः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥

तावुभौ परमाचार्यौ लोके ख्यातौ महाबलौ ॥ मत्ताविष महानागवन्योन्यं समधावताम् ॥ ६४ ॥ ततो देवास्सगन्धर्वास्सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ यथा-
 श्चाप्सरसश्चैव समाजमुस्महस्रशः ॥ ६५ ॥ तद्देवयक्षगन्धर्वमहार्षिभिरलंकृतम् ॥ शुशुभेभ्यधिकं राजन्नभो ज्योतिर्गणैरिव ॥ ६६ ॥ अभिदुद्रव
 रामं तु जरासंधो नराधिपः ॥ सर्व्यं मण्डलमाश्रित्य बलदेवस्तु दक्षिणम् ॥ ६७ ॥ तावन्योन्यं प्रजहाते गदयुद्धविशारदौ ॥ दन्ताभ्यामिव मातङ्गौ
 नादयन्तौ दिशो दश ॥ ६८ ॥ गदानीपातो रामस्य शुश्रुवेशनिनिस्त्वनः ॥ जरासंधस्य च रणे पर्वतस्येव दीर्यतः ॥ ६९ ॥ न स्म कम्पयते रामं
 जरासंधकरच्युता ॥ गदा गदामृतां श्रेष्ठं विन्ध्यं गिरिमिवानिलः ॥ ७० ॥ रामस्य तु गदावेगं राजा स मगधेश्वरः ॥ सेहं धैर्येण महता शिक्षया च
 व्यपेथयत् ॥ ७१ ॥ ततोन्तरिक्षे वागासीन्तुस्वरा लोकसाक्षिणी ॥ न त्वया राम वध्योयमलं खेदेन मानद ॥ ७२ ॥ विहितोस्य मया दृत्युस्तस्मात्साधु
 व्युपारम ॥ अचिरैरेव कालेन प्राणास्त्यक्ष्यति मागधः ॥ ७३ ॥ जरासंधस्तु तच्छ्रुत्वा विभनाः समपद्यत ॥ न ग्राह्यस्ततस्तस्मै पुनरेव हलायुधः ॥
 तौ व्युपारमतां युद्धादृष्णयस्ते च पार्थिवाः ॥ ७४ ॥ दीर्घकालं महाराज निजगुरितरेतरम् ॥ पराजिते त्वपक्रान्ते जरासंधे महीपतौ ॥ विविक्रम-
 भवत्सैन्यं परावृत्तमहारथम् ॥ ७५ ॥ ते नृपाश्चोदितैर्नगैस्स्यन्दनैस्तुरगैस्तथा ॥ दुद्रुधुभीतमनसो व्याघ्राघ्राता मृगा इव ॥ ७६ ॥ तन्नरैन्द्रेः परित्यक्तं
 भग्नद्रुपर्महारथैः ॥ धोरं क्रव्यादबहुलं रौद्रमायोधनं बभौ ॥ ७७ ॥ द्रवत्सु रथमुख्येषु चेदिराजो महाधुतिः ॥ स्मृत्वा यादवसंबन्धं कृष्णमेवान्ववर्ते-
 त ॥ ७८ ॥ वृतः कारूषसैन्येन चेदिसैन्येन चानघ ॥ संबन्धकामो गोविन्दमिदमाह स चेदिराट् ॥ ७९ ॥ अहं पितृष्वसुभर्ता तव यादवनन्दन ॥ स-
 बलस्त्वामुपावृत्तस्त्वं हि मे दीयितः प्रभो ॥ ८० ॥ उक्तश्चैव मया राजा जरासंधोल्पचेतनः ॥ कृष्णाद्विरम दुबुद्धे विशाद्राजकर्मणि ॥ ८१ ॥ तदे-
 पोद्य मया त्यक्तो मम वाक्यस्य दूषकः ॥ भग्नो युद्धे जरासंधस्तथा द्रवति सानुगः ॥ ८२ ॥ निर्वैरो नैव संयाति स्वपुरं पृथिवीपतिः ॥ त्वय्येव
 भूयोप्यपरं दर्शयिष्यति किल्बिषम् ॥ ८३ ॥ तदिमां संत्यजाशु त्वं महौ हतनराकुलम् ॥ क्रव्यादगणसंकीर्णां सेवितव्यममात्रुषैः ॥ ८४ ॥ कर-
 वीरपुरं कृष्ण गच्छामः सबलानुगाः ॥ शृगालं वासुदेवं वै द्रक्ष्यामस्तत्र पार्थिवम् ॥ ८५ ॥ इमौ रथवरोदयो युवयोः कारितौ मया ॥ योजितौ
 शीघ्रतुरगैस्त्वङ्गचक्राक्षकूवरौ ॥ ८६ ॥

॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ किल्बिषमपकारम् ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ रथवरेष्वपि उदयो श्रेष्ठतमौ ॥ ८६ ॥

॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ धरिष्यन्ति जीविष्यन्ति ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ इति श्रीहरिवंशो दीकायां त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥
 ॥ ९९ ॥ चतुश्चत्वारिंशक्रेथ शृगालवध ईयते ॥ तन्मारीणां विलापश्च तत्पुत्रस्याभिषेचनम् ॥ १ ॥ तानागतामिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ शक्रस्य रथाद्रिणा समान
 शीघ्रमारुह भद्रं ते बलदेवसहायवान् ॥ त्वरामः कर्वावरस्यं द्रष्टुं ते वसुधाधिपम् ॥ ८७ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ पितृष्वसृतेर्वाक्यं श्रुत्वा चेदि-
 पतेस्तदा ॥ वाक्यं तद्वृत्तमनाः कृष्णो जगाद् जगतो गुरुः ॥ ८८ ॥ अहो युद्धाभिस्तप्तौ देशकालोचितौ त्वया ॥ बान्धवप्रतिरूपेण संसिक्तौ
 वचनाम्बुना ॥ ८९ ॥ देशकालविशिष्टस्य हितस्य मधुरस्य च ॥ वाक्यस्य दुर्लभा लोके वक्ताश्चेदिसत्तम ॥ ९० ॥ चेदिनाथ सनाथौ स्वस्मंवृत्तौ
 तव दर्शनात् ॥ नावयोः किंचिदप्राप्यं ययोस्त्वं बन्धुरादिदृशः ॥ ९१ ॥ जरासंधस्य निधनं ये चान्ये तत्समा दृषाः ॥ पर्याप्तौ त्वत्सनाथौ स्वः कर्तुं
 चेदिकुलोद्ग्रहः ॥ ९२ ॥ यदूनां प्रथमो बन्धुस्त्वं हि सर्वमहीक्षिताम् ॥ अतः प्रभृति संग्रामान्द्रव्यसे चेदिसत्तम ॥ ९३ ॥ चाक्रं मौशलमित्येवं संग्रामं
 रणवृत्तयः ॥ कथयिष्यन्ति लोकेस्मिन्ये धरिष्यन्ति पार्थिवाः ॥ ९४ ॥ राज्ञां पराजयं युद्धे गोमन्तेचलसत्तमे ॥ श्रवणाद्धाराणाद्वापि स्वर्गलोकं
 व्रजन्ति हि ॥ ९५ ॥ तद्गच्छाम महाराज कर्वावरं पुरोत्तमम् ॥ त्वयोद्दिष्टेन मार्गेण चेदिराज शिवाय वै ॥ ९६ ॥ ते स्यन्दनगतास्सर्वे पवनोत्पा-
 तिभिर्हयैः ॥ भोजिरे दीर्घमध्वानं मूर्तिमन्त इवाग्नयः ॥ ९७ ॥ ते त्रिरात्रोपिताः प्राप्ताः कर्वावरं पुरोत्तमम् ॥ शिवाय च शिवे देशे निविष्टास्त्रिदशो-
 पमाः ॥ ९८ ॥ इति श्रीमहाभारते हरिवंशे खिलेषु विष्णुपर्वणि कर्वावरपुराभिगमनं नाम त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ १०३ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ १०४ ॥ तानागतान्विदित्वाथ शृगालो युद्धदुर्मदः ॥ पुरस्य धर्षणं मत्वा निर्जगामेन्द्रविक्रमः ॥ १ ॥ रथेनादित्यवर्णेन भास्व-
 तारणागमिना ॥ आयुधप्रतिपूणेन नेमिनिघोषहासिना ॥ २ ॥ मन्दराचलकल्पेन चित्राभरणभूषिणा ॥ अक्षय्यसायकैस्तूणैः पूर्णेनार्णवधोषिणा ॥
 ॥ ३ ॥ हर्यश्वेनालुगतिना सक्तेन शिखरेष्वपि ॥ हेमकूबरगर्भेण दृढाक्षेणातिशोभिना ॥ ४ ॥ सुबन्धुरेण दीप्तेन पतत्रिवरगाभिना ॥ खगतेनेव
 शक्रस्य हयैश्चैन रथाद्रिणा ॥ ५ ॥ सावित्रे नियमे पूर्णे यं ददौ सविता स्वयम् ॥ आदित्यरश्मिभिरिव रश्मिभिर्यो निगृह्यते ॥ ६ ॥ तेन स्यन्दनमुख्ये-
 न द्विपत्स्यन्दनघातिना ॥ स शृगालोभ्ययात्कृष्णं शूलभः पावकं यथा ॥ ७ ॥ चापपाणिस्सुतीक्ष्णेषुः कवची हेममालिकः ॥ सितप्रावरणोष्णीषः
 पावकाकारलोचनः ॥ ८ ॥
 इति शेषः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

॥ ९ ॥ १० ॥ आरसितशब्देन गर्जितध्वनिता ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

मुहुर्मुहुर्ज्याचपलं विक्षिपन्दुस्सहं धनुः ॥ निर्वमद्रोषजं वायुं सानलज्वालमण्डलम् ॥ ९ ॥ भाभिर्भूषणपङ्क्तिनां दीप्तो मेरुरिवाचलः ॥ रथस्थ इव
शैलेन्द्रः शृगालः प्रत्यहश्यत ॥ १० ॥ तस्यारसितशब्देन रथनेमिस्त्वेन च ॥ गुरुत्वेन च नाभ्यन्ती चचालोर्वी भयातुरा ॥ ११ ॥ तमपतन्तं
श्रीमन्तं मूर्तिमन्तमिवाचलम् ॥ शृगालं लोकपालमं दृष्ट्वा कृष्णो न विव्यथे ॥ १२ ॥ शृगालश्चापि संरब्धस्यन्दनेनाशुगामिना ॥ समीपे वासुदेवस्य
युयुत्सुः प्रत्यहश्यत ॥ १३ ॥ वासुदेवं स्थितं दृष्ट्वा शृगालो युद्धलालसः ॥ अभिदुद्राव वीरेण भयराशिरिवाचलम् ॥ १४ ॥ वासुदेवस्मृतं कृत्वा प्र-
तियुद्धाय तस्थिवान् ॥ तद्युद्धमभवत्ताभ्यां समरे घोरदर्शनम् ॥ उभाभ्यामिव मत्ताभ्यां कुञ्जराभ्यां यथा वने ॥ १५ ॥ शृगालस्त्वप्रवृत्तकृष्णं समरे
समुपस्थितम् ॥ युद्धरागेण तेजस्वी मोहाच्चलितगौरवः ॥ १६ ॥ गोमन्ते युद्धमार्गेण यत्त्वया कृष्ण चेष्टितम् ॥ अनायकानां मूर्खानां नृपाणां दुर्बले
बले ॥ १७ ॥ स मे सुविदितः कृष्ण क्षत्रियाणां पराजयः ॥ कृपणानामसत्त्वानामयुद्धानां रणोत्सवे ॥ १८ ॥ तिष्ठेदानीं यथाकामं स्थितोहं पार्थिवे
पदे ॥ क यास्यसि मया रुद्धो रणेष्वपरिनिष्ठितः ॥ १९ ॥ न चाहमेकं सबलो युक्तस्त्वां योद्धुमाहवे ॥ अहमेकस्त्वमप्येको द्वौ युद्धावरणे स्थितौ
॥ २० ॥ किं जनेन निरस्तेन त्वं वाहं च रणे स्थितः ॥ धर्मयुद्धेन निधनं व्रजत्वेकतरो रणे ॥ २१ ॥ लोकेस्मिन्वासुदेवोहं भविष्यामि हते त्वयि ॥
हते मयि त्वमप्येको वासुदेवो भविष्यसि ॥ २२ ॥ शृगालस्य वचश्श्रुत्वा वासुदेवः क्षमापरः ॥ ईर्ष्यन्तं प्रहरस्वेति तमुक्त्वा चक्रमादद ॥ २३ ॥
ततस्सायकजालानि शृगालः क्रोधमूर्च्छितः ॥ चिक्षेप कृष्णे घोराणि युद्धाय लघुविक्रमः ॥ २४ ॥ अस्त्राणि यानि चान्यानि मुगलद्वानि संयुगे ॥
पातयामास गोविन्दे स शृगालः प्रतापवान् ॥ २५ ॥ शृगालप्रहितैरस्त्रैः पावकज्वालमालिभिः ॥ निर्दयाभिहतः कृष्णः स्थितो गिरिरिवाचलः ॥
॥ २६ ॥ सोस्त्रप्रहाराभिहतः किंचिद्रोषसमन्वितः ॥ चक्रमुद्युष्य गोविन्दश्शृगालस्य परिक्षिपन् ॥ २७ ॥ तं रथस्थं प्रमाणस्थं शृगालं युद्धदुर्म-
दम् ॥ जवान समरे चक्रं जातदर्पं महाबलम् ॥ २८ ॥ ततस्सुदर्शनं चक्रं पुनरथाद्भुतोः क्रे ॥ चक्रणेरासि निर्भिन्नस्स गताशुर्गतेत्सवः ॥ पपात
क्षतजन्तावी शृगालोद्विरिवाहतः ॥ २९ ॥

॥ २६ ॥ परिक्षिपन् परिक्षिपत् ॥ २७ ॥ प्रमाणस्थं चक्रमयादपलायितमित्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥

१-शृगालस्योरसि क्षिपदिति पाठान्तरम् इति लिखितयुक्तके टीका तु नैव ।

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ आरुह्य विदप्य ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ अस्य शृगालस्य ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥
 निशम्य तं निपातितं वज्रपातादिवाचलम् ॥ तस्य सैन्यान्पथयथुर्विभानांसि हते नृपे ॥ ३० ॥ केचित्रविश्य नगरं कश्मलाभिहता भृशम् ॥ रुरुदु-
 दुःखसंतप्ता भर्तृशोकाभिपीडिताः ॥ ३१ ॥ केचित्तत्रैव शोचन्तस्मरन्तस्कुतानि च ॥ पतितं भूपतिं भूमौ न त्यजन्ति स्म दुःखिताः ॥ ३२ ॥
 ततो मेघनिनादेन स्वरेणारिविर्मदनः ॥ कृष्णः कमलपत्राक्षो जनानामभयं ददौ ॥ ३३ ॥ चक्रोचितेन हस्तेन राजताडुलिपर्वणा ॥ न भेतव्यं न
 भेतव्यमिति तानभ्यभाषत ॥ ३४ ॥ नास्य पापस्य दोषेण निराबाधकरं जनम् ॥ घातयिष्यामि समरे नेदं शूरव्रतं मतम् ॥ ३५ ॥ अश्रुपूर्णासु-
 खा दीनाः क्रन्दमाना भृशं तदा ॥ पतितो वै शृगालाख्यो ब्रह्मस्सर्प दीनमानसः ॥ ३६ ॥ ते स्म पश्यन्ति पतितं धरण्यां धरणीपातिम् ॥ चक्रनि-
 दारितोरस्कं भिन्नशृङ्गमिवाचलम् ॥ ३७ ॥ विलपन्ति स्म ते सर्वे सचिवास्सप्रजा भृशम् ॥ साश्रुपातेक्षणा दीनादशोकस्य वशमागताः ॥ ३८ ॥
 तेषां रुदितशब्देन पौराणां विस्रैस्स्वरैः ॥ महिष्यस्तस्य निष्पेतुस्सपुत्रा रुदिताननाः ॥ ३९ ॥ तास्तं निपातितं दृष्ट्वा श्लाघ्यं भूमिपतिं पति-
 म् ॥ स्तननारुह्य करजैर्भृशार्ताः पर्यदेवयन् ॥ ४० ॥ उरांस्युरसिजांश्चैव शिरोजान्याकुलान्यपि ॥ निर्दयं ताडयन्त्यस्ता विस्रं रुरुदुःखियः
 ॥ ४१ ॥ तस्योरसि मुदुःखार्ता मुदिताः क्लिन्नलोचनाः ॥ पेतुरुर्ध्वमुजास्सर्वाश्छिन्नमूला लता इव ॥ ४२ ॥ तासां बाष्पाम्बुपूर्णानि नेत्राणि नृ-
 पयोपिताम् ॥ वारिविप्रहृतानीव पङ्कजानि चक्राशिरे ॥ ४३ ॥ ताः पतिं पतितं भूमौ रुदन्यो हृदि ताडिताः ॥ लालयमानाः करुणं योषितः प-
 र्यदेवयन् ॥ ४४ ॥ पुत्रं चास्य पुरस्कृत्य वालं प्रभुतलोचनम् ॥ शक्रदेवं पितुः पार्श्वे द्विगुणं रुरुदुःखियः ॥ ४५ ॥ अयं ते वीर विक्रान्तो वालः
 पुत्रो न पण्डितः ॥ त्वद्विहीनः कथमयं पदे स्थास्यति पैतुके ॥ ४६ ॥ कथमेकपदे त्यक्त्वा गतोस्यन्तःपुरं परम् ॥ अतृतास्तव सौख्यानां किं
 कुर्मो विधवा वयम् ॥ ४७ ॥ तस्य पद्मावती नाम महिषी प्रमदोत्तमा ॥ रुदती पुत्रमादाय वासुदेवमुपस्थिता ॥ ४८ ॥ यस्त्वया पातितो वीर रण-
 प्रोक्तेन कर्मणा ॥ तस्य प्रेतगतस्यायं पुत्रस्त्वां शरणं गतः ॥ ४९ ॥ यदि त्वां प्रणमेतासौ कुर्याद्वा शासनं तव ॥ नायमेकप्रहारेण जनस्तप्येत दा-
 रुणम् ॥ ५० ॥ यदि कुर्यादयं मूढस्त्वयि बान्धवकं विधिम् ॥ नैवं परितः कृपणस्सेवेत धरणीतलम् ॥ ५१ ॥ अयमस्य विपन्नस्य बान्धवस्य त-
 वानघ ॥ सन्तती रश्यतां वीर पुत्रः पुत्र इवात्मजः ॥ ५२ ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा महिष्या यदुनन्दनः ॥ मुदुपूर्वमिदं वाक्यमुवाच वदतां वरः ॥ ५३ ॥
 महिषी पट्टराज्ञी ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ परितः कव्यदैरिति शेषः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ तेन रथेन शृगालाय सविदुदनेन ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥ ॥ ४५ ॥ पञ्चचत्वारिंशिकेस्मिन् श्लोच्यते रामकृष्णयोः ॥ मथुरागमनं चाथ प्रवेशनमहोत्सवः ॥ १ ॥ तौ त्विति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ श्रेण्यः

राजपतिं गतो रोषस्सहनेन दुरात्मना ॥ प्रकृतिस्था वयं जाता देवि सैषोस्मि बान्धवः ॥ ५४ ॥ रोषो मे विगतस्माध्वि तव वाक्यैरकल्मषैः ॥ यो-
यं पुत्रश्शृगालस्य ममाप्येष न संज्ञयः ॥ ५५ ॥ अभयं चाभिषेकं च ददाम्यस्मै सुखाय वै ॥ आहूयन्तां प्रकृतयः पुरोधा मन्त्रिणस्तथा ॥ ५६ ॥
पितृपैतामहे राज्ये तव पुत्राभिषिच्यताम् ॥ ततः प्रकृतयस्सर्वाः पुरोधा मन्त्रिणस्तथा ॥ ५७ ॥ अभिषेकार्थमाजगमुर्गता वै रामकेशवौ ॥ ततस्सिंहा-
सनस्थं तु राजपुत्रं जनार्दनः ॥ ५८ ॥ अभिषेकेण दिव्येन योजयामास वीर्यवान् ॥ अभिषिच्य शृगालस्य करवीरपुरे सुतम् ॥ कृष्णस्तदहरेवाशु
प्रस्थानमभ्यरोचयत् ॥ ५९ ॥ रथेन हरियुक्तेन तेन शुद्धार्जितेन वै ॥ केशवः प्रस्थितोऽव्दानं वृत्रहा त्रिदिवं यथा ॥ ६० ॥ शक्रदेवोपि धर्मात्मा सह
मात्रा परंतप ॥ सवालवृद्धयुवतीमुख्याः प्रकृतयस्तथा ॥ ६१ ॥ शिविकायामथारोप्य शृगालं शुद्धदुर्मदम् ॥ संहतादूरमार्गेण पश्चिमाभिमुखा ययुः
॥ ६२ ॥ नैधनस्य विधानेन चक्रुस्ते तस्य सत्कियाम् ॥ सत्कारं कारयामासुः पितृणां पारलौकिकम् ॥ ६३ ॥ उद्दिश्योद्दिश्य राजानं श्राद्धं कृ-
त्वा सहस्रशः ॥ ततस्ते सलिलं दत्त्वा नामगोत्रादिकीर्तनैः ॥ ६४ ॥ पितृयुपरते घोरे शोकसंविग्रमानसः ॥ कृत्वोदकं तदा राजा प्रविवेश पुरोत्त-
मम् ॥ ६५ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि शृगालवधो नाम चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥ ॥ ४५ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥
तौ तु स्वल्पेन कालेन दमघोषेण संगतौ ॥ अथाध्वविधिना तौ तु पञ्चरात्रोषितौ पथि ॥ १ ॥ दमघोषेण संगम्य एकरात्रोषिताविव ॥ जग्मतुस्सहितौ
वीरौ मुदा परमया युतौ ॥ नगरीं मथुरां प्राप्ता वसुदेवसुताबुभौ ॥ २ ॥ ततः प्रत्युद्गतास्सर्वे यादवा यदुनन्दनौ ॥ सबला हृष्टमनस उग्रसेनपुरोग-
माः ॥ ३ ॥ श्रेण्यः प्रकृतयश्चैव मन्त्रिणश्च यथोचिताः ॥ सवालवृद्धा सा चैव पुरी समभिवर्तत ॥ ४ ॥ नन्दितूर्याण्यवाद्यन्त स्तूयेतां पुरुषर्षभौ ॥
रथ्यापताकामालिन्यो भासन्ति स्म समन्ततः ॥ ५ ॥ हृष्टा प्रमुदिता सर्वा पुरी परमशोभिता ॥ आत्रोस्तयोरारामनेन यथैवेन्द्रमहे तथा ॥ ६ ॥
मुदितास्तत्र गायन्ति राजमार्गेषु गायकाः ॥ स्तवाशीर्विहुला गाथा यादवानां प्रियंकराः ॥ ७ ॥

नानाजालीया अनेकशिल्पोपजीविनः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ दैवतानि प्रतिमाः ॥ ११ ॥ लिङ्गानि लक्षणानि ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुधर्मणि
दीकार्या पञ्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥ ॥ ४६ ॥ षट्त्वारिंशोऽध्याये रामस्य भट्टलागतः ॥ क्रीडनं गोपवर्गभिः कालिन्ध्याः क्षणं तथा ॥ १ ॥ हस्यति
गोविन्दरामौ संप्राप्तौ भ्रातरौ लोकविश्रुतौ ॥ स्वे पुरे निर्भयास्मैव क्रीडन् यदव्यास्तुखम् ॥ ८ ॥ न तत्र कश्चिद्दोषो वा अलिङ्गो वा विचेतनः ॥ ग-
धुरायामभूत्कश्चिद्रामकृष्णसमागमे ॥ ९ ॥ वयांसि साधुवाक्यानि प्रहृष्टा गेहयाद्विषाः ॥ नन्तरिगणाश्चैव भेजिरे मामसं सुखम् ॥ १० ॥ शिष्याश्च
प्रबुध्वर्ता विरजस्का दिशो दृष्टा ॥ दैवतान्यपि सर्वाणि हृष्यन्त्याश्रितेनैव ॥ ११ ॥ यानि लिङ्गानि लोकस्य वृत्तानिह हृते युगे ॥ तानि सर्वाण्यह-
श्यन्त तयोरागमने तदा ॥ १२ ॥ ततः काले शिवे पुण्ये स्यन्दनेनारिमदनौ ॥ हरिभुक्तेन तौ वीरौ प्रविष्टौ मथुरां पुरीम् ॥ १३ ॥ प्रविशन्तं पुरीं
रम्यां गोविन्दं राममेव च ॥ अनुजगमुर्गदुगणशृङ्गं देवगणा इव ॥ १४ ॥ वसुदेवस्य भवनं पितुस्तौ यदुनन्दनौ ॥ प्रविष्टौ हृष्टवदनौ चन्द्रादित्या-
विवाचलम् ॥ १५ ॥ तत्राणुधानि संन्यस्य गृहे स्वे स्वैरचारिणौ ॥ मुमुदाते यदुवरौ वसुदेवसुताधुमौ ॥ १६ ॥ ततस्तु वसुदेवस्य पादौ समभिपीडय
च ॥ तत्रोत्प्रेसेनं राजानमन्यांश्च यदुपुङ्गवान् ॥ १७ ॥ यथान्यायं पूजयित्वा तौ सर्वैश्चाभिनन्दितौ ॥ जग्मतुर्हृष्टमनसौ मातुरेव निवेशनम् ॥ १८ ॥
एवं तावेकानिर्माणौ मथुरायां शुभाननौ ॥ छग्रसेनानुगौ भूत्वा कंचित्कालं सुमोदतुः ॥ १९ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुधर्मणि राम-
कृष्णयोर्मथुरायां प्रत्यागमनं नाम पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य स्मृत्वा गोपेषु सौहृदम् ॥ जगामैको
व्रजं रामः कृष्णस्यानुमते स्थितः ॥ १ ॥ स गतस्तत्र रम्याणि ददर्श विपुलानि वै ॥ भुक्तपूर्वाण्यरण्यानि सर्गांसि सुरभीणि च ॥ २ ॥ स प्रविष्टु
वेगेन तं व्रजं कृष्णपूर्वजः ॥ वन्येन रमणीयेन वेषणालंकृतः प्रभुः ॥ ३ ॥ स तानभाषत ग्रीत्या यथापूर्वमारिदम् ॥ गोपांस्तैवैव विधिना यथान्या-
यं यथावयः ॥ ४ ॥ तथैव प्राह तान्सर्वान्तथैव परिहरयन् ॥ तथैव सह गोपीभिर्योजयन्मधुराः कथाः ॥ ५ ॥ तमुचुः स्थविरा गोपाः प्रियं मधुरभाषि-
णः ॥ रामं रमयतां श्रेष्ठं प्रवासानुनरागतम् ॥ ६ ॥ स्वागतं ते महाबाहो यदूनां कुलनन्दन ॥ अद्य स्म निर्वृतास्तात यत्वां पश्यामहे वयम् ॥ ७ ॥
प्रीताश्चैव वयं वीर यत्वं पुनरिहागतः ॥ विख्यातस्त्रिषु लोकेषु रामश्शत्रुभयंकरः ॥ ८ ॥ वर्द्धनीया वयं वीर त्वया यादवनन्दन ॥
अथवा प्राणिनस्तात रमन्ते जन्मभूमिषु ॥ ९ ॥
॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ निर्वृताः स्म सुखिनः स्म ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ तिमिना तिमितुल्येन पञ्चजनेन ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥
 आद्युतमौलिना वकीभूतकिरीटेन ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ स्नातुं स्नानपूर्वकं त्वां परिणेतुम् इच्छे इच्छामि रूपिणी मूर्तिमती भूत्येति शेषः ॥ ३० ॥ यत्तो-
 त्रिदशानां वयं मान्या ध्रुवमद्यामलानन ॥ ये स्म दृष्टास्त्वया तात काङ्क्षमाणास्तवागमम् ॥ १० ॥ दिष्ट्या ते निहता मल्लः कंसश्च विनिपातितः ॥
 उग्रसेनोभिषिक्तश्च माहात्म्येन जनेन वै ॥ ११ ॥ समुद्रे च श्रुतोस्माभिस्तिमिना सह विग्रहः ॥ वधः पञ्चजनस्यैव जरासंधेन विग्रहः ॥ गोमन्ते
 च श्रुतोस्माभिः क्षत्रियैस्सह विग्रहः ॥ १२ ॥ दरदस्य वधश्चैव जरासंधपराजयः ॥ तत्रायुधावतरणं श्रुतं नः परमाहवे ॥ १३ ॥ वधश्चैव शृगालस्य
 कर्वीरपुरोत्तमे ॥ तत्सुतस्याभिषेकश्च नागराणां च सान्त्वनम् ॥ १४ ॥ मथुरायां प्रवेशश्च कीर्तनीयस्सुरोत्तमैः ॥ प्रतिष्ठिता च वसुधा पा-
 र्थिवाश्च वशीकृताः ॥ १५ ॥ तव चागमनं दृष्ट्वा सभाग्यास्स्म यथा पुरा ॥ तेन स्म परितुष्टा वै हर्षिताश्च सवान्धवाः ॥ १६ ॥ प्रत्युवाच
 ततो रामस्सर्वस्तानभितः स्थितान् ॥ यादवेष्वपि सर्वेषु भवतां भुक्तं गावश्च परिरक्षिताः ॥ १७ ॥ इहावयोगतं बाल्यमिह चैवावयो रतम् ॥ भवद्विर्व
 द्धिताश्चैव यास्यामो विक्रियां कथम् ॥ १८ ॥ गृहेषु भवतां भुक्तं गावश्च परिरक्षिताः ॥ अस्माकं बान्धवास्सर्वे भवन्तो बद्धसौहृदाः ॥ १९ ॥
 बुवत्येवं यथातत्वं गोपमध्ये हलधुधे ॥ संहृष्टवदना भूयो बभूवुर्ब्रजयोषितः ॥ २० ॥ ततो वनान्तरगतो रमे रामो महाबलः ॥ एतस्मिन्नन्तरे प्राप्ते
 रामाय विदित्वात्मने ॥ २१ ॥ गोपालेदंशकालज्ञैरुपानीयत वारुणी ॥ सोपिवत्पाण्डुराभस्तत्कालं ज्ञातिभिर्धृतः ॥ २२ ॥ वनान्तरगतो रामः पानं
 मदसमीरणम् ॥ उपनियुस्ततस्तस्मै वन्यानि विविधानि च ॥ २३ ॥ प्रत्यग्रमणीयानि पुष्पाणि च फलानि च ॥ मेघ्यांश्च विविधान्यन्धान्भक्ष्यांश्च
 हृदयंगमान् ॥ २४ ॥ सद्यो हृतानि पद्मानि विकचान्युत्पलानि च ॥ शिरसा चारुकेशेन किंचिदावृतमौलिना ॥ श्रवणैकावलम्बेन कुण्डलेन विराजता
 ॥ २५ ॥ चन्दनाद्रौण पीतेन वनमालावलम्बिना ॥ विवभावुरसा रामः कैलसेनेव मन्दुरः ॥ २६ ॥ नीले वसानो वसने प्रत्यग्रजलद्रुभे ॥ राज
 वपुषा शुभ्रस्तिमिरावे यथा शशी ॥ २७ ॥ लाङ्गलेनावसितेन भुजगाभोगवर्तिना ॥ तथा भुजाग्रक्षिष्टेन मुगलेन च भास्वता ॥ २८ ॥ स मतो
 बलिनां श्रेष्ठो रराजाघूर्णिताननः ॥ शैशिरिषु त्रियामसु यथा स्वेदालसदृशशी ॥ २९ ॥ रागस्तु यमुनासाह स्नातुमिच्छे महानदि ॥ एहिममभिगच्छ
 त्वं रूपिणी सागरंगमे ॥ ३० ॥ संकर्षणस्य मतोक्तां भारतीं परियुय सा ॥ नाभ्यवर्तत तं देशं स्त्रीस्वभावेन मोहिता ॥ ३१ ॥

कां मनेनेकामिति हेतुना तां भारतीं परिभूय नाभ्यवर्तत ॥ ३१ ॥

कर्षणाय अथोमुखं कर्षणाधोमुखम् ॥ ३२ ॥ तस्यां हलालयायां याः क्षजः पेतुः ताः पुष्पकोशैः करणैः वासरेणवरुणं सुगन्धिपरगारुणं मदिरारुपं जलं मुमुचुः उद्गमु-
 र्त्यर्थः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ हस्तस्थितसंचया हस्तात् ग्रस्थिताः प्रचलिताः संचया मत्स्यादयो यस्याः सा ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ पुलिनं श्रोणिरिव यस्याः विभ्वं रक्तपद्म-
 ततश्चक्रोप बलवात्रामो मदसमीरितः ॥ चकार स हलं हस्ते कर्षणाधोमुखं बली ॥ ३२ ॥ तस्यासुपरि मेदिन्यां पेतुस्तामरसस्रजः ॥ सुमुचुः पुष्प-
 कोशैश्च वासरेणवरुणं जलम् ॥ ३३ ॥ स हलेन नताग्रेण कूले गृह्य महानदीम् ॥ चकर्ष यमुनां रामो व्युत्थितां वनितामिव ॥ ३४ ॥ सा विह्वलजल-
 स्रोता हृदप्रस्थितसंचया ॥ व्यावर्तत नदी भीता हलमार्गानुसारिणी ॥ ३५ ॥ लाङ्गलादिष्टवर्मा सा वेगगा चक्रगामिनी ॥ संकर्षणभयत्रस्ता योषे-
 वाकुलतां गता ॥ ३६ ॥ पुलिनश्रोणिविम्बौष्टी मृदितैस्तोयताडितैः ॥ फेनमेखलमूत्रैश्च चिञ्चैरम्बुदुगामिनी ॥ ३७ ॥ तरङ्गविषमपीडा चक्रवा-
 कोन्मुखस्तनी ॥ वेगगम्भीरवक्राङ्गी त्रस्तमीनविभूषणा ॥ ३८ ॥ सितहंसेक्षणापाङ्गी काशक्षौभोच्छ्रिताम्बरा ॥ तीरजोद्धृतकेशान्ता जलस्खलिते-
 गामिनी ॥ ३९ ॥ लाङ्गलाच्छिखितापाङ्गी क्षुभिता सागरंगमा ॥ मतेव कुटिला नारी राजमार्गेण गच्छती ॥ ४० ॥ कृष्यते सातिवेगेन स्रोतस्खलि-
 तगामिनी ॥ उन्मार्गानीतमार्गा सा येन वृन्दावनं वनम् ॥ ४१ ॥ वृन्दावनस्य मध्येन सा नीता यमुना नदी ॥ रोहूयमाणेव खगैरन्विता तोयवासि-
 भिः ॥ ४२ ॥ सा यदा समतिक्रान्ता नदी वृन्दावनं वनम् ॥ तदा स्त्रीरूपिणी भूत्वा यमुना राममब्रवीत् ॥ ४३ ॥ प्रसीद नय भीतास्मि प्रतिलो-
 मेन कर्मणा ॥ विपरीतमिदं रूपं तोयं च मम जायते ॥ ४४ ॥ असत्यहं नदीमध्ये रोहिणेय त्वया कृता ॥ कर्षणेन महाबाहो स्वमार्गव्यभिचारिणी
 ॥ ४५ ॥ प्राप्तां मां सागरे पूर्वं सपत्न्यो वेगगर्विताः ॥ फेनहासैर्हसिष्यन्ति तोयव्यावृतगामिनिम् ॥ ४६ ॥ प्रसादं कुरु मे वीर याचे त्वां कृष्णपूर्वे-
 ज ॥ सुप्रसन्नमना नित्यं भव त्वं सुरसत्तम ॥ ४७ ॥ कर्षणाद्युधकृष्टास्मि रोषेयं विनिवर्त्यताम् ॥ मूर्ध्ना गच्छामि चरणौ तवैषा लाङ्गलायुध ॥ ४८ ॥
 मार्गमादिष्टमिच्छामि क्व गच्छामि महासुज ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ प्रणयावनतां दृष्ट्वा यमुनां लाङ्गलायुधः ॥ प्रत्युवाचार्णवधू मदक्लान्त इदं वचः
 ॥ ४९ ॥ लाङ्गलादिष्टमार्गो त्वमिमं मे प्रियदर्शने ॥ देशमम्बुप्रदानेन द्यूवयस्यासिलं शुभे ॥ ५० ॥ एष ते सुष्ठु संदेशः कथितः सागरंगमे ॥
 शान्तिं व्रज महाभागे गम्यतां च यथासुखम् ॥ ५१ ॥

मण्डलेव ओष्ठो यस्याः । अम्बुदुगामिनी सागरगामिनी ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ संदेश आह्वा ॥ ५१ ॥

॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥ सप्तचत्वारिंशेकस्मिन् चारणां वचनादथ ॥ कृष्णस्येच्छा हि रुक्मिण्यां कुण्डिने गमनं तथा ॥ १ ॥ एतस्मिन्निति प्रावृत्तिकाः प्रवृत्तिमुचकाः ॥ १ ॥ आत्ययिकशर्माणि विरोधशर्माणि

यावत्स्थास्यति लोकोऽयं तावत्स्थास्यतु मे यशः ॥ यमुनाकर्षणं दृष्ट्वा सर्वे ते व्रजवासिनः ॥ ५२ ॥ साधु साध्विति रामाय प्रणामं चक्रीरे तदा ॥ तां विमृज्य महाभागां तांश्च सर्वान्ब्रजौकसः ॥ ५३ ॥ ततस्संचिन्त्य मनसा रामः प्रहृष्टतां वरः ॥ पुनः प्रतिजगामाशु मथुरां रोहिणीसुतः ॥ ५४ ॥ स गत्वा मथुरां रामो भवने मधुसूदनम् ॥ परिवर्तमानं दृष्ट्वा पृथिव्यां सारमव्ययम् ॥ ५५ ॥ तथैवाध्वन्यवेषेण सोपश्लिष्य जनार्दनम् ॥ प्रत्ययव-
नमालेन वक्षसाभिविराजता ॥ ५६ ॥ स दृष्ट्वा दूर्णमायान्तं रामं लाङ्गलधारिणम् ॥ सहस्रोत्थाय गोविन्दो ददावासनमात्मनः ॥ ५७ ॥ उपविष्टं तदा रामं पप्रच्छ कुशलं ब्रजे ॥ बान्धवेषु च सर्वेषु गोषु चैव जनार्दनः ॥ ५८ ॥ प्रत्युवाच ततो रामो भ्रातरं साधुभाषिणम् ॥ सर्वत्र कुशलं कृष्ण येषां कुशलमिच्छसि ॥ ५९ ॥ ततस्तयोर्विचित्रार्थाः पौराण्यश्चाभवत्कथाः ॥ वसुदेवाग्रतः पुण्या रामकेशवयोस्तदा ॥ ६० ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि यमुनाकर्षणं नाम षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥ ॥ध॥ वैशम्पयन उवाच ॥ एतस्मिन्नन्तरे प्राप्ता लोकप्रावृत्तिका नराः ॥ चक्रायुधगृहं सर्वै लोकपालगृहोपमम् ॥ १ ॥ तेष्वत्ययिकशर्मासु लोकप्रावृत्तिकोऽपिह ॥ कृतसंज्ञा यदुत्प्रेक्षास्समेताः कृष्णसंसदि ॥ २ ॥ समागतेषु सर्वेषु यदुमुख्येषु संसदि ॥ प्रावृत्तिका नराः प्राहुः पार्थिवात्ययिकं वचः ॥ ३ ॥ जनार्दन नरेन्द्राणां पार्थिवानां समागमः ॥ भविष्यति क्षितीशानां समूहानित्यनेकशः ॥ ४ ॥ त्वरितास्तत्र गच्छन्ति नानाजनपदेश्वराः ॥ कुण्डिने पुण्डरीकाक्ष भोजपुत्रस्य ज्ञासनात् ॥ ५ ॥ प्रकाशं स्म कथास्तत्र श्रूयन्ते मनुजेरिताः ॥ रुक्मिणी किल नामास्ति रुक्मिणः प्रथमा स्वसा ॥ ६ ॥ भावी स्वयंवरस्तत्र तस्याः किल जनार्दन ॥ इत्यर्थमेते सबला गच्छन्ति मनुजाधिपाः ॥ ७ ॥ तस्यास्त्रैलोक्यसुन्दर्यास्तुत्येहनि यादव ॥ रुक्मभूषणभूषिण्या भविष्यति स्वयंवरः ॥ ८ ॥ राज्ञां तत्र समेतानां हस्त्यश्वरथगामिनाम् ॥ द्रक्ष्यामश्शतशस्तत्र शिबिराणि महात्मनाम् ॥ ९ ॥

षु । दैर्घ्यं छन्दोऽनुरोधतः ॥ २ ॥ पार्थिवात्ययिकं राज्ञां विनाशकारणम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ भोजपुत्रस्य रुक्मिणः शासनात् निमन्त्रणात् ॥ ५ ॥ प्रथमा मुख्या ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ निरुद्धाः रुक्मिणीलिप्सयेति शेषः । तत्र वयं किं मिहवदेकान्तचराः येन निरुद्धाहा भविष्यामः । अपितु अतिप्रसिद्धास्तेन सोत्साहा एव तत्र गच्छाम इति सादृश्येक-
वाक्यम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ विकृतिप्रज्ञाः कपटबुद्धयः शास्त्रनिश्चितदर्शनाः राजनीतिविदः जघन्ये मम पृष्ठतः शून्ये इत्यर्थः ॥ १७ ॥ अस्मा-

सिंहशार्दूलहृत्तानां मत्तद्विरदगामिनाम् ॥ सदा युद्धप्रियाणां हि परस्परममर्षिणाम् ॥ १० ॥ जयाय शीघ्रं सहिता बलौघेन समन्विताः ॥ निरुद्धाः
पृथिवीपालाः किमेकान्तचरा वयम् ॥ निरुद्धाहा भविष्यामो गच्छामो यदुनन्दनम् ॥ ११ ॥ शुर्वैतत्केशवो वाक्यं हृदि शल्यमिवापिपितम् ॥
निर्जगाम यदुश्रेष्ठो यदूनां सहितो बलैः ॥ १२ ॥ यादवास्ते बलेश्वरस्सर्वे संग्रामलालसाः ॥ निर्ययुस्स्यन्दनवैरर्गवितास्त्रिदश इव ॥ १३ ॥ ब-
लाग्रणे नियुक्तेन हरिरीशानसंमतः ॥ चक्रोद्यतकरः कृष्णो गदापाणिर्व्यरोचत ॥ १४ ॥ यादवाश्चापरे तत्र वासुदेवानुयायिनः ॥ रथैरादित्यसंकाशैः
किङ्किणिप्रतिनादितैः ॥ १५ ॥ उग्रसेनं तु गोविन्दः प्राह निश्चितदर्शनः ॥ तिष्ठ त्वद्यप्यशार्दूल भ्रात्रा मे सहितो नय ॥ १६ ॥ क्षत्रिया विकृतिप्रज्ञा-
रशास्त्रनिश्चितदर्शनाः ॥ पुरीं शून्यामिमां वीर जघन्येभिपतन्ति ह ॥ १७ ॥ अस्माकं शङ्कितास्सर्वे जरासंधवशानुगाः ॥ मोदन्ते सुखिनस्तत्र देवलौ-
के यथाभ्यासः ॥ १८ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा भोजराजो महायशः ॥ कृष्णस्नेहेन विकृतं बभूवे वचनमृतम् ॥ १९ ॥ कृष्ण
कृष्ण महाबाहो यदूनां नन्दिवर्द्धन ॥ श्रूयतां यदहं त्वद्य वक्ष्यामि रिपुसूदन ॥ २० ॥ त्वया विहीनस्सर्वे स्म न शक्तास्सुखमासितुम् ॥ पुरेस्मि-
न्विषयान्ते वा पतिहीना इव स्त्रियः ॥ २१ ॥ त्वत्सनथा वयं तात त्वद्बाहुबलमाश्रिताः ॥ विभीमो न नरेन्द्राणां सेन्द्राणामपि मानद् ॥ २२ ॥ वि-
जयाय यदुश्रेष्ठ यत्र यत्र गमिष्यसि ॥ तत्र त्वं सहितोस्माभिर्गच्छेथा यादवर्षभ ॥ २३ ॥ तस्य राज्ञो वचश्श्रुत्वा सस्मितं देवकीसुतः ॥ यथेष्टं
भवतामद्य तथा कर्तास्म्यसंशयम् ॥ २४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा तु वै कृष्णो जगामाशु रथेन वै ॥ भीष्मकस्य गृहं प्राप्तो
लोहितायति भास्करे ॥ २५ ॥ प्राप्ते राजसभाजे तु शिबिराकीर्णभूतले ॥ रङ्गं सुविपुलं दृष्ट्वा राजसीं तनुमाविशत् ॥ २६ ॥
वित्रासनार्थं भूपानां प्रकाशार्थं पुरातनम् ॥ मनसा चिन्तयामास वैनतेयं महाबलम् ॥ २७ ॥ ततश्चिन्तितमात्रस्तु विदित्वा विनतात्मजः ॥
सुखलक्ष्यं वपुः कृत्वा निलिल्ये केशवान्तिके ॥ २८ ॥

कम् अस्मत्तः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ राजसीं तनुं कायक्रोधप्रधानां प्रकृतिम् ॥ २६ ॥ पुरातनं शक्तिदम् ॥ २७ ॥ सुखलक्ष्यम् सौम्यम् ॥ २८ ॥

सौम्येन लीनेनापि यत्कृतं तदाह । तस्येति । न्युब्जाः अयोमुखास्तथाऽचेष्टन् यथोरगा नोत्थातुं शक्नुवन्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥ तान् राज्ञ इति संबन्धः । मेने मत्सा पूजितवान् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ सचिवं बुद्धिसहायं साम्प्रायिकम् आपदि हितम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ कैशिकस्य भीष्मकपितुः ॥ ४० ॥ ४१ ॥

तस्य पक्षनिपातेन पवनोद्भ्रान्तकारिणा ॥ कम्पिता मनुजास्सर्वे न्युब्जाश्च पतिता भुवि ॥ २९ ॥ गरुडाभिहतास्सर्वे प्रचेष्टन्तो यथोरगाः ॥ तान्सं-
निपतितादृष्ट्वा कृष्णो गिरिरिवाचलः ॥ ३० ॥ स राज्ञः पक्षपातेन मेने पतगसत्तमम् ॥ ददृशे गरुडं प्राप्तं दिव्यस्रगनुलेपनम् ॥ ३१ ॥ पक्षवातेन
पृथिवीं चालयन्तं मुहुर्मुहुः ॥ पृष्टासक्तैः प्रहरणैल्लिङ्घयन्तमिवोरगैः ॥ ३२ ॥ वैष्णवं हस्तसंश्लेषं मन्यमानैरवाङ्मुखैः ॥ चरणभ्यां प्रकर्षन्तं पाण्डुरं
भोगिनां वरम् ॥ ३३ ॥ हेमपत्रैरुपचितं धातुमन्तमिवाचलम् ॥ अमृतारम्भहतरं द्विजिह्वेन्द्रविनाशनम् ॥ ३४ ॥ त्रासतं दैत्यसङ्घानां वाहनं ध्वजल-
क्षणम् ॥ तं दृष्ट्वा स ध्वजं प्राप्तं सचिवं सांपरायिकम् ॥ ३५ ॥ धृतिमन्तं गरुत्मन्तं जगाद् मधुसूदनः ॥ दृष्ट्वा परमसंहृष्टः स्थितं देवमिवापरम् ॥
॥ ३६ ॥ तुल्यसामर्थ्या वाचा गरुत्मन्तमवस्थितम् ॥ स्वागतं खेचरश्रेष्ठ सुरसेनारिमर्दन ॥ विनताहृदयानन्दं स्वागतं केशव-
प्रिय ॥ ३७ ॥ ब्रज पत्ररथश्रेष्ठ कैशिकस्य निवेशनम् ॥ वयं तत्रैव गत्वाद्य प्रतिक्षामस्स्वयं वरम् ॥ ३८ ॥ राज्ञां तत्र समेतानां हस्त्यश्चरथा-
भिनाम् ॥ द्रक्ष्यामः शतशस्तत्र समेतानां महात्मनाम् ॥ ३९ ॥ एवमुक्त्वा महाबाहुर्वैनतेयं महाबलम् ॥ जगामाथ पुरीं कृष्णः कैशिकस्य
महात्मनः ॥ ४० ॥ वैनतेयसखऽश्रीमान्यादवैश्च महारथैः ॥ विदुर्भेनगरीं प्राप्ते कृष्णे देवकिनन्दने ॥ ४१ ॥ तृष्टाः प्रमुदितास्सर्वे निवासार्थोपच-
क्रमुः ॥ सर्वे शस्त्रायुधरा राजानो बलशालिनः ॥ ४२ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतस्मिन्नेव काले तु राजा नयविशारदः ॥ कैशिकस्तत
उत्थाय प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ ४३ ॥ अर्घ्यमाचमनं दत्त्वा स राजा कैशिकस्स्वयम् ॥ सत्कृत्य विधिवत्कृष्णं स्वपुरं संप्रवेशयत् ॥ ४४ ॥
पूर्वमेव तु कृष्णाय कारितं दिव्यमन्दिरम् ॥ विवेश सबलऽश्रीमान्कैलासं शंकरो यथा ॥ खाद्यपानादिरत्नैर्घोरचितो वासवानुजः ॥ ४५ ॥ सुखे-
न उषितः कृष्णस्तस्य राज्ञो निवेशने ॥ पूजितो बहुमानेन स्नेहपूर्णेन चेतसा ॥ ४६ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि
शुक्लिमणीस्वयंवरे सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥ ॥ ४८ ॥

॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि दीकायां सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

॥ ४८ ॥

अष्टचत्वारिंशकथ जरासंधमुनिथयोः ॥ विदसस्य सभायां तु वचनं राजमूच्यते ॥ १ ॥ ते कृष्णमिति । वैन्तेयेत्यत्र तृतीयालोप आर्षः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ऋद्धितम् ऋद्धिः संजायते येन तत् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ यदेत्यारभ्य सूरः सहेत्यन्तोयं श्लोकः सर्वपुस्तकेषु न दृश्यते ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ॥ ते कृष्णमागतं दृष्ट्वा वैन्तेय सहाच्युतम् ॥ बभूवुश्चिन्तयाविष्टास्सर्वे नृपतिसत्तमाः ॥ १ ॥ ते समेत्य सभां राजन्नाजानो भीमविक्रमाः ॥ मन्त्राय मन्त्रकुशला नीतिशास्त्रार्थवित्तमाः ॥ २ ॥ भीष्मकस्य सभां गत्वा रम्यां हेमपरिष्कृताम् ॥ सिंहासनेषु चित्रेषु विचित्रास्तरणेषु च ॥ निषेदुस्ते नृपवरा देवा देवसभामिव ॥ ३ ॥ तेषां मध्ये महाबाहुर्जरासंधो महाबलः ॥ बभाषे स महातेजा देवान्देवेश्वरो यथा ॥ ४ ॥ जरासन्ध उवाच ॥ ॥ श्रूयतां भो नृपश्रेष्ठा भीष्मकश्च महामतिः ॥ कथ्यमानं मया बुद्ध्या वचनं वदतां वराः ॥ ५ ॥ योसौ कृष्ण इति ख्यातो वसुदेवसुतो बली ॥ वैन्तेयसहायेन संप्राप्तः कुण्डिनं त्विह ॥ ६ ॥ कन्याहेतोर्महातेजा यादवैरभिसंवृतः ॥ अवश्यं कुरुते यत्नं कन्यावासिपथ्या भवेत् ॥ ७ ॥ यदत्र कारणं कार्यं सुनयोपेतमृद्धितम् ॥ कुरुष्वं नृपशाटूला विनिश्चित्य बलबलम् ॥ ८ ॥ पदान्तिनो महावीर्यौ वसुदेवसुतावुभौ ॥ वैन्तेयं विना तस्मिन्गोमन्ते पर्वतोत्तमे ॥ कृतवन्तौ महाचारं भवद्विविदितं हि तत् ॥ ९ ॥ वृष्णिभिर्यादवैश्चैव भोजान्धकमहारथैः ॥ समेत्य युद्धच्यमानस्य कीदृशो विग्रहो भवेत् ॥ १० ॥ कन्यार्थे यततानेन गरुडस्थेन विष्णुना ॥ कः स्थास्यति रणे तस्मिन्नापि शक्रसुरैस्सह ॥ ११ ॥ यदा चारुमै नापि सुता कदाचित्संप्रदीयते ॥ ततो ह्ययं बलदेनो नेतुं शक्तस्सुरैस्सह ॥ १२ ॥ पुरा एकार्णवे घोरे श्रूयते मेदिनी त्वियम् ॥ पातालतलसंग्रामा विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ १३ ॥ वाराहं रूपमास्थाय उद्धृता जगदादिना ॥ हिरण्यक्षश्च दैत्येन्द्रो वराहेण निपातितः ॥ १४ ॥ हिरण्यकशिपुश्चैव महाबलपराक्रमः ॥ अवध्योमदैत्यानामुषिगन्धर्वकिन्नरैः ॥ १५ ॥ यक्षराक्षसनागानां नाकाशो नावनिस्थले ॥ नचाभ्यन्तरान्यहोर्न शुष्केणाद्रकेण च ॥ १६ ॥ अवध्यस्त्रिषु लोकेषु दैत्येन्द्रस्त्वपराजितः ॥ नारसिंहेन रूपेण निहतो विष्णुना पुरा ॥ १७ ॥ वामनेन तु रूपेण कश्यपस्यात्मजो बली ॥ अदित्या गर्भसंभूतो बलिर्बद्धा सुरोत्तमः ॥ १८ ॥ सत्यरज्जुमयैः पाशैः कृतपातालसंश्रयः ॥ कार्तवीर्यो महावीर्यस्सहस्रमुजविग्रहः ॥ १९ ॥

॥ १७ ॥ योदित्या गर्भसंभूतो तैव विष्णुना बलिर्बद्धा पातालसंश्रयः कृत इति पूर्वपण संबन्धः ॥ १८ ॥ १९ ॥

१ नात्रास्य श्लोकस्य पाठो लिल्यते ।

॥ २० ॥ पृथुना परशुना ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ शकुनीं हूतनाम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ दिव्यानि कर्माणीति शेषः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

दत्तात्रेयप्रसादेन मत्तो राज्यमदेन च ॥ जामदग्न्यो महातेजा रेणुकागर्भसंभवः ॥ २० ॥ त्रेताद्वापरयोस्संधौ रामश्शस्त्रभृतां वरः ॥ पृथुना वज्र-
कल्पेन सप्तद्वीपेश्वरो नृपः ॥ विष्णुना निहतो भूयश्छद्मरूपेण हैहयः ॥ २१ ॥ इक्ष्वाकुकुलसंभूतो रामो दाशरथिः पुरा ॥ त्रिलोकविजयं वीरं श-
वणं संन्यपातयत् ॥ २२ ॥ पुरा कृतयुगे विष्णुस्संग्रामे तारकामये ॥ षोडशाङ्गभुजो भूत्वा गरुडस्थो हि वीर्यवान् ॥ २३ ॥ निजधानासुरान्यु-
द्धे वरदानेन गर्वितात् ॥ कालनेमिश्च दैतेयो देवानां च भयप्रदः ॥ २४ ॥ सहस्रकिराणभेन चक्रेण निहतो युधि ॥ महायोगबलेनाजौ विश्वरूपेण वि-
ष्णुना ॥ २५ ॥ अनेन प्राप्तकालास्ते निहता बहवोसुराः ॥ वने वनचरा दैत्या महाबलपराक्रमाः ॥ २६ ॥ निहता बालभावेन प्रलम्बारिष्टधनुकाः ॥
शकुनीं कोशिनं चैव यमलाङ्गुनकावपि ॥ २७ ॥ नागं कुवलयपीडं चाणूरं मुष्टिकं तथा ॥ कंसं च बलिनां श्रेष्ठं सगणं देवकीसुतः ॥ २८ ॥ निहनद्गो-
पवेषेण क्रीडमानो हि कैशवः ॥ एवमादीनि दिव्यानि च्छद्मरूपाणि चक्रिणा ॥ २९ ॥ कृतानि दिव्यरूपाणि विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ तेनाहं वः प्र-
वक्ष्यामि भवतां हितकाम्यया ॥ ३० ॥ तं मन्ये केशवं विष्णुं सुराद्यमसुरान्तकम् ॥ नारायणं जगद्योनिं पुराणं पुरुषं ध्रुवम् ॥ ३१ ॥ स्रष्टारं सर्वभू-
तानां व्यक्ताव्यक्तं सनातनम् ॥ अदृश्यं सर्वलोकानां सर्वलोकनमस्कृतम् ॥ ३२ ॥ अनादिमध्यनिधनं क्षरमक्षरशाश्वतम् ॥ स्वयंभुवमजं स्थाणुमजेयं
सचराचरैः ॥ ३३ ॥ त्रिविक्रमं त्रिलोकेशं त्रिदशेन्द्रारिनाशनम् ॥ इति मे निश्चिता बुद्धिर्जातीयं मथुरामाधि ॥ ३४ ॥ कुले महति वै राज्ञां विपुले
चक्रवर्तिनाम् ॥ कथमन्यस्य मर्त्यस्य गरुडो वाहनं भवेत् ॥ ३५ ॥ विशेषेण तु कन्यार्थे विक्रमस्थे जनार्दने ॥ कस्तथास्यति पुमानद्य गरुडस्या-
ग्रतो बली ॥ ३६ ॥ स्वयंवरकृतेनासौ विष्णुस्स्वयमिहागतः ॥ विष्णोरगमने चैव महान्दोषः प्रकीर्तितः ॥ ३७ ॥ भवद्भिरनुचिन्त्येदं क्रियतां य-
दनन्तरम् ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं विब्रुवमाणे तु मगधानां जनेश्वरे ॥ ३८ ॥ सुनीथिथ महाप्राज्ञो वचनं चेदमब्रवीत् ॥ सुनीथ उवाच ॥ स-
म्यगाह महाबाहुर्मगधाधिपतिर्नृपः ॥ ३९ ॥ समक्षं नरेदवानां यथावृत्तं महाहवे ॥ गोमन्ते रामकृष्णाभ्यां कृतं कर्म सुदुष्करम् ॥ ४० ॥ गजा-
श्वरथसंवाधा पतिव्यजसमाकुला ॥ निर्दग्धा महती सेना चक्रलाङ्गलवह्निना ॥ ४१ ॥

क्षरं दृश्यरूपम् अक्षरं कूटस्थम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ एष्यते काम्यते । महापुरुषविग्रहं युद्धम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ इति श्रीहारीशो विष्णुपर्वणि टीकायामष्ट चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥ ॥ ४९ ॥ ऊनपञ्चाशत्तमेऽध्याये मागधभाषितात् ॥ दन्तवक्रस्य शाल्वस्य वचनं सम्पुन्यते ॥ १ ॥ इत्येवमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ वासुदेवे-

तेनायं मागधश्चैश्रीमानगतमाचिन्तयत् ॥ ब्रुवते राजसेनायामनुस्मृत्य सुदारुणम् ॥ ४२ ॥ पदात्ययुध्यतोस्तत्र बलकेशवयोद्युधि ॥ दुर्नि-
वार्यतरो घोरो ह्यभवद्वाहिनीक्षयः ॥ ४३ ॥ विदितं वस्सुपर्णस्य स्वागतस्य नृपोत्तमाः ॥ पक्षेवगानिलोद्धृता वज्रमुर्गनेचराः ॥ ४४ ॥ समुद्राः क्षुभिता-
स्सर्वे चचालाद्रिर्मही मुहुः ॥ वयं सर्वे सुसंत्रस्ताः किमुत्पातेति विक्लवाः ॥ ४५ ॥ यदा संनह्य युध्येत आरूढः केशवः खगम् ॥ कथमस्मद्विधश-
क्तः प्रतिस्थातुं रणजिरे ॥ ४६ ॥ राज्ञां स्वयंवरो नाम सुमहान्द्वर्षधनः ॥ कुतो नरवरैरव्ययैशोधमस्य वै विधिः ॥ ४७ ॥ इदं तु कुण्डिनगरमा-
साद्य मनुजेश्वराः ॥ पुनरैवैष्यते क्षिप्रं महापुरुषविग्रहम् ॥ ४८ ॥ यदि सा वरयेदन्यं राज्ञां मध्ये नृपात्मजा ॥ कृष्णस्य भुजयोर्वीर्यैः कः पुमान्त्र-
सहिष्यति ॥ ४९ ॥ विज्ञापितमिदं दोषं स्वयंवरमहोत्सवम् ॥ तदर्थमागतः कृष्णो वयं चैव नराधिपाः ॥ ५० ॥ कृष्णस्यागमनं चैव नृपाणामतिग-
हितम् ॥ कन्याहेतोर्नरेन्द्राणां यथा वदति मागधः ॥ ५१ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि रुक्मिणीस्वयंवरे सुनीथवाक्येऽष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥ ॥ ४९ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इत्येवमुक्ते वचने सुनीथेन महात्मना ॥ करूषाधिपतिर्वीरो दन्तवक्रोभ्यभाषत ॥ १ ॥
दन्तवक्र उवाच ॥ यदुक्तं मागधेनात्र सुनीथेन नराधिपाः ॥ युक्तपूर्वमहं मन्ये यदस्माकं वचो हितम् ॥ २ ॥ न च विद्वेषणेनाहं न चाहंकारवादि-
ना ॥ न चात्माविजिगीषुत्वाद्दूषयामि वचोमृतम् ॥ ३ ॥ वाक्यार्णवं महागाधं नीतिशास्त्रार्थबृंहितम् ॥ क एष निखिलं वक्तुं शक्तो वै राजसंसदि ॥
॥ ४ ॥ किं त्वनुस्मरणार्थं यद्ब्रवीमि शृणुष्व मे ॥ आगतो वासुदेवेति किमाश्चर्यं नराधिपाः ॥ ५ ॥ यथागता वयं सर्वे कृष्णोपीह तथागतः ॥
किमत्र दोषो गौण्यो वा कन्याहेतोस्समागताः ॥ ६ ॥ यदस्माभिस्समेत्यक्याकृतं गोमन्तरोधनम् ॥ तत्र युद्धकृतं दोषं कथं वै वक्तुमर्ह्य ॥ ७ ॥
वनवासं स्थितौ वीरौ कंसव्यामोहहेतुना ॥ देवर्षिवचनाद्राजन्वृदावनतटे स्थितौ ॥ ८ ॥ तावाहूय वधार्थेन उभौ रामजनार्दनौ ॥
नागोनेदीपितौ वीरौ हत्वा नागं विवेशतुः ॥ ९ ॥

ति सन्धिगर्षः ॥ ५ ॥ गौण्यः गुणः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ नागेन कुबलयपीडितो उदीपितौ कोपितौ विवेशतुः । रङ्गमिति शेषः ॥ ९ ॥

गतासुरिवेत्यसावधानत्वमप्योक्तम् ॥ १० ॥ येन कर्म निवृत्ता वयोधिकैस्माभिः सह वैरं कृतं तस्य उपरोधपरा यदि वयं तदा किमत्र दोषो विहितः न कोपित्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥ रथादिवलेन उपेतैस्माभिः सह तेन विग्रहो युद्धं न कृतम् । अथोपरोधश्च कृतस्तत्र दण्डो दहनमेव युक्तमित्याशयः ॥ १४ ॥ न चाप्ययमधर्म इत्याह । दावातीति । तपस्विनो दावाग्रिमरणं श्रेय इति एतौ च दुर्विनीततपस्विनौ । अत एतयोर्मुख्यो दुर्विनीतरः स एतेन मरणेन विनीतः सुशिक्षितः स्यादिति मन्याप इति योजना । अथ युद्धकरणं

ततस्त्ववर्धमाश्रित्य निहतो रङ्गसागरे ॥ गतासुरिव चासीनो मथुरेशस्सहायुगः ॥ १० ॥ किमत्र विहितो दोषो येनास्माभिर्वयोधिकैः ॥ उपरोध-
परा राजन्वयं सर्वे समागताः ॥ ११ ॥ सेनातिबलमालोक्य वित्रस्तौ रामकेशवौ ॥ पुरं वलं समुत्सृज्य गोमन्ते च गताबुभौ ॥ १२ ॥ तत्रापि ग-
तमस्माभिर्हन्तुं समरयोधिभिः ॥ अप्राप्तयौवनाभ्यां च पदातिभ्यां रणाजिरे ॥ १३ ॥ रथाश्वनरनागेन नास्माभिर्विश्रहः कृतः ॥ कृत्वोपरोधं शैलस्य
क्षत्रधर्मेण दीपितः ॥ १४ ॥ दावाग्रिमुखमाविश्य दुर्विनीततपस्विनौ ॥ विनीत इति मन्यामस्सर्वे क्षत्रियपुङ्गवाः ॥ प्रतियुद्धे कृते त्वेवं दूषयाम
जनाद्वनम् ॥ १५ ॥ यत्र यत्र प्रयास्यामो वयं तत्र भवेत्कलिः ॥ प्रीत्यर्थं प्रयतिष्यामो कृष्णेन सह भूमिपाः ॥ १६ ॥ इदं कुण्डिपुरं कृष्णो नग-
तः कलिहेतुना ॥ कन्यानिमितागमने कस्य गुच्छं ग्रयच्छति ॥ १७ ॥ मर्त्यैस्मिन्पुरुषेन्द्रासौ न कश्चित्प्राकृतो नरः ॥ देवलकेषु देवेषु प्रवरः पुरुषो-
त्तमः ॥ १८ ॥ देवानामपि कर्तासौ लोकानां च विशेषतः ॥ नचैव बालिशा बुद्धिर्न चेष्ण्या नापि मत्सरः ॥ १९ ॥ न स्तब्धो न कुशो नार्तः प्र-
णतार्तिहरस्सदा ॥ एष विष्णुः प्रभुर्देवो देवानामपि देवतम् ॥ २० ॥ आगतो गरुडेनह च्छद्मप्राकाशहेतुना ॥ नानास्त्रसहितो याति कृष्णशशङ्गवि-
नाशने ॥ २१ ॥ इमां यात्रां विजानीध्वं प्रीत्यर्थं ह्यागतो हरिः ॥ सहितो यादवेन्द्रैश्च भोजवृष्ण्यन्धकैरिह ॥ २२ ॥ अर्घ्यमाचमनं दत्त्वा आति-
थ्यं च नराधिपाः ॥ करिष्याम वयं सर्वे केशवाय महात्मने ॥ २३ ॥ एवं संधानतः कृत्वा कृष्णेन सहिता वयम् ॥ वसामो विगतोद्दिगा
निर्भया विगतज्वराः ॥ २४ ॥

श्रेयो विमुखस्य दूषणमिति तृतीयाद्धार्थः । सार्द्धश्लोकवाक्यम् ॥ १५ ॥ एवं स्वस्यानपराधित्वमुक्त्वा संप्रति विरोधे हेत्वन्तरमाह । यत्र यत्रेत्यादिना ॥ १६ ॥ १७ ॥ पूर्व-
वैरं स्मृत्वा युद्धं दास्यतीत्यपि नेत्याशयेनाह । मर्त्य इति । मर्त्ये मनुष्यलोके ॥ १८ ॥ ईष्ण्या अक्षया मत्सरः परोत्कर्षसहनम् ॥ १९ ॥ २० ॥ छद्मप्राकाशहेतुना स्वये-
वरागमव्याजेन स्वरूपं प्रकाशनीयमिति हेतोः ॥ २१ ॥ यादवेन्द्राणां मुख्यैर्मोजादिभिः ॥ २२ ॥ संधानतः साम्ना विगत उद्दिगो येषां ते विगतोद्दिगाः ॥ २४ ॥

॥ २५ ॥ किमिति । अस्य अस्मात् नोस्माकं भये सति किं न्यस्तशस्त्राः न भवामहे एव । भूतिन शस्त्रत्यागपूर्वकं संधानमवश्यं कर्तव्यं नतु वयं भूतिताः स्म इत्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ यमसादनं मृत्योर्मृत्युगं विष्णुमित्यर्थः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ चेष्टानि कर्माणि ॥ ३७ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दन्तवक्त्रस्य धीमतः ॥ शाल्वः प्रवदतां श्रेष्ठस्तानुवाच नराधिपान् ॥ २५ ॥ शाल्व उवाच ॥ किं भयेनास्य नस्मर्वे न्यस्तशस्त्रा भवामहे ॥ संधानकरणाद्धेतोः कृष्णस्य भयकम्पिताः ॥ २६ ॥ परस्तेन किं कार्यं विनिन्द्य बलमात्मनः ॥ येष धर्मो नरेन्द्राणां क्षात्रे धर्मं च तिष्ठताम् ॥ २७ ॥ महत्सु राजवंशेषु संभूताः कुलवर्धनाः ॥ तेषां कापुरुषा बुद्धिः कथं भवितुमर्हति ॥ २८ ॥ अहं जानामि वै कृष्णमादिदेवं सनातनम् ॥ प्रभुं सर्वभूमेन्द्राणां नारायणपरायणम् ॥ २९ ॥ वैकुण्ठमजयं लोके चराचरगुरुं हरिम् ॥ संभूतं देवकीगर्भे विष्णुं लोकनमस्कृतम् ॥ ३० ॥ कंसराजवधार्थाय भारवत्तरणाय च ॥ अस्माकं च विनाशाय लोकसंरक्षणाय च ॥ ३१ ॥ अंशावतरणे कृत्स्नं ज्ञाने विष्णोर्विचेष्टितम् ॥ ३२ ॥ कृष्णममृतं कृत्वा विष्णुना सह भूमिपाः ॥ ३२ ॥ चक्रानलविनिर्दग्धा यास्यामो यमसादनम् ॥ तत्त्वं जानामि राजेन्द्राः कालेनायुःश्रयो भवेत् ॥ ३३ ॥ नाकाले म्रियते कश्चित्प्राप्ते काले न जीवति ॥ एवं विनिश्चयं कृत्वा न कुर्यात्कस्यचिद्वयम् ॥ ३४ ॥ स एव भगवान्विष्णुरालोक्य तपसः क्षयम् ॥ निहन्ता दितिजेन्द्राणां यथाकालेन योगवित् ॥ ३५ ॥ बलिं वीरोचनं चैव बद्ध्वाऽवध्यं महाबलम् ॥ कृतवान्देवदेवेशः पातालतलवासिनम् ॥ ३६ ॥ एवमादीनि वै विष्णोश्चेष्टानि च नराधिपाः ॥ तस्मादयुक्तं भवतां विग्रहार्थं विचारणम् ॥ ३७ ॥ नच संग्रामहेतोर्हि कृष्णस्यागमनं त्विह ॥ यस्य वा कस्य वा कन्या वरयिष्यति तस्य सा ॥ किमत्र विग्रहो राज्ञां प्राप्तिर्भवति वै ध्रुवम् ॥ ३८ ॥ वैश्रम्पायन उवाच ॥ एवं कथ्यमानानां नृपाणां बुद्धिशालिनाम् ॥ न किञ्चिदब्रवीद्राजा भीष्मकः पुत्रकारणात् ॥ ३९ ॥ महावीर्यमदात्सिक्तं भार्गवास्त्राभिरक्षितम् ॥ रणप्रचण्डातिरथं विचिन्त्य मनसा सुतम् ॥ ४० ॥ ॥ भीष्म उवाच ॥ कृष्णं न सहते नित्यं पुत्रो मे बलदर्पितः ॥ नित्याभिमानो च रणे न विभेति च कस्यचित् ॥ ४१ ॥ कृष्णस्य भुजवीर्येण ह्रियते नात्र संग्रयः ॥ भविष्यति ततो युद्धं महापुरुषविग्रहम् ॥ ४२ ॥ द्वेषी चैवाभिमानी च कुतो जीवति मे सुतः ॥ जीवितं नात्र पश्यामि मम पुत्रस्य केशवात् ॥ ४३ ॥

यस्य यं तस्य तम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ कस्यचित् कस्माच्चित् ॥ ४१ ॥ ह्रियते कच्येति शेषः । यद्वाऽयमेव ह्रियते कालेनेति शेषः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

ज्येष्ठं सुतं केशवेन सह केशवं च पुत्रेण सह कथं युद्धं कारयिष्ये इति योज्यम् ॥ ४४ ॥ रुक्मवान् रुक्मी ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥

कन्याहोतारस्तु ज्येष्ठं पितृणां नन्दिवर्द्धनम् ॥ कारयिष्ये कथं युद्धं पुत्रेण सह केशवम् ॥ ४४ ॥ नच नारायणं देवं वरमिच्छति रुक्मवान् ॥ मूढ-
भावो मदीन्यतः संश्रामेष्वनिवर्तकः ॥ नियतं भस्मसाद्याति तूलराशिर्यथानलात् ॥ ४५ ॥ करवीरश्चरश्चूरश्चृगालश्चित्रयोधिना ॥ क्षणेन भस्म-
सन्नीतः केशवेन बलीयसा ॥ ४६ ॥ वृन्दावने वसच्छ्रीमान्केशवो बलिनां वरः ॥ उद्धृत्यैकेन हस्तेन सप्ताहं धृतवान्गिरिम् ॥ ४७ ॥ दुष्करं कर्म सं-
स्मृत्य मनस्सीदति मे भृशम् ॥ ४८ ॥ नगेन्द्रे सहस्रगम्य देवतैस्सह वृत्रहा ॥ अभिषिच्यब्रवात्कृष्णमुनेन्द्रेति शचीपतिः ॥ ४९ ॥ यथा वै द-
मितो नागः कालियो यमुनाहरे ॥ विषाग्निज्वालितां घोरः कालान्तकसमप्रभः ॥ ५० ॥ केशी चापि महावीर्यो दानवो ह्यविग्रहः ॥ निहतो वा-
सुदेवेन देवैरपि दुरासदः ॥ ५१ ॥ सान्दीपनिसुतश्चैव चिरनष्टो हि सागरे ॥ दैत्यं पञ्चजनं हत्वा आनीतो यममन्दिरात् ॥ ५२ ॥ गोमन्ते सुमहद्युद्धं
बहुभिर्वैष्टिताबुभौ ॥ कृत्वा वित्रासजननं नागाश्चरथसंक्षयम् ॥ ५३ ॥ गजेन गजवृन्दानि रथेन रथयोधिनः ॥ सादिनश्चाश्वयोधेन नरेण च पदातिनः ॥
जघ्नतुस्तौ महावीर्यौ वसुदेवसुताबुभौ ॥ ५४ ॥ न देवासुरगन्धर्वो न यक्षोरगरक्षसाः ॥ न नागा नच दैत्येन्द्रा न पिशाचा न गुहकाः ॥ ५५ ॥
कृतवन्तस्तथा घोरं गजाश्चरथसंक्षयम् ॥ तमनुस्मृत्य संग्रामं भृशं सीदति मे मनः ॥ ५६ ॥ न मया श्रुतपूर्वो वा दृष्टपूर्वः कुतोपि वा ॥ ता-
दृशो भुवि मर्त्योन्यो वासुदेवात्सुरोत्तिमात् ॥ ५७ ॥ सम्यगाह महाबाहुर्दन्तवक्रो महोपतिः ॥ सान्त्वयित्वा महावीर्यं संविधास्याम यत्क्षमम् ॥ ५८ ॥
वैशम्पायन उवाच ॥ इति संचिन्त्य मनसा बलाबलविनिश्चयम् ॥ गमनाय मतिं चक्रे प्रसादयितुमच्युतम् ॥ ५९ ॥ चिन्तयानो नरेन्द्रस्तु बहुभिर्नय-
शालिभिः ॥ सूतमागधवन्दिभ्यो बोधितः स्तुतिमङ्गलैः ॥ ६० ॥ प्रभातायां रजन्यां तु कृतपूर्वाह्निकक्रियाः ॥ उपविष्टा नृपास्सर्वे स्वेषु विश्रामवेत्तु
॥ ६१ ॥ ये विमुष्टास्तु राजानो विदुर्भायां नराधिपैः ॥ तैरागम्य स्वभूषेषु रहो गत्वा निवेदितम् ॥ ६२ ॥ श्रुत्वा कृष्णाभिषेकं तु
केचिद्धृष्टा नराधिपाः ॥ केचिद्दीनतरा भीता उदसीनस्तथा परे ॥ ६३ ॥ त्रिधा प्रभिन्ना सा सेना नरनागाश्चमालिनी ॥ महार्णवं इव
शुब्धा अभिषेकेण चालिता ॥ ६४ ॥

॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ महावीर्यं श्रीकृष्णम् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ नरेन्द्रो भीष्मकः ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ सेना नृपमण्डली ॥ ६४ ॥

व्यतिक्रमं राज्ञोऽप्यह्य संकरम् ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ दूताः इन्द्रस्यति शेषः । लेखं राजेन्द्रत्वे सर्वैः कृष्णोष्णिषिच्यतामित्येवं खपम् उद्धृत्य क्रथकैशिकौ समर्पितवन्त इति शेषः ॥ ६७ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायामेकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥ ४९ ॥ अथ पञ्चाशत्तमे तु कृष्णेनाख्यातं कृतम् ॥ नृपाणां समवेतानां कुण्डिने गीष्मसंपदि ॥ १ ॥ हवति ॥ १ ॥ अतिथिर्न कृतः आतिथ्येन नाचितः अयानम् अपयानम् ॥ २ ॥ कारणं निमित्तम् अपेक्षितः आश्रितः ॥ ३ ॥ क्षमासूत्रं क्रथकैशिकयोः कृपे-

नृपाणां भेदमालोक्य भीष्मको राजसत्तमः ॥ व्यतिक्रमचिन्त्यं च कृतं नृपतिना स्वयम् ॥ ६५ ॥ विचिन्त्य मनसा राजा दृष्टमानेन चेतसा ॥ जगाम नरदेवानां समाजे प्रतिबोधितुम् ॥ ६६ ॥ एतस्मिन्नन्तरे दूताः संप्राप्ताः क्रथकैशिकौ ॥ लेखमुद्धृत्य शिरसा विविशुस्ते नृपार्णवम् ॥ ६७ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि रुक्मिणीस्वयंवर एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥ ॥ जनमेजय उवाच ॥ ॥ हत्वा कंसं महावीर्यं देवैरपि दुरासदम् ॥ नाभिषिक्तः स्वयं राज्ये नोपविष्टो नृपासने ॥ १ ॥ क्रथार्थे चागतः कृष्णस्तत्रापि न कृतोतिथिः ॥ अमानमतुलं प्राप्य क्षान्तवान्केन हेतुना ॥ २ ॥ विनतायास्सुतश्चैव महाबलपरक्रमः ॥ स चापि क्षमया युक्तः कारणं किमपेक्षितः ॥ एतदाख्याहि भगवन्परं कौतूहलं हि मे ॥ ३ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ विदर्भनगरीं प्राप्ते वैनेतेय सहाच्युते ॥ मनसा चिन्तयामास वासुदेवाय कैशिकः ॥ ४ ॥ दृष्ट्वाश्चर्यं हि नः सर्वब्राजन्यान्प्रवदाम्यहम् ॥ वसुदेवसुते दृष्टे ध्रुवं पाणक्षयो भवेत् ॥ ५ ॥ विशुद्धभावः कृष्णस्य आवयोर्दृष्टतत्त्वतः ॥ अतः पात्रतरः कोन्यस्त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥ ६ ॥ कृष्णात्कमलपत्राक्षो देवदेवा जनार्दनात् ॥ तस्यावां किं प्रदास्याव आतिथ्यकरणे नृप ॥ ७ ॥ पात्रमासाद्य वै राजन्यथा धर्मो न लुप्यते ॥ एवमन्योन्यसंचिन्त्य भ्रातरौ क्रथकैशिकौ ॥ ८ ॥ स्वं राज्यं दातुकामौ तु जग्मतुः केशवान्तिकम् ॥ देवमासाद्य तौ वीरौ विदर्भनगराधिपौ ॥ ९ ॥ ऊचतुस्तौ महाभागौ प्रणम्य शिरसा हरिम् ॥ अद्यावां सफलं जन्म अद्यावां सफलं यज्ञः ॥ अद्यावां पितरस्तुता देवे चावां गृहगतौ ॥ १० ॥ चामरं व्यजनं छत्रं ध्वजं सिंहसनं बलम् ॥ स्फूर्तकोशा पुरी चयमावाभ्यां सुहिता तव ॥ ११ ॥ उपेन्द्रस्त्वं महाबाहो देवेन्द्रेणाभिषिक्तवान् ॥ आवा-
मिह हि राज्ये त्वामभिषिक्तं ददामि ते ॥ १२ ॥

त्याह । विदर्भेति ॥ ४ ॥ दृष्टेति । आश्चर्यं कृष्णाभिषिक्तं नोस्माकं पापक्षय इति ॥ ५ ॥ सर्वान् विशुद्धभाव आविशेदिति चाध्याहस्य गोज्यम् । क्रथकैशिकयोः दृष्टतत्त्वतः दृष्टतत्त्वात् । कृष्णस्य तत्त्वमावाभ्यां दृष्टमस्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ आवाम् आवयोः ॥ १० ॥ सुहिता सुपुत्रा तव त्वदर्थित्वर्थः ॥ ११ ॥ अभिषिक्तम् अभिषिक्तद्वाम् ददामि ददः ॥ १२ ॥

आवयोः आवास्यां जरासंधोपि नान्यथा कर्तुं शक्नोतीति विपरिणामेन योज्यम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ अनध्यास्यम् अध्यासितुं योग्यं नास्ति ॥ १५ ॥ १६ ॥ आस्यति आ-
 सिष्यति उपवेक्ष्यतीति यावत् ॥ १७ ॥ १८ ॥ कारितं विभक्तिलोप आर्षः ॥ १९ ॥ न केवलं राजत्वमपि किंतु राजेन्द्रत्वम् । आसनसंकटम् उपवेशने संशयः अराजा कथमु-
 च्यतमासनमारोक्ष्यतीत्येवंरूपः ॥ २० ॥ एषां जरासंधादीनां विवेक्ष्य विचाल्य ॥ २१ ॥ अधिवास्य पूर्वाङ्गेन संस्कारेण संयोज्य देवशासनात् पूर्वाध्यायान्ते उ-
 आवयोर्यथ्यक्तं कार्यं बहुभिः पार्थिवैरपि ॥ न शक्यतेऽन्यथा कर्तुं जरासन्धेन वा स्वयम् ॥ १३ ॥ इष्टस्ते मागधो राजा जरासन्धो महाद्युतिः ॥ क-
 थां ते ब्रुवते नित्यं नृपाणामभयप्रदः ॥ १४ ॥ सिंहासनमनव्यास्यं पुरं चास्य न विद्यते ॥ कथं राजसमाजेस्मिन्नास्यते देवकीसुतः ॥ १५ ॥
 कृष्णोपि सुमहावीर्यो ह्यभिमानी महाद्युतिः ॥ न चागमिष्यते वास्मिन्कन्यार्थे च स्वयंवरे ॥ १६ ॥ पार्थिवेषूपविष्टेषु स्वेषु सिंहासनेषु वै ॥ कथ-
 मास्यति नीचेषु आसनेषु महाद्युतिः ॥ १७ ॥ इति संचिन्त्यमानस्तु श्रुत्वासौ भीष्मको नृपः ॥ आवयोः सह संमन्य विग्रहोपशमार्थिना ॥ १८ ॥
 तव विश्रामहेतोर्हि कारितेदं गृहोत्तमम् ॥ देवानामादिदेवासि सर्वलोकमस्कृतः ॥ १९ ॥ मानुष्ये मर्त्यलोकेस्मिन्नाजेन्द्रत्वं समाचर ॥ समाज-
 नुजेन्द्राणां मा भूदासनसंकटम् ॥ २० ॥ विदर्भनगरे चैषां राजेन्द्रत्वं विचेष्टय ॥ आस्यतामासने शुभ्रे श्वः प्रभाते महाद्युते ॥ २१ ॥ अधिवास्या-
 द्य चात्मानं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ यथागमिष्यन्ति नृपाः करिष्ये देवशासनात् ॥ २२ ॥ एवमुक्त्वा सुरश्रेष्ठं प्रणिपत्य कृताञ्जली ॥ प्रेषयामासतुर्वी-
 रौ रङ्गमध्ये नृपैर्वृते ॥ २३ ॥ एवं दूतस्य वचनं यथोक्तं वज्रपाणिना ॥ लिखित्वा सुमहातेजाः कैशिकः प्राह शासनम् ॥ २४ ॥ कैशिक उवाच ॥
 विदितं वो नृपाः सर्वे वैनतेयसहाच्युतः ॥ आगतोतिथिरूपेण विदर्भनगरीं हरिः ॥ २५ ॥ प्राप्तमालोक्य पात्रोयमिति संचिन्त्य भूपतिः ॥ प्रददौ
 वासुदेवाय स्वं राज्यं धर्महेतुना ॥ २६ ॥ इदमासनमास्त्विति आज्ञा मे चोदिते ततः ॥ वाशुक्ता चाशरीरेण केनापि व्योमचरिणा ॥ २७ ॥
 देवदूत उवाच ॥ न युक्तमासनं दातुं त्वयासीनं नराधिप ॥ इदमस्थानं दिव्यं सर्वरत्नविभूषितम् ॥ २८ ॥ जाम्बूनदमयं शुभ्रं शचितं विश्वकर्मणा ॥
 प्रेषितं देवराजेन सिंहलक्षणलक्षितम् ॥ २९ ॥

कात् इन्द्राज्ञापनात् आगमिष्यन्ति अभिषेकार्थमिति शेषः ॥ २२ ॥ प्रेषयामासतुः देवशासनमिति विचारणावधानुपपन्नः ॥ २३ ॥ देवदूतस्य वचनं स्वयं पत्रे लिखित्वा लेख-
 द्वारैव आह तथा शासनमपि देवेन्द्राज्ञापत्रमपि प्राह ॥ २४ ॥ तदनुसारीं स्वच्छतं तावदाह । विदितमिति ॥ २५ ॥ भूपतिः कथः ॥ २६ ॥ देवदूतस्य वाक्यमाह ।
 देवदूत उवाचेत्यादिना ॥ २८ ॥ २९ ॥

अभिषिञ्चन्तु पट्टाभिषेकेण योजयन्तु ॥ ३० ॥ अस्य इन्द्रस्य ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ दिव्याभरणा दिव्ययोनयो दिव्यासनाः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ये समागतस्तस्मैवद्भिः शक्रस्य
दूतेरितं दुर्निवारयसमित्यव्ययः ॥ ३६ ॥ अभिषिञ्चन्तु अभिषिच्यमानं कृष्णं युष्माभिर्दशैर्नि युष्मत्कर्तुंके दर्शने युक्तं प्रेक्ष्यतमं मन्यासहे इति शेषः ॥ ३७ ॥ दृष्ट्वेति प्राग्व्याख्यात-
अत्रोपविष्टं देवेशं चराचरनमस्कृतम् ॥ अभिषिञ्चन्तु राजेन्द्र बहुभिः पाथिवैस्सह ॥ ३० ॥ आगताः कुण्डिनगरे कन्याहृतोर्नराधिपाः ॥ नागमि-
ष्यति यः कश्चित्सोऽस्य वध्यो भविष्यति ॥ ३१ ॥ इमे चैवाष्ट कलशा निधीनामंशसंभवाः ॥ अक्षया राजराजस्य धनेशस्य महात्मनः ॥ ३२ ॥
दिव्याः काञ्चनरत्नाढ्या दिव्याभरणयोनयः ॥ राजेन्द्रस्याभिषेकाथमागच्छन्ति नृपैर्वृताः ॥ ३३ ॥ एष शक्रस्य संदेशः कथितो वो नराधिपाः ॥
लेखेनाहूय तान्सर्वानभिषिञ्चन्तु केशवम् ॥ ३४ ॥ कौशिक उवाच ॥ इति संचोद्य सस्थसौ देवदूतो गतो दिवम् ॥ दत्त्वासनं च कृष्णाय बाला-
कंसदृशप्रभम् ॥ ३५ ॥ तेनाहं नोदीयिष्यामि भवद्भिर्यै समागताः ॥ दुर्निवार्यतरं घोरं शक्रस्य स्वयमीरितम् ॥ ३६ ॥ युष्माभिर्दशैर्नि युक्तमद्भुतं
भुवि दुर्लभम् ॥ कलशैरभिषिञ्चन्तं स्वयमेव न भयं कर्तुमर्हथ ॥ ३७ ॥ दृष्ट्वाश्चर्यं हि नस्सर्वा ध्रुवं पापक्षयो भवेत् ॥ स्नापनार्थं च कृष्णाय देवदेवाय
विष्णवे ॥ ३८ ॥ आगच्छन्तं नृपश्रेष्ठा न भयं कर्तुमर्हथ ॥ ४० ॥ मागधस्य विशेषेण न वैरं हृदि दृश्यते ॥ यदत्र कारणं कार्यं तद्भवद्भिर्विचिन्त्यताम् ॥
४१ ॥ विशुद्धभावः कृष्णस्तु आवयोर्दृष्टतत्त्वतः ॥ ४० ॥ मागधस्य विशेषेण न वैरं हृदि दृश्यते ॥ यदत्र कारणं कार्यं तद्भवद्भिर्विचिन्त्यताम् ॥ ४२ ॥ मेघगम्भीरनादेन
स्वरेणापूरयन्नभः ॥ वायुवाचाशरीरेण देवराजस्य शासनात् ॥ ४३ ॥ चित्राङ्गद उवाच ॥ त्रैलोक्यधिपतिशक्रः प्रजापालनेहेतुना ॥ आज्ञापय-
ति युष्माकं नृपाणां हितकाम्यया ॥ ४४ ॥ न युक्तं वसतान्योन्यं कृष्णेन सह वैरिणा ॥ वसन्धं प्रीतिमुत्पाद्य स्वराष्ट्रेषु नृपोत्तमाः ॥ ४५ ॥ प्रण-
तार्तिहः कृष्णः प्रतिसेनान्तकोनलः ॥ अनेन सह संप्रीत्या मोदन्धं विगतज्वराः ॥ ४६ ॥ मानुषाणां नृपा देवा नृपाणां देवतास्सुराः ॥ सुराणां
देवता शक्रशक्रस्यापि जनार्दनः ॥ ४७ ॥ एष विष्णुः प्रभुर्देवो देवानामपि देवतम् ॥ जातोऽयं मानुषे लोके नररूपेण केशवः ॥ ४८ ॥ अजेय-
स्सर्वलोकेषु देवदानवमानवैः ॥ कार्तिकेयसहायस्य अपि शूलभृतस्स्वयम् ॥ ४९ ॥

म् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ शुश्रुवुः अत्र विसर्गलोप आर्षः ॥ ४२ ॥ अशरीरेण अदृश्येन प्रयुक्ता ॥ ४३ ॥ वैरिणा कृष्णेन सह यत् वसत तत् वोऽन्योन्यं न यु-
क्तमिति योजना ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ कार्तिकेयस्य तृतीयलोप आर्षः । स्वयं जेतुं न शक्त इति शेषः ॥ ४९ ॥

अभिषेक्तुम् इच्छेयमित्यपकृष्य योज्यम् ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ वस्तूनामयं वासवो देवानां दूतोऽस्मीत्यर्थः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ तिष्ठन्तु चत्वारः कृष्णद्विषिणः
इत्याशयः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ दहमानेन पुत्रदोषादित्याशयः ॥ ५९ ॥ ६० ॥ हानेहतोः पट्टाभिषेकार्थम् ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

तस्मै देवाधिदेवाय केशवाय महात्मने ॥ अभिषेक्तुं सुरैस्साद्धं किमिच्छेयमतः परम् ॥ ५० ॥ न चाधिकारो देवानां राजेन्द्रस्याभिषेचने ॥ तेनाहं ना-
भिषिञ्चामि सर्वलोकमस्कृतम् ॥ नृपाणामधिकारोऽयं राजेन्द्रस्य निवेदने ॥ ५१ ॥ गत्वा यूयं विदर्भायां क्रथकैशिकयोः सह ॥ संचिन्त्य विधि-
दृष्टेन कुरुह्वं नृपसत्तमाः ॥ ५२ ॥ प्रीतिसंधानकालोयमिति संचिन्त्य वासवः ॥ बोधनार्थं विसृष्टोऽहं शुष्माकं मनुजेश्वराः ॥ ५३ ॥ विदर्भनगरे
कृष्णश्चाश्रवितोऽस्याधिवासनम् ॥ राजेन्द्रत्वाभिषेकार्थं राजानौ ऋथकैशिकौ ॥ ताभ्यां सह नृपश्रेष्ठाः कृत्वा सुमहदुत्सवम् ॥ ५४ ॥ अभिषेकेण
संस्कृत्य प्रतिगृह्यास्य दक्षिणाम् ॥ आगमिष्यथ संहृष्टाः पुनरेव स्वयंवरम् ॥ ५५ ॥ जरासंधः सुनीथश्च रुक्मी चैव महारथः ॥ शाल्वः सौभपति-
श्चैव चत्वारो राजसत्तमाः ॥ रङ्गस्याशून्कहेतोर्हि तिष्ठन्तु इह पार्थिवाः ॥ ५६ ॥ वैशम्पयन उवाच ॥ एवमाज्ञां सुरेशस्य श्रुत्वा चित्राङ्गदेरि-
ताम् ॥ गमनाय मतिं चक्रुः सर्वे एव नृपेत्तमाः ॥ ५७ ॥ अनुज्ञाता नरेन्द्रेण जरासंधेन धीमता ॥ भीष्मकं पुरतः कृत्वा प्रयाताः स्वबलैर्वृताः
॥ ५८ ॥ भीष्मकश्च महाबाहुस्स्वबलेन समन्वितः ॥ जगाम पार्थिवैस्साद्धं दुह्यमानेन चेतसा ॥ ५९ ॥ यत्र कृष्णो महाबाहुः कैशिकस्य निवे-
शने ॥ दूरादेव प्रकाशन्ती पताकाध्वजमालिनी ॥ ६० ॥ शुभा देवसमा रम्या स्नानहेतोरिहागता ॥ दिव्यरत्नप्रभाकीर्णा दिव्यध्वजसमाकुला
॥ ६१ ॥ दिव्याम्बरपताकाढ्या दिव्याभरणभूषिता ॥ दिव्यस्रग्दामकलिला दिव्यगन्धाधिवासिता ॥ ६२ ॥ विमानयानैश्चामीद्रिस्समन्तान्परि-
वारिता ॥ दिव्याम्बरगणाश्चैव विद्याधरगणास्तथा ॥ ६३ ॥ गन्धर्वा मुनयश्चैव किन्नराश्च समन्ततः ॥ उपगयन्ति देवेशम्बरान्तरमाश्रिताः
॥ ६४ ॥ स्तुवन्ति मुनयश्चैव सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ देवदुन्दुभयश्चैव स्वयमेवानदिन्दिवि ॥ ६५ ॥ पञ्चयानिसमुत्थानि गन्धर्वगान्यनेकशः ॥ समन्तान्पात्य-
मानानि चाकाशस्थैर्दिवौकसैः ॥ ६६ ॥ स्वयमागत्य देवेशो देवैस्सह शर्चपतिः ॥ विमानवरमारुह्य सप्रकाशस्मिन्तोम्बरे ॥ ६७ ॥ अष्टौ ये
लोकपालास्ते स्वासु दिक्षु समास्थिताः ॥ उपगयन्ति नृत्यन्ति स्तुवन्ति च समन्ततः ॥ ६८ ॥

पञ्चयानिसमुत्थानि मूलत्वक्पत्रपुष्पफलानि योनयः कारणानि तेभ्यः समुत्थानि पञ्च मन्दारपारिजातकमनानकल्पवृक्षहरिचन्द्रनाल्या देवतरव एव योनयस्तेभ्यः
समुत्थानि ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

॥ ६९ ॥ ७० ॥ सुरश्रेष्ठे कृष्णे ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ दर्शयित्वा दर्शनियं कृत्वाऽलंकृत्येत्यर्थः ॥ ७४ ॥ रात्र आगतात् सत्कृत्य मानयित्वा तेषामाज्ञां गृहीत्वेत्यर्थः ॥
 ॥ ७५ ॥ देवसम्रे सिंहासने उपविष्टः ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ अविज्ञाताः ज्ञानहीनाः ॥ ८३ ॥ उपरुद्धानाम् अपराधवतां भवन्मुद्दिश्य

श्रुत्वा सुतमुलं नादं सर्वं एव नराधिपाः ॥ विस्मयोऽतुल्यनयना विविशुस्ते सभां शुभाम् ॥ ६९ ॥ कैशिकश्च महाबाहुरुपगम्य नराधिपान् ॥ प्रवेश-
 यामास बली प्रतिपूज्य यथाविधि ॥ ७० ॥ निवेदिते सुरश्रेष्ठे पार्थिवानां समागमे ॥ निर्जगाम हरिश्च्रीमान् सर्वमङ्गलपूजितः ॥ ७१ ॥ ततोऽम्बरस्थास्ते
 दिव्याः कलशश्चैलकण्ठिनः ॥ सहकारसमायुक्ता ववर्षुर्जलदा इव ॥ ७२ ॥ दिव्याकञ्चनरत्नैर्वैदिव्यपुष्पसमन्वितैः ॥ गन्धद्वृण्विभिभिश्च राजेन्द्रस्या-
 भिषेचने ॥ ७३ ॥ यथोक्तविधिपूर्वेण अभिषिच्य जनार्दनम् ॥ दर्शयित्वा नरेन्द्राणां दिव्यैरभरणैश्शुभैः ॥ ७४ ॥ दिव्याम्बरविचित्रैश्च दिव्यमा-
 ल्यालुलेपनैः ॥ सत्कृत्य विधिवद्राज्ञ उपविष्टो जनार्दनः ॥ ७५ ॥ शुभे देवसम्रे रम्ये स्नानहतादिहागते ॥ उपास्यमानो यदुभिर्विदेभैश्च नराधिपैः
 ॥ ७६ ॥ वैनतेयश्च बलवान्कामरूपी नराकृतिः ॥ दक्षिणं पार्श्वमाश्रित्य आसनस्थो महाबलः ॥ ७७ ॥ ऋथकैशिकौ च वीरौ वामपाश्वरौ तथासने ॥
 उपविष्टौ महात्मानौ देवस्यानुमते नृपौ ॥ ७८ ॥ तथैव वामपाश्वरौ तु वृष्णयन्त्रकमहारथाः ॥ सात्यकिप्रमुखा वीरा उपविष्टा महाबलाः ॥ ७९ ॥
 भास्करयतिमे दिव्ये दिव्यास्तरणविस्तृते ॥ सुखोपविष्टं श्रमिन्तं देवैरिव शचीपतिम् ॥ ८० ॥ सचिवैः श्रावितास्सर्वे प्रविष्टास्ते नराधिपाः ॥ यथाङ्गेण
 च संपूज्य राजानस्सर्वे एव ते ॥ ८१ ॥ सुखोपविष्टास्ते स्वेषु आसनेषु नराधिपाः ॥ कैशिकस्तु महाप्राज्ञस्सर्वशस्त्रार्थवित्तमः ॥ ८२ ॥ पूजयित्वा
 यथान्यायमुवाच वदतां वरः ॥ कैशिक उवाच ॥ अविज्ञाता नृपास्सर्वे मानुषेयमिति प्रभो ॥ ८३ ॥ भवन्तमुपरुद्धानां देव त्वं क्षन्तुमर्हसि ॥
 श्रीकृष्ण उवाच ॥ न मे वैरो प्रवसति एकाहमपि कैशिक ॥ ८४ ॥ विशेषेण नरेन्द्राणां क्षत्रधर्मेवतिष्ठताम् ॥ योद्धव्यमिति धर्मेण अधर्मो तु पराङ्-
 मुखे ॥ ८५ ॥ तेषां किं हेतुना कोपः कर्तव्यस्त्ववनीश्वराः ॥ यद्भूतं तद्वतिक्रान्तं ये मृतास्ते दिवं गताः ॥ ८६ ॥ एष धर्मो नृलोकेऽस्मिन् जायन्ते
 च म्रियन्ति च ॥ तस्मादशौच्यं भवतां मृताथै च नराधिपाः ॥ क्षन्तव्यं रोचतेऽस्माकं वीतवैरा भवन्तु ते ॥ ८७ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमु-
 क्त्वा नरेन्द्रांस्तान्शवास्य मधुसूदनः ॥ कैशिकस्य मुखं वीक्ष्य विरराम महाद्युतिः ॥ ८८ ॥

॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥

॥ ८९ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥ ॥ ८९ ॥ एकपञ्चाशत्तमेष कृष्णभीष्मकयोर्गिरह ॥ उक्तिप्रयुक्तितः प्रोक्ता कथैकैशिकसन्धिकाया ॥ १ ॥ पुत्रो मे इति ॥ १ ॥ मम मतिस्तु स्वयंवरे दानमतीव बाल्यम् एका एकं वृणीतेति युक्तमित्यर्थः ॥ २ ॥ अथापि मम मते न प्रसिद्धयतीत्याशयेनाह । अत इति ॥ ३ ॥ चालितम् चालितवान् । कर्तारि कः । अविनय इति च्छेदः ॥ ४ ॥ यो विततं वदेत् स स्वाच् लोकान् दण्डवहिना यमयातनाग्निना निर्देहेदिति द्वयोः

एतस्मिन्नेव काले तु भीष्मको नयकोविदः ॥ पूजयित्वा यथान्यायमुवाच वदतां वरः ॥ ८९ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि रुक्मिणीस्वयंवरे पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥ ॥ भीष्मक उवाच ॥ पुत्रो मे बालभावेन भगिनीं दातुमिच्छति ॥ स्वयंवरे नरेन्द्राणां नचाहं दातुमुत्सहे ॥ १ ॥ अतीव बालभावत्वादातुमिच्छेन्मतिर्मम ॥ एका ह्येकं समालोक्य वरयिष्यति मे मतिः ॥ २ ॥ अतः प्रसादयिष्ये त्वां पुत्रदुनयेहेतुना ॥ प्रसादं कुरु देवेश क्षन्तुमर्हसि मे प्रभो ॥ ३ ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ बालभावेन पुत्रेण चालितं नृपमण्डलम् ॥ यदा भवति वै प्रौढः कीदृशोऽविनयो भवेत् ॥ ४ ॥ सूर्येन्दुसदृशलोकांस्तपसोपार्जितश्रियः ॥ लोकेस्मिन्नरदेवानां महाकुलसमुद्रवान् ॥ ५ ॥ एकरस्यापि नृपस्याग्रे मोहाद्यो वितथं वदेत् ॥ न स तिष्ठति लोकेस्मिन्निर्देहेदण्डवहिना ॥ ६ ॥ एष धर्मो नरेन्द्राणामिति ते विदितं प्रभो ॥ लोकधर्मं पुरस्कृत्य पुरा गीतं स्वयंभुवा ॥ ७ ॥ कथं तव सुतस्तेषामग्रतो मनुजेश्वर ॥ वक्तुमर्हति राजेन्द्र वितथं राजसंसादि ॥ ८ ॥ तादृशं रङ्गमनुलं कारणंस्तनयस्तव ॥ कथं त्वया ह्यविज्ञात इति मे संशयो महात् ॥ ९ ॥ आगतानां नरेन्द्राणामनलकैन्दुवर्चसाम् ॥ यथार्हेण तु संपूज्य आतिथ्यं कृतवानसि ॥ १० ॥ रथाश्वनरनगानां विमर्दमनुलं तथा ॥ कथं न ज्ञातवान्राजंस्तव पुत्रस्य चोष्टेत् ॥ ११ ॥ विषादो न भवेदत्र चतुरङ्गबलागमे ॥ कथं न ज्ञायते राजन्निमित्ते मे बुद्धि-संशयः ॥ १२ ॥ ममगमनमेवेह प्रायेण न हितं तव ॥ अतो कृतमतिथ्यमपान्नाय नरेश्वर ॥ १३ ॥ पात्रेभ्यो दीयतां कन्या मामपास्य नरेश्वर ॥ ममगमनदोषेण कथं कन्यां न दास्यसे ॥ १४ ॥ कन्याविघ्नं च कुर्वाणो नरके परिपच्यते ॥ इति धर्मविद्वैर्गीतं मन्वादिभिर्नरोत्तमैः ॥ १५ ॥

संबन्धः । कीदृशान् लोकान् सूर्येन्दुवत्प्रकाशमानान् महाकुलोत्पन्नत्वेन विध्वजिदादिकृतमवान् यतो दहेदतस्तेषां लोकानां मध्येस्मिन्नेकस्मिन्नपि लोके न तिष्ठति सर्वेषां दग्धत्वादित्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ आस्तां तावत् पुत्रवार्ता त्वमपि मिथैव ब्रवीषीत्याह । तादृशमिति ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

न कृतातिथ्यामिति सप्तमं एवम् आतिथ्यहर्हीनं तवालयं विदित्वेत्यर्थः ॥ १६ ॥ हे नराधिप राजेन्द्राणां पार्थिवोऽयंहं हियाग्नितोस्मि । तत्र हेतुर्विदमिति । यदात्र विश्रामो न कृतः स्यात्तदानर्चानिमित्तो ममाग्निसर्वो न जातः स्यादिति भावः ॥ १७ ॥ एवमप्यावाभ्यां कृष्णगरुडाभ्यां कृतं पूर्णम् आतिथ्यं लब्धमेवेति शेषः । तत्र हेतुमाह । कैशिकस्त्विति ॥ १८ ॥ वागवज्रं चेदितं येन तं कृष्णम् आसिच्य स एव शमितः शान्तिं नीतः ॥ १९ ॥ २० ॥ असम्यग्विदिताः विपरीतज्ञानाः क्रियतां कुर्वताम् ॥ २१ ॥ संपश्यन्तु संपन्नाः अतोर्यं न प्रविष्टोहं रङ्गमध्ये विज्ञापते ॥ विदित्वा नकृतातिथ्यं नरदेव तवालयम् ॥ १६ ॥ हियाग्निभूतो राजेन्द्र पार्थिवोहं नराधिप ॥ विदभेन-
गरे राजन्बलविश्रामहेतुना ॥ १७ ॥ आवाभ्यां कृतमातिथ्यं कैशिकस्तु प्रियातिथिः ॥ उषितौ च यथा स्वर्गे पुरा गरुडेकश्रवौ ॥ १८ ॥ वैशम्पा-
यन उवाच ॥ एवमेवं ब्रुवाणं तं कृष्णं वागवज्रचोदितम् ॥ शृङ्गवाचाम्बुनासिच्य शमितोऽग्निरिव ज्वलन् ॥ १९ ॥ भीष्मक उवाच ॥ प्रसादं देव
लोकेश पाहि मां लोकशासन ॥ अज्ञानतमसाविष्टं ज्ञानचक्षुष्यदो भव ॥ २० ॥ मानुष्ये मांसचक्षुष्यादसम्यग्विदिता वयम् ॥ न प्रसिद्धयन्ति
कर्माणि क्रियतामविचारणात् ॥ २१ ॥ भवन्तं शरणं प्राप्य देवानामपि देवतम् ॥ सम्यग्भवतु मे दृष्टिः संपश्यन्तु च मे क्रियाः ॥ २२ ॥ अनिष्प-
न्नामपि क्रियां नयोपेतां विचक्षणाः ॥ फलदां हि प्रकुर्वन्ति महासेनपतिर्यथा ॥ २३ ॥ भवन्तं शरणं प्राप्य नातिबाधति मे भयम् ॥ यमया चि-
न्तितं कार्यं तद्ववाञ्छेतुमर्हसि ॥ २४ ॥ न दातुमिच्छेत्कन्यां वै पार्थिविभ्यस्सव्यंवरं ॥ प्रसादं कुरु देवेश न कोपं कर्तुमर्हसि ॥ २५ ॥ श्रीकृष्ण
उवाच ॥ वचनेन किमुक्तेन त्वया राजन् महामते ॥ स्वकन्यां दास्यसे नेति कोत्र नेता तवानघ ॥ २६ ॥ मा देहीति न चाख्येयं ददस्वेति न मे
वचः ॥ रुक्मिण्या दिव्यमूर्तित्वं संवन्धे कारणं मम ॥ २७ ॥ मेरुकूटे पुरा देवैः कृतमंशावतारणम् ॥ तदा निमृष्टा सा पूर्वं गच्छ त्वं पतिना सह
॥ २८ ॥ मानुष्ये कुण्डिनगरे भीष्मकस्याङ्गनोदरे ॥ जायस्व विपुलश्रोणिं प्रत्यवेक्ष्य च वासवम् ॥ २९ ॥ तेनाहं वः प्रवक्ष्यामि राजन्नकृतकं
वचः ॥ श्रुत्वा स्वयं विनिश्चित्य यद्युक्तं तत्कारिष्यति ॥ ३० ॥ रुक्मिणी नाम ते कन्या न सा प्राकृतमानुषी ॥ श्रोत्रेण ब्रह्मवाक्येन जाता
केनापि हेतुना ॥ ३१ ॥

सन्तु ॥ २२ ॥ २३ ॥ बाधति बाधते मे माम् ॥ २४ ॥ स्वयंवरं यत्र क्रियायां तथा स्वयंवरं मे कन्यां दातुं न इच्छेत्सुत्र इति शेषः । स्वयंवरे हि सति त्वामेव सा दृणुयादित्यभिप्रेत्य
त्वयागते पुत्रो मे स्वयंवरं न इच्छेदित्यर्थः ॥ २५ ॥ नेता नियन्ता ॥ २६ ॥ मे मया मा देहि अन्यस्मै, ददस्व महाम् इत्युभयमपि नाख्येयम् । संवन्धे स्वयंसाविनि क्षमैवास्माकं कारणं
प्रयानमित्यर्थः ॥ २७ ॥ एतदेवाह । मेरुकूट इत्यादिना । कृतं स्वीकृतम् निःसृष्टा आज्ञया श्रीयतिना विष्णुना ॥ २८ ॥ प्रत्यवेक्ष्य अनुकम्प्य वासवम् इन्द्रम् ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

एकय एकस्मै ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ अस्मद्विधे अस्मद्विधस्य हृदि ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ अस्माकं पिता मान्यः क्यसा च त्वया समः ॥ ४२ ॥

न च सा मनुजेन्द्राणां स्वयंवरविधिक्षमा ॥ एका त्वेकाय दातव्या इति धर्मो व्यवस्थितः ॥ ३२ ॥ न च तां शक्यसे राजैल्लक्ष्मीं दातुं स्वयंवरे ॥ सदृशं वरमालोक्य दातुमर्हसि धर्मतः ॥ ३३ ॥ अतीर्थं वैनतेयोगं विघ्नकारणेहेतुना ॥ आगतः कुण्डिनगरे देवराजेन चोदितः ॥ ३४ ॥ अहं चैवागतो राज्ञां द्रष्टुकामो महोत्सवम् ॥ तां च कन्यां वरारोहां पद्मेन रहितां श्रियम् ॥ ३५ ॥ क्षन्तव्यमिति यत्प्रोक्तं त्वया राजन्ममाग्रतः ॥ युक्तिपूर्वमहं मन्ये कलुषाय न पार्थिव ॥ ३६ ॥ पूर्वमेव मया ख्यातं येनास्मि विषये तव ॥ आगतस्सौम्यरूपेण तेनैव क्षान्तवान्विभो ॥ ३७ ॥ क्षान्तेषु गुणबाहुल्यं दोषापरहरणं क्षमा ॥ कथमस्मद्विधे राजन्कलुषो वसते हृदि ॥ ३८ ॥ कुलजे सत्त्वसंपन्ने धर्मज्ञे सत्यवादिनि ॥ भवादृशे कथं राजन्कलुषो भुवि वर्तते ॥ ३९ ॥ क्षान्तोयमिति मन्तव्यं मम सेनासहागतम् ॥ न चाहं सेनया सार्द्धं यास्यामि रिपुवाहिनीम् ॥ ४० ॥ अक्षान्त-
श्चारिसेनायां यास्यामि द्विजवाहने ॥ स्थितस्सोमार्कसंकाशान्यायुधानि करैर्वृतः ॥ ४१ ॥ मान्योस्माकं त्वया राजन्वयसा च पिता समः ॥ पालयस्व पुरीं सम्यक् क्षत्रेषु पितृवद्भूत ॥ ४२ ॥ कलुषो नाम राजेन्द्र वसेत्कापुरुषेषु वै ॥ शूरेषु शुद्धभावेषु कलुषो वसते कथम् ॥ ४३ ॥ जानीध्वमेषा मे वृत्तिः पुत्रेषु पितृवद्भूतम् ॥ इमावपि च राजानौ विदुर्भेनगराधिपौ ॥ ४४ ॥ आतिथ्यकरणेऽस्माकं स्वराज्यं दत्तवानुभौ ॥ तेन दान-
फलेनास्य दृश पूर्वा दिवं गताः ॥ ४५ ॥ भविष्याश्चैव राजानः पुत्रपौत्रा दृशावराः ॥ तेपि तत्रैव यास्यन्ति देवलोकं नराधिपाः ॥ ४६ ॥ अनयोस्मुचिरं कालं भुक्त्वा राज्यमकण्टकम् ॥ यदाभिलाषो मोक्षस्य यास्यते निर्बृतिं सुखम् ॥ ४७ ॥ नरेन्द्राश्च महाभागा येभिर्षेचितुमागताः ॥ कालेन तेषु या-
स्यन्ति देवलोकं त्रिविष्टपम् ॥ ४८ ॥ स्वस्ति वोस्तु गमिष्यामि वैनतेयसहायवान् ॥ नगरीं मथुरां रम्यां भोजराजेन पालिताम् ॥ ४९ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा तु राजानं भीष्मकं यदुनन्दनः ॥ राज्ञश्चैवमुपामन्य वैदर्भीभ्यां विशेषतः ॥ सभान्निष्कम्य देवेशो जगाम रथमनतिकम् ॥ ५० ॥ ततः प्रहृष्टो राजर्षिर्भीष्मकः किल केशवम् ॥ ते सर्वे च महीपाला विषण्वदनाऽभवन् ॥ ५१ ॥ आद्यं स्वायंभुवं रूपं सुरासुरनमस्कृतम् ॥ सहस्रपात्सहस्राक्षं सह-
स्रमुजविग्रहम् ॥ ५२ ॥ सहस्रशिखरं देवं सहस्रमुकुटोज्ज्वलम् ॥ दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनम् ॥ ५३ ॥

॥ ४३ ॥ एषा निष्कलुषा मे वृत्तिरिति जानीध्वम् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ वैदर्भीभ्यां कथकैशिकाभ्यां सह सभात् समास्थानात् ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

॥५४॥५५॥५६॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ इति श्रीहिरण्यो विष्णुपर्वणि
दीकयामेकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥ ॥४९॥ द्विपञ्चाशत्तमेऽध्याये मागधादिप्रचोदितः ॥ शाल्वोगाद्वनेन्द्रं तं कृष्णमानापनुत्तये ॥ १ ॥ ततः सर्भा भीष्मकस्य

दिव्याभरणसंयुक्तं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥ कृष्णं रक्ताखिविन्दक्षं चन्द्रमूर्त्याशिलोचनम् ॥ ५४ ॥ दृष्ट्वा स राजा राजेन्द्रं प्रणिपत्य कृताञ्जलिः ॥ वा-
ङ्मनःकायसंयुक्तं स्तोतुमारब्धवांस्तदा ॥ ५५ ॥ भीष्मक उवाच ॥ देवदेव नमस्तुभ्यमनादिनिधनाय वै ॥ शश्वतायादिदेवाय नारायणपरायण ॥
॥ ५६ ॥ स्वयंभुवे च विद्वाय स्थाणवे वेधसाय च ॥ पद्मनाभाय जटिने दण्डिने पिङ्गलय च ॥ ५७ ॥ हंसप्रभाय हंसाय चक्ररूपाय वै नमः ॥
वैकुण्ठाय नमस्तस्मै अजाय परमात्मने ॥ ५८ ॥ सदसद्रावयुक्ताय पुराणपुरुराय च ॥ पुरुषोत्तमाय युक्ताय निर्गुणाय नमोस्तु ते ॥ ५९ ॥
वरदो भव मे नित्यं त्वद्रक्ताय सुरोत्तम ॥ लोकनाथसि नाथ त्वं विष्णुस्त्वं विदितात्मनाम् ॥ ६० ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं स्तुत्वा महादेवं
नृपाणामग्रतो नृपः ॥ महार्हमणिमुक्ताभिर्वज्रवैद्यहसिनम् ॥ ६१ ॥ शतकुम्भस्य निचयं कृष्णाय प्रददौ नृपः ॥ पुनश्चक्रे नमस्कारं वैनतेय म-
हाबले ॥ ६२ ॥ भीष्मक उवाच ॥ नमस्तस्मै खगेन्द्राय नमो मारुतरहसे ॥ कामरूपाय दिव्याय काश्यपाय च वै नमः ॥ ६३ ॥ वैशम्पायन
उवाच ॥ इति संक्षेपतः स्तुत्वा सत्कृत्य वरभूषणैः ॥ ततो विसर्जयामास कृष्णं कमललोचनम् ॥ ६४ ॥ अनुजमुनृपाश्चैव प्रस्थितं वासवानुजम् ॥
प्रतिगृह्य च सत्कारं नृपानामन्य वीर्यवाच ॥ ६५ ॥ जगाम मथुरां कृष्णो द्योतयानो दिशो दशवैनतेयं पुरस्कृत्य सौम्यरूपं खगोत्तमम् ॥ ६६ ॥
महता रथवृन्देन परिवार्य समन्ततः ॥ भेरीपटहनादेन शङ्खदुन्दुभिनिस्वनैः ॥ ६७ ॥ बृहतेन च नागानां हयानां हेषितेन च ॥ सिंहनादेन शूराणां
रथनेमिस्वनेन च ॥ ६८ ॥ तुमुलस्सुमहानासीन्महामेघरोषमः ॥ गते कृष्णे महावीर्ये आदाय वरमासनम् ॥ ६९ ॥ सभामादाय देवाश्च प्रययु-
स्त्रिदशालयम् ॥ महता चतुरङ्गेन बलेन परिवारिताः ॥ ७० ॥ क्रोशमात्रमुपव्रज्य अनुज्ञाते जनादेन ॥ प्रययुस्ते नृपास्सर्वे पुनरेव स्वयंवरम् ॥ ७१ ॥
इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि कृष्णाभिषेको नाम एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥ ॥ ४९ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥
ततः प्रयाते वसुदेवपुत्रे नराधिपा भूषणभूषिताङ्गाः ॥ सर्भा समाजमु सुरेन्द्रकल्पाः प्रबोधनार्थं गमनोत्सवास्ते ॥ १ ॥

सर्भा जग्मुर्विसर्गलोप आर्षः ॥ १ ॥

राजा भीष्मकः ॥ २ ॥ स्वयंवरे कृष्णविरोधाख्यो दोषो विश्वक्षयकरो भविष्यतीति मत्वा स्वयंवराथमाहूतान् नृपान् सान्त्वयति ॥ स्वयमिति शेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥
॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ व्याहृतं कृष्णस्तुतिरूपं कृतः कारितः कृतवान्वा ॥ १२ ॥ १३ ॥ इमानिति पुत्रं प्रदर्शयह ॥ एषः कृष्णः ॥ १४ ॥ यशमात्यशो-

सभागतान्सोमरप्रकाशान्सुखोपविष्टावुचिरासनेषु ॥ समीक्ष्य राजा सुनयार्थवादी जगद् वाक्यं नरराजसिंहः ॥ २ ॥ स्वयंवस्कृतं दोषं विदि-
त्वा वो नराधिपाः ॥ क्षन्तव्यो मम वृद्धस्य दुर्दग्धस्य फलोदयम् ॥ ३ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमाभाष्य तान्सर्वान्संस्कृत्य च यथाविधि ॥
ततो विसर्जयामास नृपांस्तान्मध्यदेशजान् ॥ ४ ॥ पूर्वपश्चिर्जगत्तैव उत्तरापथिकानपि ॥ तेषु सर्वे महेष्वासाः प्रहृष्टमनसो नराः ॥ ५ ॥ यथाहोण
च संपूज्य जगुस्ते नरपुङ्गवाः ॥ जरासंधस्सुनीथश्च दत्तवक्त्रश्च वीर्यवान् ॥ ६ ॥ शाल्वस्सौभपतिश्चैव महाकूर्मश्च पार्थिवः ॥ क्रथकौशिकमुख्याश्च नृपाः
प्रवरवंशजाः ॥ ७ ॥ वेणुदारिश्च राजर्षिः काशमीराधिपतिस्तथा ॥ एते चान्ये च बहवो दक्षिणापथिका नृपाः ॥ ८ ॥ श्रोतुकान्ता रहोवाक्यं
स्थिता वै भीष्मकान्तिके ॥ तान्वै समीक्ष्य राजेन्द्रस्स राजा भीष्मको बली ॥ ९ ॥ स्नेहपूर्णेन मनसा स्थितांस्तानवनीश्वरान् ॥ त्रिवर्गसहितं
शृङ्गं षड्गुणलंकृतं शुभम् ॥ १० ॥ उवाच नयसंपन्नं स्निग्धगम्भीरया गिरा ॥ भीष्मक उवाच ॥ भवतामवनीशानां समालोक्य नयान्वितम् ॥
॥ ११ ॥ वचनं व्याहृतं श्रुत्वा कृतवान्कार्यमहिदशम् ॥ क्षन्तव्यं भवतां सद्भिर्वयं नित्यापराधिनः ॥ १२ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा तु
राजा स भीष्मको नयकोविदः ॥ उवाच सुतमुद्दिश्य वचनं राजसंसदि ॥ १३ ॥ भीष्मक उवाच ॥ पुत्रस्य चेष्टामालोक्य त्रासाकुलितलोचनः ॥
मन्ये बालनिर्मोहोकांस एष पुरुषः परः ॥ १४ ॥ कीर्तिं कीर्तिमतां श्रेष्ठो यशश्च यशभागवली ॥ स्थापिता भुवि मर्त्यैस्मिन्स्वबाहुबलमूर्जितम् ॥
॥ १५ ॥ धन्या खलु महाभागा देवकी योषितां वरा ॥ पुत्रं त्रिभुवनश्रेष्ठं कृत्वा गर्भेण केदवम् ॥ १६ ॥ कृष्णं कमलपत्राक्षं श्रीपुञ्जममराचितम् ॥
नेत्राभ्यां स्नेहपूर्णाभ्यां वीक्षते मुखपङ्कजम् ॥ १७ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं लालय्यमानं तु राजानं राजसंसदि ॥ उवाच शृङ्गया वाचा
शाल्वराजो महाद्युतिः ॥ १८ ॥ शाल्व उवाच ॥ अलं खेदेन राजेन्द्र सुताय रिपुमर्दिने ॥ क्षत्रियस्य रणे राजन्ध्रुवं जयपराजयौ ॥ १९ ॥ नियता
गति मर्त्यानामेष धर्मस्सनातनः ॥ बलकेदवयोरन्यस्तृतीयः कः पुमानिह ॥ २० ॥

भोगी स्थापिता स्थापयिष्यति ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ अयोशनः लोहचूर्णहारः मुनिना गार्ग्येण ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ब्रह्मणो वचनम् अन्योऽस्य
मृत्युरस्तीति बलदेवं श्रुत्यशरीरावस्थम् ॥ ३३ ॥ पूर्वस्मिन्काले ॥ ३४ ॥ यथा कन्या स्वयतिमहाय जारयाश्रयते एवमहं स्वबलमनाश्रित्य परमाश्रयामीत्यर्थः ॥ ३५ ॥
रणे योधयितुं शक्तस्तव पुत्रं महाबलम् ॥ रथानि रथवृन्दानामेक एव रणाजिरे ॥ २१ ॥ सिंघ्नुं वाधयितुं शक्तो धनुर्गृह्य महासुजः ॥ भार्गवास्त्रं
महारौद्रं देवैरपि दुरासदम् ॥ २२ ॥ सृजतो बाहुवीर्येण कः पुमान् न सहिष्यति ॥ अयं तु पुरुषः कृष्णो ह्यनादिनिधनोऽव्ययः ॥ २३ ॥ तं विजेता नृलो-
केऽस्मिन्नापि शूलधरस्स्वयम् ॥ तव पुत्रो महाराज सर्वज्ञास्त्रार्थतत्त्ववित् ॥ २४ ॥ विदित्वा देवमैशानं न योधयति केशवम् ॥ अद्य तस्य
रणे जेता यवनाधिपतिर्नृप ॥ २५ ॥ स कालयवनो नाम अवध्यः केशवस्य ह ॥ तन्वा मुदारुणं धोरं तपः परमदुश्चरम् ॥ २६ ॥ रुद्रमा-
राधयामास द्रुदशब्दानयोश्च नः ॥ पुत्रकामेन मुनिना तोष्य रुद्रात्सुतो वृतः ॥ २७ ॥ माथुराणामवधोयं भवेदिति च शंकरात् ॥
एवमस्त्विति रुद्रोऽपि प्रददौ मुनये सुतम् ॥ २८ ॥ एवं गार्ग्यस्य तनयश्श्रीमान् रुद्रवरोद्भवः ॥ माथुराणामवधोयं मथुरायां विशेषतः ॥
॥ २९ ॥ कृष्णोऽपि बलवानेष माथुरे जातवानयम् ॥ स जेष्यति रणे कृष्णं मथुरायां समागतः ॥ ३० ॥ मन्यन्वं यदि वा युक्तां नृपा वाचं
मयोरितम् ॥ तत्र दूतं विमृजन् यवनेन्द्रपुरं प्रति ॥ ३१ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ श्रुत्वा सौभपतेर्वक्त्रं सर्वं ते नृपसत्तमाः ॥ कुर्म इत्यब्रुवन्
तद्वा जरासंधं महाबलम् ॥ ३२ ॥ स तेषां वचनं श्रुत्वा जरासन्धो महीपतिः ॥ बभूव विमना राजब्रह्मणो वचनं स्मरन् ॥ ३३ ॥ जरासंध
उवाच ॥ मां समाश्रित्य पूर्वस्मिन्नृपा नृप भयार्दिताः ॥ प्राप्नुवन्तु हतं राज्यं समृत्यवलवाहनम् ॥ ३४ ॥ इहाहं चोद्यते भूपैः परसंश्रयेहेतुना ॥
कन्येव स्वपतिर्द्रवादयं रतिपरायणा ॥ ३५ ॥ अहो सुबलवद्दैवमशक्यं विनिर्वर्तितुम् ॥ यदहं कृष्णभीतोऽन्यं संश्रयामि बलाधिकम् ॥ ३६ ॥
नूनं योगविहीनोऽहं कारयिष्ये पराश्रयम् ॥ श्रेयो हि भरणं मह्यं न चान्यं संश्रये नृपाः ॥ ३७ ॥ कृष्णो वा बलदेवो वा यो वासौ वा नराधि-
पाः ॥ हन्तारं प्रतियोत्स्यामि यथा ब्रह्मप्रचोदितः ॥ ३८ ॥ एषा मे निश्चिता बुद्धिरेतत्सत्पुरुषव्रतम् ॥ अतोऽन्यथा न शक्तोऽहं कर्तुं परस-
माश्रयम् ॥ ३९ ॥ भवतां साधुवृत्तानामावाधं न करोति सः ॥ तेन दूतं प्रदुःस्यामि नृपणां रक्षणाय वै ॥ ४० ॥ व्योममाणेण यातव्यं
यथा कृष्णो न बाधते ॥ गच्छन्तमनुचिन्त्यैवं प्रेषयन् नृपोत्तमाः ॥ ४१ ॥

॥ ३६ ॥ योगविहीनः उपायहीनः ॥ ३७ ॥ हन्ता अरमिति छेदः । ब्रह्मणे अशरीरेण वचनेन ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

॥ ४२ ॥ दूत्ये दूतकर्मणि यथाऽस्मात्सिचनं वक्तव्यं तथाऽयं वदन्वित्यर्थः । नः अस्माकं कृष्णविग्रहे उपस्थिते सति ॥ ४३ ॥ राजा जरासंधः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥
 ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ तावुभौ कथकैशिकौ दुर्नयं च पुत्रस्यानुचिन्तयन् ॥ ४९ ॥ विदिता ज्ञातवती ॥ ५० ॥ ५१ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां
 अयं सौभषतिष्ठश्रीमानलकैन्दुविक्रमः ॥ रथेनादित्यवर्णेन प्रयाति स्वपुरं बली ॥ ४२ ॥ यवनेन्द्रो यथाभ्येति नरेन्द्राणां समागमम् ॥ वचनं च
 तथास्माभिर्दूत्ये नः कृष्णविग्रहे ॥ ४३ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ पुनरेवाब्रवीद्राजा सौभष पतिमूर्जितम् ॥ गच्छ सर्वनरेन्द्राणां साहाय्यं कुरु मा-
 नद ॥ ४४ ॥ यवनेन्द्रो यथायाति यथा कृष्णं विजेष्यति ॥ यथा वयं च तुष्यामस्तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ ४५ ॥ एवं संदिश्य सर्वास्तान्भीष्म-
 कं पूज्य धर्मतः ॥ प्रययौ स्वपुरं राजा स्वेन सैन्येन संवृतः ॥ ४६ ॥ शाल्वोपि नृपतिश्चेष्टस्ताभ्यां संपूज्य धर्मतः ॥ जगामाकाशमार्गेण रथेना-
 निलरंहसा ॥ ४७ ॥ तेपि सर्वे महीपाला दक्षिणापथवासिनः ॥ अनुब्रज्य जरासंधं गतास्स्वनगरं प्रति ॥ ४८ ॥ भीष्मकरसह पुत्रेण तावुभौ चि-
 न्त्य दुर्नयम् ॥ स्वे गृहे न्यवसर्द्दनः कृष्णमेवानुचिन्तयन् ॥ ४९ ॥ विदिता रुक्मिणी साध्वी स्वयंवरा निवर्तनम् ॥ कृष्णस्यागमनाद्धेतोर्नृपाणां दो-
 षदर्शनम् ॥ ५० ॥ गत्वा तु सा सखीमध्ये उवाच व्रीडितानना ॥ न चान्येषां नरेन्द्राणां पत्नी भवितुमुत्सहे ॥ कृष्णात्कमलपत्राक्षास्तस्यमेतद्भूचो मम
 ॥ ५१ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि रुक्मिणीस्वयंवरो नाम द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ यव-
 नानां बलेद्वयः स कालयवनो नृपः ॥ बभूव राजा धर्मेण रक्षिता पुरवासिनाम् ॥ १ ॥ त्रिवर्गविदितः प्राज्ञषड्गुणानुपजीवकः ॥ सतव्यसनसमूढो
 गुणेष्वभिमतस्सदा ॥ २ ॥ श्रुतिमान्व्यर्मशीलश्च सत्यवादी जितेन्द्रियः ॥ सांयामिकविधिज्ञश्च दुर्गलाभानुसारणः ॥ ३ ॥ शूरोप्रतिबलश्चैव मन्त्रि-
 प्रवरसेवकः ॥ सुवासीनस्सर्भा रम्यां सचिवैः परिवारितः ॥ ४ ॥ उपास्यमानो यवनैरात्मविद्विर्विपश्चितैः ॥ विविधाश्च कथा दिव्याः कथ्यमानाः
 परस्परम् ॥ ५ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु दिव्यगन्धर्वहोनिः ॥ प्रववौ मदनावोधं चकार सुखशीतलः ॥ ६ ॥ किंस्विदित्यक्रमनस्सभायां ये
 समागताः ॥ उत्फुल्लनयनास्सर्वे राजा चैवावलोक्य सः ॥ ७ ॥

द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥ त्रिपञ्चाशत्तमेध्याये शाल्व आकाशवर्त्मना ॥ अस्यायाद्ववनाधीशपुर्गे विज्ञितिकरणात् ॥ १ ॥ १ ॥ पदः स्थानं च वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिर्वे-
 दिनामित्युक्तत्रिवर्गेना । षड्गुणान्साधिविग्रहयानासन्देहीभावाश्रयान् । सप्त व्यसनानि, ब्रूतं मांसं सुरा केथ्या त्रिवर्गेष्वनभिज्ञतेत्युक्तानि तेषु संसूढोऽभिज्ञः ॥ २ ॥ ३ ॥
 ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

॥ ८ ॥ रंहसैर्वीगमिः ॥ ९ ॥ वैव्याघ्रवरं व्याघ्रचर्मवरं तेन भूषितं परिदृष्टम् ॥ १० ॥ दक्षिणा दक्षिणतः दिशः सकलात् उपायन्तम् ॥ ११ ॥ अश्वं पादं पातकृतं
उवाच । विभक्तिलोप आर्यः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ अर्चितम् अर्चयाम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ यत् यस्य जगत्प्रभम् ॥

अपश्यन्त रथं दिव्यमायान्तं भास्करोपमम् ॥ ज्ञातकुम्भभयैः शुभ्रै रथाङ्गैरुपशोभितम् ॥ ८ ॥ दिव्यरत्नप्रभाकर्णं दिव्यध्वजपताकिनम् ॥ वाहि-
तं दिव्यतुरगैर्नोमारुतरंहसैः ॥ ९ ॥ चन्द्रभास्करविम्बानि कृत्वा जाम्बूनदेन तम् ॥ रचितं वै विश्वकृता वैयाघ्रचर्मभूषितम् ॥ १० ॥ रिपूणां त्रा-
सजननं मित्राणां हर्षवर्द्धनम् ॥ दक्षिणादिगुपयान्तं रथं पररथारुजम् ॥ ११ ॥ तत्रोपविष्टं श्रीमन्तं सौभस्य पतिमूर्जितम् ॥ दृष्ट्वा परमसंहृष्ट-
श्चार्ध्यं पाद्योति चामकृत् ॥ १२ ॥ उवाच यवनेन्द्रस्य मन्त्री मन्त्रविदां वरः ॥ तत्रोत्थाय महाबाहुस्त्वयमेव नृपासनात् ॥ १३ ॥ प्रत्युद्गम्यार्ध-
मादाय रथावतरणे स्थितः ॥ ज्ञाल्वोपि च महतेजा दृष्ट्वा राजानमागतम् ॥ १४ ॥ मुदा परमया युक्तं शूक्रप्रतिमतेजसम् ॥ अवतीर्य सुविश्रब्ध-
एक एव रथोत्तमात् ॥ १५ ॥ विवेश परमं प्रीतो मित्रदर्शनलालसः ॥ दृष्ट्वा रथमुद्यतं राजा ज्ञाल्वो राजर्षिसत्तमः ॥ १६ ॥ उवाच शृङ्खला-
वाचा नार्घाहोस्मि महाद्युते ॥ दूतोहं मनुजेन्द्राणां सकाशाद्भवतोन्निकम् ॥ १७ ॥ प्रेषितो बहुभिस्साद्धं जरासंधेन धीमता ॥ तेन मन्ये म-
हाराज नार्घाहोस्मि राजसु ॥ १८ ॥ कालयवन उवाच ॥ जानाम्यहं महाबाहो दौत्येन त्वामिहागतम् ॥ साहित्ये नरदेवानां प्रेषितो मागधेन
वै ॥ १९ ॥ तेन त्वामचये राजन्विशेषेण महामते ॥ अर्घपाद्यादिसत्काररासनेन यथाविधि ॥ २० ॥ भवत्यभ्यर्चिते राज्ञां सर्वेषामर्चितं भवेत् ॥
आस्यतामासने शुभ्रे मया साद्धं जनेश्वर ॥ २१ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स हस्तालिङ्गनं कृत्वा पृष्ट्वा च कुशलामयम् ॥ सुखोपविष्टो
सहितौ शुभे सिंहासने स्थितौ ॥ २२ ॥ कालयवन उवाच ॥ यद्बाहुबलमाश्रित्य वयं सर्वे नराधिपाः ॥ वसामो विगतोद्दिग्धा देवा इव शची-
पतिम् ॥ २३ ॥ किमसाध्यं भवेद्दस्य येनासि प्रेषितो मयि ॥ वद सत्यं वचस्तस्य किमाज्ञापयति प्रभुः ॥ करिष्ये वचनं तस्य अपि कर्म सु-
दुष्करम् ॥ २४ ॥ ज्ञाल्व उवाच ॥ यथा वदति राजेन्द्र मगधाधिपतिस्तव ॥ तथाहं संप्रवक्ष्यामि श्रूयतां यवनाधिप ॥ २५ ॥ जरासंध उ-
वाच ॥ जातोयं जगतां बाधी कृष्णः परमदुर्जयः ॥ विदित्वा तस्य दुर्वृत्तमहं हन्तुं समुद्यतः ॥ २६ ॥

॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ जगतां बाधी बाधकः ॥ २६ ॥

॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ हलं सौनन्दं मुसलं च उत्सृज्य त्यक्त्वा
गदयैव मामताडयत् अयोधयत् ॥ ४३ ॥ वैशाखेन विशाखः कार्तिकेयः तस्येदं वैशाखं शक्तिप्रहरणं तेन ॥ ४४ ॥ स्थानं ममस्थानमास्थाय अभिलक्ष्य वैशाखं मोक्तुम्

पार्थिवैवदुर्भित्साद्धं समग्रबलवाहनैः ॥ उपरुध्य महासैन्यैर्गोपतमचलेत्तमम् ॥ २७ ॥ चेदिराजस्य वचनं महार्थं श्रुतवानहम् ॥ यदा तयोर्विनाशाय
हुताशनमयोजयम् ॥ २८ ॥ ज्वालाशतसहस्राढ्यं युगान्ताग्निसमप्रभम् ॥ दृष्ट्वा रामो गिरिः कूटादालुतो हेमतालवृक्ष ॥ २९ ॥ विनिष्पत्य महासेनां
मध्ये सागरसन्निभम् ॥ आजघान दुराधर्षो नराश्वर्यधनुन्तमम् ॥ ३० ॥ सर्पन्तमिव सर्पेन्द्रं विहृष्याकृष्य लाङ्गलम् ॥ नरनागाश्ववृन्दानि मुशलेन
व्यपोथयत् ॥ ३१ ॥ गजेन गजमास्फाल्य रथेन रथयोधिनम् ॥ ह्येन च ह्यारोहं यदातेन पदानिनम् ॥ ३२ ॥ समरे स महातेजा नृपाकेशतस-
कुले ॥ विचरन्विविधान्मार्गाद्विदाघे भास्करो यथा ॥ ३३ ॥ रामादुनन्तरं कृष्णः प्रवृहार्कसमप्रभम् ॥ चक्रं चक्रभृतां श्रेष्ठस्सिंहः क्षुद्रमुगं यथा
॥ ३४ ॥ प्रविचाल्य महावीर्यः पादुकेन तं गिरिम् ॥ शट्सैन्ये पपातोच्चैर्यदुवीरः प्रतापवान् ॥ ३५ ॥ प्रवृत्यन्निव शैलेन्द्रस्तोयधाराभिषेचितः ॥
घूर्णमानो विवेशोर्वीं विनिर्वाप्य हुताशनम् ॥ ३६ ॥ आदीप्यजानशिखरादवप्लुत्य जनार्दनः ॥ जघान वाहिनीं राजंश्चक्रव्यग्रेण पाणिना ॥ ३७ ॥
विक्षिप्य विपुलं चक्रं गदापातादुनन्तरम् ॥ नरनागाश्ववृन्दानि मुशलेन व्यहूर्णयत् ॥ ३८ ॥ क्रोधानिलसमुद्धूतचक्रलाङ्गलवहिना ॥ निर्दग्धा महती
सेना नरेन्द्राकाभिपालिता ॥ ३९ ॥ नरनागाश्वकालिलं पतित्वजसमाकुलम् ॥ रथानीकं पदाताभ्यां क्षणेन विदलीकृतम् ॥ ४० ॥ सेनां प्रभञ्जामा-
लोक्य चक्रानलभयार्दिताम् ॥ महता रथवृन्देन परिवार्य समन्ततः ॥ ४१ ॥ तत्राहं शुद्ध्यमानस्तु भ्रातास्य बलवान्वली ॥ स्थितो मयाश्रितश्शूरा
गदापाणिर्हलधुयः ॥ ४२ ॥ द्वादशाक्षौहिणीर्हित्वा प्रभिन्न इव केसरी ॥ हलं सौनन्दमुत्सृज्य गदया मामताडयत् ॥ ४३ ॥ वज्रपातनिभं
वेगं पातयित्वा ममोपरि ॥ भूयः प्रहर्षुकां मो मां वैशाखेनास्थितो महीम् ॥ ४४ ॥ वैशाखं स्थानमास्थाय गुहः क्रौञ्चं यथा पुरा ॥ तथा
मां दीर्घनेत्राभ्यामीक्षते निर्दहन्निव ॥ ४५ ॥ तादृगुपं समालोक्य बलदेवं रणाजिरे ॥ जीवितार्थी नृलोकेऽस्मिन्कः पुमान्स्थायुमर्हति ॥ ४६ ॥

इच्छन्वीक्षते स्मेत्यध्याहत्य योज्यम् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

कुलङ्कुशेन कौ प्रथिव्यां लीयते इति कुलं हलं तदेवाङ्कुशः तेन निर्दूतां कम्पितां भ्रामितां वा हस्त्यति शेषः ॥ ४७ ॥ वाक् वाचम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ देव-
देवं देवराजानं प्रातवान्महामुनिरित्यग्निमेण संवन्धः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ इति हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥ ॥ ७९ ॥

गृहीत्वा स गदां भीमां कालदण्डमिवोद्यताम् ॥ कुलङ्कुशेन निर्दूतां स्थित एवाग्रतो मम ॥ ४७ ॥ ततो जलदग्भरिस्वरणेणापूरयन्नभः ॥
वायुवाचाग्ररिण स्वयं लोकापितामहः ॥ ४८ ॥ प्रहर्तव्यो न राजायमवध्ययं तवानव ॥ कल्पितोऽस्य वधोन्यस्माद्विरमन्व हलायुध ॥ ४९ ॥
श्रुत्वाहं तेन वाक्येन चिन्ताविष्टो निर्वर्तितः ॥ सर्वप्राणहरं घोरं ब्रह्मणा स्वयमीरितम् ॥ ५० ॥ तेनाहं वः प्रवक्ष्यामि नृपाणां हितकाम्यया ॥ शु-
त्वा त्वमेव राजेन्द्र कर्तुमर्हसि तद्वचः ॥ ५१ ॥ तपसाग्रेण महता पुत्रार्थी तोष्य शंकरम् ॥ प्रातवाव्रदेवं त्वामवध्यं माथुरैर्जनैः ॥ ५२ ॥ म-
हामुनिश्चायसचूर्णमनष्टुणस्थितो द्वादशवार्षिकं व्रतम् ॥ सुरासुरैस्संस्तुतपादपङ्कजस्स लब्धवान्निमित्तकामसम्पदम् ॥ ५३ ॥ तपोबलद्वाराभ्य-
मुनेर्महात्मनो वरप्रभावाच्छकलेन्दुमौलिनः ॥ भवन्तमासाद्य जनार्दनो हिमं विलीयते भास्कररश्मिना यथा ॥ ५४ ॥ यतस्व राज्ञां वचनप्रचो-
दितो व्रजस्व यात्रां विजयाय केशवम् ॥ प्रविश्य राष्ट्रं मथुरां च सेनया निहत्य कृष्णं प्रथयन्स्वकं यशः ॥ ५५ ॥ माथुरो वासुदेवोयं बलदेवस्स-
बान्धवः ॥ तौ विजेष्यसि संग्रामे गत्वा तां मथुरां पुरीम् ॥ ५६ ॥ शाल्व उवाच ॥ इत्येवं नरपतिभास्करप्रणीतं वाक्यं ते काथितमिदं हितं नृपा-
णाम् ॥ तत्सर्वं सह सचिवैर्विमृश्य बुद्ध्या यद्युक्तं कुरु मनुजेन्द्र चात्मनिष्ठम् ॥ ५७ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि शाल्ववा-
क्यं नाम त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं कथयमानं तं शाल्वराजं नृपाज्ञया ॥ उवाच परमप्रीतो यवनाधिपतिवृषः ॥
॥ १ ॥ कालयवन उवाच ॥ धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि सफलं जीवितं मम ॥ कृष्णनिग्रहहेतोर्यन्निष्ठो बहुभिर्नृपैः ॥ २ ॥ दुर्जयस्त्रिषु लोकेषु सुरासु-
रगणैरपि ॥ तस्य निग्रहहेतोर्मावधार्य जयाग्निषम् ॥ ३ ॥ प्रहृष्टे राजसिंहेऽनैरवधार्यो जयो मम ॥ तेषां वाचाभ्युवर्षेण विजयो मे भविष्य-
ति ॥ ४ ॥ कारिष्ये वचनं तेषां नृपसत्तमचोदितम् ॥ पराजयोऽपि राजेन्द्र जयेन सदृशो मम ॥ ५ ॥ अथैव तिथिनिक्षत्रं मुहूर्तं करणं शुभम् ॥
यास्यामि मथुरां राजन्विजेतुं केशवं रणे ॥ ६ ॥

चतुष्पञ्चाशत्तमेय शाल्ववाक्येन तेजिनः ॥ आभ्ययादवनाधीशः कृष्णं जेतुमितीयते ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

॥ ७ ॥ सिद्धादेशाय अवितथाशिषे ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां चतुष्यश्वाशक्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥ ॥६॥ पञ्चपञ्चाशत्तमेथ गरुडप्रपा-
न्तरम् ॥ राजेन्द्रस्याभिषेकश्च वर्ण्येतिमहोत्सवः ॥ १ ॥ विदर्शनगराद्याते मथुरां प्रति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ गमिष्येति सन्निगर्षः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच ॥ एवमाभाष्य राजानं सौभस्य पतिभूजितम् ॥ सत्कृत्य च यथाव्यायं महाहिमणिभूषणैः ॥ ७ ॥ ब्राह्मणेभ्यो ददौ वितं सिद्धा-
देशाय वै नृपः ॥ पुरोहिताय राजेन्द्र प्रददौ बहुशो धनम् ॥ ८ ॥ हुत्वाग्निं विधिवद्वाजा कृतकौतुकमङ्गलः ॥ प्रस्थानं कृतवान्सम्यक् जेतुकामो
जनार्दनम् ॥ ९ ॥ शाल्वोपि भरतश्चेष्ट कृतार्थो हृष्टमानसः ॥ यवनेन्द्रं परिष्वज्य जगाम स्वपुरं नृपः ॥ १० ॥ इति श्रीहरिवंशे कालयवनवाक्यं नाम
चतुष्यञ्चाक्षतमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥ ॥६॥ जनमेजय उवाच ॥ विदुर्भनगराद्याते शक्रतुल्यपराक्रमे ॥ किमर्थं गरुडो नीतः किंच कर्म चकार सः ॥ १ ॥
न चारुरोह भगवान्वैनतेयं महाबलम् ॥ एतन्मे संशयं ब्रह्मन्ब्रूहि तत्त्वं महासुने ॥ २ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ शृणु राजन्पुण्येन कृतं कर्मतिमानु-
षम् ॥ विदुर्भनगरीं गत्वा वैनतेयो महाद्युतिः ॥ ३ ॥ असंप्राप्ते च नगरीं मथुरां मधुसूदने ॥ मनसा चिन्तयामास वैनतेयो महाद्युतिः ॥ ४ ॥ य-
दुक्तं देवदेवेन नृपाणामग्रतः प्रभो ॥ यास्यामि मथुरां रम्यां भोजराजेन पालिताम् ॥ ५ ॥ इति तद्वचनस्यान्ते गमिष्येति विचिन्तयन् ॥ कृताञ्जलि-
पुटः श्रीमाम्नाणिपत्याब्रवीदिदम् ॥ ६ ॥ गरुड उवाच ॥ देव यास्यामि नगरीं रैवतस्य कुञ्जस्थलीम् ॥ रैवतं च गिरिं रम्यं नन्दनप्रतिमं वनम् ॥
॥ ७ ॥ रुक्मिणोद्वासितां रम्यां शैलोदधितटाश्रयाम् ॥ वृक्षशुल्लमलताकीर्णां पुष्परेणुविभूषिताम् ॥ ८ ॥ गजेन्द्रमुजगाकीर्णामृक्षवानरसेविताम् ॥
वराहमहिपाक्रान्तां मृगयूथैरेकशः ॥ ९ ॥ तां समन्तात्समालोक्य वासार्थं ते क्षमा क्षमम् ॥ यदि स्याद्रवतो रम्या प्रशस्ता नगरीति च ॥ कण्ट-
कोद्धरणं कृत्वा आगमिष्ये तवान्तिकम् ॥ १० ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं विज्ञाप्य देवंशं प्राणिपत्य जनार्दनम् ॥ जगाम पतगेन्द्रोपि पश्चिमाभिमुखो
बली ॥ ११ ॥ कृष्णोपि यदुभिस्साई विवेश मथुरां पुरीम् ॥ स्वैरिण्य उग्रसेनश्च नगराश्रय सर्वशः ॥ प्रत्युद्गम्यार्चयन्कृष्णं प्रहृष्टजनसंकुलम् ॥
॥ १२ ॥ जनमेजय उवाच ॥ श्रुत्वाभिषिक्तं राजेन्द्रं बहुभिर्विषुधाधिपैः ॥ किं चकार महाबाहुरुग्रसेनो महीपतिः ॥ १३ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥
श्रुत्वाभिषिक्तं राजेन्द्रं बहुभिः पार्थिवोत्तमैः ॥ इन्द्रेण कृतसंधानं दूतं चित्राङ्गदं कृतम् ॥ १४ ॥

॥ ११ ॥ स्वैरिण्यो नर्तक्यः ॥ १२ ॥ १३ ॥ कृतसंधानं कृताभिर्गन्धि दूतं च चित्राङ्गदं कृत्वेति संबन्धः ॥ १४ ॥

नृपतेः माण्डलिकस्य शतसहस्रं लक्षं दत्तं माण्डलिकेशाय अर्बुदं मन्युमात्रे दशसहस्रम् ॥ १५ ॥ न रिकाः न अपूर्णाः । शङ्खो निधिः यादवरूपेण धनं ददौ ॥ १६ ॥ १७ ॥
चकार नृप इत्युत्प्रेरणान्वयः । तोरणवन्तौ उभयपार्श्वौ यस्य तत् तोरणोभयपार्श्वं पार्श्वत इति प्रथमार्थे तमिः ॥ १८ ॥ १९ ॥ सप्तां सप्तायाम् ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ चन्द-

एकैकं नृपतेर्भागं शतसाहस्रसंमितम् ॥ राजेन्द्रे त्वर्बुदं दत्तं मानवेषु च वै दृश ॥ १५ ॥ ये तत्र समनुप्राप्ता न रिकास्ते गृहं गताः ॥ शङ्खो यादव-
रूपेण प्रददौ हरिचिन्तितम् ॥ १६ ॥ एवं निधिपतिश्चर्यामात्रैरनुमोदितः ॥ इति श्रुत्वात्मिकजनलोकाप्रवृत्तिकारणम् ॥ १७ ॥ चकार महतीं
पूजां देवतायतनेष्वपि ॥ वसुदेवस्य भवने तोरणोभयपार्श्वतः ॥ १८ ॥ नटानां नृत्यगेयानि वाद्यानि च समन्ततः ॥ पताकाध्वजमालाढ्यां कार-
यामास वै नृपः ॥ १९ ॥ कंसराजस्य च सर्भां विचित्रास्वरसुप्रभाम् ॥ पताका विविधाकारा दापयामास भोजराट् ॥ २० ॥ तोरणं गोपुरं चैव सुधापङ्का-
नुलेपनम् ॥ कारयामास राजेन्द्रो राजेन्द्रस्यासनालयम् ॥ २१ ॥ नटानां नृत्यगेयानि वाद्यानि च समन्ततः ॥ पताका वनमालाढ्याः पूर्णकुम्भास्समन्ततः
॥ २२ ॥ राजमार्गेषु राजेन्द्र चन्दनोदकसंचितम् ॥ वस्त्राभरणकं राजा दापयामास भूतले ॥ २३ ॥ धूपं पार्श्वोभये चैव चन्दनगुरुगुलैः ॥ गुडं
सर्जरसं चैव दुह्यमानं ततस्ततः ॥ २४ ॥ वृद्धस्त्रीजनसंघैश्च गायद्भिः स्तुतिमङ्गलम् ॥ अर्घ्यं कृत्वा प्रतिक्षन्ते स्वेषु स्थानेषु योषितः ॥ २५ ॥ एवं कृत्वा
पुरानन्दमुग्रसेनो नराधिपः ॥ वसुदेवगृहं गत्वा प्रियाख्यानं निवेद्य च ॥ २६ ॥ रामेण सह समन्वयं निर्गतो रथमन्तिकम् ॥ तस्मिन्नेवान्तरे राज-
अच्छुद्ध्यानिरभून्महान् ॥ २७ ॥ पाञ्चजन्यस्य निनदं श्रुत्वा मधुरवासिनः ॥ स्त्रियो वृद्धाश्च बालाश्च मृता मागधवन्दिनः ॥ २८ ॥ विनिर्यथुर्महासेना
रामं कृत्वाग्रतो नृप ॥ अर्घ्यं पाद्यं पुरस्कृत्य उग्रसेनेन धीमता ॥ २९ ॥ दृष्टिपन्थानमासाद्य उग्रसेनो महर्षिपतिः ॥ अवतीर्य रथाच्छुभ्रात्पादमा-
गेण चाग्रतः ॥ ३० ॥ दृष्ट्वासीनं रथे रम्ये दिव्यरत्नविभूषितम् ॥ अद्भुत्वाभरणं चैव दिव्यरत्नप्रभायुतम् ॥ ३१ ॥ वनमालोरसं दिव्यं तपन्तमिव
भास्करम् ॥ चामरं व्यजनं छत्रं खगेन्द्रध्वजमुच्छ्रितम् ॥ ३२ ॥ राजलक्षणसंपूर्णमासत्रार्कमिवोज्ज्वलम् ॥ श्रियाभिभूतं देवेशं दुर्निरीक्ष्यतरं हरिम्
॥ ३३ ॥ दृष्ट्वा स राजा राजेन्द्र हर्षगद्गदया गिरा ॥ वभाषे पुण्डरीकाक्षं रामं वलनिपूदनम् ॥ ३४ ॥

नोदकस्य सेचितं मेकं कारयामासेति पूर्वेण संबन्धः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ पुरानन्दं पुरस्यानन्दकरं विधिमित्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥ मधुरं मधुपुरं तद्वासिनः ॥ २८ ॥
उग्रसेनेन सह इति शेषः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ अभिभूतं व्याप्तम् ॥ ३३ ॥ वलनिपूदनं शत्रुमैन्यहननम् ॥ ३४ ॥

त्वं स्यन्दनेन गच्छेयुः कृत्वा वतीर्णो भवत् इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ गत्वा प्राप्य ॥ ३६ ॥ नृपाणिवे देवेन्द्रत्वं दर्शितमिति शेषः । तम् अनुप्रकाशितात्मानं पश्चात्प्रदर्शितस्वरूपमहं स्तोतुमि-
 च्छामीत्यन्वयः ॥ ३७ ॥ हे नृपते, त्वया न युक्तं न युक्तं न युज्यत इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ स्तुतिना स्तुत्या दर्शनमात्रेण स्तुतिर्जातिवैत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ वदतां श्रेष्ठः कृष्णः ॥ ४१ ॥
 ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ स्थानमार्गं शुद्धराजपदेयं राज्यधनंशम् ॥ ४५ ॥ तथा शतसाहस्रिकः लक्षसंमितः वस्त्रादिर्वाजितः केवलकाञ्चनमयः स्वदर्थे स्थापितोऽस्तीति संबन्धः
 रथेन न मया गन्तुं युक्तपूर्वोति चिन्त्य वै ॥ अवतीर्णो महाभाग गच्छ त्वं स्यन्दनेन च ॥ ३५ ॥ विष्णुना छद्मरूपेण गत्वेमां मथुरां पुरीम् ॥ अनुप्रका-
 शितात्मानं देवेन्द्रत्वं नृपाणिवे ॥ ३६ ॥ तमहं स्तोतुमिच्छामि सर्वभावेन केशवम् ॥ प्रत्युवाच महातेजा राजानं कृष्णपूर्वजः ॥ ३७ ॥ न युक्तं नृपते
 स्तोतुं व्रजन्तं देवसत्तमम् ॥ विना स्तोत्रेण संतुष्टस्तव राजन् जनार्दनः ॥ ३८ ॥ तुष्टस्य स्तुतिना किं ते दर्शनेन तव स्तुतिः ॥ राजेन्द्रत्वमुप्राप्य
 आगतस्तव वेश्मनि ॥ ३९ ॥ न त्वया स्तुतवात्राजन् दिव्यैः स्तोत्रैरमानुषैः ॥ एवमाबुवमाणो तौ संप्राप्तौ केशवान्तिकम् ॥ ४० ॥ अर्घ्योद्यतभुजं दृष्ट्वा
 स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥ उवाच वदतां श्रेष्ठ उग्रसेनं नराधिपम् ॥ ४१ ॥ यन्मया चाभिषिक्तस्त्वं मथुरां भवत्विति ॥ न युक्तमन्यथा कर्तुं मथुरा-
 धिपते स्वयम् ॥ ४२ ॥ अर्घ्यमाचमनीयं च पादं चास्मै निवेदितम् ॥ न दातुमर्हसे राजन्नेप मे मनसः प्रियः ॥ ४३ ॥ तवाभिप्रायं विज्ञाय ब्रवीमि
 नृपते वचः ॥ त्वमेव माथुरो राजा नान्यथा कर्तुमर्हसि ॥ ४४ ॥ स्थानभागं च नृपते दास्यामि तव दक्षिणम् ॥ यथा नृपाणां सर्वेषां तथा ते
 स्थापितोऽग्रतः ॥ ४५ ॥ शतसाहस्रिको भागो वस्त्राभरणवाजितः ॥ आरुहस्व रथं शुभ्रं चामीकराविभूषितम् ॥ ४६ ॥ चामरं व्यजनं छत्रं ध्वजं च
 मनुजेश्वर ॥ दिव्याभरणसंयुक्तं मुकुटं भास्करप्रभम् ॥ ४७ ॥ धारयस्व महाभाग पालयस्व पुरीमिमाम् ॥ पुत्रपौत्रैः प्रमुदितो मथुरां परिपालय ॥
 ४८ ॥ जित्त्वारिणसंघांश्च भोजवशं विवर्द्धय ॥ देवदेवाद्यनन्ताय शौरिणे वज्रपाणिना ॥ ४९ ॥ प्रेषितं देवराजेन दिव्याभरणमम्बरम् ॥ माथु-
 राणां च सर्वेषां भागा दीनारका दश ॥ ५० ॥ सूतमाणधवन्दीनामेकस्य सहस्रिकम् ॥ बृद्धस्त्रीजनसंघानां गणिकानां शतं शतम् ॥ ५१ ॥ नृपेण
 सह तिष्ठन्ति विकटुप्रमुखाश्च ये ॥ दशसाहस्रिको भागस्तेषां धात्रा प्रकल्पितः ॥ ५२ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं संपूज्य राजानं माथुराणां
 च ममूखे ॥ कृत्वा सुमहदनुन्दानं मथुरां मधुमुदनः ॥ ५३ ॥

॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ देवाय कान्ताय अनन्ताय शेषाय शौरिणे शूरपुत्राय । सौरिण इति पाठे हल्लिने वज्रपाणिना ॥ ४९ ॥ दिव्याभरणमित्येकत्वं जात्यभिप्रायेण ।
 दीनारः स्वर्णसाहस्रमित्यभिधानोक्तः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ धात्रा इन्द्रेण ॥ ५२ ॥ मथुरां प्रविशति इति शेषः ॥ ५३ ॥

देवा इवाप्तान्नि शेषः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ पूर्वति पूर्वत्वात् ॥ ५८ ॥ मथुरवासिन्यः मथुरावासिन्यः ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ भोजराजाय उग्रसेनाय ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ गुणानां प्रसावः उत्साहः संभवश्च तान् ॥ ६५ ॥ जिह्वास्थेन वाणिन्द्रियेण द्विसाहस्रस्थानेज्जिह्वेयकेनेत्यर्थः । वामुकित्र शेष एव ॥ ६६ ॥

दिव्याभरणमाल्यैश्च दिव्याम्बरविलेपनैः ॥ दीप्यमानस्समन्ताच्च देवा इव त्रिविष्टपे ॥ ५४ ॥ भेरीपटहनादेन गुड्डबुन्दुभिनिःस्वनैः ॥ बृहतेन च नागानां हयानां हेषितेन च ॥ ५५ ॥ सिंहनादेन शूराणां रथनेमिस्वनेन च ॥ तुमुलस्सुमहानासीन्मेघनाद इवाम्बरे ॥ ५६ ॥ वन्दिभिः स्तूयमानं च नमश्चक्रुरपि प्रजाः ॥ दत्त्वा दानमनन्तं च न ययौ विस्मयं हरिः ॥ ५७ ॥ स्वभावोन्नतभावत्वाद्दृष्टपूर्वात्ताधिकम् ॥ अनहंकारभावाच्च विस्मयं न जगाम ह ॥ ५८ ॥ दीप्यमानं स्ववपुषा आयान्तं भारुकरप्रभम् ॥ दृष्ट्वा मथुरवासिन्यो नमश्चक्रुः पदे पदे ॥ ५९ ॥ एष नारायणइश्रीमान्क्षीरार्णवनिकेतनः ॥ नागपथैर्दुस्तृज्य प्राप्तायं मथुरां पुरिम् ॥ ६० ॥ बद्धा बलिं महावीर्यं दुर्जयं त्रिदशैरपि ॥ शक्राय प्रददौ राज्यं त्रैलोक्यं वज्रपाणये ॥ ६१ ॥ हत्वा दैत्यगणान्सर्वान्किंसं च बलिनां वरम् ॥ भोजराजाय मथुरां दत्त्वा केशिनिषूदनः ॥ ६२ ॥ नाभिपित्तस्त्वयं राज्ये न चासीनो नृपासने ॥ राजेन्द्रत्वं च संप्राप्य मथुरामाविशततः ॥ ६३ ॥ एवमन्योन्यसंजल्यं श्रुत्वा पुरनिवासिनाम् ॥ बन्दिमागधसूतानामिदमुचुर्गणाधिपाः ॥ ६४ ॥ किं वा शक्यामहे वक्तुं गुणानां ते गुणोदये ॥ मानुषैर्गकाजिह्वेन प्रभावोत्साहसंभवान् ॥ ६५ ॥ स तत्र भोगी नागेन्द्रः कदाचिदेव बुद्धिमान् ॥ द्विसाहस्रेण जिह्वेन वासुकिः कथयिष्यति ॥ ६६ ॥ कित्वद्रुतमिदं लोके मानवेन्द्रेषु भूतले ॥ न भूतं न भविष्यं च शक्रादासनमागतम् ॥ ६७ ॥ सभावतरणं चैव कलशैरागतं स्वयम् ॥ न श्रुतं न च दृष्टं वा तेन मन्यामहेदुतम् ॥ ६८ ॥ धन्या देवी महाभागा देवकी योषितां वरा ॥ भवन्तं त्रिदशश्रेष्ठ धृत्वा गेभैर्ण केशवम् ॥ ६९ ॥ कृष्णं पद्मपलाङ्गाक्षं श्रीपुञ्जममरार्चितम् ॥ नेत्राभ्यां स्नेहपूर्णभ्यां वीक्षते मुखपङ्कजम् ॥ ७० ॥ इति संजल्पमानानां शृण्वन्तौ पृथगीरितम् ॥ उग्रसेनं पुरस्सृत्य भ्रातरौ रामकेशवौ ॥ ७१ ॥ प्राकारद्वारि संप्रातावर्चयामास वै तदा ॥ अर्घ्यमानचमनं दत्त्वा पादं पादौ चित्रवीत् ॥ ७२ ॥ उग्रसेनस्ततो धीमान्केशवस्य रथाग्रतः ॥ प्रणम्य शिरसा कृष्णं गजमारुह्य वीर्यवान् ॥ धनवतोयथोरण वर्षर्ष कनकाम्बुभिः ॥ ७३ ॥

॥ ६७ ॥ कलशैः कर्तृभिः ॥ ६८ ॥ धन्यामदिति शेषः ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥

मथुराधिपतिः उग्रसेनः ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ मथुरेशस्य तव ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ उवाच कृष्णः ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥

धनौर्वैष्वर्षमाणस्तु संप्राप्तः पितृवेदमनि ॥ मथुराधिपतिश्श्रीमानुवाच मधुसूदनम् ॥ ७४ ॥ राजेन्द्रत्वमनुप्राप्य युक्तं मे नृपवेदमनि ॥ स्थापितुं देवराजेन दत्तं सिंहासनं प्रभो ॥ ७५ ॥ नेष्यामि मथुरेशस्य सभां भुजबलार्जिताम् ॥ प्रसादयिष्ये भगवन्न कोपं कर्तुमर्हसि ॥ ७६ ॥ देवकी वसु-
देवश्च रोहिणी च विशांपते ॥ न किंचित्कारणे शक्ता हर्षकुमविमोहिता ॥ ७७ ॥ कंसमाता ततो राजन्नर्चयामास केशवम् ॥ नानादिग्देशजनितं कंसेनोपार्जितं धनम् ॥ ७८ ॥ देशकालं समालोक्य पादयुग्मे न्यवेदयत् ॥ उग्रसेनं समाहूय उवाच शृक्षण्या गिरा ॥ ७९ ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥
न चाहं मथुराकाङ्क्षी न मया वित्तकाङ्क्षया ॥ यातितस्तव पुत्रोऽयं कालेन निधनं गतः ॥ ८० ॥ यजस्व विविधान्यज्ञानददस्व विपुलं धनम् ॥ जयस्व रिपुसैन्यानि मम बाहुबलाश्रयात् ॥ ८१ ॥ त्यजस्व मनसस्तापं कंसनाशोद्भवं भयम् ॥ नयस्व वित्तनिचयं मया दत्तं पुनस्तव ॥ ८२ ॥
इति प्राश्वास्य राजानं कृष्णस्तु हलिना सह ॥ प्रविवेश ततश्श्रीमान्मातापित्रोरथान्तिकम् ॥ ८३ ॥ आनन्दपरिपूर्णाभ्यां हृदयाभ्यां महाबलौ ॥ पितृमात्रोस्तु पादान्वै नमश्चक्रतुरानतौ ॥ ८४ ॥ तस्मिन्सुहृते नगरी मथुरा तु वभूव सा ॥ स्वर्गलोकं परित्यज्यावर्तीणैवामरावती ॥ ८५ ॥ वसुदेव-
स्य भवनं समीक्ष्य पुरवासिनः ॥ मनसा चिन्तयामासुर्द्वेलोकं न भूतलम् ॥ ८६ ॥ विमृज्य मथुरेशं तु महिषिसहितं तदा ॥ भवनं वसुदेवस्य प्रवि-
श्य बलकेशवौ ॥ ८७ ॥ न्यस्तशस्त्राबुभौ वीरौ स्वर्गहं स्वैरचारिणौ ॥ ततः कृताह्निकौ भूत्वा सुखासीनौ कथान्तरे ॥ ८८ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु
महोत्पातो बभूव ह ॥ बभ्रमुश्च घनाकाशे चेलुश्च भुवि पर्वताः ॥ ८९ ॥ समुद्राः क्षुभितास्सर्वे विभ्रान्तौ भोगिनां वरः ॥ कम्पिता यादवास्सर्वे
न्युब्बाश्च पतिता भुवि ॥ ९० ॥ तौ तान्निपतितान्दृष्ट्वा रामकृष्णौ तु निश्चलौ ॥ महता पक्षवातेन विज्ञातौ पतगोत्तमम् ॥ ९१ ॥ दृदर्शं समनुप्राप्तं
दिव्यस्त्रगनुलेपनम् ॥ प्रणम्य शिरसा ताभ्यां सौम्यरूपी कृतासनः ॥ ९२ ॥ तं दृष्ट्वा समनुप्राप्तं सचिवं साम्परायिकम् ॥ धृतिमन्तं गरुडमन्तमु-
वाच बलिमुद्दनः ॥ ९३ ॥ स्वागतं खेचरश्चेष्ट मुग्धसेनारिमर्दन ॥ विनताहृदयानन्द स्वर्गतं केशवप्रिय ॥ ९४ ॥

॥ ८७ ॥ ८८ ॥ घना आकाशे इत्यत्र संधिरार्षः ॥ ८९ ॥ ९० ॥ विज्ञातौ ज्ञातवन्तौ ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ असौ जरासन्धः कालयवतो वा ॥ १८ ॥ १९ ॥ १०० ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ ११० ॥ सुसम्यो सुतरां

तमुवाच ततः कृष्णः स्थितं देवमिवापरम् ॥ तुल्यसामर्थ्या वाचा आसीनं विनतात्मजम् ॥ १५ ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ यास्यामः पतगश्चेष्ट भोज्यान्त-पुरं महतीं तत्र गत्वा सुखासीना मन्त्रायामो मनोनुगम् ॥ १६ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ प्रविष्टौ तौ महावीर्यौ बलदेवजनादौ ॥ वैनतेयतृतीयौ च शुङ्घं मन्त्रमथब्रुवन् ॥ १७ ॥ अवध्योसौ कृतोस्माकं सुमहच्च रिपोर्बलम् ॥ वृत्तस्मै न्येन महता महाद्भिश्च नराधिपैः ॥ १८ ॥ बहुलानि च सैन्यानि हन्तुं वर्षशतैरपि ॥ न शक्यामः क्षयं कर्तुं जरासंधस्य वाहिनिम् ॥ १९ ॥ अतोऽर्थं वैनतेय त्वां ब्रवीमि मथुरां पुरीम् ॥ वसतोरावयोऽश्त्रयो न भवेदिति मे मतिः ॥ १०० ॥ गरुड उवाच ॥ देवदेवं नमस्कृत्य गतोऽहं भवतोन्तिकात् ॥ वासाथर्माक्षिणुं भूमिं तव देव कुशस्थलीम् ॥ १ ॥ गत्वाहं खे समास्थाय समन्तादवलोक्य ताम् ॥ दृष्ट्वाहं विबुधश्चेष्ट पुरीं लक्षणयूजिताम् ॥ २ ॥ सागरान्नृपविपुलां प्रागुदकप्रवशीतलाम् ॥ सर्वतोऽधिमथ्यस्थामभेदां त्रिदशैरपि ॥ ३ ॥ सर्वज्ञाकरवतीं सर्वकामफलद्रुमाम् ॥ सर्वतुङ्गसुमाकीर्णां सर्वतस्सुमनोहराम् ॥ ४ ॥ सर्वश्रमाधिवासां च सर्वकामगुणैर्युताम् ॥ नरनारिसमाकीर्णां नित्यामोदविवर्द्धिनीम् ॥ ५ ॥ प्राकारपरिखोपतां गोपुराह्वालमालिनीम् ॥ विचित्रचत्वरथां विपुलद्वारोत्तराणाम् ॥ ६ ॥ यन्त्रार्गलविचित्राढ्यां हेमप्राकारशोभिताम् ॥ नरनागाश्वकलिलां रथसैन्यसमाकुलाम् ॥ ७ ॥ नानादिदेशजाकीर्णां दिव्यपुष्पफलद्रुमाम् ॥ पताकाध्वजमालाढ्यां महाभवनशालिनीम् ॥ ८ ॥ भीषणीं रिपुसंचानां मित्राणां हर्षवर्द्धिनीम् ॥ मनुजेन्द्राधिवासेभ्यो विशिष्टां नगरोत्तमाम् ॥ ९ ॥ रैवंतं च गिरिश्रेष्ठं कुरु देव सुरालयम् ॥ नन्दनप्रतिमं दिव्यं पुरद्वारस्य भूषणम् ॥ ११० ॥ कारयस्वाधिवासं च तत्र गत्वा सुरोत्तम ॥ कुमारिणां प्रचारश्च सुरमण्यो भविष्यति ॥ ११ ॥ नाम्ना द्वारवतीं ज्ञेया त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥ भविष्यति पुरीरम्या शक्रस्यैवामरावती ॥ १२ ॥ यदि स्यात्संवृतां भूमिं प्रदास्यति महोदधिः ॥ यथेष्टं विविधं कर्म विश्वकर्मा करिष्यति ॥ १३ ॥ मणिमुक्ताप्रवालाभिर्वज्रवैदूर्यसम्पन्नैः ॥ दिव्यैरभिप्राययुतैर्दिव्यरत्नैस्त्रिलोकजैः ॥ १४ ॥ दिव्यस्तम्भशतकीर्णान्स्वर्गं देवसभोपमानम् ॥ जाम्बूनदमयाञ्जुश्रा-सर्वरत्नविभूषिताम् ॥ १५ ॥ दिव्यध्वजपताकाढ्यान्देवगन्धर्वपालिताम् ॥ चन्द्रसूर्यप्रतीकाशान्प्रासादान्कारय प्रभो ॥ १६ ॥

रमणीयः ॥ ११ ॥ १२ ॥ यदि महोदयिर्भूमिं दास्यति तर्हि उत्कृणा पुरी स्यादिति योजना ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ १२० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥ ॥ ६४ ॥

वैशम्पायन उवाच ॥ एवं कृत्वा तु संकल्पं वैनतेयोऽथ केशवम् ॥ प्रणम्य शिरसा ताभ्यां निषसाद कृतासनः ॥ १७ ॥ कृष्णोऽपि रामसहितो विचि-
न्य हितमारितम् ॥ प्रकाशं कर्तुं कामौ तौ विमृज्य विनतात्मजम् ॥ १८ ॥ सत्कृत्य विधिवद्भजन्महादेवरभूषणैः ॥ मोदते सुखिनौ तत्र सुरलोकं
यथामरौ ॥ १९ ॥ तस्य तद्भवनं श्रुत्वा भोजराजो महायशः ॥ कृष्णं स्नेहेन विस्मय्य बभूवे वचनामृतम् ॥ १२० ॥ कृष्ण कृष्ण महाबाहो यदूनां
नन्दिवर्द्धन ॥ श्रूयतां वचनं त्वाद्य वक्ष्यामि रिपुसूदन ॥ २१ ॥ त्वया विहीनास्सर्वे स्म न शक्तास्तुखमासितुम् ॥ पुरेस्मिन्निषयान्ते वा पति-
हीना इव स्त्रियः ॥ २२ ॥ त्वत्सनाथा वयं तां त्वद्बाहुबलमाश्रिताः ॥ विभीमो न नरेन्द्राणां सेन्द्राणामपि मानद ॥ २३ ॥ विजयाय यदुश्रेष्ठ य-
त्र यत्र गमिष्यसि ॥ तत्र त्वं सहितोऽस्माभिर्गच्छेथा यादवर्षभ ॥ २४ ॥ तस्य राज्ञो वचःश्रुत्वा सास्मितं देवकसुतः ॥ यथेष्टं भवतामद्य तथा क-
र्तौस्म्यसंशयम् ॥ २५ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि मन्त्रोदाहरणे रुक्मिणस्त्रियवरे राजेन्द्राभिषेचनसमाप्तिर्नाम पञ्चपञ्चाश-
तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ कस्यचित्पथ कालस्य सभ्यांस्तान्यदुसंसदि ॥ बभूवे पुण्डरीकाक्षो हेतुमद्रक्ष्यमुत्तमम् ॥ १ ॥ या-
दवानामियं भूमिर्मथुरा राष्ट्रमालिनी ॥ वयं चैवेह संभूता व्रजे च परिवर्द्धिताः ॥ २ ॥ तदिदानीं गतं दुःखं शत्रवश्च पराजिताः ॥ नृपेषु जनितं वैरं
जरासधेन विग्रहः ॥ ३ ॥ बाहनानि च नस्सन्ति पादांस्तं चाप्यनन्तकम् ॥ रत्नानि च विचित्राणि मित्राणि च बहूनि च ॥ ४ ॥ इयं च माथुरी भू-
मिरल्पा गम्या परस्य तु ॥ वृद्धिश्चैव परास्माकं बलतो मित्रतस्तथा ॥ ५ ॥ कुमारकोटयो याश्चमाः पदार्तानि गणाश्च ये ॥ एषामपीह वसतां
संमर्दमुपलक्षये ॥ ६ ॥ अत्र नो रोचते मह्यं निवासो यदुपुङ्गवाः ॥ पुरीं निवेशयिष्यामि मम तत्क्षन्तुमर्हथ ॥ ७ ॥ एतद्वदुत्तमं वो ममाभि-
प्रायजं वचः ॥ भवाय भवतां काले यदुक्तं यदुसंसदि ॥ ८ ॥ तमूचुर्योदवास्सर्वे हृष्टेन मनसा तदा ॥ साध्यतां यदभिप्रेतं जनस्यास्य भवाय
वै ॥ ९ ॥ ततस्समन्त्रायामासुवृण्णयो मन्त्रमुत्तमम् ॥ अवध्योसौ कृतोऽस्माकं सुमहच्च रिपोर्वलम् ॥ १० ॥ कृतस्सैन्यक्षयश्चापि महानिह नरा-
धिपैः ॥ बहुलानि च सैन्यानि हन्तुं वर्षशतैरपि ॥ न शक्यामो ह्यतस्तेषामपयानेभवन्मतः ॥ ११ ॥

षट्पञ्चाशत्तमोऽध्याये द्वावतिविश्रया ॥ हेतुमद्रुच आताप्य मथुराचलनं हरः ॥ १ ॥ कस्यचिदिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

राजा जरांश्वः सकलययनः कालययनं महिनः ॥ १० ॥ इदम् अश्वं योषां विद्याद्विषयोक्तम् अपयानं प्रतिविद्धं शर्णाचक्रः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥
सूतैः प्लुतैः आज्ञासाक्षादुल्लसद्भिः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

तस्मिंश्चैवान्तरे राजा सकलययनस्तदा ॥ मय्येन तद्विद्येनैव मथुरासमुपगमत् ॥ १२ ॥ ततो जरांश्ववले दुर्निवार्यमभूत्तदा ॥ ते कालययनं
चैव श्रुत्वेदं प्रतिपेदिरे ॥ १३ ॥ केशवः पुनरवाह यादवात्मन्त्यमंगः ॥ अत्रैतं द्वियमः पुण्यां नित्यामम्बवलातुगाः ॥ १४ ॥ ततो निश्चक्रमुः सर्वे
यादवाः कृष्णशासनात् ॥ ओवा इव समुद्रस्य वल्यधप्रतिनादिनाः ॥ १५ ॥ मंगश्च ते कलत्राणि वसुदेवपुरोगमाः ॥ सुमन्त्रद्वयैर्मते रथैश्च द-
शितैः ॥ १६ ॥ आहत्य दुन्दुर्भासवै स्वजनज्ञानिचान्धवाः ॥ नियययुर्दक्षः सर्वे मथुरामपहाय वै ॥ १७ ॥ म्यन्दनः काञ्चनापीडमत्तैश्च वरवारणैः ॥
सूतैः प्लुतैश्च तुरगैः कशापाणिप्रणोदितैः ॥ १८ ॥ स्यानि स्नानि नद्याग्राणि सोभयन्तः प्रकर्षणः ॥ ग्रन्थकृमुखा ययुर्दद्या वृजयो भरतर्षभ ॥ १९ ॥
ततो मुख्यतमास्सवै यादवा रणकोविदाः ॥ अनीकाग्राणि कर्षणो नापुनरुपुरोगमाः ॥ २० ॥ ते स्म नानालनाचित्रं नालिकेरवनपुनम् ॥ कीर्णं
नागवलैः काननं केतकीखण्डमण्डितम् ॥ २१ ॥ नालपुत्रागवक्रुलद्राक्षसकनं कञ्चित ॥ अन्नपं सिन्धुराजस्य प्रपेत्यदुपुङ्गवाः ॥ २२ ॥ ते तत्र
रमणीयेषु विषयेषु सुखप्रियाः ॥ मुमुदुर्यादवास्सर्वे देवास्त्वगमता इव ॥ २३ ॥ पुरवास्तु विचिन्वन्तः कृष्णस्तु परवारहा ॥ दृदशे विपुलं देशं
सागरेणोपशोभितम् ॥ २४ ॥ वाहनानां हितं चैव सिकतानाम्प्रमुत्तिकम् ॥ पुरलक्ष्णसंपन्नं कृतास्पदमिव त्रिधा ॥ २५ ॥ सागरानिलसंवातं साग-
राखुनिपवितम् ॥ विषयं सिन्धुराजस्य शोभितं पुरलक्ष्णैः ॥ २६ ॥ तत्र रेतको नाम पर्वतो नातिदूरतः ॥ मन्दरोदाराशिखरस्सर्वतोभिविराजते
॥ २७ ॥ तत्रैकलव्यसंवासो द्रोणेनाध्युपितश्चिरम् ॥ प्रभूतपुरुरोपेतस्सर्गस्त्वस्माकुलः ॥ २८ ॥ विहारभूमिस्तत्रैव तस्य राज्ञस्सुनिर्मिता ॥ नाम्ना
द्वारवती नाम स्वायताष्टापदोपमा ॥ २९ ॥ केशवेन मतिस्तत्र पुर्यथै विनिवेशिता ॥ निवेशं तत्र सेनानां रोचयन्ति स्म यादवाः ॥ ३० ॥ ते
रक्तमूर्धदिवसे तत्र यादवपुङ्गवाः ॥ सेनापालाश्च संचक्रुस्त्वान्धारनिवेशनम् ॥ ३१ ॥ ध्रुवाय तत्र न्यवसत्केशवस्सह यादवैः ॥ देशे
पुरनिवेशाय स यदुप्रसरो विभुः ॥ ३२ ॥

॥ २८ ॥ अष्टापदोपमा शारिकाफलतुल्या दीर्घचतुरस्रद्वयसंन्यवतीत्यर्थः ॥ २९ ॥ मतिः इच्छा ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

वास्तूनि गृहाणि निर्ममे विभक्तवान् मनसा संकल्पमात्रेण ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां पट्यश्वात्मोऽध्यायः ॥ ५६ ॥ रागाश्चाशनेमे-
 स्मिन्मुचुकुन्ददृशा हरिः ॥ यवं धातयामास मानयन् शंकरं वरम् ॥ १ ॥ भगवदिति ॥ १ ॥ परित्यज्य गत इत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ दारान्विदमानानपि न
 तस्यास्तु विधिवन्नाम वास्तूनि च गदाग्रजः ॥ निर्ममे पुरुषश्रेष्ठो मनसा यादवोत्तमः ॥ ३३ ॥ एवं द्रासवतीं चैव पुरीं प्राप्य सवान्धवाः ॥ सुखिनो
 न्यवसत्राजस्वर्गे देवगणा इव ॥ ३४ ॥ कृष्णोपि कालयवनं ज्ञात्वा केशिनिषूदनः ॥ जरासंधभयाच्चैव पुरीं द्वावतीं ययौ ॥ ३५ ॥ इति श्रीमहाभा-
 रते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि द्वावतीप्रयाणं नाम पट्यश्वाशतस्रोऽध्यायः ॥ ५६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ जनमेजय उवाच ॥ भगवन्ध्येतुमिच्छा-
 मि विस्तरेण महात्मनः ॥ चरितं वासुदेवस्य यदुश्रेष्ठस्य धीमतः ॥ १ ॥ किमर्थं च पारित्यज्य मथुरां मधुसूदनः ॥ गच्छेद्दशस्य फकुदं धाम ल-
 क्ष्म्याश्च केवलम् ॥ २ ॥ शृङ्गं पृथिव्यास्त्वालक्ष्यं प्रभूतधनधान्यवत् ॥ आर्योऽख्यजलशूयिष्ठमयिष्ठानवरोत्तमम् ॥ ३ ॥ अशुद्धैव दशाहंस्तत्का-
 न्द्रिजसत्तम ॥ स कालयवनश्चापि कृष्णे किं प्रत्यपद्यत ॥ द्वावतीं च समासाद्य वारिधुर्गं जनार्दनः ॥ किं चकार भवान्नुभूद्व्यायोगी महातपाः ॥
 ५ ॥ किंवीर्यः कालयवनः केन जातश्च वीरवान् ॥ यमसद्वं समालक्ष्य व्यपयातो जनार्दनः ॥ ६ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ कृष्णानामन्धवानां
 च गुरुगोर्गो महामनाः ॥ ब्रह्मचारी पुरा भूत्वा न स्म दारात्स विन्दति ॥ ७ ॥ तथाहि वर्तमानं तपूधरे तसमव्ययम् ॥ इयातो भिक्षुस्तवागार्यमपु-
 मानिति राजनि ॥ ८ ॥ सोमिदंशस्तस्तदा राजन्नगरे त्वजितं जये ॥ अलिप्तस्तु स्त्रियं चैव तपस्तेप सुदारुणम् ॥ ९ ॥ ततो द्वावतीवर्षाणि साय-
 श्रूर्णमभक्षयत् ॥ आराधयन्महादेवमचित्त्यं शूलपाणिनम् ॥ १० ॥ रुद्रस्तस्मै वरं प्रादत्तसमर्थं शुधिं निग्रहे ॥ वृष्णीनामन्धवानां च सर्वतेजोमयं
 सुतम् ॥ ११ ॥ ततश्शुश्राव तं राजा यवनाधिपतिर्वरम् ॥ पुत्रप्रसवजं देवादपुत्रः पुत्रकामिता ॥ १२ ॥ स नृपस्तमुपानाय्य सान्त्वयित्वा द्विजेत-
 मम् ॥ तं घोषमध्ये यवनां गोपस्त्रीषु समासृजत् ॥ १३ ॥ गोपालं त्वप्सरास्तत्र गोपस्त्रीवेषधारिणं ॥ धारयामास गार्ग्यस्य गर्भं दुर्द्वरमच्युतम् ॥
 १४ ॥ मानुष्यां गार्ग्यभार्यायां नियोगाच्छूलपाणिनः ॥ स कालयवनो नाम जज्ञे शूरां महाबलः ॥ १५ ॥

विन्दति नाभ्यगच्छत् ॥ ७ ॥ राजनि राजसमायाम् ॥ ८ ॥ अलिप्तम् अनिच्छन् कोपेन ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ पुत्रस्य कामिता कामयिता ॥ १२ ॥ तं गार्ग्यम् उपानाय्य
 स्वगृहमानाय्य ॥ १३ ॥ १४ ॥ मानुष्यां मानुषीरूपायामप्सरसि भार्यायां आश्रावद्वर्तमानायाम् ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ अक्षमर्षिर्वाति बहुवे द्योतनः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥

अपुत्रस्यथ राज्ञस्तु ववृधन्तःपुरे शिशुः ॥ तस्मिन्प्रपन्नं गजन्म कालयाज्ञो नृपः ॥ १६ ॥ युद्धाभिकामो नृपतिः पर्यप्रच्यद्विजोत्तमाच्च ॥
वृष्ण्यथशकुलं तस्य नारदेन निर्वोदिनम् ॥ १७ ॥ ज्ञानां तु परमार्थं तद्वद्वत्तु ततः ॥ उपपन्नं नवन्वी नरेन यवनेषु तस्य ॥ १८ ॥ तत्
क्षो हि यदा राजा यवनानां महाबलः ॥ तत एवं वृषा भृच्छर्मिन्ने स मुद्रा कृत्वा ॥ १९ ॥ अक्षान्नुपाण दग्धा पापद्वारशुद्ध्याः समाः ॥ यत्
वद्वत्तश्चान्ये म्लेच्छा हेमयतास्तथा ॥ २० ॥ स तैः परिकृतो राजाः अक्षान्नुपाण ॥ २१ ॥ अक्षान्नुपाण दग्धा पापद्वारशुद्ध्याः समाः ॥ यत्
सरोद्गणामुतैरबुद्धैरपि ॥ प्रथिर्वा कल्पयामास सन्धेय गन्ता कृतः ॥ २२ ॥ इत्युक्तं तस्मिन्नुपाण दग्धा पापद्वारशुद्ध्याः समाः ॥ यत्
समुजे नदीम् ॥ २३ ॥ अक्षान्नुपाण दग्धा पापद्वारशुद्ध्याः समाः ॥ यत्
न्यकाग्रणीः ॥ वासुदेवस्मानय्य ज्ञातीनिदुवाच ह ॥ २४ ॥ इदं मुद्रितं पारं वृष्ण्यथशकुलं यत् ॥ अक्षान्नुपाण दग्धा पापद्वारशुद्ध्याः समाः ॥ यत्
किनः ॥ २५ ॥ सामादयोभ्युपायाश्च विहितान्तरन्य सर्वशः ॥ २६ ॥ अक्षान्नुपाण दग्धा पापद्वारशुद्ध्याः समाः ॥ यत्
मे ॥ एतावति च वक्तव्यं सामेव परमं मतम् ॥ २७ ॥ यत्सामेव च ते ता विन्यस्य न भृष्यते ॥ तथान्ये प्रथिर्वापाण दग्धा पापद्वारशुद्ध्याः समाः ॥ यत्
॥ २८ ॥ केचित्कंसवधाच्चापि विरक्तास्तद्वता नृपाः ॥ समाश्चान्य अक्षान्नुपाण दग्धा पापद्वारशुद्ध्याः समाः ॥ यत्
नृपैः ॥ वद्वितुं नैव शक्याम पुरेस्मिन्निति केशवः ॥ २९ ॥ अपथां भर्षि कृत्या दूतं तस्मै ससर्ज ह ॥ ततः कुल्ये महासर्प भिन्नाअनययोपमम्
॥ ३० ॥ घोरमाशीविपं कृष्णं कृष्णः प्रक्षेपयत्तदा ॥ ततस्तं मुद्रयिष्य ॥ ३१ ॥ निदर्शनार्थं धावित्वो योययामास तं नृपम् ॥
स दूतः कालयवने दर्शयामास तं घटम् ॥ ३२ ॥ कालसर्पोपमः कृष्ण इत्युक्त्वा भरतर्षभ ॥ तत्कालयवने बुद्ध्वा प्रारान यादौः कृतम् ॥ ३३ ॥
पिपीलिकानां चण्डानां पूरयामास तं घटम् ॥ स सर्पो बहुभिरसीक्षैरक्षैर्वस्तैः पिपीलिकैः ॥ ३४ ॥ भक्षयमाणः किलङ्गेषु भस्मभूतभवत्तदा ॥
तं मुद्रयित्वा तु घटं तथैव यवनाधिपः ॥ प्रेपयामास कृष्णाय बाहुल्यमुपवर्णयन् ॥ ३५ ॥ वासुदेवस्तु तं दृष्ट्वा योगं विहतमात्मनः ॥ उत्सृज्य
मथुरामाशु द्वारकामभिजग्मिवान् ॥ ३६ ॥

॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥

॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥
 वैरयन्तं विधित्सन्तु वासुदेवो महायज्ञः ॥ निवेद्य द्वारकां राजन्वृणीनाथास्य चैव ह ॥ ३९ ॥ पदातिः पुरुषव्याघ्रो बाहुप्रहरणस्तदा ॥ आज-
 गाम महावीर्यो मथुरां मधुसूदनः ॥ ४० ॥ तं दृष्ट्वा निरर्थो हृष्टस्स कालयवनो रषा ॥ प्रेक्षापूर्वं च कृष्णोपि निश्चक्रे महाबलः ॥ ४१ ॥ अथा-
 न्वगच्छद्गोविन्दं जिष्टधुर्यवनेश्वरः ॥ नचैनमशक्रद्राग्रहीतुं योगधर्मिणम् ॥ ४२ ॥ मान्धातुस्तु सुतो राजा मुचुकुन्दो महायज्ञः ॥ पुरा देवा-
 सुरे युद्धे कृतकर्मा महाबलः ॥ ४३ ॥ वरेण च्छन्दितो देवैर्विद्रामेव गृहीतवान् ॥ श्रान्तस्य तस्य वागेवं तदा प्रादुरभूत्किल ॥ ४४ ॥ प्रसुप्तं बोध-
 येद्यो मां तं दहेयमहं सुराः ॥ चक्षुषा क्रोधदीप्तेन एवमाह पुनः पुनः ॥ ४५ ॥ एवमस्त्विति तं शक उवाच त्रिदशैस्सह ॥ स सुरैरभ्यनुज्ञात अ-
 द्विराजमुपागमत् ॥ ४६ ॥ स पर्वतगुहां कांचित्प्रविश्य श्रमकार्क्षितः ॥ सुषाप कालमेतं वै यावत्कृष्णस्य दर्शनम् ॥ ४७ ॥ तत्सर्वं वासुदेवाय ना-
 रदेन निवेदितम् ॥ वरदानं च देवैरभ्यस्तेजस्तस्य च भूपते ॥ ४८ ॥ कृष्णोनुगम्यमानश्च तेन म्लेच्छेन शत्रुणा ॥ तां गुहां मुचुकुन्दस्य प्रविवेश
 विनीतवत् ॥ ४९ ॥ शिरःस्थाने तु राजर्षैर्मुचुकुन्दस्य केशवः ॥ संदर्शनपथं त्यक्त्वा तस्थौ बुद्धिमतां वरः ॥ ५० ॥ अनुप्रविश्य यवनो ददर्श
 पृथिवीपतिम् ॥ स तं सुप्तं कृतान्ताभमाससाद मुहुर्मतिः ॥ ५१ ॥ वासुदेवं तु तं मत्वा घट्टयामास पार्थिवम् ॥ पादेनात्मविनाशाय शूलभः पावकं
 यथा ॥ ५२ ॥ मुचुकुन्दस्तु राजर्षिः पादस्पर्शप्रबोधितः ॥ निद्राच्छेदेन क्रुक्रोध पादस्पर्शेन तेन च ॥ ५३ ॥ संस्मृत्य स वरं शक्रादेवैक्षत तम-
 प्रतः ॥ स हृष्टमात्रः क्रोधेन संप्रजज्वाल सर्वशः ॥ ५४ ॥ दृढाह पावकस्तं तु शुष्कं वृक्षमिवाशनिः ॥ क्षणेन कालयवनं नेत्रतेजोविनिर्गतिः ॥ ५५ ॥
 तं वासुदेवश्चैव तं चिरसुप्तं नराधिपम् ॥ कृतकार्यैर्ब्रवीद्धीमानिदं वचनमुत्तमम् ॥ ५६ ॥ राजंश्चिरप्रसुप्तोसि कथितो नारदेन मे ॥ कृतं मे शुभह-
 त्कार्यं स्वस्ति तेस्तु व्रजाम्यहम् ॥ ५७ ॥ वासुदेवमुपालभ्य राजा हसं प्रमाणतः ॥ परिष्कृतं गुगं मेने कालेन महता तदा ॥ ५८ ॥ उवाच राजा
 गोविन्दं को भवान्किमिहागतः ॥ कश्च कालः प्रसुप्तस्य यदि जानासि कथ्यताम् ॥ ५९ ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ सोमवंशोद्भवो राजा ययातिर्नाम
 नाहुपः ॥ तस्य पुत्रो यदुज्यैष्ठ्यश्चत्वारोऽन्ये यवीयसः ॥ ६० ॥ यदुवंशात्समुत्पन्नं वसुदेवात्मजं विभो ॥ वासुदेवं विजानीहि नृपते त्वामिहागतम् ॥
 ॥ ६१ ॥ त्रेतायुगे प्रसुप्तोसि विदितो मेसि नारदात् ॥ इदं कालियुगं विद्धि किमन्यत्करवाणि ते ॥ ६२ ॥
 ॥ ५९ ॥ चत्वारः तुर्वसुर्दुर्हनुः पुरुरिति । यवीयसो यवीयांसः ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

॥ १२ ॥ स्थपतीन् वास्तुकर्मज्ञान् सूत्रधारान् ॥ १३ ॥ संस्कारान् कटकबुद्धासनावदाराधादीन् ॥ १५ ॥ ब्रह्मादीनां, द्वारे पितामहं विद्यादित्यादिशास्त्रोक्तानां गृहबलिदेवतानाम् ॥ १६ ॥ चतुर्देवानांति षोढे देवाः शुद्धाश्चादयस्तदन्ति तांश्च तत्तत्स्थापनपूर्वकं पूजयेदित्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ सूत्रहस्तास्ततो मानं चकुर्यादवसत्तमाः ॥ पुण्येहानि महाराज द्विजातीनिभिपूज्य च ॥ १२ ॥ वास्तुदेवतकर्माणि विधिना कारयन्ति च ॥ स्थपती-
नथ गोविन्दस्तत्रोवाच महामतिः ॥ १३ ॥ अस्मदर्थे सुविहितं क्रियतामत्र मन्दिरम् ॥ विविरुचत्वरपथं सुनिविष्टेष्टदेवतम् ॥ १४ ॥ ते तथेति
महाबाहुमुखत्वा स्थपतयस्तदा ॥ दुर्गकर्माणि संस्कारानुपकल्प्य यथाविधि ॥ १५ ॥ यथान्यायं निर्दिष्टे दुर्गाण्ययतनानि च ॥ स्थानानि निद-
शुश्चात्र ब्रह्मादीनां यथाक्रमम् ॥ १६ ॥ अपामयेसुरेशस्य दपदोलूखलस्य च ॥ चातुर्देवानि चत्वारि द्वाराणि निदधुश्च ते ॥ १७ ॥ शुद्धाक्षमैन्द्र-
भञ्जटं पुष्पदन्तं तथैव च ॥ तेषु वेदमसु युक्तेषु यादवेषु महात्मसु ॥ १८ ॥ पुर्याः क्षिप्रं निवेशार्थं चिन्तयामास माधवः ॥ तस्य देवान्यिता बुद्धि-
र्विमलाक्षिप्रकारिणी ॥ १९ ॥ पुर्याः प्रियकरी सा वै यदूनामभिवाद्भिनी ॥ शिलिगमुख्यस्तु देवानां प्रजापतिसुतः प्रभुः ॥ २० ॥ विश्वकर्मा स्वमत्या
वै पुरीं संस्थापयिष्यति ॥ मनसा समनुध्याय तस्यागमनकारणात् ॥ त्रिदशाभिमुखः कृष्णो विविक्ते समपद्यत ॥ २१ ॥ तस्मिन्नेव ततः काले
शिल्याचार्यो महामतिः ॥ विश्वकर्मा सुरश्रेष्ठः कृष्णस्य प्रमुखे स्थितः ॥ २२ ॥ विश्वकर्मावाच ॥ शूक्रेण प्रेषितः क्षिप्रं तव विष्णो घृतव्रत ॥ किं-
करस्ममनुप्राप्तश्शाधि मां किं करोमि ते ॥ २३ ॥ यथासौ देवदेवो मे शंकरश्च यथाव्ययः ॥ तथा त्वं देवमान्यो मे विशेषो नास्ति वः प्रभो ॥ २४ ॥
त्रैलोक्यज्ञापिकां वाचमुत्सृजस्व महाभुज ॥ एपोस्मि परिदृष्टार्थः किं करोमि प्रशाधि माम् ॥ २५ ॥ श्रुत्वा विनीतं वचनं केशवो विश्वकर्मणः ॥
प्रत्युवाच यदुश्रेष्ठः कंसारिरतुलं वचः ॥ २६ ॥ श्रुतार्थो देवगुह्यस्य भवान्यत्र वयं स्थिताः ॥ अवश्यं त्विह कर्तव्यं सदनं मे सुरोत्तम ॥ २७ ॥ तदिदं
पूः प्रकाशार्थं निवेश्या मयि सुव्रत ॥ मत्प्रभावानुरूपैश्च गृहैश्चैवं समन्ततः ॥ २८ ॥ उत्तमा च पृथिव्यां वै यथा स्वर्गमरावती ॥ तथेयं हि त्वया
कार्या शक्तो ह्यसि महामते ॥ २९ ॥ मम स्थानमिदं कार्यं यथा वै त्रिदिवे तथा ॥ मर्त्याः पश्यन्तु मे लक्ष्मीं पुर्यां यदुकुलस्य च ॥ ३० ॥ एव-
मुक्तस्ततः प्राह विश्वकर्मा मतीश्वरः ॥ कृष्णमङ्घ्रिपुष्पकर्माणं देवामित्रविनाशनम् ॥ ३१ ॥

यथा मे ब्रह्मादयो मान्यास्तथा त्वं देवमान्यो ब्रह्मादीनां मान्योसि । वः पुष्पतः पूजायां बहुत्वं विशेषो विशिष्टत्वं नास्ति ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ प्रकाशार्थं स्वकोशलस्य
मयि मन्त्रिमितम् ॥ २८ ॥ २९ ॥ मम स्थानं वैकुण्ठमिदं रहस्यं कार्यम् ॥ ३० ॥ मतीश्वरः मन्त्रिमतां प्रभुः ॥ ३१ ॥

पुरी पुर्यथा भूमिः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ मारुतेन योगेन वायुमर्कौ चमयमानेन ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ प्राप्यनाम्ना श्रुत्वा न मनमान्द्रिका
 ॥ ४२ ॥ परिचर्याक्षयं क्षानादिगृहम् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ गां प्रथिरागम् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ देशोत्तमेषु उच्चैश्चमयु धनाचिन्ता मेधव्याघ्रा अन्तुर्द्वैत्यथः ॥ ४८ ॥ निचयशा-
 सर्वमेतत्कारिष्यामि यत्तयामिहितं ग्रभो ॥ पुरी त्वियं जनस्यास्य न पर्याप्ता भविष्यति ॥ ३२ ॥ भविष्यति च विस्तीर्णा द्विद्विरस्यास्तु शांभना ॥
 चत्वारः सागरा ह्यस्यां विचरिष्यन्ति क्षपिणः ॥ ३३ ॥ यदाच्छंत्सागरः किञ्चिदुत्कृष्टमपि तोयराह ॥ ततस्मन्वायतलक्षण्या पुरी स्यात्पुरुषोत्तम
 ॥ ३४ ॥ एवमुक्तस्ततः कृष्णः प्रागेव कृतनिश्चयः ॥ सागरं सारितां नाथमुवाच यदुतां वरः ॥ ३५ ॥ समुद्र दश च द्वे च योजनानि जलशय ॥
 प्रतिसंहियतामात्मा यद्यस्ति मयि मान्यता ॥ ३६ ॥ अवकाशं त्वया दत्तं पुरीयं मामकं बलम् ॥ पर्याप्तविषया सस्या समग्रं विसर्हिष्यति ॥ ३७ ॥
 ततः कृष्णस्य वचनं श्रुत्वा नदनदीपतिः ॥ स मारुतेन योगेन उत्तमसर्गं जलशयम् ॥ ३८ ॥ विश्वकर्मा ततः प्रीतः पुर्यास्संलक्ष्य वास्तु तन् ॥
 गोविन्दे चैव सन्मानं कृतवान्सागरस्तदा ॥ ३९ ॥ विश्वकर्मा ततः कृष्णमुवाच यदुनन्दनम् ॥ अद्यप्रभृति गोविन्द सर्वे समाधिराहन्तु ॥ ४० ॥
 मनसा निर्मिता चेयं मया पूः प्रवरा विभो ॥ अचिरंणैव कालेन गृहसंवायमालिनी ॥ ४१ ॥ भविष्यति पुरी सस्या सुद्वारा प्राप्यतोराणा ॥ चयाद्वा
 लककेयूरा पृथिव्यां ककुदोपमा ॥ ४२ ॥ अन्तःपुरं च कृष्णमय परिचर्याक्षयं महत् ॥ चकार तस्यां पुर्यां वै देशे त्रिदशपूजिते ॥ ४३ ॥ तत-
 स्सा निर्मिता कान्ता पुरी द्वारावती तदा ॥ मानसेन ग्रयत्नेन वज्रवी विश्वकर्मणा ॥ ४४ ॥ विधानविहितद्वारा प्राकारवरशोभिता ॥ परिखाचयसं-
 गुता साह्यप्राकारतोरेणा ॥ ४५ ॥ कान्तनारीनरगणा वर्णिभिरुपशोभिता ॥ नानापण्यशणार्कणां खेचरीव च गां गता ॥ ४६ ॥ प्रपावार्पप्रसन्नोदा-
 उद्यौनैरुपशोभिता ॥ समन्ततस्संवृताङ्गी वनितेवायतेक्षणा ॥ ४७ ॥ समृद्धचत्वरवती वेद्मोत्तमवनाचिता ॥ रथ्याकोटिसहस्राब्द्या शुभ्रराजपथा-
 त्तरा ॥ ४८ ॥ भूषयन्ती समुद्रं सा स्वर्गमिन्द्रपुरी यथा ॥ पृथिव्यां सर्वज्ञानमेका निचयशालिनी ॥ ४९ ॥ सुराणामपि सुक्षेत्रा सामन्तशोभका-
 रिणी ॥ अप्रकाशं तदाकाशं प्रासादैरुपकुर्वति ॥ ५० ॥ पृथिव्यां पृथुराह्यां जनौघप्रतिनादिता ॥ औषेथ वारिराजस्य शिशिरीकृतमास्ता
 ॥ ५१ ॥ अनुपोषवैनः कान्तैः कान्त्या जनमनोहरा ॥ सतारका द्यौरिव सा द्वारका प्रत्यराजत ॥ ५२ ॥ प्राकारेणार्कवर्णेन शातकौम्भेन
 संवृता ॥ हिरण्यप्रतिवर्णैश्च गृहैर्गम्भीरानिस्सर्वनैः ॥ ५३ ॥

लिनी समृद्धिपती ॥ ४९ ॥ सुक्षेत्रा पुण्याधिवसती ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

उदग्रप्रैत्युच्चसौधैः उपावृतः छायया पिहितः महापथो यस्यां सा ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ अनशितं निरन्नम् ॥

शुभ्रमेघप्रतीकाशैर्द्रौस्सौधैश्च शोभिता ॥ क्वचित्क्वचिदुदग्रप्रैरुपावृतमहापथा ॥ ५४ ॥ तामावसत्पुरीं कृष्णस्सर्वे यादवनन्दनाः ॥ अभिप्रेतजनकीर्णा
सोमः खमिव भासयन् ॥ ५५ ॥ विश्वकर्मा च तां कृत्वा पुरीं शक्रपुरिमिव ॥ जगाम त्रिदिवं देवो गोविन्देनाभिपूजितः ॥ ५६ ॥ भूयश्च बुद्धिरभ-
वत्कृष्णस्य विदित्तात्मनः ॥ जनानिमान्धनौघैश्च तर्पयेयमहं यदि ॥ ५७ ॥ स वैश्रवणसंपृष्टं निधीनामुत्तमं निधिम् ॥ शङ्खमाह्वयतोपेन्द्रो निशि
स्वे भवने प्रभुः ॥ ५८ ॥ स शङ्खः केशवाहानं ज्ञात्वा हि निधिराट् स्वयम् ॥ आजगाम समीपं वै तस्य द्वारवतीपतेः ॥ ५९ ॥ स शङ्खः प्राञ्जलिभू-
त्वा विनयाद्वर्णि गतः ॥ कृष्णं विज्ञापयामास यथा वैश्रवणं तथा ॥ ६० ॥ भगवन्किं मया कार्यं सुराणां वित्तरक्षिणा ॥ नियोजय महाबाहो य-
त्कार्यं यदुनन्दन ॥ ६१ ॥ तमुवाच हृषीकेशशङ्खः शुद्धकमुत्तमम् ॥ जनाः कृशधना येस्मिस्तान्धनेनाभिपूरय ॥ ६२ ॥ नेच्छाम्यनशितं द्रष्टुं
कृशं मलिनमेव च ॥ देहीति चैव याचन्तं नगर्यां निर्द्वेनं नरम् ॥ ६३ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ॥ गृहीत्वा ज्ञासनं मूर्ध्ना निधिराट् केशवस्य ह ॥
निधीनाज्ञापयामास द्वारवत्यां गृहे गृहे ॥ ६४ ॥ धनौघैरभिवर्षच्चं चक्रुस्सर्वे तथा च ते ॥ नाधनो विद्यते तत्र क्षीणभाग्यापि वा नरः ॥ ६५ ॥
कृशो वा मलिनो वापि द्वारवत्यां कथञ्चन ॥ द्वारवत्यां पुरि पुरा केशवस्य महात्मनः ॥ ६६ ॥ चकार वायोराह्वानं भूयश्च पुरुषोत्तमः ॥ तत्रस्थ
एव भगवान्यादवानां प्रियंकरः ॥ ६७ ॥ प्राणयोनिरस्तु भूतानामुपतस्थे गदाधरम् ॥ एकमासीनमेकान्तं देवगुह्यधरं प्रभुम् ॥ ६८ ॥ किं मया देव
कर्तव्यं सर्वेनाशुगामिना ॥ यथैव दूतो देवानां तथैवास्मि तवानघ ॥ ६९ ॥ तमुवाच ततः कृष्णो रहस्यं पुरुषो हरिः ॥ मारुतं जगतः प्राणं ऋषिणं
समुपस्थितम् ॥ ७० ॥ गच्छ मारुत देवेशमनुमान्य सहामरैः ॥ सर्भां सुधर्मांमादाय देवेभ्यस्त्वमिहानय ॥ ७१ ॥ यादवा धार्मिका ह्येते विभ्रान्ताश्च
सहस्रशः ॥ तस्यां विशेयुरेते वै नतु या कृत्रिमा भवेत् ॥ ७२ ॥ या ह्यक्षया सभा रम्या कामगा कामरूषिणी ॥ सा यदुन्धारयेत्सर्वान्यथैव त्रिदशा-
स्तथा ॥ ७३ ॥ संगृह्य वचनं तस्य कृष्णस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ वायुरात्मोपमगतिर्जगाम त्रिदिवालयम् ॥ ७४ ॥ सोऽनुमान्य सुरान्सर्वोक्त्वाणवाक्यं निवेद्य
च ॥ सर्भां सुधर्मांमादाय पुनरायान्महीतलम् ॥ ७५ ॥ सुधर्माय सुधर्मां तां कृष्णयाक्लिष्टकारिणे ॥ देवो देवसर्भां दत्त्वा वायुरन्तरर्थायत ॥ ७६ ॥

॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥

॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ काश्यं मान्दीर्घनिम्ब ॥ ८० ॥ म्याभिगन्धोर्नि यदप्रमाणान् । उक्तयो धामदुद्व्यश्च कङ्कौ विप्रयुतेन च ॥ व्यफल्लकोश्विककथंयं गदः मय्यह एव च ॥
बलभद्रः पृथुश्चैव मन्त्रेष्वप्यन्तरा द्योति ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ अयकोनपाष्टिर्नम
द्वारवत्यास्तु सा मध्ये केशवेन निवेशिता ॥ सुधर्मा यदुमुल्यानां देवानां त्रिदिवं यथा ॥ ७७ ॥ एवं दिव्यैश्च भोगैश्च जलजैश्चाव्ययो हरिः ॥ द्वयैरल-
करोति स्म पुरीं स्वां प्रमदामिवा ॥ ७८ ॥ मय्यादाश्चैव रांचक्र श्रृणोति प्रकृतीस्तथा ॥ चलाध्यक्षांश्च युक्तांश्च प्रकृतीशांस्तथैव च ॥ ७९ ॥ उग्रसेनं नरपतिं
काश्यं चापि पुरोहितम् ॥ सेनापतिमनाधृष्टं विकटं मन्त्रिपुङ्गवम् ॥ ८० ॥ यादवानां कुलकरास्तथाविराट्श तत्र वै ॥ मतिमान्मन्थापयानार
सर्वकार्येष्वनन्तरान् ॥ ८१ ॥ रथेष्वतिरथो यन्ता दारुकः केशवस्य वै ॥ योधमुख्यश्च योधानां प्रवरस्तात्यकिः कृतः ॥ ८२ ॥ विधानमेवं कृ
त्वाथ कृष्णः पुर्यामनिन्दितः ॥ समुद्रे यदुभिस्साद्धं लोकभ्रष्टा महीतले ॥ ८३ ॥ रेतस्म्यथ कन्यां च रेवतीं शीलसंभताम् ॥ प्रातवान्चलद्वयस्तु
कृष्णस्यानुभते तदा ॥ ८४ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि द्वारावतीनिर्माणं नामाष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥ ॥ ५९ ॥
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतस्मिन्नेव काले तु जरासंधः प्रतापवान् ॥ नृपाजुद्योजयामास चेदिराजप्रियमया ॥ १ ॥ सुताया भीष्मकस्याथ रुक्मि-
ण्या रुक्मभूषणः ॥ शिशुपालस्य नृपतेर्विवाहो भविता किल ॥ २ ॥ दन्तवक्त्रस्य तनयं सुवक्त्रममितौजसम् ॥ सहस्राक्षसं युद्धे मायाशतविशारदम्
॥ ३ ॥ पौण्ड्रस्य वासुदेवस्य तथा पुत्रं महाबलम् ॥ सुदेवं वीर्यसंपन्नं पृथगक्षौहिणपतिम् ॥ ४ ॥ एकलव्यस्य पुत्रं च वीर्यवन्तं महाबलम् ॥
पुत्रं च पाण्ड्यराजस्य कलिङ्गाधिपतिं तथा ॥ ५ ॥ कृताग्रियं च कृष्णेन वेणुदारिं नराधिपम् ॥ अंशुमन्तं तथा काश्यं श्रुतधर्माणमेव च ॥ ६ ॥
निवृत्तशत्रुं कालिङ्गं गान्धराधिपतिं तथा ॥ प्रसह्य च महावीर्यं कौशाभ्यधिपमेव च ॥ ७ ॥ भगदत्तो महासेनश्शङ्खशालो महाबलः ॥ भूरि-
श्रवा महासेनः कुन्तिवीर्यश्च वीरवान् ॥ स्वयंवराय संप्राप्ता भोजराजनिवेशने ॥ ८ ॥ जनमेजय उवाच ॥ कस्मिन्देसो नृपो जज्ञे रुक्मी वेदविदां
वरः ॥ कस्यान्ववाये द्युतिमान्संभूतो द्विजसत्तम ॥ ९ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ राजपैर्यादिवस्यसीद्विदुर्भौ नाम वै सुतः ॥ विन्ध्यस्य
दक्षिणे पार्श्वे विदुर्भायां न्यवेशयत् ॥ १० ॥

गत्वा कुण्डिनमोजसा ॥ रामो परान्ममासज्य रुक्मिणीमिहार्द्धरिः ॥ १ ॥ एतस्मिन्निति । चेदिराजो दमघोषः तस्य प्रियं शिशुपालाख्यपुत्रस्य विवाहस्तदीक्षया ॥ १ ॥ तदेवाह ।
सुताया इति ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ निवृत्ताः निष्पचाराः शत्रवो यस्य निवृत्तशत्रुमित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ श्रवादाकर्णनात् ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ सुनीथस्य सुनीथपुत्रस्य शिशुपालस्य ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥
 सुनीथः सुतं शिशुपालं ददौ तवायं सहकारी भयादिति ॥ २४ ॥ वृष्णीनां दुःखदानिति शेषः ॥ २५ ॥ तत्र निमित्तमाह । जामातेति ॥ २६ ॥ वरयामास जरासंधः सुनीथार्थं
 क्रथकैशिकमुखास्तु पुत्रास्तस्य महाबलः ॥ बभूवुर्वीर्यसंपन्नाः पृथग्वंशकरा नृपाः ॥ ११ ॥ तस्यान्ववाये भीमस्य जह्निरे वृष्णयो नृपाः ॥ क्रथ-
 स्य त्वंशुमान्वंशे भीष्मकः कैशिकस्य तु ॥ १२ ॥ हिरण्यरोमेत्याहुयं दाक्षिणाल्येश्वरं नृपाः ॥ अगस्त्यशुतामाशां यः कुण्डिनस्थोन्वशाह्वयः ॥
 ॥ १३ ॥ रुक्मी तस्याभवत्पुत्रो रुक्मिणी च विशांपते ॥ रुक्मी चास्त्राणि दिव्यानि दुमात्राप महाबलः ॥ १४ ॥ जामदग्न्यात्तथा रामाद्ब्रह्म-
 मन्त्रमवाप्तवान् ॥ प्रास्पृष्टत स कृष्णेन नित्यमद्रुतकर्मणा ॥ १५ ॥ रुक्मिणी त्वभवद्राजपूषेणसदृशी भुवि ॥ चक्रमे वासुदेवस्तौ श्रवादेव म-
 हाद्युतिः ॥ १६ ॥ स तथा चाभिलषितश्रवादेव जनार्दनः ॥ तेजोवीर्यबलोपेतस्स मे भर्ता भवेदिति ॥ १७ ॥ तां ददौ नच कृष्णाय द्वेपादु-
 क्मी महाबलः ॥ कंसस्य वधसंतापात्कृष्णायामिततेजसे ॥ याचमानाय कंसस्य द्वेप्योयमिति चिन्तयन् ॥ १८ ॥ चैद्यस्यार्थे सुनीथस्य जरासन्ध-
 स्तु भूमिपः ॥ वरयामास तां राजा भीष्मकं भीमविक्रमम् ॥ १९ ॥ चेदिराजस्य तु वसोरासीत्पुत्रो बृहद्रथः ॥ मगधेषु पुरा येन निर्मितोसौ
 गिरिव्रजः ॥ २० ॥ तस्यान्ववाये जज्ञेसौ जरासंधो महाबलः ॥ वरोरेव तदा यंशे दमघोषोपि चेदिराट् ॥ २१ ॥ दमघोषस्य पुत्रास्तु पञ्च
 भीमपराक्रमाः ॥ भगिन्यां वसुदेवस्य श्रुतश्रवसि जह्निरे ॥ २२ ॥ शिशुपालो दशमीवो रैभ्यथोपदिशो बली ॥ सर्वास्त्रिकुशला वीरा वीर्यवन्तो
 महाबलाः ॥ २३ ॥ ज्ञातेस्समानवंशस्य सुनीथः प्रददौ सुतम् ॥ जरासंधस्तु सुतवद्दशैर्न जुगोप च ॥ २४ ॥ जरासंधं पुरस्कृत्य वृष्णिशत्रुं
 महाबलम् ॥ कृतान्यागांसि चैधेन वृष्णीनां चाप्रियैषिणा ॥ २५ ॥ जामाता त्वभवत्तस्य कंसस्तस्मिन्हते युधि ॥ कृष्णार्थं वैरमभवजरासंधस्य
 वृष्णिभिः ॥ २६ ॥ भीष्मकं वरयामास सुनीथार्थं च रुक्मिणम् ॥ तां ददौ भीष्मकश्चापि शिशुपालाय वीर्यवान् ॥ २७ ॥ ततश्चैद्यमुपादाय
 जरासंधो नराधिपः ॥ ययौ विदुर्भांसहितो दन्तवक्त्रेण यायिना ॥ २८ ॥ अनुज्ञातश्च पौण्ड्रेण वासुदेवेन धीमता ॥ अङ्गवद्भक्तलिङ्गानां ईश्वरस्य
 महाबलः ॥ २९ ॥ मानयिष्यंश्च तादृक्कमी प्रत्युद्गम्य नराधिपान् ॥ वरया पूजयोपेतांस्तान्निनाय पुरीं प्रति ॥ ३० ॥ पितृजसुः प्रियार्थं च
 रामकृष्णवुभवापि ॥ प्रययुर्वृष्णयश्चान्ये रथैस्तत्र बलान्विताः ॥ ३१ ॥
 शिशुपालार्थे ॥ २७ ॥ यायिना गच्छता सह सहायेन वा ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

क्रयकैशिकानां देशानां भर्ता ज्येष्ठो दम्पत्यः ॥ ३२ ॥ चतुर्थ्या चतुर्थ्यन्ता पुंस्त्रे ज्येष्ठानश्वत्र ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ प्रथमादिः प्रक
 क्रयकैशिकभर्ता तान्प्रतिगृह्य यथाविधि ॥ पूजयामास पूजहोर्वाहश्च न्यवेशयत् ॥ ३२ ॥ श्रो भाविन विवाहे च रुक्मिणी निर्ययौ वाहिः ॥ च-
 तुर्युजा रथेन्द्रे देवतायतने शुभे ॥ ३३ ॥ इन्द्राणामर्चायिष्यन्ती कृतकानुक्रमद्वला ॥ दीप्यमानेन वपुषा वलेन महतावृता ॥ ३४ ॥ तां दृष्ट्वा
 तदा कृष्णो लक्ष्मीं साक्षादिव स्थिताम् ॥ रूपेणश्रेण संपन्नां देवतायतनान्तिके ॥ ३५ ॥ वह्निस्त्रि शिखां दीप्तां मायां भूमिगतामिव ॥ प्रथिर्धाम-
 व गम्भीरामुत्थितां पृथिवीतलात् ॥ ३६ ॥ मरिचिमिव सोमस्य साम्यां स्त्रीविग्रहां भुवि ॥ श्रीमिवाग्र्यां विना पद्मं भविष्यां श्रीसहायिनीम् ॥
 कृष्णेन मनसा दृष्टां दुर्निरक्ष्यां सुरैरपि ॥ ३७ ॥ श्यामावदाता सा द्यामान्युश्चानायतक्षणा ॥ ताम्प्रेत्यनयनापाङ्गा पीनोरुजघनस्तनी ॥ ३८ ॥
 बृहती चारुसर्वाङ्गा तन्वी शशिसितानना ॥ ताम्प्रतुङ्गन्नर्था सुहृन्नालङ्कारिणमुर्धजा ॥ ३९ ॥ अन्यर्थं रूपतः कान्ता पीनश्रीणिषयोधरा ॥ ती-
 क्ष्णशुक्लैस्समैर्दन्तैः प्रभासद्भिरलंकृता ॥ ४० ॥ अनन्या प्रमदा लोकं रूपेण यशसा श्रिया ॥ रुक्मिणीं रूपिणीं देवीं पाण्डुरक्षामवासिनीं ॥
 ४१ ॥ तां दृष्ट्वा ववृधे कामः कृष्णस्य प्रियदर्शनाम् ॥ हविषवानलन्यार्चामनस्तन्यां समादधत् ॥ ४२ ॥ रामेण सह निश्चित्य केशवस्तु महा-
 बलः ॥ तत्प्रमाथेऽकरोद्बुद्धिं वृष्णिभिः प्रणिधाय च ॥ ४३ ॥ कृते तु देवताकार्ये निष्कामन्ती सुरालयात् ॥ उन्मथ्य सहसा कृष्णः स्वं निनाय
 रथोत्तमम् ॥ ४४ ॥ वृक्षमुत्पात्य रामोपि जघानापततः परान् ॥ समनद्यन्त दशहोस्तदज्ञाताश्च सर्वज्ञः ॥ ४५ ॥ ते रथैर्विविधाकारैस्समुच्छि-
 तमहाध्वजैः ॥ वाजिभिर्वारणैश्चैव परिवह्नुर्बलधुधम् ॥ ४६ ॥ आदाय रुक्मिणीं कृष्णो जगामाशु पुरीं प्रति ॥ रामे भारं तमासज्य युयुधाने च
 वीर्यावान् ॥ ४७ ॥ अकूरे विपृथौ चैव गदे च कृतवर्माणि ॥ चक्रदेवे सुदवे च सारणे च महाबले ॥ ४८ ॥ निर्वृतशत्रौ विक्रान्ते भङ्गकारे विदूर-
 थे ॥ उग्रसेनात्मजे कङ्के शतद्युमे च केशवः ॥ ४९ ॥ राजाधिदेवे मृदुरे प्रसेने चित्रके तथा ॥ अतिदान्ते बृहद्गौ स्वफल्के सत्यके पृथौ ॥
 ५० ॥ वृष्णयन्त्रकेषु चान्येषु मुख्येषु मधुसूदनः ॥ गुरुमासज्य तं भारं ययौ द्वास्वतीं प्रति ॥ ५१ ॥ दन्तवक्रो जरासंधः शिशुपालश्च वीर्यावान् ॥
 सप्तद्वज निर्ययुः कुब्जा जिवांसन्तो जनार्दनम् ॥ ५२ ॥ अङ्गवङ्गकालिङ्गैश्च सार्द्धं पौण्ड्रैश्च वीर्यावान् ॥ निर्ययौ चेदिराजस्तु आतुभिः स महारथैः
 ५३ ॥ तान् प्रत्यगृह्णन्सरब्धा वृष्णिवीरा महारथाः ॥ संकर्षणं पुरस्कृत्य वासवं मरुतो यथा ॥ ५४ ॥

र्षेण भासमानैः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ प्रमाथे हरणे शणिधाय निवेद्य ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ युयुधाने सात्यकौ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

॥ ५५ ॥ कारुणो दन्तवक्रः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ कलापिनः बाणहस्ताः ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ बली शिशुपालभ्राता ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

आपतन्तं हि वेगेन जरासंधं महाबलम् ॥ पद्मभिर्विव्याध नाराचैर्युधानो महापृथ्वे ॥ ५५ ॥ अक्रूरो दन्तवक्रं तु विव्याध नवभिः शरैः ॥ तं प्रत्यावि-
द्धयत्कारुणो बाणैर्दशभिराशुगैः ॥ ५६ ॥ विपृथुः शिशुपालं तु शरैर्विव्याध सप्तभिः ॥ अष्टभिः प्रत्यविद्धयत्तं शिशुपालः प्रतापवान् ॥ ५७ ॥
गवेपणस्तु चैवं तु पद्मभिर्विव्याध मार्गणैः ॥ अतिदान्तस्तथाष्टाभिर्बृहद्गैश्च पञ्चभिः ॥ ५८ ॥ प्रतिविव्याध तांश्चैवः पञ्चभिः शरैः ॥ जघना-
श्चांश्च चतुरश्रतुर्भिर्विपृथोः शरैः ॥ ५९ ॥ बृहद्गैर्यस्य भलेन शिराश्चिच्छेद चारिहा ॥ गवेपणस्य सूतं तु प्राहिणोद्यमसादनम् ॥ ६० ॥ हताश्वं तु र-
थं त्यक्त्वा विपृथुस्तु महाबलः ॥ आरुरोह रथं शीघ्रं बृहद्गैर्यस्य वीर्यान् ॥ ६१ ॥ विपृथोः सारथिश्चापि गवेपणरथं द्रुतम् ॥ आरुह्य जवनान-
श्चान्नियन्तुमुपचक्रमे ॥ ६२ ॥ ते क्रुद्धाः शरवैपणं सुनीथं समवाकिरन् ॥ नृत्यन्तं रथभागेषु चापहस्ताः कलापिनः ॥ ६३ ॥ चक्रद्वयो दन्तवक्रं
विभेदोरसि पत्रिणा ॥ पडूर्यं पञ्चभिश्चैव विव्याध युधि मार्गणैः ॥ ६४ ॥ ताभ्यां स विद्धो दशभिर्वाणैर्मर्मातिगैः शितैः ॥ ततो बली चक्रद्वयं विभेद
दशभिः शरैः ॥ ६५ ॥ पञ्चभिश्चापि विव्याध सोपि दूराद्विदूरस्थम् ॥ विदूरथोपि तं पद्मभिर्विव्याधायौ शितैः शरैः ॥ ६६ ॥ त्रिशता प्रत्यविध्यत्
बली बाणैर्महाबलम् ॥ कृतवर्मा विभेदाजौ राजपुत्रं त्रिभिः शरैः ॥ ६७ ॥ न्यहनत्सारथिं चास्य ध्वजं चिच्छेद सोच्छ्रितम् ॥ प्रतिविव्याध तं
क्रुद्धः पौण्ड्रः पद्मभिः शिलीमुखैः ॥ ६८ ॥ धनुश्चिच्छेद चापस्य भलेन कृतवर्भणः ॥ निवृत्तशत्रुः कालिङ्गं विभेद निशितैः शरैः ॥ तोमेरणा-
सदेवो तं निर्विभेद कलिङ्गराट् ॥ ६९ ॥ गजेनासाद्य कङ्कस्तु गजमङ्गस्य वीर्यान् ॥ तोमेरु विभेदाङ्गं विभेदाङ्गश्च तं शरैः ॥ ७० ॥ चित्रकश्च
श्चफलकश्च सत्यकश्च महारथः ॥ कलिङ्गस्य तथानीकं नाराचैर्विभिदुः शितैः ॥ ७१ ॥ तं निमृष्टद्रुमेणजौ वङ्गराजस्य कुञ्जरम् ॥ जघान रामः
संक्रुद्धो वङ्गराजं च संयुगे ॥ ७२ ॥ तं हत्वा रथमारुह्य धनुरादाय वीर्यान् ॥ संकर्षणो जघानैर्धनुरारचैः कैशिकान्वहून् ॥ ७३ ॥ पद्मभि-
र्निहत्य कारूपान्महेष्वासान् वीर्यान् ॥ शतं जघान संक्रुद्धो भागधानां महाबले ॥ ७४ ॥ निहत्य तान्महाबाहुजरासंधं ततोभ्ययात् ॥
तमापतन्तं विव्याध नाराचैर्मार्गयस्त्रिभिः ॥ ७५ ॥ तं विभेदाष्टभिः क्रुद्धो नाराचैर्मुसलयुधः ॥ चिच्छेद चास्य भलेन ध्वजं हेमपरिष्कृतम् ॥
॥ ७६ ॥ तद्युद्धमभवद्दोरं तेषां देवासुरोपमम् ॥ मृजतां शरवर्षाणि निघ्नतामितीतरम् ॥ ७७ ॥

राजपुत्रं पौण्ड्रकवासुदेवसुतम् ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ निमृष्टेन प्रक्षिप्तेन द्रुमेण निष्यत्रवृक्षेण ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥

॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ जुगह ममावृणोत् ॥ ८१ ॥ अति श्रीहविर्गंधं विष्णुमूर्धनि ईश्वरधामकोनपादमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥ अथ पट्टिभध्यायं रुक्मिणं श्रीहविः
 खयम् ॥ जित्वा मुक्त्वाथ वेदसौमयेयम इतीयेति ॥ १ ॥ कृष्णंनमि ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ नं रुक्मिणम् ॥ जनार्दनं विद्यामनः ॥
 गजैर्गजा हि संकुद्राः संनिपेतुः सहस्रशः ॥ स्थै रथाश्च संख्याः सादिनश्चापि सादिभिः ॥ ७८ ॥ पदातयः पदातौश्च शक्तिचर्मोसिपाणयः ॥ छिन्द-
 न्तश्चोत्तमाङ्गानि विचेरुयुधि ते पृथक् ॥ ७९ ॥ अर्सानां पात्यमानानां कंचेषु महाम्नवः ॥ शराणां पततां शब्दः पक्षिणामिव शुश्रुवे ॥ ८० ॥
 भेरीशङ्खमुदङ्गानां वेणूनां च मृधं व्यनिम् ॥ जुगह घोषः शस्त्राणां ज्याघोषश्च महात्मनाम् ॥ ८१ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलपु हरिवंशे विष्णुपर्वणि
 रुक्मिणीहरणं नामैकोनपटितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥ वैशम्पयन उवाच ॥ कृष्णेन द्वियमाणां तां रुक्मी श्रुत्वा तु रुक्मिणीम् ॥ प्रतिज्ञामकरो-
 त्कुद्रः समक्षं भीष्मकस्य ह ॥ १ ॥ रुक्म्युवाच ॥ अहत्वा युधि गोविन्दजनानीय च रुक्मिणीम् ॥ कुण्डिनं न प्रवेद्यामि सत्यमेतद्वीर्यमहम् ॥
 ॥ २ ॥ आस्थाय स रथं वीरः समुद्रायुधध्वजम् ॥ ज्वेन प्रययौ कुद्रां वलेन महता वृतः ॥ ३ ॥ तमचयुर्नृपाश्च दक्षिणापथवर्तिनः ॥ क्रोधो-
 शुमाच्छ्रुतर्वा च वेणुदारिश्च वीर्यवान् ॥ ४ ॥ भीष्मकस्य सुताश्चान्ये रथेन राथानां वराः ॥ क्रथैकैशिकमुख्याश्च सर्वे एव महारथाः ॥ ५ ॥ ते गत्वा
 दूरमध्वानं सरितं नर्मदामनु ॥ गोविन्दं ददृशुः कुद्राः सहव प्रियथा स्थितम् ॥ ६ ॥ अवस्थाप्य च तत्सैन्यं रुक्मी मद्वलान्वितः ॥ चिकीर्षुदूरथं
 युद्धमभ्ययान्मुमुदन् ॥ ७ ॥ स विव्याध चतुःपट्या गोविन्दं निशितैः शरैः ॥ तं प्रत्यविध्यत्सतत्या वाणैर्गुधि जनार्दनः ॥ ८ ॥ यतमानस्य
 चिच्छेद ध्वजं चास्य महाबलः ॥ जह्वा च शिरः कायात्सारथेस्तस्य वीर्यवान् ॥ ९ ॥ तं कृच्छ्रगतमज्ञाय परिववृजन्जनार्दनम् ॥ दाक्षिणात्या विद्यांस-
 न्तो राजानः सर्वे एव हि ॥ १० ॥ तमंशुमान्महाबाहुर्विव्याध दशभिः शरैः ॥ श्रुतर्वा पञ्चभिः कुद्रो वेणुदारिश्च सप्तभिः ॥ ११ ॥ ततोऽशुमन्तं
 गोविन्दो विभेदारिस वीर्यवान् ॥ निपसाद रथोपस्थे व्यथितः स नराधिपः ॥ १२ ॥ श्रुतर्वणो जघानाथांश्चतुर्भिश्चतुरः शरैः ॥ वेणुदारध्वजं
 छित्त्वा भुजं विव्याध दक्षिणम् ॥ १३ ॥ तथैव च श्रुतर्वाणं शरैर्विव्याध पञ्चभिः ॥ शिशिरे स ध्वजं श्रान्तो व्यपीदृच्च व्यथान्वितः ॥ १४ ॥ मुञ्च-
 न्तः शरवर्षाणि वासुदेवं ततोऽभ्ययुः ॥ क्रथैकैशिकमुख्याश्च सर्वे एव महारथाः ॥ १५ ॥ वाणैर्वर्षाणश्च चिच्छेद तेषां युधि जनार्दनः ॥ जघान चैषां
 संख्यः पतमानश्च ताञ्छरान् ॥ १६ ॥ पुनरन्याश्चतुःपट्या जघान निशितैः शरैः ॥ कुद्रानापततो वीरानाद्रवत्स महाबलः ॥ १७ ॥
 ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥
 विद्रुतं स्वबलं दृष्ट्वा रुक्मी क्रोधवशगतः ॥ पञ्चभिर्निशितैर्वाणैर्विव्याधोरसि केशवम् ॥ १८ ॥ सारथिं चास्य विव्याध सायकैर्निशितैस्त्रिभिः ॥ आ-
 जघान शरेणास्य ध्वजं च नतपर्वणा ॥ १९ ॥ केशवस्त्वरितं दृष्ट्वा कुद्धो विव्याध मार्गैः ॥ धनुश्चिच्छेद चाप्यस्य यतमानस्य रुक्मिणः ॥ २० ॥
 अथान्यद्वनुरादाय रुक्मी कृष्णजिघांसाया ॥ प्रादुश्चकार चान्यानि दिव्यान्वस्त्राणि वीर्यवान् ॥ २१ ॥ अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य तस्य कृष्णो महाव-
 लः ॥ पुनश्चिच्छेद तच्चापं रथेषां च त्रिभिः शरैः ॥ २२ ॥ स चिच्छेदधनुर्विरथः खड्गमादाय चर्म च ॥ उत्पपात रथाद्वीरो गुरुमानिव वीर्यवान् ॥
 ॥ २३ ॥ तस्याभिपततः खड्गं चिच्छेद युधि केशवः ॥ नाराचैश्च त्रिभिः कुद्धो विभेदेनमथरासि ॥ २४ ॥ स पपात महाबाहुर्वयुधामनुनादयन् ॥
 विसंज्ञो मूर्च्छितो राजा वज्रेणैव महासुरः ॥ २५ ॥ तांश्च राज्ञः शरैः सर्वान्गुर्विव्याध माधवः ॥ रुक्मिणं पतितं दृष्ट्वा व्यद्वन्त नराधिपाः ॥
 ॥ २६ ॥ विचेष्टमानं तं भूमौ आतरं वीक्ष्य रुक्मिणी ॥ पादयोन्यपतद्विष्णोऽनुर्जीवितकाङ्क्षिणी ॥ २७ ॥ तामुत्थाप्य परिप्लव्य सान्त्वयामास
 केशवः ॥ अभयं रुक्मिणे दत्त्वा प्रययौ स्वपुरीं ततः ॥ २८ ॥ वृष्णयोपि जरासंधं भङ्गत्वा तांश्चैव पार्थिवान् ॥ प्रययुर्द्वारकां तदृष्ट्वाः पुरस्कृत्य
 हलधुधम् ॥ २९ ॥ प्रयाते पुण्डरीकाक्षे श्रुतर्वाभ्येत्य संगरे ॥ रुक्मिणं रथमारोप्य प्रययौ स्वां पुरीं प्रति ॥ ३० ॥ अनानीय स्वसारं तु रुक्मी
 मानमदान्वितः ॥ हीनप्रतिज्ञो नैच्छत्स प्रवेष्टुं कुण्डिनं पुरम् ॥ ३१ ॥ विदुर्भेषु निवासार्थं निर्ममेन्यत्पुरं महत् ॥ तद्भोजकदमित्येव वभूव भुवि वि-
 श्रुतम् ॥ ३२ ॥ तत्रौजसा महातेजा दक्षिणां दिशमन्वशात् ॥ भीष्मकः कुण्डिने चैव राजोवास महाभुजः ॥ ३३ ॥ द्वारकां चापि संप्राप्ते रामे
 वृष्णिबलान्विते ॥ रुक्मिण्याः केशवः पाणिं जग्राह विधिवत्प्रभुः ॥ ३४ ॥ ततः सह तथा रमे प्रियया प्रीयमाणया ॥ सीतमेव पुरा रामः पौलो-
 म्येव पुरंदरः ॥ ३५ ॥ सा हि तस्याभवज्ज्येष्ठा पत्नी कृष्णस्य भामिनी ॥ पतिव्रतागुणोपेता रूपशीलगुणान्विता ॥ ३६ ॥ तस्यामुत्पादयामास
 पुत्रान्दश महारथान् ॥ चारुदेणं सुदेणं च प्रद्युम्नं च महाबलम् ॥ ३७ ॥ सुपेणं चारुमुतं च चारुबाहुं च वीर्यवान् ॥ चारुविन्दं सुचारुं च भद्रचारुं
 तथैव च ॥ ३८ ॥ चारुं च बलिनां श्रेष्ठं सुतां चारुमतीं तथा ॥ धर्मार्थकुशलस्ते तु कृतास्त्रा युद्धदुर्मदाः ॥ ३९ ॥ महिषीः सप्त कल्याणीस्ततो-
 न्या मधुसूदनः ॥ उपयेमे महाबाहुर्गुणोपेताः कुलोद्भवाः ॥ ४० ॥

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

कालिन्दीं सूर्यस्य पूर्वां यमुनां श्रवणां, मित्रविन्दां गङ्गाविदेव्यां पितृज्यमग्निं आश्रयन्त्यानां द्वितीयां, मन्याम् अथध्यापनमर्जितः पूर्वो नादाजिनीं तृतीयां, जीमवतीं चतुर्थीं, रोहिणीं श्रुतकीर्तीं पितृज्यमग्निं श्रेयस्यानां तद्वापनार्थी पञ्चमीम् ॥ ४१ ॥ मद्राजमुनां लक्ष्मणामिनिं अर्धहिनता-यम्नां पश्चीं, माघीं नदीं अ-नामां सप्तमीम् ॥ ४२ ॥ शैव्यस्य मुतां तन्वीं नामतः गान्धार्यमिधामर्त्याम् एताः पट्टनार्यानाः रक्षिणी नृणां गङ्गात श्रेयंव्यासु न राणिता । यमस्य पञ्चमयाव-च्छेदं न नृपराजिना

कालिन्दीं मित्रविन्दां च सत्यां नागजित्तामपि ॥ सुतां जाम्बवतश्चापि रोहिणीं कामरूपिणीम् ॥ ४१ ॥ मद्राजमुनां चापि सुशीलां शुभलांचनाम् ॥ सात्राजितौ सत्यभामां लक्ष्मणां चारुहासिनीम् ॥ ४२ ॥ शैव्यस्य च मुतां तन्वीं रूपेणाप्सरसोपमाम् ॥ क्षीमहन्त्राणि चान्यानि पण्डितातुल्य-क्रमः ॥ उपयेमे हृषीकेशः सर्वो भेजे स ताः समम् ॥ ४३ ॥ परार्थ्यवद्वाभगणाः कामः सर्वः सुखाचिताः ॥ जज्ञिरे ताम् पुत्राश्च तस्य वीणाः सहस्रशः ॥ ४४ ॥ शास्त्रार्थकुशलः सर्वे चलन्तो महारथाः ॥ यज्वानः पूज्यक्रमाणां महाभगा महाबलाः ॥ ४५ ॥ इति श्रीमहाभारते विलेपु दशमो विष्णुपर्वणि रुक्मिणीहरणं नाम पटितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥ ॥ ४६ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः काले व्यतीतिं तु रुक्मी महतिं वर्थयान् ॥ दुहितुः कारयामास स्वयंव्वरमरिन्दम् ॥ १ ॥ तत्राहूता हि राजानो राजपुत्राश्च रुक्मिणा ॥ ममाजमुर्महावार्था नानादिभ्यः श्रियान्विताः ॥ २ ॥ तत्राज-गाम प्रधुम्नः कुमारैरपरैर्वृतः ॥ सा हि तं चक्रमे कन्या सच तां शुभलांचनाम् ॥ ३ ॥ शुभार्द्धा नाम वेदभीं कान्तिद्युतिसमन्विता ॥ पृथिव्यामभ-वत्स्याता रुक्मिणस्तनया तदा ॥ ४ ॥ उपविष्टेषु सर्वेषु पार्थिवेषु महात्मसु ॥ वेदभीं वरयामास प्रधुम्नमग्निमूदनम् ॥ ५ ॥ स हि सर्वोच्चकुशलः सिंहसं-हननो युवा ॥ रूपेणप्रतिमो लेके केशवस्यात्मजोऽभवत् ॥ ६ ॥ वयोऽरुणगुणोपता राजपुत्रां च साभनत् ॥ नारायणां चन्द्रमना जातक्रामा च ते प्रति ॥ ७ ॥ वृत्ते स्वयंवरं जग्मु राजानः स्वपुराणि ते ॥ उपादाय च वेदभीं प्रधुम्नो द्वास्कां ययौ ॥ ८ ॥ रमे सह तथा वीगे दमयन्त्या नल्यो यथा ॥ स तस्यां जनयामास देवगर्भोपमं सुतम् ॥ ९ ॥

भजे उपयेमे च । मूर्तिभेदेन योगेश्वरत्वात् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ इति श्रीहर्षिवंशे विष्णुपर्वणि दीक्षायां पटितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥ ॥ ४५ ॥ एकपष्टितमेध्याये प्रधुम्नतत्तनूजयोः ॥ विवाहः कथ्यते तत्र रुक्मिणश्च तथा वधः ॥ १ ॥ तत इति । काले महति ॥ १ ॥ २ ॥ सा कन्या चक्रमे कामिनीवती ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ सिंहसंहननः सिंहवदतिहृद्यङ्कः । वराङ्गरूपेणो यः सिंहसंहननो हि स इत्युक्तो वा ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ कितवैदूतवैद्विभिः ॥ २५ ॥

अनिरुद्धमिति ख्यातं कर्मणाप्रतिमं भुवि ॥ धनुर्वेदे च वेदे च नीतिशास्त्रे च पारगम् ॥ १० ॥ अभवत्स यदा राजन्ननिरुद्धो वयोन्यितः ॥ तदास्य
रुक्मिणः पौत्रौ श्रीमती रुक्मसन्निभाम् ॥ पत्न्यर्थे वरयामास नाम्ना रुक्मवतीति सा ॥ ११ ॥ अतिरुद्धं गुणैर्दत्तं कृतबुद्धिर्नृपस्ततः ॥ प्रीत्या
हि रौक्मिणेयस्य रुक्मिण्याश्चाप्युपग्रहात् ॥ १२ ॥ विस्पृद्धेनपि कृष्णेन वै त्यज्य महायज्ञाः ॥ ददामीत्यब्रवीद्राजा प्रीतिभाक् जनमेजय ॥ १३ ॥
केशवः सह रुक्मिण्या पौत्रैः संकर्षणेन च ॥ अन्यैश्च वृष्णिभिः सार्द्धं विदर्भान्सबलो ययौ ॥ १४ ॥ संयुक्ता ज्ञातयश्चैव रुक्मिणः सुहृदश्च ये ॥
आहूता रुक्मिणा तेषु तत्राजगमुर्नराधिपाः ॥ १५ ॥ शुभे तिथौ महाराज नक्षत्रे चाभिपूजिते ॥ विवाहः सोनिरुद्धस्य बभूव परमात्सवः ॥ १६ ॥
पाणौ गृहीते वैदुर्भ्यास्त्वानिरुद्धेन तत्र वै ॥ वैदर्भ्यादवानां च बभूव परमात्सवः ॥ १७ ॥ रोमिरे वृष्णयस्तत्र पूज्यमाना यथाभराः ॥ अथाद्भकाना-
मधिपो वेणुदारिरुदारधीः ॥ १८ ॥ अक्षः श्रुतर्वा चाणूरः ऋथैश्चैवांशुमानपि ॥ जयत्तः कलिङ्गानामधिपश्च महाबलः ॥ १९ ॥ पाण्डचश्च
नृपतिः श्रीमानृषीकाधिपतिस्तथा ॥ एते संमन्य राजानो दाक्षिणात्या महर्द्वयः ॥ २० ॥ अभिगम्याबुवन्त्सर्वे रुक्मिणं रक्षसि प्रभुम् ॥
भवानक्षेषु कुशलो वयं चापि रिरंसवः ॥ प्रियद्यूतश्च रामोसावक्षेज्वनिपुणोपि च ॥ २१ ॥ ते भवन्तं पुरस्कृत्य जेतुमिच्छाम तं वयम् ॥ इत्युक्तौ
रोचयामास रुक्मी द्यूतं महारथः ॥ २२ ॥ ते शुभां काञ्चनस्तम्भां कुसुमैर्भूषिताजिराम् ॥ सभामाविविशुद्धाः सित्तां चन्दनार्णिषा ॥ २३ ॥
तां प्रविश्य ततः सर्वे शुभ्रस्त्रगुलेपनाः ॥ सौवर्णेज्वासनेष्वासां चक्रिरे विजिगीषवः ॥ २४ ॥ आहूतो बलदेवस्तु कितवैरक्षकोविदैः ॥ वाढामन्य-
ब्रवीद्वृष्टः सह दीव्याम पण्यताम् ॥ २५ ॥ निहृत्या विजिगीपन्तो दाक्षिणात्या नराधिपाः ॥ मणिमुक्ताः सुवर्णं च तत्रानिन्युः सद्भ्रशः ॥ २६ ॥
ततः प्रावर्तत द्यूतं तेषां रतिविनाशनम् ॥ कलहस्यास्पदं धोरं दुर्मतिनां क्षयावहम् ॥ २७ ॥ निष्काणां च सहस्राणि सुवर्णस्य दशादितः ॥ रु-
क्मिणा सह संपाते बलदेवो ग्लहं ददौ ॥ २८ ॥ तं जिगाय ततो रुक्मी यतमानं महाबलम् ॥ तावदेवापरं भूयो बलदेवं जिगाय सः ॥ २९ ॥ अत-
कुर्जीयमानस्तु रुक्मिणा केशवाग्रजः ॥ सुवर्णकोटीर्जग्राह ग्लहं तस्य महात्मनः ॥ ३० ॥

निकृत्या कणटेन ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

आहूतिः अत्यन्तकुटिलः ह कुटिलस्य इत्यस्य ह्यस्य । चिक्षेप निनिन्द ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ अधिपामुले अधिकमजम्बके कोपकाले अन्तरे
 चेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ चातुरक्षे चतुर्दशकङ्कितेक्षे निर्वृत्ते निपतितं गर्भं उभयोर्धने मृत्युकं दशधा कृते यदि वादी एकाङ्कं पातयेत्तदा एकमंशं धनाद्धरेत् । द्व्यङ्कान् पूर्ण
 सह त्रीनशान् अङ्कपाते पूर्वाध्वनिः सह पङ्कान् चतुर्दशपाते पूर्वः पङ्कभिः सह दशाप्यान् हरेर्दिनं अनविशं मयादया मयं धनं जितमित्यर्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥
 जितमित्येव हृद्येथ तमाहूतिरभापत ॥ श्लाघ्यमानश्च चिक्षेप प्रहसन्मुशलाशुधम् ॥ ३१ ॥ अविद्यां दुर्वलः श्रीमान्हरणममितं मया ॥ अजयो
 बलदेवोयमक्षधूते पराजितः ॥ ३२ ॥ कलिङ्गराजस्तच्छ्रुत्वा प्रजहास भृशं तदा ॥ दन्तान्संदर्शयन् हृष्टस्तत्राक्रुद्व्यद्वलशुधः ॥ ३३ ॥ रुक्मि-
 णस्तद्वचः श्रुत्वा पराजयनिमित्तजम् ॥ निगृह्यमाणस्तीक्ष्णभिवर्षाभिर्भाम्प्रकसूनुना ॥ ३४ ॥ रोपमाहारयाभास जितरोपोपि धर्मवित् ॥ संकुद्धो
 धर्मणा प्राप्य रौहिणेयो महाबलः ॥ ३५ ॥ धैर्यान्मनः सन्निधाय ततो वचनमब्रवीत् ॥ दशक्रोदिसहस्राणि ग्लह एको ममापरः ॥ ३६ ॥ एनं
 संपरिगृहीज्व पातयाक्षान्नराधिप ॥ कृष्णाक्षोल्लाहिताक्षांश्च देशोस्मस्त्वधिपामुले ॥ ३७ ॥ इत्येवमाह्वयाभास रुक्मिणं रोहिणिमुतः ॥ अनुक्त्वा
 वचनं किञ्चिद्वादमित्यब्रवीत्पुनः ॥ ३८ ॥ अक्षालुक्मी ततो हृष्टः पातयाभास पार्थिवः ॥ चातुरक्षे तु निर्वृत्ते निर्जितः स नराधिपः ॥ ३९ ॥
 बलदेवेन धर्मैर्न न्युवाच ततो बलम् ॥ धैर्यान्मनः समाधाय स न किञ्चिदुवाच ह ॥ ४० ॥ बलदेवं ततो रुक्मी मया जितमिति स्मयन् ॥ बलदे-
 वस्तु तच्छ्रुत्वा जिह्वं वाक्यं नराधिप ॥ ४१ ॥ भूयः क्रोधसमाविष्टो नोत्तरं व्याजहार ह ॥ ततो गर्भरनिर्घोषा वागुवाचाक्षरीरिणी ॥ ४२ ॥
 बलदेवस्य तं क्रोधं वर्धयन्ती महात्मनः ॥ सत्यमाह बलः श्रीमान्वर्मणैर्पराजितः ॥ ४३ ॥ अनुक्त्वा वचनं किञ्चित्प्राप्तो भवति कर्मणा ॥
 मनसा समनुज्ञातं तत्स्यादित्यवगम्यताम् ॥ ४४ ॥ इति श्रुत्वा वचस्तथ्यमन्तरिक्षात्सुभाषितम् ॥ संकर्षणस्तथोत्थाय सौवर्णेनैरुणा बली
 ॥ ४५ ॥ रुक्मिण्या प्रातरं ज्येष्ठं निजधान महीतले ॥ विवादे कुपितो रामः क्षेपारं किल रुक्मिणम् ॥ जवानाष्टापदेनैव प्रमथ्य यदुनन्दनः
 ॥ ४६ ॥ ततोपसृत्य संकुद्धः कलिङ्गाधिपतेरपि ॥ दन्तान्मभञ्ज संग्मादुन्नवाद् च सिंहवत् ॥ ४७ ॥ खड्गमुद्राम्य तान्स्वर्वास्त्रासयाभास पार्थि-
 वान् ॥ स्तम्भं सभायाः सौवर्णमुत्पात्य बलिनां वरः ॥ ४८ ॥

॥ ४२ ॥ ४३ ॥ अनुक्त्वापि जयं प्राप्तो भवति राम इत्यध्याहृत्य योज्यं मनसा प्रतिवादिनामिति शेषः । यमसादनुज्ञातमपि वाचा नाभ्यनुज्ञायत इति दौरात्म्यं तेषामिति भावः ॥
 ॥ ४४ ॥ उरुणा महता अष्टापदेनैति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ कलिङ्गाधिपतेर्यत्सैनस्य ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ कृतौ सत्कियायां कुशले इत्येकदेशेन संबन्धः । नित्ययाजिनि नित्यकर्मपरे ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ॥
 इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि दीकायामेकपटितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥ ॥ ६४ ॥ अथाध्याये पटितमे द्व्यधिकस्मिन्निरूप्यते ॥ बलदेवस्य माहात्म्यं मूर्ति-
 गजेन्द्र इव संस्तम्भं कर्णसंकर्षणस्ततः ॥ निर्जगाम सभाद्वारात्त्रासयामास कैशिकात् ॥ ४९ ॥ रुक्मिणं निष्कृतिप्रज्ञं स हत्वा यादवपर्षभः ॥
 वित्रास्य विद्विषः सर्वान्सिंहः क्षुद्रमुगानिव ॥ ५० ॥ जगाम शिविरं रामः स्वयमेव जनावृतः ॥ न्यवेदयत्स कृष्णाय तत्र सर्वं यथाभवत् ॥ ५१ ॥
 नोवाच स तदा कृष्णः किंचिद्रामं महाद्युतिः ॥ निगृह्य च तदात्मानं कृच्छ्रादशूण्यवर्तयत् ॥ ५२ ॥ न हतौ वासुदेवेन यः पूर्वं परवीरहा ॥ ज्येष्ठो
 भ्राताथ रुक्मिण्या रुक्मिणीसिंहकारणात् ॥ ५३ ॥ स रामकर्ममुक्तेन निहतो द्यूतमण्डले ॥ अष्टापदेन बलवान्राजा वज्रधरोपमः ॥ ५४ ॥ त-
 स्मिन्हृते महावीर्ये नृपतौ भीष्मकात्मजे ॥ दुर्मभार्गवतुल्ये वै दुर्मभार्गवशिक्षिते ॥ ५५ ॥ कृतौ च युद्धकुशले नित्ययाजिनि पातिते ॥ वृष्णयश्वा-
 न्धकाश्चैव सर्वे विमनसोभवन् ॥ ५६ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ रुक्मिणीं च महाभागा विलपन्त्यार्तया गिरा ॥ विलपन्तौ तथा दृष्ट्वा सान्त्वया-
 मास केशवः ॥ ५७ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं रुक्मिणो निधनं यथा ॥ वैरस्य च समुत्थानं वृष्णिभिर्भरतपर्षभ ॥ ५८ ॥ वृष्णयोपि महाराज धना-
 न्यादाय सर्वशः ॥ रामकृष्णौ समाश्रित्य ययुर्द्वारवर्तौ प्रति ॥ ५९ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि रुक्मिवधो नामैकपटितमोऽ-
 ध्यायः ॥ ६१ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ राजोवाच ॥ भूय एव तु विप्रपै बलदेवस्य धीमतः ॥ माहात्म्यं श्रोतुमिच्छामि शेषस्य धरणीभृतः ॥ १ ॥
 अतीव बलदेवं तं तेजोराशिमनिर्जितम् ॥ कथयन्ति महात्मानं ये पुराणविदो जनाः ॥ २ ॥ तस्य कर्माण्यहं विप्र श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥
 अनन्तं यं विदुर्नागमादिदेवं जनेश्वरम् ॥ ३ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ पुराणे नागराजोसौ पठ्यते धरणीधरः ॥ शेषस्तेजोनिधिः श्रीमानकम्प्यः
 पुरोरोत्तमः ॥ ४ ॥ योगाचार्यो महावीर्यो देवमन्त्रमुखो बली ॥ जरासन्धं गदायुद्धे जितवान्यो न चावधीत् ॥ ५ ॥ बह्वैश्वर्य राजानः प्रथिताः पृ-
 थिवीतेले ॥ अच्युतमौर्गधं सर्वं ते चापि विजिता रणे ॥ ६ ॥ नागायुतबलप्राणो भीमो भीमपराक्रमः ॥ असहृद्धदेवेन बाहुयुद्धे पराजितः ॥ ७ ॥
 दुर्योधनस्य कन्यां तु हरमाणो न्यगृह्यत ॥ साम्बो जाम्बवतीपुत्रो नगरे नागसाह्वये ॥ ८ ॥ राजभिः सर्वतो रूढो हरमाणो बलान्किल ॥
 तदुपश्रुत्य संरुद्ध आजगाम महाबलः ॥ ९ ॥

आग्यवर्तो प्रियम् ॥ १ ॥ भूय इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ भीमो भीमसेनः ॥ ७ ॥ न्यगृह्यत निगृह्यतः कांसवैरिति शेषः ॥ ८ ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ १०५ ॥ १०६ ॥ १०७ ॥ १०८ ॥ १०९ ॥ ११० ॥ १११ ॥ ११२ ॥ ११३ ॥ ११४ ॥ ११५ ॥ ११६ ॥ ११७ ॥ ११८ ॥ ११९ ॥ १२० ॥ १२१ ॥ १२२ ॥ १२३ ॥ १२४ ॥ १२५ ॥ १२६ ॥ १२७ ॥ १२८ ॥ १२९ ॥ १३० ॥ १३१ ॥ १३२ ॥ १३३ ॥ १३४ ॥ १३५ ॥ १३६ ॥ १३७ ॥ १३८ ॥ १३९ ॥ १४० ॥ १४१ ॥ १४२ ॥ १४३ ॥ १४४ ॥ १४५ ॥ १४६ ॥ १४७ ॥ १४८ ॥ १४९ ॥ १५० ॥ १५१ ॥ १५२ ॥ १५३ ॥ १५४ ॥ १५५ ॥ १५६ ॥ १५७ ॥ १५८ ॥ १५९ ॥ १६० ॥ १६१ ॥ १६२ ॥ १६३ ॥ १६४ ॥ १६५ ॥ १६६ ॥ १६७ ॥ १६८ ॥ १६९ ॥ १७० ॥ १७१ ॥ १७२ ॥ १७३ ॥ १७४ ॥ १७५ ॥ १७६ ॥ १७७ ॥ १७८ ॥ १७९ ॥ १८० ॥ १८१ ॥ १८२ ॥ १८३ ॥ १८४ ॥ १८५ ॥ १८६ ॥ १८७ ॥ १८८ ॥ १८९ ॥ १९० ॥ १९१ ॥ १९२ ॥ १९३ ॥ १९४ ॥ १९५ ॥ १९६ ॥ १९७ ॥ १९८ ॥ १९९ ॥ २०० ॥ २०१ ॥ २०२ ॥ २०३ ॥ २०४ ॥ २०५ ॥ २०६ ॥ २०७ ॥ २०८ ॥ २०९ ॥ २१० ॥ २११ ॥ २१२ ॥ २१३ ॥ २१४ ॥ २१५ ॥ २१६ ॥ २१७ ॥ २१८ ॥ २१९ ॥ २२० ॥ २२१ ॥ २२२ ॥ २२३ ॥ २२४ ॥ २२५ ॥ २२६ ॥ २२७ ॥ २२८ ॥ २२९ ॥ २३० ॥ २३१ ॥ २३२ ॥ २३३ ॥ २३४ ॥ २३५ ॥ २३६ ॥ २३७ ॥ २३८ ॥ २३९ ॥ २४० ॥ २४१ ॥ २४२ ॥ २४३ ॥ २४४ ॥ २४५ ॥ २४६ ॥ २४७ ॥ २४८ ॥ २४९ ॥ २५० ॥ २५१ ॥ २५२ ॥ २५३ ॥ २५४ ॥ २५५ ॥ २५६ ॥ २५७ ॥ २५८ ॥ २५९ ॥ २६० ॥ २६१ ॥ २६२ ॥ २६३ ॥ २६४ ॥ २६५ ॥ २६६ ॥ २६७ ॥ २६८ ॥ २६९ ॥ २७० ॥ २७१ ॥ २७२ ॥ २७३ ॥ २७४ ॥ २७५ ॥ २७६ ॥ २७७ ॥ २७८ ॥ २७९ ॥ २८० ॥ २८१ ॥ २८२ ॥ २८३ ॥ २८४ ॥ २८५ ॥ २८६ ॥ २८७ ॥ २८८ ॥ २८९ ॥ २९० ॥ २९१ ॥ २९२ ॥ २९३ ॥ २९४ ॥ २९५ ॥ २९६ ॥ २९७ ॥ २९८ ॥ २९९ ॥ ३०० ॥ ३०१ ॥ ३०२ ॥ ३०३ ॥ ३०४ ॥ ३०५ ॥ ३०६ ॥ ३०७ ॥ ३०८ ॥ ३०९ ॥ ३१० ॥ ३११ ॥ ३१२ ॥ ३१३ ॥ ३१४ ॥ ३१५ ॥ ३१६ ॥ ३१७ ॥ ३१८ ॥ ३१९ ॥ ३२० ॥ ३२१ ॥ ३२२ ॥ ३२३ ॥ ३२४ ॥ ३२५ ॥ ३२६ ॥ ३२७ ॥ ३२८ ॥ ३२९ ॥ ३३० ॥ ३३१ ॥ ३३२ ॥ ३३३ ॥ ३३४ ॥ ३३५ ॥ ३३६ ॥ ३३७ ॥ ३३८ ॥ ३३९ ॥ ३४० ॥ ३४१ ॥ ३४२ ॥ ३४३ ॥ ३४४ ॥ ३४५ ॥ ३४६ ॥ ३४७ ॥ ३४८ ॥ ३४९ ॥ ३५० ॥ ३५१ ॥ ३५२ ॥ ३५३ ॥ ३५४ ॥ ३५५ ॥ ३५६ ॥ ३५७ ॥ ३५८ ॥ ३५९ ॥ ३६० ॥ ३६१ ॥ ३६२ ॥ ३६३ ॥ ३६४ ॥ ३६५ ॥ ३६६ ॥ ३६७ ॥ ३६८ ॥ ३६९ ॥ ३७० ॥ ३७१ ॥ ३७२ ॥ ३७३ ॥ ३७४ ॥ ३७५ ॥ ३७६ ॥ ३७७ ॥ ३७८ ॥ ३७९ ॥ ३८० ॥ ३८१ ॥ ३८२ ॥ ३८३ ॥ ३८४ ॥ ३८५ ॥ ३८६ ॥ ३८७ ॥ ३८८ ॥ ३८९ ॥ ३९० ॥ ३९१ ॥ ३९२ ॥ ३९३ ॥ ३९४ ॥ ३९५ ॥ ३९६ ॥ ३९७ ॥ ३९८ ॥ ३९९ ॥ ४०० ॥ ४०१ ॥ ४०२ ॥ ४०३ ॥ ४०४ ॥ ४०५ ॥ ४०६ ॥ ४०७ ॥ ४०८ ॥ ४०९ ॥ ४१० ॥ ४११ ॥ ४१२ ॥ ४१३ ॥ ४१४ ॥ ४१५ ॥ ४१६ ॥ ४१७ ॥ ४१८ ॥ ४१९ ॥ ४२० ॥ ४२१ ॥ ४२२ ॥ ४२३ ॥ ४२४ ॥ ४२५ ॥ ४२६ ॥ ४२७ ॥ ४२८ ॥ ४२९ ॥ ४३० ॥ ४३१ ॥ ४३२ ॥ ४३३ ॥ ४३४ ॥ ४३५ ॥ ४३६ ॥ ४३७ ॥ ४३८ ॥ ४३९ ॥ ४४० ॥ ४४१ ॥ ४४२ ॥ ४४३ ॥ ४४४ ॥ ४४५ ॥ ४४६ ॥ ४४७ ॥ ४४८ ॥ ४४९ ॥ ४५० ॥ ४५१ ॥ ४५२ ॥ ४५३ ॥ ४५४ ॥ ४५५ ॥ ४५६ ॥ ४५७ ॥ ४५८ ॥ ४५९ ॥ ४६० ॥ ४६१ ॥ ४६२ ॥ ४६३ ॥ ४६४ ॥ ४६५ ॥ ४६६ ॥ ४६७ ॥ ४६८ ॥ ४६९ ॥ ४७० ॥ ४७१ ॥ ४७२ ॥ ४७३ ॥ ४७४ ॥ ४७५ ॥ ४७६ ॥ ४७७ ॥ ४७८ ॥ ४७९ ॥ ४८० ॥ ४८१ ॥ ४८२ ॥ ४८३ ॥ ४८४ ॥ ४८५ ॥ ४८६ ॥ ४८७ ॥ ४८८ ॥ ४८९ ॥ ४९० ॥ ४९१ ॥ ४९२ ॥ ४९३ ॥ ४९४ ॥ ४९५ ॥ ४९६ ॥ ४९७ ॥ ४९८ ॥ ४९९ ॥ ५०० ॥ ५०१ ॥ ५०२ ॥ ५०३ ॥ ५०४ ॥ ५०५ ॥ ५०६ ॥ ५०७ ॥ ५०८ ॥ ५०९ ॥ ५१० ॥ ५११ ॥ ५१२ ॥ ५१३ ॥ ५१४ ॥ ५१५ ॥ ५१६ ॥ ५१७ ॥ ५१८ ॥ ५१९ ॥ ५२० ॥ ५२१ ॥ ५२२ ॥ ५२३ ॥ ५२४ ॥ ५२५ ॥ ५२६ ॥ ५२७ ॥ ५२८ ॥ ५२९ ॥ ५३० ॥ ५३१ ॥ ५३२ ॥ ५३३ ॥ ५३४ ॥ ५३५ ॥ ५३६ ॥ ५३७ ॥ ५३८ ॥ ५३९ ॥ ५४० ॥ ५४१ ॥ ५४२ ॥ ५४३ ॥ ५४४ ॥ ५४५ ॥ ५४६ ॥ ५४७ ॥ ५४८ ॥ ५४९ ॥ ५५० ॥ ५५१ ॥ ५५२ ॥ ५५३ ॥ ५५४ ॥ ५५५ ॥ ५५६ ॥ ५५७ ॥ ५५८ ॥ ५५९ ॥ ५६० ॥ ५६१ ॥ ५६२ ॥ ५६३ ॥ ५६४ ॥ ५६५ ॥ ५६६ ॥ ५६७ ॥ ५६८ ॥ ५६९ ॥ ५७० ॥ ५७१ ॥ ५७२ ॥ ५७३ ॥ ५७४ ॥ ५७५ ॥ ५७६ ॥ ५७७ ॥ ५७८ ॥ ५७९ ॥ ५८० ॥ ५८१ ॥ ५८२ ॥ ५८३ ॥ ५८४ ॥ ५८५ ॥ ५८६ ॥ ५८७ ॥ ५८८ ॥ ५८९ ॥ ५९० ॥ ५९१ ॥ ५९२ ॥ ५९३ ॥ ५९४ ॥ ५९५ ॥ ५९६ ॥ ५९७ ॥ ५९८ ॥ ५९९ ॥ ६०० ॥ ६०१ ॥ ६०२ ॥ ६०३ ॥ ६०४ ॥ ६०५ ॥ ६०६ ॥ ६०७ ॥ ६०८ ॥ ६०९ ॥ ६१० ॥ ६११ ॥ ६१२ ॥ ६१३ ॥ ६१४ ॥ ६१५ ॥ ६१६ ॥ ६१७ ॥ ६१८ ॥ ६१९ ॥ ६२० ॥ ६२१ ॥ ६२२ ॥ ६२३ ॥ ६२४ ॥ ६२५ ॥ ६२६ ॥ ६२७ ॥ ६२८ ॥ ६२९ ॥ ६३० ॥ ६३१ ॥ ६३२ ॥ ६३३ ॥ ६३४ ॥ ६३५ ॥ ६३६ ॥ ६३७ ॥ ६३८ ॥ ६३९ ॥ ६४० ॥ ६४१ ॥ ६४२ ॥ ६४३ ॥ ६४४ ॥ ६४५ ॥ ६४६ ॥ ६४७ ॥ ६४८ ॥ ६४९ ॥ ६५० ॥ ६५१ ॥ ६५२ ॥ ६५३ ॥ ६५४ ॥ ६५५ ॥ ६५६ ॥ ६५७ ॥ ६५८ ॥ ६५९ ॥ ६६० ॥ ६६१ ॥ ६६२ ॥ ६६३ ॥ ६६४ ॥ ६६५ ॥ ६६६ ॥ ६६७ ॥ ६६८ ॥ ६६९ ॥ ६७० ॥ ६७१ ॥ ६७२ ॥ ६७३ ॥ ६७४ ॥ ६७५ ॥ ६७६ ॥ ६७७ ॥ ६७८ ॥ ६७९ ॥ ६८० ॥ ६८१ ॥ ६८२ ॥ ६८३ ॥ ६८४ ॥ ६८५ ॥ ६८६ ॥ ६८७ ॥ ६८८ ॥ ६८९ ॥ ६९० ॥ ६९१ ॥ ६९२ ॥ ६९३ ॥ ६९४ ॥ ६९५ ॥ ६९६ ॥ ६९७ ॥ ६९८ ॥ ६९९ ॥ ७०० ॥ ७०१ ॥ ७०२ ॥ ७०३ ॥ ७०४ ॥ ७०५ ॥ ७०६ ॥ ७०७ ॥ ७०८ ॥ ७०९ ॥ ७१० ॥ ७११ ॥ ७१२ ॥ ७१३ ॥ ७१४ ॥ ७१५ ॥ ७१६ ॥ ७१७ ॥ ७१८ ॥ ७१९ ॥ ७२० ॥ ७२१ ॥ ७२२ ॥ ७२३ ॥ ७२४ ॥ ७२५ ॥ ७२६ ॥ ७२७ ॥ ७२८ ॥ ७२९ ॥ ७३० ॥ ७३१ ॥ ७३२ ॥ ७३३ ॥ ७३४ ॥ ७३५ ॥ ७३६ ॥ ७३७ ॥ ७३८ ॥ ७३९ ॥ ७४० ॥ ७४१ ॥ ७४२ ॥ ७४३ ॥ ७४४ ॥ ७४५ ॥ ७४६ ॥ ७४७ ॥ ७४८ ॥ ७४९ ॥ ७५० ॥ ७५१ ॥ ७५२ ॥ ७५३ ॥ ७५४ ॥ ७५५ ॥ ७५६ ॥ ७५७ ॥ ७५८ ॥ ७५९ ॥ ७६० ॥ ७६१ ॥ ७६२ ॥ ७६३ ॥ ७६४ ॥ ७६५ ॥ ७६६ ॥ ७६७ ॥ ७६८ ॥ ७६९ ॥ ७७० ॥ ७७१ ॥ ७७२ ॥ ७७३ ॥ ७७४ ॥ ७७५ ॥ ७७६ ॥ ७७७ ॥ ७७८ ॥ ७७९ ॥ ७८० ॥ ७८१ ॥ ७८२ ॥ ७८३ ॥ ७८४ ॥ ७८५ ॥ ७८६ ॥ ७८७ ॥ ७८८ ॥ ७८९ ॥ ७९० ॥ ७९१ ॥ ७९२ ॥ ७९३ ॥ ७९४ ॥ ७९५ ॥ ७९६ ॥ ७९७ ॥ ७९८ ॥ ७९९ ॥ ८०० ॥ ८०१ ॥ ८०२ ॥ ८०३ ॥ ८०४ ॥ ८०५ ॥ ८०६ ॥ ८०७ ॥ ८०८ ॥ ८०९ ॥ ८१० ॥ ८११ ॥ ८१२ ॥ ८१३ ॥ ८१४ ॥ ८१५ ॥ ८१६ ॥ ८१७ ॥ ८१८ ॥ ८१९ ॥ ८२० ॥ ८२१ ॥ ८२२ ॥ ८२३ ॥ ८२४ ॥ ८२५ ॥ ८२६ ॥ ८२७ ॥ ८२८ ॥ ८२९ ॥ ८३० ॥ ८३१ ॥ ८३२ ॥ ८३३ ॥ ८३४ ॥ ८३५ ॥ ८३६ ॥ ८३७ ॥ ८३८ ॥ ८३९ ॥ ८४० ॥ ८४१ ॥ ८४२ ॥ ८४३ ॥ ८४४ ॥ ८४५ ॥ ८४६ ॥ ८४७ ॥ ८४८ ॥ ८४९ ॥ ८५० ॥ ८५१ ॥ ८५२ ॥ ८५३ ॥ ८५४ ॥ ८५५ ॥ ८५६ ॥ ८५७ ॥ ८५८ ॥ ८५९ ॥ ८६० ॥ ८६१ ॥ ८६२ ॥ ८६३ ॥ ८६४ ॥ ८६५ ॥ ८६६ ॥ ८६७ ॥ ८६८ ॥ ८६९ ॥ ८७० ॥ ८७१ ॥ ८७२ ॥ ८७३ ॥ ८७४ ॥ ८७५ ॥ ८७६ ॥ ८७७ ॥ ८७८ ॥ ८७९ ॥ ८८० ॥ ८८१ ॥ ८८२ ॥ ८८३ ॥ ८८४ ॥ ८८५ ॥ ८८६ ॥ ८८७ ॥ ८८८ ॥ ८८९ ॥ ८९० ॥ ८९१ ॥ ८९२ ॥ ८९३ ॥ ८९४ ॥ ८९५ ॥ ८९६ ॥ ८९७ ॥ ८९८ ॥ ८९९ ॥ ९०० ॥ ९०१ ॥ ९०२ ॥ ९०३ ॥ ९०४ ॥ ९०५ ॥ ९०६ ॥ ९०७ ॥ ९०८ ॥ ९०९ ॥ ९१० ॥ ९११ ॥ ९१२ ॥ ९१३ ॥ ९१४ ॥ ९१५ ॥ ९१६ ॥ ९१७ ॥ ९१८ ॥ ९१९ ॥ ९२० ॥ ९२१ ॥ ९२२ ॥ ९२३ ॥ ९२४ ॥ ९२५ ॥ ९२६ ॥ ९२७ ॥ ९२८ ॥ ९२९ ॥ ९३० ॥ ९३१ ॥ ९३२ ॥ ९३३ ॥ ९३४ ॥ ९३५ ॥ ९३६ ॥ ९३७ ॥ ९३८ ॥ ९३९ ॥ ९४० ॥ ९४१ ॥ ९४२ ॥ ९४३ ॥ ९४४ ॥ ९४५ ॥ ९४६ ॥ ९४७ ॥ ९४८ ॥ ९४९ ॥ ९५० ॥ ९५१ ॥ ९५२ ॥ ९५३ ॥ ९५४ ॥ ९५५ ॥ ९५६ ॥ ९५७ ॥ ९५८ ॥ ९५९ ॥ ९६० ॥ ९६१ ॥ ९६२ ॥ ९६३ ॥ ९६४ ॥ ९६५ ॥ ९६६ ॥ ९६७ ॥ ९६८ ॥ ९६९ ॥ ९७० ॥ ९७१ ॥ ९७२ ॥ ९७३ ॥ ९७४ ॥ ९७५ ॥ ९७६ ॥ ९७७ ॥ ९७८ ॥ ९७९ ॥ ९८० ॥ ९८१ ॥ ९८२ ॥ ९८३ ॥ ९८४ ॥ ९८५ ॥ ९८६ ॥ ९८७ ॥ ९८८ ॥ ९८९ ॥ ९९० ॥ ९९१ ॥ ९९२ ॥ ९९३ ॥ ९९४ ॥ ९९५ ॥ ९९६ ॥ ९९७ ॥ ९९८ ॥ ९९९ ॥ १००० ॥

रामस्तस्य तु मोक्षार्थमागतौ नालभच्च तम् ॥ ततश्च श्राव्य वलवानदृतं चाकरोन्महत् ॥ १० ॥ अनिवार्यमभेद्यं च दिव्यमप्रतिमं बले ॥ लाङ्गला-
खं समुद्यम्य ब्रह्ममन्त्राभिमन्त्रितम् ॥ ११ ॥ आकारवयं विन्यस्य पुरस्य च महद्बुद्धिः ॥ प्रक्षेपेच्छहृद्गायां नगरं कोरवस्य नत् ॥ १२ ॥ तद्वि-
घूर्णितमालक्ष्य पुरं दुर्योधनो नृपः ॥ साम्बं निर्यातयामास सभार्य तस्य धीमतः ॥ १३ ॥ ददौ शिष्यं तदात्मानं रामस्य सुमहात्मनः ॥ गदायुद्धे
कुरुपतिं शिष्यं जग्राह तं च सः ॥ १४ ॥ ततः प्रभृति राजेन्द्र पुरंमन्तद्विघूर्णितम् ॥ अवर्जितमिवाभाति गङ्गामभिमुखं नृप ॥ १५ ॥ इदमत्यदुतं
कर्म रामस्य कथितं भुवि ॥ भाण्डीरं कथितं राजन्यवृत्तं शौरिणा पुरा ॥ १६ ॥ प्रलम्बं मुष्टिकेन यजमानं हलद्युधः ॥ धेनुकं तु महावीर्यं
चिक्षेप नागमूर्द्धनि ॥ स गतायुः पपातोर्व्यां दैत्यो गदंभरूपधृक् ॥ १७ ॥ लवणजलगमा महानदी दुतजलेव गतर्ज्ज्ज्मालिनी ॥ नगरमभिमुखं यदा
हता हलविधृता यमुना यमस्वसा ॥ १८ ॥ बलेदेवस्य माहात्म्यमेतत्ते कथितं मया ॥ अनन्तस्याप्रमेयस्य शेषस्य धरणीभृतः ॥ १९ ॥ इति
पुरावरस्य लाङ्गलेर्वहुविधमुत्तममन्यदेव च ॥ यदकथितमिहाद्य कर्म ते तदुपलभस्व पुराणविस्तरात् ॥ २० ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु
हरिवंशे विष्णुपर्वणि बलदेवमाहात्म्यं नाम द्विपटितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥ ॥ जनमेजय उवाच ॥ प्रत्येत्य द्वारकां विष्णुर्हते रुक्मिणी वीर्यवान् ॥
अकरोद्यन्महाबाहुस्तन्ये वद महासुने ॥ १ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स तैः परिवृतः श्रीमान्पुरीं यादवनन्दनः ॥ द्वारकां भगवान्विष्णुः प्रत्यवैक्षत
वीर्यवान् ॥ २ ॥ प्रत्यपद्यत रत्नानि विविधानि वसूनि च ॥ यथाहं पुण्डरीकाक्षो नैर्ऋतान्प्रत्यवारयत् ॥ ३ ॥ तत्र विघ्नं चरन्ति स्म दैतयाः सह
दानवैः ॥ तान् जघान महाबाहुर्वदन्तान्महासुरान् ॥ ४ ॥ विघ्नं चास्याकरोत्तत्र नरको नाम दानवः ॥ त्रासनः सर्वदेवानां देवराजश्चुम्बहान् ॥ ५ ॥
स बभौ मूर्तिलिङ्गस्थः सर्वदेवाधिवाधिता ॥ देवतानामृषीणां च प्रतीपमकरोत्तदा ॥ ६ ॥

प्रत्यवारयत् राक्षसैः स्वगृहे आनाय्य स्थापितवानित्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ मूर्तिलिङ्गस्थः दृश्यज्ञापकं मातृं मूर्तिलिङ्गं तत्स्थः प्राग्योतिषपुरस्थो वा ।
बाधिता बाधकः ॥ ६ ॥

करोरं स्थानविशेषम् अगमत् । चतुर्दशीं सर्वदा चतुर्थ्यां दशया युक्तां सा च गर्भकौमार्योपगण्डाधिपयौवनमिति दशम्य ऊर्ध्वं पञ्चदशभयोर्वर्गं चतुर्दशावर्गिकीभित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ तच्च रत्नजातमाहृतमपि नाधिचकार न बुभुजे ॥ ११ ॥ १२ ॥ एकविंशच्छतानि शताधिके द्वे चतुर्दश चेति षोडश सहस्राणि शतं च एक-

त्वष्टुर्दुहितरं भौमः कशेरुमगमत्तदा ॥ गजरूपेण जग्राह रुचिराङ्गं चतुर्दशीम् ॥ ७ ॥ प्रमथ्य तां वरारोहां नरको वाक्यमब्रवीत् ॥ नष्टशोकभयो मोहात्प्राग्ज्योतिपतिस्तदा ॥ ८ ॥ यानि देवमनुष्येषु रत्नानि विविधानि च ॥ विभर्ति च मही कृत्स्ना सागरेषु च यद्भुज ॥ ९ ॥ अद्यप्रभृति तानीह साहिताः सर्वैर्नैऋताः ॥ ममैवोपाहारिष्यन्ति दैत्याश्च सह दानवैः ॥ १० ॥ एवमुत्तमरत्नानि वस्त्राणि विविधानि च ॥ स जहार तदा भौमस्तच्च नाधिचकार सः ॥ ११ ॥ गन्धर्वाणां च याः कन्या जहार नरको बली ॥ याश्च देवमनुष्याणां सत चाप्सरसां गणाः ॥ १२ ॥ चतुर्दश सहस्राणि एकविंशच्छतानि च ॥ एकवेणीधराः सर्वाः सतीमार्गमनुव्रताः ॥ १३ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तासां पुरवरं भौमोकारयन्मणिपर्वतम् ॥ अलङ्कारायामदी- नात्मा सुरोः स्वविषयं प्रति ॥ १४ ॥ ताश्च प्राग्ज्योतिपतिं सुरैश्चैव दशात्मजाः ॥ नैऋताश्च यथासुल्याः पालयन्त उपासते ॥ स एव तमसः पारे वरदत्तो महासुरः ॥ १५ ॥ न चासुरगणैः सर्वैः सहितैः कर्म तत्पुरा ॥ कृतपूर्वं तदा धोरं यदक्रापान्महासुरः ॥ १६ ॥ अर्क्षितं धर्पयाभास कु- ण्डलार्थं महासुरः ॥ यं मही सुषुप्ते देवी यस्य प्राग्ज्योतिपं पुरम् ॥ १७ ॥ द्वारपालाश्च चत्वारस्तस्यासन्नुद्धदुर्मदाः ॥ हृथर्षीणो निशुन्दश्च वीरः प-ञ्चनदस्तथा ॥ १८ ॥ मुरुः पुत्रसहस्रैश्च वरदत्तोसुरो महान् ॥ आदेवयानमावृत्य पन्थानं समुपस्थितः ॥ वित्रासनः सुकृतिनां विद्वप रक्षसैः सह ॥ १९ ॥ तद्वयर्थं महाबाहुः शङ्खचक्रगदासिभृत् ॥ जातो वृष्णिषु देवक्यां वसुदेवाज्जन्मार्दनः ॥ २० ॥ तस्याथ पुरेन्द्रेण लोकाग्रथितं जसः ॥ निवा- सो द्वारका देवैरुपायादुपपादिता ॥ २१ ॥ अर्ताव हि पुरी रम्या द्वारका वासवक्षयात् ॥ गह्वर्णवपरिक्षिता पञ्चपर्वतशोभिता ॥ २२ ॥ ताभ्यां देव- पुराभार्यां सभा काञ्चनतोरणा ॥ सा दाशाहीति विख्याता योजनायामविस्तृता ॥ २३ ॥ तत्र वृष्ण्यन्धकाः सर्वे रामदृष्णपुराणभाः ॥ लोकयात्रा- मिमां कृत्स्नां परिरक्षन्त आसते ॥ २४ ॥ तत्रासीनेषु सर्वेषु कदाचिद्रतर्पभ ॥ दिव्यगन्धो वीणां वायुः पुष्पवर्षं पपात ह ॥ २५ ॥ ततः किलकि- लाशब्दः प्रभाजालाभिसंवृतः ॥ मुहूर्तमन्तरिक्षेऽभूत्ततो भूमौ प्रतिष्ठितः ॥ २६ ॥

वेणीधराः कुमारिकाः ॥ १३ ॥ सुरैर्दैत्यस्य ॥ १४ ॥ ताः प्राज्योतिषपतिं चेत्यन्वयः । स एव नरकः तल्लभः नीलवर्णस्य समुद्रस्य पारं तीरं ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ वासवक्षयात् इन्द्रालयात् ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ सत्यभामासहायवान् इति अस्याः सत्यभामायाः पृथिव्यथत्वात्
पृथिव्याज्ञैव तस्य मृत्युर्विहितोऽस्तीति सत्यभामाज्ञैव तं दर्शयामास्याथयः ॥ ३९ ॥ गन्तव्यं च आवहवददीनि वायुमार्गानि ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

मध्ये तु तेजसस्तस्य पाण्डुरं गजमास्थितः ॥ वृतां देवगणैः सर्ववासवः समदृश्यत ॥ २७ ॥ रामकृष्णौ च राजा स वृज्यन्धवगणैः सह ॥ प्रत्युद्य-
युर्महात्मानं पूजयन्तः सुरेश्वरम् ॥ २८ ॥ सौवर्तीयं गजान्तं परित्यज्य जनार्दनम् ॥ सम्बजे बलेदेवं च तं च राजानमाहुकम् ॥ २९ ॥ वृष्णि-
न्यान्तस्वजे च यथाकालं यथावयः ॥ पूजितो रामकृष्णभ्यामाविवेश स तां सभाम् ॥ ३० ॥ तत्रासीनोभ्यलंकृत्वा सर्भां ताममरेश्वरः ॥ अर्वादि-
समुदाचारं प्रत्यगृह्णथ्याविधि ॥ ३१ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अथोवाच महातजा वासवो वासवानुजम् ॥ सान्त्वय पूर्व क्रेणास्य संस्पृश्य वदन्
शुभम् ॥ ३२ ॥ देवकीनन्दन वचः शृणु मे मधुसूदन ॥ येन त्वामिगतोऽस्म्यद्य कायेणामित्रकर्मण ॥ ३३ ॥ नैर्ऋतो नरको नाम ब्रह्मणो वरदर्पितः ॥
अदित्याः कुण्डले मोहाब्जहार दितिनन्दनः ॥ ३४ ॥ देवानां विप्रयं नित्यमृषाणां च स वर्तते ॥ तं च देवान्तरं प्रेक्ष्य जहि त्वं पापपूरुषम् ॥ ३५ ॥
अयं त्वां गरुडस्तत्र प्रापयिष्यति कामगः ॥ कामवीर्योतितेजस्वी वेनतेयान्तरिक्षगः ॥ ३६ ॥ अवध्यः सर्वभूतानां भोमः स नरकोऽसुरः ॥ निपू-
दयित्वा तं पापं क्षिप्रमागन्तुमर्हसि ॥ ३७ ॥ इत्युक्तः पुण्डरीकाक्षो देवराजं केशवः ॥ प्रतिजज्ञे महाबाहुनरकस्य निर्वहणे ॥ ३८ ॥ ततः सहैव
शक्रेण शङ्खचक्रगदासिभृत् ॥ प्रतस्थे गरुडेनाथ सत्यभामासहायवान् ॥ ३९ ॥ क्रमेण सप्तस्वक्रधानस मरुतां सहवासवः ॥ पश्यतां यदुसिंहाना-
मूर्ध्वमाचक्रमे वली ॥ ४० ॥ वारणेन्द्रगतः शक्रो गरुडस्थो जनार्दनः ॥ विदूरत्वात्प्रकाशते सूर्याचन्द्रमसाविव ॥ ४१ ॥ अन्तरिक्षे च गन्धर्वरक्ष-
सोभिश्च केशवः ॥ स्तूयमानोऽथ शक्रश्च क्रमेणान्तरधीयत ॥ ४२ ॥ समाधायतिकर्तव्यं वासवो विबुधाधिपः ॥ स्वमेव भवनं प्रायात्कृष्णः प्राग्व्यो-
तिषं प्रति ॥ ४३ ॥ पक्षानिलहृतो वायुः प्रतिलोमं ववौ तदा ॥ ततो भीमरवा मेघा वभ्रमुर्गनेचराः ॥ ४४ ॥ क्षणेन समनुप्राप्तौ द्विजेनका-
शगेन वै ॥ दूरादेव च तान्दृष्ट्वा प्रययौ यत्र ते स्थिताः ॥ ४५ ॥ अपश्यद् द्वारि तत्रस्थां हस्यश्रयवाहिनिम् ॥ क्षुरान्तान्मौरवान्पान्शपट-
सहस्रान्दुर्दरी ह ॥ ४६ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ गरुडस्योपरि श्रीमाञ्छङ्खचक्रगदाधरः ॥ विभ्रन्नीलाम्बुदाकारं पीतवासाश्चतुर्भुजः ॥ ४७ ॥

॥ ४५ ॥ मौरवान्मरुविहितान् क्षुरान्तवदतिमुक्ष्मान्दृढतरावयवसंयोगं पाषाणादिक्रमपि प्रविश्य छेतुमहानित्यर्थः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

वनमालकुलोरस्कः श्रवत्साङ्कितभूषणः ॥ किरिटमूर्द्धा सूर्याभः सविद्युदिव चन्द्रमाः ॥ ४८ ॥ ज्यां विकूजमहाशब्दः श्रुतेशनिनिःस्वनः ॥
ज्ञात्वा च दानवः सर्वं स्वयं विष्णुरिहागतः ॥ ४९ ॥ क्रोधाद्विगुणरक्ताक्षो मुरुः कालान्तक्रोपमः ॥ अभ्यधावत वेगेन शक्तिं गृह्य महासुरः ॥ ५० ॥
चिक्षेप सुमहाशक्तिं वज्रकाञ्चनभूषिताम् ॥ तामापन्ततीं शक्तिं तु महोल्कां ज्वलितामिव ॥ ५१ ॥ समाधत्त शरं चैकं रुक्मपुङ्खं जनार्दनः ॥ द्विधाच्छिन-
त्क्षुरप्रेण वासुदेवः स वीर्यवान् ॥ ५२ ॥ शक्तिं चिच्छेद तत्रासौ विद्युत्पुञ्ज इव ज्वलन् ॥ पुनश्च क्रोधरक्ताक्षो मुरुर्गृह्य महागदाम् ॥ ५३ ॥ इन्द्राश-
निरिवेन्द्रेण विकृष्ट इव निःस्वनः ॥ आकर्णमुक्तं चिक्षेप अर्धवन्दं सुरोत्तमः ॥ ५४ ॥ मध्यदेशे तु चिच्छेद गदां तां रुक्मभूषिताम् ॥ पुनश्चिच्छे-
द भट्टेन दानवस्य शिरो रणे ॥ ५५ ॥ संछिद्य पाशान्सर्वस्तान्मुरुं हत्वा सवान्धवम् ॥ सोऽयत्रक्षोणान्दत्त्वा नरकस्य महाबलान् ॥ ५६ ॥
शिलासंचानतिक्रम्य भगवान्देवकीसुतः ॥ अपश्यद्दानवं सैन्यं निसुन्दं च महाबलम् ॥ ५७ ॥ हयग्रीवं च दितिजं तथान्याश्चित्रयोधिनः ॥
रोधयामास तन्मार्गं स्वसैन्येन महाबलः ॥ ५८ ॥ निसुन्दो बलिनां श्रेष्ठो रथमारुह्य सत्वरम् ॥ जग्राह कामुकं दिव्यं हेमपट्टं दुरासदम् ॥ ५९ ॥
विव्याध दशभिर्वाणैर्निसुन्दो मधुसूदनम् ॥ केशवश्चापि सप्तत्या विव्याध निशितैः शरैः ॥ ६० ॥ अप्रामांश्चान्तरिक्षे ताञ्छरांश्चिच्छेद माधवः ॥
ते सर्वे सैनिकाः कृष्णं समन्तात्पर्यवारयन् ॥ ६१ ॥ शरजालेन महता छाद्यमानः सुरोत्तमः ॥ दृष्ट्वा तान्दानवान्सर्वान्सक्रोधो मधुसूदनः ॥ ६२ ॥
ततो दिव्येन चास्त्रेण पार्जन्येन जनार्दनेन ॥ महता शरवर्षेण वारयामास तद्गलम् ॥ ६३ ॥ पञ्चपञ्चशरैस्तेषु एकैकेन च तान्चहून् ॥ पार्जन्यस्य
प्रभावेण सर्वान्मर्मस्वताडयत् ॥ ६४ ॥ दुद्रुवुर्भयसत्रस्ता भग्नस्ते दानवा रणे ॥ स्वसैन्यं विद्रुतं दृष्ट्वा निश्चक्राम पुनर्मूढे ॥ ६५ ॥ विसृजञ्छरव-
र्षाणि छादयामास केशवम् ॥ न विभाति रणे सूर्यो नापि व्योम दिशो दृश ॥ ६६ ॥ शरैः संछादयामास निसुन्दो गरुडवज्रम् ॥ सावित्रं नाम दि-
व्यास्त्रं जग्राह पुरुषोत्तमः ॥ ६७ ॥ तेन वाणेन तान्वाणांश्चिच्छेद समरे हरिः ॥ वाणेर्वाणांश्च संछिद्य तस्य कृष्णो महाबलः ॥ ६८ ॥ छत्रमेकेन
वाणेन रथेषां च त्रिभिः शरैः ॥ पुनश्चिच्छेद तान्वांश्चतुर्भिश्चतुरः शरैः ॥ ६९ ॥ सारथिं पञ्चभिर्वाणैर्ध्वजमेकेन चिच्छेद ॥ शरैकेन वपुः कृष्णः
सुतीक्ष्णेन शितेन वै ॥ ७० ॥ शिरश्चिच्छेद भट्टेन निसुन्दस्य सुरोत्तमः ॥ यः सहस्रसामान्येकः सर्वान्देवानयोधयत् ॥ ७१ ॥

॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥

॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥
महायानुत्थानिर्दिष्टाः आनुत्थानिर्दिष्टाः ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥

निसुन्दं पतितं दृष्ट्वा हयश्रावः प्रतापवान् ॥ शिलां प्रगृह्य महतीं तोलयामास दानवः ॥ ७२ ॥ आविश्य सहस्रामुञ्जीच्छलां गेलसमां प्रभुः ॥
गृहीत्या दिव्यपाज्यममन्नमन्नाविदांवरः ॥ ७३ ॥ दिव्याश्चण्ड शिलां विष्णुः सतथाकृतं तेजसा ॥ तद्विदार्य महच्चान्नम पातयामास भूतले ॥ ७४ ॥
ततस्तैः शार्ङ्गनिमुक्तनार्णवमहाशरैः ॥ यथा देवासुरं शृद्धमभवद्वरतर्पणम् ॥ वानप्रस्थार्काणि तथा घोरमवर्तत ॥ ७५ ॥ ततः शार्ङ्गनिमुक्त-
नार्णवमहाशरैः ॥ गरुडस्थो महाबाहुर्निजघान महासुरान् ॥ ७६ ॥ महालाङ्गलनिर्भ्राः शङ्खशक्तिनिपातिताः ॥ विनेशुर्दानवाः सर्वे समागात्रा-
जनार्दनम् ॥ ७७ ॥ केचिच्चक्राग्निनिर्दग्धा दानवाः पतुरम्बरात् ॥ सानिकर्षताः क्रोचद्गतासुर्विकृताननाः ॥ ७८ ॥ अमृगच्छरवर्षाणि वृष्टिमत-
इवाम्बुदाः ॥ विवृताङ्गासुराः सर्वे कृष्णवाजप्रपीडिताः ॥ ७९ ॥ शोणिताक्ताः स्म दृश्यन्ते पुष्पिता इव किंशुकाः ॥ व्यद्रवन्त सुवित्रस्ता भ्रा-
ह्माश्चित्रयाधिनिः ॥ ८० ॥ पुनश्च क्रोधरक्ताक्षो वायुवेगेन दानवः ॥ दृश्याभाच्छ्रितं वृक्षं समारुह्य वनरूपातिम् ॥ ८१ ॥ वृक्षमुत्पाद्य वेगेन
प्रतिगृह्णाभ्यधावत ॥ चिक्षेप सुमहावृक्षं शिक्षया सुघनाकृतिः ॥ ८२ ॥ वृक्षवेगानिलोद्धतः शुश्रुवे सुमहास्वनः ॥ ततः शरसहस्रेण यतमानो
जनार्दनः ॥ ८३ ॥ नैकथा तं प्रचिच्छेद चित्रभक्तिनिभाकृतिम् ॥ पुनश्चैकं वाजेन हयश्रावस्य चोरसि ॥ ८४ ॥ विव्याव स्तनयामव्ये सायको ज्वल-
नप्रभः ॥ विवेश सोतिवेगेन हृदं भित्त्वा विनिर्गतः ॥ ८५ ॥ तं जघान महाघोरं हयश्रावं महाबलम् ॥ अपारतेजा दुर्द्धपः स वै यादवजनन्दन-
॥ ८६ ॥ मध्ये लोहितगङ्गस्य भगवान्दुर्वकीमुतः ॥ औदकायां विरूपाक्षं पाप्मानं पुरुषोत्तमः ॥ ८७ ॥ अष्टौ शतसहस्राणि दानवानां परंतप ॥
निहत्य पुरुषप्याश्रः प्राणज्योतिपमुपाद्रवत् ॥ ८८ ॥ हत्वा पञ्चदं नाम नरकस्य महासुरम् ॥ ततः प्राणज्योतिपं नाम क्षुध्यमानमिव श्रिया
॥ ८९ ॥ पुरमासादयामास शुद्धं तत्राभवन्महत् ॥ ततः प्रध्मापयच्छङ्खं पाञ्चजन्यं महाबलः ॥ ९० ॥ शुश्रुवे सुमहाशब्दः संपतन्निनदो यथा ॥
श्रूयते त्रिषु लोकेषु भीमगम्भीरानिःस्वनः ॥ तं श्रुत्वा नरकश्चासीत्कोपसरफलोचनः ॥ ९१ ॥ लोहचक्राष्टसंयुक्तं त्रिनल्वप्रतिमं रथम् ॥ रत्नकाञ्च-
नचित्राढ्यं वेदिकाभोगविस्तरम् ॥ ९२ ॥

॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ लोहितगङ्गस्य सिन्धोः प्रदेशविशेषस्य मध्ये । औन्नक्यायाम् उदकपरिखायां पुर्याम् ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ रथम् आरुराहेति शेषः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ १०५ ॥ १०६ ॥ १०७ ॥ १०८ ॥ १०९ ॥ ११० ॥ १११ ॥ ११२ ॥ ११३ ॥ ११४ ॥ ११५ ॥ ११६ ॥ ११७ ॥ ११८ ॥ ११९ ॥ १२० ॥ १२१ ॥ १२२ ॥ १२३ ॥ १२४ ॥ १२५ ॥ १२६ ॥ १२७ ॥ १२८ ॥ १२९ ॥ १३० ॥ १३१ ॥ १३२ ॥ १३३ ॥ १३४ ॥ १३५ ॥ १३६ ॥ १३७ ॥ १३८ ॥ १३९ ॥ १४० ॥ १४१ ॥ १४२ ॥ १४३ ॥ १४४ ॥ १४५ ॥ १४६ ॥ १४७ ॥ १४८ ॥ १४९ ॥ १५० ॥ १५१ ॥ १५२ ॥ १५३ ॥ १५४ ॥ १५५ ॥ १५६ ॥ १५७ ॥ १५८ ॥ १५९ ॥ १६० ॥ १६१ ॥ १६२ ॥ १६३ ॥ १६४ ॥ १६५ ॥ १६६ ॥ १६७ ॥ १६८ ॥ १६९ ॥ १७० ॥ १७१ ॥ १७२ ॥ १७३ ॥ १७४ ॥ १७५ ॥ १७६ ॥ १७७ ॥ १७८ ॥ १७९ ॥ १८० ॥ १८१ ॥ १८२ ॥ १८३ ॥ १८४ ॥ १८५ ॥ १८६ ॥ १८७ ॥ १८८ ॥ १८९ ॥ १९० ॥ १९१ ॥ १९२ ॥ १९३ ॥ १९४ ॥ १९५ ॥ १९६ ॥ १९७ ॥ १९८ ॥ १९९ ॥ २०० ॥

॥ ११ ॥ शबला नानावर्णाः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ कालयकानि कालागरुकाष्ठानि ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ मणिपर्वतं कन्यानरोधपूरम् ॥ २० ॥
 दैत्या ऊचुः ॥ इमानि मणिरत्नानि विविधानि बहूनि च ॥ भीषणरूपाश्च मातङ्गाः प्रबालविकृताङ्गुशाः ॥ ११ ॥ हेमसूत्रा महाकृशाश्चापतेमरशा-
 लिनः ॥ रुचिराभिः पताकाभिः शबला रुचिराङ्गुशाः ॥ १२ ॥ ते च विंशतिसाहस्रा द्विस्तावत्यः करेणवः ॥ अष्टादश सहस्राणि देशजाश्चोत्तमा-
 ह्वयाः ॥ १३ ॥ गोपु चापि भवेत्कामो यावत्तव जनार्दन ॥ तावतीः प्रापिष्यन्ममो वृष्णकथकनिवेशनम् ॥ १४ ॥ आविकानि ३ सूक्ष्माणि त्र्य-
 नान्यासनानि च ॥ कामव्याहारिणश्चैव पक्षिणः प्रियदर्शनाः ॥ १५ ॥ चन्दनगुरुकाष्ठानि तथा कालयकान्यपि ॥ नपु यच्चिपु लोकेषु धरेणानि
 गतं तव ॥ १६ ॥ प्रापिष्याम तत्सर्वं वृष्णन्यकनिवेशनम् ॥ देवगन्धर्वरत्नानि पद्मगानां च यद्गुरु ॥ तानि सर्वाणि सन्तीह ॥ १७ ॥ विंशत्य-
 ॥ १७ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तच्च सर्वं हृषीकेशः परियुद्ध परीक्ष्य च ॥ रथमदारवाप्यास दानभेद्वारकां पुरीम् ॥ १८ ॥ ततस्तद्गुरुणां तत्र ज्व-
 यमुत्क्षिप्य माधवः ॥ हिरण्यवर्षं वर्षन्तमारुरोह विहंगमम् ॥ १९ ॥ गरुडं पतगश्रेष्ठं द्युतिमन्तमिवाम्बुदम् ॥ ततोऽन्ययाद्विरिश्रेष्ठमभितो भणिप-
 र्वतम् ॥ २० ॥ तत्र पुण्या ववुर्वाता ह्यभवंश्चामलाः प्रभाः ॥ मणीनां हेमवर्णानामभिभूय दिवाकरम् ॥ २१ ॥ तत्र वैदूर्यरत्नानि ददर्श मनुसूदनः ॥
 सत्तोरणपताकानि द्वाराणि शिखराणि च ॥ २२ ॥ विद्युद्गथितमेवाभः प्रबभौ मणिपर्वतः ॥ हेमचित्रवितानैश्च प्रासदैरुपशोभितः ॥ २३ ॥ तत्र ता नर-
 हेमाभा ददर्श मधुसूदनः ॥ गन्धर्वसुरमुख्यानां प्रिया दुहितरस्तथा ॥ २४ ॥ ददर्श प्रथुलशोणीः सरुद्धा गिरिकन्दरे ॥ नरकेण समानीता रथ्यमाणाः
 समन्ततः ॥ २५ ॥ त्रिविष्टपसमे देशे तिष्ठन्तीरपराजिताः ॥ निर्विशन्त्यो यथा देव्यः सुखिन्यः कामवर्जिताः ॥ २६ ॥ पश्चिद्युर्गहाबाहुमेकमेवैषिधराः
 स्त्रियः ॥ सर्वाः काषायवासिन्यः सर्वाश्च नियतेन्द्रियाः ॥ २७ ॥ व्रतोपवासतन्वद्भ्यः काङ्क्षन्त्यः कृष्णदर्शनम् ॥ समेत्य यदुसिंहस्य सर्वाश्चक्रः स्नि-
 योज्जलीच ॥ २८ ॥ नरकं निहतं ज्ञात्वा मुरं चैव महासुरम् ॥ ह्यप्रापिं निसुन्दं च ताः कृष्णं पर्यवारयन् ॥ २९ ॥ ये चासां रक्षिणो वृद्धा दागवा
 यदुनन्दनम् ॥ कृताञ्जलिपुटाः सर्वे प्रणिपेतुर्वयोधिकाः ॥ ३० ॥ तासां परमनरीणामुपशानं निरीक्ष्य तम् ॥ सर्वासामेव संकल्पः पतितो न भव-
 त्ततः ॥ ३१ ॥ तस्य चन्द्रोपमं वक्रं निरीक्ष्य मुदितेन्द्रियाः ॥ संप्रहृष्टा महाबाहुमिदं वचनमब्रुवन् ॥ ३२ ॥ सत्यं च यत्पुरा वायुरिहास्मान्मात्रय-
 मब्रवीत् ॥ सर्वभूतमतिज्ञश्च देवर्षिरपि नारदः ॥ ३३ ॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ महाबाहुं कृष्णम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ उवाह दारकां प्रपद्यामाम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ अर्जुनोऽप्यश्लेषः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ इति
हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥
आशीर्भिरनुकूलाभिरुभावप्यवदत्तदा ॥ पौलोमी सत्यभामा च ग्रीत्या परमया गुते ॥ ५८ ॥ अग्रहीतां वराहीया देव्यास्ते चरणौ शुभौ ॥ ते
चाप्यभ्यवदत्प्रेम्णा देवमाता यशस्विनी ॥ ५९ ॥ यथावदब्रवीच्चिव जनादेनमिदं वचः ॥ अधृष्यः सर्वभूतानामवध्यश्च भविष्यासि ॥ ६० ॥ यथैव
देवराजोयमजितो लोकपूजितः ॥ भवत्ययं वरारोहा नित्यं च प्रियदर्शना ॥ ६१ ॥ सर्वलोकेषु विख्याता दिव्यगन्धा मनोरमा ॥ सत्यभामोत्तमा
स्त्रीणां सुभगा स्थिरयौवना ॥ ६२ ॥ जरां न यास्यति वधूयावत्त्वं कृष्ण भानुषः ॥ एवमभ्यर्चितः कृष्णो देवमात्रा महाबलः ॥ ६३ ॥ देवराजा-
भ्यनुज्ञातो रत्नैश्च प्रतिपूजितः ॥ वैनतेयं समारुह्य सहितः सत्यभामया ॥ ६४ ॥ देवाश्रीढं परिक्रामन्भूज्यमानं सुरपिभिः ॥ स ददर्श
महाबाहुराक्रीडे वासवस्य ह ॥ ६५ ॥ दिव्यमभ्यर्चितं देवैः पारिजातं महाद्रुमम् ॥ नित्यपुष्पवरं दिव्यं पुण्यगन्धमनुत्तमम् ॥ ६६ ॥ यमासाद्य
जनः सर्वो जार्ति स्मरति पौर्विकीम् ॥ संरक्ष्यमाणं देवैस्तं प्रसह्यामितविक्रमः ॥ ६७ ॥ उत्पाढ्यारोपयामास विष्णुस्तं गरुडोपरि ॥ सोपश्यत्स-
त्यभामा च दिव्यमप्सरसां गणम् ॥ ६८ ॥ पृष्ठतः सत्यभामा च दिव्या योषा च वीक्षिताम् ॥ प्रायात्ते ता द्वारवतीं वायुजुष्टेन वै पथा ॥
॥ ६९ ॥ श्रुत्वा तं देवराजस्तु कर्म कृष्णस्य तत्तदा ॥ अनुमने महाबाहुः कृतकर्मैति चाब्रवीत् ॥ ७० ॥ स पूज्यमानस्त्रिदशैः सप्तपिगणसंस्तुतः ॥
प्रतस्थे द्वारकां कृष्णो देवलोकदारिन्दम् ॥ ७१ ॥ सोभिपत्य महाबाहुर्दीर्घमध्वानमल्पवत् ॥ पूजितो देवराजेन दृढशे यादवो पुरीम् ॥ ७२ ॥
तथा कर्म महत्कृत्वा भगवान्वासवानुजः ॥ उपायाद्वारकां कृष्णः श्रीमानगरुडवाहनः ॥ ७३ ॥ इति श्रीमहाभारते सिंहेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि
पारिजातहरणं द्वारकाप्रवेशो नाम चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥
त्रैवाधिगच्छामि तृप्तिं कृष्णस्य धीमतः ॥ १ ॥ द्वारकायां निवसतः कृतदारस्य पङ्कजम् ॥ चरितं ब्रूहि कृष्णस्य सर्वं हि विदितं तव ॥ २ ॥ वैश-
म्पायन उवाच ॥ जनमेजय कृष्णस्य कृतदारस्य भारत ॥ निबोध चरितं चित्रं तस्यैव सदृशं प्रभो ॥ ३ ॥
प्रादुर्भाव इति ॥ १ ॥ पङ्कजम्, ऐश्वर्यस्य समग्रस्य ज्ञानस्य यशसः श्रियः । वैराग्यस्य च धर्मस्य पण्णां भग इतीक्ष्णा इति पङ्क्तिवैश्वर्यमुक्तम् । यद्वा पङ्कजं षडङ्गानि च ।
सर्वज्ञता तृप्तिरनादिवोधः स्वतन्त्रता नित्यमलुप्तशक्तिः । अनन्तशक्तिश्च विमोर्विमुखाः षडाहुरङ्गानि महेश्वरस्येति वायुपुराणोक्तानि ॥ २ ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ अस्मानं व्रतपारणाम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ योनः योनिर्बन्धः श्रौतः अध्ययनमव्ययः माविः आत्विज्यसंबन्धः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ हे प्राप्तवारो महातेजा वासुदेवः प्रतापवान् ॥ रुक्मिण्या सहिता देव्या ययौ रैवतकं नृप ॥ ४ ॥ उपवासावसानं हि रुक्मिण्याः प्रतिपूजयन् ॥ तर्पयिष्यन्स्वयं विभान् जगाम मधुसूदनः ॥ ५ ॥ कुमारः प्रमथुस्तत्र पुत्रश्चात्र एव च ॥ प्रेषिता वासुदेवेन नारदस्याभ्यनुज्ञया ॥ ६ ॥ षोडश स्त्रीसहस्राणि जगुरेव च धीमतः ॥ ऋद्ध्या परमया राजन्यिणोरैवावुरुपया ॥ ७ ॥ ततस्तत्र द्विजार्तानां कामान्प्रादादुद्वेक्षजः ॥ अर्थेनार्थं धर्मनित्यानां वन्दिनामिष्टवादिनाम् ॥ ८ ॥ कल्याणनामगोत्राणां महतां पुण्यकर्मणाम् ॥ योनः श्रौतेश्च मासेश्च शुद्धानां कुरुनन्दन ॥ ९ ॥ तर्पयित्वा द्विजान्कार्मोर्गिरिष्टः सतां गतिः ॥ ह्यतीन्तर्पयामास यथाहं भक्तवत्सलः ॥ १० ॥ उपवासावसानेन भगवान्स विशेषतः ॥ बहु मेने प्रियां भार्यां रुक्मिणीं भीष्मकात्मजाम् ॥ ११ ॥ वसतस्तस्य कृष्णस्य सदास्यामितो जसः ॥ सहासीनस्य रुक्मिण्या नारदोभ्याययौ मुनिः ॥ १२ ॥ आगतं चाप्रमेयात्मा मुनिमिन्द्राजस्तदा ॥ शास्त्रद्वयेन विधिना अर्चयामास केशवः ॥ १३ ॥ सोचितो वासुदेवेन मुनिरर्च्यतमः सताम् ॥ पारिजाततरोः पुष्पं ददौ कृष्णाय भारत ॥ १४ ॥ तद्दृशराजकुसुमं रुक्मिण्याः प्रददौ दारः ॥ पार्थस्था सा हि कृष्णस्य भोज्या नरवराऽभवत् ॥ १५ ॥ प्रतिगृह्य तु तत्पुष्पं कामारणिरनिदिता ॥ शिरस्यमलपत्राशी ददौ कृष्णेऽङ्गितानुगा ॥ १६ ॥ त्रैलोक्यरूपसर्वस्वं नारायणमनोहरा ॥ शुशुभे देवपुष्पेण द्विशुणं भैष्मकी तदा ॥ १७ ॥ तां नारदस्तथावाच मुनिव्रजसुतस्तदा ॥ तयैवोपयिकं पुष्पमेकं देवि पतिव्रते ॥ १८ ॥ अलंकृतं पुष्पमेतत्सर्गात्तव सर्वथा ॥ अन्यर्हा च मता मे त्वमेतत्पुष्पाद्धतव्रते ॥ १९ ॥ कल्याणगुणसंपन्ने सततं भर्तवत्सले ॥ अम्लानमेतत्सततं पुष्पं भवति कामिनि ॥ २० ॥ संवत्सरपरं कालं कालज्ञे गुणसंमते ॥ ईप्सितात्तपि गन्धांश्च ददाति तदतो वरे ॥ २१ ॥ शीताण्ये चैप्सिते देवि पुष्पमेतत्पुष्पच्छति ॥ स्रवत्यपि रसान्देवि मनसा क्राङ्गितान्वरात् ॥ २२ ॥ सेव्यमानं च सौधाण्यं ददाति वरयणिनि ॥ स्रवत्यपि तथा गन्धानीप्सितान्प्रातिवद्धेनान् ॥ २३ ॥ यानि च पुष्पाणि त्वं देव्यभिलषिष्यसि ॥ कुसुमं वृक्षराजस्य तानि तानि प्रदास्यति ॥ २४ ॥ एतदेव भगवानं धर्मिष्ठपुत्रदं तथा ॥ मर्तिं च नानुभे धत्ते धार्यमाणं सदा शुभे ॥ २५ ॥ यद्यादिच्छसि वर्णं च तत्सर्वं धारायिष्यति ॥ स्वल्पं वा यदि वा स्थूलं छन्दतस्ते भविष्यति ॥ २६ ॥

नरवर ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ औपयिकं योग्यम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ भगवानम् ऐश्वर्याधारकम् ॥ २५ ॥ २६ ॥

॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ सुवादित्रानिति मूरत्वमार्षम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ कृतिः स्वभावः सामर्थ्यमित्यर्थः । सर्गकृता ब्रह्मणा कृतेति शेषः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ महंस्स्य सुरता च
 अरिणश्चेति सुरतारणी स्त्री च माता चेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ वसुदेवताः वसुसुध्याः तेषां कालो ब्रह्ममानेन संवत्सरः पर उत्कृष्टो न ततोऽधिकोऽप्यस्तीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ भोजनन्दिनि
 अनिष्टगन्धहरणं तत्समं गन्धवर्द्धनम् ॥ प्रदीपकर्म रात्रौ च करोति कमलेक्षणे ॥ २७ ॥ संतानकम्रजो मालां पुष्पवद्वादिवाच्युतम् ॥ पुष्पमण्डप-
 मुख्यानि चिन्तितेन प्रदास्यति ॥ २८ ॥ बुभुक्षा वा पिपासा वा ग्लानिर्वाप्यथ वा जरा ॥ देववद्भारयन्त्यास्ते स्वच्छन्देन भविष्यति ॥ २९ ॥
 अनुगीतानि गीतानि दास्यत्यपि च चिन्तिते ॥ सुवादित्रान्समधुरांस्तथैव तव संमतान् ॥ ३० ॥ पूर्णे संवत्सरे देवि पुष्पमेतत्तवान्तिकात् ॥
 निर्वत्स्यते तरुवरं समयेन प्रयास्यति ॥ ३१ ॥ कृतिरेषा हि भद्रं ते पारिजातस्य सुप्रभे ॥ निसर्गतः सर्गकृता सत्कारार्थं मुरद्रिपाम् ॥ ३२ ॥
 उमा देववरस्येषा हिमालयसुता सती ॥ धारयन्तीश्वरी नित्यं पुष्पाण्येतानि सुप्रभे ॥ ३३ ॥ अदितिश्च सपौलोमी महंन्द्रसुरतारणी ॥ सावित्री
 देवमाता च श्रीश्च सर्वगुणोचिता ॥ ३४ ॥ देवपत्न्यस्तथैवान्या देवाश्च वसुदेवताः ॥ संवत्सरपरः कालः सर्वेषां नतु संशयः ॥ ३५ ॥ पोटशस्त्री-
 सहस्राणां मध्ये त्वं खलु वर्तसे ॥ अद्येषां वासुदेवस्य वोद्वि त्वां भोजनन्दिनि ॥ ३६ ॥ सपत्न्यस्ते गुणोपेते सर्वाः सर्वैश्वरप्रिये ॥ अवमानान्वसेकेन त्वया
 सिक्ताद्य भामिनि ॥ ३७ ॥ प्रकाशमद्य सौभाग्यमनिवार्यं यशश्च ते ॥ मन्दारकुसुमं दत्तं यत्ते मधुनिघातिना ॥ ३८ ॥ अद्य सात्राजिती देवी
 ज्ञास्यते वरवर्णिनी ॥ सौभाग्याद्यं सदा वेत्ति यात्मानं सुभगं सती ॥ ३९ ॥ सास्वमाता च गान्धारी भार्याश्चान्या महात्मनः ॥ सौभाग्यार्थोद्यताकाङ्क्षा-
 मद्य मोक्ष्यन्ति निःस्पृहाः ॥ ४० ॥ सौभाग्यैकरथो जैत्रस्तव देव्यद्य निःसृतः ॥ मनोरथस्थानां यः सहस्रैरपि दुर्जयः ॥ ४१ ॥ अद्याहमवगच्छा-
 मि सर्वथा सर्वशोभने ॥ आत्मा द्वितीयः कृष्णस्य भोजे त्वमिति भामिनि ॥ ४२ ॥ त्रैलोक्यस्तत्सर्वस्वमददाद्यत्तवाच्युतः ॥ जीवितातिशयस्तेन
 त्वया प्राप्नोति हरेप्रिये ॥ ४३ ॥ नारदं नैवमुक्तं तु तथ्यं वाक्यं नराधिप ॥ तत्रस्थाः शुश्रुवुः प्रेप्याः प्रेपिताः सत्यभामया ॥ ४४ ॥ देवीनां च
 तथात्यासां पत्नीनां च विशांपते ॥ दृष्ट्वा ताः सविशेषं च नारदेनाभ्युदाहृतम् ॥ ४५ ॥ तच्च श्रुत्वा सुनिखिलं प्रेप्याभिः स्त्रीस्वभावतः ॥ प्रकाशी-
 कृतमेवासीद्विष्णोरन्तःपुरे तदा ॥ ४६ ॥ कर्णाकर्णौ ततो देव्यः कौलीनिमिव संघशः ॥ मन्त्र्यांचक्रिरे हृष्टा रुक्मिण्यातिगुणैर्दयम् ॥ ४७ ॥
 हे रुक्मिणि ॥ ३६ ॥ सिक्ता अब्रवीति च्छेदः । सन्धिरार्षः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ सास्वमाता जाम्बवती ॥ ४० ॥ निःसृतः प्रसृतः ॥ ४१ ॥ हे भोजे भोजकस्य ॥ ४२ ॥
 ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ कौलीनं कुलगृहं देव्यः कृष्णपत्न्यः ॥ ४७ ॥

॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ सकुटुम्बं कुटुम्बाक्षं भृङ्गवर्तनं च गिरिकं च भृङ्गवर्तनं कृत्यकं वयं भृङ्गवर्तनं ॥ ५१ ॥ क्रोशेयुः क्रोशेयुः क्रोशेयुः ॥ ५२ ॥
पर्यन्तदं ललाटप्रान्तदशम् ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ क्रोशेयुः मुक्कमलम् ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ श्री श्रीभक्तानां मिलेत् दुर्गेश विष्णुपर्वणं दीक्षायां पदभक्तिमाऽऽवागः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥
एतस्मिन् पदपटितमे गत्वा सामागृहं दक्षिः ॥ नम्ये ह्यपृच्छद्रापस्य कारणं चापि श्रूयत ॥ ५९ ॥ ६० ॥ आभिर्वाजिर्न व्यपदेशेन व्याजान्तरं मर्वादेव मन्त्राणां तावद्विदित ॥ ६१ ॥ ६२ ॥
अहेति पुत्रमातीति ज्येष्टति च समागताः ॥ प्रायेण प्रवर्तन्ते मम स्त्रियां दुःखान्तरं यथाऽपि ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ तत्सोभाभ्यगुणद्वयम् ॥ सत्यभाभा
प्रिया नित्यं विष्णोरतुलनसः ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ रूपव्यावृत्तपद्मा स्नानसोभाभ्यन गार्वता ॥ अभिवाचनी देवी श्रुत्वैव व्यावृत्तगता ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ समुत्सृजन्ती वरानं
सकुटुम्बं शुचिस्मिता शुक्लतमकमलशुक्रम् ॥ जगद्द रोपकुलितं चरता वदन्त्य ॥ ६९ ॥ ७० ॥ इन्द्रदामाना जलनं वदता ईष्यासु-
त्येन गतप्रभेव ॥ क्रोधान्विता क्रोशगृहं विवर्तन्ति विवेश तारव धर्म भगवत् ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ का ललाटे हिमचन्द्रशुक्लं दुकूलपट्टं प्रियरोपचिह्नम् ॥ पर्य-
न्तदेशं सरसेन देवी विलिप्य सा लाङ्घितचन्दनम् ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ संस्मृत्य नमस्कृत्य शिरः सरां प्रक्रममाना समुपाविष्टा ॥ दीर्घावधाने शयनेपनीय वि-
भूषणान्येव निवहवर्णी ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ अकारणार्थेन विदूष्यमाणा प्रेक्षाजनन्याभि गन्तान्तराणि ॥ विदूषण्यामास कुशेशयं सा निःश्वस्य निःश्वस्य नश्ये-
नैतच्छः ॥ ७७ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलपुद्गलेशं विष्णुपर्वणं पारिजातहरणं पञ्चाष्टतथाऽध्यायः ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ उपविष्टं
मुनिं ज्ञात्वा रुक्मिण्या सह केशवः ॥ निश्चक्रामाप्रमयात्मा व्यपदेशेन सर्वविधं ॥ ८० ॥ जगाम त्वरितश्चैव सत्यभासागृहं महत् ॥ रम्यै रयतकोह-
शे निर्मितं विश्वकर्मणा ॥ ८१ ॥ अभिमानवतीभिर्यां प्राणैरपि गरीयसीभिः ॥ जानन्साम्राजितौ विष्णुविमेश शनकैरिव ॥ ८२ ॥ रुपितामिव तां देवीं
स्नेहास्तंकलयन्निव ॥ भीतभीतः स शनकैर्विश मधुसूदनः ॥ ८३ ॥ सैव कं द्वारदशं तु तिष्ठेत्युक्त्वा विवेश ह ॥ नारदस्योपचारार्थं प्रद्युम्नं वि-
नियुज्य सः ॥ ८४ ॥ स ददृशे प्रियां दूरात्क्रोधगारगतां तदा ॥ प्रेक्षाभिध स्थितां कोपाग्निः श्वसन्ती मुहुर्मुहुः ॥ ८५ ॥ करजाम्रवलीढं तु पङ्कजं
मुखपङ्कजे ॥ संश्लेषयित्वा निःश्वस्य विहसन्ती पुनः पुनः ॥ ८६ ॥ किंचिदकुलितप्रेषणं चरणेन वसुंधराम् ॥ कृत्वा पृष्ठेय वदनं विहरन्ती पुनः पुनः
॥ ८७ ॥ करपद्मे पुनः सत्ये मुखपद्मं निवेद्य च ॥ वनितां चारुसर्वाङ्गां ध्यायन्ती कमलेश्वराम् ॥ ८८ ॥
विवेश आसमाद ॥ ८९ ॥ ९० ॥ पङ्कजं क्रीडाकमलं विहसन्ती सत्की मन्त्रोप सौभाग्याधिक्यं प्राप्तवतीत्याश्रयेति भावः ॥ ९१ ॥ वसुंधरां लिखतीमिति शेषः ।
पृष्ठे इति तिर्यक्स्वर्योपलक्षणम् ॥ ९२ ॥ ९३ ॥

प्रह्लादयित्वा चन्दनस्तुत्या प्रेम्णां स्तुतापि विशिष्यन्तीं निन्दन्तीं तेन भान्तत्वमस्याः व्यक्तम् ॥ १० ॥ ११ ॥ अवाणुठच वक्षेणावृत्य उपधाने उच्छोषिकं अन्तरमवका-
 शम् ॥ १२ ॥ संज्ञाय संकेत्य तां सोन्यमत् ॥ १३ ॥ ग्रहाय गृहीत्वा ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ गन्धाश्रयमहदा मद्विन्येव गन्धं मुञ्चतीति तर्कयति ।
 कथमिति । एकतरोतिशयिततरः ॥ १९ ॥ विवेक्षन्ती व्यवक्षमाणा । भाणुविमोक्षकारलोपः अनुदोत्तन्वल्क्षणस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वात्परस्मैपदम् ॥ २० ॥ युज्यतीति । उवाच
 सरसं चन्दनं गृह्य प्रेष्याहस्तादनिन्दिताम् ॥ प्रह्लादयित्वा हृदयं क्षिपन्तीं निर्देयं पुनः ॥ १ ॥ पुनस्तुत्याय शयनात्पतन्तीं च पुनः पुनः ॥ तास्तांश्चष्टाः
 प्रियायाश्च तथान्या दृष्टशे हरिः ॥ १ ॥ अवगुण्ठय यदा वक्रकुपयो व्यपश्यत् ॥ इदमन्तरभित्त्येवं तदा गत्वा जनार्दनः ॥ १२ ॥ प्रेष्याजनं स सं-
 ज्ञाय अनाख्येयोस्मि संज्ञया ॥ सङ्गङ्घ्रितप्रचारश्च वारितोन्मग्नस्त ताम् ॥ १३ ॥ ग्रहाय व्यजनं चैव स्थित्वा स परिधायितः ॥ शोभेरियासृजद्वा-
 तं जहास शनकैरिव ॥ १४ ॥ स पारिजातपुष्पस्य संसर्गादनुवासितः ॥ वभार भगवान्गन्धं दिव्यं मानुषदुलभम् ॥ १५ ॥ अत्यद्भुतं सुगन्धं च
 जिघ्रित्वा विस्मयान्विता ॥ अपावृणोन्मुखं सत्या किमेतदिति चाश्रवात् ॥ १६ ॥ संस्थिता पृष्टतो देवमपश्यन्ती शुपिस्मिता ॥ पर्यप्रच्छदथां प्रेष्या
 गन्धस्य प्रभवे तदा ॥ १७ ॥ ताः पृष्टास्त्वप्रभपन्त्यो जानुभ्यां धरणी गताः ॥ अयोमुख्यस्ततस्तस्थुः कृताञ्जलिपुष्टास्तदा ॥ १८ ॥ तदपूर्वमदृक्कुव
 गन्धं मुञ्चति मेदिनी ॥ कथमेकतरस्तस्या गन्धोयमिति तत्तत्तु ॥ १९ ॥ किं निन्दं स्यादिति च सा विवक्षन्ती सयन्ततः ॥ दृष्टशे कञ्चाव दवां सहसा
 लोकभावनम् ॥ २० ॥ युज्यतीति ततोवाच सहसाम्नाविलक्षणा ॥ अधतितेव रोपेण वक्षुः प्रणयान्विता ॥ २१ ॥ सा प्रभृतिरतन्वालोभं निःश्वस्यार्थो-
 मुखी तदा ॥ मुहुर्तमसितापाङ्गी तस्यावन्यमुखी शुभा ॥ २२ ॥ निन्द्य शुद्धं वामां सञ्चान्नाक्षिप्य लोचने ॥ निवेद्य वदन् हस्तं शोभसीत्यवर्षी-
 ष्ढरिम् ॥ २३ ॥ तस्याः सुस्नाव नेत्राभ्यां वारि प्रणयकोपजम् ॥ दुष्टेशेपपञ्चशोभ्यामवश्यग्रजलं यथा ॥ २४ ॥ समुत्पत्य जलं तत्र पतितं
 वदनाम्बुजात् ॥ प्रतिजग्राह पद्माक्षः करभ्यामतिसत्वरः ॥ २५ ॥ अथारति पतताय श्रीयताङ्कोन्मुजेशणः ॥ प्रियानयनजं देवः परिक्षृत्यदमब्रवीत्
 ॥ २६ ॥ स्त्रवत्यसितपद्माक्षि किमर्थं तव भामिनि ॥ तोयं सुन्दरि वेत्राभ्यां पुष्कराब्ज्यानिमोदकम् ॥ २७ ॥ प्रभाते पूर्णचन्द्रस्य अव्याह्नि पङ्कजस्य
 च ॥ विभर्ति तव किं वक्रं वपुस्तव मनोहरे ॥ २८ ॥

सवोन्नाविलक्षणाज्ञूत् ननु अन्यत् वक्तुमशकत् ॥ २१ ॥ अन्यप्रसूवी लब्धपदं नयोना ॥ २२ ॥ शोभां विदुर्नार्थं ननु रञ्जनार्थम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ उगमि परि-
 मुञ्चेति स्नेहातिशयमूचनम् ॥ २६ ॥ २७ ॥ वपुः स्वक्षमम् ॥ २८ ॥

कुङ्कुमेन रक्तं कौङ्कुमं पीतरुणमित्यर्थः । महारजतनं रक्तद्रव्यविशेषणं रक्तम् महारजतं रक्तकौङ्कुमं रक्तमित्यर्थः ॥ २९ ॥ देवार्त । देवपूजायामेव शुक्लमिष्टं नान्यदित्यर्थः ॥ ३० ॥
चित्रकरत्थानं पत्रलेखास्थानम् आकान्तमश्रुलतामित्यर्थः । अवगं धृसगं वर्णः देहकान्तिमन्द्वातं हे अववर्णीनि ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ रत्नेश्च गन्तजानमवन्त्य-
किमर्थं कौङ्कुमं वासो महारजतमेव च ॥ नानुगृह्णासि सुत्राणि शुक्लं वासांनुगृह्णातं ॥ २९ ॥ वासस्येते तवाभिष्टे महारजतकौङ्कुमे ॥ देवाभिगमनादूर्जं
शुक्लं नेष्टं हि तत्स्त्रियाः ॥ ३० ॥ किंचानाभरणं गात्रं सुगात्रं तव कथ्यताम् ॥ चित्रकस्थानमक्रान्तं कर्माद्वरवर्णिनि ॥ ३१ ॥ श्रुतं तव
पादेन वाससा प्रियदर्शने ॥ ललाटं सेव्यतं कर्माजन्दनेन सुगन्धिना ॥ ३२ ॥ प्रसृतश्चन्दनरसः कषेयलप्रणयी तव ॥ पत्रलेखासपत्नत्वं प्राप्ता नान्ति-
कारणेनानस्य च ॥ करोपि मम वात्यर्थं मनो ग्लापयसि प्रिये ॥ ३३ ॥ प्रसृतश्चन्दनरसः कषेयलप्रणयी तव ॥ पत्रलेखासपत्नत्वं प्राप्ता नान्ति-
विराजते ॥ ३४ ॥ रत्नेश्चामरणैमुक्ता तव श्रवा न शोभते ॥ ग्रहक्षत्ररहिता द्यौरिवाव्यक्तशारदी ॥ ३५ ॥ पूर्णचन्द्रसपत्नन स्मेरेणाबहुभाषिणा ॥
किमु नो भापसे माद्य मुखेनोत्पलगन्धिना ॥ ३६ ॥ अद्भट्टणापि हि तावन्मां किमर्थं न निरक्षिसे ॥ मुञ्चस्येव सनिश्वासं तोयमञ्जनदुर्दिनम् ॥ ३७ ॥
अलमिदीवरश्यामे सदितेन मनस्विनि ॥ जलमञ्जनकल्पापं मा भोक्षाराननद्विपम् ॥ ३८ ॥ त्वदीयोहं यदा देवि स्यातो जगति किंकरः ॥ न ज्ञाप-
यसि किमां त्वं पुरेव वरवर्णिनि ॥ ३९ ॥ किमकार्षमहं देवि विप्रयं तव भार्मिनि ॥ येनातिमात्रमात्मानमायासयसि सुदुरि ॥ ४० ॥ मनसा कर्मणा
वाचा न त्वामतिचराम्यहम् ॥ सर्वथा सर्वचावोद्विः सत्यमेतद्रथीभ्यहम् ॥ ४१ ॥ बहुमानोपमान्यासु स्त्रीषु सर्वासु शोभने ॥ स्नेहश्च बहुमानश्च
त्वामृतेऽन्यासु नास्ति मे ॥ ४२ ॥ नैव त्वां मदनो जह्यान्मृतेऽपि मायि मामकः ॥ इति मे निश्चितं विद्धि चेतः सुरसुतोपमे ॥ ४३ ॥ क्षमादयश्च मे-
द्विन्यां शब्दद्वयाश्चाम्बर गुणाः ॥ ध्रुवं पङ्कजभोमे त्वयि स्नेहस्तथा मम ॥ ४४ ॥ रुचिरग्नौ यथा दिव्या प्रभा चैव दिवाकरे ॥ कान्तिश्च शाश्वती
चन्द्रे स्नेहस्त्वयि तथा मम ॥ ४५ ॥ एवंवादिनमात्येष्टं सत्यमाभा जनार्दनम् ॥ शनैरुवाच नेत्राभ्यां प्रमृज्य सुभगा जलम् ॥ ४६ ॥ मदीयस्त्वमिति
द्व्यासीन्मम नित्यं मनः प्रभो ॥ अद्य साधारणं स्नेहं त्वयि तादृहतस्त्वहम् ॥ ४७ ॥ नाज्ञासिपमहं पूर्वमनित्यं कालपर्ययम् ॥ अद्य
लोकगतिं कृतस्त्वामवगच्छामि न ध्रुवम् ॥ ४८ ॥

मिः ॥ ३५ ॥ स्मेरेण उत्कुलेन । माद्य मामद्य ॥ ३६ ॥ तोयमश्रु अञ्जनं दुर्दिनं मलिनम् ॥ ३७ ॥ द्विषामित्यदन्तत्वं कप्रत्ययान्तत्वात् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥
॥ ४२ ॥ मदनो नैव जह्यादित्यरतिर्यौवनं वा तव मास्त्वित्यर्थः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

अमृतायाः जीवत्याः मम द्वितीयस्त्वमिति । अपिशब्दाच्चवाग्यहमेव द्वितीयोति मया स्वजन्म औहि अतर्कि । यथाहं त्वदन्यं न जानि एवं त्वमपि मदयां न जाना-
सीत्येवमहं नित्यं तर्कितवतीत्यर्थः । जन्मोहि पुंस्त्वमार्थमिति प्राञ्चः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ श्रदाय आदाय हविषासः पदान्तम्
अञ्चलम् ॥ ५५ ॥ इति श्रीनीलकण्ठीये भारतमावदीये खिलेषु हरिषो विष्णुपर्वणि टीकायां पट्टपटितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥ ॥ ७ ॥ समपटितमेध्याये पारिजातदुणा

अमृताया द्वितीयोपि जन्मोहि मम सर्वथा ॥ किमत्र बहुनोक्तेन हृदयं वेद्वि तेच्युत ॥ ४९ ॥ वाङ्मात्रमेव पदयामि माधुर्यं संप्रयुज्यसे ॥ तस्य
स्नेहश्च कृतकस्तवान्यत्र न कृत्रिमः ॥ ५० ॥ ऋजुस्वभावां भक्तां च सर्वथा पुरुषोत्तम ॥ अवजान्नां जानन्मां केतवी वृत्तिपास्तिः ॥ ५१ ॥
एतावत्सखु पर्याप्तं हृदं द्रष्टव्यमव्ययम् ॥ श्रुतं चाप्यथ यच्छ्राव्यं हृदः स्नेहफलोदयः ॥ ५२ ॥ यदि त्वहमनुग्राह्या मामनुज्ञातुमर्हसि ॥ तपस्वैहं
परं कृत्वा निश्चयं पुरुषोत्तम ॥ ५३ ॥ भर्तुश्छन्देन नारीणां तपो वा व्रतकानि वा ॥ निष्फलं खलु श्रद्धतुरच्छन्दन क्रियेत हि ॥ ५४ ॥ इतीदु-
क्त्वा पुनरेव शोभना मुमोच तोयं नयनोद्भवं सती ॥ श्रदाय पीतं हरियाससः शुभा पदान्तगाधाय मुखे शुचिस्मिता ॥ ५५ ॥ इति श्रीमहाभारते
खिलेषु हरिवंशौ विष्णुपर्वणि पारिजातहरणे पट्टपटितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥ ॥ ७ ॥ केशस्थायन उवाच ॥ नारायणः सत्यभामां पुनरप्यप भारत ॥
प्रोवाच प्रणयात्कुद्धमभिमानवतीं सतीम् ॥ १ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ दहन्तीव ममाङ्गानि शोकः कमललोचने ॥ किमु तत्कारणं येन त्वमेवमति-
विक्लवा ॥ २ ॥ शापितासि मम प्राणैराचक्ष्वानत्ययो यदि ॥ श्रोतव्यं यदि भक्तेन भर्त्रा सर्वाङ्गशोभने ॥ ३ ॥ ततः प्रावाच भर्तारं सत्या सत्यव्रते
स्थितम् ॥ वाप्यगद्गदया वाचा तथैवाधोमुखी स्थिता ॥ ४ ॥ त्वयैव स्थापितं पूर्वं सोभाग्यं मम मानद ॥ जगत्यमलप्रज्ञा यत्ख्यातं कोशिनान्न
॥ ५ ॥ शिरो वहामि चेष्टत्वात्तवाहं देव गर्विता ॥ सर्वसमीनन्तिनीमव्ये स्पृहर्णयास्मि सर्वथा ॥ ६ ॥ साहमद्यावहास्यामि सपत्नीनां जनस्य च ॥
इति प्रेष्याभिराख्यातं श्रुत्वा तथ्यं ततस्ततः ॥ ७ ॥ यत्पारिजातकुसुमं दत्तवान्नारदस्तव ॥ तत्किलेष्टजने दत्तं त्वयाहं परिवर्जिता ॥ ८ ॥ रत्ना-
तिशयदानेन तस्यामभ्यधिकः किल ॥ स्नेहश्च बहुमानश्च प्रकाशं गमितस्त्वया ॥ ९ ॥ तामस्तोषीन्समक्षं ते प्रियां स किल नारदः ॥ तमश्रोषीश्च
हृष्टस्त्वं प्रियायाः संस्तवं किल ॥ १० ॥ स्तोतव्यो यदि तावत्स नारदेन तवाग्रतः ॥ दुर्भगोयं जनस्तत्र किमर्थमनुशब्दितः ॥ ११ ॥

ततः ॥ हरिणा सान्त्विता सत्या सुरेन्द्रमदभित्तये ॥ १ ॥ १ ॥ २ ॥ शापितामि च पथेनाभियुक्तामि । अनत्ययः अविनाशः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ शिरः शोडिम
॥ ६ ॥ ७ ॥ इष्टजने इति शेषात् रुक्मिण्या अभियानम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

॥ ३२ ॥ यदहं स्वमेन योगमयेन हृद्यापि न श्रद्धयां तव अत्र यथास्मान्नि तेन भित्तुं न शक्यामि नोत्तरम् ॥ ३३ ॥ मुनः कामां कर्मयोगीन्मुतादन्तु ॥ ३४ ॥ नो मम मयाम
मयुक्तमिति ज्ञावः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ कुमुदनीपातां पञ्चकण्ठ्याः कुमुदनीपातां पञ्चकण्ठ्याः कुमुदनीपातां पञ्चकण्ठ्याः ॥ ३७ ॥
॥ ३८ ॥ ३९ ॥ परपुष्टमन्त्रमिच्छं कौकिल्यमिच्छामि ॥ देव्या तंति शेषः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ कः स्मरिष्यति मयि भुतायामिति गावः ॥ ४२ ॥
॥ ४३ ॥ नाहमिति । हे तव्यक्षमन्त्रमन्त्रमिच्छामि ॥ देव्या तंति शेषः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ कः स्मरिष्यति मयि भुतायामिति गावः ॥ ४६ ॥
प्रणयस्य रसं दत्त्वा पश्चात्तापः प्रभो यदि ॥ अतुलां मे प्रयच्छन् तवः कर्तुं प्रसीद मे ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥
यदयदेव निवृत्तमश्रौपं पश्यतस्तव ॥ ५६ ॥ कामं कामास्तु तस्यैव सुखं सुखं सुखं ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥
मानार्थं जीव्यते लोके सद्भिरित्युक्तवानसि ॥ तदेवं सति चेच्छामि गोपिभ्यः गोपिभ्यः ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥
रक्षते यो मां स मां नावाभिरक्षति ॥ ७६ ॥ हा मतिं कां गमिष्यामि तत्तत्त देव नान्धा ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥
किमकार्षमहं मोहादश्रणां प्रियाप्रियम् ॥ प्रिया भूत्वाश्रिया भूता श्रद्धां नान्धा ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥
भूत्वाऽप्रिया भूता कथं द्रक्षाम्यहं पुनः ॥ ९६ ॥ परपुष्टमन्त्रमिच्छं कौकिल्यमिच्छामि ॥ देव्या तंति शेषः ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ १०५ ॥
जलक्रीडां तवाङ्गस्था देव कृत्वा महोदधौ ॥ कथं दोषाभिरक्षामि तव ॥ १०६ ॥ १०७ ॥ १०८ ॥ १०९ ॥ ११० ॥ १११ ॥ ११२ ॥ ११३ ॥ ११४ ॥ ११५ ॥
माम् ॥ यद्वोचः क तवातमथवा कः स्मरिष्यति ॥ ११६ ॥ यद्वोचः क तवातमथवा कः स्मरिष्यति ॥ ११७ ॥ ११८ ॥ ११९ ॥ १२० ॥ १२१ ॥ १२२ ॥ १२३ ॥ १२४ ॥ १२५ ॥
श्रिताम् ॥ २३ ॥ किं नु गृहेन मे प्रेम्णा सुखिष्यन्तापि मानद ॥ यत्समाचां जनदशा वां न पश्यति नित्यदा ॥ २४ ॥ नाहं त्वां कितवं
धूर्तमज्ञासिपमरिदम् ॥ अद्य ज्ञातोसि तत्पक्षचक्षुः जनवचकः ॥ २५ ॥ स्वरवर्णाङ्गताकारनिगूढो देव यन्तः ॥ चौर ज्ञातोसि तत्पक्ष-
वाङ्मन्त्रमधुरः शठः ॥ २६ ॥ एवमप्यप्यवशं प्राप्तां देवीं सात्राजितो हरिः ॥ अभिमानयतीं देवः सान्त्वयमथवावर्षति ॥ २७ ॥

ब्रह्मदासा ब्रह्मे किं तवा उतेत्यावागमादपि नाज्ञासिपम् । अद्य तु हे अजन जन्मादिहिन त्वं तत्पक्षचक्षुः इति ज्ञातोसि तस्याः मत्साल्याः मायायाः पक्षे
एवं चक्षुः मायाविशिष्टचिद्रूपस्य तव मायाशैवेयं चक्षुः कलं च ननु चिदाशैवेयवैवाभिव्यर्थः । तत्पक्षेति समासिकदेशोपि वक्ष्यकाब्देन संबहुमावर्षते ॥ २५ ॥
वाङ्मन्त्रमसोचोचोहं कथं त्वया ज्ञात इत्यत आह । स्वेति । हे देव त्वं स्वरश्च वर्णश्च इद्विजं च आकारश्च तैः लिङ्गैः कृत्वा त्वम् अतिगूढो निष्पक्षकोपि यन्तः शठो

मध्यस्थ उदासीन इति ज्ञातोसि अयं भावः । वागाबुद्धाधेयकतया संघातविशिष्टरूपेण प्रत्यगात्मत्वात् नित्यं ज्ञातोपि साक्षिवदसङ्गत्वेन इदानीमेव ज्ञात इत्यर्थः । अत एव चौरवत्पञ्चदशवच्चैरेति संबोधयति । तत्पक्षेति । मायापक्षे ब्राह्मणैकिकान्तैश्वर्यविषये स्यात् रामाः जगत्प्रणवर्जितः कायः संकल्पमात्रोपेतता भोगा इत्यादिवाङ्मयभोगे मयुरः मयुरमापी वेदकर्तृत्वात् अस्ति । न त्वर्थतस्तत्र माधुर्यमस्तीति भावः । यतः शठ उदासीन असोकृत्वात् शठो मध्यस्थप्रभवे धूर्तधनुरयोरेपीति श्रियः । अत्राक्षेप्तु इत्येव मैवं पद्मपलशाक्षि प्राणेश्वरि वदु प्रिये ॥ किमत्र बहुनोक्तं त्वदीयमवगच्छ माय ॥ २८ ॥ परिजातकुसुमं तस्या देवि ममाग्रतः ॥ नारदो गतिं कुर्वन्मुनिरक्लिष्टकर्मकृत् ॥ २९ ॥ दाक्षिण्यादाजुराशयं दत्तयाज्ञानं संशयः ॥ प्रतीदृकापरार्थं ये यथैव्यं श्रुचिस्मिन्ते ॥ ३० ॥ परिजातकुसुमं तस्या देवि चिच्छस्यतिकोपने ॥ तदा दातास्मि सुश्रोणि सत्यमेतद्वर्णयि तं ॥ ३१ ॥ स्वर्गाभ्यद्राक्षां सत्यां ॥ ३२ ॥ पापं दुर्मेश्वरम् ॥ अहं ते शतशः शिष्याणि दत्तां त्कालं त्वमिच्छसि ॥ ३२ ॥ एवमुक्ता तु हरिणा प्रोवाच हरिराह ॥ ३३ ॥ यद्येवं स दुःखः श्रवणं त्वमपि विप्रमुत्त ॥ ३४ ॥ मय्युत्तरं त्वमपि विप्रमुत्त ॥ ३५ ॥ शृणु मम ॥ सीमन्तिनीनां सर्वासामधिका स्यामधोक्षज ॥ ३६ ॥ तथास्तु प्रथमः कल्प इति तां मय्युत्तुनः ॥ प्रोवाचाप्रतिमां देवीं जगतः सत्पतिना यः ॥ ३७ ॥ तथैत्युक्तेति कृष्णेन तुतोप समितिजय ॥ सत्ययागा सतामिष्टा कंसनाशवन्धवा ॥ ३८ ॥ ततः क्षातो जगन्नाथः तर्जितः सर्वसत्पतिनः ॥ चकारावश्यकं सर्वं सर्वकामप्रदः सताम् ॥ ३९ ॥ दध्यौ च नारदं देवः क्षातो देवमुनिर्नृप ॥ अयथाजगाम क्षान्ते मुनिश्रेष्ठो महादेव ॥ ४० ॥ अतस्तत्पते नरपते सतां गतिरधोक्षजः ॥ सत्यया सह धर्मात्मा यथाविधि उपब्रूयत् ॥ ४१ ॥ पादौ भक्त्याभ्यासं च मुनेः सात्राजितौ स्वयम् ॥ जलं देवः तं कृष्णो भृङ्गारेण ददौ तदा ॥ ४२ ॥ अथोपकल्पयामास सुखातीताय केशवः ॥ परमाक्षं स तु येषु श्रयतात्मा जगद्गुरुः ॥ ४३ ॥ ततोऽक्षकनौ सत्तुल्य दत्तं मुनिरुदारधीः ॥ बुभुजे वदतां श्रेष्ठः श्रद्धया परया युतः ॥ ४४ ॥ उपस्पृश्य तत्स्पर्शः परितो योशयः प्रभो ॥ ताश्च प्रीतेन यत्ता प्रीतिमहं केशवः ॥ ४५ ॥ ततः सात्राजितौ देवीं प्रणतां नारदोवर्णीत् ॥ प्रसार्य दक्षिणं हस्तं सञ्चलं जलजेषाम् ॥ ४६ ॥ यथेदानीं तेषां तं भगवन्नेति पतिव्रता ॥ सर्वशेषं च सुभगा भव मत्तपसो बलात् ॥ ४७ ॥ इत्युक्ता मुनिमुख्येन सत्ययागा हरिशिष्या ॥ उत्तस्थो महता युक्ता हर्षेण प्रशशिवि ॥ ४८ ॥ अपि श्लोकयोः स्पष्ट पदार्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥ त्वदीयमात्मानमिति शेषः । पक्ष मष्टम् ॥ २८ ॥ तथा ज्ञानाभ्यासप्रभयेन मन्वन्धः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ गरीशदात्सर्वस्थानात् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ प्रमृष्टस्यक्तः । बहुगुणं मुग्धमिति शेषः ॥ ३४ ॥ यथार्थो मुग्धः । अन्धः मान्त्वोपायः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ भृङ्गारेण कनकपात्रेण । भृङ्गारि छिद्रिकायां च कनकपात्रेण ॥ ४० ॥ पदार्थं धारयत् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

[illegible]

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ शच्याः क्रीडावृक्ष इति पिपग मोक्षितः मोक्षितः । शच्या इति छेदः संधिर्गर्पः । ततो रुद्रात् ॥ १७ ॥ उमया उमायाः ॥ १८ ॥ १९ ॥
 ॥ २० ॥ देवो देवी देव्येति द्वन्द्वकथेयः । तौ मां च वर्जयित्वातं मन्व्यः ॥ २१ ॥ २२ ॥ गणाः सङ्घाः प्रवराणां प्रमथानाम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ सोमम् उमामहिम् ॥ २५ ॥
 बद्धमेवं प्रवक्ष्यामि यदुमुस्य सुरेश्वर ॥ नतु दाम्यति देवन्दः पारिजातं कथंचन ॥ १२ ॥ मन्दरं पर्वतश्रेष्ठं दानवैस्त्रिदशैस्तथा ॥ निक्षिप्य तो-
 यधौ पूर्वं पारिजातः समाहृतः ॥ १३ ॥ मन्दरात्पर्वतश्रेष्ठमद्यितुं प्रेषितः पुरा ॥ पारिजातं हरेणापि लोककर्त्रा जनार्दन ॥ १४ ॥ स्वयं विज्ञापि-
 तो गत्वा ततः शक्रेण शंकरः ॥ आक्रीडदुमु उद्यानं शच्याः स्यादिति याचितः ॥ १५ ॥ तथास्त्विति वरो दत्तो महादेवेन चानव ॥ नच नीतः
 पारिजातो मन्दरं चित्रकन्दरम् ॥ १६ ॥ क्रीडावृक्षः स शच्येति व्यपदेशेन मोक्षितः ॥ महेन्द्रेण महाबाहो पारिजातस्ततः पुरा ॥ १७ ॥ प्रियार्थ-
 मुमया साक्षात्पारिजातवनं हरः ॥ गव्यूतिशतविरत्तार्णं मन्दरस्थैव कन्दरम् ॥ १८ ॥ न तत्र सूर्यभाः कृष्ण प्रविशन्ति नगोत्तमे ॥ नच चन्द्रप्रभा
 शीता नैव कृष्ण सदागताः ॥ १९ ॥ शीतोष्णे छन्दस्तत्र शैलपुत्र्या भवन्ति हि ॥ स्वयंप्रभं वनं तद्धि महादेवस्य तेजसा ॥ २० ॥ वर्जयित्वा महादेवौ
 सगणौ यदुनन्दन ॥ मां चान्यस्तद्दनं दिव्यं न प्रयाति कथंचन ॥ २१ ॥ स्रवन्ति तत्र वाष्ण्ये पारिजाताः समन्ततः ॥ सर्वज्ञानि मुख्यानि मनसा
 काङ्क्षितानि वै ॥ २२ ॥ गणास्तान्युपभुञ्जन्ति प्रवराणां महात्मनाम् ॥ आह्वया देवदेवस्य लोकनाथस्य केशव ॥ २३ ॥ पारिजाताद्बहुगुणं फलं
 तेषां तथा वनम् ॥ अभिमानं प्रभाञ्चैव गुणा भूरिगुणस्तथा ॥ २४ ॥ मूर्तिमन्तश्च ते वृक्षाः सोमं देवं वृषध्वजम् ॥ उपतिष्ठन्ति सततं प्रवरैः सह के-
 शव ॥ २५ ॥ रौद्रेण तेजसा जुष्टा दुःखहीनाः सुखान्विताः ॥ तरवो मन्दरे ते हि द्रुयिताः शैलकन्यया ॥ २६ ॥ प्रविवेशान्धको नाम घोरस्तत्र महा-
 बलः ॥ दैतेयो वरदानेन दुर्षितः पापनिश्चयः ॥ २७ ॥ स हतो देवदेवेन हरेणामित्रघातिना ॥ अवध्यः सर्वभूतानां वृत्रादशगुणं बली ॥ २८ ॥ एवं
 दुःखं न ते देव पारिजातं प्रहास्यति ॥ पुष्कराक्ष सहस्राक्षः सत्यमेतद्भवीमि ते ॥ २९ ॥ सततं सहितो देव्या शच्या स हि वरदुमः ॥ सर्वकामप्रदः कृष्ण
 तथेन्द्राय महौजसे ॥ ३० ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ सुने तद्युज्यते साधु महादेवेन धीमता ॥ यच्छचीकारणं कृत्वा न नीतः स तरुः पुरा ॥ ३१ ॥ स ज्येष्ठः
 सर्वभूतानां लोककृत्प्रभवोव्ययः ॥ पारावर्यस्य सदृशं कृतवानिति मे मतिः ॥ ३२ ॥
 कथया कन्ययाः ॥ २६ ॥ वरदानेन सर्वत्र तव गतिकुण्डितास्त्वित्येवङ्गणेण ॥ २७ ॥ २८ ॥ दुःखं दुःखलभ्यम् ॥ २९ ॥ सहितो हितेनेष्टसुखदानेन युक्तः सहितः ॥
 ॥ ३० ॥ ३१ ॥ पारावर्यस्य लोकमयादायाः ॥ ३२ ॥

॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ विष्णोर्भवेत्सर्वेष्वनृतयादिनो भविष्यन्तीत्यर्थः । कारणानुसारित्वात्कार्यस्य ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि दीकायामष्टषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥ ॥ ७॥ एकोनसप्ततितमेऽध्यायेऽस्मिन्ष्टण्णवाक्ष्णवाद् ॥ पारिजातं न दास्यामीत्याह शक इतीप्ते ॥ १ ॥ नास्मोऽथेति ॥ १ ॥ २ ॥

अहं यवीयान्देवस्य सर्वथा बलघातिनः ॥ लालनीयश्च भगवच्च जयन्त इव सत्तम ॥ ३३ ॥ सर्वथा भगवांस्तावदुपयैवहुविस्तरैः ॥ करोतु यत्नं प्रीत्यर्थं शक्तो ह्यसि तपोधन ॥ ३४ ॥ मया मुने प्रतिज्ञातं पुण्यार्थं सत्यभामया ॥ स्वर्गाद्विद्वन्विष्यामि पारिजातमिति प्रभो ॥ ३५ ॥ मया तदनृतं कर्तुं कथं शक्यं तपोधन ॥ नातृतं हि वचो विप्र प्रोक्तं पूर्वं मयानघ ॥ ३६ ॥ मयि भयप्रतिज्ञा वै लोकानां विप्रेषा भवेत् ॥ यन्मया हि भु- निश्चेष्ट लोकधर्मा गुणान्विताः ॥ परिवार्याः स्थितौ सर्वे स कथं ह्यनृतं वदेत् ॥ ३७ ॥ न देवगन्धर्वगणा न राक्षसा न चासुरा नैव च यक्षपद्मगणाः ॥ मम प्रतिज्ञामपहन्तुमुद्यता मुने समर्थाः खलु भद्रमस्तु ते ॥ ३८ ॥ स पारिजातं यदि न प्रदास्यति प्रयाच्यमानो भवतामरेऽवरः ॥ ततः शर्चा- व्यामृदिता नुलेपने गदां विमोक्ष्यामि पुरंदरोरसि ॥ ३९ ॥ इति प्रवाच्यो यदि सामपूर्वकं प्रयाच्यमानो न तरुं प्रयच्छति ॥ मुनिश्चर्यं भद्रमनाय सर्वथा त्वयाऽपि कार्यः खलु तत्र निश्चयः ॥ ४० ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि पारिजातहरणे नारदकृष्णभाषणं नामा- ष्टषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥ ॥ ७॥ वैशम्पायन उवाच ॥ नारदोऽथ मुनिर्गत्वा महेन्द्रसदनं प्रति ॥ तां रात्रिमवसत्तत्र दृढशो च महोत्सव- म् ॥ १ ॥ तत्रादित्या महात्मानो वसवश्च सुरोत्तमाः ॥ राजर्षयश्च विद्रांसः स्वर्गताः कर्मणिः शुभैः ॥ २ ॥ नागा यक्षाश्च सिद्धाश्च चारणाश्च तपो- धनाः ॥ ब्रह्मर्षयश्च शतशो देवर्षिर्नवस्तथा ॥ ३ ॥ सुपर्णाश्च महात्मानो मरुतश्च महाबलाः ॥ दिवौकसां निकायाश्च शतशोऽन्ये समागताः ॥ ४ ॥ उपर्युपरि सर्वेषां सोमदेवो महेऽवरः ॥ तस्थवमितविक्रान्तः स्वर्गणैः परिवारितः ॥ ५ ॥ देवर्षिभिर्मुनिश्रैष्ठैः संवृतः सर्वभावनः ॥ कल्पान्तरसहस्रैश्च क्षयो येषां न विद्यते ॥ ६ ॥ यानर्चयन्ति सततं देवा देवेश्वरोपमाः ॥ आत्मज्ञा नावलेपान्धा ये च धर्मपथि स्थिताः ॥ ७ ॥ रुद्राश्च काश्यपा दाम- ध्युपासन्त भारत ॥ स्कन्दश्च भगवानग्निगङ्गा च सरितां वरा ॥ ८ ॥ अर्चिभ्यांस्तुम्बुरुश्चैव भारिश्च वदतां वरः ॥ नेतारां देवदानामेते हि त- पसान्विताः ॥ ९ ॥ एताननुविधीयन्ते सर्वदेवगणा नृप ॥ धर्मान्त्यास्तपोनित्याः सतां मार्गधुपाश्रिताः ॥ १० ॥

॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ नावलेपान्धाः गर्वहीनाः ॥ ७ ॥ ८ ॥ तारिगन्धर्वाः शेषः ॥ ९ ॥ अनुविधीयन्ते अनुसरन्ति ॥ १० ॥

तान् मातुषान् अर्चयन्ति दृष्टफलप्रदानेन पूजयन्ति ॥ १३ ॥ देवानां कृत्येषु ये वर्तन्त इति च ज्ञेयम् । अनुष्ठिताः अनृष्टितवन्तः ॥ १२ ॥ १३ ॥ पट्टगुणान् वक्रिमक्षिमधु-
 रलास्यविमकाववच्छाख्यान् ॥ १४ ॥ १५ ॥ जुजोष श्रीत्या जमाह । उपस्थानं नृत्यादिरूपां परिचर्याम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ तस्यैवार्तिहरणं कार्यम्
 ये त्विमे मातुषा देवा अर्चयन्ति शुभार्थिनः ॥ तानर्चयन्ति ह्यभरास्तथा राजञ्छुभार्थिनः ॥ ११ ॥ पितृकृत्येषु देवानां संन्यासं ये त्वनुष्ठिताः ॥
 स्वाध्यायवन्तः कौरव्य सदा नियमचारिणः ॥ १२ ॥ गन्धर्वाधिपतिः श्रीमास्तत्र चित्रस्थो नृप ॥ सपुत्रो वादयामास देवाद्यानि हृष्टवत् ॥ १३ ॥
 अर्णयुश्चित्रसेनश्च हाहा हृष्टस्तथैव च ॥ दुम्भरस्तुभ्यरुश्चैव जगुरन्ये च पट्टुणान् ॥ १४ ॥ उर्वशी विप्रचित्तिश्च हेमा रम्भा च भारता ॥ हेमदन्ता
 घृताची च सहजन्या तथैव च ॥ १५ ॥ जुजोष भगवान्देवस्तदुपस्थानमात्मवान् ॥ वृत्तेन तुष्टः शक्रस्य जगाम जगतो गतिः ॥ १६ ॥ गते भू-
 तपतौ सर्वे नृपा जमुयथगतम् ॥ महेन्द्रेणाचिता देवाः स्वानेव निलयान्ताः ॥ १७ ॥ ततः सर्वेषु यातेषु सुवासिनां पुरंदरम् ॥ सदस्यैः स्वैः
 सहासीनं नारदोभिययौ मुनिः ॥ १८ ॥ तमिन्द्रः पूजयामास ससुत्थाय तपोधनम् ॥ दिदेश कुशगर्भं च पीठमात्मासनोपमम् ॥ १९ ॥ नारदोऽथ
 महातेजा महेन्द्रमिदमब्रवीत् ॥ दूतोहममरश्रेष्ठ विष्णोरतुलतेजसः ॥ २० ॥ किंचित्कार्यं पुरस्कृत्य प्रेषितोऽस्मि महात्मना ॥ आनर्तादातिहरणं
 तस्यैवानघतेजसः ॥ २१ ॥ श्रीतिवाक्यानि हृद्यानि प्रयुज्य मुनये तदा ॥ ततः प्रहृष्टो भगवानब्रवीत्याकाशसनः ॥ २२ ॥ किमाह पुरुषश्रेष्ठः श्री-
 ब्रमाचक्ष्व मे मुने ॥ चिरस्य खलु कृष्णेन संस्मृतोऽस्मि महात्मना ॥ २३ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ महेन्द्रेन्द्रानुजं द्रुपुं गतोऽहं भ्रातरं तव ॥
 कथंचिद्धारकां तत्र काश्यपानां यशस्करम् ॥ २४ ॥ तं तु रैवतकेऽद्राक्षं तदासीनमारदुमम् ॥ रुक्मिण्या सहितं वीरं स्तुवन्तं वृषभव्यजम् ॥ २५ ॥
 पारिजाततरोः पुष्पं तस्य दत्तं मयानघ ॥ विस्मपनार्थं देवेश पत्नीनामुरुतेजसः ॥ २६ ॥ तद्वद्वा तस्य पत्न्यस्तु विस्मयं परमं ययुः ॥ बहुका-
 मप्रदं पुष्पं वृक्षराजसमुद्रवम् ॥ २७ ॥ गुणास्तासां मया ख्यातास्तस्य पुष्पस्य मानद ॥ सृष्टिश्च पारिजातस्य कश्यपेन महात्मना ॥ २८ ॥ अ-
 दित्या कश्यपो दत्तः पुण्यार्थं च यथा मम ॥ पुष्पदात्रा वेद्ययित्वा कण्ठे पुण्यार्थमात्मवान् ॥ २९ ॥ त्वं च दत्तो यथा शच्या देवाश्चान्ये सुरेश्वर ॥
 निष्क्रयश्च यथा दत्तः कश्यपाद्यैर्महार्षिभिः ॥ ३० ॥ तच्छ्रुत्वा तस्य पत्न्येका सत्यभामेति विश्रुता ॥ पुण्यकार्थं मनश्चक्रे दयिता ते यवीयसः
 ॥ ३१ ॥ तथा चाम्यर्थितो भर्ता देव देव्या गणेऽम्बरः ॥ प्रतिजज्ञे स धर्मार्थं यवीयांस्तव मानद ॥ ३२ ॥
 ॥ २१ ॥ २२ ॥ चिरस्य चरेण ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ भजासनमित्यनेन दूतत्वाच्छिवैतावद्वचनं नारद उक्तवानिति गम्यते ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥
 ॥ ४५ ॥ प्रवर्तामि प्रवर्ते ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ त्रिदिवस्थः सन् त्वमपीति संबन्धः नत्वनिस्थ इत्यर्थः ॥ ५२ ॥ आमिषभोज्यानां मांसमक्षैः
 ततो मांसुक्तान्वीरो विष्णुर्बलवतां वरः ॥ यथावत्सुरमुख्येश ब्रुवतः शृणु भावतः ॥ ३३ ॥ लालनीयो यवीयांस्तु प्रणिपत्याच्युतो ब्रवीत् ॥ आनये-
 यं सुरश्रेष्ठ पारिजातं वरदुमम् ॥ ३४ ॥ मनोरथोस्तु सफलो वध्वास्तेऽसुरसूदन ॥ धर्मकृत्ये विशेषेण वध्वास्ते सुरसत्तम ॥ ३५ ॥ अयं दर्शित-
 कल्याणो लोको लोकगणेश्वर ॥ पश्यन्त्वमरकल्याणं मन्त्रभावाच्च मानवाः ॥ ३६ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ वासुदेववचः श्रुत्वा महेंद्रः कुलनन्दन ॥
 नारदं वदतां श्रेष्ठमिदं वाक्यमथाब्रवीत् ॥ ३७ ॥ भजासनं द्विजश्रेष्ठ युक्तमुक्तं त्वया द्विज ॥ संदेशं प्रतिदास्यामि विष्णोरतुल्यतेजसः ॥ ३८ ॥
 आसीनि नारदे शक्रो लब्धानुज्ञोऽथ नारदात् ॥ स्वमासनं ततो भजे तस्यैव सदृशं प्रभो ॥ ३९ ॥ उपविष्टः सुरपतिरथोवाच तपोधनम् ॥ निरीक्ष्य
 स्वबलं वीर्यं हर्षदं वृत्रनाशनः ॥ ४० ॥ शक्र उवाच ॥ महर्षे कुशलं पृष्ट्वा वक्तव्यस्ते जनार्दनः ॥ वचनान्मम धर्मज्ञ सर्वभूतसुखावहः ॥ ४१ ॥
 मदनन्तरमीशस्त्वं जगतो नात्र संशयः ॥ त्वदीयः पारिजातश्च रत्नान्यन्यानि चाच्युत ॥ ४२ ॥ त्वं तु भारावतरणं कर्तुं देव महो गतः ॥ मानुष्यं
 सर्ववृत्तानां स्थितः कार्यस्य सिद्धये ॥ ४३ ॥ त्वयि तीर्णप्रतिज्ञे हि पुनः प्राप्ते त्रिविष्टपम् ॥ पूरायिष्यामि वध्वास्ते इष्टान्कामानघोक्षज ॥ ४४ ॥
 स्वर्गीयानि च रत्नानि न नेतव्यानि केशव ॥ स्वल्पार्थं मानुषं लोकमिति पूर्वकृता स्थितिः ॥ ४५ ॥ उक्तम्य हि स्थितिं देवीं प्रवर्तामि महाबल ॥
 यद्यहं किं प्रवक्ष्यामि प्रजापतिगणाः प्रभो ॥ ४६ ॥ ब्रह्मणा सह पुत्रेण सपौत्रेण सौमित्रेण महात्मना ॥ नियमाः सर्वकृत्यानां स्थापिता जगतो ध्रुवाः ॥ ४७ ॥
 प्रजापतिवृत्तं मार्गमपास्य व्रजतो मम ॥ श्रुत्वा प्रजापतिर्धीमाञ्छापमष्टुत्सुजेत्प्रभुः ॥ ४८ ॥ अस्माभिर्भिद्यमानं हि मर्यादासेतुवन्धनम् ॥
 भेत्स्यन्त्यशङ्किता दैत्या दैत्यपक्षास्तथाऽपरे ॥ ४९ ॥ स्त्रीनिमित्तमितो नीति पारिजाते दुर्मेश्वरे ॥ स्वर्गाकसो भविष्यन्ति विमनस्काश्च मानद ॥
 ॥ ५० ॥ उपभोगा मनुष्याणां विहिता ये स्वयंभुवा ॥ तैस्तु तुष्यतु मे भ्राता संपश्यन्कालपर्ययम् ॥ ५१ ॥ इहापि तात त्रिदिवे मम यः स्यात्प-
 रिग्रहः ॥ त्रिदिवस्थोऽपि तं कृष्णः सर्वं भोक्तुमिहाहति ॥ ५२ ॥ तृष्टो ह्यामिषभोज्यानामभिमानाज्जनार्दनः ॥ ततो धर्मं समुत्सृज्य
 पापमेवानुवर्तते ॥ ५३ ॥

हृष्टः पृष्टः अत एव दूतत्वाद्धर्मपतिकर्माति । यथाहापस्तम्बः । हृष्टो दृष्यति इतो धर्मपतिकर्मातीति ॥ ५३ ॥

॥ ५४ ॥ मानुषे लोके ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ अथः श्रीविष्णुसूक्तः ॥ ६८ ॥
न क्षमं न योगम् ॥ ६९ ॥ कार्यं कर्म कार्यं कर्तव्यम् ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥

स्त्रीवश्यता स्थाप्यमाना कृष्णस्य हि महात्मनः ॥ जगत्ययशसा योगं जनशर्दानं मे मनिः ॥ ५१ ॥ मानुष्यं मानुषं प्राप्ता यदुत्तमधुमुद्गुनः ॥ कु
यात्रिविधनीयं यद्ब्रह्मत्रा ज्येष्ठेन नारद ॥ ५२ ॥ स्वयंरत्नवलयपन धर्षणा म्यान्मानव ॥ ज्ञातिता धर्षणा च वंशपणव गहिता ॥ ५३ ॥ धर्म
मर्थं च कामं च क्रमेण मधुमुद्गुनः ॥ ५४ ॥ सेवत्वं सनां धर्मान्स्थापितान्पद्म शीर्षिता ॥ ५५ ॥ महानलं पारिजातपर्यायस्यहं यदि ॥ पालयामि ॥ ५६ ॥
कृत्वा को नु मां बहु मंस्यते ॥ ५७ ॥ पारिजातं महाप्रष्टुं दद्वी प्रष्टुं च मानुषाः ॥ भवार्थं नोद्यमिष्यन्ति दद्वी स्वर्गफलं क्षिप्ता ॥ ५८ ॥ पा
जातगुणान्मर्त्या जुषन्ति यदि नारद ॥ देवतानां मनुष्याणां न विद्यायां भाष्यन्ति ॥ ५९ ॥ तत्र यत्क्रियते कर्म इह तदुच्यते नरे ॥ स्वर्गाय न
यतिष्यन्ति पारिजातगुणान्विताः ॥ ६० ॥ सर्वस्वरः स्वर्गो पारिजातस्तपोधन ॥ तुल्यं देवसममत्यः सर्वदेव जगद्रवत् ॥ ६१ ॥ यक्षैर्मर्त्या न
यस्यन्ति लब्धस्वर्गफला भुवि ॥ न पूतानि प्रदास्यन्ति तुल्यत्वमसुरैरिताः ॥ ६२ ॥ यज्ञज्याह्निकैश्च नित्यमायाययन्ति नः ॥ मा पुषाः सर्वाणि
च्छन्तः श्रद्धानास्तपोधन ॥ ६३ ॥ तत्सर्वं न करिष्यन्ति पारिजातगुणान्विताः ॥ निस्तजसा भविष्याम ते गतास्त द्विहीनताम् ॥ ६४ ॥ इतः
सुवृष्ट्या सस्यस्ते जीवन्ति पुरुषा भुवि ॥ आप्यायन्तस्तेष्वस्माद्वार्यैश्चैतैश्च च ॥ ६५ ॥ न बुभुक्षा पिपासा वा बाधते यदि मानुषाच ॥
रोगो जरा वा मृत्युर्वा धर्महरतिरेव च ॥ ६६ ॥ दौर्गन्ध्यं वा सुघोरा वा ईतयः कर्मसंभवाः ॥ क्रियुष्योगं कारिष्यन्ति पारिजातगुणान्विताः ॥ ६७ ॥
सर्वथा नयनं तत्र पारिजातस्य न क्षमम् ॥ इति वाच्यस्त्वया विप्र विष्णुरक्षुष्टकर्मकृत् ॥ ६८ ॥ यथा यथा च मे भ्राता तुष्यत्येतद्विचारयन्नातथा
तथा त्वया कार्यं मन्त्रातिमिच्छता ॥ ६९ ॥ हाराश्च मणयश्चैव चन्दनान्यथुरूणि चावन्नाणि च विचित्राणि वक्त्रास्त्वं द्वारकां नया ॥ ७० ॥ याम्यानि
यानि मर्त्यानां यावदिच्छति केशवः ॥ न स्वर्गपरिमोषं तु कर्तुमर्हति साध्यतम् ॥ ७१ ॥ इदामि रत्नानि यथोप्सितान्यहं बहूनि चित्राणि विभूषणानि च ॥
न पारिजातं च कथंचन दुमं मुने प्रदास्यामि दिवौकसां प्रियम् ॥ ७२ ॥ इति श्रीमहाभारते विलेपु हरिवंशे विष्णुपर्वणि पारिजातहरणे इन्द्रवाक्यं नामै-
कोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ देवराजवचः श्रुत्वा नारदः कुरुनन्दन ॥ प्रोवाच वाक्यं वाक्यज्ञो धर्मात्मा धर्मवित्तमः ॥ १ ॥
अथास्मिन्सप्ततितमे प्रतिज्ञां नारदसिताम् ॥ कृष्णस्य बलमिच्छत्वा न दास्यामीत्यवदीद ॥ १ ॥ देवराजति ॥ १ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ हेतवः महत्तलं पारिजातमित्यादिना पूर्वोक्ताः । न चावगतवान् नाङ्गीकृतवान् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

अवश्यमेव वक्तव्यं हितं बलनिवृद्धनामया तव महाबाहो बहुमानोस्ति मे त्वयि ॥ २ ॥ उक्तो मया वासुदेवो जानता भवतो मतम् ॥ न दत्तः पारिजा-
तोयं हरस्यापि त्वया पुरा ॥ ३ ॥ हेतवश्च मया तस्य दर्शितास्ते समासतः ॥ न चावगतवान्देवः सत्यमेतद्वर्षामि ते ॥ ४ ॥ उपेन्द्रोहं महेंद्रेण ला-
लनीयः सदेति माम् ॥ उवाच पुण्डरीकाक्षो दत्तमुत्तरमेव च ॥ ५ ॥ पुनः पुनर्मया वास्य हेतवो देव दर्शिताः ॥ ततो न बुद्धिव्यवृत्ता वृत्रनाशनं तन्मय-
वै ॥ ६ ॥ अपि चाप्युक्तवान्देवो वाक्यान्ते मधुसूदनः ॥ प्रत्याह पुरुषश्रेष्ठः सरोपमिव वासव ॥ ७ ॥ न देवगन्धर्वगणा न राक्षसा न चासुरा नैव च
पन्नगोत्तमाः ॥ मम प्रतिज्ञामपहन्तुमुद्यता मुने समर्थाः खलु भद्रभस्तु ते ॥ ८ ॥ स पारिजातं यदि न प्रदास्यति प्रयाच्यमानो भवता पुरंदरः ॥ ततः
शचीव्यामृदितानुलेपने गदां विमोक्ष्यामि पुरंदरोरसि ॥ ९ ॥ उपेन्द्रस्य महेंद्राय भद्राद्य निश्चयः परः ॥ यदत्र मन्यसे न्याय्यं संप्रधार्य कुरुष्व
तत् ॥ १० ॥ तत्त्वं हितं च देवेश श्रूयतां वदतो मम ॥ नयनं पारिजातस्य द्वारकां मम रोचते ॥ ११ ॥ नारदैवमुत्तरतु सुव्यक्तं बलदेहजित् ॥
रोपाविष्टः सहस्राशोवदितन्नराधिप ॥ १२ ॥ अनागरि मयि ज्येष्ठे सोदरे यदि केशवः ॥ एवं प्रवृत्तः किं शक्यं कर्तुमद्य तपोधन ॥ १३ ॥ बहूनि
प्रतिलोमानि पुरा स कृतवान्मयि ॥ कृष्णो नारद सोढानि भ्रातेति स्म मया सदा ॥ १४ ॥ खाण्डवे चाजिनस्थं पुरा वाहयता सता ॥ भद्रया वा-
रिता मेघाः शमयन्तोऽग्निमुद्रतम् ॥ १५ ॥ गोवर्द्धनं धारयता विप्रियं च कृतं मम ॥ तथा वृत्रवधे प्राप्ते साहाय्यार्थं वृतो मया ॥ १६ ॥ सभाहोष-
ति सर्वेषां भूतानामिति चोक्तवान् ॥ स्वबाहुबलमाश्रित्य वृत्रश्च निहतो मया ॥ १७ ॥ देवसुरेषु प्राप्तुं संग्रामेषु च नारद ॥ श्रुत्यन्यान्मे कथा-
कृष्णो मुने सुविदितं तव ॥ १८ ॥ बहूनात्र किमुक्तेन तस्मादिष्टया प्रवर्तताम् ॥ ज्ञातिभेदां न नः कार्यः साक्षी त्वं मम नारद ॥ १९ ॥ भूमोरसि
गदां मोक्तुमुद्यतो यदि केशवः ॥ अनुशब्दचाथ पौलोमीं गुणः क इह दृश्यते ॥ २० ॥ उदवासगतोर्ध्वाम्निपता नः कश्यपः प्रभुः ॥ अद्रित्या सह
मे मात्रा तयोर्वर्क्यमिदं भवेत् ॥ २१ ॥ अजितात्मा मम भ्राता रजसा तमसा वृतः ॥ कामन च स्त्रियो वाक्यादेव मामुक्तवान्गुरुम् ॥ २२ ॥ निश्च-
स्त्रियः सर्वथा विप्र धिग्र राजसमर्ति तथा ॥ यत्राधिक्षितवान्निष्पुणं मां स्त्रीजितो द्विज ॥ २३ ॥ न दृष्टं कश्यपकुले व्यपदेश्यं महाभुने ॥ नैव द-
क्षकुलं दृष्टं मातुर्मै यत्र संभयः ॥ २४ ॥ न ज्येष्ठता न राजत्वं देवानां प्रतिमानितम् ॥ कामरागाभिभूतेन कृणेन खलु नारद ॥ २५ ॥
॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ ज्ञातिभेदः आतृकलहः नोऽस्माभिः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

॥ २६ ॥ आहार्यः संशोध्यः संपादो वां ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ धनुर्गार्थाभिनि शतपथाक इतिहासमावर्णयितः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ परितापितः
 णसाक्षप्रदपूज्यत्वं वैष्णवं कृत्वाहं ददौ दत्तवान्वैचित्र्येणात्र पराक्षता ॥ ३४ ॥ अन्यत्र समरेऽहमग्रतः प्रहारामि यतो राजा प्रभुः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ परितापितः
 पुत्रदारसहस्रौर्ह आतानघ विशिष्यते ॥ सहते ज्ञानसंपन्न इति ब्रह्मा पुराब्रवीत् ॥ २६ ॥ नास्ति भ्रातृसमो बन्धुराहार्य इतरो जनः ॥ इति मामब्रवी-
 न्माता पिता चैव प्रजापतिः ॥ २७ ॥ सोदरे तु विशेपं तु पिता मे कश्यपोब्रवीत् ॥ दत्ता मया विरुद्रयन्ते दानवाः पापनिश्चयाः ॥ २८ ॥ काममेतन्न
 वक्तव्यं स्वयमात्मस्तवान्वितम् ॥ प्राप्तस्त्ववसरो विप्र यदिद्वाद्योच्यते मया ॥ २९ ॥ धनुर्गार्था मुनिश्रेष्ठ छिन्नायां हि पुरानघ ॥ धर्माभिरमराणां च
 वरदानान्महामुने ॥ ३० ॥ उत्कृताशिरसो विष्णोः पुरा देहो धृतो मया ॥ संधिते च शिरो यन्नाच्छिन्नं रौद्रेण तेजसा ॥ ३१ ॥ अहं विशिष्टो देवा-
 नाभित्युक्त्वा पुनरच्युतः ॥ धनुरारोप्य दूषेण स्थितो नारद केशवः ॥ ३२ ॥ किं मां पिता वा माता वा वक्ष्यतीति मया मुने ॥ स्नेहेन च स्थितं
 विष्णोः शरीरं मुनिसत्तम ॥ ३३ ॥ ऐन्द्रं वैष्णवमस्यैव मुने भागमहं ददौ ॥ यवीयांसमहं प्रेम्णा कृष्णं पश्यामि नारद ॥ ३४ ॥ संग्रामेषु प्रहतेष्वं
 तेन पूर्वं तपोधन ॥ राजा किलाहं समरे प्रहराम्यग्रतो ध्रुवम् ॥ ३५ ॥ प्रादुर्भावेणु सर्वेषु स्वशरीरमिवानघ ॥ यतो रक्ष्यामि धर्मज्ञ केशवं भक्तिमा-
 श्रितम् ॥ ३६ ॥ इदं भङ्गत्वा मदीयं च भवनं विष्णुना कृतम् ॥ उपशुर्पारि लोकानामधिकं भुवनं मुने ॥ ३७ ॥ अवमानः सच मया पृष्टतः क्रिय-
 ते मुने ॥ लालनीयो मया बाल इत्येवं भ्रातृगौरवात् ॥ ३८ ॥ बालेयं मम पुत्रेति यवीयानिति नारद ॥ पित्रा मात्रा च गोविन्दो मानी च परिभाषि-
 तः ॥ ३९ ॥ इष्टस्तत्र जनानां च केशवः सुविशेषतः ॥ वयं द्वेष्या न संदेहस्तत्र सेहोतिरिच्यते ॥ ४० ॥ सर्वज्ञो बलवाञ्छूरः पात्रं मानयिता तथा ॥
 केशवेत्येव च ध्यातं यत्तद्व्रित्ततां गतम् ॥ ४१ ॥ गच्छ नारद वक्तव्यः केशवो वचनान्मम ॥ आहूतो न निवर्तयेयं समरं प्रति शत्रुभिः ॥ ४२ ॥ यदी-
 च्छसि तदागच्छ सद्यं ते यत्त्वमिच्छसि ॥ प्रहरस्व च पूर्वं त्वं भार्याजित यथेच्छसि ॥ ४३ ॥ रथाङ्गेनथ शङ्क्रेण गदया नन्दकेन च ॥ प्रहरारुह्य
 गरुडं दृढो भूत्वा जनार्दन ॥ ४४ ॥ प्रहते प्रहरिष्यामि यथाशक्त्या च केशव ॥ अहो धिग्यदि मां सेहो विह्वलं न करिष्यति ॥ ४५ ॥ यावन्न संग्रामगतो
 जितोहं चक्रपाणिना ॥ पारिजातं न दास्यामि तावद्भो मुनिसत्तम ॥ ४६ ॥ मां समाह्वयते ज्येष्ठं यवीयान् स तपोधन ॥ अहं तं मर्षयिष्यामि कि-
 मर्थं स्त्रीजितं हरिम् ॥ ४७ ॥ अद्यैव गच्छ भगवद्भारकां कृष्णपालिताम् ॥ विवादे संस्थितः सोऽहं इति वाच्यस्त्वयाऽच्युतः ॥ ४८ ॥
 आक्रुष्टः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ केशवेत्येवेति संघिरार्षः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ सद्यं सोढव्यम् ॥ ४३ ॥ रथाङ्गेन चक्रेण नन्दकेन खड्गेन ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

पलाशपत्रार्थमिति । त्वया अजितः पारिजातस्य पलाशं पत्रमात्रं पत्रार्द्धं वा न प्रदास्यति वृक्षस्य का वात्तैर्यथः ॥ ४९ ॥ जिह्वां कुटिलताम् ॥ ५० ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि दीकार्यां समतितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥ ॥ ६४ ॥ अथैकसमतितमध्याये शक्रविनिश्चयम् ॥ सनिर्वन्धं हर्षकुं नारदो द्वारकां गतः ॥ १ ॥ मेन्द्रेति ॥ १ ॥ २ ॥ अनियुक्तपुरोगागः अनाज्ञातः सन् पुरोवर्ची न भवेत् तन्निश्चितम् ॥ ३ ॥ तथापि यतः भवानपि कार्याकार्ये मां पृच्छति ततोहम् अननुपृष्टोपि तुभ्यं हितं वदामीत्यर्थः ॥ ४ ॥

पलाशपत्रार्द्धमपि त्वयाजितो न पारिजातस्य तव प्रदास्यति ॥ इति प्रवाच्यो मधुसूदनस्त्वया वचो मदीयं स्मरता तपोधन ॥ ४९ ॥ पुनः प्रवाच्यो भगवंस्त्वयाच्युतो मम प्रियार्थं खलु निर्विदाह्णितम् ॥ न मायया हर्षमिहाहंसि दुमं सुशुद्धमेवास्तु धिगस्तु जिह्वाताम् ॥ ५० ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि पारिजातहरेण इन्द्रवाक्यं नाभ सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥ ॥ ६४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ मेन्द्वचनं श्रुत्वा नारदो वदतां वरः ॥ विविक्ते देवराजानमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ कामं प्रियाणि राजानो वक्तव्या नात्र संशयः ॥ ग्रातकालं तु वक्तव्यं हितमप्रियमथुत ॥ २ ॥ अनियुक्तपुरोभागे न स्यादिति वदन्ति हि ॥ सुलोकगतितत्त्वज्ञो नयविज्ञानकोविदः ॥ ३ ॥ कार्याकार्ये समुत्पन्ने परिपृच्छति मां भवान् ॥ यतस्ततः प्रवक्ष्यामि गृह्यतां यदि रोचते ॥ ४ ॥ अनुक्तेनापि सुहृदा वक्तव्यं जानता हितम् ॥ न्याय्यं च ग्रातकालं च पराभवमनिच्छता ॥ ५ ॥ वक्तव्यं सर्वथा सद्भिरप्रियं चापि यद्धितम् ॥ आनृण्यमेतत्सेहस्य सद्भिरैवाहृतं पुरा ॥ ६ ॥ अनृते धर्मभग्ने च न शुश्रूषति चाप्रिये ॥ न प्रियं न हितं वाच्यं सद्भिरैवेति निन्दिताः ॥ ७ ॥ सर्वथा देव वक्तव्यं श्रूयतां शृण्वतां वर ॥ श्रुत्वा च कुरु सर्वज्ञे मम श्रेयस्करं वचः ॥ ८ ॥ अन्योन्यभेदो भ्रातृणां सुहृदां वा बलान्तक ॥ भवत्यानन्दकृद्देव द्विपतां नात्र संशयः ॥ ९ ॥ हितानुबन्धसहितं कार्यं ज्ञेयं सुरेश्वर ॥ विपरीतं च तद्बुद्ध्या नित्यं बुद्धिमतां वर ॥ १० ॥ यत्स्यात्तापकरं पश्चादारब्धं कार्यमिदृशम् ॥ आरभेन्नैव तद्विद्वानेव बुद्धिमतां नयः ॥ ११ ॥ विपाकमस्य कार्यस्य नानुपश्यामि शोभनम् ॥ यदत्र कारणं देव निबोध विबुधाधिप ॥ १२ ॥ य एको विश्वमध्यास्ते प्रधानं जगतो हरिः ॥ प्रकृत्या यं परं सर्वं क्षेत्रज्ञं वै विदुर्बुधाः ॥ १३ ॥

॥ ५ ॥ अप्रियम् अतिकटुकमपि हितं परिणाममुखम् ॥ ६ ॥ अनृत इति । त्वय्यनृतत्वाद्यभावाच्चां प्रति वदामीत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ विपाकं फलम् ॥ १२ ॥ किञ्च कार्यं प्रधानं कारणं च अध्यास्ते अधितिष्ठति रथमिव यन्ता । प्रकृत्या भावया तत्क्षेत्रं कारणस्थूलभूतक्षमेदहास्यं प्रकाशयतीति क्षेत्रज्ञत्वम् ॥ १३ ॥

अव्यक्तस्य अव्याकृतस्य व्यक्तो भागः कार्यं हिण्यग्रसोदिः यः सर्वभाषोद्भवः सर्वभाषावर्जितं तथात्मा अन्वयार्थी चेतयिता । न केवलं तस्यैव अपितु सर्वस्य धर्मतः येनाना-
वतः जन्तुमात्रस्येत्यर्थः ॥ १४ ॥ रूद्रादप्ययमनस्य इत्याह । प्रकृत्या गुणः । प्रकृत्याः निरुद्धकेः प्रथमा मुखांशः व्यक्तः ह्यभावाकाङ्क्षः विश्वत्रासजः कृत्योपायसम्पत्ति-
इत्यर्थः । अत एव लोकश्चेतनस्य भावनः संतर्पयिता ॥ १५ ॥ नभ्याः प्रकृतः तथा भाग उभावत् गुणी उभया मन्त्रिभया वा उर्गहता गुणी महेश्वरः रुद्रो विष्णुर्मा ॥
॥ १६ ॥ तदेवाह । नैति अद्धेन । गुणिना मायाविना रूद्रस्य विष्णोर्वा विशेषो भेदो गुणो नास्ति । अतो विष्णुना द्राविन्त्यां रुद्राणि न रक्षित्यर्थाणि भावः । गुणिन उक्तं
तस्याव्यक्तस्य यो व्यक्तो भागः सर्वभावोद्भवः ॥ तन्मात्मा परमो देवा विष्णुः सर्वस्य धर्मतः ॥ १४ ॥ प्रकृत्याः प्रथमो भाग उमा देवी यश-
स्विनी ॥ व्यक्तः सर्वमयो विश्वस्त्रीसंज्ञो लोकभावनः ॥ १५ ॥ सर्वस्य प्रथमाः स्त्रियस्तस्या व्यक्तत्वे प्रथमो गुणः ॥ अव्यया प्रकृतितद्वी गुणी देवा
महेश्वरः ॥ १६ ॥ न विशेषस्य रूद्रस्य विष्णोश्चास्मत्तम ॥ गुणनश्चाव्ययः शान्ता सदा च प्रथमो गुणः ॥ १७ ॥ नारायणो महातेजाः सर्व-
कृष्टोक्तभावनः ॥ भोक्ता महेश्वरो देवः कर्त्ता विष्णुरथोक्षजः ॥ १८ ॥ यद्वा देवगणाश्चान्ये पश्चात्सृष्टा महात्मना ॥ महादेवेन देवेश प्रजापतिग-
णास्तथा ॥ १९ ॥ एवं पुराणपुरुषो विष्णुर्देवेषु पञ्चते ॥ अचिन्त्यश्चाद्भ्यश्च गुणेश्च परस्तथा ॥ २० ॥ अदित्या तपसा विष्णुर्महात्मारोपितः
पुरा ॥ वरेण च्छन्दिता तेन परितुष्टेन चादितिः ॥ २१ ॥ तपोक्तस्त्वत्सवं पुत्रमिच्छामीति सुरोत्तम ॥ प्रणिपत्य च विज्ञाय नारायणमथोक्षजम् ॥
॥ २२ ॥ तेनोक्तं भुवने नास्ति मत्समः पुरुषोऽपरः ॥ अंशेन तु भविष्यामि पुत्रः खल्वहमेव ते ॥ २३ ॥ स जातः सर्वदेवो भ्राता तव सुरेश्वर ॥
नारायणो महातेजा यमुपेन्द्रं प्रचक्षते ॥ २४ ॥ इच्छेव हरिर्देव काश्यपस्त्यक्षुपागतः ॥ तैस्तैर्भावविकुरुते भूतभव्यभवाप्ययः ॥ २५ ॥ प्रादुर्भावं
गतो देवो जगतो हितकाम्यया ॥ माधुरं जगतो नाथः कर्त्ता हर्ता च केशवः ॥ २६ ॥ यथा पल्लपिण्डः स्याद्व्यातः स्नेहेन मानद ॥ तथा जग-
दिदं व्यातं विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ २७ ॥

सादृश्याकद्रयं वाच्यम् । किंच तस्य गुणिर्नापि यः शास्ता अव्ययोऽपिणाभी प्रथमो-
ऽव्यस्तात्पूर्वत्वादिष्ठानस्य यतः अगुणो यः स एव नारायणः । एतेन नृपमूर्तिनारायण इति दर्शितम् । साच ब्रह्मविष्णुरुद्रस्य एकैकगुणोपाधिभ्योऽन्या सर्वगुणोपाधिभ्यी । तेनैव
यो भोक्ता रुद्रः कर्त्ता विष्णुः ब्रह्मा च बुद्धचक्षिमांनी देवाश्च इन्द्रियाक्षिमानिस्ते सर्वे भूदा इति योजना ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ छन्दिता अनुग्रहीता ॥ २१ ॥
तमेति पञ्चानां तात्पर्यम् । तद्ब्रह्मत्वाच्च तवायं साधारणोऽपितु अकर्मजनितो देवभावोऽस्यास्ति । त्वंतु कर्मदेवत्वात्ततो निरुद्धोसीत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ ब्रूतस्य ब्रह्मस्य
च त्रयाप्यय उत्पत्तिप्रलयस्थानं सर्वजगदुपादानमूत इत्यर्थः ॥ २५ ॥ य एवंभूतः स एव साक्षात्कृष्ण इत्याह । प्रादुर्भावमिति ॥ २६ ॥ पल्लपिण्डः मांसपिण्डः ॥ २७ ॥

सर्वात्मा व्यष्टिमहद्देहिन्द्रियाद्याकारतैस्तैर्भावैस्तत्तद्धर्मैर्विकुर्वति विकारं प्राप्नोति । सर्वज्ञो ह दुःख्यहमित्याद्यसिमानवान्मवीत्यर्थः । वस्तुतस्त्वतिगुणो गुणतीति ॥ २८ ॥
 ॥ २९ ॥ अनन्तः शेषः धारणार्थं भुव इति शेषः ॥ ३० ॥ श्वेत इति । अन्न, कलिः शयानो भवति संजिहानस्तु द्वापरः । उच्छिष्टश्चेता भवति कृतं संपद्यते चरन्ति श्रुतोः ॥
 योऽविद्यानिद्रायां शतेऽतिमूढः स पुमान्कलिः । तद्दुग्धहार्ये अस्मिन् ईश्वरः कृष्णः कृष्णानताररूपी भवति । यः किंचित् श्रेयोदर्शी अर्द्धप्रबुद्धः स द्वापरः । तं प्रति प्रीतयर्गः
 हिरण्यवन्मनोहरो भवति । स किंचिन्नश्युन्मुखो भवतीत्यर्थः । यस्तु श्रेयार्थं यतते स गेता । तद्दुग्धहार्यं रक्तोऽणुरको भातुवद्भवति । यस्तु शुभिमिश्रितस्त्वयं भस्वरम्
 ब्रह्मण्यदेवः सर्वात्मा तैस्तैर्भावैर्विकुर्वति ॥ जगत्प्रतिगुणो देवो वैकुण्ठः सर्वपापनः ॥ ३८ ॥ अतः सपरस्तदेवानां पूज्य एव देवैव ॥ पञ्चा-
 भश्च भगवान्प्रजासर्गकरो विभुः ॥ २९ ॥ अनन्तो धारणार्थं च विभर्ति च पल्लवाक्षः ॥ यज्ञ इत्यापि सद्भिश्च कथ्यते वेदेवादिभिः ॥ ३० ॥ श्वेतः
 कृतयुगे देवो रक्तश्चेता युगे तथा ॥ द्वापरे च तथा प्रीतः कृष्णः कलियुगे विभुः ॥ ३१ ॥ अवधीत्स हिरण्यक्षं दिव्यरूपधरो हरिः ॥ दधाराभु नि-
 मज्जन्तीमेप देवो वसुं धराम् ॥ ३२ ॥ वाराहं वपुराश्रित्य जगतो हितकाञ्चया ॥ जघ्रे हिरण्यकाशिपुं नारसिंहवपुर्हरिः ॥ ३३ ॥ जिगाय भगी-
 चैव विष्णुर्वामनरूपधृक् ॥ बबन्ध च वालिं देवः श्रीमान्ब्रह्मन्वचनैः ॥ ३४ ॥ देवदानवसंभूतामाक्रामयदपि श्रियम् ॥ त्वय्यनन्तः पुरा विष्णुरुदा-
 रोभितविक्रमः ॥ ३५ ॥ सावशोपं तपो यस्य तन्निहन्ति जनार्दनः ॥ अलोक्यपि वर्तन्तं व्रतमेतन्महात्मनः ॥ ३६ ॥ जघ्रे च दानानामुर्यान्दवानां
 ये च शत्रवः ॥ तव प्रियार्थं गोविन्दो धर्मानित्यः सतां गतिः ॥ ३७ ॥ रामत्वमपि चावाप्य जघ्रे रावणमात्मवान् ॥ भूत्वा कामगुणांश्चैव जघान द्विरदु-
 हरिः ॥ ३८ ॥ हिताय जगतोद्यापि लोके वसति मानुषे ॥ उपेन्द्रो जगतां नाथः सर्वभूतोत्तमोत्तमः ॥ ३९ ॥ जटी कृष्णाजिनी दण्डी दृष्टप्रता-
 मया हरिः ॥ देतेषु चरन्देवस्तुणेष्वग्निरिवोद्धतः ॥ ४० ॥ अद्वाक्षमपि गोविन्दं दानवैर्कार्णवं जगत् ॥ कुर्याणं दानवैर्हीनं जगतो हितकाम्यया ॥ ४१ ॥
 अवश्यं पारिजातं ते नयिष्यति जनार्दनः ॥ द्वारकामरमरश्चेत् नावृतं च त्रीन्ग्रहम् ॥ ४२ ॥ भ्रातृसहोदरभिक्षुतस्त्वं न कृष्णे ग्रहरिष्यसि ॥ नापि-
 कृष्णस्त्वयि ज्येष्ठे ग्रहरिष्यति वासव ॥ ४३ ॥

कृतं तं प्रति शुक्रः । स्वीयं शुद्धमेव रूपं प्रकाशयतीति । यथाश्रुतव्याख्यानां तु सर्वेषु युगेषु सर्वेषां स्थाणां भवान्न युज्यत इति दिक् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥
 देवानां दानवानां च यत्नसंभूतां साधारणमपि श्रियं त्वयि त्वयिनिनम् आक्रामयत् आक्रान्तवान् ॥ ३५ ॥ अलोक्य भायासु वर्तमानमपि हन्त्यव्ययः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥
 भूत्वा आविर्भूय तेष्ववतारेषु कामगुणान्यथेष्टं शौर्यादिगुणयुक्तमपुनरान्तरिक्षिणं मिहो गजानिव जघान । द्विरदपि तेषु हत्यमार्प लुभोपमा च ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ वृद्धानां वृद्धाक्यानाम् ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ पुरातने वामनावतारे किं नारुणं नाङ्गीकृतमपि त्वारुणमेव ॥ ५३ ॥
 ॥ ५४ ॥ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायामेकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥ ॥ ४३ ॥ द्विसप्ततितम्याये ज्ञात्वेन्द्रस्य विचेष्टितम् ॥ कश्यपो रुद्रमस्तौर्षित्तोम
 नैव चेच्छोष्यति प्रोक्तं मया देव कथंचन ॥ पृच्छ त्वं नयधर्मज्ञान्ये हितास्तव मन्त्रिणः ॥ ४४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ नारदनेवमुक्तस्तु महेन्द्रो
 जनमेजय ॥ इदुत्तरमीशोऽथ प्रत्युवाच जगद्गुरुम् ॥ ४५ ॥ एवंविधप्रभावं त्वं कृष्णं वदसि यद्विज्ज ॥ एवमेतस्मद्गुह्यः श्रुतं खलु मया मुने ॥ ४६ ॥
 यतश्चैवंविधः कृष्णस्ततोहं तस्य वै तरुम् ॥ न प्रदास्यामि दातव्यं सतां धर्ममनुस्मरन् ॥ ४७ ॥ महाप्रभावो नालपार्थे रुष्यदिति विचिन्तयन् ॥
 व्यवस्थितोहं भद्रं ते मुने सर्वगुणादिति ॥ ४८ ॥ महाप्रभावाः सततं भवन्ति हि सहिष्णवः ॥ श्रोतारश्चैव सततं वृद्धानां ज्ञानचक्षुषाम् ॥ ४९ ॥
 महात्मा कारणे नालपे कृष्णो धर्मभृतां वरः ॥ भ्रात्रा ज्येष्ठेन सर्वज्ञो विरोधं गन्तुमर्हति ॥ ५० ॥ यथैव मम मातुः स वरं प्रदादधोक्षजः ॥ तथैव
 तस्याः पुत्राणां ज्येष्ठानां सोढुमर्हति ॥ ५१ ॥ यथैवोपेन्द्रतां यातः स्वयमिच्छन् जनार्दनः ॥ तथैव भ्रातुरिन्द्रस्य सन्मानं कर्तुमर्हति ॥ ५२ ॥
 ज्येष्ठधर्मेतेन देवेन नारुणं किं पुरातने ॥ अथेदानीमपीच्छेत्स ज्येष्ठोऽस्तु मधुसूदनः ॥ ५३ ॥ सुनिश्चितं क्लरिपुर्मह्य नारदो विसर्जितस्त्रिदशवरेण
 धर्मभृत् ॥ ययौ पुरां यदुवृषमाभिरक्षितां कुशस्थलीं धृतिमतिमांस्तपोधनः ॥ ५४ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि पारि-
 जातहरणे नारदस्य स्वर्गात्पुनरागमनं नमैकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥ ॥ ४३ ॥ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अथैत्य द्वारकां रम्यां
 नारदो मुनिसत्तमः ॥ ददर्श पुरुषश्रेष्ठं नारायणमरिदम् ॥ १ ॥ स्वपेक्षमनि सुखासीनं सहितं सत्यभामया ॥ विराजमानं वपुषा सर्वतेजोतिगामिना
 ॥ २ ॥ तमेवार्थं महात्मानं चिन्तयन्तं दृढव्रतम् ॥ केवलं योजयन्तं च वाक्यमात्रेण भाविनीम् ॥ ३ ॥ दृष्ट्वैव नारदं देवः प्रत्युत्थाय अधोक्षजः ॥
 पूजयामास च तथा विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ४ ॥ सुखोपविष्टं विश्रान्तं ग्रहस्य मधुसूदनः ॥ वृत्तान्तं परिप्रच्छ पारिजाततरुं प्रति ॥ ५ ॥ अथाच-
 ट्ठ मुनिः सर्वं विस्तरेण तपोधनः ॥ इन्द्राजुजयेन्द्रवाक्यं निखिलं जनमेजय ॥ ६ ॥ श्रुत्वा कृष्णस्तु तत्सर्वं नारदं वाक्यमब्रवीत् ॥ अमरावतीं पुरां
 यास्ये श्वोहं धर्मभृतां वर ॥ ७ ॥ इत्युक्त्वा नारदनेव सहितः सागरं ययौ ॥ संदिदेश ततस्तत्र विविक्षो नारदं हरिः ॥ ८ ॥ महेन्द्रभवनं गत्वा
 अद्य ब्रूहि तपोधन ॥ अभिवाद्य महात्मानं मद्राक्यममरोत्तमम् ॥ ९ ॥
 इत्यभिधीयते ॥ १ ॥ अथैत्येति ॥ १ ॥ २ ॥ योजयन्तं चाकिं सत्यभामाम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ अहो एतद्गन्धं कृत्यं धिगिति कृत्यनिन्द्या कृत्यवन्तमेव धिक्करोतीति द्वयोः संबन्धः ॥ १३ ॥ अनाख्यात्वा अपट्टा आर्षो ल्यवभावः । मम मां प्रति ॥ १४ ॥ १५ ॥ लाघवं पराजयम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ सदृशीम् आत्मवच्छुद्धां देवशर्मणो गौतमगोत्रस्य भार्याम् अहल्याम् इच्छतः अव्यायेन कामयानस्य शतक्रतोत्तरि एव दोषः पराजयवत्तः मुनेः अपध्यानजः मानुषं भावमगणयन्मनस्य मानुषाद्रयं महद्भविष्यतीति मेवरेषध्यानं तज्जः ॥ २२ ॥

न युद्धे प्रमुखे शक्रं स्थातुमर्हसि मे प्रभो ॥ पारिजातस्य नयने निश्चितं त्वमवेहि माम् ॥ १० ॥ एवमुक्तस्तु कृष्णेन नारदस्त्रिदिवं गतः ॥ आच-
चक्षेय कृष्णोक्तं देवेन्द्रस्यामितीजसः ॥ ११ ॥ ततो बृहस्पतेः शक्रः शशंस चलनाशनः ॥ श्रुत्वा बृहस्पतिर्देवमुवाच कुरुनन्दन ॥ १२ ॥ अहो
धिग्रहसदृशं मयि याते शतक्रतो ॥ दुर्नीतिमिदमारब्धमत्र भेदो हि दारुणः ॥ १३ ॥ अनाख्यात्वा कथं नाम भवता भुवनेश्वर ॥ ममैतच्छ्रुत्वा
रब्धं देव केनापि हेतुना ॥ १४ ॥ अथवा भवितव्येन कर्मजेन प्रयुज्यते ॥ जगद्गुत्रन्न विविधं न शक्यमनिवर्तितुम् ॥ १५ ॥ सहसैव तु कार्योणा-
मारम्भो न प्रशस्यते ॥ तदेतत्सहसारब्धं कार्यं दास्यति लाघवम् ॥ १६ ॥ बृहस्पतिं महात्मानं महेन्द्रस्त्वब्रवीद्वचः ॥ एवं गतेद्य यत्कार्यं तद्भवा-
न्कुमर्हति ॥ १७ ॥ तमुवाचाथ धर्मात्मा गतानगततत्त्ववित् ॥ अधोमुखश्चिन्तयित्वा बृहस्पतिरुदारधीः ॥ १८ ॥ यतस्त्व सह पुत्रेण योधयस्व
जनादनम् ॥ तथा शक्रं करिष्यामि यथा न्याय्यं भविष्यति ॥ १९ ॥ बृहस्पतिस्त्वेषमुक्त्वा क्षीरोदं सागरं गतः ॥ आचष्ट मुनये सर्वं कश्यपाय
महात्मने ॥ २० ॥ तच्छ्रुत्वा कश्यपः क्रुद्धो बृहस्पतिमभाषत ॥ अवश्यं भाव्यमेतद्भोः सर्वथा नात्र संग्रयः ॥ २१ ॥ इच्छतः सदृशो भार्या मह-
षदैवशर्मणः ॥ अपध्यानकृतो दोषः पतत्येष शतक्रतोः ॥ २२ ॥ तस्य दोषस्य शान्त्यर्थमारब्धश्च मुने मया ॥ उदवासः स दोषश्च प्राप्त एव
सुदारुणः ॥ २३ ॥ तद्विषयामि मध्येस्य सहादित्या तपोधन ॥ उभौ तौ वारयिष्यामि देवं संवदते यदि ॥ २४ ॥ बृहस्पतिस्तु धर्मात्मा मारीच-
मिदमब्रवीत् ॥ प्रातःकालं त्वया तत्र भवितव्यं तपोधन ॥ २५ ॥ तथेति कश्यपश्चोक्त्वा संप्रस्थाप्य बृहस्पतिम् ॥ जगामाचैयितुं देवं रुद्रं भूतग-
णेऽवरम् ॥ २६ ॥ तत्र सौम्यं महात्मानमानर्च्यं वृषभध्वजम् ॥ वारार्थी कश्यपो धीमानदित्या सहितः प्रभुः ॥ २७ ॥ तुष्टाव च तमीशानं मारीचः
कश्यपस्तदा ॥ वेदोक्तैः स्वकृतैश्चैव स्तवैः स्तुत्यं जगद्गुरुम् ॥ २८ ॥

यद्यप्यारब्धः तथापि प्राप्त एवेत्यध्याहृत्य योज्यम् ॥ २३ ॥ अस्य विरोधस्य मध्ये गमिष्यामि मध्यस्थो भूत्वा वारयिष्यामीत्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

वेदोक्तैः स्वकृतैः स्वकृतिभिः ॥ २८ ॥

तोवाह । उरुक्रममित्यादिना द्वात्रिंशद्विः श्लोकैः । उरुक्रममिति विष्णोर्विशेषणम् । उरुहान् त्रैलोक्याक्रमणसमर्थः । क्रमः पादविशेषो यस्य स इति योगात् । वैश्वानरस्यैव
रुदे विष्णवेऽदमन्तरेण संगच्छते । अमेदश्च तयोर्विन्ध्यमिति विन्ध्यभावेन वा शास्त्रदृष्ट्या चेत्यन्यदेतत् । एकस्यैव विश्वेश्वरस्य सर्वाणि नामानीत्येव तत्त्वम् । विश्वं कर्मकृतिसाध्यं
यस्येति कुलालवन्नमित्यनुमुक्तम् । जगत्सदृशमिति कालादिसाधारणकारणरूपत्वम् । धर्मदृश्यं पुण्यप्राप्यं वरेणमनुधाहकं कर्मकर्तृणाम् । समित्युपमर्गस्य नमस्ये इत्यनेन संबन्धः ।
संनमस्ये इत्यर्थः । वेदे व्यवहितश्चेति धातूपसर्गयोर्व्यवहितत्वपर्याणात् । सर्वं सर्वात्मकम् धृतिमद्धाम धृतिः सात्विकी । धृत्या यया धारयते मतःप्रणोन्दिशक्रियाः ॥ योगेना-
व्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्विकीत्येव लक्षणा । तद्वतां धाम स्वप्नस्थैतन्यरूपमविष्टानं योगिनां नित्यमित्यर्थः ॥ २९ ॥ आपः पुरुषवचसो भवन्तीति श्रुतेरणां कार्यं
शरीरमाप उपाधिः स सर्वो यस्य गर्भं प्रतिबिम्बचैतन्यरूपं धारयिष्यः दधति आपोर्गर्भं इति पाठेऽपि धारयिष्यः गर्भः संकल्पोऽथस्तरङ्ग इत्यर्थः ॥ ३० ॥ शालेति ।

कश्यप उवाच ॥ ॥ उरुक्रमं विश्वकर्मणमीशं जगत्सदृशं धर्मदृश्यं वरेणम् ॥ ससर्वं त्वां धृतिमद्धाम दिव्यं विश्वेश्वरं भगवन्तं नमस्ये ॥ २९ ॥
यो देवानामधिपः पापहर्ता तं तं विश्वं येन जगन्मयत्वात् ॥ आपो गर्भं यस्य शुभा धरिष्यो विश्वेश्वरं तं शरणं प्रपद्ये ॥ ३० ॥ शालावृकान्यो य-
तिरूपो निजघ्ने दत्तानिन्द्रेण प्रणुदो हितानाम् ॥ विरूपक्षं सुदर्शनं पुण्ययोनिं विश्वेश्वरं शरणं यामि मुग्धा ॥ ३१ ॥ भुङ्क्ते य एको विभुर्जगतो वि-
श्वमग्र्यं धाम्नां धाम सुकृतिस्त्वात्र धृष्यः ॥ पुण्यात्स मां महसा श्लाघतेन सोमपानां मरीचिपानां वरिष्ठः ॥ ३२ ॥ अथर्वाणं सुशिरसं भूतयोनिं
कृतिर्न वीरं दानवानां च बाधम् ॥ यज्ञे हुतिं यज्ञियं संस्कृतं वै विश्वेश्वरं शरणं यामि देवम् ॥ ३३ ॥ जगज्जालं विततं यत्र विश्वं विश्वात्मानं प्रीति-
देवं गतानाम् ॥ य ऊर्ध्वगं रथमास्थाय याति विश्वेश्वरः सुमना मेस्तु नित्यम् ॥ ३४ ॥

अरुमुखाव्यतीन् शालावृकेश्वरः प्रच्छमिति श्रुतेः । वेदान्तविचारहीनमजितेन्द्रियं यतिमिन्द्रः शालावृकैर्नक्षयति ताविन्द्रियशालावृकान्यः यतिरूपो जितेन्द्रियः सन्नजघ्ने
हतवान् । हितानां शमदमादित्वाणां मित्राणां प्रणुदः प्रणोदयपरान् अमित्रावकान् । यामि शरणं मुग्धा च प्रपद्ये नमस्करोमि ॥ ३१ ॥ य एको जगतो विभुः स्वामी अग्र्यं
ज्येष्ठं विश्वं शुद्धान् जगान् भुङ्क्ते भुनक्ति पालयति । अग्र्यं सूक्ष्ममपि विश्वं भुङ्क्ते संहरति वा । धाम्ना बहुःसूर्यादीनां धाम प्रकाशं सुकृतिस्त्वात् । तस्मात्सुकृतमुच्यत इति
श्रुतेः । सुकृतशब्दितब्रह्मरूपत्वात् न धृष्यः अग्र्यरूप इत्यर्थः । पुण्यात् पोषयेत् । सोमपानां कर्मठानां मरीचिपानां चन्द्राश्लिषामात्रेण वर्तयतां महामुनीनां वरिष्ठः स्वर्गब्रह्म-
लोकादिस्थानप्रद इत्यर्थः ॥ ३२ ॥ अथर्वाणमथर्ववेदपतिपाद्यं सुशिरसं शिरः पञ्चकोशेति । भूतयोनिं जातकारणं बाधं बाधकम् ॥ ३३ ॥ यत्राधिष्ठाने जगज्जालं जगदिन्द्र-
जालं विततं विश्वं कल्लं गतानां शरणं प्रामानां प्रीतिदेवं सुखप्रकाशकम् यत् यः ऊर्ध्वगस्तत्पश्चिचरं रथं वाहनमास्थाय याति संचरति । सुमनाः सुखकरः ॥ ३४ ॥

रोचनं चिन्मयं चारुशाखं रमणीयाः शाखा वेदमया यस्मात् जातास्तम् ॥ शतवत्मानं शतपथवित्तिकर्मफलप्रदम् ॥ ३५ ॥ शुचिमसङ्गम्, योगं योगप्राप्त्यं, शंसनं वेदप्रशस्यम्, शवं शृणोति हिनस्तीति संहतारं, शंसुं मुखहेतुं, शंकरं मुखकरं, धुरंधरं जगतामिति शेषः । चन्द्रचिह्नं चन्द्रमौलिं, हृषीकाणां हिंसाणां कालादीनाम् अयनम् आश्रयम् ॥ ३६ ॥ आशुः शत्रुफलप्रदं, शिशानं रागादिदोषाणां तनूकरणं, वृषभं शमादिगुणानां वर्षकं, रोरुवाणं प्रातःसवतादिक्रमेण गर्जन्तं, कृतम् अनुष्ठितं, धर्मं यज्ञादिरूपं, शिष्यत इति शेषो पूर्वधर्मजं शत्रुफलप्रदं, शिशानं रागादिदोषाणां तनूकरणं, वृषभं शमादिगुणानां वर्षकं, रोरुवाणं प्रातःसवतादिक्रमेण गर्जन्तं, कृतम् अनुष्ठितं, धर्मं यज्ञादिरूपं, शिष्यत इति शेषो पूर्वधर्मजं पुण्यम् आशुफलभागेन शीघ्रनाशशीलः शेषो यस्य तम्, अतएव चान्यफलत्वादित्यं निफलप्रायश्च एवं सति नानुष्ठेयो धर्म इत्यत आह । वसुंधरं समृजिकं मृजीका सत्त्वशुद्धिस्तदुद्देशेन तथा सह क्रियमाणं समृजिकम् अतएव वसुंधरं कर्मजं पुण्यं वसु तस्य धारकम् अफलेदयं शुद्धयर्थं कृतो धर्मो न नश्यतीत्यर्थः । समं बुद्धयवधिभूतं सर्वधर्मरूपमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ धृतकर्मफलप्रतिभुवं यज्ञाशेषं देवतान्तरवत् यज्ञाङ्गावहीनं ज्ञातं सन्तं स्वतः पुरुषार्थभूतमित्यर्थः । एवं सत्यपि यजताम् अभियाज्यम् इज्यारम्भाविषयं यतो हविर्भुजं अन्तश्चरं रोचनं चारुशाखं महाबलं धर्मेनतारमीढ्यम् ॥ सहस्रनेत्रं शतवत्मानमभुजं महादेवं विश्वमृजं नमस्ये ॥ ३८ ॥ शुचिं योगं शंसनं शान्तपापं शर्वं शंसुं शंकरं भूतनाथम् ॥ धुरंधरं गोपतिं चन्द्रचिह्नं हृषीकाणामयनं यामि मूर्ध्ना ॥ ३९ ॥ आशुः शिशानं वृषभं रोरुवाणं कृतं धर्मं वितथं चाशुशेषम् ॥ वसुंधरं समृजिकं समं त्वां धृतव्रतं शूलधरं प्रपद्ये ॥ ४० ॥ अनन्तवीर्यं धृतकर्मणामाद्यं यज्ञाशेषं जयतां चाभियाज्यम् ॥ हविर्भुजं भुवनानां सदैवं ज्येष्ठं द्विजं धर्मभृतां प्रपद्ये ॥ ४१ ॥ परं गुणेभ्यः पृथिग्भस्वरूपं यज्ञःशृङ्गं व्यूहनं कान्तरूपम् ॥ शुद्धात्मानं पुरुषं सत्यधामं संमोहनं दुष्कृतिनां नमस्ये ॥ ४२ ॥ युक्तोत्कारं स्वशिरसं चारुर्म हृदव्रतं हृदधन्वानममजम् ॥ शूरं वेतारं धनुषोस्त्रातिरेकं पतिं पशूनां शमनं नमस्ये ॥ ४३ ॥ एको रातिश्चैव भूतं भविष्यं सर्वातिथिर्यो हि जुघय्यरिघ्नः ॥ अरितुदोदुत्तमः संविभागी विभाजको मां भगवान्पातु देवः ॥ ४४ ॥ य एको याति जगतां विश्वमीशो य एकोदान्मरुतां प्राणमग्रयम् ॥ येनानुशंस्यच्छाश्वतं साम जुष्टं स मां जुष्यात्सुकृतिश्चेयमेव ॥ ४५ ॥ भुवनानां जगतीस्थानां जगतां वा ज्येष्ठं द्विजं ब्राह्मणरूपं धर्मभृतां मध्ये ॥ ४६ ॥ गुणस्य इन्द्रियादिभ्यः परं तुरीयं पृथिग्भस्वः अश्रुते इति व्यापकम्, शृङ्गं प्रपञ्चं व्याप्यापि शृङ्गवच्चतो रिक्तं, व्यूहनं रमणीयतया जगत्क्षोभकं, सत्यधामम् अवाधितचैतन्यस्वरूपं, संमोहनं मायाविनम् ॥ ४७ ॥ युक्तानां योगिनाम् ओत्कारं सर्वप्रपञ्चरूपं, स्वशिरसम् ओत्कारस्यापि शिरोह्रमात्रा तद्रूपं, चारुर्म हिंसाहान्यधर्मस्वरूपम्, आजं क्षेपणक्रियारूपं, शूरं धनुषो वेतारम्, अस्त्रातिरेकं सर्वास्त्रियोधिकं, पशूनां जीवानां नमस् ॥ ४८ ॥ एको द्वितीयः रातिमित्रं, सर्वातिथिरग्निः जुषति हविर्भुजं, अरिघ्नः कामादिदोषघ्नः, अरितुदः रक्षोघ्नः, संविभागी विभाजभाजकश्च ॥ ४९ ॥ जगताम्

एव सूक्ष्मो दुर्ग्राह्यः । भूतेश्वरः पृथक् न पृथक् एकभूतश्च पृथगिति तदधिष्ठानत्वात् एकभूत इति तदभेदाग्रहात् स्वयंभूतः सर्वजागदाकारेण निष्पन्नः । सर्वं सीदति लीयतेस्मिन्निति सर्वसादः । प्रदः प्रकृष्टो दाता । स्वादः रुचिः आम्नादिषु माधुर्यरूपेणायमेवास्तीत्यर्थः । संमदो हर्षः रत्नं रमणीयम् ॥ ५१ ॥ आसन्नः अन्तर्यामित्वेन निकटगः । साधनानां तद्वतां तु सन्नतरः आनावृतः श्राद्धवृत्तिः श्रद्धागृहीतमहावाक्यजा वृत्तिर्हं ब्रह्मास्मीति ज्ञानं तस्य प्रदाता । मा माम् ईषः इष्यमाणस्यार्थस्य पूरणः षड्गुणानां च सर्वज्ञत्वादीनां पूरणः ॥ ५२ ॥ अन्तर्बहिर्वृजिनानाम् आधिव्याध्यादीनां कामक्लेशादीनां वा, स्वयं कर्तेति निमित्तकारणत्वं, भूताकारेण भवितुं शीलमस्येति भूतभावी उपादानं विकुर्वन् विकारं प्राप्नुवन् क्रोधादीन् आविष्कुर्वन्, सुकृतिनां साधूनां मे मम च वृजिनं प्रणुवात् ॥ ५३ ॥ उद्धृताः कण्टकवत् नाशिताः । शरेण यतो दग्धा अतो वितथान्ताः विफलमरणाः अशङ्कपूतत्वात् पूरादेन दग्धत्वादित्यर्थः । शापादीश इति पाठे इन्द्रस्य गौतमशापात् । विश्वस्य सर्वस्य उदकस्य सर्वकारणस्य प्रधानस्येत्यर्थः । धाता

आसन्नः सन्नतरः साधनानां श्रद्धावतां श्राद्धवृत्तिप्रणेता ॥ पतिर्गणानां महतां सत्कृतीनां पायान्मेषः पूरणः षड्गुणानाम् ॥ ५२ ॥ अन्तर्बहिर्वृजिनानां निहन्ता स्वयं कर्ता भूतभावी विकुर्वन् ॥ धृतागुधः सुकृतिनामुत्तमौजा प्रणुद्यान्मे वृजिनं देवदेवः ॥ ५३ ॥ येनोद्धृतास्त्रैः पुरा मायिनो वै दग्धा घारेण वितथान्ताः शरेण ॥ महकुर्वन्तो वृजिनं देवतानां ज्यायानीशः पातु विश्वेदधाता ॥ ५४ ॥ भागीयसां भागमतोन्तमिच्छन्मखो दाक्षो येन कृतोन्वधावत् ॥ विद्वान्यज्ञस्यादिरथान्तः स देवः पायादाक्षो मां दक्षयज्ञान्तरेतुः ॥ ५५ ॥ अन्यो धन्यः संस्कृतश्चोत्तमश्च जगत्सृष्ट्वा योति सर्वातिगुह्यः ॥ स मां मुखप्रमुखे पातु नित्यं विचिन्वानः प्रथमः षड्गुणानाम् ॥ ५६ ॥ गुणत्रैकाल्यं यस्य देवस्य नित्यं सत्त्वोद्रेको यस्य भावात्प्रभूतः ॥ गोता गोमृणां सन्नदो दुष्कृतीनामाद्यो विश्वस्य बाधमानस्य क्रुद्धः ॥ ५७ ॥

धारकः सर्वाश्रयत्वात् ॥ ५४ ॥ भागीयसाम् अतिशयेन भागभाजां देवानां भागम् अन्तम् अपमानेन वधं च इच्छन् । दाक्षो यज्ञकृदक्ष इति वक्तव्ये उपचारादुक्तम् । येन कृतोन्वधावत् यज्ञेशं शरणम् आजगामेत्यर्थः । तत्र यज्ञवाक्यमुदाहरति । विद्वानिति ॥ ५५ ॥ यो जगत् सृष्ट्वाऽति अतिगुह्यो गोप्यो ब्रह्मरूपी ईश्वरस्ततोऽन्यो विष्णुः पालनकर्ता सच धन्यः महाभागः यतः संस्कृतः शमादितंस्कारयुक्तोऽत एव उत्तमो यः समौदार्यः स मां मुखप्रभवत्वान्मुखविद्वंश्चाग्निश्चेति श्रुतौ इन्द्राग्नी तौ प्रमुखे आदौ यस्य तस्मिन् यज्ञे नित्यं चिन्वान ईश्वरं स्वर्भेदेन सर्वत्र पश्यन् नारायणः स मां पातु मस्तन्ततिमिन्द्रं रक्षतु । यतः षड्गुणानामैश्वर्यादीनां प्रथमो मुख्य आश्रय इत्यर्थः । मुखप्रमुखे इति पाठोऽग्निविष्णु ॥ ५६ ॥ गुणत्रैकाल्यं कार्योत्पत्तिस्थितिसंहारसमयवत्त्वं यस्य नित्यम् । प्रवाहिनित्यतया उत्पत्त्यादयो यतो भवन्तीत्यर्थः । एतेन ब्रह्मकर्म उक्तं सत्त्वोद्रेकः सत्त्वा-

५ अगतीर्कस्य कुलः सन् सत्तद इत्यनुवर्तते ॥ ५७ ॥ यस्य धात्रः तेजोजालस्य हरिविष्णुस्यः अग्रमिवाग्रः सूक्ष्मशो-
थ विश्वो विराट् ब्रह्मा हिरण्यगर्भः पुत्रः सनकाद्यः साहितान्य च द्विजाः परीच्यादयः संभूता इति शेषः। तेन यस्य सोमस्य उमासाहितस्य भवने द्वारद्वये पराभूताः सन्तः प्रवेशं न
लभन्त इत्यर्थः। एष देवः सोमः जुषतु अस्मासु श्रियताम् ॥ ५८ ॥ यस्माद्धूतानां विद्यदादीनां भूतिः संभवः अन्तो नाशः मध्यं स्थितिश्च भवति । अतो यस्य कस्यापि पराभूतस्य
नस्य मृदवेदस्य मृद एव वेद्योन्वेष्यो यस्य शिवैकशरणस्य तत एव धृत्यादिलोनुग्रहो गुहाश्रुतिगुह्यवस्तुश्रवणं च भवति । अत एव तस्य पुरुषेश्वरस्योति महात्मन इति च विशेषणं
युज्यते । व्यसनानामे शरणकृतो विश्वकर्ता व्यसनमङ्गः करिष्यत्येवेति भावः ॥ ५९ ॥ यदिति । यथा कार्यं सर्वं स्त्रीपुंसरूपं भगलिङ्गाङ्कम् एवं कारणमपि तस्य तदनु रूपं भगलिङ्गाङ्कं

धात्रो यस्य हरिरग्नोऽथ विश्वो ब्रह्मा पुत्रैः सहितश्च द्विजाश्च ॥ पराभूता भवने यस्य सोमो जुषत्वपे श्रेयसे साधुगोता ॥ ५८ ॥ यस्माद्धूतानां
भूतिरन्तोथ मध्यं धृतिभूतिर्यश्च गुहाश्रुतिश्च ॥ गुहाभिमृत्तस्य पुरुषेश्वरस्य महात्मनः संमृदवेदस्य तस्य ॥ ५९ ॥ यल्लिङ्गाङ्कं न्यम्बकः सर्वमिश्रो
भगलिङ्गाङ्कं यद्धृत्तमा सर्वधात्री ॥ नान्यचूतीयं जगतीहास्ति किंचिन्महादेवात्सर्वसर्वेश्वरोसौ ॥ ६० ॥ इति संस्तूयमानस्तु भगवान्वृषभध्वजः ॥
दृशयमास धर्मात्मा कश्यपं धर्मधृवरम् ॥ ६१ ॥ उवाच चैनं देवेशः प्रसन्नैरान्तरात्मना ॥ येन संस्तौषि कार्येण त्वं तज्जाने प्रजापते ॥ ६२ ॥
इन्द्रोपेन्द्रौ महात्मानौ देवौ प्रकृतिमेष्यतः ॥ पारिजातं तु धर्मात्मा नयिष्यति जनार्दनः ॥ ६३ ॥ अपध्यातो महेन्द्रो हि मुनिना देवशर्मणा ॥ अ-
स्याकाङ्क्षतुरा भार्या तपोदीप्तस्य कश्यप ॥ ६४ ॥ गम्यतां तत्र धर्मज्ञ दाक्षायिण्या सह त्वया ॥ अदित्या शक्रसदनं श्रेयस्ते पुत्रयोर्ध्रुवम् ॥
॥ ६५ ॥ इति हरवचनं निशम्य विद्वान्कमलभवात्मजसूनुप्रभयः ॥ त्रिदशगणगुरुं प्रणम्य रुद्रं मुदितमनाः सुमनैकसं जगाम ॥ ६६ ॥ इति श्री-
महाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि पारिजातहरणे कश्यपकृतस्मृत्स्तोत्रं नाम द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥ ॥ ६७ ॥

भगलिङ्कसंयोगरूपप्रतिमात्मकम् अवगन्तव्यम् । तेन यदिदं दृश्यते लोके शिवं लिङ्गं तदाभिमानि चेतनोद्भवमिदं ब्रह्माण्डमित्यर्थः । अत एवासौ सर्वसर्वेश्वरः । सर्वम् अविशेषा-
नल्लक्षः प्रपञ्चः । सर्वं समामोषि ततोसि सर्वं इति निर्वचनाच्छुद्धानाभूतो विष्णुरपि सर्वशब्दार्थः । तयोरीश्वरस्तुरीयब्रह्मरूप इत्यर्थः ॥ ६० ॥ धर्मधृवरं धर्मभूतां श्रेष्ठम् ॥ ६१ ॥ येन
कार्येण यदर्थं संस्तौषि तज्जाने । प्रजापते हे कश्यप ॥ ६२ ॥ प्रकृतिं स्वास्थ्यं तत्रापि धर्मात्मा हरिर्जेष्यतीत्याह । पारिजातं त्विति ॥ ६३ ॥ इन्द्रस्तु अधर्मदोषादभिभवं प्राप्स्यती-
त्याशयेनाह । अपध्यात इति ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ कमलभवात्मजस्य भरीचैः सूनुः सुमनैकसं सुमनसां देवानाम् ओकांसि यत्र तं देवलोकम् । संधिरार्षः ॥ ६६ ॥ इति श्रीमहा-
भारते हरिवंशे विष्णुपर्वणि दीकायां द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

रौक्मिण्यस्यापि धारं दुःसहं किमुतान्यस्य ॥ ४७ ॥ तेन पतितेनापि ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ तव त्वत्तः युद्धे दृष्टं रिपोर्वलं येन सः । अबलम् अल्पबलम् ॥ ५३ ॥ खलु यस्मात् ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ स जयन्तः अपराणि ततोऽप्यधिकानि ॥ ५७ ॥ पञ्चमं पश्चात्पुन्युक्तम् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ हस्तावापं-
 ततस्तद्दीप्यमानं तु पपात रणमूर्द्धनि ॥ रौक्मिण्यस्य कौरव्य धारं दानवमर्दनम् ॥ ४७ ॥ तेनास्त्रेण रथो दुग्धः प्रद्युम्नस्य महात्मनः ॥ नादहतस्तु-
 धारं तं रौक्मिणेयं नराधिप ॥ ४८ ॥ दहत्याग्निं न खल्यग्निरुद्धतोति विज्ञापते ॥ दुग्धात्रथान्महाबाहू रौक्मिणेयः प्रचक्रमे ॥ ४९ ॥ अथ नाराय-
 णमुतो विरथो रथिनां वरः ॥ स्थितो धनुष्मानाकाशे जयन्तमिदमब्रवीत् ॥ ५० ॥ महेन्द्रपुत्र दिव्यं त्वं यदस्त्रं मुत्सवानसि ॥ नाहमीदृशरूपाणां
 शक्यो हन्तुं शतैरपि ॥ ५१ ॥ प्रयत्नं कुरु शिक्षाणां यत्नं मेघ प्रदृश्य ॥ नास्ति मेतिशयं कर्ता संग्राममरनन्दन ॥ ५२ ॥ आसीन्मे साध्वसं दृष्ट्वा
 रथस्थं त्वां धृतायुधम् ॥ विभेमि तव नेदानीं युद्धे दृष्टवलोऽवलम् ॥ ५३ ॥ मनसा स्मर्यतां सैष पारिजातस्त्वया तरुः ॥ शक्यं न खलु हस्ता-
 भ्यां स्पृष्टव्यो यस्त्वया ह्यसौ ॥ ५४ ॥ रथो मायामयो दुग्धस्त्वया यो ह्यस्त्रतेजसा ॥ ईदृशानां सहस्राणि स्रष्टुं शक्नोस्मि मायया ॥ ५५ ॥ एवमु-
 त्तो जयन्तश्च मुमोचास्त्रं महाबलः ॥ तपसोपचितं तेन स्वयमेवातितेजसा ॥ ५६ ॥ तत्प्रद्युम्नो महावीरं शरजालैरवारयत् ॥ चत्वार्यस्त्राणि दिव्यानि
 मुमुचे चापराणि सः ॥ ५७ ॥ दिक्षु सर्वासु रुरुधुस्तान्यस्त्राण्यथ भारत ॥ रौक्मिणेयं महात्मानमन्तरिक्षे च पञ्चमम् ॥ ५८ ॥ महोल्कासदृशान्वा-
 णानस्त्राण्यमरसत्तमः ॥ मुमोच यानि घोराणि प्रद्युम्नं प्रति सर्वतः ॥ ५९ ॥ तानि सर्वाणि बाणैः कार्ष्णिरस्त्राण्यवारयत् ॥ जयन्तं चापैरबाणै-
 र्विव्याध निशितैस्तदा ॥ ६० ॥ ततो नादः समुत्पद्यो ह्यमरैः पुण्यकर्मभिः ॥ दृष्ट्वा स्थैर्यं च शैश्वर्यं च प्रद्युम्नस्य महात्मनः ॥ ६१ ॥ प्रवरस्यापि
 बाणेन शितेन शिनिपुङ्गवः ॥ चिच्छेदेष्वासनं वीरो हस्तावापं च भारत ॥ ६२ ॥ ततोऽन्यत्स तु जग्राह महतद्वनुरुत्तमम् ॥ महेन्द्रदत्तं प्रवरो म-
 हाशानिसमस्वनम् ॥ ६३ ॥ स तेन वीरो महता धनुषा विप्रसत्तमः ॥ शरान्मुमोच विविधानकैरग्निभिर्नास्तदा ॥ ६४ ॥ चकर्त च धनुश्चित्रं शैने-
 यस्याभितौजसः ॥ विव्याध सर्वगात्रेषु बाणैरपि च सात्यकिम् ॥ ६५ ॥ धनुरादाय शैनेयस्ततोऽन्यत्कुरुनन्दन ॥ दृढं भारसहं धीमान्विव्याध प्रवरं
 रणे ॥ ६६ ॥ उच्चकर्ततुरन्योन्यवर्मणी तौ शितैः शरैः ॥ गात्रेभ्यश्चैव मांसानि मर्मभिर्भद्रैः शरोद्यमैः ॥ ६७ ॥ अथाष्टधारबाणेन पुनरिष्वासनं द्वि-

प्रवरो वीरस्त्रिभिश्चैनमताडयत् ॥ ६८ ॥

नेरुजः पीडाहीनः ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ शक्रनागम् ऐरावतं प्रोक्तम् ॥ ८५ ॥ प्रयुद्धौ प्रकर्षेण युद्धयमानौ ॥ ८६ ॥ रदनैः दन्तैः

अयदिष्यासनं तं तु ग्रहं तु मनसं द्विजः ॥ गदया ताडयामास क्षेप्यया लघुहस्तवान् ॥ ६९ ॥ सौमिं चर्म च जग्राह सात्यकिः प्रहसन्निव ॥ न जग्राह धनुर्धीमान् गदयाभिहतो भृशम् ॥ ततः शरशतान्येव सुमोच प्रवरस्तदा ॥ ७० ॥ विहस्तमिव विज्ञाय सात्यकिं यदुनन्दनम् ॥ प्रद्युम्नोऽस्य ददौ खड्गं निर्मलाक्राशसन्निभम् ॥ ७१ ॥ तस्य चिच्छेद भङ्गेन निर्विशं प्रवरस्तदा ॥ तस्मिन् देशपातयच्च प्रवरः प्रहसन्निव ॥ ७२ ॥ व्यधमच्च तथा चर्म शितैर्वर्णैरजिह्वगैः ॥ आजघान च शतैर्यनैः हृदि विप्रो ननाद च ॥ ७३ ॥ तं विह्वलमिव ज्ञात्वा पारिजातजिह्वीर्षया ॥ ताडयाम्याशे रथैर्नैव स तस्यौ प्रवरस्तदा ॥ ७४ ॥ तं पक्ष्मपटुवेगेन चिक्षेप गरुडस्तथा ॥ गव्यूतिमेकां सरथः स पपात सुमोह च ॥ ७५ ॥ तं जयन्तो नियत्याथ पतितं ब्रह्मणं नृप ॥ समाश्वास्य रथं शीघ्रं समारोपितवास्तदा ॥ ७६ ॥ शौनेयमपि मुह्यन्तं पतन्तं च सुमुहुः ॥ आश्वासयानः प्रद्युम्नः पितृव्यं परिषस्वजे ॥ ७७ ॥ तं हि पस्पशं हस्तेन सव्येन मधुसूदनः ॥ विरुजः स्पृशमात्रेण सात्यकिः समपद्यत ॥ ७८ ॥ प्रद्युम्नो दक्षिणे पार्श्वे वामे तु शिनिपुङ्गवः ॥ तस्थतुः पारिजातस्य युद्धशौण्डतरावुभौ ॥ ७९ ॥ जयन्तः प्रवरश्चैव रथैर्नैकेन भारत ॥ संपतन्तौ मेहद्रेण प्रहस्योक्तौ महात्मना ॥ ८० ॥ नासन्नमभिगन्तव्यं गरुडस्य कथंचन ॥ बलवानेष पततां राजा च विनतासुतः ॥ ८१ ॥ दक्षिणे चैव सव्ये च पार्श्वे मम धृतायुधौ ॥ उभौ स्थितौ युद्धचयमानं मामेव हि प्रपश्यतम् ॥ ८२ ॥ एवमुक्तौ स्थितौ वीरौ ततः शक्रस्य पार्श्वयोः ॥ दृढशते युद्धयमानौ देवराजजनार्दनौ ॥ ८३ ॥ अथेन्द्रो गरुडं बाणैर्महाशानिसमस्वनैः ॥ विव्याध सर्वगात्रेषु महास्त्रप्रवरैस्तथा ॥ ८४ ॥ स तान्वाणानगणयन्वैनतयः प्रतापवान् ॥ ससाराभिमुखो वीरः शक्रनागमारिदमः ॥ ८५ ॥ उभौ तौ सहसा राजञ्चलिनौ गजपक्षिणौ ॥ प्रयुद्धौ वीर्यसंपन्नौ महाप्राणौ दुरासदौ ॥ ८६ ॥ रदनैः पन्नगरिणुं करेण शिरसा तदा ॥ ऐरावतो गजपतिराजघान नन्दस्तथा ॥ ८७ ॥ तथा नखाङ्कुशैस्तद्विषैर्वैनतेयो बलोत्कटः ॥ तथा पक्षनिपातैश्च शक्रनागं जघान ह ॥ ८८ ॥ मुहूर्तं सुमहानासीत्संपातो गजपक्षिणोः ॥ विस्मयपनीयो जगतः प्रेक्षितृणां भयावहः ॥ ८९ ॥ मूर्ध्न्यथैरावतं ताडयन् स्ताडयामास भारतान् नखाङ्कुशकरालेन चरणेन महाबलः ॥ ९० ॥ संप्रहारमिस्ततो निपपात त्रिविष्टपात् ॥ पारियात्रे गिरिश्रेष्ठे द्वपेस्मिन् जनमेजया ॥ ९१ ॥ करेण शुण्डादण्डेन ॥ ९२ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ अस्मिन् जम्बुग्रहिते द्वीपे ॥ ९१ ॥

पूर्वप्रियुषणमाद् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥
 इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि दीक्षायां त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥ चतुर्गिरिधिके सप्ततितमे हरिणा शिवः ॥ प्रसादितो वरान् भ्रातृदमीदृशानिति वण्यते ॥ १ ॥
 पतन्तमपि तं शक्रो न मुमोच महाबलः ॥ कारुण्यादथ सौहार्दात्पूर्वाभ्युपगमादपि ॥ १२ ॥ कृष्णोप्यन्वगमच्चैनं पृष्ठतः प्रभवाम्ययः ॥ पारिजात-
 वता धीमान्गरुडेन महाबलः ॥ १३ ॥ स तस्थौ पर्वतश्रेष्ठे पारियात्रे तु वृत्रहा ॥ ऐरावते समाश्रुते संग्रामो ववृधे पुनः ॥ १४ ॥ शौराशीविप्र-
 ख्यै रत्नयुक्तैः सुतेजितैः ॥ अन्योन्यं कुरुशार्दूल शक्रकेशवयोर्महाव्र ॥ १५ ॥ ततो वज्राभ्युधो वज्रमशानिं च पुनः पुनः ॥ मुमोच गरुड राजन्नैरावत-
 रिणौ नृप ॥ १६ ॥ वज्राशानिनिपातांस्तान्मेह शक्रस्य पक्षिराट् ॥ अवय्यो बलिनां श्रेष्ठो निसर्गेण ततो बलात् ॥ १७ ॥ मुमोच पक्षमेकैकं मानय-
 न्नशनिं सदा ॥ वज्रं च देवराज्ञोऽथ भ्रातुः कश्यपसंभवः ॥ १८ ॥ आक्रम्यमाणस्तादृश्येण न्यमज्जहृपते गिरिः ॥ विवेश धरणीं राजच्छीर्यमाणः
 समन्ततः ॥ १९ ॥ बुद्धज बहुमानेन कृष्णस्य स तु पर्वतः ॥ तं चाद्रक्षीततः कृष्णः किंचिच्छेषमधोक्षजः ॥ २० ॥ तं सुक्त्वा गरुडेनाथ
 तस्थौ देवो विहायसि ॥ प्रधुम्नं च तदोवाच सर्वकृच्छ्रोऽक्रभानः ॥ २१ ॥ इतो द्वारवर्ती गत्वा रथमानय मा चिरम् ॥ सदारुकं महाबाहो मतेजोबलमा-
 श्रितः ॥ २२ ॥ वक्तव्यो बलभद्रश्च राजा च कुकुराधिपः ॥ श्वो जित्वेन्द्रं त्वगमिष्ये द्वारकामिति मानदु ॥ २३ ॥ तथेत्युक्त्वा तु धर्मात्मा प्रधुम्नः पितरं
 विभुः ॥ गत्वा यथोक्तमुक्त्वा च यादवेन्द्रबलाबुधौ ॥ २४ ॥ नाडिकान्तरमात्रेण पुनस्तं देशमाययौ ॥ दारुकेण समायुक्तं रथमास्थाय भारत ॥ २५ ॥
 इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि पारिजातहरणे कृष्णेन्द्रशुद्धे त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥
 तमारुह्य रथं कृष्णः पारियात्रं गिरिं ययौ ॥ यत्रैरावतमास्थाय स्थितः सुरपतिः प्रभुः ॥ १ ॥ पारियात्रो गिरिश्रेष्ठो दृष्ट्वयान्तं जनार्दनम् ॥ शाणपा-
 दसमो भूत्वा प्रविवेश वसुंधराम् ॥ २ ॥ प्रियार्थं वासुदेवस्य प्रभावज्ञो महात्मनः ॥ तस्य प्रीतो हृषीकेशः पर्वतस्य जनाधिप ॥ ३ ॥
 ततः प्रयातं युद्धार्थमच्युतं कुरुनन्दन ॥ सपारिजातो गरुडः पृष्ठतोऽयुयौ तदा ॥ ४ ॥ प्रधुम्नः सान्यकिश्चापि गरुडस्थौ महाबलौ ॥
 गताबुधौ रक्षणार्थं पारिजातमरिदमौ ॥ ५ ॥

तमारुह्यति ॥ १ ॥ शाणपादाः माषाः माषराशिवत्यशिशिलोमवदित्यर्थः । शाणः चन्दनवर्णपाषाणो महाराष्ट्रेषु 'सहाण' इति प्रसिद्धः । तस्य पाद इव क्षुद्रो वाऽधोऽग्रावा । शाणो
 लोहादीनां च निकष इति मेदिनी ॥ २ ॥ प्रियार्थं रथगतेरप्रतिबन्धार्थं प्रीतोऽमिति शेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

। नातिकल्पम् ईषदसमर्थम् ॥ ७ ॥ समुपोह्यते समानीयते कालेनेति शेषः ॥ ८ ॥ ९ ॥ ब्रजं गिरिमयं पर्वतवृन्दमयम् आवरणं कृत्वेत्यर्थः । ब्रजो गोष्ठ्य वृन्देष्विति मेदिनी ॥ १० ॥ ११ ॥ नारायणः कृष्णः ॥ १३ ॥ शाणप्रमाणः शाणबीजप्रमाण इति वा ॥ १४ ॥ शाणपादः “शणु, दाने” शणति ददत्यस्यामिति शाणा भारतभूमिः स पादमात्रं यस्य शाणपाद इत्यर्थः । एतदेवाह । पुण्येनेति । अर्द्धेन उपरिभागेन ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ ईशसम् ईशानं ब्रह्मादिनामपि ईश्वरं व्यापकम् । “अशूङ्- ततस्त्वस्तं गतः सूर्यः प्रवृत्ता रजनी नृप ॥ उपस्थितं पुनर्युद्धं शक्रकेशवयोरिह ॥ ६ ॥ सुप्रहाराहतं दृष्ट्वा विष्णुरैरावतं गजम् ॥ नातिकल्पं महतेजा देवराजानमब्रवीत् ॥ ७ ॥ गरुडाभिहतः पूर्वं नातिकलयो गजोत्तमः ॥ ऐरावतो महाबाहो रात्रिश्च समुपोह्यते ॥ ८ ॥ इवः प्रभाते यथा- कामं प्रवर्तस्य यथेच्छसि ॥ एवमस्त्विति कृष्णं तु देवराजो ब्रवीत्प्रभुः ॥ ९ ॥ उवास पुष्कराभ्याशो देवराजः पुरंदरः ॥ ब्रजं गिरिमयं कृत्वा धर्मात्मा नृपसत्तम ॥ १० ॥ ब्रह्मा ततो जगामाथ कश्यपश्च महावृषिः ॥ अदितिश्चैव सर्वे च देवा मुनय एव च ॥ ११ ॥ साध्या विश्वे च क्रौरव्य नासत्या- वशिर्वनौ तथा ॥ आदित्याश्चैव रुद्राश्च वसवश्च जनेश्वर ॥ १२ ॥ नारायणश्च पुत्रेण सत्यकेन च भारत ॥ सहोवास गिरौ रम्ये पारियात्रे प्रहृष्ट- वत् ॥ १३ ॥ यत्स शाणप्रमाणेस्य भक्त्या समभवत्पृथ ॥ वरं प्रादात्ततस्तस्य पर्वतस्य महाद्युतिः ॥ १४ ॥ शाणपाद इति ख्यातो भविष्यासि महागिरे ॥ पुण्येनार्द्धेन तुल्यो हि पुण्यो हिमवतः शुभः ॥ १५ ॥ एवमेव च भूयिष्ठो भव पर्वतसत्तम ॥ मेरुणा स्पृद्धमानो हि बहुचित्रमृगैर्युतः ॥ रमे त्वां पश्यमानोहं बहुचित्रनगायुतम् ॥ १६ ॥ तथा दत्त्वा वरं तस्य पर्वतस्य तु केशवः ॥ दृष्ट्वौ गङ्गां सरिच्छेष्टां नमस्कृत्वा वृषध्वजम् ॥ १७ ॥ अथाययौ विष्णुपदी स्मृता कृष्णेन भारत ॥ संपूज्य तां ततः कृष्णः कृत्वा स्नानमयोक्षजः ॥ १८ ॥ उदकं च गृह्णायाथ विल्वं च हरिरव्ययः ॥ दे- वमावाहयामास रुद्रं सर्वेश्वरेश्वरम् ॥ १९ ॥ ततः प्राप्तो महादेवः सोमः सप्रवरो विभुः ॥ तस्याहुपरि विल्वस्य तथा गङ्गोदकस्य च ॥ २० ॥ तं पारिजातकुसुमैरचयामास केशवः ॥ तुष्टाव वागिभरीदोशं सर्वकर्तारमेश्वरम् ॥ २१ ॥ ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ रुद्रो देवस्त्वं रुद्रनाद्रावणाच्च रो- ह्यमाणो द्रावणाच्चातिदेवः ॥ भक्तं भक्तानां वत्सलं वत्सलानां कीर्त्या गुहृक्ष्वेशाद्य प्रभवाम्यन्तरेण ॥ २२ ॥

व्याप्ता”वित्यस्य लपम् ॥ २१ ॥ देवः क्रीडापरं हे द्योतमानं त्वं त्वमेव रुद्रेसि । सोरोदीयदरोदीचद्रस्य रुद्रत्वमिति श्रुतेः शोकास्पदभूतो जीवः । एते ह्येवं सर्वं रोदयन्ति तस्माद्गुह्रा इति श्रुतेः । प्रकारान्तरेणावयवार्थावगमाद्रोदनादेः कारयिता भयंकरः । भीषास्माद्वतः पवत इत्यादिशास्त्रप्रसिद्धो महेश्वरश्च त्वमेवासि । नान्योवास्ति द्रष्टव्यादिश्रुतेस्त्वदन्यश्चेतनो ना- स्तीत्यर्थः । एवं रुद्रपदस्य समुदायार्थमुक्त्वावयवार्थमाह । रुद्रनाद्रावणाच्चेति । रुद्रनात् मायापञ्जरेण जीवपक्षिणो निरोधनात् इमे त्विन्द्रोदसी मायया एहि काये इति धकारस्थाने

दकारनिपातस्य दर्शितत्वात्सिन्ध्यान्धो मायया सन्निरुद्ध इति श्रुतेश्च । रुणद्धीति रुद्रः रावणान्मायाया हिंसनाच्च । तस्याभिध्यानादोवजानात्त्वभावात् भूयस्थान्तो विश्वमाया-
निवृत्तिरिति ध्यातृमायाविनिवर्तकश्रुतेः । त्वमेव संसारो मोक्षप्रदश्चातो रुद्र इत्युच्यते । प्रकारान्तरेण निर्विकि । रोहयते भृशं शब्दते वा उच्यते
वागालम्बनीभूतः प्रपञ्चो रुः तस्य द्रावणात् लवणोदकन्यायेन प्रविलापनाद्वा रुद्रः । यद्वा रोहयमाणः शब्देन प्रतिपादयमान एव ज्ञातमात्रः सन् संसारस्य द्रावणात् रुद्र इत्युच्यते
जीव ईशश्च जीवानां रोधको रोधनाशकः वाच्यमात्रलयरथानं रुद्रो वागेकगोचर इति अतिदेवः देवं प्रकाशकमतिक्रान्तः स्वप्रकाश इत्यर्थः । युद्धश्च मामिति शेषः ॥ २२ ॥
ग्राम्यारण्यानां भोगसकाविरक्तानां पशूनां जीवानाम् ॥ २३ ॥ ईशं वरम् इतीश्वरपदं निर्विकि । शास्त्रार्थभूतश्चासौ सर्वशास्त्रार्थस्तद्वद्वानन्तीति शास्त्रार्थतज्ज्ञाः ॥
॥ २४ ॥ शास्त्रार्थमेवाह । भूतमिति । अव्यक्तात् जीवद्वयप्रसिद्धात् अक्षरात् त्वत् एव जगद्भूतं हि अस्यन्त अन्तमतिक्रान्त एतेनान्यदान्वमिति श्रुतेरितरस्यान्तत्वं मुक्तम् ।
ग्राम्यारण्यानां त्वं पतिस्त्वं पशूनां रथ्यतो देवः पशुपतिः सर्वकर्म ॥ नान्यस्त्वत्तः परमो देवदेव जगत्पतिः सुखीरारिहन्ता ॥ २५ ॥ यस्मादी-
शो महतामीश्वराणां भवानाद्यः प्रीतिदः प्राणदश्च ॥ तस्माद्वि त्वामीश्वरं प्रादुरीशं सन्तो विद्वांसः सर्वशास्त्रार्थतज्ज्ञाः ॥ २६ ॥ भूतं यस्माज्जगद-
त्यन्त धीर त्वत्तोव्यक्तादक्षरादक्षरेण ॥ तस्मात्त्वामाहुर्भव इत्येव भूतं सर्वेश्वराणां महतामप्युदारम् ॥ २७ ॥ यस्माज्जितैराभिषिक्तोसि सर्वदेवासुरैः
सर्वभूतैश्च देव ॥ महेश्वरं विश्वकर्माणमाहुस्त्वां वै सर्वे तेन देवातिदेव ॥ २८ ॥ पूज्यो देवैः पूज्यसे नित्यदा वै शश्वच्छेयः कालिभिर्विरादमेयवीर्य ॥
तस्माद्विरल्यतो भगवान्देवदेवः सतामिष्टः सर्वभूतात्मभावी ॥ २९ ॥ भूमित्रयाणां देव यस्मात्प्रतिष्ठा पुनर्लोकानां भावनमेयकीर्तिः ॥ त्र्यम्बके-
ति प्रथमं तेन नाम तवाप्रमेय त्रिदशेशनाथ ॥ २८ ॥

धीर धीपर्वक अक्षराणां जीवानाम् ईश नियन्तः । अक्षरेण । भवत्यस्मादिति भवः ईश्वराणां कारणं स्वतस्तु भूतं नित्यसिद्धम् अत्युदारम् अङ्कुरेपि महावरप्रदम् ॥ २५ ॥
योहं विदमनगरे सर्वैः राजभिश्च निजितैराभिषिक्तोस्मि सोपि त्वमेवेति प्रत्यगनेदेन स्तौति यस्माज्जितैरिति । असि अस्मि त्वां मदभिन्नम् ॥ २६ ॥ पूज्य इत्यस्याब्जः पाद
एकादशाक्षरो द्वितीयश्चतुर्दशाक्षरः । सर्वभूतात्मभावी सर्वाणि भूतानि आत्मनि भावयितुं शीलमस्य स तथा ॥ २७ ॥ भूमित्रयाणां भूमिप्रभृतीनि त्रयाणि त्रिकाणि
भूमिरन्तरिक्षं द्यौरिति प्राणोपानो व्यान इति अग्निवायुः सूर्य इति भूतं भविष्यद्गतमान इत्येवमादि तेषां प्रतिष्ठा लयस्थानम् । भावन हे उत्पत्तिकारण । पुनरित्यनेन लयोद-
यश्चासया अनादित्वं दर्शितम् । तेन त्रिकाणां लयोदयकरत्वेन हेतुना त्र्यम्बकेति त्रीणि सर्गस्थित्यन्तादीनि अन्वयति गमयति प्रकाशयतीति योगात् त्र्यम्बक इति तव
प्रत्यम् ॥ हे अप्रमेय हे त्रिदशेशानां ब्रह्मादीनां नाथ ॥ २८ ॥

अप्रमयेयगमाह । शर्व इति । शृणोति हिनस्तीति शर्वः । अप्रमेयः शत्रुभिरक्षेप्यः अप्रमेयः भूय इत्यन्तर्यामिलेन शासतोपि पुनरीश्वरेण राजादिभावेन । इत्थंभावे तृतीया । तेनापि ह्येण शासनात् सर्वव्यापित्वात् अनर्बहिश्च व्यापकत्वात् शंकरः सुखकरः सद्भिः सतां हेतोरित्यर्थः । न्तु दुष्टानां शंकरः । शब्दस्थानः सर्वशब्दप्रमेयत्वेनावच्छेदकः हे श्री-
कर । ऋचः सामानि यजुषि । साहि श्रीरमृता सतामिति, एषस्य परमा संपदिति च श्रुतिभ्यां श्रीशब्दोदिताऽपरविद्या च तयोः कर्ता । अर्कादप्यध्यम् अधिकं तस्यापि प्रकाशकं
तेजो यस्य सोर्काद्रेयतास्त्वमसीति शेषः ॥ २९ ॥ संसक्तानां भक्तानां शमं सुखं भ्रातृव्यान् असुरान् व्यनैर्षीः शिक्षितवानसि तेषां हितायैवेति अतः सर्वेषां कल्याणकारि-
त्वात् शंकरोसि ॥ ३० ॥ कल्पः समर्थोपि वास्तव्यात् कृतापकारयपि न बाधसे इत्याह । दत्त इति । सुराज्ञा इन्द्रेण विष्णुना वा प्रहरो दत्तः तेन वज्रचक्रयोरपमानो

अ. ७४

शर्वः शत्रूणां शासनादप्रमेयस्तथा भूयः शासनचेष्टरेण ॥ सर्वव्यापित्वाच्छंकरत्वाच्च सद्भिः शब्दस्येशानः श्रीकरार्काद्यतेजाः ॥ २९ ॥ संसक्ता-
नां नित्यदा यत्करोषि शमं भ्रातृव्याव्यव्यनैर्षीः समस्तात् ॥ तस्माद्देवः शंकरोस्यप्रमेयः सद्भिर्दमैर्ज्ञैः कथ्यसे सर्वनाथः ॥ ३० ॥ दत्तः प्रहारः
कुलिशेन पूर्वं तवेज्ञान सुराज्ञातिर्वीर्यं ॥ कण्ठे नैल्यं तेन ते यत्प्रवृत्तं तस्मात्ख्यातस्त्वं नीलकण्ठेति कल्पः ॥ ३१ ॥ यच्छिङ्गाङ्कं यच्च लोके भ-
गाङ्कं सर्वं साम त्वं स्थावरं जङ्गमं च ॥ प्राहुर्विप्रास्त्वां गुणिनं तत्त्वविज्ञास्तथा ध्येयामम्बिकां लोकधात्रीम् ॥ ३२ ॥ वेदैर्गीता सा हि तत्त्वं प्रसूता
यज्ञो दीक्षाणां योगिनां चातिरूपः ॥ नात्यद्भुतं त्वत्समं देव भूतं भूतं भव्यं भवदेवाथ नास्ति ॥ ३३ ॥ अहं ब्रह्मा कपिलो योप्यनन्तः पुत्राः सर्वे
ब्रह्मणश्चातिवीराः ॥ त्वत्तः सर्वे देवदेव प्रसूता एवं सर्वेज्ञाः कारणात्मा त्वमीज्यः ॥ ३४ ॥

मा भूदिति हेतुना कण्ठे नैल्यं धत्से प्रत्युत प्रहृतुर्यथा एव तनोषि न्तु शासनमिति महाकाशणिकत्वान्मां पार्हत्यर्थः ॥ ३१ ॥ गुणिनं गुणवन्तम् अम्बिकां च गुणत्रयरूपा-
मिति शेषः ॥ ३२ ॥ वेदैः, अजामेकां लोहितशुक्लामित्यादिना गीता सा हि माया तत्त्वं महान्तं प्रसूता जनितवती स च महान् क्रियाशक्तिमान् ज्ञानशक्तिमान् । तत्राद्येन
रूपेण यज्ञोसि लोकप्रसिद्धः दीक्षाणां दीक्षावतां द्वितीयेन योगिनां यज्ञो जीवेशयोः परमात्मानौ प्रक्षेपरूपोसि हे देव त्वत्समम् अत्यद्भुतं भूतं नास्ति । अथ यतः भूतं वा भव्यं
वा प्रवद्वर्तमानं वा नास्ति यत् इत्थं तत्सर्वं कालत्रयेपि नास्ति । अतस्तदन्तर्गतम् अद्भुतं यत्किंचित्तत्त्वं त्वत्साम्यं कथं लभेतेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ अतिवीराः आत्मान्तरशत्रु-
जयिनः सनकाद्याः इन्द्राद्या वा सर्वशत्रुजयिनः त्वत्तत्त्वदंशात् कारणरयापि आत्मा अधिष्ठानं यत्र ईश्वरोपि कल्पित इत्यर्थः अत एव ईज्यः स्तुत्यः ॥ ३४ ॥

॥ ११४ ॥

टी प. २

गोवृषः महेशः ध्वजे यस्य स गोवृषध्वजः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ मत्तः शूरतर इत्यस्यामिव्याक्तिर्वाणयुद्धे व्यक्तीभविष्यति ॥ ३८ ॥ पूजां प्राप्य धर्मवाक् भविष्यतीति संबन्धः ॥ ३९ ॥ अस्यापि स्थापितः । हे देव सिद्धम् उपयानं प्रार्थना यस्यादित्यर्थः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ मन्त्रतः गङ्गास्मारकमन्त्रपाठात् ॥ ४२ ॥ अन्तर्द्वर्णादेशो भूवि-

इति संस्तूयमानस्तु भगवान्गोवृषध्वजः ॥ प्रसार्य दक्षिणं हस्तं नारायणमथाब्रवीत् ॥ ३५ ॥ मनीषितानामर्थानां प्राप्तिस्ते सुरसत्तम ॥ पारिजातं च हर्तासि मा भूते मनसो व्यथा ॥ ३६ ॥ यथा मैनाकमाश्रित्य तपस्स्वभक्तः प्रभो ॥ तथा मम वरं कृष्ण संस्मृत्य स्थैर्यमाप्नुहि ॥ ३७ ॥ अवच्यस्त्वमजेयश्च मत्तः शूरतरस्तथा ॥ भवितासीत्यग्रे च तत्तथा न तदन्यथा ॥ ३८ ॥ यश्च स्त्वेन मां भक्त्या स्तोष्यतेऽभिरसत्तम ॥ त्वया कृतेन धर्मज्ञ धर्मभाक्सभविष्यति ॥ समरे च जयं विष्णो प्राप्य पूजां तथोत्तमाम् ॥ ३९ ॥ विल्योदकेश्वरो नाम भविताहमिहानघ ॥ देवेश्वर त्वयास्थापि देवसिद्धोपयाचनः ॥ ४० ॥ इहस्थो पाषितो विद्वान्भक्तिमान्मम केशव ॥ त्रिरात्रमीप्सिताल्लोकान्गमिष्यति जनार्दन ॥ ४१ ॥ अविन्ध्या नाम देशस्मिन् गङ्गा चैव भविष्यति ॥ गङ्गास्नानसमं स्नानं मन्त्रतो भविता तथा ॥ ४२ ॥ षट्पुरं नाम नगरं दानवानां जनार्दन ॥ अत्रान्तर्द्वरणीदेशे पराक्रम्य महाबलाः ॥ ४३ ॥ एते दैत्या दुरात्मानो जगतो देवकण्टकाः ॥ छत्रा वसन्ति गोविन्द सान्त्वस्य महागिरेः ॥ ४४ ॥ अवध्या देवदेवानां वरेण ब्रह्मणोनघ ॥ मानुषान्तरितस्तस्मात्त्वमेतान् जहि केशव ॥ ४५ ॥ एवमुक्त्वा महादेवस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ परिष्वज्य महात्मानं वासुदेवं जनाधिप ॥ ४६ ॥ ततो गते महादेवे प्रभातायां नराधिप ॥ तस्यां निशायां गोविन्दः स्तूय पर्वतमब्रवीत् ॥ ४७ ॥ तवाधः पर्वतश्चेष्ट निवसन्ति महासुराः ॥ अवध्या देवदेवानां वरेण ब्रह्मणः पुरा ॥ ४८ ॥ निर्गमिष्यन्ति तेनैव मया रुद्धा महाबलाः ॥ द्वारे निरुद्धे तत्रैव विनङ्क्ष्यन्ति ममाज्ञया ॥ ४९ ॥ त्वयि सन्निहितश्चाहं भविष्यामि महागिरे ॥ अधिष्ठाय महाघोरान्निवत्स्यामि च पर्वत ॥ ५० ॥ आरुह्य मूर्ध्नि मद्रूपं दृष्ट्वा पर्वतसत्तम ॥ गोसहस्रप्रदानस्य फलं प्राप्स्यति शाश्वतम् ॥ ५१ ॥ त्वतोऽमभिश्च प्रतिमां कारयिष्यामि हि भक्तिः ॥ शुश्रूषयन्ति ये नित्यं मम यास्यन्ति ते गतिम् ॥ ५२ ॥ इति तं पर्वतं कृष्णो वरदोऽनुगृहीतवान् ॥ तदाप्रभृति देवेशस्तत्र सन्निहितोऽच्युतः ॥ ५३ ॥

वरप्रदेशे गुप्तं पराक्रम्य पराक्रमेण वसतीत्युत्तरेण संबन्धः ॥ ४३ ॥ सानौ अवच्छन्ना वसन्ति अपाये बिलं च विरान्तीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ मानुषभावेन अन्तरितः प्रच्छन्नः

अधिष्ठाय नियम्य घोरान् असुरान् ॥ ५० ॥ मूर्ध्नि तव ॥ ५१ ॥ त्वत्तः त्वत्संबन्धिभिः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥ पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ द्वारकामनयद्वष्टः पारिजातमितीर्यते ॥ १ ॥ ततो रथेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ शैब्याद्यान् शैब्यसुग्रीवबलाहकमेवपुष्पाख्यान् कृष्णाध्वान् । सैन्याद्यानि ति पाठे सेनायां पाषाणैः प्रतिमां तात कारयित्वा च कौरव ॥ शुश्रूषन्ति कृतात्मानो विष्णुलोकाभिकाङ्क्षिणः ॥ ५४ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि पारिजातहरणे कृष्णकृतं शिवस्तुतिर्नाम चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥ ॥ ७४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो रथवरं कृष्णः समारुह्य महामनाः ॥ विल्योदकेऽवरं देवं नमस्कृत्य ययौ नृपः ॥ १ ॥ महेन्द्रमाह्वयामास रथस्थो मधुसूदनः ॥ सत्कृतं पुष्कराभ्यासे सर्वदेवगणैः सह ॥ २ ॥ ततः शक्रो जयन्तोऽथ हरिभियुक्तमुत्तमम् ॥ आरुरोह रथं देवः सर्वकामप्रदः सताम् ॥ ३ ॥ ततो रथस्थयोर्युद्धमभवत्कुरुनन्दन ॥ देवयोर्देवयोगेन पारिजातकृते तदा ॥ ४ ॥ ततोहनद्वारे विष्णुर्बाणैः शत्रुबलादेनः ॥ सैन्यानि देवराजस्य बाणजालैरजिह्वैः ॥ ५ ॥ उपेन्द्रं न महेन्द्रोऽथ नैव विष्णुः सुरेश्वरम् ॥ ताडयामासतुर्वीरौ शस्त्रैः शक्रावपि प्रभो ॥ ६ ॥ एकैकमश्वं दशभिर्महेन्द्रस्य जनार्दनः ॥ विव्याध विशिखैस्तीक्ष्णैरस्त्रयुक्तैर्जनेऽवर ॥ ७ ॥ शैब्याद्यानपि देवेन्द्रः शरैरमरसत्तमः ॥ छादयामास राजेन्द्र घोरैरस्त्राभिमन्त्रितैः ॥ ८ ॥ स च बाणसहस्रैश्च कृष्णो गजमवाकिरत् ॥ गरुडं च महातेजा बलभिद्धरिवाहनम् ॥ ९ ॥ भूयिष्ठाभ्यां रथाभ्यां तौ तदहः शत्रुदारुणौ ॥ युयुधाते महात्मानौ नारायणसुराधिपौ ॥ १० ॥ चक्रम्पे वसुधा कृत्वा नैर्जलस्थेव भारत ॥ दिशां दाहेन दिग्देशाः संवृताश्च समन्ततः ॥ ११ ॥ चेलुर्गिरिवराश्चैव पेतुश्च शतशो दुमाः ॥ पेतुश्च धरणीपृष्ठे मर्त्या धर्मगुणान्विताः ॥ १२ ॥ निर्घाताः शतशश्चान्ये पेतुस्तत्र नराधिप ॥ ऊहुश्च सरितः सर्वाः प्रतिस्रोतो विशांपते ॥ १३ ॥ विष्वग्वाता ववुश्चैव पेतुरुल्काश्च निष्प्रभाः ॥ सुहृमुहुर्भूतसङ्गा रथनादेन मोहिताः ॥ १४ ॥ प्रज्ज्वाल जले चैव वह्निर्जनपदेश्वर ॥ युयुधुश्च ग्रहः सार्द्धं ग्रहा नभसि सर्वतः ॥ १५ ॥ ज्योतीषि शतशः पेतुः स्वर्गाच्च धरणीतलम् ॥ दिशां गजाः प्रकुपिता नागाश्च धरणीतले ॥ १६ ॥ गर्दभारुणसंस्थानैश्छिन्नाभ्रैश्चावृतं नभः ॥ विनदद्भिर्महारावाक्ष्णशोणितवर्षिभिः ॥ १७ ॥ न भूर्न द्यौर्न गगनं नरेन्द्रवृषभभवन् ॥ स्वस्थानि सुरवीरौ तु दृष्ट्वा युद्धगतौ तदा ॥ १८ ॥ जेषुर्मुनिगणा मन्त्रान् जगतौ हितकाम्यया ॥ ब्राह्मणाश्च महात्मानो ह्यतिष्ठंस्तेषु सत्वरः ॥ १९ ॥

शरसूतानश्वादीन् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ ज्योतीषि ताराः ॥ १६ ॥ गर्दभवत् धूसराणि अरुणानि च संस्थानानि येषां तैः छिन्नाभ्रैः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ अमयं दत्त्वा दत्तवान् कृष्ण इति शेषः । ददातेः, आतो मनिक्कन्वि-
 ततो ब्रह्मा महातेजाः कश्यपं वाक्यमब्रवीत् ॥ गच्छ वध्या सहादित्या पुत्रौ वारय सुव्रत ॥ २० ॥ स तथेति तदा देवमुक्त्वा पद्मभवं मुनिः ॥
 जगाम रथमास्थाय तस्थौ नरवरान्तिके ॥ २१ ॥ स्थितं तु कश्यपं दृष्ट्वा सहादित्या तदान्तरा ॥ उभौ रथाभ्यां धरणीमवतीर्णौ महाबलौ ॥ २२ ॥
 न्यस्तशस्त्रौ च तौ वीरौ ववन्दुररिदमौ ॥ पितरौ धर्मतत्त्वज्ञौ सर्वभूतहिते रतौ ॥ २३ ॥ उभौ गृहीत्वा हस्ताभ्यामदितिस्त्वब्रवीद्वचः ॥ असोदरा-
 विवैवं किमन्योऽयं हन्तुमिच्छतः ॥ २४ ॥ स्वल्पमर्थं पुरस्कृत्य प्रभूतमतिदारुणम् ॥ सदृशं नेति पश्यामि सर्वथा मम पुत्रयोः ॥ २५ ॥ श्रोतव्यं
 यदि मातुश्च पितुश्चैव प्रजापतेः ॥ न्यस्तशस्त्रौ स्थितौ भूत्वा कुरुतं वचनं मम ॥ २६ ॥ तथेत्युक्त्वा च तौ देवौ स्नातुकामौ महाबलौ ॥ गङ्गां जम्भ-
 तुरेवाथ प्रजल्पन्तौ परस्परम् ॥ २७ ॥ शक्र उवाच ॥ त्वं प्रभुलोककृत्कृत्स्नराज्येहं स्थापयित्वा कथं नाम पुनर्मममन्यसे ॥ २८ ॥
 भ्रातृत्वमुपगम्यैव ज्येष्ठत्वं चाप्यपोह्य च ॥ कथं कमलपत्राक्ष निर्वाणं कर्तुमिच्छसि ॥ २९ ॥ स्नातौ तु जाह्नवीतीये पुनरभ्यागतौ नृप ॥ यत्रादि-
 तिः कश्यपश्च महात्मानौ दृढव्रतौ ॥ ३० ॥ प्रियसंगमनं नाम तं देशं मुनयोवदन् ॥ यत्र तौ संगतौ चोभौ पितृभ्यां कमलेक्षणौ ॥ ३१ ॥ ततः
 शक्रस्य कौरव्य इत्त्वा वाचाभयं तदा ॥ यत्र देवगणाः सर्वे समेता धर्मचारिणः ॥ ३२ ॥ ततो ययुर्विमानैस्तु देवाः सर्वे त्रिविष्टपम् ॥ ऋद्ध्या पर-
 मया युक्तास्तेषामेवानुरूपया ॥ ३३ ॥ कश्यपश्चादितिश्चैव तथा शक्रजनार्दनौ ॥ विमानमेकमारुह्य गता राज्ञस्त्रिविष्टपम् ॥ ३४ ॥ ते शक्रस-
 दनं प्राप्ता रम्यं सर्वगुणान्वितम् ॥ ऊषुरेकत्र कौरव्य मुदिता धर्मचारिणः ॥ ३५ ॥ शची तु कश्यपं पत्न्या सहितं धर्मवत्सला ॥ उपाचरन्महात्मा-
 नं सर्वभूतहिते रतम् ॥ ३६ ॥ ततस्तस्यां प्रभातायां रजन्यामब्रवीद्वारिम् ॥ अदितिर्धर्मतत्त्वज्ञा सर्वभूतहितं वचः ॥ ३७ ॥ उपेन्द्र द्वारकां गच्छ
 पारिजातं नयस्व च ॥ वध्या संप्रापयस्वेश पुण्यकं हृदये स्थितम् ॥ ३८ ॥ पुण्यके सत्यया प्राप्ते पुनरेष त्वया तरुः ॥ नन्दने पुरुषश्रेष्ठ स्थाप्यः
 स्थाने यथोचिते ॥ ३९ ॥ एवमस्त्विति कृष्णेन देवमाता यशस्विनी ॥ उक्ता धर्मगुणैर्भुक्ता नारदेन महात्मना ॥ ४० ॥ ततोभिवाद्य पितरं मातरं
 च जनार्दनः ॥ महेन्द्रं सह शच्याथ प्रतस्थे द्वारकां प्रति ॥ ४१ ॥ ददौ कृष्णाय पौलोमी नियोगान्कुरुनन्दन ॥ सर्वासामेव कृष्णस्य भार्याणां धर्म-
 चारिणी ॥ ४२ ॥ दिव्यानां सर्वरत्नानां वाससां च मनस्विनी ॥ नानारागविरक्तानां सदैवारजसामपि ॥ ४३ ॥

निष्येथेति कनिष् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ पुण्यकं व्रतोत्सवम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ नियोगान् प्रीतियान् आभरणदीन् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ भैमानां श्रीमन्मोक्षदानां यादवानाम् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ पश्यन्तः ॥ ५४ ॥ मदेन केलिकलाः
 कीडापराः अण्डजा यत्र तम् ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ सत्यभामया सत्यभामायाः ग्रहाय गृहीत्वा विवेश
 भार्याणां च सहस्राणि यानि षोडश माधवे ॥ प्रतिगृह्य महतेजाः प्रययौ द्वारकां प्रति ॥ ४४ ॥ संपूज्यमानो द्युतिमान् खेचरैः पुण्यकर्मभिः ॥
 ससात्यकिः सपुत्रश्च प्राप्तो रैवतकं गिरिम् ॥ ४५ ॥ स तत्र स्थापयित्वा च पारिजातं वरदुमम् ॥ सत्यकं प्रेषयामास द्वारकां द्वारशालिनीम् ॥ ४६ ॥
 श्रीकृष्ण उवाच ॥ पारिजातमिहानीतं महेंद्रसदनान्भया ॥ निवेदय महाबाहो भैमानां भैमवर्द्धन ॥ ४७ ॥ अद्य द्वारवर्ती चैव पारिजातमहं दुमम् ॥
 प्रवेशयिष्ये नगरे शोभा प्रक्रियतां शुभा ॥ ४८ ॥ इत्युक्तः सत्यको गत्वा तथोक्त्वा पुनरागतः ॥ कुमारैर्नगरैः सार्द्धं साम्बप्रभृतिभिः प्रभो ॥ ४९ ॥
 ततोऽग्रतः पारिजातमारोप्य गरुडे तदा ॥ प्रद्युम्नो द्वारकां रम्यां विवेश रथिनां वरः ॥ ५० ॥ शैव्यादिहयद्युक्तेन रथेनानुययौ हरिः ॥ तस्याथ रथ-
 मुख्येन सत्यकः साम्ब एव च ॥ ५१ ॥ ये त्वन्ये नृप वाणेश्या यानैर्वहुविधैस्तथा ॥ ययुः प्रहृष्टास्तत्कर्म पूजयन्तो महात्मनः ॥ ५२ ॥ सत्यकाद्वि-
 स्तरं श्रुत्वा यादवा नागरास्तथा ॥ विस्मयं परमं जगुर्प्रमयस्य कर्मणा ॥ ५३ ॥ तं दिव्यकुसुमं वृक्षं दृष्ट्वानर्तनिवासिनः ॥ राजन्न तत्पुहृष्टाः पश्य-
 माना महोदयम् ॥ ५४ ॥ तमदुतमचित्यं च मदकेलिकलाण्डजम् ॥ वृक्षोत्तमं पश्यतां वै वृद्धानामगमजरा ॥ ५५ ॥ ये त्वन्यचक्षुषः सर्वे तेऽभवन्दिव्यच-
 क्षुषः ॥ विरोगा रोगिणश्चासन्ध्यात्वा गन्धं वनस्पतेः ॥ ५६ ॥ लपन्तः कोकिलाञ्छ्रुताञ्छ्रुत्वानर्तनिवासिनः ॥ बभूवुर्हृष्टमनसो ववन्दुश्च जनार्दनम् ॥ ५७ ॥
 नानाविधानि दुर्याणि गेयानि मधुराणि च ॥ शुश्रुषुस्तस्य वृक्षस्य नातिदूरं गता नराः ॥ ५८ ॥ यो यं संकलयामास गन्धं हृद्यं नरस्तथा ॥
 स तदैव तमाजग्रे पारिजातसमुद्भवम् ॥ ५९ ॥ ततः प्रविश्य रम्यां तु द्वारकां यदुनन्दनः ॥ वसुदेवं महात्मानं दृष्ट्वा देवकीं तथा ॥ ६० ॥ कुकु-
 राधिपतिं चैव बलं भ्रातरमेव च ॥ वृद्धाश्च यादवानां ये मानहानमरोपमान् ॥ ६१ ॥ विस्मज्य तांस्वै भगवाननादिनिधनोऽच्युतः ॥ संपूज्य च यथा-
 न्यायं स्वमेव भवनं गतः ॥ ६२ ॥ स सत्यभामया वासं विवेश मधुसूदनः ॥ पारिजातं तरुश्रेष्ठं ग्रहाय गदपूर्वजः ॥ ६३ ॥ सा देवी पूजयामास
 प्रहृष्टा वासवानुजम् ॥ प्रतिजग्राह तं चापि पारिजातं महादुमम् ॥ ६४ ॥ मनीषितेन स तरुरल्यो भवति भारत ॥ महान्श्च वासुदेवस्य तददुतम-
 भून्महत् ॥ ६५ ॥ कदाचिद्वारकां सर्वां प्रच्छादयति भारत ॥ कदाचिद्वस्तथार्थस्तु भवत्यदुष्टसन्निभः ॥ ६६ ॥

॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

॥ ६७ ॥ ६८ ॥ व्रतकस्य व्रते प्रदेयस्य दानस्य ॥ ६९ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि दीकायां पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥ ॥ ७६ ॥ षट्सप्तति-
तेमध्यायेऽमुष्मिन्पुण्यकसिद्धये ॥ नारदाय प्रदायाथ दुरतं चानयदिवम् ॥ १ ॥ २ ॥ काले दानोचिते ॥ ३ ॥ ४ ॥ आविनी सद्भवती ॥ ५ ॥ देवी केशवमनु-
नन्दं सत्या कौरव्य देवी प्राप्य मनोरथम् ॥ पुण्यकार्थं तु संभारान्संभृतमुपचक्रमे ॥ ६७ ॥ यानि द्रव्याणि कौरव्य जम्बूद्वीपे तु कानिचित् ॥
योग्यानि तानि कृष्णेन संभृतानि महात्मना ॥ ६८ ॥ मुनिं तदा संस्मृतवान्स नारदं जनार्दनः सर्वगुणोचितं वशी ॥ प्रतिग्रहार्थं व्रतकस्य सत्यया
यथोपदिष्टस्य पुरंदरानुजः ॥ ६९ ॥ ॥ ७० ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि पारिजातानयनं नाम पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥
॥ ७६ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अथ कृष्णस्य कौरव्य ध्यातमात्रस्तपोधनः ॥ आजगाम मुनिश्रेष्ठो नारदो वदतां वरः ॥ १ ॥ संपूजयित्वा विधिव-
द्वासुदेवो विशांपते ॥ प्रतिग्रहार्थं विधिवच्छ्रीमान्भक्त्या न्यमन्त्रयत् ॥ २ ॥ ततः काले च संप्राप्ते स्नातं देवो महासुनिम् ॥ संपूज्य माल्यैर्गन्धैश्च
भोजयामास भारत ॥ ३ ॥ सार्वकामिकमन्नाद्यं सर्वभूतकृदन्वयः ॥ सत्यया प्रियया सार्द्धं ग्रहष्टेनान्तरात्मना ॥ ४ ॥ पुष्पदामावसज्याथ कण्ठे
कृष्णस्य भाविनी ॥ बन्धु कृष्णं सुभगा पारिजाते वनस्पतौ ॥ ५ ॥ अद्भिर्देवौ नारदाय ततोनुज्ञाप्य केशवम् ॥ देवी धेनुसहस्रं च काञ्चनस्य च
पर्वतम् ॥ ६ ॥ हिरण्यरूपमिश्रं च मणिरत्नप्रभस्य च ॥ तिलमिश्रस्य च तथा धान्यैरन्यथेत्युतस्य च ॥ ७ ॥ प्रतिगृह्य तु तत्सर्वं नारदो मुनि-
सत्तमः ॥ स संप्रहृष्टो भुक्त्वाथ भूयः केशवमब्रवीत् ॥ ८ ॥ भोः केशव मदीयस्त्वमद्भिर्देवौ तौसि सत्यया ॥ स त्वं मामनुगच्छस्व कुरु
यद्यद्भवीम्यहम् ॥ ९ ॥ प्रथमः पक्ष इत्येवमब्रवीन्मधुसूदनः ॥ व्रजतमनुव्राज नारदं च जनार्दनः ॥ १० ॥ परिहासं बहुविधं कृत्वा मुनिवरस्तदा ॥
तिष्ठस्व गच्छामीत्युक्त्वा परिहासविचक्षणः ॥ ११ ॥ अपर्नयि ततः कण्ठात्पुष्पदामैनमब्रवीत् ॥ कपिलां गां सवत्सां भो निष्प्रयार्थं प्रयच्छ मे ॥ १२ ॥
कृष्णाजिनं तिलैः पूर्णं प्रयच्छ च सकाञ्चनम् ॥ एषोत्र निष्क्रयः कृष्ण विहितो वृषकेतुना ॥ १३ ॥ तथेत्युक्त्वा हर्षिकेशस्तथा चक्रे जनाधिप ॥
स उवाच मुनिश्रेष्ठं हसित्वा मधुसूदनः ॥ १४ ॥ वरं वरय धर्मज्ञ यस्ते नारद काङ्क्षितः ॥ तत्ते दातास्मि धर्मज्ञ परा प्रीतिर्हि मे त्वयि ॥ १५ ॥
नारद उवाच ॥ ॥ नित्यमेवास्तु मे प्रीतो भवान्विष्णोः सनातन ॥ त्वत्प्रसादात्तु सालोक्ष्यं व्रजेयं ते महामते ॥ १६ ॥

ज्ञाप्य अद्भिर्नारदाय ददावित्यन्वयः ॥ ६ ॥ काञ्चनस्येति विशेष्यं षष्ठ्यन्तानां मणीनां रत्नानां च प्रसा यस्मिन्तस्य ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ प्रथमो मुख्यः पक्षो यदासेन स्थापि-
कार्यं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १० ॥ परिहासं पादुकानयनावज्ञापनैः ॥ ११ ॥ १२ ॥ वृषकेतुना रुद्रेण ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ सन्नियोगं दिव्यवस्त्राभरणैर्दिकम् इन्द्राणीषिषितं विक्षय्य ददौ ॥ २० ॥ प्रवृत्ते स गुणन्त्यापयामास ॥ २१ ॥ गणाः सुहृत्संबन्धिमूहाः ॥ २२ ॥ तानेवह । पाण्डवानिति ॥ २३ ॥ श्रुतश्रवा पितृवत्सा शिशुमालमाता ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ मानुषो मानुषरूपी देवः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ अयोनिजो भवेयं ते नारायण सतां गते ॥ भवेयं ब्राह्मणश्चैव पुनर्जात्यन्तरेष्वपि ॥ १७ ॥ एवमस्त्विति तं देवो विष्णुः प्रोवाच भारत ॥ तुतोष च ततो धीमात्रारदो मुनिसत्तमः ॥ १८ ॥ षोडशस्त्रीसहस्राणि विष्णोरतुलतेजसः ॥ निमन्त्रितानि कौरव्य सत्यया हरिकान्तया ॥ १९ ॥ तासां ददौ सन्नियोगमैकैकं हरिवल्हमा ॥ शृच्या यो वासुदेवस्य पुरा दत्तो नराधिप ॥ २० ॥ पारिजातो वंसस्तत्र ततः प्रवृत्ते तदा ॥ आज्ञया वासुदेवस्य नारदेन महात्मना ॥ २१ ॥ निमन्त्रिता गणाः सर्वे केशवेन महात्मना ॥ विभूर्ति पारिजातस्य ददशुः कुरुनन्दन ॥ २२ ॥ पाण्डवांश्चानयामास सदैव पृथया हरिः ॥ द्रौपद्या च महातेजास्तथैव च सुभद्रया ॥ २३ ॥ श्रुतश्रवां च समुतां भीष्मकं समुतं तदा ॥ अन्यानि च कौरव्य मित्रसंबन्धिबान्धवान् ॥ २४ ॥ रमे च सह पाथेन फाल्गुनेन जनार्दनः ॥ सान्तःपुरो महातेजाः परमद्वयौ वसश्च ॥ २५ ॥ संवत्सरे ततो याते केशिहा-
मरसत्तमः ॥ पारिजातं पुनः स्वर्गमानयत्सर्वभावनः ॥ २६ ॥ तत्रादिति कश्यपं च दृष्ट्वा स्वजननीं प्रभुः ॥ शक्रेण सहितो धीमानप्रमथपरक्रमः ॥ २७ ॥ तमुवाचादितिमाता प्रणतं मधुसूदनम् ॥ सौभ्रात्रमस्तु वामेवं नित्यं चामरसत्तम ॥ २८ ॥ मनोरथं भम त्वं च पूरयस्व जनार्दन ॥ तथेत्येवब्रवीत्कृष्णस्ततो मातरमात्मवान् ॥ २९ ॥ आमन्त्रयित्वा पितरौ देवराजानमब्रवीत् ॥ वासुदेवो महातेजाः कालप्राप्तमिदं वचः ॥ ३० ॥ महादेवेन देवेशे संदिष्टोऽस्मि महात्मना ॥ अन्तर्भूमितले वक्ष्यामसुरान्श्रुति मानदु ॥ ३१ ॥ तदितो दशरात्रेण हन्ताहमसुरोत्तमान् ॥ तत्रोपविष्टान्था-
तव्यं प्रवरेण महात्मना ॥ ३२ ॥ जयन्तेन च वीरेण दानवानां जिघांसया ॥ एकोत्र मानुषो देवो देवपुत्रस्तथा परः ॥ ३३ ॥ अवध्याः किल ते देवैर्ब्रह्मणो वरदार्पिताः ॥ अस्माभिः किल हन्तव्या मानुषत्वमुपागते ॥ ३४ ॥ तथेति कृष्णं स हरिः प्रीतिरूपस्तथाब्रवीत् ॥ सस्वजाते ततो देवावयोन्यं जनमेजय ॥ ३५ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि पारिजातहरणे स्वर्गे पारिजातस्थापनं नाम षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥
॥ जनमेजय उवाच ॥ ॥ पुण्यकानां ममोत्पत्तिं कथयस्व द्विजेत्तम ॥ द्वैपायनप्रसादेन सर्वं हि विदितं तव ॥ १ ॥ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥
उमया पुण्यकविधिर्नरेन्द्रोत्पादितः पुरा ॥ शुणु येन विधानेन लोके धर्मभृतां वर ॥ २ ॥

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि

दीक्षयां षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ सप्ताधिके सप्ततिमे पुण्यकानां निरूप्यते ॥ पार्वत्या तपसा युक्तं स्वरूपं तद्विधिस्तथा ॥ १ ॥ पुण्यकानामिति ॥ १ ॥ २ ॥

३ ॥ वधे कृते सति ॥ ४ ॥ ५ ॥ तत्र जाम्बवत्यादयोपि समागताः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ गङ्गाद्या नद्याभिमानिन्यो देवताः
 स्वर्गाग्निते पारिजाते कृष्णेनाक्लिष्टकर्मणा ॥ ययौ द्वारवतीं धीमन्नात्रादो मुनिसत्तमः ॥ ३ ॥ देवासुरे नृपश्रेष्ठ सन्नामे समुपस्थिते ॥ षट्पुरस्य वधे
 घोरे महादेवाज्ञयाऽनघ ॥ ४ ॥ कृष्णेन सहितं विग्रं नारदं धर्मवित्तमम् ॥ आसीनं परिरप्रच्छ रुक्मिणी भोजिमकी नृप ॥ ५ ॥ तत्र जाम्बवती देवी
 सत्यभामा च भामिनी ॥ गान्धाराजपुत्री च योगयुक्ता नराधिप ॥ ६ ॥ देव्यश्च नृप कृष्णस्य बह्व्योन्या वै समागताः ॥ कुलशीलगुणोपेता धर्म-
 शीलाः पतिव्रताः ॥ ७ ॥ रुक्मिण्युवाच ॥ मुने धर्मभृतां श्रेष्ठ धर्मज्ञानभृतां वर ॥ उत्पत्तिं पुण्यकानां त्वं वक्तुमर्हस्यशेषतः ॥ ८ ॥ विधिं च फ-
 लयोगं च दानकालं तथैव च ॥ कौतूहलं नस्तत्सिद्धिं वदस्व वदतां वर ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

प्रागुक्तमपि विस्तरात् ॥ १ ॥ सर्वज्ञेति । आदिशे उपदिशे भवेत्यर्थात् दृष्टे ज्ञातश्च ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ अखण्डितम् ईप्सितं भवेत् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥
 उमा त्वरन्धर्तौ साध्वीमामन्य यद्भाषत ॥ शृणु कल्याणि वक्ष्यामि सर्वाभिः सहिता शुभे ॥ २७ ॥ पुण्यकानां विधिं कृत्स्नं यथावदनुवृत्तं ॥
 यथा चैव मया दृष्टस्त एष विधिः शुभे ॥ २८ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि पुण्यकाविधिकथनं नाम सप्तसप्ततितमोऽ-
 ध्यायः ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥ उमोवाच ॥ सर्वज्ञाहं यदा भर्तुः प्रसादेन शुचिस्मिन्ते ॥ तदा पुरा ममादिष्टो दृष्टः पुण्यविधिः शुभः ॥ १ ॥ सनातनः
 पुण्यविधिरिति बुद्ध्यावगम्यताम् ॥ महादेवप्रसादेन मया दृष्टस्त्वरुन्धति ॥ २ ॥ पुण्यकानि च सर्वाणि चर्णवत्यस्म्यनिन्दिते ॥ अनुज्ञया
 भगवतो भर्तुः श्रवस्य धीमतः ॥ ३ ॥ सतीत्वं धर्मचरणं यस्या नित्यमखण्डितम् ॥ पुण्यकानां विधिस्तस्याः पुराणैः परिकीर्तितः ॥ ४ ॥
 दानोपवासपुण्यानि सुकृतान्यप्यरुन्धति ॥ निष्फलान्यसतीनां हि पुण्यकानि तथा शुभे ॥ ५ ॥ या वञ्चयन्ति भर्तारं योनिदुष्टाश्च याः स्त्रियः ॥
 योनिदोषात्पुण्यफलं नाश्नन्ति निरयंगमाः ॥ ६ ॥ साध्व्यो जगद्धारयन्ति सुशीलाः पतिदेवताः ॥ अनन्या धर्मनिन्याश्च सतीपन्थानमाश्रिताः ॥
 ७ ॥ अवागदुष्टाः शौचयुक्ता धृतिमन्यः शुभव्रताः ॥ सततं साधुवादिन्यो धारयन्ति जगत्खलु ॥ ८ ॥ व्याधितः पतितो वापि दीनो वापि
 कथंचन ॥ न त्यक्तव्यः स्त्रिया भर्ता धर्म एषः सनातनः ॥ ९ ॥ अकार्यकारिणं वापि पतितं वापि निर्गुणम् ॥ स्त्री पतिं तारयत्येव तथात्मानं
 शुभानने ॥ १० ॥ योनिदुष्टस्त्रियो नास्ति प्रायश्चित्तं हतैव सा ॥ वाग्दुष्टे विहितं सद्भिः प्रायश्चित्तं पुरातने ॥ ११ ॥ भर्तुश्छन्देन कर्तव्यं व्रतकं
 सर्वदा स्त्रिया उपवासापि वा सत्ये काङ्क्षन्त्या सुकृतां गतिम् ॥ १२ ॥ कल्यान्तरसहस्रेषु न स्त्री सा लभते गतिम् ॥ तिर्यग्योनिमहस्रेषु पच्यते योनि-
 विषुवात् ॥ १३ ॥ यदि सा नाम मानुष्यं स्त्री लभेदसती सती ॥ चण्डालयोर्नो दुर्मथा जायते कुङ्कराशना ॥ १४ ॥ भर्ता देवः सदा स्त्रीणां सद्भिर्दृष्टस्तपो-
 धने ॥ यस्या हि तुष्यते भर्ता सा सती धर्मचारिणी ॥ १५ ॥ कौतूहलहतानां तु स्त्रीणां लोको न शोभनः ॥ भर्तयेव मनो यासां सद्भावेन व्यवस्थितम्
 ॥ १६ ॥ कर्मणा मनसा वाचा पतिं नातिचरन्ति याः ॥ तासां पुण्यफलं सौम्ये पुण्यकैः समुदाहृतम् ॥ १७ ॥ पुण्यकानां विधिं कृत्स्नं स्वर्लोकप्र-
 तिगोभनो निबोध सह सर्वाभिर्दृष्टो यस्तपसा मया ॥ १८ ॥ स्नात्वा स्त्री प्रातरुत्थाय पतिं विज्ञापयेत्सती ॥ उपवासाथमथ वा व्रतकार्यं धृतव्रते ॥ १९ ॥
 ॥ १० ॥ पुरातने वेदे ॥ ११ ॥ हे सत्ये अरुन्धति ॥ १२ ॥ १३ ॥ असती भूत्वा सती विद्यमाना ॥ १४ ॥ १५ ॥ कौतूहलम् आश्चर्यं प्रोक्तम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

औदुम्बरं ताम्रयमम् ॥ २० ॥ सिच्य सिकत्वा ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ व्रताङ्गनियमानह । अशाल्येत्यादिना ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ पादुकार्थं तृणैवादिभिः पादत्राणं कर्तव्यं नतु चर्ममयमित्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ अमृता हरितकी आमलकी वा । श्रीफलैः पक्वविल्वफलैः अमृन्मिश्रितैरिति च्छेदः ॥ ३० ॥ अभ्यञ्जनं कल्कस्नानम्

इवशुराभ्यां च चरणौ सततं सतमस्य च ॥ ग्रहायौदुम्बरं पात्रं सकुशं साक्षतं तथा ॥ २० ॥ गोशृङ्गं दक्षिणं सिच्य प्रतिगृहीतं तज्जलम् ॥ ततो भर्तुः सती दद्यात्स्नानास्य प्रयतस्य च ॥ २१ ॥ आत्मनोपि निषेक्तव्यं ततः शिरसि तज्जलम् ॥ त्रैलोक्यसर्वतीर्थेषु स्नानमेतदुदाहृतम् ॥ २२ ॥ उपवासेषु कर्तव्यमेतद्वि व्रतकेषु च ॥ स्नानमेतद्वि सामान्यं स्त्रीणां पुंसां च भाविनि ॥ २३ ॥ अरुह्यति मया दृष्टं तपसा हरतेजसा ॥ अशल्यविद्धं शयनमासनं च तथाविधम् ॥ २४ ॥ स्वयं प्रक्षालनं चापि पादयोरेनुशब्दितम् ॥ अश्रुप्रपातो रोषश्च कलहश्च कृतः सति ॥ उपवासाद्रुताद्वापि सद्यो भ्रंशयति स्त्रियः ॥ २५ ॥ शुक्लमेव सदा वासः प्रशस्तं चन्द्रसम्भवे ॥ अन्तर्वासो परं चैव उपवासे व्रते तथा ॥ २६ ॥ पादुकार्थं तृणैः कार्यं सर्वदा व्रतके सति ॥ उपवासोपि च विधिरेष एव प्रवर्तितः ॥ २७ ॥ अञ्जनं रोचनं चापि गन्धान्सुमनसस्तथा ॥ व्रतके चोपवासे च नित्यमेव विवर्जयेत् ॥ २८ ॥ दन्तकाष्ठं शिरःस्नानमुद्धर्तनमथापि वा ॥ विवर्जितं मृदा सर्वं शौचार्थं तु विधीयते ॥ २९ ॥ विल्वामृतफलैर्नित्यं श्रीफलैश्च समाचरेत् ॥ प्रक्षालनं वै शिरसः सदा मृन्मिश्रितैर्जैलैः ॥ ३० ॥ शिरसोभ्यञ्जनं सौम्ये नैव तावत्प्रशस्यते ॥ न पादयोर्न गात्रस्य स्नेहेनेति स्थितिः स्मृता ॥ ३१ ॥ गोयानमुद्ग्यानं च खरयानं च वर्जितम् ॥ नशस्नानं च सततं व्रते चाप्युपवासके ॥ ३२ ॥ नदीजलं प्रस्रवजं प्रशस्तं सोमनन्दिनि ॥ शुभे तडागे वाप्यादौ विस्तीर्णे जलजायुते ॥ ३३ ॥ गत्वा स्नानं प्रशस्तं तु सदैव खलु सर्वथा ॥ अलाभे त्वत्परुद्धा स्त्री घटस्नानं समाचरेत् ॥ ३४ ॥ नैवैश्च कुम्भैः स्नानं विधिरेष पुरातनः ॥ स्नानं च कार्यं शिरसा तपःफलमवाप्नुयात् ॥ ३५ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि पारिजातहरणेषु सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥ ॥ ३६ ॥ ॥ उमोवाच ॥ ॥ विधिनैतेन कृत्स्नेन स्त्री सदा भवदेवता ॥ चरेत्सर्वत्सरं दान्ता षण्मासान्मासमेव च ॥ १ ॥ स्त्रियो द्वावाहयेत्साध्वीरेकादश समाधिना ॥ स्वयं चैव विधिदृष्टो व्रतकानां मया शुभः ॥ २ ॥

॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायाम् अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥ ॥ ३५ ॥ अथैकोनाशतितमे ह्यध्यायेन निरूप्यते ॥ नित्यशेषे विधिर्यश्च काम्यानां परमो विधिः ॥ १ ॥ विधिनेति । चरेद्व्रतमिति शेषः ॥ १ ॥ २ ॥

या निमन्त्रिता एकादश स्त्रियः ताः सर्वा आद्रिः साकम् आचार्याय दद्यात् संनिहितत्वात् । निष्कयो देयः पूर्वं भर्तृभ्यः कृत्वा आचार्याय देयास्ततः आचार्यान्निक्रयेण गृहीतास्तद्वृत्त्यः प्रदद्यादित्यर्थः ॥ ३ ॥ अपवर्जनं समापनम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ व्रतकम् उद्दिश्येति शेषः । आत्मनश्च केशवर्जं नखमात्रनिरुन्तनम् । सर्वान् केशान्समुद्धृत्य छेदयेदङ्गुलद्वयम् । एवमेव हि नारीणां वपनं सर्वदा स्मृतमिति स्मृत्युक्तप्रकारेण वा शुरकर्म ॥ ६ ॥ ७ ॥ इमं वक्ष्यमाणम् ॥ ८ ॥ ऋषीणां देव्यः जनयित्र्यः यासु जातः कश्यप इति लिङ्गात् । दिवि भवाः आदित्यलोकावस्थानात् मदन्त्यो यज्ञे मदन्तींज्ञाः शंकराः सुखकराः यतो धर्मस्य धात्र्यः पोषकाः हिरण्यवर्णाः निर्मलाः शोभकाः रसेन पइति लिङ्गात् । दिवि भवाः आदित्यलोकावस्थानात् मदन्त्यो यज्ञे मदन्तींज्ञाः शंकराः सुखकराः यतो धर्मस्य धात्र्यः पोषकाः हिरण्यवर्णाः निर्मलाः शोभकाः रसेन आर्द्रिद्वात्सलीः सर्वा या मूलवतिनी भवेत् ॥ तासां तु निष्कयो देयः कालदेशानुरूपतः ॥ ३ ॥ ततो मासान्तशुक्लस्य तिथौ च नवमी तथा ॥ आराधयित्वा कर्तव्यं व्रतकस्यापवर्जनम् ॥ ४ ॥ उपवासमहारात्रं व्रतकं चापि निश्चितम् ॥ आदौ चान्ते च कुर्वीत व्रतकस्यापि सिद्धये ॥ ५ ॥ शुरकर्म ततो भर्तुरात्मनश्चैव कारयेत् ॥ उत्सादनं च स्नानं च तस्मिन्नहनि संस्मृतम् ॥ ६ ॥ ततो विवाहवत्सानं विहितं पुण्यकेशुभे ॥ मण्डनं चैव विहितं माल्यधारणमेव च ॥ ७ ॥ कुम्भैस्तु स्नाप्यमानेन साध्वी मन्त्रमुदीरयेत् ॥ भर्तुः पादौ नमस्कृत्य मनसा वाथ वा गिरा ॥ ८ ॥ आपो देव्य ऋषीणां हि विश्वधात्र्यो दिव्या मदन्त्यो याः शङ्करा धर्मधात्र्यः ॥ हिरण्यवर्णाः पावकाः शिवतमेन रसेन श्रेयसो मां जुषन्तु ॥ ९ ॥ अपामेष स्मृतो मन्त्रः सर्वत्रान्यत्र मे शृणु ॥ मन्त्राः पुराणविहिताः स्त्रीणां सर्वाङ्गशोभने ॥ १० ॥ शुभाव्यया गुणिनी युक्तधर्मा भर्त्रा साकं मम दास्या वरेण ॥ मा कर्मणा मनसा वापि वाचा भर्तुर्भवेयं रूपती स्यां वशङ्गा ॥ ११ ॥ सपत्नीनामाधि नित्यं भवेयं सपुत्रा स्यां सुभगा चारुरुपा ॥ संपन्नहस्ता गुणवादिनी च सर्वोत्तमा स्यां मा दरीद्रा भवेयम् ॥ १२ ॥ पतिश्च मे स्यात्सुमुखो मन्त्रतीक्ष्णो नित्यं मद्रक्तः स्यान्मन्मतिर्मद्वतिश्च ॥ प्रीतिश्च नौ स्याच्चक्रवाकानुरूपा मनोविरागो न भवेत्साधुवत्स्यात् ॥ १३ ॥ लोकान्साध्वीनामुत्तमानां व्रजेयं याभिः सर्वं धार्यते विश्वरूपम् ॥ उभे कुले याः शुभाः पावयन्ति पितुर्भर्तुश्च पतिर्भक्त्योर्गताश्च ॥ १४ ॥ भूमिर्वायुर्जलमाकाशमग्निरन्तः क्षेत्रज्ञः प्रकृतिर्यौ महाश्च ॥ अहङ्कारश्च मम साक्ष्ये नियुक्ताः स्मरयुग्मैर्निश्चयं च व्रतं च ॥ १५ ॥ निजगणेन जुषन्तु ग्रीणयन्तु ॥ १६ ॥ १७ ॥ पौराणान्मन्त्रानाह । शुभेति । शुभा कल्याणकरी भर्तुर्भवेयमिति सर्वत्र संबन्धनीयम् । अव्यया अक्षीणा धनादिभिः । यदाह यज्ञवल्क्यः । संयतोपस्करा दक्षा हृदा व्ययपराङ्मुखीति वरेण वरहेतोदास्या तुल्येति नीचकर्मापि कर्तुं योग्या भवेयम् । यथोक्तम् । कार्येषु दासी शयनेषु स्मेत्यादि ॥ अन्यत्र रूपती ऋद्धापि भर्तुर्वेश्या स्याम् ॥ ११ ॥ अधि उपरि सम्पन्नहस्ता अन्नदानादौ मुक्तहस्ता ॥ १२ ॥ मनोविरागः अन्योन्यमनुरक्ता ॥ १३ ॥ विश्वस्य रूपं स्वरूपं विश्वमित्यर्थः ॥ १४ ॥ भूमिरिति । भूम्यावाभिमानिन्यो देवताः व्रतं च निश्चयं भक्तिं च स्मरयुः ॥ १५ ॥

विधिविध्यर्हो देहः यैरारब्धो भूतयुक्तैर्जरायुजादिसंबन्धैः सत्त्वाद्याभिमानिदैवतैः सर्वाजैस्तत्प्राणिकर्मप्रयोजितैः ॥ १६ ॥ आत्मा मनः ॥ १७ ॥ व्रतचर्यात् व्रतारम्भात् प्रभृति
 प्रत्यहमेव कार्यमित्यर्थः ॥ १८ ॥ कर्तव्यं कर्तव्यादिना सम्पाद्य । शुभे हे अरुन्धति ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ महतये तपस्विनि ॥ २२ ॥ २३ ॥ सति संभवे हस्त्यश्वादिनाम् अवचयः
 समूहो दातव्यः । अन्यथा गौरेव देया देयैवेत्यन्वयः ॥ २४ ॥ प्रतिमाम् उमासहस्ररयोः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ शिलां शिलाभर्या प्रतिमां दध्यादिभिः पञ्चामृतस्नानादिना
 यैरारब्धो देहिनां भौतिकोऽयं विधिः सत्त्वाद्यैर्भूतयुक्तैः सर्वाजैः ॥ सन्वते मे साक्षिणः सर्वसंस्था व्रते चास्मिन्निश्चये चापि नित्यम् ॥ १६ ॥ चन्द्रादित्यौ
 पुण्यसाक्षी यमश्च दिशः सर्वा दृश चात्मा च मेयम् ॥ सन्वते वै साक्षिणः सर्वसंस्था व्रते चास्मिन्निश्चये चापि नित्ये ॥ १७ ॥ मन्त्रैरैतैः पुराणैकैः सर्व-
 द्रव्याभिमन्त्रिणम् ॥ व्रतचर्यान्प्रभृति वै पुराणे समुदाहृतम् ॥ १८ ॥ स्नात्वाथ वाससी दद्याद्दुर्तः कर्तव्यं स्वयं शुभे ॥ अथात्मकर्तितं न स्याच्छुभे
 विघ्नेन केनचित् ॥ १९ ॥ वासोन्यदेव दद्याच्च इवेतं मुख्यं नवं शुचि ॥ स्वकर्तितं च सूत्रं तु वाससा तेन मिश्रयेत् ॥ २० ॥ ततो द्विजं शुचिं दान्तं
 ज्ञानविज्ञानकोविदम् ॥ भोजयेच्च यथाज्ञातया सह भर्त्रा सुमध्यमे ॥ २१ ॥ ब्राह्मणस्यापि दातव्यं वासोयुग्मं महानपे ॥ शय्यासनं गृहं धान्यं दासं
 दासीं तथैव च ॥ २२ ॥ अलंकारः शक्तितश्च रत्नपर्वत एव च ॥ सर्वधान्यसमुन्मिश्रस्तिलैश्च सविशेषतः ॥ २३ ॥ वासोभिश्च प्रतिच्छिन्नो नाना-
 वर्णैररुन्धति ॥ हस्त्यश्वावचयश्चैव देया गौरेव च ध्रुवम् ॥ २४ ॥ लवणप्रतिमां दद्यान्नवनीतस्य चाणराम् ॥ गुडस्य मधुनश्चैव सुवर्णस्य च शो-
 भनाम् ॥ २५ ॥ तथैव सर्वगन्धानां रसानां पृथगेव च ॥ तथा सुमनसां दद्याद्रूप्यसौदुम्बरस्य च ॥ २६ ॥ फलानां चैव सर्वेषां वाससासपि नन्दिनि ॥
 चित्रप्रतिकृतिं चैव काष्ठस्य प्रतिमां तथा ॥ २७ ॥ शिलां प्रतिकृतिं चैव दद्याथ पयसस्तथा ॥ सर्पिणा दूर्वया चैव या चान्यामप्यभीप्सति ॥
 ॥ २८ ॥ कालदेशानुरूपं च देयं विभक्तः सति ॥ अल्पं वा बहुलं वापि भर्तुश्छन्देन सर्वदा ॥ २९ ॥ तिलपात्रं प्रदातव्यं न देयं ननु शोभने ॥
 गौस्त्ववश्यं प्रदातव्या कपिला कांस्यमेव च ॥ ३० ॥ कृष्णाजिनं च सुभगे सतिलं वाससान्वितम् ॥ आदर्शैश्च कूर्चश्च तथाजिनमनिन्दिते ॥
 ॥ ३१ ॥ एतद्दत्त्वा सर्वकामानाप्नोति वरवर्णिनि ॥ पुरोधिका पुत्रवती सुभगा रूपभागिनी ॥ ३२ ॥ मृष्टहस्ता धनाढ्या च स्त्री भवत्यमलक्षणा ॥
 इच्छया लभते चैव कन्या रूपगुणान्विताः ॥ ३३ ॥

पूजयेदित्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥ न देयं भर्तुश्छन्देन विना ॥ ३० ॥ कूर्चः मयूरच्छमुष्टिः कुरामुष्टित्यासनमित्यर्थः । अजिनम् आसनार्थं कूर्चसाहचर्यात् । कृष्णाजिनं तु
 प्रावर्णार्थम् ॥ ३१ ॥ पुरोधिका अग्रगण्या ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ एतद्व्रतकरः व्रतेन क्रियत इति व्रतप्रसाद्यः । प्रियार्थं पट्टमहिर्षित्वार्थम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ व्रतकं व्रतोपकरणं इव्यं विमज्य देयमित्यर्थः ॥ ३९ ॥
 ॥ ४० ॥ ४१ ॥ अनिष्यतीं पुत्रकामनां करकाच्च नासिकान्वितान् अल्पघटान् सपत्रेति विशेषणं तदर्थिनाभिर्देयान् ॥ ४२ ॥ दानकालमाह । ज्येष्ठेति । पुरोकं गोष्टुङ्गसेव-
 नादि ॥ ४३ ॥ फ्राणितं शर्करादकं पानकाख्यम् ॥ ४४ ॥ सर्पिष इत्यादीनां पृथग्रहणात् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ व्रतान्तरमाह । यज्ञोपवीतमिति ॥ ४९ ॥
 भवन्ति सुभगाश्चार्थास्तथैव च पुरोधिकाः ॥ पुत्रवत्यो धनाढ्याश्च शीलवत्यश्च नित्यदा ॥ ३४ ॥ अरुन्धति कृतं ह्येतन्मयैव प्रथमं यतः ॥ उमा-
 व्रतकमित्येव ख्यातमत्र महीतले ॥ ३५ ॥ एतदेवोत्तमं स्त्रीणां व्रतं तस्मात्समाचरेत् ॥ सर्वकामानवाप्नोति तत्त्वैवतदनिन्दिते ॥ ३६ ॥ एतद्व्रतक-
 रो ह्येव देवदेवो वृषध्वजः ॥ पुराभिषिक्तवान्सौम्ये प्रियार्थं मम सर्वकृत् ॥ ३७ ॥ व्रतकस्यावसानेय देयं भोज्यं च नित्यदा ॥ स्त्रीणां कामाः प्रदेया-
 श्च सहशाः कालदेययोः ॥ ३८ ॥ एकैकस्य प्रदातव्यं व्रतकं वरवर्णिनि ॥ छन्दतो ब्राह्मणानां तु देयमन्नं सदक्षिणम् ॥ ३९ ॥ पायसं तत्र दातव्यं
 व्रतके नान्यदिष्यते ॥ नात्र प्राणिषधः कार्यः पुराणे नियता श्रुतिः ॥ ४० ॥ अथ द्वितीयं वक्ष्यामि व्रतं सोमसमुद्भवे ॥ महादेवप्रसादेन दृष्टव्य-
 स्मि यच्छुभे ॥ ४१ ॥ सर्वाः पुत्रफला नार्यः सद्भिरेतदुदाहृतम् ॥ तस्मादन्विष्यतीं दद्यात्सपुत्रकरकान् शुभे ॥ ४२ ॥ ज्येष्ठाषाढौ शुभौ मासौ पुरोक्तं
 विधिमाचरेत् ॥ अथवा ज्येष्ठमैकमाषाढं वा समाचरेत् ॥ ४३ ॥ ततो मासद्वये पूर्णे मासे वा वरवर्णिनि ॥ सपुत्रकरकान्दद्यात्फ्राणितप्रतिघूरितान्
 ॥ ४४ ॥ सर्पिषः पयसश्चैव दद्याथ मधुनो नवे ॥ जलस्य च तथा दद्यात्पूरयित्वा शशिप्रभे ॥ ४५ ॥ एकस्मै ज्ञानवृद्धाय सुव्रताय जितात्मने ॥
 सपुत्रकरकान्दद्याद्यावन्तो मनसः प्रियाः ॥ ४६ ॥ इच्छेत स्त्री दुहितरं स्त्रीणां कामकरं ततः ॥ किञ्चिद्व्यं सुताकामात्सुतां प्राप्नोत्यसंशयः ॥ ४७ ॥
 गौर्वाथ काञ्चनं वापि दक्षिणा चैव शस्यते ॥ विप्रस्याच्छादनं देयमवश्यं तु शुचिस्मिन्ते ॥ ४८ ॥ यज्ञोपवीतं व्रतके दद्यान्नारी शुचिव्रता ॥
 सपुत्रकरकाणां तु विधिरुक्तो विपश्चिता ॥ ४९ ॥ अपत्याख्यानयोगेन ब्राह्मणेभ्यः शुचिव्रता ॥ संवत्सरं सुसंपूर्णं व्रतधर्मानुपालिनी ॥ ५० ॥ कर-
 कानपि दद्याच्च पूर्णं संवत्सरे शुभे ॥ अनुज्ञया सदा भर्तुः सत्यवादिन्यरुन्धति ॥ ५१ ॥ सुवर्णमूत्रं विप्राय कौमुद्यां दातुमर्हति ॥ यज्ञोपवीतं विप्रस्य
 व्रतं संस्थाप्य कामिकम् ॥ ५२ ॥

अपत्याख्यानयोगेन यत्पूर्वं दानमुक्तं तत्तुत्रापत्यकामा पुंशक्षत्रस्य पुण्यादेययोगेन दद्यात् एवं कन्याकामा स्त्रीशक्षत्रे रोहिण्यादेययोगे करकादि दद्यात् ॥ ५० ॥ ५१ ॥ कौमुद्यां
 कार्तिक्यां पौर्णमास्यां संस्थाप्य समाप्य ॥ ५२ ॥

॥ ५३ ॥ नारीधान्यं द्विदलं तथा फलं च द्विदलेवेत्यर्थः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ वार्ताकानि वृन्ताकानि ॥ ५७ ॥ मरणमन्यायुष्यं पतिदिवतां पतिव्रत्यम् ॥ ५८ ॥ अलाबु

तुर्वीफलम् । उत्पादिकाम् उपादकीं 'पोई' इति प्रसिद्धम् ॥ ५९ ॥ ६० ॥ प्रक्षालयाना प्रक्षालयन्ती ॥ ६१ ॥ व्रतान्तरमाह । दिवेति । दिनैकजोतिनी ॥ ६२ ॥ सप्तन्यः सप्तनीः ।

यज्ञोपवीतं करकं दक्षिणां च स्वशक्तिः ॥ प्रयच्छती सती स्त्रीभ्यः सर्वान्कामान्समश्नुते ॥ ६३ ॥ नवं न भक्षयेत्किञ्चिन्नारीधान्यमथो फलम् ॥

पुण्याणि नोपश्रुतीत यावदेवं समाचरेत् ॥ ६४ ॥ एकभक्तेन धर्मज्ञे पुण्यकं कर्तुमर्हति ॥ ब्राह्मणाय तथा देयं भर्तुंश्च तद्भन्तरम् ॥ ६५ ॥ एवं

संवत्सरं कृत्वा सुभगा रूपशालिनी ॥ भवत्यविधवा चैव स्त्री धनस्य तथेश्वरी ॥ ६६ ॥ वार्ताकानि न खादद्या स्त्री पूर्णं परिवत्सरम् ॥ न सा

पुत्रविनाशं हि पश्यतीत्यवगम्यताम् ॥ ६७ ॥ शशकं मृगमांसं वा नित्यमेव विवर्जेयत् ॥ नाम्नोति मरणं नारी प्राप्नोति पतिदेवताम् ॥ ६८ ॥

अलाबुं वर्जयेन्नारी तथैवोत्पादिकामपि ॥ अलाबुं काञ्चनीं दद्याद्या भर्तुः सुखमिच्छति ॥ ६९ ॥ पूर्णे संवत्सरे दद्यादैकैकं शकमाहता ॥ सदाक्षिणं

पुत्रवती भवत्येका पुरोधिका ॥ ६० ॥ स्वयं प्रक्षालयाना स्त्री स्वपादोवेवमादितः ॥ प्रतिष्ठां लभते नित्यमुद्वेगं नाधिगच्छति ॥ ६१ ॥ दिवा या

सूर्यपूतेन वर्तयेत्स्त्री पतिव्रता ॥ एकं संवत्सरं पूर्णं रात्रावन्नं विवर्जेयत् ॥ ६२ ॥ सा जीवपुत्रा सुभगा भवत्यमरवर्णिनी ॥ अधितिष्ठति सर्वाश्च

सप्तन्यो नात्र संशयः ॥ ६३ ॥ पूर्णे संवत्सरे दद्यात्सौवर्णं सूर्यमुत्तमम् ॥ ब्राह्मणायभिरूपाय दरिद्राय यशस्विने ॥ ६४ ॥ फलानि वाय

पुण्याणि भक्ष्याण्यपि च सुव्रता ॥ दद्यादनस्तमितेके चरित्रव्रतका तथा ॥ ६५ ॥ या तथास्तमिते सूर्ये भुङ्क्ते स्त्री नियता सती ॥ चन्द्रनक्षत्रपू-

तानि भोज्यानि वरवर्णिनी ॥ ६६ ॥ सा दद्यात्काञ्चनं चन्द्रं नक्षत्राणि ग्रहानपि ॥ अभिरूपाय विप्राय वासश्च लवणान्वितम् ॥ ६७ ॥ चन्द्र-

शीतलगात्री सा भवत्यमरवर्णिनी ॥ सुभगा दर्शनीया च पुत्रवत्यपि भाविनी ॥ ६८ ॥ पौर्णमास्यां तु सततं प्राप्ते सोमोदयेऽङ्गना ॥ अर्घ्यं दद्यात्सु-

मनसां साक्षतं सकुशं तथा ॥ ६९ ॥ यावकं च बलिं दद्याद्दद्या च सह संयुतम् ॥ एवं या कुरुते नित्यं सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥ ७० ॥ अद्विष्टा

या तु नाश्नाति सूर्यं नारी पतिव्रता ॥ दुर्दिने वाथवा व्यभ्रे सेष्टान्कामानवाप्नुयात् ॥ ७१ ॥ काञ्चनं शक्तिं दद्यात्सा विप्राय मनस्विनी ॥ सुभगा

दर्शनीया च भवत्यमरवर्णिनी ॥ ७२ ॥ इति श्रीमहाभारते सिलेपु हरिवंशे विष्णुपर्वणि पारिजातहरणे व्रतकथनं नामैकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

अधितिष्ठति आक्रम्य तिष्ठति ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ व्रतान्तरमाह । या तथेति ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ यावकं समुद्रवृतं गोधूमाक्षम् ॥ ७० ॥ व्रतान्तरमाह ।

अद्विष्टेति ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ इति श्रीमहाभारते सिलेपु हरिवंशे विष्णुपर्वणि दीकायामेकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥

॥ अथाशीतितमेऽध्यायेऽमुषिभिन्योक्तानि कामतः ॥ अङ्गनिर्वेशहेतूनि व्रतकानि शुभान्यलम् ॥ १ ॥ निर्वेष्टव्यमिति । परसुखमाप्तियोगं कर्तव्यम् ॥ १ ॥ क्षिपति उपोषणेन नयति ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ऊर्मिभन्तः सर्पसर्पणतुल्याः । स्वरालाप्राः सुतरां कुटिलाप्राः ॥ ५ ॥ धात्र्या आमलक्या बिल्वेन श्रीफलेन समं कृत्वा तेन शिरः प्रक्षालयेत् ॥ भगवत्युवाच ॥ ॥ निर्वेष्टव्यं शरीरं यैर्व्रतकैः पुण्यकैरपि ॥ अरुन्धति प्रवक्ष्यामि सैहताभिवरेण तु ॥ १ ॥ कृष्णाष्टमी या क्षिपति स्याद्वा मूलफलाशिनी ॥ ब्राह्मणायैकमशनं स्वं दत्त्वा भर्तृदेवता ॥ २ ॥ शुक्रवस्त्रा शुभाचारा गुरुदेवतपूजका ॥ एवं संवत्सरं कृत्वा ततो दद्याद्विजातये ॥ ३ ॥ गोवालरज्जुसुकृतं चामरं च ध्वजं तथा ॥ दक्षिणापूर्णाभिष्टान्नं शक्या वापि शुचिव्रते ॥ ४ ॥ ऊर्मिभन्तः स्वरालाप्रा श्रोणिदेशवलम्बिनः ॥ तस्या भवन्ति केशास्तु भक्तिमन्था हि भर्तार ॥ ५ ॥ शिरो निर्वेष्टुकामा तु गोमयेन शिरः सती ॥ प्रक्षालयेन्मूलं धात्र्या बिल्वेन श्रीफलेन च ॥ ६ ॥ गोमूत्रं च सदा प्राश्येच्छिरःस्नानं च मिश्रयेत् ॥ कृष्णां चतुर्दशीं त्वेतत्कर्तव्यं वरवर्णिनि ॥ ७ ॥ भवत्यविधवा चैव सुभगा विज्वरा तथा ॥ शिरोरोगैर्नैव चास्या शरीरमभितप्यते ॥ ८ ॥ दर्शनीयं ललाटं या काङ्क्षति स्त्री शुचिस्मिन्ते ॥ तिथिं प्रतिपदं नित्यं सा क्षिपेद्वैकभोजना ॥ ९ ॥ पयसा च तथाश्रीयाद्यावत्संवत्सरो गतः ॥ ब्राह्मणाय ततो दद्यात्पटं हूप्यमयं शुभम् ॥ १० ॥ ललाटं रूपसम्पन्नमाप्नोति स्त्री सुमध्यमा ॥ सततं स्त्री द्वितीयायां भुवोरिच्छेत्सुरूपताम् ॥ ११ ॥ अनन्तरोपवासेन शाकभक्ताशना सती ॥ ततः संवत्सरे पूर्णं ब्राह्मणं स्वस्ति वाचयेत् ॥ १२ ॥ फलैः परिणतैः सौम्यैर्माषाणां दक्षिणान्वितैः ॥ लवणेन च भद्रं ते घृतपात्रेण चानये ॥ १३ ॥ आत्मनः शोभनौ कर्णाविच्छती स्त्री सुमध्यमा ॥ नक्षत्रे श्रवणे प्राप्ते ध्रुवं भुञ्जीत यावकम् ॥ १४ ॥ ततः संवत्सरे पूर्णं कर्णौ दद्याद्विरण्मयौ ॥ घृते प्रक्षिप्य विप्राय पयसा सहिते शुभे ॥ १५ ॥ नासाभिच्छेच्छललाटान्तामव्यङ्गां व्याधिवर्जिताम् ॥ तिलगुल्मं सदा सिञ्च्यवात्पुष्पेद्विरक्षितः ॥ १६ ॥ अनन्तरोपवासेन सेतव्यः सलिलैः सदा ॥ तस्माद्वाप्य पुष्पाणि घृते प्रक्षिप्य दापयेत् ॥ १७ ॥ स्वक्षीभेयमिति या स्त्री काङ्क्षत्यमृतोद्भवे ॥ अनन्तरं वै भुञ्जाना पयसाथ घृतेन वा ॥ १८ ॥ ततः संवत्सरे पूर्णं पद्मपत्राणि मण्डिता ॥ तथैवोत्पलपत्राणि न्यसेत्क्षीरे शुचिस्मिन्ते ॥ १९ ॥ प्लवमानानि विप्राय ततो दद्यात्सती सति ॥ कृष्णसारसमानाक्षी तदस्या भवति स्म वै ॥ २० ॥ इच्छेदोष्ठौ चारुरूपौ या स्त्री धर्मगुणान्विता ॥ सा मृन्मयेन तु पिबेदुदकं वत्सरं सती ॥ २१ ॥ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ पयसा सहाश्रीयादादनं पटं स्त्रीभिः शिरोदेशे वंशनीयं हूप्यमयं स्वर्णमयम् ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ माषाणां सुवर्णमाषाणाम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ तिलगुल्मं तिलतोमसम् । अनन्तरोत्पलपत्राणि त्रिदिने उपोष्येत्यर्थः । एवं यावद्वाद्योत्पत्तिं कर्तव्यम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ भक्तद्वयमपि नाश्रीयादुपवर्गमित्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ शतौदरत्वं कशोदरत्वम् ॥
 ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ प्रजापतेश्चतुर्वक्त्रस्य मुखाकारं राशेश्चतुर्दिशु मुखाकारं कृत्वेत्यर्थः ॥ ३८ ॥ तदाकारस्य प्रजापतिमुखाकारस्य सदृशकारम् ॥
 अयाचितेन भुञ्जीत नवम्यां धर्मभागिनी ॥ ततः संवत्सरे पूर्णं विदुमं दत्तुमर्हति ॥ २२ ॥ तेन विम्बफलाभौष्ट्री स्त्री भवत्येव शोभने ॥ सुभगाथ
 वपुःपुत्रधनाढ्या गोमती तथा ॥ २३ ॥ या चारुरुपा निच्छेत् दन्तानमरवर्णिनि ॥ शुक्लाष्टमी न साश्रीयाः द्रक्तद्वयमनिन्दिता ॥ २४ ॥ ततः संवत्सरे
 पूर्णं दद्याद्रौप्यमयास्तती ॥ दन्तान्यश्लिष्य धर्मज्ञे पयस्यतिगुणोदिते ॥ २५ ॥ तेन सा जातिपुष्पाभादन्तान्प्राप्नोति सा सती ॥ सौभाग्यमपि चाप्नोति
 सपुत्रत्वं तथानघे ॥ २६ ॥ सर्वमेव सुखं कान्तमिच्छेद्या रुचिरानने ॥ सा पूर्णमास्यां स्नात्वा तु प्राप्य चन्द्रोदये शुभे ॥ २७ ॥ यावत्कं पयसा सिद्धं
 दत्त्वा विप्राय भामिनि ॥ ततः संवत्सरे पूर्णं चन्द्रं रूप्यमयं शुभम् ॥ २८ ॥ पद्मे फुल्ले तु विन्यस्य ब्राह्मणान्त्वस्ति वाचयेत् ॥ पूर्णचन्द्रमुखी तेन
 दानेन स्त्री शुभा भवेत् ॥ २९ ॥ स्तनाविच्छति या नारी तृणराजफलोपमौ ॥ अयाचितं दशम्यां सा नित्यमश्रीति वाग्यता ॥ ३० ॥ संवत्सरे
 ततः पूर्णं द्वे बिल्वे काञ्चने शुभे ॥ सदक्षिणे ब्राह्मणाय प्रयच्छति धृतात्मने ॥ ३१ ॥ सौभाग्यं परमाप्नोति बहुपुत्रांस्तथैव च ॥ सदोन्नतौ स्तनौ
 सा स्त्री विभर्त्यमरवर्णिनि ॥ ३२ ॥ शतौदरत्वं मिच्छन्ती क्षिपेदुक्तान्तभोजिनी ॥ पञ्चम्यां तत्र भोक्तव्यमन्नं तोयेन नित्यदा ॥ ३३ ॥ ततः सं-
 वत्सरे पूर्णं दद्याज्जातिलतां शुभे ॥ फुल्लं सदक्षिणां धन्ये ब्राह्मणाय धृतात्मने ॥ ३४ ॥ हस्ताविच्छति या नारी रूपयुक्तौ सुमध्यमे ॥ द्वादशीं सा
 क्षिपत्वेवं शार्कैः सर्वैरनिन्दितैः ॥ ३५ ॥ संवत्सरे ततः प्राप्ते रौक्मे पद्मे ददातु सा ॥ ब्राह्मणायामि रूपाय तथा पद्मद्वयं शुभम् ॥ ३६ ॥ श्रोणीं
 विशालामनिच्छेत्स्त्री क्षिपत्वेव सुव्रते ॥ त्रयोदशीमिह भक्तमश्नात्वेवमयाचितम् ॥ ३७ ॥ ततः संवत्सरे पूर्णं लवणं संप्रयच्छतु ॥ प्रजापतिमुखाकारं
 कृत्वा तत्र वरानने ॥ ३८ ॥ काञ्चनं चैव दातव्यं तदाकारस्य सर्वदा ॥ अजनेन च धर्मज्ञा शनैरवचूर्णयेत् ॥ ३९ ॥ रत्नानि चैव पूर्णानि वासो
 रत्नं च दापयेत् ॥ तेन श्रोणीमभिमतां स्त्री सौम्ये प्रतिपद्यते ॥ ४० ॥ मधुरां वाचमिच्छन्ती वक्ष्येऽल्लवणं सती ॥ संवत्सरं वा मांसं वा प्रयच्छेच्छवणं
 ततः ॥ ४१ ॥ सदक्षिणं ब्राह्मणाय परं माधुर्यमिच्छती ॥ शुक्रवाक्याच्छतगुणं भवत्यमरवर्णिनि ॥ ४२ ॥ गूढगुल्फशिरौ पादाविच्छन्त्या सोमनन्दिनि ॥
 षष्ठ्यां षष्ठ्यां वरारोहे भोक्तव्यं सलिलौदनम् ॥ ४३ ॥ अग्निर्वा ब्राह्मणो वापि न स्पृष्टव्यः पदा सदा ॥ यदा पदा स्पृशेत्तं च वन्देत तपसान्विते ॥ ४४ ॥
 ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ मा भवत्वित्यन्वयः ॥ ५१ ॥ पर्यश्नातु अतश्च्यमनृतम् ॥ ५२ ॥ इति श्रीमहाभारते सिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायाम-
 श्रुतिमोऽध्यायः ॥ ८० ॥ एकशीतितमेध्याये सौष्ठवं स्वजनस्य च ॥ भवेद्वैर्यव्रतैर्यद्यत्तत्सष्टं निहृयते ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ व्यथना अन्न-
 पादेन चैव पादौ तु प्रक्षालयतुमर्हति ॥ एतैर्नित्यव्रतैर्युक्ता धर्मज्ञा पतिदेवता ॥ ४५ ॥ कूर्मौ रूप्यमयौ दद्याद्ब्राह्मणाय पतिव्रते ॥ तौ वराय ब्राह्म-
 णाय स्थापयित्वा घृतेऽनघे ॥ ४६ ॥ पद्मे चाधोमुखे कृत्वा दद्याद्विप्राय नन्दिनि ॥ रक्तैर्द्रव्यैर्मिश्रित्वा काञ्चनेनाभ्यलंकृतौ ॥ ४७ ॥ सर्वमेव तु या
 गात्रमिच्छत्यतिमनोहरम् ॥ त्रिरात्रं पुष्पकाले सा करोतु पतिदेवता ॥ ४८ ॥ कौमुद्यामथवा षष्ठ्यां माध्यां चाश्वयुजे तथा ॥ मातरं पितरं चैव मन्यते
 तिथिदैवतम् ॥ ४९ ॥ घृतं च नित्यं विप्रभ्यो ददातु लवणं तथा ॥ संमार्जनं गृहे चैव करोतु पतिदेवता ॥ ५० ॥ उपलेपनं च धर्मज्ञे बलिकर्म च मानि-
 नि ॥ वारदुष्टा चैव मा शुभ्रे भवत्वात्मार्यपण्डिता ॥ ५१ ॥ पर्यश्नातु च सा कश्चिदपि दासं यज्ञस्विनी ॥ वलिं सृजत्वतथ्यं च परित्यजतु भामिनि
 ॥ ५२ ॥ इति श्रीमहाभारते सिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि पारिजातहरणे व्रतकावधानेऽशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥ ॥ ४९ ॥ ॥ उमोवाच ॥
 बान्धवान्मुग्धानिच्छेदुर्भक्तेन नित्यदा ॥ सप्तमीं सप्तमीं नित्यं क्षपेत्स्त्री पतिदेवता ॥ १ ॥ ततः संवत्सरे पूर्णे वृक्षं दद्याद्विरण्मयम् ॥ सदक्षिणं ब्रा-
 ह्मणाय शुभवन्धुमती भवेत् ॥ २ ॥ करञ्जे दीपकं दद्यात्सदा या प्रमदा वरे ॥ पूर्णे संवत्सरे दद्यात्सौवर्णं दीपकं ततः ॥ ३ ॥ रुच्या सा स्त्री भवेद्भ-
 र्गुरिष्टा पुत्रवती तथा ॥ सपत्नीनामधि तथा दीपवज्ज्वलते शुभे ॥ ४ ॥ या शेषभोजिनी नित्यं नैव च स्यादरुंदुदा ॥ न च स्याद्वाशना सौम्ये नित्यं
 च पतिदेवता ॥ ५ ॥ शौचान्विता च सततं न च रूक्षाभिभाषिणी ॥ श्वश्रूश्शुरयोर्नित्यं शुश्रूषाभिरता सती ॥ ६ ॥ किं तस्या व्रतकैः कार्यं किं
 वा स्यादुपवासकैः ॥ या भर्तृदेवता नित्यं सत्यधर्मगुणान्विता ॥ ७ ॥ विधवा स्त्री तु या हि स्यादैवयोगात्सती सति ॥ तस्या वक्ष्यामि यो धर्मः
 पुराणोक्तः सुमर्थमे ॥ ८ ॥ पतिं संकल्पयित्वा सा चित्रस्थं वाथ मृन्मयम् ॥ तस्य पूजां सदा कुर्यात्सतां धर्ममनुस्मरन् ॥ ९ ॥ तत एवाभ्यनुज्ञा
 सा नित्यं याचेत सुव्रता ॥ व्रतके चोपवासे च भोजने च विशेषतः ॥ १० ॥ भर्तृलोकान्ब्रजत्येव न चेद्भयुच्चरते पतिम् ॥ शाण्डिली सूर्यवद्राति स-
 ततं पतिदेवता ॥ ११ ॥ अद्यप्रभृति सर्वेषां देवानां चैव योषितः ॥ द्रक्ष्यन्ति पुण्यकाविविधे पौराणो यः सनातनः ॥ १२ ॥ मुनिश्च नारदः कृत्स्नं
 पौराणं ज्ञास्यते विधिम् ॥ उपवासस्य धर्मात्मा व्रतकानां तथैव च ॥ १३ ॥
 वर्जिता सौम्ये बुधवासरे ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ युक्तैः उचितसाधनैः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ आत्मनो गङ्गायाः जले स्वयमाहते स्वयमुपगते वा ॥ २६ ॥
॥ २७ ॥ २८ ॥ तारणं दुःखानां पारणं मनोरथानम् ॥ २९ ॥ यामरथं नामतः आकाशे अनाच्छादिते देशे ॥ ३० ॥ ३१ ॥ धारये धारयन्ती ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

अदितिस्तपसेन्द्राणी त्वं च सोममुते वरे ॥ प्रवर्तने पुण्यकानां व्रतकानां च सर्वदा ॥ १४ ॥ कीर्तनीयाः सतीनां हि भविष्यथ गुणान्विताः ॥ उप-
वासव्रतविधिं यथावदिह कृत्स्नशः ॥ १५ ॥ प्रादुर्भावेषु सर्वेषु भार्या विष्णोर्महात्मनः ॥ ज्ञास्यन्ति पुण्यकविधिं नित्यमेव सनातनम् ॥ १६ ॥ सर्वशेषं
च धर्माणां स्त्रीधर्मेषु प्रशस्यते ॥ पतिभक्तिरदुष्टतन्मवागदुष्टत्वमेव च ॥ १७ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ एवमुक्तास्तु ताः साध्यो महादेव्या तपो-
धनाः ॥ जम्बुद्वीपा महादेवीं प्रणिपत्य हरप्रियाम् ॥ १८ ॥ अदितिं व्रतकं चक्रे शृणु यद्धर्मचारिणी ॥ उमाव्रतविधिः सर्वः पूर्वोद्दिष्टस्तथा कृतः ॥
॥ १९ ॥ पारिजाते निबध्नाथ मम दत्तस्तु कश्यपः ॥ अदितिं व्रतकं नाम तदहं सत्यभामया ॥ २० ॥ तदेव व्रतकं दत्तं सावित्र्या धर्मनित्यया ॥
तैरेव युक्तैः संयुक्तामिदं त्वभ्यधिकं कृतम् ॥ २१ ॥ संध्याकाले तु संप्राप्ते स्थाने तथैव च ॥ पूजनं वा नमस्कारो जपश्च द्विगुणः स्मृतः ॥
॥ २२ ॥ सावित्री व्रतकं कृत्वा तथादित्याव्रतं सती ॥ भर्तुः कुलं पितृकुलमात्मानं चैव तारयेत् ॥ २३ ॥ इन्द्राणी व्रतकं चक्रे तदेवैमं यथा-
विधि ॥ रक्तमभ्यधिकं वासो भोजनं चैव सामिषम् ॥ २४ ॥ चतुर्थे दिवसे वापि पुण्यकार्यं विधिः पुनः ॥ अहोरात्रोपवासश्च देयं कुम्भशतं तथा
॥ २५ ॥ गङ्गाया व्रतकं दत्तं तदेवैमं यशस्करि ॥ स्नानमभ्यधिकं त्वत्र प्रत्यूषस्यात्मनो जले ॥ २६ ॥ अन्यस्मिन्वा जले माघशुक्लपक्षे हरिप्रिये ॥
एतद्गङ्गाव्रतं नाम सर्वकामप्रदं स्मृतम् ॥ २७ ॥ सप्त सप्त च सप्ताथ कुलानि हरिवल्लभे ॥ स्त्री तारयति धर्मज्ञा गङ्गाव्रतकारिणी ॥ २८ ॥ देयं
कुम्भसद्वस्त्रं तु गङ्गाया व्रतके शुभे ॥ तारणं पारणं चैव तद्गतं सार्वकामिकम् ॥ २९ ॥ यमभार्या चकाराथ व्रतं यामरथं शुभम् ॥ हेमन्ते तत्तु
कर्तव्यमाकाशे हरिवल्लभे ॥ ३० ॥ इमानि चैव वाक्यानि ब्रूयादाकाशमास्थिता ॥ स्नात्वा शुचिसमाचारा नमस्कृत्य पतिं शुभे ॥ ३१ ॥ चराम्यहं
यामरथं हिमं पृष्टेन धारये ॥ पतिव्रता जीवपुत्रा भवेयं च पुरोधिका ॥ ३२ ॥ सपत्नीरधिनिष्ठेयं पश्येयं चैव मा यमम् ॥ सभर्तृपुत्रा जीवेयं चिरं च सुख-
मेव च ॥ ३३ ॥ पतिलोकं च गच्छेयं भवेयं नन्दिनी तथा ॥ सुचैला मृष्टहस्ता च स्वजनेष्टा गुणान्विता ॥ ३४ ॥ एवं कृत्वा ततो विप्रं मधुना स्वस्ति वा-
चयेत् ॥ तिलैरपि तथा कृष्णैः पायसेन तु भोजयेत् ॥ ३५ ॥ एवं व्रतानि देवीभिः कृतान्यमरवर्णिनि ॥ महादेव्या पुरोक्तानि रुद्रपत्न्या हरिप्रिये ॥ ३६ ॥
मृष्टहस्ता विशुद्धकरा ॥ ३४ ॥ मधुना मधुरसेन ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

तपसा मत्तपोबलेनातीन्द्रियमपि पुण्यफलं द्रश्यथ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां

अहं ब्रवीमि तपसा मदीयेन समन्विता ॥ सर्वा द्रश्यथ गुण्यानि व्रतकानि तथैव च ॥ ३७ ॥ पौराणान्युभया देव्या यानि दृष्टानि वै पुरा ॥
कल्याणगुणयुक्तानि पावनानि शुभानि च ॥ ३८ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ रुक्मिणी व्रतकं चक्रे दृष्ट्वा व्रतकं विस्तरम् ॥ उमाया वरदानेन दृष्ट्वा
दिव्येन चक्षुषा ॥ ३९ ॥ उमाव्रतेषु सर्वेषु वृषदानं तथाधिकम् ॥ रत्नमालाप्रदानं च तथात्नं सार्वकामिकम् ॥ ४० ॥ तथा जाम्बवती चक्रे पुरोमा
व्रतकं यथा ॥ ददावभ्यधिकं सा तु रत्नवृक्षं मनोहरम् ॥ ४१ ॥ सत्या ददौ तथैवाथ पुरोमा व्रतकं यथा ॥ पीतमभ्यधिकं वासस्तया दत्तमु-
माव्रते ॥ ४२ ॥ रोहिण्याथ च फाल्गुन्या मधया च पुरातने ॥ व्रतानि खलु दत्तानि बहूनि कुलवर्द्धने ॥ ४३ ॥ ददौ शतभिषा चैव व्रतकं
पुण्यलक्षणम् ॥ येन नक्षत्रमुख्यत्वं जगाम कुरुनन्दन ॥ ४४ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि पारिजातहरणे उमाव्रतकथन-
समाप्तिः पारिजातहरणकथनसमाप्तिर्नाम चैकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥ ॥ ४५ ॥ ॥ ४६ ॥ ॥ ४७ ॥

पारिजातहरणे एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥ समाप्तं चेदं हरिवंशस्य पूर्वार्धम् ॥

॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि पूर्वार्द्धे समाप्तम् ॥

द्वयधिकत्राशीतितमे ह्यध्याये वर्ण्यते ततः ॥ षट्पुरस्यनिकुम्भस्य वधोपक्रमविस्तरः ॥ १ ॥ अथ उत्तरार्द्धकथा निरूप्यते ॥ वैशम्पायनेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥
 ७ ॥ सुगालोपि वृक्षविशेषः साहचर्यात् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ तेन असुराः नेषुः नाङ्गलितवन्तः ॥ ११ ॥ १२ ॥ अपचिते रुद्रद्रोहेण आनृत्यम् ॥ १३ ॥ असूय
 जनमेजय उवाच ॥ वैशम्पायन धर्मज्ञ व्यासशिष्य तपोधन ॥ पारिजातस्य हरणे षट्पुरं परिकीर्तितम् ॥ १ ॥ निवासोसुरमुख्यानां दारुणानां तपो-
 धन ॥ तेषां वधं मुनिश्रेष्ठ कीर्तयस्वान्धकस्य च ॥ २ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ त्रिपुरे निहते वीरे रुद्रेणाङ्गिष्ठकर्मणा ॥ तत्र प्रधाना बहवो बभूवुस्तु-
 रोत्तमाः ॥ ३ ॥ शराग्निना न दग्धास्ते रुद्रेण त्रिपुरालयाः ॥ षष्टिः शतसहस्राणि न न्यूनान्यधिकानि च ॥ ४ ॥ ते ज्ञातिवधसंतप्ताश्चक्रुर्वीराः पुरा
 तपः ॥ जम्बूमार्गे सतामिष्टे महर्षिगणसेविते ॥ ५ ॥ आदित्याभिमुखा वीराः सहस्राणां शतं समाः ॥ बायुभक्षा नृपश्रेष्ठ स्तुवन्तः पद्मसंभवम् ॥
 ६ ॥ तेषामुदुम्बरं राजगण एकः समाश्रितः ॥ वृक्षं तत्रावसन्वीरास्ते कुर्वन्तो महत्तपः ॥ ७ ॥ कपित्थवृक्षमाश्रित्य केचित्तत्रोषिताः पुरा ॥
 सुगालवाटीस्त्वपरे चेरुख्यं तथा तपः ॥ ८ ॥ वटमूले तथा चेरुत्तपः कौरवनन्दन ॥ अधीयन्तो परं ब्रह्म वटं गत्वासुरात्मजाः ॥ ९ ॥ तेषां तुष्टः
 प्रजाकर्तो नरदेवपितामहः ॥ वरं दातुं सुरश्रेष्ठः प्राप्तो धर्मभृतां वरः ॥ १० ॥ वरं वरयतेत्युक्तास्ते राजपद्म्यानिना ॥ नेषुस्तद्वरदानं तु द्विषतह्य-
 म्बकं विभुम् ॥ ११ ॥ इच्छन्तोऽपचितिं गन्तुं ज्ञानिनां कुरुनन्दन ॥ ताडुवाच ततो ब्रह्मा सर्वज्ञः कुरुनन्दन ॥ १२ ॥ विश्वस्य जगतः कर्तुः संह-
 तुंश्च महात्मनः ॥ कः शक्तोऽपचितिं गन्तुं मास्तु वोऽत्र वृथा श्रमः ॥ १३ ॥ अनादिमध्यनिधनः सोमो देवो महेश्वरः ॥ तमसूयमुखं स्वर्गं वस्तु-
 मिच्छन्ति ये सुराः ॥ १४ ॥ ते नेषुस्तत्र केचित्तु दुरात्मानो महासुराः ॥ अथेषुरपरे राजन्नसुरा भव्यभावनाः ॥ १५ ॥ नेषुर् ये सुदुरात्मानस्तानु-
 वाच पितामहः ॥ वरयन् वरं वीरा रुद्रक्रोधमृतेऽसुराः ॥ १६ ॥ त ऊचुः सर्वदेवानामवध्यास्याः म हे विभो ॥ पुराणि षट् च नो देव भवत्वन्तमहो-
 तले ॥ १७ ॥ सर्वकामसमृद्धार्थं षट्पुरं चास्तु नः प्रभो ॥ वयं च षट्पुरं गत्वा वसेम च सुखं विभो ॥ १८ ॥ रुद्रादुग्रं भयं न स्यादेन नो ज्ञात-
 यो हताः ॥ निहतं त्रिपुरं दृष्ट्वा भीताः स्म तपसां निधे ॥ १९ ॥ ॥ पितामह उवाच ॥ ॥ असुरा भवतावध्या देवानां शङ्करस्य च ॥ न वाधि-
 ष्यथ चेद्विप्रांसन्तथस्थान्स्तां प्रियान् ॥ २० ॥ विप्रोपचातं मोहोच्चैत्कारिष्यथ कथंचन ॥ नाशं यास्यथ विप्रा हि जगतः परमा गतिः ॥ २१ ॥
 नारायणाद्विभेतव्यं कुर्वद्ब्रह्मणाहितम् ॥ सर्वभूतेषु भगवान्दितं धत्ते जनार्दनः ॥ २२ ॥

प्रतिगर्जित्वा ॥ १४ ॥ नेषुः ब्रह्मोक्तं भव्यभावनाः दीर्घदर्शनाः श्रवमहिमामिज्ञा वा ॥ १५ ॥ रुद्रक्रोधं रुद्रक्रोधमम् क्रते विना ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

श्राव्यप्रावगा इति यदुक्तं तदेव स्पष्टयति । येपि भक्ता इति । अपिशब्दस्तु शब्दार्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ कापित्तिका कपित्थं तस्य वृक्षे ॥ २७ ॥ मासान्तपक्षान्तौ
 अमापूर्णिमे ॥ २८ ॥ २९ ॥ नच विदेशे विदूरे देशे वा निवसतः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ औदुम्बरावित्यादि तत्तत्स्थाननिवासिस्त्राः धर्मात्मानः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ तैसुरैः
 ते गता असुरा राजन्ब्राह्मणा ये विसर्जिताः ॥ येपि भक्ता महादेवमसुरा धर्मचारिणः ॥ २३ ॥ स्वयं हि दर्शनं तेषां ददौ त्रिपुरनाशनः ॥ श्रुतं
 वृषभमारुह्य सोमः सप्रवरः प्रभुः ॥ उवाचेदं च भगवानसुरान्स सतांगतिः ॥ २४ ॥ वैसुप्तसृज्य दुग्धं च हिंसां चासुरसत्तमाः ॥ मामेव चाश्रिता-
 स्तस्माद्वरं साधु ददामि वः ॥ २५ ॥ यैर्दक्षिताः स्थ मुनिभिः सत्क्रियापरमैर्द्विजैः ॥ सह तैर्गम्यतां स्वर्गः प्रीतोहं वः सुकर्मणा ॥ २६ ॥ इह
 ये चैव वत्स्यन्ति तापसा ब्रह्मवादिनः ॥ अपि कापित्तिकावृक्षे तेषां लोको यथा मम ॥ २७ ॥ इह मासान्तपक्षान्तौ यः कश्चिदिति मानवः ॥
 वानप्रस्थे च विधिना पूजयन्मां तपोधना ॥ २८ ॥ वर्षाणां स सहस्रं तु तपसां प्राप्स्यते फलम् ॥ कृत्वा त्रिरात्रं विधिवल्लभ्यते चेप्सितां गतिम् ॥ २९ ॥
 अर्कद्वीपे निवसतो द्विगुणं तद्भविष्यति ॥ न विदेशे च भद्रं वो वरमेतद्ददाम्यहम् ॥ ३० ॥ श्वेतवाहननामानं यश्च मां पूजयिष्यति ॥ सर्वतोभय-
 चितोपि गतिं स मम यास्यति ॥ ३१ ॥ औदुम्बरान्वाटमूलान्द्विजान्कापित्तिकानपि ॥ तथा सुगन्धवादीयान्धर्मोत्मानो दृढव्रतान् ॥ ३२ ॥ मुनींश्च
 ब्रह्मवादीयान्सविशेषेण ये नराः ॥ पूजयिष्यन्ति सततं ते यास्यन्तीप्सितां गतिम् ॥ ३३ ॥ इत्युक्त्वाथ महादेवो भगवान् श्वेतवाहनः ॥ तैरेव
 सहितः सर्वै रुरुद्रलोकं जगाम वै ॥ ३४ ॥ जम्बूमार्गं गमिष्यामि जम्बूमार्गे वसाम्यहम् ॥ एवं संकल्पमानोपि रुद्रलोकं महीयते ॥ ३५ ॥
 इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि षट्पुरवधे द्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥
 एतस्मिन्नेव काले तु चतुर्वेदषडङ्गवित् ॥ ब्राह्मणो याज्ञवल्क्यस्य शिष्यो धर्मगुणान्वितः ॥ १ ॥ ब्रह्मदत्तेति विल्यातो विप्रो वाजसनेयिवान् ॥
 अश्वमेधः कृतस्तेन वसुदेवस्य धीमतः ॥ २ ॥ स संवत्सरदक्षिणां दीक्षितः षट्पुरालयः ॥ आवर्तयाः शुभे तीरे सुनद्या मुनिजुष्टया ॥ ३ ॥
 सखा च वसुदेवस्य सहाध्यायी द्विजोत्तमः ॥ उपाध्यायश्च कौरव्य क्षीरहोता महात्मनः ॥ ४ ॥ वसुदेवस्तत्र यातो देवक्या सहितः प्रभो ॥
 यजमाने षट्पुरस्थं यथा शक्रो बृहस्पतिम् ॥ ५ ॥

॥ ३४ ॥ ३५ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां द्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥ त्र्यधिकैश्वरीतिमन्त्राध्याये यज्ञविस्तरः ॥ वर्ण्यते ब्रह्मदत्तस्य
 तत्र दुष्टविनिग्रहः ॥ १ ॥ एतस्मिन्निति ॥ १ ॥ ब्रह्मदत्तेत्यत्र सन्धिर्नार्षः । कारितः संपादित इत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ क्षीरहोताऽध्वर्युः ॥ ४ ॥ ५ ॥

उपासन्ति सेवन्ते ॥ ६ ॥ ७ ॥ ददौ समागत्यैः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ पुराणशब्देनात्र वेदोभिधीयते तस्मिन् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ तत् यज्ञ-
 वाटुलपुत्रम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ प्रभो इति संबोधनम् । कन्यागोप्तृत्वं संभावयति ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ सुता ब्रह्मदत्तस्य पारम्यर्थतो दुरासदाः ॥ २३ ॥ कर्म सत्राल्यम्
 तत्सत्रं ब्रह्मदत्तस्य बह्वन्नं बहुदक्षिणम् ॥ उपासन्ति मुनिश्रेष्ठा महात्मानो दृढव्रताः ॥ ६ ॥ व्यासोऽहं याज्ञवल्क्यश्च सुमन्तुर्जमिनिरतथा ॥ धृति-
 मान् जाबलिश्चैव देवलाद्याश्च भारत ॥ ७ ॥ ऋद्धयानुरूपा युक्तं वसुदेवस्य धीमतः ॥ यत्रप्सितान्ददौ कामान्देवकी धर्मचारिणी ॥ ८ ॥ वासुदे-
 वप्रभावेन जगत्प्रधुर्महंतिले ॥ तस्मिन्सत्रे वर्तमाने दैत्याः षट्पुरवासिनः ॥ ९ ॥ निकुम्भाद्याः समागम्य तमूचुरैरदर्पिताः ॥ कार्यतां यज्ञभागो
 नः सोमं यास्यामहे वयम् ॥ कन्याश्च ब्रह्मदत्तो नो यजमानः प्रयच्छतु ॥ १० ॥ बह्वयः सन्त्यस्य कन्याश्च रूपवन्त्यो महात्मनः ॥ आहूय ताः प्रदा-
 तव्याः सर्वथैव हि नः श्रुतम् ॥ ११ ॥ रत्नानि च ब्रह्मदत्तो विशिष्टानि ददतु नः ॥ अन्यथा तु न यष्टव्यं वयमाज्ञापयामहे ॥ १२ ॥ एतच्छ्रुत्वा
 ब्रह्मदत्तस्तानुवाच महासुरान् ॥ यज्ञभागो न विहितः पुराणेऽसुरसत्तमाः ॥ १३ ॥ कथं सत्रे सोमपानं शक्यं दातुं मया हि वः ॥ पृच्छतेह मुनिश्रे-
 ष्ठान्वेदभाष्यार्थकोविदान् ॥ १४ ॥ कन्या हि मम या देयास्ताश्च संकल्पिता मया ॥ अन्तर्वैद्यां प्रदातव्याः सदृशानामसंशयम् ॥ १५ ॥ रत्नानि
 तु प्रयच्छामि सान्वेनाहं विचिन्त्यताम् ॥ बलन्नेव प्रदास्यामि देवकीपुत्रमाश्रितः ॥ १६ ॥ निकुम्भाद्यास्तु रुषिताः पापाः षट्पुरवासिनः ॥ यज्ञवाटं
 विखुलुपुर्जहुः कन्याश्च तास्तथा ॥ १७ ॥ तदृङ्क्षा संप्रवृत्तान्तु दध्यावानकडुन्दुभिः ॥ वासुदेवं महात्मानं बलभद्रं गदं तथा ॥ १८ ॥ विदितार्थस्ततः
 कृष्णः प्रधुम्नमिदमब्रवीत् ॥ गच्छ कन्यापरित्राणं कुरु पुत्रशु मायया ॥ १९ ॥ यावद्यादवसेन्येन षट्पुरं याम्यहं प्रभो ॥ स ययौ षट्पुरं वरिः
 पितुराज्ञाकरस्तदा ॥ २० ॥ निमेषान्तरमात्रेण गत्वा कामो महाबलः ॥ कन्यास्ता मायया धीमानपजहे महाबलः ॥ २१ ॥ मायामयीश्च
 कृत्वात्या न्यस्तवान्नुविमर्णिसुतः ॥ मा भैरिति च धर्मात्मा देवं मुक्तवांस्तदा ॥ २२ ॥ मायामयीस्ततो हत्वा सुता ह्यस्य दुरासदाः ॥ षट्पुरं
 विविशुर्दयाः परितुष्टा नराधिप ॥ २३ ॥ कर्म चासायते तत्र विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ यद्विशिष्टं बहुशुणं तदभूच्च नराधिप ॥ २४ ॥ एतस्मिन्नन्तरे
 प्राप्ता राजानस्तत्र भारत ॥ सत्रे निमन्त्रिताः पूर्वं ब्रह्मदत्तेन धीमता ॥ २५ ॥ जरासन्धो दन्तवक्रः शिशुपालस्तथैव च ॥ पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च
 मालवास्सगणास्तथा ॥ २६ ॥ रुक्मी चैवाहूतिश्चैव नीलो वा धर्म एव च ॥ विन्दुविन्दुवावन्त्यौ शल्यः शकुनिरैव च ॥ २७ ॥
 आसायिते प्रसायिते विधीयत इत्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ विभुः स्वामी सखा मित्रं च । पितुः सखा इति पाठान्तरम् ॥ ३२ ॥ आनीतिरिति डाजन्तम् आनीता इत्यर्थः । प्रियक्राम्यया तदाराधनेन निमित्तभूतेन ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ कन्याः कर्मण्याः कुमार्यः । सङ्गमे सङ्गमे प्रतिसङ्गम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ सर्वा अप्सरसां गुणैर्युक्ताः अतएव सर्वा गीतादि राजानश्चापरे वीरा महात्मानो दृढायुधाः ॥ आवासिता नातिदूरे पटुरस्य च भारत ॥ २८ ॥ तान्दृष्ट्वा नारदः श्रीमानचिन्तयदनिन्दितः ॥ क्षत्र-स्य यादवानां च भविष्यति समागमः ॥ २९ ॥ अत्र हेतुर्दं युद्धे तस्मात्तत्रयताम्यहम् ॥ एवं संचिन्तयित्वाथ निकुम्भमवनं गतः ॥ ३० ॥ पूजितः स निकुम्भेन दानवैश्च तथापरैः ॥ उपविष्टः स धर्मात्मा निकुम्भमिदमब्रवीत् ॥ ३१ ॥ कथं विरोधं यदुभिः कृत्वा स्वस्थैरिहास्यते ॥ यो ब्रह्मदत्तः स हरिः स हि तस्य विभुः सखा ॥ ३२ ॥ शतानि पञ्च भार्याणां ब्रह्मदत्तस्य धीमतः ॥ आनीता वसुदेवस्य सुतस्य प्रियक्राम्यया ॥ ३३ ॥ शत-द्वयं ब्राह्मणीनां राजन्यानां शतं तथा ॥ वैश्यानां शतमेकं च शूद्राणां शतमेव च ॥ ३४ ॥ ताभिः शुश्रूषितो धीमान्दुर्वासा धर्मवितमः ॥ तेन ता-सां वरो दत्तो मुनिना पुण्यकर्मणा ॥ ३५ ॥ एकैकस्तनयो राजन्नैकेका दुहिता तथा ॥ रूपेणानुपमाः सर्वा वरदानेन धीमतः ॥ ३६ ॥ कन्या भ-वन्ति तनयास्तस्यासुर पुनः पुनः ॥ सङ्गमे सङ्गमे वीर भर्तृभिः शयने सह ॥ ३७ ॥ सर्वपुष्पमयं गन्धं प्रस्रवन्ति वराङ्गनाः ॥ सर्वदा यौवने न्यस्ताः सर्वाश्चैव पतिव्रताः ॥ ३८ ॥ सर्वा गुणैरप्सरसां गीतनृत्यगुणोद्यम् ॥ जानन्ति सर्वा दैतेय वरदानेन धीमतः ॥ ३९ ॥ पुत्राश्च रूपसंपन्नाः शाल्वा-श्वकुशलास्तथा ॥ स्वे स्वे स्थिता वर्णयमै यथावदनुपूर्वशः ॥ ४० ॥ ताः कन्या भैमसुस्थानां दत्ताः प्राणेन धीमता ॥ अवशेषं शतं त्वेकं यदा-नीतं किल त्वया ॥ ४१ ॥ तदर्थं यादवान्वीर योधयिष्यसि सर्वथा ॥ सहायार्थं तु राजानो व्रियन्तां हेतुपूर्वकम् ॥ ४२ ॥ ब्रह्मदत्तसुतार्थं च रत्नानि विविधानि च ॥ दीयन्तां भूमिपालानां सहायार्थं महात्मनाम् ॥ ४३ ॥ आतिथ्यं क्रियतां चैव ये समेष्यन्ति वै नृपाः ॥ एवमुक्ते तथा चक्रुरसुरास्ते-ऽतिदृष्टवत् ॥ ४४ ॥ लब्ध्वा पञ्चशतं कन्या रत्नानि विविधानि च ॥ यथाहोण नरेन्द्रेस्ता विभक्ता भक्तवत्सलाः ॥ ४५ ॥ ऋते पाण्डुसुतान्वीरान्वा-रिता नारदेन ते ॥ निमेषान्तरमात्रेण तत्र गत्वा महात्मना ॥ ४६ ॥ तुष्टैस्तेरसुरा हुक्ता राजन् भूमिपसतमैः ॥ सर्वकामसमुद्धारैर्भवद्विः खगमैः स्वयम् ॥ ४७ ॥ अर्चिताः स्म यथान्यायं क्षत्रं किं वः प्रयच्छतु ॥ क्षत्रं चाचितपूर्वं हि दिव्यैर्वीरैर्भवद्विधैः ॥ ४८ ॥ निकुम्भोथाब्रवीद्धृष्टः क्षत्रं सुर-रिपुस्तदा ॥ अनुवर्णयित्वा क्षत्रस्य माहात्म्यं सत्यमेव च ॥ ४९ ॥

जानन्तीति वाक्यभेदः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ तं स्कन्धावारं दत्तगुल्माप्रतिप्ररं दत्तैवृत्त्यर्थं स्थापितैर्गुल्मैर्न प्रतिसर अनिष्टमार्गो यस्मिस्तम् । अटने रक्षार्थं परिभ्रमणे ॥ ५६ ॥
इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥ ॥ ४४ ॥ चतुर्भिरधिकेऽशीतितमे कामस्य विक्रमः ॥ राजा बद्धा रिपून् जित्वा
युद्धं नो रिपुभिः सार्द्धं भविष्यति नृपोत्तमाः ॥ साहाय्यं दातुमिच्छामो भवद्भिस्तत्र सर्वथा ॥ ५० ॥ एवमस्त्विति तान्नुचुः क्षत्रियाः क्षीणकिल्बिषाः ॥
पाण्डवेयानृते वीरान् श्रुतार्थान्नारदाद्भिभो ॥ ५१ ॥ क्षत्रियाः सन्निविष्टास्ते युद्धार्थं कुरुनन्दन ॥ पत्न्यस्तु ब्रह्मदत्तस्य यज्ञवाटं गता अपि ॥ ५२ ॥
कृष्णोपि सेनया सार्द्धं प्रययौ षट्पुरं विभुः ॥ महादेवस्य वचनमुद्ब्रह्मनसा नृप ॥ ५३ ॥ स्थापयित्वा द्वारवत्यामाहुकं पार्थिवं तदा ॥ स तथा
सेनया सार्द्धं पौराणां हितकाम्यया ॥ ५४ ॥ यज्ञघाटस्यविदूरे देवो निविदिशे विभुः ॥ देशे प्रवरकल्याणे वसुदेवप्रचोदितः ॥ ५५ ॥ दत्तगुल्माप्र-
तिसरं कृत्वा तं विधिवत्प्रभुः ॥ प्रभुममदने श्रीमान्क्षार्थं विनिगुज्य च ॥ ५६ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि षट्पुरवधे कृ-
ष्णस्य षट्पुरगमने त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥ ॥ ४४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ मुहूर्तोभ्युदिते सूर्ये जनचक्षुषि निर्मले ॥ बलः कृष्णः सान्यकिश्च
तादर्थ्यमारुरुहस्तदा ॥ १ ॥ बद्धगोधाङ्गुलित्राणा दंशिता युद्धकाङ्क्षिणः ॥ विल्वोदकेऽश्वरं देवं नमस्कृत्य सुरोत्तमम् ॥ २ ॥ आवर्तया जले स्ना-
त्वा रुद्धेण वरदत्तया ॥ गङ्गायाः कुरुशार्दूल रुद्रवाक्येन पुण्यया ॥ ३ ॥ प्रभुममये सैन्यस्य विनियति स्थाप्य मानदः ॥ रक्षार्थं यज्ञघाटस्य पाण्डवा-
न्विनिगुज्य च ॥ ४ ॥ शेषां सेनां गुह्यद्वारि भगवान्विनिगुज्य च ॥ जयन्तमथ सस्यार प्रवरं च सतां गतिः ॥ ५ ॥ तावापेततुरेवाथ स्वयं चाप-
श्यतां तथा ॥ वियत्येव नियुक्तौ तौ प्रभुम् इव भारत ॥ ६ ॥ ततः कृष्णस्य वचनादाहतो रणदुन्दुभिः ॥ जलजा सुरजाश्चैव वाद्यान्येवापराणि च
॥ ७ ॥ माकरो रचितो व्यूहः साम्बेन च गदेन च ॥ सारणश्चेद्भवश्चैव भोजो वैतरणस्तथा ॥ ८ ॥ अनाघृष्टिश्च धर्मात्मा पृथुर्विपुश्रेव च ॥ कृतवर्मा
च दंष्ट्रश्च निचक्षुररिमर्दनः ॥ ९ ॥ सनत्कुमारो धर्मात्मा चारुदणश्च भारत ॥ अनिरुद्धसहायौ तौ पृष्ठानीकं ररक्षतुः ॥ १० ॥ शेषा यादवसेना
तु व्यूहमध्ये व्यवस्थिता ॥ रथैरश्वैर्नौगैराकुला कुलवर्द्धन ॥ ११ ॥ षट्पुरादपि निष्क्रान्ता दानवा युद्धदुर्मदाः ॥ आरुह्य भेवनदांश्च गर्दभान-
पि हस्तिनः ॥ १२ ॥ मकराच्छिद्युमारांश्च दुतानपि च भारत ॥ महिपानपि खड्गंश्च उग्रानपि च कच्छपान् ॥ १३ ॥

कन्यास्त्वानीय आगतः ॥ १ ॥ मुहूर्तेति ॥ १ ॥ २ ॥ तृतीया षष्ठ्यर्थे ॥ ३ ॥ वियति उपरिमार्गे ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ निचक्षुरादवः ॥ ९ ॥ सनत्कुमारोपि
यादवः ॥ १० ॥ ११ ॥ मेघानामिव नदो येषां तान् ॥ १२ ॥ इतान् जविनः ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ भूमिं द्यां च पूरयित्वेति शेषः ॥ १७ ॥ १८ ॥ चेदिराजः शिशुपालस्तदनुजोऽप्यगमम् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ निकुम्भ आद्यः प्रधातः यथा ते ॥ २२ ॥ मैमानां यदूनाम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ सनत्कुमारं यादवविशेषम् । ऋक्षं जाम्बवतीपुत्रम् । निराटोल्मुकौ बलमद्रुगौ ॥ २९ ॥ ३० ॥ एतरेव रथैर्युक्ता विविधयुधपाणयः ॥ किराटापीडसुकुटरङ्गद्वैरपि मण्डिताः ॥ १४ ॥ नानर्दमानैर्विविधस्तूयनैर्मन्त्रनकुलैः ॥ प्रध्यायमानैः शङ्खैश्च महाम्बुदुसमस्वनैः ॥ १५ ॥ तासामसुरसेनानामुद्यतानां जनेश्वर ॥ निकुम्भो निर्ययावग्रे देवानामिव वासवः ॥ १६ ॥ भूमिं द्यां च ववृधिरे दानवास्ते बलेत्कटाः ॥ नदन्तो विविधान्नादाब्धेऽन्तश्च पुनः पुनः ॥ १७ ॥ राजसेनापि संयत्ता चेदिराजपुरोगमा ॥ असुराणां सहायार्थं निश्चिन्ता जनमेजय ॥ १८ ॥ दुर्योधनं भ्रातृशतं चेदिराजानुजयगम् ॥ स्थितं रथैर्नरव्याघ्र गन्धर्वनगरापैर्यैः ॥ १९ ॥ कठिना नादिनो वीरा दुष्टस्यन्दनास्तथा ॥ स्वमी चैवाद्भुतिश्चैव तस्थतुर्निश्चितौ रणे ॥ तालवृक्षप्रतीकाशे धुन्वानौ धनुषी शुभे ॥ २० ॥ शल्यश्च शकुनिश्चभौ भगदत्तश्च पार्थिवः ॥ जरासन्धस्त्रिगर्तश्च विराटश्च सहातरः ॥ २१ ॥ युद्धार्थमुद्यता वीरा निकुम्भाद्या जयैषिणः ॥ युयुत्समाना यदुभिर्देवैरिव महासुराः ॥ २२ ॥ ततो निकुम्भः समरे शरैराशीविषोपमैः ॥ ममर्द समरे सेनां भैमानां भैमदर्शनम् ॥ २३ ॥ सेनापतिरनाघृष्टिर्ममृषे तत्र यादवः ॥ ममर्दं घोरैर्बाणैर्वैश्वित्रपुङ्खैः शिलाशितैः ॥ २४ ॥ न रथसुरमुखस्य दृढशे न च वाजिनः ॥ न ध्वजो न निकुम्भस्तु सर्वे बाणाभिसंवृताः ॥ २५ ॥ स परीत्य ततो वीरो निकुम्भो मायिनां वरः ॥ अस्तम्भयदनाघृष्टं मायया भैमसत्तमम् ॥ २६ ॥ स्तम्भयित्वानयद्गिरं गुहां षट्पुसंज्ञिताम् ॥ रुद्धा चाभ्यगमद्गीरो मायाबलमुपाश्रितः ॥ २७ ॥ पुनरेव निकुम्भस्तु कृतवर्ममाणमाहवे ॥ आनयन्नारुदेष्णं च भोजं वैतरणं तथा ॥ २८ ॥ सनत्कुमारमृक्षं च तथैव निराटोल्मुकौ ॥ बद्धैश्वापारान्भोजान्मायाबलसमाश्रितः ॥ २९ ॥ न तस्य दृढशे देहो मायाच्छन्नो जनेश्वर ॥ नयतो यादवान्चोरान्गुहां षट्पुसंज्ञिताम् ॥ ३० ॥ तदृष्ट्वा कदुनं चोरं भैमानां भयवर्द्धनः ॥ चुकोप भगवान्कृष्णो बलः सत्यक एव च ॥ ३१ ॥ सविशेषं तथा कामः साम्बश्च परवीरहा ॥ अनिरुद्धश्च दुर्धर्षो भैमाश्च बहवोपरे ॥ ३२ ॥ ततः शङ्खैर्युधः शार्ङ्गैः कृत्वा सज्यं नरेश्वर ॥ दानवेषु प्रवृत्तेषुस्तृणेष्विव हुताशनः ॥ ३३ ॥ तं दृष्ट्वा दानवा देवमभिदुदुवुरीश्वरम् ॥ शलभाः कालयाशातः प्रदीप्तिमिव पावकम् ॥ ३४ ॥ समुत्सृज्य शतघ्नीश्च परिधांश्च सहस्रशः ॥ शूलानि चाशितुल्यानि प्रदीप्तांश्च परश्वधान् ॥ ३५ ॥

॥ ३१ ॥ ३२ ॥ प्रवृत्ताः प्रक्षिप्ताः इषवो येन सः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ शिखरादग्रात् तरास्तृगगजस्य ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ नदीसुतं भीष्मम् ॥ ४९ ॥

पर्वताग्राणि वृक्षांश्च घोराश्च विपुलाः शिलाः ॥ उत्क्षिप्य च गजान्मत्तान्स्थानपि हयानपि ॥ ३६ ॥ नारायणाग्निस्तास्त्वान्दुदुह प्रहसन्निव ॥ बाणाचिषा-
महातेजा जगद्धितकरो हरिः ॥ ३७ ॥ शारदं वर्षणं यद्गतेसहै धीरो गवां पतिः ॥ तद्बद्धदुवृषः सेहे बाणवर्षमरिन्दमः ॥ ३८ ॥ न सेहिरेसुरा बाणा-
न्नारायणधनुश्च्युतान् ॥ वर्ष पर्जन्यविहितं वालुकासेतवो यथा ॥ ३९ ॥ न शोकः प्रमुखे स्थितुं कृष्णस्यासुरसत्तमाः ॥ व्यादितास्यस्य सिंहस्य
वृषभा इव भारत ॥ ४० ॥ ते वध्यमानाः कृष्णेन दिवमाचक्रमुस्तदा ॥ जीविताशां वहन्तस्तु नारायणभयार्दिताः ॥ ४१ ॥ तानाकाशगतानैन्द्र-
जैयन्तः प्रवरस्तथा ॥ निजघ्नतुः शूरैर्वैर्ज्वलिताचिसमैः प्रभो ॥ ४२ ॥ निपेतुरसुराणां तु शिरांसि धरणीतले ॥ तृणराजफलानीव मुक्तानि शि-
खरात्तरोः ॥ ४३ ॥ निपेतुर्बाह्वदृष्ट्या दैन्यानां वसुधातले ॥ कालेनोपहृता वीराः पञ्चवक्त्रा इवोरगाः ॥ ४४ ॥ रौक्मिणेयस्ततः सृष्ट्वा घोरां माया-
मयीं गुहाम् ॥ अदृश्यनिष्क्रमं वीरः क्षत्रं प्रक्षेप्तुमुद्यतः ॥ ४५ ॥ गदेन सह धर्मात्मा सारणेन सुतेन च ॥ साम्बेन चापरैश्चापि पूर्वं येन प्रवेक्षिताः
॥ ४६ ॥ प्रमथ्य तरसा कर्णं यतन्तं रणमूर्धनि ॥ जग्राह बलवान्काष्णिः प्रस्फुरन्तं ततस्ततः ॥ ४७ ॥ विनद्य च गुहां वीरो घोरां मायामयीं नृप ॥
दुर्योधनं च राजानं विराटदुपदावपि ॥ ४८ ॥ शकुनिं चैव शूल्यं च नीलं चापि नदीसुतम् ॥ विन्दानुविन्दौ राजानौ जरासन्धं च भारत ॥ ४९ ॥
त्रिगर्तान्मालवांश्चैव वासन्त्यांश्च महाबलान् ॥ धृष्टद्युम्नादिकांश्चैव पाञ्चालानस्रकोविदान् ॥ ५० ॥ तथाभूतिसुवाचेदं मातुलं रुक्मिममेव च ॥ शिशु-
पालं च राजानं भगदत्तं च भारत ॥ ५१ ॥ संबन्धं च गुरुत्वं च मानयामि नराधिपाः ॥ गुहामिमां घोररूपां यत्र प्रक्षेपयामि वः ॥ ५२ ॥ विल्वोद-
केश्वरेणाहमाज्ञातः शूलपाणिना ॥ प्रक्षेप्तव्या नरेन्द्रास्तैः गुहायाभिति धीमता ॥ ५३ ॥ आश्रित्य शाम्बरीं मायां निकुम्भेन महात्मना ॥ प्रक्षिता-
न्यादावांश्चैव मोक्षयिष्यामि सर्वथा ॥ ५४ ॥ इत्युक्तो शिशुपालस्तु राजा सेनापतिस्तथा ॥ शूरस्ततदं तान्भैमान् प्रद्युम्नं च विशेषतः ॥ ५५ ॥
विल्वोदकेश्वरं देवं रौक्मिणेयो नमस्य च ॥ आरभ्यघृपतिं बन्धुं शिशु गालं महाबलम् ॥ ५६ ॥ ततः पाशसहस्राणि गृहाय प्रवरोत्तमः ॥ शैला-
दिब्रवीद्वीरं रौक्मिणेयं महाबलम् ॥ ५७ ॥ विल्वोदकेश्वरो देवः ग्राह त्वां यदुनन्दन ॥ सर्वं कुरु तथा राज्ञ्यां चोक्तस्त्वं भो यथा मया ॥ ५८ ॥

वसन्तिः सुराष्ट्रावन्त्योरन्तरं तत्र त्रया वासन्त्याः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ गुहाय गृहीत्वा प्रवरणां रुद्रपाषाणानां मध्ये उत्तमः शैलादिर्निन्दी ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ निःश्रुतः कर्मणि प्रथमा छान्दसी ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ निहिता निधानवदक्षिता ॥ ६८ ॥ इति श्रीमहाभारते विलेपु
हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां चतुर्शतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥ ॥ ६९ ॥ पञ्चाधिशोतितमध्यायमुपनिब्रथ स्मृतः ॥ निकुम्भप्रमुखां च युष्मिर्वच उच्यते ॥ १ ॥
कथ्यार्थं रत्नलब्ध्यांस्तु बद्धा चेमात्रराधिपान् ॥ पार्श्वस्त्वमेव मोक्षं च प्रमाणं यदुनन्दन ॥ ५९ ॥ असुरास्तु महाबाहो निःशेषान्कर्तुमर्हसि ॥ एवमेव
च वक्तव्यस्त्वया वीर जनार्दनः ॥ ६० ॥ ततः स भगदत्तं च शिशुपालं च भूमिप ॥ आर्भूतं चैव सर्वम् च शेषांश्चान्नात्रराधिपान् ॥ ६१ ॥
बन्ध हरदुतैस्तैः पार्श्वरुतमवर्षयिष्यक्ष् ॥ मायामयीं गुहां चैव मानयत्कुरुनन्दन ॥ ६२ ॥ बद्धा च रौक्मिणेग्रय निःश्वसन्त इवोरगान् ॥ अनिरुद्धं
चकाराथ रक्षितारं स्वमात्मजम् ॥ ६३ ॥ तेषां निरवशेषेण बन्धं यदुनन्दनः ॥ सेनापतीन्क्षेत्रियांश्च कोशाध्यक्षान्श्च भारत ॥ ६४ ॥ हस्त्यश्वर-
थवृन्दांश्च चकार च तथात्मसात् ॥ अव्यग्रस्तु ततो हन्तुमसुरानुद्यतः प्रभो ॥ ६५ ॥ सन्नद्ध एव चोवाच ब्रह्मदत्तं द्विजोत्तमम् ॥ विस्मयं वर्तता
कर्म मा भैः पश्य यनञ्जयम् ॥ ६६ ॥ न देवेभ्यो नासुरेभ्यो नागेष्वपि द्विजसत्तम ॥ भयं विद्यते तस्य गतारो यस्य पाण्डवाः ॥ ६७ ॥ न चासुरस्तय
मुताः स्पृष्टाः खल्यपि चेतसा ॥ यज्ञवाटे निरक्षयन्तां मायया निहिता मया ॥ ६८ ॥ इति श्रीमहाभारते विलेपु हरिवंशे विष्णुपर्वणि पट्पुत्रवधे
चतुर्शतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥ ॥ ६९ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ रुद्धेषु भूमिपालेषु सासुगेषु विशाभ्य ॥ आविधेशासुरांश्चाथ कश्मलं
जनमेजय ॥ १ ॥ दिशः प्रतस्थुस्ते वीरा वध्यमानाः समन्ततः ॥ कृष्णानन्तप्रभृतिभिर्यदुभिर्गुह्यदुर्भेदः ॥ २ ॥ निकुम्भस्तानथोवाच रूपितो दानवो-
त्तमः ॥ भित्त्वा प्रतिज्ञां किं मोहाद्व्रथात् यात विह्वलाः ॥ ३ ॥ हानप्रतिज्ञाः कौल्लोकान्प्रयास्यथ पलायिताः ॥ अगत्वापचितं युद्धे ज्ञातीनां कृत-
निश्चयाः ॥ ४ ॥ फलं जित्वेह भोक्तव्यं रिपून्समरकर्षणान् ॥ हतेन चापि शूरेण वस्तव्यं त्रिदिवे सुखम् ॥ ५ ॥ पलायित्वा गृहं गत्वा कस्य दु-
क्षय हे सुखम् ॥ दारावक्ष्यथ किं चापि धिग्विर्क्षि किं न लब्धम् ॥ ६ ॥ एवमुक्ता निवृत्तास्ते लज्जमाना नृपासुराः ॥ द्विगुणेन च वेगेन युयुध-
दुभिः सह ॥ ७ ॥ उत्सवे युद्धशौण्डानां नानाप्रहरणैर्नृप ॥ ये यान्ति यज्ञवाटं तं तान्निहन्ति धनञ्जयः ॥ ८ ॥ यमौ भीमश्च राजा च धर्म-
पुत्रो युधिष्ठिरः ॥ द्वां प्रयाताच्च जवानैन्द्रिः प्रव्रश्च द्विजोत्तमः ॥ ९ ॥ अथासुरास्तोयाढ्या केशशैवलशाडूला ॥ चक्रकूर्मरथावतां गजशैल-
नुशोभिनी ॥ १० ॥ ध्वजकुन्ततरुच्छन्नास्तनितोत्कृष्टनादिनी ॥ गोविन्दशैलप्रभया भीरुचितप्रसाथिनी ॥ ११ ॥
रुद्धेविति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥
 असुबुद्धुदफेनाब्बा असिमत्त्यतराङ्गिणी ॥ सुन्नाव शोणितनदी नदीव जलदागमे ॥ १२ ॥ तान्द्वैव निकुम्भस्तु वर्द्धमानांश्च शात्रवान् ॥
 हतान्सर्वान्सहायांश्च वीर्यादेवोत्पपात ह ॥ १३ ॥ स वारितो जयन्तेन प्रवरेण च भारत ॥ शूरैः कुलिशसंकाशैर्निकुम्भो रणकैशः ॥
 ॥ १४ ॥ सन्निवृत्त्यथ दृष्टोष्ठः परिषेण दुरासदः ॥ प्रवरं ताडयामास स पपात महतले ॥ १५ ॥ ऐन्द्रस्तं पतितं भूमौ बाहुभ्यां
 परिषस्वजे ॥ विदित्वा चैव सप्राणं हित्वाऽसुरमभिद्रुतः ॥ १६ ॥ अभिद्रुत्य निकुम्भं च निस्त्रिंशेन जघान ह ॥ परिषेणापि दैतेयो जयन्तं सम-
 ताडयत् ॥ १७ ॥ ततश्च बहुलं गात्रं निकुम्भस्यैन्द्राहवे ॥ स चिन्त्यामास तदा वध्यमानो महासुरः ॥ १८ ॥ कृष्णेन सह शोद्धव्यं वैरिणा ज्ञा-
 तिघातिना ॥ श्रावयामि किमात्मानमाहवे शक्रसूनुना ॥ १९ ॥ एवं स निश्चयं कृत्वा तत्रैवान्तरधीयत् ॥ जगाम चैव शुद्धार्थं यत्र कृष्णो महाबलः
 ॥ २० ॥ तं दृष्ट्वैरावतस्कन्धमास्थितो वलनाशनः ॥ द्रष्टुमभ्यागतो युद्धं जह्वेषे सह दैवतैः ॥ २१ ॥ साधु साध्विति पुत्रं च परितुष्टः स सस्वजे ॥
 प्रवरं चापि धर्मात्मा सस्वजे मोहवर्जितम् ॥ २२ ॥ देवदुन्दुभयश्चापि प्रणेदुर्वासवाज्ञया ॥ जयमानं रणे दृष्ट्वा जयन्तं रणदुर्जयम् ॥ २३ ॥ ददृशार्थं
 निकुम्भस्तु केशवं रणदुर्जयम् ॥ अर्जुनेन स्थितं सार्धं यज्ञवाटाविदूरतः ॥ २४ ॥ स नादं सुमहान्कृत्वा पक्षिराजयताडयत् ॥ परिषेण सुचारेण
 बलं सत्यकमेव च ॥ २५ ॥ नारायणं चार्जुनं च भीमं चाथ युधिष्ठिरम् ॥ यमौ च वासुदेवं च साम्बं कामं च वीर्यवान् ॥ २६ ॥ युयुधे मायया
 दैत्यः शत्रिकारी च भारत ॥ न चैनं दृदशुः सर्वैः सर्वशस्त्रविशारदाः ॥ २७ ॥ यदा तु नैवापश्यन्तं तदा विल्वोदकेश्वरम् ॥ दृष्ट्वा देवं हृपकिंशः
 प्रमथानां गणेश्वरम् ॥ २८ ॥ ततस्ते दृदशुः सर्वे प्रभावादतितेजसः ॥ विल्वोदकेश्वरस्याशु निकुम्भं मायिनां वरम् ॥ २९ ॥ कैलासशिखरा-
 कारं त्रसतमिव धिष्ठितम् ॥ आह्वयन्तं रणे कृष्णं वैरिणं ज्ञातिनाशनम् ॥ ३० ॥ सज्जगण्डीवमेवाथ पार्थस्तस्य रथेषुभिः ॥ परिचं चैव गात्रेषु
 विव्याधैनमथासकृत् ॥ ३१ ॥ ते बाणास्तस्य गात्रेषु परिधे च जनाधिप ॥ भग्नाः शिलाशिताः सर्वे निपेतुः कुञ्चिता क्षितौ ॥ ३२ ॥ विफलानस्त्र-
 युक्तांस्तान्दृष्ट्वा बाणान्धनंजयः ॥ प्रपृच्छ केशवं वीरः किमेतदिति भारत ॥ ३३ ॥ पर्वतानपि भिन्दन्ति मम वज्रोपमाः शराः ॥ किमिदं देव-
 कीपुत्र विस्मयोत्र महान्मम ॥ ३४ ॥ तमुवाच ततः कृष्णः प्रहसन्निव भारत ॥ महद्भूतं निकुम्भोभयं कौन्तेय शृणु विस्तरात् ॥ ३५ ॥ पुरा
 गत्वात्तरकुलंस्तपश्चक्रे महासुरः ॥ शतं वर्षसहस्राणां देवशत्रुदुरासदः ॥ ३६ ॥

॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ब्रह्मण्यः ब्राह्मणकुश्रुहाः गतिराश्रयः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ अन्विष्य तद्भगवन्मार्गानि शयः ॥ ४५ ॥ सुखदुःखेति । स्वी-
यानां सुखं परेषां दुःखमिति वक्तव्यम् ॥ ४६ ॥ जनाधिपान् निकुम्भानिगृहीतान् यदूय ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ कृष्णेनेति । तत्र तेनायमर्थः । स निकुम्भः कृष्णेन सह युयुधे
अथैनं छन्दयामास वरेण भगवान्हरः ॥ स वरे त्रीणि हूयाणि न वध्यानि सुरासुरैः ॥ ४९ ॥ तमुवाच महादेवो भगवान्वृषभव्यजः ॥ मम वा ब्राह्मणानां
वा विष्णोर्वी प्रियमाचरन् ॥ ५० ॥ भविष्यसि हरेर्वधो न त्वन्यस्य महाहुर ॥ ब्रह्मण्योहं च विष्णुश्च विप्राणां परमा गतिः ॥ ५१ ॥ स एष सर्वज्ञाज्ञा-
णामवध्यः पाण्डुनन्दन ॥ त्रिदेहीति प्रमाथी च वरमत्तश्च दानवः ॥ ५२ ॥ भानुमत्यापहारेण देहोऽस्यैको हतो मया ॥ अवध्यं पट्पुरं देहमिदमस्य दुर्गन्धनः
॥ ५३ ॥ दितिं शुश्रूषति त्वेको देहोऽस्य तपसान्वितः ॥ अन्यस्तु देहो घोरस्य येनावसाति पट्पुरम् ॥ ५४ ॥ एतत्तु सर्वमास्यातं निकुम्भचरितं मया ॥
त्वरयास्य वधे वीर कथा पश्चाद्भविष्यति ॥ ५५ ॥ तयोः कथयतोरेव कृष्णयोरसुरस्तदा ॥ गुहां पट्पुरसंज्ञां तां विवेश रणदुर्जयः ॥ ५६ ॥ अन्विष्य
तस्य भगवान्विवेश मधुमुदनः ॥ तां पट्पुरगुहां घोरां दुर्दृषीं कुरुनन्दन ॥ ५७ ॥ चन्द्रसूर्यप्रभाहीनां ज्वलन्तीं स्येन तेजसा ॥ सुखदुःखोष्णशी-
तानि प्रयच्छन्तीं यथेप्सितम् ॥ ५८ ॥ तत्र प्रविश्य भगवानपश्यत् जनाधिपान् ॥ युयुधे सह घोरैर्न निकुम्भेन जनाधिप ॥ ५९ ॥ कृष्णस्यानुप्र-
विष्टास्तु बलाद्या यादवास्तदा ॥ प्रविष्टाश्च तथा सर्वे पाण्डवास्ते महात्मनः ॥ ६० ॥ समेतस्तु प्रविष्टास्ते कृष्णस्यानुमतेन वै ॥ युयुधे स तु कृष्णेन
रौक्मिणेयः प्रचोदितः ॥ अन्यथादवान्सर्वान्यानयं बद्धवान्पुरा ॥ ६१ ॥ ते मुक्ता रौक्मिणेयेन प्राप्ता यत्र जनादनः ॥ प्रहृष्टमनसः सर्वे निकुम्भ-
वधकाङ्क्षिणः ॥ ६२ ॥ राजानो वीर मुञ्चेति पुनः कामं यथाब्रुवन् ॥ मुमोच चाथ तान्वीरो रौक्मिणेयः प्रतापवान् ॥ ६३ ॥ अधोमुखमुखाः सर्वे
बद्धमौना नराधिपाः ॥ लब्धयामिप्लुता वीरास्तस्युर्नष्टाश्रयस्तदा ॥ ६४ ॥ निकुम्भमपि गोविन्दः प्रयतन्तं जयं प्रति ॥ योधयामास भगवान्वो-
रमात्मारिपुं हरिः ॥ ६५ ॥ परिघेणाहतः कृष्णो निकुम्भेन भृशं विभो ॥ गदया चापि कृष्णेन निकुम्भस्ताडितो भृशम् ॥ ६६ ॥ तावुभौ मोहमापन्नौ
सुप्रहाराहतौ तदा ॥ ततः प्रव्यथितान्दङ्घ्रा पाण्डवांश्चाथ यादवान् ॥ ६७ ॥ जेषुर्भिरगणस्तत्र कृष्णस्य हितक्राम्यया ॥ तुष्टुबुश्च महात्मानं वेदप्रोक्तै-
स्तथा स्तवैः ॥ ६८ ॥ ततः प्रत्यागतप्राणो भगवान्केशवस्तदा ॥ दानवश्च पुनर्वीराबुद्धतौ समरं प्रति ॥ ६९ ॥ वृषभावि नर्दन्तौ गजाविव च भारता ॥
शालावृकाविव रुद्धौ प्रहरन्तौ रणोत्कटौ ॥ ७० ॥ अथ कृष्णं तदोवाच तृपं वागशीरिणी ॥ चक्रेण शमयस्वैनं देवब्राह्मणकण्टकम् ॥ ७१ ॥
रौक्मिणेयस्तु कृष्णेनैव प्रचोदितः मनसा मेरितो यादवाननयदित्युत्तरेण संबन्धः ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥

॥ ६० ॥ ६१ ॥ सूर्यमण्डलवर्चसमिति सुदर्शनविशेषणत्वालुस्त्वम् ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ प्रवरं श्रेष्ठम् ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥
ददौ तेभ्य इति शेषः ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥ ॥ ८६ ॥

इति होवाच भगवान्देवो विल्योदकेश्वरः ॥ धर्मं यशश्च विपुलं प्राप्नुहि त्वं महाबल ॥ ६० ॥ तथेयुक्त्वा नमस्कृत्वा लोकनाथः सतां गतिः ॥ सुदर्शनं
सुमोचाथ चक्रं दैत्यकुलान्तकम् ॥ ६१ ॥ तन्निर्कुम्भस्य चिच्छेद् शिरः प्रवरकुण्डलम् ॥ नारायणमुजोत्सृष्टं सूर्यमण्डलवर्चसम् ॥ ६२ ॥ उत्पपात
शिरस्तस्य भूमौ ज्वलितकुण्डलम् ॥ मेघमतो गिरिः शृङ्गान्मयूर इव भूतले ॥ ६३ ॥ निकुम्भे निहते तस्मिन्देवो विल्योदकेश्वरः ॥ तुतोप च
नरव्याघ्र जगन्नासकरो विभुः ॥ ६४ ॥ पपात पुष्पवृष्टिश्च शकमुष्टा नभस्तलात् ॥ देवदुन्दुभयश्चैव प्रणेदुररिनाशने ॥ ६५ ॥ ननन्द च जगत्कृ-
त्स्नं मुनयश्च विशेषतः ॥ दैत्यकन्याश्च भगवान्यदुभ्यः शतशो ददौ ॥ ६६ ॥ क्षत्रियाणां च भगवान्सान्त्वयित्वा पुनः पुनः ॥ रत्नानि च विचित्रा-
णि वासांसि प्रवराणि च ॥ ६७ ॥ स्थानां वाजियुक्तानां पटसहस्राणि केशवः ॥ अदृदात्पाण्डवेभ्यश्च प्रीतात्मा गदपूर्वजः ॥ ६८ ॥ तदेव चाथ
प्रवरं षट्पुरं पुरवर्द्धनः ॥ द्विजाय ब्रह्मदत्ताय ददौ तार्क्ष्यवरव्यजः ॥ ६९ ॥ सत्रे समाप्ते च तदा शङ्खचक्रगदाधरः ॥ विसर्जयित्वा तत्क्षेत्रं पाण्डवांश्च
महाबलः ॥ ७० ॥ विल्योदकेश्वरस्याथ समाजमकरोत्प्रभुः ॥ मांसरूपसमाकीर्णं बह्वन्नं व्यञ्जनाकुलम् ॥ ७१ ॥ नियुद्धकुशलान्मह्लान्देवो मह्यप्रि-
पुरिम् ॥ ७२ ॥ स विवेश पुरीं रम्यां तदृष्टपुष्टजनाकुलाम् ॥ ७३ ॥ मातापितृभ्यां सहितो यदुभिश्च महाबलः ॥ अभिवाद्य ब्रह्मदत्तं ययौ द्वारवतीं
नः ॥ शृणुयाद्वा पठेद्वापि युद्धे जयमवाप्नुयात् ॥ ७४ ॥ अपुत्रो लभते पुत्रमधनो लभते धनम् ॥ व्याधितो मुच्यते रोगी बद्धश्चाप्यथ बन्धनात् ॥ ७५ ॥
इदं पुंसवनं प्रोक्तं गर्भधानं च भारत ॥ श्राद्धेषु पठितं सम्यगक्षय्यकरणं स्मृतम् ॥ ७६ ॥ इदममरवरस्य भारते प्रथितबलस्य जयं महात्मनः ॥
सततामिदं हि यः पठेन्नरः सुगतिमितो व्रजते गतच्चरः ॥ ७७ ॥ मणिकनकविचित्रपाणिपादो निरतिशयार्कगुणोत्तिहादिनाथः ॥ चतुरदधिशयश्चतु-
र्विधात्मा जयति जगत्पुरुषः सहस्रनामा ॥ ७८ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि पट्पुरवधो नाम पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥
॥ ८६ ॥ जनमेजय उवाच ॥ श्रुतोयं पट्पुरवधो रम्यो मुनिवरोत्तम ॥ पुरोक्तमन्धकवधं वैशम्पायन कीर्तय ॥ ३ ॥

षष्ठशीतितमेमुष्मिन् अध्याये हि वर्ण्यते ॥ अन्धकस्य वधः प्रोक्तो राजप्रश्नानुसारतः ॥ १ ॥ श्रुतोयमिति ॥ १ ॥

निकुम्भास्य त्रिदेहस्य वधं भानुमत्या हरणे भगवता प्रोक्तम् ॥ २ ॥ ३ ॥ कालयुक्तेन बहुकालेन ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥
 ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ ब्रवीत् अर्वात् ॥ १६ ॥ सोढव्यं दुर्वृत्तत्वमिति शेषः ॥ १७ ॥ अत्राश्रयती पूज्या दितिः तस्याः इष्टपुत्रे मया हते सति सा मयि
 भानुमत्याश्च हरणं निकुम्भस्य वधं तथा ॥ २ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ दितिर्हितेषु पुत्रेषु विष्णुना प्रभवि-
 ण्णुना ॥ तपसाराधयामास मारीचं कश्यपं पुरा ॥ ३ ॥ तपसा कालयुक्तेन तथा शुश्रूषया मुनेः ॥ अनुकूल्येन च तथा माधुर्येण च भारत ॥ ४ ॥
 परितुष्टः कश्यपस्तु तामुवाच तपोधनः ॥ परितुष्टोऽस्मि ते भद्रे वरं वरय सुव्रते ॥ ५ ॥ दितिरुवाच ॥ हतपुत्रास्मि भगवन्दैवैर्ममृतां वर ॥ अव-
 ध्यं पुत्रमिच्छामि देवैरमिति विक्रमम् ॥ ६ ॥ कश्यप उवाच ॥ अवयस्ते सुतो देवि दाक्षायणि भवेदिति ॥ देवानां संशयो नात्र काश्चित्कमललो-
 चने ॥ ७ ॥ देवदेवमृते रुद्रं तस्य न प्रभवाम्यहम् ॥ आत्मा ततस्ते पुत्रेण रक्षितव्यो हि सर्वथा ॥ ८ ॥ अन्वालभत तां देवीं कश्यपः सत्यवागथ ॥
 अङ्गुल्योदरेदशे तु सा पुत्रं सुषुवे ततः ॥ ९ ॥ सहस्रबाहुं कौरव्यं सहस्रशिरसं तथा ॥ द्विसहस्रेक्षणं चैव तावज्जरणमेव च ॥ १० ॥ स व्रजत्य-
 न्धवधस्मादनन्धोऽपि हि भारत ॥ तमन्धकोऽयं नाम्नीति प्रोचुस्तत्र निवासिनः ॥ ११ ॥ अवध्यास्मीति लोकान् सर्वान्नाधति भारत ॥ हस्त्यपि च रत्ना-
 नि सर्वाण्यात्मबलश्रयात् ॥ १२ ॥ वासयत्यात्मवीर्येण निगृह्याप्सरसां गणान् ॥ स वेऽमन्यूर्जितोऽत्यर्थं सर्वलोकभयंकरः ॥ १३ ॥ परदारापहरणं
 परस्त्रनविलोपनम् ॥ चकार सततं मोहादन्धकः पापनिश्चयः ॥ १४ ॥ त्रैलोक्यविजयं कर्तुमुद्यतः स तु भारत ॥ सहयैरसुरैः सार्द्धं बहुभिः सर्वै-
 धर्षिभिः ॥ १५ ॥ तच्छ्रुत्वा भगवाञ्छक्रः कश्यपं पितरं ब्रवीत् ॥ अन्धकेन दमारव्यमीदृशं मुनिसत्तम ॥ १६ ॥ आज्ञापय विभो कार्यमस्माकं
 समनन्तरम् ॥ यवीयसः कथं नाम सोढव्यं स्यान्मुने मया ॥ १७ ॥ इष्टपुत्रे प्रहर्तव्यं कथं नाम मया विभो ॥ इहान्नभवतो कुर्यान्मन्युं मयि हते
 सुते ॥ १८ ॥ देवेन्द्रवचनं श्रुत्वा कश्यपोऽथाब्रवीन्मुनिः ॥ वारयिष्यामि देवेन्द्र सर्वथा भद्रमस्तु ते ॥ १९ ॥ अन्धकं वारयामास दित्या सह तु
 कश्यपः ॥ त्रैलोक्यविजयाद्वारं कृच्छ्रकृच्छ्रेण भारत ॥ २० ॥ वारितोऽपि स दुष्टात्मा बाधन्येव दिवौकसः ॥ तैस्तैरुपायैर्दुष्टात्मा प्रमथ्य च तथापरान्
 ॥ २१ ॥ बभञ्ज कानने वृक्षानुद्यानानि च दुर्मतिः ॥ उच्चैः श्रवःसुतानश्चान्वलदप्यानयदिवः ॥ २२ ॥ नागादिशगजमुतानिदिव्यानिपि च
 भारत ॥ बलाद्धरति देवानां पश्यतां वरदर्पितः ॥ २३ ॥ देवानाप्याययन्ते तु ये यज्ञैस्तपसा तथा ॥ तेषां चकार विघ्नं स दुष्टात्मा देवकण्टकः ॥ २४ ॥
 मनुं कुर्यात् ॥ १८ ॥ १९ ॥ कृच्छ्रकृच्छ्रेण अतिकृच्छ्रेण ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

नेत्रुः यज्ञं न चक्रुः ॥ २५ ॥ २६ ॥ अन्धकस्य भयादिति शेषः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ अश्रुप्रमार्जनं शोकापनयनम् ॥ ३५ ॥
 ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ तपोधनाः हे शौनकाः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ इति वक्ष्यमाणं कार्यं कर्तव्यम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ मन्दारः सुरतरुस्तपुष्यैः ॥ ४४ ॥ सन्तानोपि
 नेत्रुद्वैत्रयो वर्णास्तेषु न तपांस्यपि ॥ अन्धकस्य भयाद्राज्यज्ञविघ्नानि कुर्वतः ॥ २५ ॥ तस्येच्छया वाति वायुरादित्यश्च तपत्युत ॥ चन्द्रमा
 वा सनक्षत्रो दृश्यते नैव वा पुनः ॥ २६ ॥ न ब्रजन्ति विमानानि विहायसि भयात्प्रभो ॥ अन्धकस्यातिघोरस्य बलदहस्य दुर्मतेः ॥ २७ ॥
 निरोद्धारवपट्कारं जगद्गारं तथाभवत् ॥ अन्धकस्यातिघोरस्य भयात्कुरुकुलोद्ग्रहः ॥ २८ ॥ कुरुंस्तथोत्तरान्पापो द्रावयामास भारत ॥ भद्राश्वान्क-
 तुमालांश्च जम्बुद्वीपांस्तथैव च ॥ २९ ॥ मानयन्ति च तं देवा दानवाश्च दुरासदाः ॥ भूतानि च तथान्यानि समर्थान्यपि सर्वथा ॥ ३० ॥ ऋषयो
 वध्यमानास्तु समेता ब्रह्मवादिनः ॥ अचिन्तयन्नन्धकस्य वधं धर्मभूतां वर ॥ ३१ ॥ तेषां बृहस्पतिर्मध्ये धीमानिदमथाब्रवीत् ॥ नास्य रुद्रादृते मृत्यु-
 विद्यते च कथंचन ॥ ३२ ॥ तथा वरे दीयमाने कश्यपेनापि शब्दितः ॥ नाहं रुद्रात्परित्रातुं शक्त इत्येव धीमतः ॥ ३३ ॥ तमुपायं चिन्तयामः श्रुवां
 येन सनातनः ॥ जानीयात्सर्वभूतानि पीडयमानानि शंकरः ॥ ३४ ॥ विदितार्थं हि भगवानवश्यं जगतः प्रभुः ॥ अश्रुप्रमार्जनं देवः करिष्यति सतां
 गतिः ॥ ३५ ॥ व्रतं हि देवदेवस्य भवस्य जगतो गुरोः ॥ सन्तोऽसद्भ्यो रक्षितव्या ब्राह्मणास्तु विशेषतः ॥ ३६ ॥ ते वयं नारदं सर्वे प्रयामः शरणं द्वि-
 जम् ॥ उपायं वेत्स्यते तत्र वयस्यो हि भवस्य सः ॥ ३७ ॥ बृहस्पतिवचः श्रुत्वा सर्वेऽप्यथ तपोधनाः ॥ तावद्दृष्ट्युराकाशे प्राप्तं देवर्षिसतमम् ॥ ३८ ॥
 पूजयित्वा यथान्यायं सत्कृत्य विधिवन्मुनिम् ॥ ३९ ॥ देवा ऊचुः ॥ ४० ॥ देवर्षे भगवन्साधो कैलासं व्रज सत्वरम् ॥ ४१ ॥ विज्ञप्तुमर्हसे देवमन्धकस्य वधे
 हरम् ॥ त्राणार्थं नारदं प्रोचुस्तांस्तथेति स चोक्तवान् ॥ ४० ॥ ऋषिष्वथ प्रयातेषु तत्कार्यं नारदो मुनिः ॥ विचार्य मनसा विद्वानिति कार्यं स दृष्ट-
 वान् ॥ ४१ ॥ स देवदेवं भगवान्द्रुष्टुं मुनिस्थायौ ॥ मन्दारवनमध्यस्थो यत्र नित्यो वृषध्वजः ॥ ४२ ॥ स तत्र रजनीमेकामुपित्वा मुनिसत्तमः ॥
 मन्दारारणां वने रम्ये दधितः शूलपाणिनः ॥ ४३ ॥ आजगाम पुनः स्वर्गं लब्ध्वाबुक्षां वृषध्वजात् ॥ मन्दारपुष्पैः सुकृतां मालामाबध्य भारत ॥
 ॥ ४४ ॥ ग्रथितां सविशेषां तां सर्वगन्धोत्तमोत्तमाम् ॥ सन्तानमाल्यदामं च तैरेव कुसुमैः कृतम् ॥ ४५ ॥ तच्च कण्ठे समासज्य महागन्धं नराधिप ॥
 आययावन्धको यत्र दुरात्मा बलदर्पितः ॥ ४६ ॥ अन्धकस्त्वथ तं दृष्ट्वा गन्धमाघ्राय चोत्तमम् ॥ सन्तानकानां सङ्मालां महागन्धं महासुने ॥ ४७ ॥
 देवद्रुम एव ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ सङ्माला पुष्पदाम ॥ ४७ ॥

नामते वक्तव्येऽयमिति उक्तिर्मत्तत्वात् । सन्तानद्रुमानि अतिवर्तति अस्मिन्निति ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ महात्मनो महोदस्य प्ररोचनः गुणोत्तमः ॥ ५२ ॥
 ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ नीराणि रमात् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ वर्धन्ते प्रसरन्ति ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे दीकायां षडशी-
 कुत्रायं पुष्पजातिर्वा कर्मनया तपोधन ॥ गन्धान्वर्णान् शुभांस्तान्निह भोः पुष्पति मुहुर्मुहुः ॥ स्वर्गे सन्तानद्रुमान्यतिवर्तते सर्वथा ॥ ४८ ॥ कः
 प्रमुस्तस्य वृक्षस्य शक्यं वानयेतुं मुने ॥ आचर्य यद्यनुयाह्या वयं ते देवतातिथे ॥ ४९ ॥ तमुवाच मुनिश्रेष्ठः प्रहसन्निव भारत ॥ आदाय दक्षिणे
 हस्ते महत्स्तपसो निधिः ॥ ५० ॥ मन्दरे पर्वतश्रेष्ठे वीरकामगमं वनम् ॥ तत्र चैवविधं पुष्पं भोः सृष्टिः शूलपाणिनः ॥ ५१ ॥ नतु तत्र वनं
 कश्चिदुच्छन्देन महात्मनः ॥ प्रोष्टुं लभते तद्वि रक्षन्ति प्ररोत्तमाः ॥ ५२ ॥ नानप्रहरणा घोरा नानावेपा दुरासदाः ॥ अवध्याः सर्वभूतानां
 महादेवाभिरक्षिताः ॥ ५३ ॥ नित्यं प्रकीडते तत्र सोमः सप्रवरो हरः ॥ मन्दारदुमखण्डेषु सर्वात्मा सर्वभावनः ॥ ५४ ॥ तपोविशेषपराध्य हरं
 त्रिभुवनेश्वरम् ॥ शक्यं मन्दारपुष्पाणि प्राप्तुं कश्यपपंशज ॥ ५५ ॥ स्त्रीरत्नमणिरत्नानि यानि चान्यानि चाप्यथ ॥ काङ्क्षितानि फलन्ति स्म ते
 दुमा हरवल्लभाः ॥ ५६ ॥ न तत्र सूर्यः सोमोथ तपस्यतुलविक्रमः ॥ स्वयंप्रभं तरुवनं तद्गो दुःखविवर्जितम् ॥ ५७ ॥ तत्र गन्धान्मन्त्रयन्ये
 नाराण्ये महादुमाः ॥ वासांसि विविधान्यन्ये सुगन्धीनि महाबल ॥ ५८ ॥ भक्ष्यं भोज्यं च पेयं च चोप्यं लेह्यं तथैव च ॥ तरुभ्यः स्रवते
 तेभ्यो विविधं मनसोपमम् ॥ ५९ ॥ पिपासा वा बुभुक्षा वा ग्लानिश्चिन्तापि वानघ ॥ न मन्दारवने वीर भवतीत्युपधार्यताम् ॥ ६० ॥ न ते
 वर्णयितुं शक्या गुणा वर्षशतैरपि ॥ गुणा ये तत्र वर्द्धन्ते स्वर्गाद्भुगुणोत्तराः ॥ ६१ ॥ अतीव हि जयलोकान्स महेन्द्रास्त्र संशयः ॥ एकाहमपि
 यस्तत्र वसेच्च दितिजोत्तम ॥ ६२ ॥ स्वर्गस्यापि हि तत्स्थगं सुखानामपि तत्सुखम् ॥ बभूव जगतः सर्वमिति मे धीयते मनः ॥ ६३ ॥ इति
 श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणे अन्धकवधे षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥ ॥ ६४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अन्धको
 नारदवचः श्रुत्वा तत्त्वेन भारत ॥ मन्दरं पर्वतं गन्तुं मनो दूध्रे महासुरः ॥ १ ॥ सोमुरान्मुमहातेजाः समानीय महाबलः ॥ जगाम मन्दरं कुद्रो
 महादेवालयं तदा ॥ २ ॥ तं महाभ्रम्रतिच्छन्नं महौपधिसमाकुलम् ॥ नानासिद्धसमार्कणं महर्षिगणसेवितम् ॥ ३ ॥ चन्दनागरुशृङ्खलं सरलद्रुमसं-
 कुलम् ॥ किन्नरोद्गीतरम्यं च बहुनागकुलकुलम् ॥ ४ ॥ वातोद्भूतैर्वनैः फलैर्नृत्यन्तमिव च क्वचित् ॥ प्रसूतैर्धनुभिश्चित्रैर्विलसमिव च क्वचित् ॥ ५ ॥
 तितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥ ॥ ६४ ॥ समाशीतितमेध्यायमुष्पन्नन्धकवैरिणा ॥ अन्धकस्य युधि प्राणा हता रुद्रेण चोच्यते ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

शुचिषदैः सदः सप्ता शुचिस्थाने संदन्ति चिठन्तीति शुचिषदास्तैः शुद्धसदोक्तिः शुचिषदैरित्यपि पाठः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ रत्नमुत्तमं दिव्यं श्रेष्ठम् ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥
 ॥ १५ ॥ प्रच्छन्नानि नदीनां जालानि समूहा यत्र तम् ॥ १६ ॥ सविशेषतरं विशेषतरैः पारिजातादिभिः सहितम् ॥ १७ ॥ नमश्चयुतैः स्वर्गादागतैर्नदीजालैः पुरा अन्यरुक्षोभात्सूत्रम्
 पक्षिस्वनैः सुमधुरैर्नदन्तमिव च क्वचित् ॥ १८ ॥ शुचिषदैः कीर्णं संप्रतद्विरतस्ततः ॥ १९ ॥ महाबलैश्च महिषैश्चरद्भिर्द्वन्द्वनाम्नैः ॥ चन्द्रांशुविमलैः
 सिंहभूषितं हेमसंचयम् ॥ २० ॥ मृगराजसमाकीर्णं मृगवृन्दनिवेतितम् ॥ २१ ॥ स मन्दरं गिरिं ग्राहं रूपिणं बलदर्पितः ॥ २२ ॥ वेत्ति त्वं हि यथावद्यो
 वरदानादहं पितुः ॥ मम चैव वशे सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ २३ ॥ प्रतियोद्धुं न मां काश्चिद्विच्छत्यपि गिरे भयात् ॥ पारिजातवनं चास्ति तव सानौ
 महागिरे ॥ सर्वकामप्रदः पुष्पैर्भूषितं रत्नमुत्तमम् ॥ २४ ॥ तदाचक्षोपभोक्ष्यामि तद्वनं तव सानुजम् ॥ किं करिष्यासि रुद्धस्त्वं मनो हि त्वरते
 मम ॥ २५ ॥ त्रातारं नानुपश्यामि मया खल्वर्दितस्य ते ॥ इत्युक्तो मन्दरस्तेन तत्रैवान्तरधीयत ॥ २६ ॥ ततोन्धकोतिरुषितो वरदानेन दर्पि-
 तः ॥ मुमोच नादं सुमहदिदं वचनमब्रवीत् ॥ २७ ॥ मया वै त्वं आच्यमानो यस्मात्तु बहु मन्यसे ॥ अहं चूर्णीकरोमि त्वां बलं पर्वतं पश्य मे ॥
 ॥ २८ ॥ एवमुक्त्वा गिरेः शृङ्गमुत्पाट्य बहुयोजनम् ॥ निष्पिपेप गिरेस्तस्य शृङ्गेष्वन्यत्र वीर्यावान् ॥ २९ ॥ स हतैरसुरैः सर्वैर्वरदानेन दर्पितः ॥
 तं प्रच्छन्ननदीजालं भव्यमानं महागिरिम् ॥ ३० ॥ विदित्वा भगवान् रुद्धश्चक्रारानुग्रहं गिरेः ॥ सविशेषतरं वीरं मत्तद्विपमगायुतम् ॥ ३१ ॥ नदी-
 जालैर्बहुतरैराचितं चित्रकाननम् ॥ नमश्चयुतैः पुरा यद्भक्तद्वन्द्वं विराजते ॥ ३२ ॥ अथ देवप्रभावेन शृङ्गाण्युत्पाटितानि तु ॥ क्षिप्तानि चासु-
 रानेव घ्नन्ति वीराणि भारत ॥ ३३ ॥ क्षित्वा ये प्रपलायन्ते शृङ्गाणि तु महासुराः ॥ शृङ्गैस्तेस्तैः स्म वध्यन्ति पर्वतस्य जनाधिप ॥ ३४ ॥ ये
 स्वस्थास्त्वसुरास्तत्र तिष्ठन्ति गिरिसानुषु ॥ शृङ्गैस्तेन स्म वध्यन्ते मन्दरस्य महागिरेः ॥ ३५ ॥ ततोन्धकस्तदा दृष्ट्वा सेनां तां भर्ता तथा ॥
 रुषितः सुमहानादं नर्दित्वैवं तदाब्रवीत् ॥ ३६ ॥ आह्वये तं वनं यस्य शृङ्गार्थमुपतिष्ठतु ॥ किं त्वयाचल युद्धेन हताः स्म च्छद्मना रणे ॥ ३७ ॥
 एवमुक्ते त्वन्धकेन वृषभेण महेश्वरः ॥ संप्राप्तो शूलमुद्यम्य देवान्धकजिघासया ॥ ३८ ॥ प्रमथानां गणैर्धीमान्वृतो वै बहुलोचनः ॥ तथा भूतग-
 णैश्चैवं धीमान्भूतगणेश्वरः ॥ ३९ ॥ प्रचक्रम्ये ततः कृत्स्नं त्रैलोक्यं रूपिते हरे ॥ सिन्धवश्च प्रतिस्रोतमूहुः प्रज्वलितोदकाः ॥ ४० ॥ जग्मुर्दिशो-
 निदाहाश्च सर्वे ते हरतेजसा ॥ युयुधुश्च ग्रहाः सर्वे विपरीता जनाधिप ॥ ४१ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ वध्यन्ति वध्यन्ते ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ सिन्धवो नद्यः ॥ २६ ॥ सर्वे ते सर्वास्ताः विपरीता वक्राभूताः ॥ २७ ॥

सधुमाङ्गराः वृष्टयो येषु ते गिरयः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ न जज्वाल जले वह्निः औवाग्निना समुद्रे सत्त्वानां पाक औत्पातिको
नभूतित्यर्थः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ सोमः उमासहितः ॥ ३९ ॥ इति श्रीमहाभारते बिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां मन्मथानिमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥ अष्टशीतितमे मुष्मि-
नेषु गिरयस्तत्र काले कुरुकुलोद्वह ॥ प्रवर्षाथ पर्जन्यः सधुमाङ्गारवृष्टयः ॥ २८ ॥ उष्णभाश्चन्द्रमाश्चासीत्सूर्यः शीतप्रभस्तथा ॥ न ब्रह्म
विविदुस्तत्र मुनयो ब्रह्मवादिनः ॥ २९ ॥ वडवाः सुषुगुर्गाश्च गोवाद्यानापि चानय ॥ पेटुर्वृक्षाश्च मेदिन्यामच्छिन्ना भस्मसात्कृताः ॥ ३० ॥ बाधन्ते
विषभा गाश्च गावश्चरुर्वृषाच्च ॥ राक्षसा यतुधानाश्च पिशाचाश्चापि सर्वशः ॥ ३१ ॥ विपरीतं जगद्वह्ना महादेवस्तथागतम् ॥ मुमोच भगवा-
ञ्छूलं प्रदीप्ताग्निमप्रभम् ॥ ३२ ॥ तत्पपात रहोत्सृष्टमन्धकोरसि दुर्धरम् ॥ भस्मसाच्चक्रोर्द्रौद्रमन्थकं साधुकण्टकम् ॥ ३३ ॥ ततो देवगणाः
सर्वे मुनयश्च तपोधनाः ॥ शंकरं तुष्टुष्वैव जगच्छत्रौ निवाहिता ॥ ३४ ॥ देवदुन्दुभयो नेदुः पुष्पवृष्टिः पपात ह ॥ त्रैलोक्यं निर्वृतं चासीन्नरेन्द्र विगत-
ज्वरम् ॥ ३५ ॥ प्रज्युर्देवागन्धर्वा ननृतुश्चाप्सरोगणाः ॥ जेषुश्च ब्राह्मणा वेदानिजुश्च कतुभिस्तदा ॥ ३६ ॥ ग्रहाः प्रकृतिमापेदुरुहं ह्यो यथा पुरा ॥
न जज्वाल जले वह्निराशाः सर्वाः प्रमेदिरे ॥ ३७ ॥ मन्दरः पर्वतश्रेष्ठः पुनरेव रराज ह ॥ श्रिया परमया जुष्टः सर्वतेजःसमुच्छ्रयात् ॥ ३८ ॥
रेमे सोमश्च भगवान्पारिजातवने हरः ॥ सुप्रचारान्मुराङ्कृत्वा शक्रादीन्धर्मतः प्रभुः ॥ ३९ ॥ इति श्रीमहाभारते बिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि
अन्यकवधे सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥ जनमेजय उवाच ॥ मुनेधकवधः श्राव्यः श्रुतोयं खलु भो मया ॥ शान्तिस्त्रयाणां लोकानां कृता
देवेन धीमता ॥ १ ॥ निकुम्भस्य हतं देहं द्वितीयं चक्रप्राणिना ॥ यदर्थं च यथा चैव तद्भवान्चक्रमर्हति ॥ २ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ श्रद्धा-
नस्य राजेन्द्र वक्तव्यं भवतो नय ॥ चरितं लोकनाथस्य हरमिततेजसः ॥ ३ ॥ द्वारवत्यां निवसतो विष्णोरतुलतेजसः ॥ समुद्रयात्रा संप्राप्ता तीर्थे
पिण्डारके नृप ॥ ४ ॥ उग्रसेनो नरपतिर्वसुदेवश्च भारतान्निक्षितौ नगराध्यक्षौ श्रेयाः सर्वे विनिर्गताः ॥ ५ ॥ पृथक्पृथक् पृथग्धीर्मल्लोकनाथो जनार्द-
नः ॥ गोष्ठ्याः पृथक्कुमाराणां नृदेवाभिततेजसां ॥ ६ ॥ गणिकानां सहस्राणि निःसृतानि नराधिप ॥ कुमारैः सह वाण्यै रूपवद्भिः स्खलङ्घितैः ॥ ७ ॥
देव्याधिवासं निर्जित्य यदुभिर्दण्डविक्रमैः ॥ वेड्या निर्विशिता वीर द्वारवत्यां सहस्रशः ॥ ८ ॥ सामान्यास्ताः कुमारानां क्रीडानार्यो महात्मनाम् ॥
इच्छाभोग्या गुणैरेव राजन्या वेपथोपितः ॥ ९ ॥ ब्रध्मयाये बलरुणयोः ॥ वर्णते च जलक्रीडा विशिष्टा पिण्डारके ॥ १० ॥ मुनेन्वकेति ॥ श्राव्यः अवश्यं श्रोतव्यः
॥ १ ॥ निकुम्भस्य त्रिदहस्य ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ देव्याधिवासं समुद्रं निर्जित्य स्वस्थानदवसायं तत्र निवेशिताः ॥ ८ ॥ वेपथोपितः वराङ्गनाः ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ चक्रवाक्योरिव ययोः अन्योन्यम् अनुरागस्तेन ॥ ११ ॥ कादम्बरी सुरा तस्याः पानेन कलः विरलः ॥ १२ ॥ विश्वरूपेण सर्वरूपात्मना यावत्स्यस्त्रियत्तावद्भी होरित्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ तदेवाहाहमिति । चिह्नानि नखक्षतानि ॥ १५ ॥ शष्पाधिरे आत्मानं प्रशंसिरे ॥ १६ ॥ करजाः नखाः द्विजाः दन्ताः तज्जानि चिह्नानि ॥ १७ ॥ गोत्रं

स्थितिरेषा हि भैमानां कृता कृष्णेन धीमता ॥ स्त्रीनिमित्तं भवेद्वैरं मा यदूनामिति प्रभो ॥ १० ॥ रेवत्या चैक्या सार्धं बलो रेमेनुह्लया ॥ चक्र-
वाकानुरागेण यदुश्चेष्टः प्रतापवान् ॥ ११ ॥ कादम्बरीपानकलो भूषितो वनमालया ॥ चिक्रीड सागरजले रेवत्या सहितो वलः ॥ १२ ॥ षोडश-
स्त्रीसहस्राणि जले जलजलोचनः ॥ रमयामास गोविन्दो विश्वरूपेण सर्वदृक् ॥ १३ ॥ अहमिष्टा मया सार्द्धं जले वसति केशवः ॥ इति ता मेनिरे
सर्वा रात्रौ नारायणस्त्रियः ॥ १४ ॥ सर्वाः सुरतचिह्नाङ्ग्यः सर्वाः सुरततीर्षिताः ॥ मानमृदुश्च ताः सर्वा गोविन्दे बहुमानजम् ॥ १५ ॥ अहमिष्टाह-
मिष्टेति स्निग्धे परिजने तदा ॥ नारायणस्त्रियः सर्वा मुदा शृङ्खलाविरे शुभाः ॥ १६ ॥ कजद्विजचिह्नानि कुचाधरगतानि ताः ॥ दृष्ट्वा दृष्ट्वा जलपिरे
दर्पणे कमलेशणाः ॥ १७ ॥ गोत्रमुद्दिश्य कृष्णस्य जगिरे कृष्णयोषितः ॥ पिबन्त्य इव कृष्णस्य नयनैर्दनाम्बुजम् ॥ १८ ॥ कृष्णार्पितमनोह-
ष्टयः कान्ता नारायणस्त्रियः ॥ मनोहरतरा राजन्नभवन्नक्रानिश्चयाः ॥ १९ ॥ एकार्पितमनोहृष्ट्यो नेष्व्या ताश्चक्रिरेङ्गनाः ॥ नारायणेन देवेन तर्प्यमा-
णमनोरथाः ॥ २० ॥ शिरांसि गर्वितामूहुः सर्वा निरवशेषतः ॥ वाल्म्यं केशवमयं बहुन्यश्चरुदर्शनाः ॥ २१ ॥ ताभिस्तु सह चिक्रीड सर्वाभि-
हिरात्मवान् ॥ विश्वरूपेण विधिना समुद्रे विमले जले ॥ २२ ॥ उवाह सर्वगन्धाढ्यं स्वच्छं वारि महोदधिः ॥ तोयं विलग्नं मृष्टं वासुदेवस्य आ-
सनात् ॥ २३ ॥ गुल्फदंष्ट्रं जनुदंष्ट्रमूरुदंष्ट्रमथापि वा ॥ नार्यस्ताः स्तनदंष्ट्रं वा जलं समभिक्राइक्षितम् ॥ २४ ॥ सिषिष्ठुः केशवं पत्न्यो धीरा
इव महोदधिम् ॥ सिषेच ताश्च गोविन्दो मेघः फुल्लुङ्गता इव ॥ २५ ॥ अवलम्ब्य पराः कण्ठे हरिं हरिणलोचनाः ॥ उपगृह्णस्व मां वीर पतामित्यब्रुवन्
स्त्रियः ॥ २६ ॥ काश्चित्काष्ठमयैस्तेरुः पुवैः सर्वाङ्गशोभनाः ॥ क्रौञ्चवर्हिणनागानामाकारसदृशैः स्त्रियः ॥ २७ ॥ मकराकृतिभिश्चान्या मीनाभैरपि
चापराः ॥ बहुरूपाकृतिधरैः पुच्छुश्चापराः स्त्रियः ॥ २८ ॥ स्तनकुम्भैस्तथा तरुः कुम्भैरिव तथापराः ॥ समुद्रसलिले रम्ये हर्षयन्त्यो जनार्दनम्
॥ २९ ॥ रराम सह रुक्मिण्या जले तस्मिन्मुदा युतः ॥ यैवैव कार्ययोगेन रमतेऽमरसतमः ॥ ३० ॥

नाम जगिरे गीतं कृतवत्यः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

॥ ३१ ॥ ३२ ॥ हर्षकेशः इन्द्रियाणामिन्द्रोपि कान्तावशगतोऽवदित्यन्वयः ॥ ३३ ॥ वंशरूपेण कुलानुरूपेण । वंशो वेणो कुले वीं इति विश्वः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

ते कुमारः ॥ ३७ ॥ स्वस्मिन्यानि शोभनः अस्मिनयः पदार्थस्य वाक्यार्थस्य च प्रदर्शनं यत्र तानि ॥ ३८ ॥ पञ्चचूडाम् अप्सरसं कौबेर्यः कौबेरीः वराप्सराः श्रेष्ठा अप्सरसः ।

तत्तदेव हि ताश्चक्रुर्मदा नारायणस्त्रियः ॥ तनुवस्त्रावृतास्तन्व्यो लील्यन्यस्तथापराः ॥ चिक्रीडुर्यासुदेवस्य जले जलजलोचनाः ॥ ३९ ॥ यस्या
यस्यास्तु यो भावस्तां तां तैरेव केशवः ॥ अनुप्रविश्य भावज्ञो निनायात्मवशं वशी ॥ ३२ ॥ हर्षकेशोपि भगवान् हर्षकेशः सनातनः ॥ वभूव
देशकालेन कान्तावशगतः प्रभुः ॥ ३३ ॥ कुलशीलसमोऽस्माकं योगेयमिति मेनिरे ॥ वंशरूपेण वर्तन्ममङ्गनास्ता जनार्दनम् ॥ ३४ ॥ तदा दा-
क्षिण्ययुक्तं तं स्मितपूर्वाभिभाषिणम् ॥ कृष्णं भार्याश्चकषिरे भक्तया च बहु मेनिरे ॥ ३५ ॥ पृथग्गोष्ठ्यः कुमारानां प्रकाशं स्त्रीजनैः सह ॥ अलं-
चक्रुर्जलं वीराः सागरस्य गुणाकराः ॥ ३६ ॥ गीतनृत्यविधिज्ञानां तासां स्त्रीणां जनेश्वर ॥ तेजसाप्याह्वतानां ते दाक्षिण्यात्तस्थिरे वशे ॥ ३७ ॥
शृण्वन्तश्चारुगीतानि तथा स्वभिनयान्यपि ॥ तुर्याण्युत्तमनारीणां मुमुहुर्यदुपुङ्गवाः ॥ ३८ ॥ पञ्चचूडां ततः कृष्णः कौबेर्यश्च वराप्सराः ॥ माहे-
न्दीश्चानयामास विश्वरूपेण हेतुना ॥ ३९ ॥ ताः प्रोवाच प्रमेयात्मा सान्वयित्वा जगत्प्रभुः ॥ उत्थापयित्वा प्रणताः कृताञ्जलिपुटस्तथा ॥ ४० ॥
क्रीडाशुवन्यो भैमानां प्रविशध्वमशङ्किताः ॥ मन्त्रिग्रार्थं वरारोहा रमयध्वं च यादवान् ॥ ४१ ॥ दर्शयध्वं गुणान्सर्वाधृत्यगीतैरहस्सु च ॥ तथाभि-
नययोगेषु वाद्येषु विविधेषु च ॥ ४२ ॥ एवं कृते विद्यास्यामि श्रेयो वा मनसेप्सितम् ॥ मच्छरीरसया ह्येते सर्वे निरयशेषतः ॥ ४३ ॥ शिरसज्ञां
तु ताः सर्वाः प्रतिगृह्य हरेस्तदा ॥ क्रीडाशुवन्यो विविधुर्भैमानामप्सरोवराः ॥ ४४ ॥ ताभिः प्रविष्टमात्राभिर्द्योतितैः स महार्णवः ॥ सौदामिनीभि-
र्नभसि घनवृद्धमिवानघ ॥ ४५ ॥ ता जले स्थलवस्त्रित्वा जगुश्चाप्यथ वादयन् ॥ चक्रुश्चाभिनयं सम्यगन्वगावास इवाङ्गनाः ॥ ४६ ॥ गन्धर्मा-
ल्यैश्च ता दिव्यैर्वस्त्रैश्चायतलोचनाः ॥ हेलाभिर्हास्यभावैश्च जहूर्भैममनांसि ताः ॥ ४७ ॥ कटाक्षैरिङ्गितैर्हास्यैः केलिरागैः प्रसादितैः ॥ मनोजुहू-
र्भैमानां समाजहूर्मनांसि ताः ॥ ४८ ॥

विश्वरूपेण जीवनिनृत्येन हेतुना निमित्तेन ॥ ३९ ॥ प्रविशध्वं मनोहारिण्यो भवन्त्यः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ भैमानां अभिजानां यादवानां समीपमिति शेषः ।
अप्सरोवराः वराप्सराः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ जलवाद्यान्ववाद्यश्चित्यपि पठः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

तानैमान्वहून्वातस्कन्धान् बहुषु वातस्कन्धेषु आवहप्रवहादिषु ऊर्ध्वोर्ध्वेषु पातमार्गेषु उत्तरोत्तरमणीयेषु उक्षिप्य नीत्वा तत्र विजहुरिति पूर्वेणान्वयः । ततश्च ते भैमास्ताः नरनिर्नयन्ति ॥ ४९ ॥ एतां विधति क्रीडां कृष्णोपि चकारेत्याह । कृष्णोपाति । सर्वैरिति अष्टोत्तरशताधिकं ग्राह्यम् ॥ ५० ॥ विस्मयं दिवि क्रीडाकृतम् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ इच्छया स्थलवज्रलेप्यधावन इच्छया निमज्जन्यः मज्ज्येत्यर्थः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ स्वस्तिकाः शारिफलकाकाराः ॥ ५८ ॥ कैलासादिवच्छन्दो यथेष्टरूपित्वं यथेष्टकारित्वं च येषां ते ॥ ५९ ॥ मसारो मरुतः गलुश्चन्द्रकान्तः अर्कः सूर्यकान्तस्तैर्व्यस्तैः समस्तैर्वा चित्रागै रञ्जितैरित्यर्थः । चित्रभक्तितैः नानाहपास्तर्णशतैः

उक्षिप्योत्क्षिप्य चाकाशं वातस्कन्धान्वहूश्च तान् ॥ मदिरावशगा भैमा मानयन्ति वराप्सराः ॥ ४९ ॥ कृष्णोपि तेषां ग्रीत्यर्थं विजहते विधति प्रभुः ॥ सर्वैः षोडशभिः सार्द्धं स्त्रीसहस्रैर्मुदन्वितः ॥ ५० ॥ प्रभावज्ञास्तु ते वीराः कृष्णस्यामिततेजसः ॥ न जमुर्विस्मयं भैमा गाम्भीर्यं परमास्थिताः ॥ ५१ ॥ केचिद्वैतकं गत्वा पुनरायान्ति भारत ॥ गृहाण्यन्ये वनान्यन्ये काङ्क्षितान्यरिमर्दनं ॥ ५२ ॥ अपेयः पेयसालिलः सागरश्चाभवत्तदा ॥ आ-
ज्ञया लोकनाथस्य विष्णोरतुलतेजसः ॥ ५३ ॥ अधावन्स्थलवज्रापि जले जलजलोचनाः ॥ गृह्य हस्ते तथा नार्यौ युक्ता मज्जन्स्तथापि च ॥ ५४ ॥ भक्ष्यभोज्यानि पेयानि चोष्यं लेह्यं तथैव च ॥ बहुप्रकारं मनसा ध्याते तेषां भग्नयुत ॥ ५५ ॥ अम्लानमालयधारिण्यस्ताः स्त्रियस्ताननिन्दितान् ॥ रहःसु रमयांचक्रुः स्वर्गे देवतानुगाः ॥ ५६ ॥ नौभिर्गृहप्रकाराभिश्चक्रीडुरपराजिताः ॥ तास्तानुलिममुदिताः सायाह्वेयकवृणयः ॥ ५७ ॥ आयताश्चतुरस्राश्च वृत्ताश्च स्वास्तिकास्तथा ॥ प्रासादा नौषु कौरव्य विहिता विश्वकर्मणा ॥ ५८ ॥ कैलासमन्दरच्छन्दा मेरुच्छन्दास्तथैव च ॥ तथा नानावयच्छन्दस्तथेहासृगरूपिणः ॥ ५९ ॥ वैदूर्यतोरणैश्चित्राश्चित्राभिर्मणिभक्तिभिः ॥ मसारालवर्कमयैश्चित्रभक्तिशतैरपि ॥ ६० ॥ आक्री-
डगरुडच्छन्दाश्चित्राः कनकरीतिभिः ॥ क्रौञ्चच्छन्दाः शुक्रच्छन्दा गजच्छन्दास्तथापरैः ॥ ६१ ॥ कर्णधारैर्गृहीतास्ता नावः कार्तस्वरोज्ज्वलाः ॥ सलिलं शोभयामासुः सागरस्य महोर्मिमत् ॥ ६२ ॥ समुच्छ्रितः सितैः पौतैर्यानिपत्रैस्तथैव च ॥ नौभिश्च झिल्लिकाभिश्च शुशुभे वरुणालयः ॥ ६३ ॥

॥ ६० ॥ आक्रीडगरुडः लोलगरुडसदृशः कनकरीतिभिः कनकधराभिः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ पौतैर्जलावदयोग्यैः क्षुद्रनौकाहूतैः यानपात्रैः सर्वसंभारसंभृताभिः सामग्रानौकाभिः नौभिः अतिविगवतीभिर्दशैर्नौकाभिः । झिल्लिकाभिः प्रासादाद्यङ्कुराभिर्दृश्यतादिल्लियोण्याभिरप्यताभिर्नौभिरीति भेदः । तत्र पौताः विमानवत्संचरन्ति यानपात्राणि नन्दनसमृद्धिमन्ति । नावो स्थदीर्घिकादियुकाः । झिल्लिकाः सर्वस्वरूपदार्ढ्यतयः ॥ ६३ ॥

इति क्रमात् श्लोकचतुष्टयमाह । पुराणीत्यादिना ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ इच्छतां इच्छया बभूव ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ परिच्छदस्य षोडशस्तीतिहहपरिवारस्यानुहपम् ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि

पुराण्यकाशगानिव गन्धर्वाणां भितस्ततः ॥ वभ्रमुः सागरजले भैमयानानि सर्वतः ॥ ६४ ॥ नन्दनच्छन्द्युक्तेषु यानपात्रेषु भारत ॥ नन्दनप्रतिमं सर्वं विहितं विश्वकर्मणा ॥ ६५ ॥ उद्यानानि सभावृक्षा दीपिकाः स्यन्दनानि च ॥ निवेशितानि शिल्पानि तादृशान्येव सर्वथा ॥ ६६ ॥ स्वर्गच्छन्देषु चान्येषु समासात्स्वर्गसन्निभाः ॥ नारायणज्ञया वीरं विहिता विश्वकर्मणा ॥ ६७ ॥ वनेषु रुरुवृहद्वं मधुरं चैव पक्षिणः ॥ मनोहरतरं चैव भैमानामतिनेजसाम् ॥ ६८ ॥ देवलोकोद्भवाः श्वेता विलेपुः कोकिलास्तदा ॥ मधुराणि विचित्राणि यदूनां काङ्क्षितानि च ॥ ६९ ॥ चन्द्रांशुसमरूपेषु हर्म्यपृष्ठेषु वर्हिणः ॥ नमृदुर्मधुरा रागाः शिखण्डिगणसंवृताः ॥ ७० ॥ पताकायानपात्राणां सर्वाः पक्षिगणायुताः ॥ भ्रमरैरुपगीताश्च स्रग्दामासक्तवासिभिः ॥ ७१ ॥ नारायणज्ञया वृक्षाः पुष्पाणि सुमुमुक्षुशम् ॥ ऋतवश्चरुरूपाणि विहायसि गतास्तथा ॥ ७२ ॥ क्वौ मनोहरो वातो रतिसेन्दूरः सुखः ॥ रजोभिः सर्वपुष्पाणां पृक्तश्चन्दनैरन्यभृत् ॥ ७३ ॥ शीतोष्णमिच्छतां तत्र बभूव वसुधापते ॥ वासुदेवप्रसादेन भैमानां क्रीडतां तदा ॥ ७४ ॥ न क्षुत्पिपासा न ग्लानिर्न चिन्ता शोक एव च ॥ आविवेश तदा भैमान्यभावाच्चक्रपाणिनः ॥ ७५ ॥ अप्रशान्तमहातूर्या गीतनृत्योपशोभिताः ॥ बभूवुः सागरक्रीडा भैमानामतिनेजसाम् ॥ ७६ ॥ बहुयोजनविस्तीर्णं समुद्रं सलिलाशयम् ॥ रुद्धा चिक्रीडुरिन्द्राभा भैमाः कृष्णाभिरक्षिताः ॥ ७७ ॥ परिच्छदस्यानुहपं यानपात्रं महात्मनः ॥ नारायणस्य देवस्य विहितं विश्वकर्मणा ॥ ७८ ॥ रत्नानि यानि त्रैलोक्ये विशिष्टानि विशम्पते ॥ कृष्णस्य तानि सर्वाणि यानपात्रेतिनेजसः ॥ ७९ ॥ पृथक्पृथक्निवासाश्च स्त्रीणां कृष्णस्य भारत ॥ मणिवैडूर्यचित्रास्ताः कार्तस्वरविभूषिताः ॥ ८० ॥ सर्वतुक्तुसुमाकर्णाः सर्वगन्धाधिवासिताः ॥ यदुर्गसैः शुभैर्जुष्टाः शुकूनैः स्वर्गवासिभिः ॥ ८१ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि भाजुमतीहर्णे अष्टाशतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ वैशम्पयन उवाच ॥ रमे बलश्चन्दनपङ्कद्विधः कादम्बरीपानकलः पृथुश्रीः ॥ रक्तेक्षणो रेवतिमाश्रयित्वा प्रलम्बबाहुस्त्वलितः प्रपातः ॥ ९ ॥

टीकयाम् अष्टाशतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ नवाधिकशतितमेऽध्यायेऽपि सुष्मिन्निहृष्यते ॥ छालिभ्यावागमः क्रीडा गानं भोज्यं महाद्भुतम् ॥ ९ ॥ अथ जलक्रीडावर्णनम् । रमे बल इति । कादम्बरीपानकलः कदम्बप्रभमतदिशपानेन मनोहरः । रेवतिमिति हस्वत्स्मार्पं छन्दोवरोधात् ॥ ९ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ वेलालयं सागरम् ॥ ४ ॥ ता अप्सरसः तासु च काश्चन वावातरुपं ननृतुः अत्याः सम्यक् सर्वभावेन जगुः ॥ ५ ॥ अभिनयेन हस्तादिचालनेन लब्धं शिक्षितं यत् हावादि एषां यदूनाम् अर्थयुक्तप्रयोजनवत् हवं च तदनकुलं च ॥ ६ ॥ रासं गानम् ॥ ७ ॥ कंसप्रलम्बादिवधं तदनुकारि नृत्यं चक्रुरित्यर्थः ॥ ८ ॥ अरिष्टेनकुम्भ्याम् नीलाम्बुदाभे वसने वसानश्चन्द्रशुगौरो मदिराविलक्षः ॥ रराज रामोम्बुदमध्यमेत्य संपूर्णविम्बो भगवानिवेन्दुः ॥ २ ॥ वामैकक्रणमलकुण्डलश्रीः स्मेरन्मनोज्ञाब्जकृतावतंसः ॥ तिर्यक्कटाक्षं प्रियया मुमोद रामो मुखं चोर्विबोध्यमाणः ॥ ३ ॥ अथाज्ञया कंसनिकुम्भशत्रोरदाररूपोप्सरसां गणः सः ॥ द्रष्टुं मुदा रेवतिमाजगाम वेलालयं स्वर्गसमानमृद्धया ॥ ४ ॥ तां रेवतीं चाप्यथ वापि रामं सर्वा नमस्कृत्य वराङ्गयष्टयः ॥ वाद्यानुरूपं ननृतुः सुगात्र्यः समन्ततोऽन्या जगिरे च सम्यक् ॥ ५ ॥ चक्रुरन्तथैवाभिनयेन लब्धं यथावदेषां प्रियमर्थयुक्तम् ॥ हृद्यानुरूपं च वलस्य तस्य तथाज्ञया रेवतराजपुत्र्याः ॥ ६ ॥ चक्रुर्हसन्त्यश्च तथैव रासं तद्देशभाषाकृतिवेषयुक्ताः ॥ सहस्ततालं ललितं सलिलं वराङ्गना मङ्गलसंभृताङ्गयः ॥ ७ ॥ संकर्षणाधोक्षजनन्दनानि संकीर्तयन्त्योथ च मङ्गलानि ॥ कंसप्रलम्बादिवधं च रम्यं चाणरघातं च तथैव रङ्गे ॥ ८ ॥ यशोदया च प्रथितं यशोथ दामोदरत्वं च जनार्दनस्य ॥ वधं तथा रिष्टकथेनुकाभ्यां ब्रजे च वासं शकुनिवधं च ॥ ९ ॥ तथा च भग्नौ यमलार्जुनौ तौ सृष्टि वृकाणामपि वत्सयुक्ताम् ॥ स कालियो नागपतिर्हृदे च कृष्णेन दान्तश्च यथा दुरात्मा ॥ १० ॥ शङ्खहृददुद्धरणं च वीर पद्मोत्पलानां मधुसूदनेन ॥ गोवर्द्धनेऽर्थे च गवां धृतो-भूद्यथा च कृष्णेन जनार्दनेन ॥ ११ ॥ कुब्जां यथा गन्धकपीपिकां च कुब्जत्वं हर्तिनां कृतवांश्च कृष्णः ॥ अवाभनं वामनकं च चक्रे कृष्णो यथात्मानम-जोप्यनिन्द्यः ॥ १२ ॥ सौभ्रप्रमाणं च हलपुत्रत्वं वधं मुरस्याप्यथ देवशत्रोः ॥ गन्धारकन्यावहने नृपाणां रथे तथा योजनमूर्जितानाम् ॥ १३ ॥ ततः सुभद्राहरणे जयं च युद्धे च बालाहकजन्मुमाले ॥ रत्नप्रवेकं च युधार्जितैर्यत्समाहृतं शक्रसमक्षमासीत् ॥ १४ ॥ एतानि चान्यानि च चारुरूपा जगुः स्त्रियः प्रीतिकराणि राजन् ॥ सङ्कर्षणाधोक्षजहर्षणानि चित्राणि चानेकक्रथाश्रयाणि ॥ १५ ॥ कादम्बरीपानमदोत्कटस्तु बलः पृथु-श्रीः स बुकूर्द रामः ॥ सहस्ततालं मधुरं समं च स भार्यया रेवतराजपुत्र्या ॥ १६ ॥ तं कूर्दमानं मधुसूदनश्च दृष्ट्वा महात्मा च मुदगन्धितोभूत् ॥ बुकूर्द सत्या सहितो महात्मा हर्षागमार्थं च वलस्य धीमान् ॥ १७ ॥

अरिष्टेनकुम्भ्याः ॥ ९ ॥ १० ॥ शङ्खहृदात् शङ्खादिनिधियुक्तात्स्यदेव हृदात् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ बालाहकजन्मुमालिभ्यां सह वृत्ते युद्धे तच्च पादौ प्रसिद्धम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ कुर्यात्तरत्र गनार्थः बुकूर्द जगौ ॥ १६ ॥ १७ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ यानपात्रं नौः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ हे राजपुत्र मुनित्र दार्वाजावच्छान्द्रसः । हलाविकारैः लीलानुकारैः । रासमणेता मुनि राजपुत्रेत्यापि पाठः ॥
 ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ महाद्वैभेमाः अर्धभेमः सह वर्तमानाः । पुत्रयोर्व्यत्यासमत्वद्योतायर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ वेलिका तीरसं-
 समुद्रयात्रार्थमथागतश्च बुकूदं पार्थो नरलोकावरः ॥ कृष्णेन साद्रे मुदितश्चुकूदं सुभद्रया चैव वराङ्गयट्या ॥ १८ ॥ गदश्च धीमानथ सारणश्च
 प्रद्युम्नसाम्बौ नृप सात्यकिश्च ॥ सात्राजितो मूनुकुदुरवीयः सुचारुदेण्यश्च सुचारुरूपः ॥ १९ ॥ वीरौ कुमारौ निशठेल्मुकौ च रामात्मजो वीरत-
 मौ बुकूदतुः ॥ अकूसेनापतिशंकरश्च तथापरं भैमकुलप्रधानाः ॥ २० ॥ तवानपात्रं ववृधे तदानीं कृष्णप्रभावेन जनेन्द्रपुत्र ॥ आपूर्णमापूर्णेमु-
 दारकीर्तौ बुकूदश्चन्द्रिनृप भैममुख्यैः ॥ २१ ॥ तै राससत्करातिशूद्रमानैर्यदुप्रवीरपरप्रकाशैः ॥ हर्षान्वितं वीर जगत्तथाभूच्छेसुश्च पापानि
 जनेन्द्रसूनो ॥ २२ ॥ देवोतिथिस्तत्र च नारदाथ विप्रप्रियार्थं मुरकेशिरोत्रोः ॥ बुकूदं मध्ये यदुसत्तमानां जटाकलापगलितैकदेशः ॥ २३ ॥ राम-
 प्रणेता मुनि राजपुत्र स एव तत्राभवदप्रमेयः ॥ मध्ये च गत्वा स बुकूदं भूयो हेलविकारैः सविडाम्बिताङ्गैः ॥ २४ ॥ स सत्यभामामथ केशवं च
 पार्थं सुभद्रां च वलं च देयम् ॥ देवीं तथा रेवतराजपुत्रां संदृश्य संदृश्य जहास धीमान् ॥ २५ ॥ ता हासयामास सुधैर्ययुक्तास्तैस्तरुपायैः परिहा-
 सशीलः ॥ चेष्टानुकारैर्हसितानुकारैर्लालानुकारैरपरैश्च धीमान् ॥ २६ ॥ आभापितां किंचिद्विषोपलक्ष्य नादातिनादान्भगवान्मुमोच ॥ हसन्विहा-
 सांश्च जहास हर्षाद्विषागमे कृष्णविनोदनार्थम् ॥ २७ ॥ कृष्णाज्ञया सातिशयानि तत्र यथानुरूपाणि ददुर्यवत्यः ॥ रत्नानि वस्त्राणि च रूपवन्ति
 जगत्प्रधानानि नृदेवसूनोः ॥ २८ ॥ मालयानि च स्वर्गसमुद्रवानि सन्तानदामान्यतिमुक्तकानि ॥ सर्वतुं कान्यप्यनयंस्तदानीं ददुर्हरेरिद्विजितकालत-
 ज्ञाः ॥ २९ ॥ रासावसाने त्वथ गृह्य हस्ते महामुनिं नारदमप्रमेयः ॥ पपात कृष्णो भगवान्समुद्रे सात्राजितं चाबुनमेव चाथ ॥ ३० ॥
 उवाच चामेयपरक्रमेण शौनैयमीपत्प्रहसन्पृथुश्रीः ॥ द्विधा कृतास्मिन्नपतलाय भूत्वा क्रीडाजले नौस्तु महाङ्गनाभिः ॥ ३१ ॥ सर्ववर्तकोस्तु
 बलोद्वेजेता पुत्रा मदीयाश्च महाद्वैभेमाः ॥ भैमाद्वैमेवाथ बलात्मजाश्च सत्पक्षिणः सन्तु समुद्रतोये ॥ ३२ ॥ आज्ञापयामास ततः समुद्रं
 कृष्णः स्मितं प्राञ्जलिनं प्रतीतः ॥ सुगन्धतोयो भव मृष्टतोयस्तथा भव ग्राहविवाजितश्च ॥ ३३ ॥ दृश्या च ते रत्नविभूषिता तु सा वेलिकाभूरथ
 पत्सुखा च ॥ मनोनुकूलं च जनस्य तत्तत्प्रयच्छ विश्वास्यसि मत्प्रभावात् ॥ ३४ ॥

वन्धिनी पत्सुखा पादयोः सुखस्थानां यद्वत्स्वन्नभितीति ॥ ३४ ॥

॥ ३५ ॥ विभृस्व विभृहि धारयेत्यर्थः । कीलालमत्र रक्तम् ॥ ३६ ॥ मैरयादयो मदाभेदाः मैरयमत्र गौडी सुरा पौज्यानिषेयात् । माध्वीकसुरा मधुपुष्पसंभवा आसवतालादिसंभवः । स्वतोये स्वजलोपरि स्थापयेत्यत्र हस्वत्वमार्षम् । पपुः पिवेयुः ॥ ३७ ॥ व्यलीकमन्याय्यम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ साकारम् आकारः कामगीतं तेन सह यथा स्यान्था ॥ ४० ॥

भवस्व पेयोप्यथ चेष्टयो जनस्य सर्वस्य मनोबुद्धः ॥ वैडूर्यमुक्तामणिहेमचित्रा भवन्तु मत्स्यास्त्वयि सौम्यरूपाः ॥ ३५ ॥ विभृस्व च त्वं कमलोत्पलानि सुगन्धसुरस्यैरसक्षमाणि ॥ पटपादनुष्ठानि मनोहराणि कीलालवर्णैश्च समन्वितानि ॥ ३६ ॥ मैरयमाध्वीकसुरासवानां कुम्भाश्च पूर्णान्स्थपयस्व तोये ॥ जाम्बूनदं पाननिमित्तमेवां पात्रं पपुयैषु ददस्व भैमाः ॥ ३७ ॥ पुष्पोच्चैर्वैसितशीततोयो भञ्जप्रभतः खलु तोयराशे ॥ यथा व्यलीकं न भवेद्यदूनां सस्त्रिजनानां कुरु तत्प्रयत्नम् ॥ ३८ ॥ इतीदमुक्त्वा भगवान्समुद्रं ततः प्रचिक्रीड सहाजुनेन ॥ सिपेच पूर्वं नृप नारदं तु सात्राजिती कृष्णमुखोद्भित्ता ॥ ३९ ॥ ततो मदावर्जितचारुदेहः पपात रामः सलिले सलिलम् ॥ साकारमालम्ब्य करं करेण मनोहरां रैवतराजपुत्रीम् ॥ ४० ॥ कृष्णात्मजा ये त्वथ भैमसुरा रामस्य पश्चात्पतितः समुद्रे ॥ विरागवस्त्राभरणाः प्रहृष्टाः क्रीडाभिरामा मदिराविलक्षाः ॥ ४१ ॥ शेषास्तु भैमा हरिमभ्युपेताः क्रीडाभिरामा निशठोलमुकाद्याः ॥ विचित्रवस्त्राभरणाश्च मृत्ताः सन्तानमालयावृतकण्ठदेशाः ॥ ४२ ॥ वीर्योपपन्नाः कृतचारुचिह्ना विलिप्तगत्रा जलपात्रहस्ताः ॥ गीतानि तद्वेशमनोहराणि स्वरोपपन्नान्यथ गायमानाः ॥ ४३ ॥ ततः प्रचक्रुर्जलवादितानि नानास्वराणि प्रियवाद्ययोषाः ॥ सहासरोभिस्त्रिदिवालयाभिः कृष्णाज्ञया वेशवधूरातानि ॥ ४४ ॥ आकाशगङ्गाजलवादनज्ञाः सदा युवत्यो मदनेकाचिताः ॥ अवादयन्ता जलदुर्गांश्च वाद्यानुरूपं जगिरे च हृष्टाः ॥ ४५ ॥ कुशेशयाकोशविशालनेत्राः कुशेशयापीडविभूषिताश्च ॥ कुशेशयानां रविबोधितानां जहुः श्रियं ताः सुरवारमुख्याः ॥ ४६ ॥ स्त्रीवक्रचन्द्रैः राकलेन्दुकल्पै रराज राजञ्छतज्ञाः समुद्राः ॥ यदृच्छया देव विधानतो वा नभो यथा चन्द्रसहस्रकर्णीम् ॥ ४७ ॥ समुद्रमेघः सराज राजञ्छतहृदा स्त्रीप्रभयाभिरामः ॥ सौदामिनीमित्र इवाम्बुनाथो देदीप्यमानो नभसीव मेघः ॥ ४८ ॥ नारायणश्चैव सनारदश्च सिपेच पक्षे कृतचारुचिह्नः ॥ बलं सपक्षं कृतचारुचिह्नं स चैव पक्षं मधुसूदनस्य ॥ ४९ ॥

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ जलदुर्गां जलवाद्यविशेषान् ॥ ४५ ॥ कुशेशयाकोशः कमलकलिका आपीडो मुकुटं सुराणामिव चारुणि दौर्गन्ध्यादिरहितानि मुखानि यासां ताः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ पक्षे एकत्र स्थितो बलं सिपेचेत्यन्वयः । स च बलः ॥ ४९ ॥

॥५०॥ ते भैमा नोपेभुः क्रीडां न तयजुः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ विविक्तगात्राः शुद्धवृषपः विविक्तगात्रा इति पाठे चन्दनादनुलिनाययवाः ॥५५॥ यत्सन्निपागाः यद्भु-

अ. ८०

शिष्टाः प्रतीताः प्रख्याताः यथानुकूलं यथाहितम् ॥ ५६ ॥ फलप्रभावा अम्लिका अम्लता येषु तानि चुक्रोचरेण चुक्रोचरेण सुपा इति वा पाठः । निष्टम-
शूलात् शूलं समारोप्य निष्ठमानित्यर्थः । निष्ठमशूल्यानि वा । निष्ठमशूल्यान् शकलात् खण्डितान् पशून् हरिणसूकरादीन् ॥५७॥ सुखिन्नशूल्यान् शूलमा-
हस्तप्रमुक्तैर्जलयन्त्रकैश्च ग्रहष्टरूपाः सिपिबुस्तदानीम् ॥ रागोद्धता वारुणिपानमत्ताः संकर्मणाघोशजदेवपन्थः ॥ ५० ॥ आरुक्तेनैवा जलमुक्तिम-
त्ताः स्त्रीणां समक्षं पुरुषायमाणाः ॥ तेनोपेभुः सुचिरं च भैमा मानं वहन्तो मदनं मदं च ॥ ५१ ॥ अतिप्रसङ्गं तु विचिन्त्य कृष्णस्तान्वायामास
रथाङ्गपाणिः ॥ स्वयं निवृत्तो जलवाद्यशब्दः सनारदः पार्श्वहायवांश्च ॥ ५२ ॥ कृष्णेङ्गितज्ञा जलपुद्गसङ्गाद्भैमा निवृत्ता दृढमानिनोपि ॥ नित्यं
तथानन्दकराः प्रियाणां प्रियाश्च तेषां नमृतुः प्रतीताः ॥ ५३ ॥ नृत्यावसाने भगवानुपेन्द्रस्तत्याज धीमानथ तोयसङ्गात् ॥ उत्तीर्य तोयादनुकूललपं
जग्राह दत्त्वा मुनिसत्तमाय ॥ ५४ ॥ उपेन्द्रमुत्तीर्णमथाशु दृष्ट्वा भैमा हि ते तत्यजुरेव तोयम् ॥ विविक्तगात्रास्त्वथ पानभूमिं कृष्णज्ञया ते
यथुरप्रमेयाः ॥ ५५ ॥ यथानुपूर्व्यां च यथावयश्च यत्सन्निपागाश्च तदोपविष्टाः ॥ अन्नानि वीरा बुभुजुः प्रतीताः पपुश्च पेयानि यथानुकूलम् ॥
॥ ५६ ॥ मांसानि पक्वानि फलाम्लकानि बुक्रोत्तरेणाथ च दाडिभेन ॥ निष्टमशूलात् शकलान्पशून्श्च तत्रोपजहुः शुचयोथ सूदाः ॥ ५७ ॥
मुत्पिन्नशूल्यान्महिषांश्च वालाञ्छूलान्सविष्टमधृतावसितान् ॥ वृक्षाम्लसौवर्चलचुक्रपूर्णैर्न्यौरोगवोक्तया उपजहुरेषाम् ॥ ५८ ॥ पौरोगवोक्तया
विधिना मृगाणां मांसानि सिद्धानि च पीवराणि ॥ नानाप्रकाराण्युपजहुरेषां मृष्टानि पक्वानि च चुक्रचूतैः ॥ ५९ ॥ पार्थानि चान्ये शकलानि
तत्र ददुः पशूनां धृतमृक्षितानि ॥ सामुद्रवृणैरववृणितानि चूर्णेन मृष्टेन समारिचेन ॥ ६० ॥ समूलकैर्दाडिममातुल्लैः पर्णसिद्धिग्वार्द्रकभूरत्-
णैश्च ॥ तदोपदंशैः सुमुखोत्तरैस्ते पानानि हृष्टाः पपुरप्रमेयाः ॥ ६१ ॥ कद्दूङ्कशूद्रैरपि पक्षिभिश्च धृताम्लसौवर्चलैस्तैस्तैः ॥ भैरयमाध्वीक-
सुरासवांस्ते पपुः प्रियाभिः परिवार्यमाणाः ॥ ६२ ॥

रोप्य स्विन्नानित्यर्थः । वृक्षाम्लम् अम्लवेतसादि । पौरोगवोक्तया मूदोक्तक्रमेण उपजहुः पर्विषणं चक्रुः ॥ ५८ ॥ पीवराणि पृष्टानि ॥ ५९ ॥ मातुलिङ्गानि रुद्धकानि
पर्णसिः कुठरेकं भूरत्तृणं शाकभेदः । उपदंशैः पानपात्रैः ॥ ६१ ॥ कद्दूङ्कः कदुरसः तदुक्तकाष्ठशूलानि येषु तैः ॥ ६२ ॥

१ निष्ठमशूल्यानित्यादियोगप्रत्ययो लिखितपुस्तके न ।

॥ १३५ ॥

आद्रादिन् स्वावशिषान् किलाद्यान् महिषादुधसिक्तान् ॥ ६३ ॥ अपानपाः त्यक्तमवादिपानाः पानमिष्टपुलक्षणं मांसादेः ॥ ६४ ॥ आरनालान् काञ्जिकानि । रसालानिति
 पाठे तु रसालान् अपरिमितवृत्तशर्करादिसंस्कृतान् । पालवीषु कपदनिर्मितवात्रेषु वा बृहच्छरावेषु स्वादन् अस्वादन् ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ षट्शमाः स्थानानि येषां रागाणां
 तैर्यः समाधिः चित्तेकाग्र्यं तदास्यां ताम् । ते च मध्यशुद्धिमगोडभिश्चगीतरूपाः । हल्लीसकं बहुभिः स्त्रीभिः सह नृत्यम् । कल्लीसकमिति पाठे तदात्यवावशिषम् । झल्लीस-
 कमिति पाठे निषादशर्करादिसमस्वरयुतं झल्लीसकं वावशिषम् । जगोहितं विपरिणमिनं क्रियासम्बन्धः । वंशवोषेण सह यथा स्यात्तथा ॥ ६८ ॥ पाथस्तु मुदङ्गाद्यान् जग्राहेत्यनुषङ्गः ।
 श्वेतेन युक्ता नृप शोणितेन भस्यान्मुगन्धांल्लवणान्वितांश्च ॥ आर्द्रांक्विलादान्धृतपूर्णं क्रांश्च नानाप्रकारानपि खण्डवाद्यान् ॥ ६९ ॥ अपानपाश्चो-
 द्भवभोजमिश्राः शकैश्च सूपैश्च बहुप्रकारैः ॥ पेषैश्च दध्ना पयसा च वीराः स्वप्नानि राजन्बुधुः प्रहृष्टाः ॥ ७० ॥ तथारनालांश्च बहुप्रकारान्पुः-
 सुगन्धानपि पालवीषु ॥ शृतं पयः शर्करया च युक्तं फलप्रकारांश्च बहूँश्च स्वादन् ॥ ७१ ॥ तृताः प्रवृत्ताः पुनरेव वीरास्ते भैममुख्या वनितासहा-
 याः ॥ गीतानि रम्याणि जगुः प्रहृष्टाः कान्ताभिनीतानि मनोहराणि ॥ ७२ ॥ आज्ञापयमास ततः स तस्यां निशि प्रहृष्टो भगवानुपेन्द्रः ॥ छा-
 लिम्यगेयं बहुसन्निधानं यदेव गान्धर्वमुदाहरन्ति ॥ ७३ ॥ जग्राह वीणामथ नारदस्तु पट्टश्रमरागादिसमाधियुक्ताम् ॥ हल्लीसकं तु स्वयमेव कृष्णः
 स वंशवोषं नरदेव पार्थः ॥ ७४ ॥ मुदङ्गवाद्यानपरांश्च वाद्यान्वराप्सरस्ता जगृहुः प्रतीताः ॥ आसारितान्ते च ततः प्रतीता रम्भोत्थिता साभि-
 यार्थतज्ज्ञा ॥ ७५ ॥ तयाभिनीते वरगात्रयपृथ्या तुतोष रामश्च जनार्दनश्च ॥ अथर्वशी चारुविशालनेत्रा हेमा च राजन्यथ मिश्रकेशी ॥ ७६ ॥
 तिलोत्तमा चाप्यथ मेनका च एतास्तथान्याश्च हरिप्रियार्थम् ॥ जगुस्तथैवाभिनयं च चकुरिष्टैश्च कामैर्मनसोनुकूलैः ॥ ७७ ॥ ता वासुदेप्यनुरक्त-
 चित्ताः स्वर्गतनृत्याभिनयैरुदारैः ॥ नरेन्द्रमूने परितोषितेन ताम्बूलयोगाश्च वराप्सरसोभिः ॥ ७८ ॥ तदागताभिर्नृवरहतास्तु कृष्णेपसया मा-
 नमयास्तथैव ॥ फलानि गन्धोत्तमवन्ति वीराश्छलिम्यगान्धर्वमथार्द्रतं च ॥ ७९ ॥ अपरांश्च वाद्यान्वराप्सरसो जगृहुरिति सम्बन्धः । आसारितान्ते इति ।
 भरतो मुनिश्चतुर्विधमासारितं नृत्यविद्यावुपदिशति । प्रथमं नर्तकीप्रवेशः ततश्चासारितार्थमिषयं नाट्यं ततस्तालातुगत्याङ्गहारणम् ततो देवताविहङ्गरेण नृत्यम् । एवं चतुर्व-
 प्यभिसारैषुकम् एवमेव नर्तकीप्रवेशो भरतस्यानुमतः । तदन्ते रम्भा नर्तकी उत्थिता प्रविष्टा यतः सा अभिनयचतुरा ॥ ८० ॥ अभिनीते असि मये कृते द्वितीयासारो उर्वशी
 उत्थिता इत्यनुषङ्गः ॥ ८० ॥ ७१ ॥ ताः रम्भाद्याः पारितोषितेन पारितोषणेन तोषयामासेति शेषः । ताम्बू उग्रयोगाश्चेति पदत्रयं वाक्यम् ॥ ७२ ॥ तदा जलक्रीडायाभगताभिः
 पञ्चबूढकौर्वीरामहेन्द्रीभिश्च ताम्बूलयोगाः । गर्वाङ्कुराः आहताः वयमेताभ्योधिक्रा इति स्वगुणा आविष्कृता इत्यर्थः । तेदेवाह । फलानीत्येकश्लोको वाक्यम् ॥ ७३ ॥

कृष्णेच्छया मानुषाणामनुग्रहाय त्रिदिवात्तानिच्छालिभ्यं भुवि आहृतं फलानि च देवयोग्यानि आहृतानि । ततः किमत आह । स्थितिमिति । प्रयुक्तादौ ॥ ७४ ॥ पञ्चभिः कृष्णारामबुध्नानिरुद्धसामैः ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ दुःस्मनसां करोति तथा पापं च विहन्तीत्यन्वयः ॥ ७७ ॥ यच्छालिभ्यगान्धर्वं सुरवासगतो रेतः शुण्वन् चतुर्गुणानां सहस्रम् एकं

कृष्णेच्छया च त्रिदिवात्तदेव अनुग्रहार्थं भुवि मानुषाणाम् ॥ स्थितं च रम्यं हरिते गतेषु प्रयोजयामास स रौक्मिणेयः ॥ ७४ ॥ छालिभ्यगान्धर्वसु-
दाराद्विस्तेनैव ताम्बूलमथ प्रयुक्तम् ॥ प्रयोजितं पञ्चभिरिन्द्रतुल्यैश्छालिभ्यमिष्टं सततं नराणाम् ॥ ७५ ॥ शुभावहं वृद्धिकरं प्रशस्तं मङ्गल्य-
मेवाथ तथा यज्ञस्यम् ॥ पुण्यं च पुष्ट्यभ्युदयावहं च नारायणस्येष्टमुदारकीर्तैः ॥ ७६ ॥ भरापहं धर्मभरापहं च दुःस्वप्ननाशं परिकीर्त्यमानम् ॥
करोति पापं च तथा विहन्ति शृण्वन्सुरावासगतो नरेन्द्रः ॥ ७७ ॥ छालिभ्यगान्धर्वमुदारकीर्तिमेने किलैकं दिवसं सहस्रम् ॥ चतुर्गुणानां नृप रे-
वतोथ ततः प्रवृत्ता च कुमारजातिः ॥ ७८ ॥ गान्धर्वजातिश्च तथापरापि दीपाद्यया दीपशतानि राजन् ॥ विवेद कृष्णश्च सनादश्च प्रद्युम्नमुख्यै-
र्नृप भैरमुख्यैः ॥ ७९ ॥ विज्ञानमेतद्दि परो यथावदुद्देशमात्राच्च जनस्तु लोके ॥ जानन्ति छालिभ्यगुणोदयानां तोयं नदीनामथ वा समुद्रे ॥ ८० ॥
ज्ञातुं समर्थो हिमवान् गिरिर्वा फलाग्रतो वा गुणतोथ वापि ॥ ज्ञायं न छालिभ्यमृते तपोभिः स्थाने विधानान्यथ मूर्च्छनासु ॥ ८१ ॥ पङ्ग्राम-
रागेषु च तत्र कार्यं तस्यैकदेशावयवेन राजन् ॥ लेशाभिधानां सुकुमारजातिं निष्ठां सुदुःखेन नराः प्रयान्ति ॥ ८२ ॥ छालिभ्यगान्धर्वगुणोदयेषु
ये देवगन्धर्वमहर्षिसङ्घाः ॥ निष्ठां प्रयान्तीत्यवगच्छ बुद्ध्या छालिभ्यमेवं यधुसूदनेन ॥ ८३ ॥ भैरवोत्तमानां नरदेव दत्तं लोकस्य चानुग्रहक्राम्य-
यैव ॥ गतं प्रतिष्ठाममरोपेयं बाला युवानश्च तथैव वृद्धाः ॥ ८४ ॥ ऋडान्ति भैमाः प्रसवोत्तमेषु पूर्वं तु बालाः समुदावहन्ति ॥ वृद्धाश्च पश्चा-
त्यतिमानयन्ति स्थानेषु नित्यं प्रतिमानयन्ति ॥ ८५ ॥ मर्त्येषु मर्त्यन्यद्भावोतिवीराः स्वर्गशर्धर्मं समनुस्मरन्तः ॥ पुरातनं धर्मविधानतज्ज्ञाः
प्रीतिः प्रमाणं न वयः प्रमाणम् ॥ ८६ ॥ प्रीतिप्रमाणानि हि सौहृदानि प्रीतिं पुरस्कृत्य हि ते दशार्हाः ॥ वृष्ण्यन्धकाः पुत्रमुखा बभूवुर्विस-
र्जिताः केशिबिनाशनेन ॥ ८७ ॥

दिवसं मेने तत एव कुमारजातिप्रमुखा गन्धर्वसंघाः प्रवृत्ता इति वाक्यार्थः ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ स्थाने तद्युक्तम् । नालं इति पठः सुगमः ॥ ८१ ॥ लेशाभिधानां सुकुमारजातिं
मायन्तो निष्ठां समाप्तिं नरा दुःखेन गच्छन्ति छालिभ्यस्य का वर्तित्यर्थः ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥

प्रहृष्टरूपस्य मुहृष्टरूपा विनोदिताः केशिनिषूदनेत्यपि पाठः ॥ ८८ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायामेकोनवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥ ८९ ॥
 अथास्मिन्नवतितमे ह्यध्याये सन्निह्यते ॥ भानुमत्यापहरणं निकुम्भस्य तथा वधः ॥ १ ॥ भानोयादवविशेषस्य ॥ २ ॥ ३ ॥ पूर्वैरे प्रपञ्चयति ।
 भानुहोति ॥ ४ ॥ प्रहृष्टमाह । भानोरेवेति । भानोरेव कन्यापुरे महानाद आतरावः । सहसा आरुस्मिकः । समुत्थितः अभ्युत्थितः । कथंभूने कन्यापुरे दुराधंष्यस्याधीने
 स्वर्गं गताश्चापसरसां समूहाः कृत्वा प्रणामं मधुक्रंशश्रोः ॥ प्रहृष्टरूपस्य सुहृष्टरूपा बभूव हृष्टः सुरलोकसङ्घः ॥ ८८ ॥ इति श्रीमहाभारते
 खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि भानुमतीहरणे छालिन्ध्रक्रीडावर्णनं नामैकोनवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥ ४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तेषां क्रीडाप्र-
 सक्तानां यदूनां पुण्यकर्मणाम् ॥ छिद्रमासाद्य दुर्बुद्धिदैवशत्रुर्दुरासदः ॥ १ ॥ कन्यां भानुमतीं नाम भानोर्दुहितरं नृप ॥ जहारात्मवधक्राद्धी नि-
 कुम्भो नाम दानवः ॥ २ ॥ अन्तर्हितो मोहयित्वा यदूनां प्रमदजनम् ॥ मायावी मायया राजन्पूर्वैरेवमुस्मरन् ॥ ३ ॥ अतुर्हि वज्रभस्य तस्य
 कन्या प्रभावती ॥ प्रधुम्नेन हृता वीर वज्रनाभस्तथा हतः ॥ ४ ॥ भानोरेव तथारण्ये वसत्यवसरेण हि ॥ अस्नाधीने दुराधर्षे छिद्रज्ञो दानवा-
 धमः ॥ ५ ॥ कन्यापुरे महानादः सहसा समुपस्थितः ॥ तस्मां हियन्त्यां कन्यायां रुदन्यां समित्तंजयः ॥ ६ ॥ वसुदेवाहुकौ वीरौ दंशितौ निर्गता-
 वुभौ ॥ आर्तिनादुमुपश्रुत्य भानोः कन्यापुरे तदा ॥ ७ ॥ न दृष्टिगोचरौ तौ तु दृष्टशतेपकारिणम् ॥ तथैव दंशितौ यातौ यत्र कृष्णो महाबलः ॥ ८ ॥
 श्रुतार्थः स्वं विमानं तदरुरोह जनार्दनः ॥ पाथैन सहितस्तत्तदर्थं नागशुभ्रमरिंदमः ॥ ९ ॥ रथी त्वमनुगच्छेति संदिश्य मकरध्वजम् ॥ त्वरेति ग-
 रुडं वीरः संदिदेश च काश्यपम् ॥ १० ॥ वज्रं नगरमायान्तं निकुम्भं रणदुर्जयम् ॥ पार्थकृष्णौ महात्मानवासेदतुररिंदमौ ॥ ११ ॥ प्रधुम्नश्च म-
 हातेजा मायिनां प्रवरो नृप ॥ निकुम्भश्चाथ तान्दृष्ट्वा त्रिधात्मानमथाकरोत् ॥ १२ ॥ तात्सर्वान्योधयामास निकुम्भः प्रहसन्निव ॥ बहुकण्टकगुर्वी-
 भिर्गदाभिरमरोपमः ॥ १३ ॥ सव्येनालम्ब्य हस्तेन कन्यां भानुमतीं नृप ॥ दक्षिणेनाथ हस्तेन गदया ग्राह्यतपुनः ॥ १४ ॥ कन्यार्थं न च कृष्णौ
 वा कामो वा नृपसत्तमः ॥ निर्दयं प्रहरन्ति स्म निकुम्भे च महासुरे ॥ १५ ॥

निरीश्वरे रक्षकाभावात् यदूनां क्रीडासक्तत्वात् । तनु नातिविश्रमित्याह । छिद्रज्ञ इति । अवसरे देवप्रत्ययान्तम् । अवसरे दानवाधमो निकुम्भः छिद्रज्ञेयषी मायया वज्रनरतो
 वसति निष्ठत्येव । क अरण्ये द्वारकोपवने इति सार्द्धश्लोको वाक्यम् । हियन्त्यां हियमाणायाम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ विमानं वाहनं तर्हि किं सामान्यं न ताक्षर्यमित्यादि ॥
 १९ ॥ १० ॥ ११ ॥ तान् दानवान् ॥ १२ ॥ तान् कृष्णादीन् ॥ १३ ॥ भानुमतीं चमस्थानीयाम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

निश्वसुः निश्वासं मुमुक्षुः ॥ १६ ॥ नागोद्भूविधिवेति । यथा स्त्रियङ्गुनङ्गोद्भूलाधवं दर्शयन् अजगरेवित्तुमुद्रं दृष्ट्वा अन्नप्रयोगविशेषादजगरेव हन्ति नतु कर्मलकं तद्वत् ॥ १७ ॥
ते कृष्णप्रमुखा जह्वरिति क्रियाविवरिणामेनानुपङ्गः ॥ १८ ॥ १९ ॥ पृष्ठतोऽव्यवहितवियानुययनुरित्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ अस्मिदनेपि ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ भैमः
समर्थस्ते महात्मानः शङ्खं हन्तुं दुरासदाः ॥ निश्वसुर्नरपते दयाभारावपीडिताः ॥ १६ ॥ श्रेष्ठो धनुष्मतां पार्थः सर्वथा कुशलो युधि ॥ ना-
गोद्भूविधिना दैत्यं शरपङ्क्त्या जवान ह ॥ १७ ॥ ते तु वैतस्तिर्कैवर्णिविधान्दानयान्युधि ॥ न कन्यां कलया युक्त्या शिश्या च महीपते ॥ १८ ॥
ततः स कन्यायां सार्द्धं तत्रैवान्तरधीयत ॥ आपुरीमाश्रितो मायां न च तां वेत्ति कश्चन ॥ १९ ॥ तं कृष्णौ रौक्मिणेष्वथ पृष्ठतोऽनुययुस्तदा ॥
हारितः शकुनो भूत्वा तस्यावथ महासुरः ॥ २० ॥ तं बाणैः पुनरेवाथ वीरो भूयो धनञ्जयः ॥ वैतस्तिर्कर्ममभिद्रिः कन्यां रक्षन्तडाडयत् ॥ २१ ॥
स इमां पृथिवीं कृत्स्नां सप्तद्वीपां महासुरः ॥ वभ्रामानुगतश्चैव तैर्वीरैरिमर्दनः ॥ २२ ॥ गोकर्णस्यापेरिष्टात्तु पर्वतस्य महासुरः ॥ पपात वेलां ग-
ङ्गायाः पुलिने सह कन्यया ॥ २३ ॥ न देवा नासुराश्चापि लङ्घयन्ति तपोधनाः ॥ गोकर्णं तेजसा गुप्तं महादेवस्य भारत ॥ २४ ॥ एतदन्तरमा-
साद्य प्रद्युम्नः शीघ्रविक्रमः ॥ कन्यां भानुमतीं भैमो जग्राह रणदुर्जयः ॥ २५ ॥ असुरः सोर्दितो राजकृष्णाभ्यां निशितैः शरैः ॥ त्यक्तवाथोत्तारो-
कर्णं निकुम्भो दक्षिणां दिशम् ॥ जगाम पृष्ठतो यातौ कृष्णौ तद्दृश्यगतौ तदा ॥ २६ ॥ विवेश पट्पुरं चैव ज्ञातीनामालयं तदा ॥ तत्र वीरौ गुहा-
द्धारि कृष्णौ रात्रौ तदोपेतुः ॥ २७ ॥ रौक्मिणयोपि कृष्णेन संदिष्टो द्वारकां पुरीम् ॥ अन्यद्भानुजन्यां प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ २८ ॥ नयित्वा
चायौ वीरः पट्पुरं दानवाकुलम् ॥ ददर्श च गुहाद्धारि कृष्णौ भीमपराक्रमौ ॥ २९ ॥ उपतुर्द्धारिमाक्रम्य पट्पुरस्य महाबलौ ॥ कृष्णौ प्रद्युम्नसहि-
तौ निकुम्भवधकाङ्क्षिणौ ॥ ३० ॥ ततोऽनन्तरमेतस्माद्विदितवल्स्तदा ॥ निजगाम बली योद्धुं निकुम्भो भीमविक्रमः ॥ ३१ ॥ तस्य निर्गच्छत-
स्तस्माद्विलत्पार्थो विशम्भते ॥ रुरोध सर्वतो मार्गं शरैर्गण्डवनिःसृतैः ॥ ३२ ॥ सोऽभिमुत्पद्य गदां वोरामुग्रम्य चक्रुः पङ्कजम् ॥ शिरस्यताडय-
त्यार्थं निकुम्भो बलिनां वरः ॥ ३३ ॥ अदृष्टेनाहतो वीरः शिरस्यथ मुमोह सः ॥ गदयाभिहतं पायं रक्तं वमति मुह्यति ॥ हसित्वा सोऽसुरो हतो रौक्मिणे-
यमताडयत् ॥ ३४ ॥ तं प्राङ्मुखमुत्तुवं वीरं मायावी मायिनां वरम् ॥ अदृष्टेनाहतो वीरः शिरस्यथ मुमोह सः ॥ ३५ ॥ तथागतौ तु दृष्ट्वा तौ मुग्रमनौ सुता-
डितौ ॥ अभिदुद्राव गोविन्दो निकुम्भं क्रोधसूक्ष्मः ॥ ३६ ॥ क्रौमादुक्तौ समुग्रम्य गदपुर्वोद्भवो गदाम् ॥ तावन्वोऽन्यं दुराधर्षौ गर्जन्त वभिपेतुः ॥ ३७ ॥
प्रद्युम्नः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

॥ ३८ ॥ इयेष इच्छांचकार ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ इषिता वासिना पुण्वतीति यावत् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ अवष्टम्भयेति । रिपूत्कर्षं स्थापयितुम् आत्मेच्छयेति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ तं शरीरं परित्यज्य गतम् ॥ ५० ॥ वीरव्रतं ररक्ष पतितं न हत्वान् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ विदितः कर्तारः कः वेत्ती-
एरावतगतः शक्रः सर्वदेवगणैः सह ॥ ददृशे तन्महाशुद्धं घोरं देवासुरं तदा ॥ ३८ ॥ दृष्ट्वा देवान्हृषिकेशश्चित्रगुहिरिन्दमः ॥ इयेष दानवं हन्तुं
देवानां हितकाम्यया ॥ ३९ ॥ स मण्डलानि चित्राणि दर्शयामास केशवः ॥ कौमोदकीं महाबाहुल्ययुद्धकोविदः ॥ ४० ॥ तयैवासुमुखायपि
गदां तां बहुकण्टकाम् ॥ शिक्षया भ्रामयानोथ मण्डलानि चचार ह ॥ ४१ ॥ वृषभाविष गर्जनौ बृंहताविष कुञ्जरो ॥ इषितान्तरमासाद्य कुद्धौ
शालवृकाविष ॥ ४२ ॥ आजवान् निकुम्भस्तु गदया गदपूर्वजम् ॥ स्पष्टाष्टवण्टया वीरं नादं मुञ्चतिदारुणम् ॥ ४३ ॥ तत्कालमेव कृष्णोपि
भ्रामयित्वा महागदाम् ॥ निकुम्भमूर्धनि तदा पातयामास भारत ॥ ४४ ॥ अवष्टम्भ्य मुहूर्तं तु हरिः कौमोदकीं गदाम् ॥ तस्थौ जगद्गुरुर्धर्मान्मु-
मोह पतितः क्षितौ ॥ ४५ ॥ हाहाभूतं जगत्सर्वं तत्कालमभवत्तदा ॥ तथागते वासुदेवे नरेदेव महात्मनि ॥ ४६ ॥ आकाशगङ्गातोयेन शीतन
च सुगन्धिना ॥ सिषेचामृतमिश्रेण कृष्णं देवेश्वरः स्वयम् ॥ ४७ ॥ नूनमात्मेच्छया कृष्णस्तथा चक्रे सुरोत्तमः ॥ को हि शक्तो महात्मानं युद्धे
मोहयितुं हरिम् ॥ ४८ ॥ कृष्णः प्रत्यागतप्राणश्चक्रमुद्यम्य भारत ॥ प्रतीच्छेति दुरात्मानशुवाच रिपुनाशनः ॥ ४९ ॥ निकुम्भोप्यतिमायवी
उत्पपात दुरासतः ॥ शरीरं तत्परित्यज्य न तु तं वेत्ति केशवः ॥ ५० ॥ मुमूर्षति मृतो वायमिति मत्वा जनार्दनः ॥ ररक्ष स्मरमाणोथ वीरो वीर-
व्रतं विभो ॥ ५१ ॥ अथ प्रद्युम्नकौन्तेयावागतौ लब्धवेतनौ ॥ स्थितौ नारायणाभ्यांशे निकुम्भभयनिश्चितौ ॥ ५२ ॥ प्रद्युम्नोप्यथ मायवी विदितः
कृष्णमवधीत् ॥ निकुम्भस्ततः नास्त्यत्र गतः कापि सुदुर्मतिः ॥ ५३ ॥ प्रद्युम्नैवमुक्ते तु तन्ननाश कलेशम् ॥ प्रजहासाथ भगवान्नुनेन सह
प्रभुः ॥ ५४ ॥ तदश्रुतसहस्राणि निकुम्भानां जनाधिप ॥ दृढगुहने ततो वीराः क्षिनौ दिवि च सर्पतः ॥ ५५ ॥ सहस्राण्येव कृष्णं तु तथा पार्थ-
मरिन्दम॥ रौषिमणेयं तथा वीरं तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ५६ ॥ पाण्डवस्य धनुः केचित्केचिदस्य महाशरान् ॥ अन्येऽप्य जगद्गुरुस्तान्ये पादौ महासुराः
॥ ५७ ॥ एवं ग्रहाय तं वीरमगमंस्ते विहायसि॥ पार्थनामपि कोऽन्यस्तु गृहीतानां तदाभवन् ॥ ५८ ॥ नान्तं ददृशे कृष्णश्च कार्ष्णिगश्च रिपुनाशनौ ॥
विच्छिद्य तौ शरैर्वीरो निकुम्भं पार्थवर्जितौ ॥ ५९ ॥

त्यर्थः ॥ ५३ ॥ ननाथ अदृश्यमसूत् ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ मय्युं कन्यापहारं देव्यम् ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥
 एकैकस्तु द्विधा च्छिद्रो द्वेधा भवति भारत ॥ दिव्यज्ञानस्तदा कृणो भगवाननुष्टयान् ॥ ६० ॥ निकुम्भं तत्त्वतथापि दुर्दशं मधुसूदनः ॥ स-
 धारं सर्वमायानां हतारं फाल्गुनस्य च ॥ ६१ ॥ स चक्रेण शिरस्तस्य चक्रतोसुरसूदनः ॥ पश्यतां सर्वभूतानां भूतभयभयो हरिः ॥ ६२ ॥ स
 मुक्त्या फाल्गुनं राजञ्छिन्ने शिरसि भारत ॥ पपातासुरमुखोय छिन्नमूल इव दुमः ॥ ६३ ॥ अथाकशगतं पार्थ पतमानं विहाय सः ॥ कृष्णा-
 क्येन जत्राह कार्ष्णिर्विथिति मानद ॥ ६४ ॥ निकुम्भे पतिते भूमौ समाश्रान्त्य धनञ्जयम् ॥ जगाम द्वारकां देवः पार्थकामसमन्वितः ॥ ६५ ॥ स-
 मियाय दशाहोय द्वारकां मुदितो विभुः ॥ नारदं च महात्मानं ववन्दे यदुनन्दनः ॥ ६६ ॥ नारदोय महतेजा भानुं यादवमब्रवीत् ॥ भानो मा
 कार्ष्णिमिन्यु त्वं श्रूयतां भैमनन्दन ॥ ६७ ॥ क्रीडन्त्या रैवतोद्याने दुर्वासाः कोपितोनया ॥ स शशाप ततो रोषान्मुनिर्दुहितरं तव ॥ ६८ ॥ अति-
 दुर्दृष्टितैः कन्या शत्रुहस्तं गमिष्यति ॥ सुतार्थं ते मया सार्द्रं मुनिभिः स प्रसादितः ॥ ६९ ॥ बालां व्रतवतीं कन्यामनागसमिमां मुने ॥ शतवा-
 नसि धर्मज्ञ कथं धर्मभृतां वर ॥ अनुग्रहं विधत्स्वात्र वयं विज्ञापयामहे ॥ ७० ॥ अस्माभिरवमुक्तस्तु दुर्वासा भैमनन्दन ॥ उवाचाधोमुखो भूत्वा
 मुहूर्तं कृपयान्वितः ॥ ७१ ॥ यद्वोचमहं वाक्यं ततथा न तदन्यथा ॥ रिपुहस्तमवश्यं हि गमिष्यति न संशयः ॥ ७२ ॥ अद्वैतानुधर्मेण भर्ता-
 रमुपलप्स्यति ॥ बहुपुत्रा बहुधना सुभगा च भविष्यति ॥ ७३ ॥ सुगन्धगन्धा च सदा कुमारी च पुनः पुनः ॥ न च शोकमिमं चोरं तन्यङ्गी धार-
 यिष्यति ॥ ७४ ॥ एवं भानुमतीं वीर सहदेवाय दीयताम् ॥ श्रद्धानः स शूरश्च धर्मशीलश्च पाण्डवः ॥ ७५ ॥ ततो भानुमतीं भानुर्दौ माद्रो-
 मुताय वै ॥ सहदेवाय धर्मात्मा नारदस्य वचः स्मरन् ॥ ७६ ॥ आनीतः सहदेवश्च प्रेषितश्चक्रपाणि यः ॥ विवाहे च तदा व्रते सभार्यः स पुरी गतः
 ॥ ७७ ॥ इमं कृष्णस्य विजयं यः पठेच्छृणुयादथ ॥ विजयं सर्वकृत्येषु श्रद्धायानो लभेन्नरः ॥ ७८ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे वि-
 ण्णुपर्वणि भानुमतीहरणे निकुम्भभवधो नाम नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ जनमेजय उवाच ॥ भानुमत्यापहरणं विजयं केनैव
 च ॥ १ ॥ क्रीडां च सागरे दिव्यां वृष्णीनिमित्तेजसा ॥ अश्रौपं परमाश्रयं मुने धर्मभृतां वर ॥ २ ॥ वज्रनाभधधं ह्युक्तं निकुम्भमधधकीर्तने ॥ तन्मे
 कौतूहलं श्रोतुं प्रसादाद्रवतो मुने ॥ ३ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ हन्त ते वर्तयिष्यामि वज्रनाभधधं नृप ॥ विजयं चैव कामस्य सम्भर्यैव च भारत ॥ ४ ॥
 ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि दीकायां नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ भानुमत्यापहरणमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ शाखानगरं चतुर्विंशु संवाहानां सप्राकाराणामुद्यानानाम् ॥ ११० ॥ वरलब्धं लब्धवस्म् ॥ १११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ ईशितुं पालितुं त्वं त्वधुना स्वर्गारज्यं त्यजेति
 ज्ञावः ॥ १४ ॥ काश्यपानां देवानाम् अदेवानां च ॥ १५ ॥ १६ ॥ न्याय्यं न्यायादनेतेतम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ शौरैः वसुदेवस्य ॥ २२ ॥ सतांगतेः
 मेरोः सानौ नरपते तपश्चक्रे महासुरः ॥ वज्रनाभ इति ख्यातो निश्चितः समितिजयः ॥ ५ ॥ तस्य तुष्टो महातेजा ब्रह्मलोकपितामहः ॥ वरेण
 च्छन्दयामास तपसा परितोषितः ॥ ६ ॥ अवध्यत्वं स देवेभ्यो वरे दानवसत्तमः ॥ पुरं वज्रपुरं चापि सर्वज्ञमयं शुभम् ॥ ७ ॥ स्वच्छन्देन प्रवेशश्च
 न वायोरपि भारत ॥ अचिन्तितेन कामानामुपपत्तिर्नराधिप ॥ ८ ॥ शाखानगरमुख्यानां संवाहानां शतानि च ॥ नगरस्याप्रमेयस्य समन्ताज्जनमे-
 जय ॥ ९ ॥ तथा तद्भवत्तस्य वरदानेन भारत ॥ उवास वज्रनगरे वज्रनाभो महासुरः ॥ १० ॥ कोटिशो वरलब्धं तमसुराः परिवार्य ते ॥ ऊषुर्वज्रपुरे रा-
 जन् संवाहेषु तथैव च ॥ ११ ॥ शाखानगरमुख्येषु रम्येषु च नराधिप ॥ दृष्टपुष्टप्रमुदिता नृपदेवस्य शत्रवः ॥ १२ ॥ वज्रनाभोथ दुष्टात्मा वरदा-
 नेन दर्पितः ॥ पुरस्य चान्मनश्चैव जगद्धाधितुमुद्यतः ॥ १३ ॥ महेन्द्रमब्रवीद्वत्वा देवलोकं विशाम्पते ॥ अहमीशितुमिच्छामि त्रैलोक्यं पाकशा-
 सन ॥ १४ ॥ अथवा मे प्रयच्छस्व युद्धं देवगणेश्वर ॥ सामान्यं हि जगत्कृत्स्नं काश्यपानां महात्मनाम् ॥ १५ ॥ स बृहस्पतिना सार्द्धं मन्त्रयि-
 त्वा महेश्वरः ॥ वज्रनाभं सुरश्रेष्ठः प्रोवाच कुरुवंशज ॥ १६ ॥ सत्रेषु दीक्षितः सौम्यः काश्यपो नः पिता मुनिः ॥ तस्मिन्वृत्ते यथा न्याय्यं तथा
 स हि करिष्यति ॥ १७ ॥ ततः स पितरं गत्वा काश्यपं दानवोऽब्रवीत् ॥ यथोक्तं देवराजेन तमुवाचाथ काश्यपः ॥ १८ ॥ सत्रे वृत्ते करिष्यामि
 यथान्यायं भविष्यति ॥ त्वं तु वज्रपुरे पुत्र वस गच्छ समाश्रितः ॥ १९ ॥ एवमुक्ते वज्रनाभः स्वमेव नगरं गतः ॥ महेन्द्रोपि ययौ देवो द्वारकां द्वार-
 शालिनीम् ॥ २० ॥ गत्वा चान्तर्हितो देवो वासुदेवमथब्रवीत् ॥ वज्रनाभस्य वृत्तान्तं तमुवाच जनार्दनः ॥ २१ ॥ शौरिरुपस्थितो देव वाजिमेधो म-
 हाक्रतुः ॥ तस्मिन् वृत्ते वज्रनाभं पातयिष्यामि वासव ॥ २२ ॥ तत्रोपायं प्रवेशे तु चिन्तयावः सतां गतेः ॥ नानिच्छया प्रवेशोस्ति तत्र वायोरपि
 प्रभो ॥ २३ ॥ ततो गतो देवराजो वासुदेवेन सत्कृतः ॥ वाजिमेधे च संप्राप्ते वसुदेवस्य भारत ॥ २४ ॥ तस्मिन् यज्ञे वर्तमाने प्रवेशार्थं सुरोत्तमौ ॥
 चिन्तयामासतुवीरौ देवराजाच्युताबुभौ ॥ २५ ॥ तत्र यज्ञे वर्तमाने सुनाद्येन नटस्तदा ॥ महर्षीस्तोपयामास भद्रनाभोति नामतः ॥ २६ ॥ तं वरेण
 मुनिश्रेष्ठाच्छन्दयामासुरात्मवत् ॥ स वरे तु नटो भद्रो वरं देवेश्वरोपमः ॥ २७ ॥

ब्रह्मकृतमर्यादाया असङ्गः सतां मार्गः । अतोऽमुरेच्छयैव तत्र प्रवेशो लभ्यते न बलादित्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ तत्र वसुदेवयज्ञे नाट्येन नृत्येन ॥ २६ ॥ २७ ॥

देवेन्द्रादिभिरन्तरैः प्रेरित इत्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥ प्रकर्षेण सिद्धम् आकाशो गमनं यस्य सः तादृशः भवेयमिति शेषः । शकुवन् शक्तिमान् ॥ ३० ॥ माव्येन भविष्येण ह्येण
 मया तु सब एवात्मादितस्य वेषेण प्रवेष्टुं शक्यमित्यर्थः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ अपवेश्यमिति च्छेदः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥
 देवेन्द्रं कृष्णच्छन्देन सरस्वत्या प्रचोदितः ॥ प्रणिपत्य मुनिश्रृङ्गानश्वमेधे समागतात् ॥ २८ ॥ नट उवाच ॥ भोज्यो द्विजानां सर्वेषां भवेयं मुनिस-
 तमाः ॥ सप्तद्वीपां च पृथिवीं विचरेयमिमामहम् ॥ २९ ॥ प्रसिद्धाकाशगमनः शकुवश्च विशेषतः ॥ अवध्यः सर्वभूतानां स्थावरा ये च जङ्गमाः
 ॥ ३० ॥ यस्य यस्य च वेषेण प्रविशेयमहं खलु ॥ मृतस्य जीवतो वापि भाव्येनोत्पादितस्य वा ॥ ३१ ॥ स तूर्यस्तादृशः स्यां वै जरारोगविव-
 र्जितः ॥ तुष्येतुषुर्नयो नित्यमन्ये च मम सर्वदा ॥ ३२ ॥ एवमस्त्विति संग्रोक्तो ब्राह्मणैर्नृपते नटः ॥ सप्तद्वीपां यमुमतौ पर्यटत्यमरोपमः ॥ ३३ ॥
 पुराणि दानवेन्द्राणामुतरांश्च कुरुंस्तथा ॥ भद्राश्चान्केतुमालांश्च कालभद्रद्वीपमेव च ॥ ३४ ॥ पर्वणेषु तु सर्वासु द्वारकां यदुमण्डिताम् ॥ आयाति
 वरदत्तः स लोकवीरो महानटः ॥ ३५ ॥ ततो हंसात् धार्तराष्ट्रान् देवलोकनिवासिनः ॥ उवाच भगवान् शक्रः सान्त्वयित्वा सुरेश्वरः ॥ ३६ ॥
 अभवन्तो भ्रातरौस्माकं काश्यपादेव पक्षिणः ॥ विमानवाहा देवानां सुहृतीनां तथैव च ॥ ३७ ॥ देवानामस्ति कर्तव्यं कार्यं शत्रुवधान्वितम् ॥ तत्क-
 र्त्तव्यं न मन्त्रश्च भेतव्यो वः कथंचन ॥ ३८ ॥ न कुर्वतां देवताज्ञासुग्री दण्डः पतेदपि ॥ सर्वत्राप्रतिषिद्धं वो गमनं हंससत्तमाः ॥ ३९ ॥ गत्वाऽ-
 प्रवेश्यमन्येषां वज्रनाभपुरोत्तमम् ॥ इतोन्तःपुरवापीषु चरच्चमुचितं हि वः ॥ ४० ॥ तस्यास्ति कन्यारत्नं हि त्रैलोक्यातिशयं शुभम् ॥ नाम्ना प्र-
 भावती नाम चन्द्राभेव प्रभावती ॥ ४१ ॥ वरदानेन सा लब्धा मात्रा किल वरानना ॥ हेमवत्या महादेव्याः सकाशादिति नः श्रुतम् ॥ ४२ ॥
 स्वयंवरा च सा कन्या बन्धुभिः स्थापिता सती ॥ आत्मेच्छया पतिं हंसा वरयिष्यति शोभना ॥ ४३ ॥ तद्भवद्विगुणा वाच्याः प्रधुमस्य महा-
 त्मनः ॥ सद्भूताः कुलरूपस्य शीलस्य वयसस्तथा ॥ ४४ ॥ यदा सा रक्तभावा च वज्रनाभमुता सती ॥ तस्याः सकाशात्संदेशो नायितव्यः समा-
 धिना ॥ ४५ ॥ प्रधुमस्य पुनस्तस्मादानयन्त्वं तथैव च ॥ स्वबुद्ध्या प्राप्तकालं च संविधेयं हितं मम ॥ ४६ ॥ नेत्रवक्रप्रसादश्च कर्तव्यस्तत्र सर्वथा
 ॥ ४७ ॥ तथा तथा गुणा वाच्याः प्रधुमस्य महात्मनः ॥ यथा यथा प्रभावत्या मनस्तत्र भवेत् स्थितम् ॥ ४८ ॥ वृत्तान्तश्चानुदिवसं प्रदेयो मम
 सर्वथा ॥ द्वारवत्यां च कृष्णस्य भ्रातुर्मम यवीयसः ॥ ४९ ॥ तावद्यत्नश्च कर्तव्यः प्रधुमो यावदात्मवित् ॥ पर्यावर्तैर्द्वारोहां वज्रनाभसुतां विमुः ॥ ५० ॥
 ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥

॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायामेकनवतिमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ते वासवेति ॥ १ ॥ २ ॥ संस्कृतापूर्वभाषिणः
संस्कृतम् अपूर्वं भाषन्ते तथा ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ जालपादाः भो हंसाः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ काश्यपानां दानवानाम् ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥
अवध्यास्ते तु देवानां ब्रह्मणो वरदर्पिताः ॥ देवपुत्रैर्हि हन्तव्याः प्रद्युम्नप्रमुखैर्युधि ॥ ५१ ॥ नदो दत्तवरस्तस्य वेषमास्थाय यादवाः ॥ प्रद्युम्नाद्या
गमिष्यन्ति वज्रनाभविनाशनाः ॥ ५२ ॥ एतच्च सर्वं कर्तव्यमन्यच्च सर्वमेव हि ॥ प्राप्तकालं विधातव्यमस्मकं प्रियकाम्यया ॥ ५३ ॥ प्रवेशस्तत्र
देवानां नास्ति हंसाः कथंचन ॥ वज्रनाभेप्सिते तत्र प्रवेशः खलु सर्वथा ॥ ५४ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि एकनवतिमो-
ऽध्यायः ॥ ९१ ॥ ॥ ९२ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ते वासववचः श्रुत्वा हंसा वज्रपुरं ययुः ॥ पूर्वोचितं हि गमनं तेषां तत्र जनाधिप ॥ १ ॥ ते दीर्घि-
क्वासु रम्यासु निपेतुर्वीरपक्षिणः ॥ पद्मोत्पलरावृतासु चरुर्वापीषु ते नृप ॥ इष्टास्ते वज्रनाभस्य त्रिविष्टपनिवासिनः ॥ ४ ॥ आलपन्तः सुमधुरं धा-
विस्मयं जनयन्ति हि ॥ ३ ॥ अन्तःपुरोपभोग्यासु चरुर्वापीषु ते नृप ॥ इष्टास्ते वज्रनाभस्य त्रिविष्टपनिवासिनः ॥ ४ ॥ आलपन्तः सुमधुरं धा-
तैराज्ञा जनेश्वर ॥ स तानुवाच दैतेयो धार्तराष्ट्रानिदं वचः ॥ ५ ॥ त्रिविष्टपे नित्यरता भवन्तश्चारुभाषिणः ॥ यद्वेदोत्सवोस्माकं भवद्भिरवगम्यते
॥ ६ ॥ आगन्तव्यं जालपादाः स्वमिदं भवतां गृहम् ॥ विस्मयं च प्रवेष्टव्यं त्रिविष्टपनिवासिभिः ॥ ७ ॥ ते तथोक्ताः शकुनयो वज्रनाभेन भारत ॥
तथेत्युक्त्वा हि विविशुर्दानवन्द्रनिवेशनम् ॥ ८ ॥ चक्रुः परिचयं ते च देवकार्येव्यपेक्षया ॥ मानुषालापिनस्ते तु कथाश्चक्रुः पृथग्विधाः ॥ ९ ॥
वंशवद्धाः काश्यपानां सर्वकल्याणभागिनाम् ॥ स्त्रियो रसुर्विशेषेण शृण्वन्त्यः सद्गताः कथाः ॥ १० ॥ विचरन्तस्ततो हंसा ददृशुश्चारुहासिनीम् ॥
प्रभावतीं वरारोहां वज्रनाभसुतां तदा ॥ ११ ॥ हंसाः परिचितां चक्रुस्तां ततश्चारुहासिनीम् ॥ सर्वां शुचिमुखीं चक्रे हंसीं राजसुता तदा ॥ १२ ॥
सा तां कदाचित्प्रच्छ वज्रनाभसुतां सखीम् ॥ विश्रम्भितां पृथक्कृतैराख्यानकशतैर्वराम् ॥ १३ ॥ त्रैलोक्यमुदरीं वेद्वि त्वामहं हि प्रभावति ॥
रूपशालिगुणैर्वि किंचित्त्वां वक्तुमुत्सहे ॥ १४ ॥ व्यतिक्रामति ते भीरु यौवनं चारुहासिनि ॥ यदतीतं पुनर्नति गतं स्रोत इवाम्भसः ॥ १५ ॥
कामोपभोगतुल्या हि रतिर्देवि न विद्यते ॥ स्त्रीणां जगति कल्याणि सत्यमेतद्रूपमिति ते ॥ १६ ॥ स्वयंवरे च न्यस्ता त्वं पित्रा सर्वाद्विशोभने ॥ न च
कांश्चिद्भयसे देवासुखलुद्रवाच ॥ १७ ॥ व्रीडिता यान्ति सुश्रोणि प्रत्याख्यातास्त्वया शुभे ॥ रूपशौर्यगुणैर्युक्तान्सदृशांस्त्वं कुलस्य हि ॥ १८ ॥
रतिः सुखम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ रूपं स्वभावे सौन्दर्ये इति मेदिनी ॥ कुलं जनपदे गृहे इति विधः ॥ १८ ॥

किमर्थमेव्यति तस्यात्रागमनं प्रसक्तमेव नास्तीत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ अनङ्गं कामदेवं साङ्गं कृत्या पुत्रो विहित इत्यन्वयः ॥ निवर्हितः हतः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ तेजसा प्राप्तेन ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ यमुद्दिश्य दानवेन्द्रेण असुराः संदिश्यन्ते तं बलवन्तं प्रति स्त्रीणां मनोरथः भवत्येव ॥ काममूढत्वात् वैरिकुलेष्वनुरागो भवतीति भावः ॥

आगतब्रेच्छसे देवि सदृशान्कुरु रूपयोः ॥ इहैव्यति किमर्थं त्वां प्रद्युम्नो रुक्मिणीसुतः ॥ १९ ॥ त्रैलोक्ये यस्य रूपेण सदृशो न कुलेन वा ॥ गुणैर्वा चारुसर्वाङ्गि शौरेयाण्यस्ति वा शुभे ॥ २० ॥ देवेषु देवः सुश्राणि दानवेषु च दानवः ॥ मानुषेष्वपि धर्मात्मा मनुष्यः स महाबलः ॥ २१ ॥ यं सदा देवि दृष्ट्वा हि स्वप्ति जघनानि हि ॥ आपीनानीव धेनूनां स्नेतांसि सरितामिव ॥ २२ ॥ न पूर्णचन्द्रेण मुखं नयने वा कुशेशयैः ॥ उत्सहे नोपमातुं हि मृगेन्द्रेणाथ वा गतिम् ॥ २३ ॥ जगतः सारमुद्धृत्य पुत्रः स विहितः शुभे ॥ कृतवानङ्गं वरं साङ्गं विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ २४ ॥ हृतेन शम्भरो बाल्ये येन पापो निर्वर्हितः ॥ मायाश्च सर्वाः संप्राप्ता न च शीलं विनाशितम् ॥ २५ ॥ यात्यानुगुणान्पृथुश्राणि मनसा कलययिष्यसि ॥ एष्टव्यास्त्रिषु लोकेषु प्रद्युम्ने सर्व एव ते ॥ २६ ॥ रुच्या वह्निप्रतीकाशः क्षमया पृथिवीसमः ॥ तेजसा सूर्यसदृशो गाम्भीर्येण द्रोणपमः ॥ प्रभावती शुचिमुखी त्विति होवाच भामिनी ॥ २७ ॥ प्रभावत्युवाच ॥ विष्णुर्मनुषलोकरुथः श्रुतः सुचन्द्रशो मया ॥ पितुः कथयतः सौम्ये नारदस्य च धीमतः ॥ २८ ॥ शत्रुः किल स दैत्यानां वर्जनीयः सदानवे ॥ कुलानि किल दैत्यानां तेन दग्धानि मानिनि ॥ २९ ॥ प्रदीप्तेन रथाङ्गेण शार्ङ्गेण गदया तथा ॥ शाखानगरदेशेषु वसन्ति किल येसुराः ॥ ३० ॥ इत्येते दानवेन्द्रेण संदिश्यन्ते हि तं प्रति ॥ मनोरथो हि सर्वासां स्त्राणामेव शुचिस्मिते ॥ ३१ ॥ भवेद्दि मे पतिकुलं श्रेष्ठं पितृकुलादिति ॥ यदि नामाभ्युपायः स्यात्तस्येहागमनं प्रति ॥ ३२ ॥ महाननुग्रहो मे स्यात्कुलं स्यात्पावितं च मे ॥ समर्थनां मे पृष्टा त्वं प्रयच्छ शुचिलिपिनि ॥ ३३ ॥ प्रद्युम्नः स्याद्यथा भर्ता स मे वृष्णि कुलद्वयः ॥ अत्यन्तवैरी दैत्यानामुद्भजनक्रो हरिः ॥ ३४ ॥ असुराणां स्त्रियो वृद्धाः कथयन्त्यो मया श्रुताः ॥ प्रद्युम्नस्य तथा जन्म पुरस्तादपि मे श्रुतम् ॥ ३५ ॥ यथा च तेन निहतो बलवान्कालशम्भरः ॥ हृदि मे वर्तते नित्यं प्रद्युम्नः खलु सत्तमे ॥ ३६ ॥ हेतुः स नास्ति स्यात्तेन यथा मम समागमः ॥ दासी तवाहं सख्यौ हूतये त्वां च विसर्जये ॥ ३७ ॥ पण्डितासि वदोपायं मम तस्य च सङ्गमे ॥ ततस्तां सान्त्वयित्वा सा प्रहसन्तिदिमब्रवीत् ॥ ३८ ॥ शुचिमुखुवाच ॥ तत्र दूती गमिष्यामि तवाहं चरुहासिनि ॥ इमां भर्त्ति त्वोदारां प्रवक्ष्यामि शुचिस्मिते ॥ ३९ ॥ ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ समर्थनां कार्यवदनोपायम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

१ समर्थानां वरिष्ठा त्वमिति लिखितपुस्तके तदा समर्थः कार्यवत्काः इति टीका ।

॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ संस्तवः मदीया स्तुतिर्न विवर्ते नदनिकटे येन श्रुतगुणो मामसौ उपेया-
दित्यर्थः । संस्तवः परिचयो वा ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ नटं भद्रात्यस्य नटस्य वेषं भैमानां यादवानाम् ॥ ५८ ॥ विदूषकम् उपहासकम् । पारिपाश्वै-
तथाचैव करिष्यामि यथैष्यति तवान्तिकम् ॥ साक्षात्कामेन मुश्रोणि भविष्यति सकामिनी ॥ ४० ॥ इति मे भाषितं नित्यं स्मरेथाः शुचिलोचने ॥
कथाकुशलतां पित्रे कथयस्वायतेक्षणे ॥ ४१ ॥ ममत्वं तत्र मे देवि हितं सम्यक् प्रपत्यसे ॥ इत्युक्त्वा सा तथा चक्रे यत्तत्सा तामथाब्रवीत् ॥ ४२ ॥
दानवेन्द्रश्च तां हंसीं प्रच्छान्तःपुरे तदा ॥ प्रभावत्या समाख्याता कथाकुशलता तव ॥ ४३ ॥ तत्त्वं शुचिसुखि ब्रूहि कथां योग्यतया वरे ॥ किं त्वया
दृष्टमाश्चर्यं जगत्युत्तमपक्षिणि ॥ ४४ ॥ अदृष्टपूर्वमन्यैर्वा योग्यायोग्यमनिन्दिते ॥ सोवाच वज्रनाभं तु हंसी वरनरोत्तम ॥ ४५ ॥ श्रूयतामित्यथामन्य
दानवेन्द्रं महाद्युतिम् ॥ दृष्टा मे शाण्डिली नाम साध्वी दानवसत्तम ॥ आश्चर्यं कर्म कुर्वन्ती मेरुपाश्वे मनस्विनी ॥ ४६ ॥ सुमनाश्चैव कौशल्या
सर्वभूतहिते रता ॥ कथंचिद्भरशाण्डिल्याः शैलपुत्र्याः शुभा सखी ॥ ४७ ॥ नटश्चैव मया दृष्टो मुनिदत्तवरः शुभः ॥ कामरूपी च भोज्यश्च त्रैलोक्ये
नित्यसंमतः ॥ ४८ ॥ कुरून्यात्युत्तरान्वीर कालाप्रदीपमेव च ॥ भद्राश्चान्केतुमालांश्च द्वीपानन्यास्तथानव ॥ ४९ ॥ देवगन्धर्वगेयानि नृत्यानि
विविधानि च ॥ स वेति देवाद्यन्येन विस्मापयति सर्वथा ॥ ५० ॥ वज्रनाभ उवाच ॥ श्रुतमेतन्मया हंसि न चिरादिव विस्तरम् ॥ चारणानां कथयतां
सिद्धानां च महात्मनाम् ॥ ५१ ॥ कुतूहलं ममाप्यस्ति सर्वथा पक्षिनिन्दिनि ॥ नटे दत्तवरे तस्मिन्संस्तवस्तु न विद्यते ॥ ५२ ॥ हंस्युवाच ॥ सप्तद्वीपा-
न्विचरति नटः स दितिजोत्तम ॥ गुणवन्तं जनं श्रुत्वा गुणकार्यः स सर्वथा ॥ ५३ ॥ तव चेच्छृणुयाद्द्वीर सद्भूतं गुणविस्तरम् ॥ नटं तदागतं विद्धि पुरं
तव महापुर ॥ ५४ ॥ वज्रनाभ उवाच ॥ उपायः सृजतां हंसि येनेह स नटः शुभे ॥ आगच्छेन्मम भद्रं ते विषयं पक्षिनिन्दिनि ॥ ५५ ॥ ते हंसा
वज्रनाभेन कार्यहेतोर्विसर्जिताः ॥ देवेन्द्रायथ कृष्णाय शशंसुः सर्वमेव तत् ॥ ५६ ॥ अधोक्षजेन प्रद्युम्नो नियुक्तस्तत्र कर्मणि ॥ प्रभावत्याश्च
संसर्गैर्वज्रनाभवधे तथा ॥ ५७ ॥ दैवीं मायां समाश्रित्य संविधाय हरिर्नटम् ॥ नटवेषेण भैमानां प्रेषयामास भारत ॥ ५८ ॥ प्रद्युम्नं नायकं
कृत्वा साम्बं कृत्वा विदूषकम् ॥ पारिपाश्वै गदं वीरमन्यान्भैमांस्तथैव च ॥ ५९ ॥ वारमुख्या नदीः कृत्वा तत्तूर्यसदृशास्तदा ॥ तथैव भद्रं
भद्रस्य सहायांश्च तथाविधान् ॥ ६० ॥

इत्यनेन श्रुतिधरत्वं लक्ष्यं गदं श्रुतिधरं कृत्वेत्यर्थः ॥ ५९ ॥ वारमुख्या वेश्याः । तदीयनृत्यगीतवादिनसादृश्याः ॥ ६० ॥

॥६१॥ ६२ ॥ ६३ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि दीक्षायां द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥६४॥ ततः पूर्वश्रुतो भद्रनामा नट एवात्र प्राप्त इति तेषां बुद्धिरश्रुदित्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ पर्यायार्थे वेषधारणार्थम् ॥ ४ ॥ वासीनां दैव्यमार्षम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७॥८॥ अच्युत हे राजन् ॥ ९ ॥ संस्कारः वेषधारणम्, अतिनयः प्रद्युम्नविहितं रम्यं विमानं ते महारथाः ॥ जगमुरारुह्य कार्यार्थं देवानामपिमौजसाम् ॥ ६१ ॥ एकैकस्य समा रूपे पुरुषाः पुरुषस्य ते ॥ स्त्रीणां च सदृशाः सर्वे ते स्वरूपैर्नराधिपाः ॥ ६२ ॥ ते वज्रनगरस्याथ शाखानगरमुत्तमम् ॥ जग्मुर्दानिवसंकीर्णं सुपुरं नाम नामतः ॥ ६३ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि वज्रनाभप्रद्युम्नोत्तरे प्रद्युम्नादिगमने द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥६४॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः स्वपुरवासीनाममुराणां नराधिप ॥ ददावाज्ञां वज्रनाभो दीयतां गृहमुत्तमम् ॥ १ ॥ आतिथ्यं क्रियतामेषां बहुरत्नमुपायनम् ॥ वासांसि स विचित्राणि सुखाय जनरञ्जनम् ॥ २ ॥ भर्तुराज्ञां समालभ्य तथा चक्रुश्च सर्वशः ॥ पूर्वश्रुतो नटः प्राप्तः कौतूहलमर्जयित्वा ॥ ३ ॥ नटस्याथ ददुर्द्वैत्याः सत्कारं परया मुदा ॥ पर्यायार्थं ददुश्चापि रत्नानि सुबहून्यथ ॥ ४ ॥ ततः स नटो तत्र वरदतो नटस्तथा ॥ स्वपुरे पुरवासीनां परं हर्षं समादधत् ॥ ५ ॥ रामायणं महाकाव्यमुद्देश्यं नाटकीकृतम् ॥ जन्म विष्णोः रमेयस्य राक्षसेन्द्रवधेऽप्यस्य ॥ ६ ॥ लोमपादो दशरथ ऋष्यशृङ्गं महासुनिम् ॥ शान्तामप्यानयामास गणिकाभिः सहानव ॥ ७ ॥ रामलक्ष्मणशत्रुघ्ना भरतश्चैव भारत ॥ ऋष्यशृङ्गश्च शान्ता च तथारूपैर्नटैः कृताः ॥ ८ ॥ तत्कालजीविनो वृद्धा दानवा विस्मयं गताः ॥ आचक्षुश्च तेषां वै रूपतुल्यत्वमच्युतम् ॥ ९ ॥ संस्काराभिनयौ तेषां प्रस्तावानां च धारणम् ॥ दृष्ट्वा सर्वे प्रवेशं च दानवा विस्मयं गताः ॥ १० ॥ ते रक्ता विस्मयं नेदुःसुराः परया मुदा ॥ उत्थायोत्थाय नाट्यस्य विपयेषु पुनः पुनः ॥ ११ ॥ ददुर्वेक्षाणि दुष्टाश्च ग्रैवेयवलयानि च ॥ हारान्मनोहरांश्चैव हेमवैडूर्यभूषितान् ॥ १२ ॥ पृथगर्थेषु दत्तेषु लोकेस्ते तुष्टुवर्नटाः ॥ असुरांश्च मुनींश्चैव गात्रैरभिजैरपि ॥ १३ ॥ प्रेषितं वज्रनाभस्य शाखानगरवासिभिः ॥ नटस्य दिव्यरूपस्य नरेन्द्रागमनं तदा ॥ १४ ॥ पुरा श्रुताथो दैत्येन्द्रः प्रेषयामास भारत ॥ आनीयतां वज्रपुरं नटोसाविति हर्षितः ॥ १५ ॥ दानवेन्द्रवचः श्रुत्वा शाखानगरवासिभिः ॥ नीता वज्रपुरं रम्यं नटवेषेण यादवाः ॥ १६ ॥ आवासश्च ततो दत्तः सुकृतो विश्वकर्मणा ॥ एष्टव्यं यच्च तत्सर्वं दत्तं शतगुणोत्तरम् ॥ १७ ॥

क्रियादर्शनं, प्रस्तावः क्रियाणां प्रसंजनं, प्रवेशं पात्राणां प्रथमदर्शनम् ॥ १० ॥ विस्मयं सविस्मयं साध्यम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ संविधानं सङ्के-

॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ समागमे कालः कृत इति संबन्धः ॥ ४० ॥ आत्मवति आत्मसत्के नि च दिव्यानि शीतानि रसवन्ति च ॥ विमानानि विचित्राणि रथाश्चक्राशगामिनः ॥ गजानाकाशगांश्चैव दिव्यनागकुलोद्भवान् ॥ ३४ ॥ चन्दनासु तासु बह्विषु ददन्तो दानवास्तथा गुरुण्यगुरुमुख्यानि गन्धाढ्यानि च भारत ॥ ३५ ॥ चित्तामणनुदारांश्च चिन्तिते सर्वकामदान् ॥ रेहंसी प्रभावत्याः सखी प्राह प्रभावतीम् ॥ ३६ ॥ धनरत्नैर्विहताः कृताः पुरुषसत्तम ॥ स्त्रियो दानवमुख्यानां तथैव च जनेश्वर ॥ ३७ ॥ ततश्चिन्तिता तस्य मया तव शुचिस्मिन्ते ॥ ३८ ॥ गतास्मि द्वारकां रम्यां भैमगुप्तामनिन्दिते ॥ ३९ ॥ प्रद्युम्नश्च मया दृष्टो विविक्ते चारुलोचने ॥ भक्तिश्च धूणि तव प्रियसमागमः ॥ न ह्यात्मवति तेन दृष्टेन कालश्च कृतः कमललोचने ॥ अथ प्रदोषसमये त्वया सह समागमे ॥ ४० ॥ तदद्य रुचिरश्चैस्वप्नुमर्हसि सुदुरी ॥ ४१ ॥ त्वयाहं सभाषन्ति मिथ्या भैमकुलोद्भवाः ॥ ४२ ॥ ततः प्रभावती हृष्टा हंसी तामिदमब्रवीत् ॥ उपितासि मया न चोवाच सखी कमललोचनाम् ॥ आरुरोह हिता वासे द्रष्टुमिच्छामि कैशविम् ॥ निःसाध्वसा भविष्यामि त्वया सह विहङ्गमे ॥ ४३ ॥ हंसी तच्छु प्रद्युम्नागमनक्षमम् ॥ ४४ ॥ तस्मिन्कृते सं-च तद्वर्म्य प्रभावत्या विहङ्गमा ॥ ४५ ॥ विश्वकर्मकृते तत्र हर्म्यपृष्ठे प्रभावती ॥ संविधानं चक्र गत्वावाच शुचिस्मिता ॥ अद्य भूतः स भगवन्स-विधाने काममानयितुं ययौ ॥ प्रभावतीमनुज्ञाप्य हंसी वायुसमा गतौ ॥ ४६ ॥ नटवेषधरं कां हंसी प्रभावतिमथाब्रवीत् ॥ अभ्येति रौक्मिणेयोसा-मयो वर्तते निशि ॥ ४७ ॥ तथेति प्राह तां कामः सा निवृत्ताथ पक्षिणी ॥ अभ्यागता च सुगन्धमरिमदनः ॥ ४८ ॥ निलिल्ये तत्र माल्ये तु वाश्वसायंतलोचने ॥ ४९ ॥ प्रद्युम्नो नीयमानं तु दृष्टो माल्यमात्मवान् ॥ भ्रमरैरावृतं वीरगाल्यं स्त्रीभिर्मधुकरायुतम् ॥ उपनीतं प्रभावत्यै स्त्रीभि-भूत्वा मधुकरस्तदा ॥ प्रभावत्या नीयमाने विदितार्थः प्रतापवान् ॥ ५० ॥ प्रप्रेक्षितं च तन्मय सन्ध्याकाले ह्युपस्थिते ॥ ५१ ॥ स भैमप्रवरो वीरस्तैः स्तद्व्रजमरावृतम् ॥ ५२ ॥ अविदूरे च विन्यस्तं प्रभावत्या जनाधिप ॥ भ्रमरास्ते ययुः सौतोमुवाच वदतां वरा ॥ उद्यतं पूर्णचन्द्रं सा समीक्ष्यति सदायैर्विहीनतः ॥ कर्णोत्पले प्रभावत्या निलिल्ये शनकैरिव ॥ ५३ ॥ ततः प्रभावती त्वं कोयं व्याधिरनौषधः ॥ ५४ ॥ मनोहरम् ॥ ५५ ॥ सखि दुहति मेङ्गानि मुखं च परिशुष्यति ॥ औत्सुभ्यं हृदि रसावत्या प्रभावत्यर्थं नीयमाने माल्ये ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ तम् ॥ ६६ ॥ तस्मिन् प्रद्युम्नं गतौ गत्याम् ॥ ६७ ॥ आश्वमेति च्छेदः ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

बुद्धिस्तुतिः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

अथ कालोत्सवं चक्रे वज्रनाभो महासुरः ॥ कारयामास रम्यं च चमूवाटं प्रहृष्टवान् ॥ १५ ॥ ततस्तामपरिविश्रान्तान्प्रेक्षार्थं प्रचोदयत् ॥ दृत्वा रत्नानि भूरीणि वज्रनाभो महाबलः ॥ १६ ॥ उपविष्टश्च तान्द्रुपुं सह ज्ञातिभिरात्मवान् ॥ क्षेत्रे चान्तःपुरं स्थाप्य चक्षुर्दृश्ये नराधिपः ॥ २० ॥ भैमापि बद्धनेपथ्या नटवेषधरास्तथा ॥ कार्यार्थं भीमकर्माणो नृत्यार्थमुपचक्रमुः ॥ २१ ॥ ततो घनं ससुषिरं मुरजानकभूषितम् ॥ तन्त्रीस्वरगणैर्विद्वन्नतोद्यानन्ववादयन् ॥ २२ ॥ ततस्तु देवगान्धारं छालिक्यं श्रवणामृतम् ॥ भैमस्त्रियः श्रृंगिरे मनःश्रोत्रमुखावहम् ॥ २३ ॥ आगान्धारश्रमरागं गङ्गावतरणं तथा ॥ विद्वन्मासारितं रम्यं जगिरे स्वरसम्पदा ॥ २४ ॥ लयतालसमं श्रुत्वा गङ्गावतरणं शुभम् ॥ असुरांस्तोषयामास उत्थायोत्थाय भारत ॥ २५ ॥ नान्दिं च वादयामास प्रभुम्रो गद एव च ॥ साम्बश्च वीर्यसम्पन्नः कार्यार्थं नटतां गतः ॥ २६ ॥ नान्द्यन्ते च तदा श्लोकं गङ्गावतरणाश्रितम् ॥ रौक्मिणेयस्तदोवाच सम्यक् स्वविनयान्वितम् ॥ २७ ॥ रम्भाभिसारं कौबेरं नाटकं ननुतस्ततः ॥ शूरो रावणरूपेण रम्भावेषं मनोवती ॥ २८ ॥ नलकूबरस्तु प्रभुम्रः साम्बस्तस्य विदूषकः ॥ कैलासो रूषितश्चापि मायया धुनन्दनैः ॥ २९ ॥ शापश्च दूतः कुद्धेन रावणस्य दुरात्मनः ॥ नलकूबरेण च यथा रम्भा चाप्यथ सान्त्विता ॥ ३० ॥ एतन्मृगरूपं वीरा ननुयुद्धं दृष्ट्वा ॥ नारदस्य मुनेः कीर्तिं सर्वज्ञस्य महात्मनः ॥ ३१ ॥ पादोद्धारेण नृत्येन तथैवाभिनयेन च ॥ तुष्टुबुद्धौ नवा वीरा भैमानामतितेजसां ॥ ३२ ॥ ते दृढवस्त्रमुख्यानि रत्नान्याभरणानि च ॥ हारांस्तरलविद्धांश्च वैडूर्यमणिभूषितान् ॥ ३३ ॥

वन्त्यः ॥ २४ ॥ २५ ॥ नान्दिं नन्दिकेश्वरमुत्तमं चर्मकोशमयं वाद्यविशेषम् । द्वादशपटहशब्दो नन्दिरित्यन्ये । नान्दीमिति पाठे नान्दीं देवद्विजदीनां शुभशंतिनिम् अष्टभिर्दशभिर्वी अवान्तरवाक्ययुक्तानां पूर्वङ्गप्रधानां वाक्यावलीं वादयामास पपाठेति केचित् ॥ २६ ॥ नान्द्यन्ते मङ्गलपद्यपाठान्ते ॥ २७ ॥ कूबरो नटकूबरः तत्संविध्वनं कौबेरम् मनोवती नाम काचिद्वाङ्मना ॥ २८ ॥ रूषितः कल्पितः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ नृत्येन रावणशापजालादप्रवृत्तेन ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

प्रियोपि सख्यं हरति अप्रियवद्भवतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ कुमुदतीगंतं मार्गं जीवत्येव भर्तारि यौवने मरणम् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ कल्पये एव कल्याणस्येव आत्मनो मनसः
 स्थैर्यं कार्यमित्येतमर्थं कल्पये नतु सिद्धयतीत्यर्थः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ६३ ॥
 दधद्विगुणमौत्सुक्यमसौ पूर्णनिशाकरः ॥ नवोदितः शीतरश्मिः सख्यं हरति च प्रियः ॥ ६४ ॥ न दृष्टपूर्वो हि मया श्रुतमात्रेण काङ्क्षितः ॥ अहो
 धूमयतेङ्गानि स्त्रीस्वभावस्य धिक् खलु ॥ ६५ ॥ कल्पयामि यथाबुद्ध्या यदि नाभ्येति मे प्रियः ॥ कुमुदतीगंतं मार्गं हा गमिष्याम्यकिंचन ॥ मदना-
 शीविषेणास्मि हा हा दृष्टा मनस्विनी ॥ ६६ ॥ शीतवीर्याः प्रकृत्यैव जगतो ह्लादनाः सुखाः ॥ दुहन्ति मम गात्राणि किन्तु चन्द्रगभस्तयः ॥ ६७ ॥ प्रकृत्या
 शीतलो बाधुर्नानापुष्परजोवहः ॥ दावाग्निमदृशो मेव दन्दहीति शुभां तनुम् ॥ ६८ ॥ ततः संकल्पये एव स्थैर्यं कार्यमिवात्मनः ॥ नावतिष्ठति
 निर्वीर्यं मनः संकल्पधर्षितम् ॥ ६९ ॥ विमनस्कास्मि मुह्यामि वेपथुर्मे महान्दहि ॥ वभ्रमीति च मे दृष्टिर्हो हा यामि ध्रुवं क्षयम् ॥ ७० ॥
 इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि वज्रनाभपुरे प्रद्युम्नगमने त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ६४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ आविष्टयं
 मया बाला सर्वथेत्यवगम्य तु ॥ कार्णहृष्टेन मनसा हंसीमिदमुवाच ह ॥ १ ॥ दैत्येन्द्रतनयां प्रातमवगच्छस्व मामिह ॥ पटपदैः सह पटपादो
 भूत्वा माल्ये निलीय हि ॥ २ ॥ विधेयोस्मि प्रभावत्या यथेष्टं मयि वर्तताम् ॥ इत्युक्त्वा दर्शयामास सुरूपो रूपमात्मनः ॥ ३ ॥ तर्द्धर्म्यपृष्ठं प्रभया
 द्योतितं तस्य धीमतः ॥ अभिभूता प्रभा चैव राजंश्चन्द्रोद्भवा शुभा ॥ ४ ॥ प्रभावत्यास्तु तं दृष्ट्वा ववृधे कामसागरः ॥ चन्द्रस्येवादये प्राप्ते पर्वण्यां
 सरितां पतिः ॥ ५ ॥ सलजाधोमुखी किञ्चित्किञ्चित्तिर्यगवक्षिणी ॥ प्रभावती तदा तस्यौ निश्चलं कमलेक्षणा ॥ ६ ॥ करेणाधःप्रदेशे तां चारुभूषण-
 भूषिताम् ॥ स्पृष्ट्वा च वरारोहां रोमाञ्चिततनुस्ततः ॥ ७ ॥ मनोरथशतैर्लब्धं किं पूर्णेन्दुसमप्रभम् ॥ अधोमुखं मुखं कृत्वा न मां किञ्चित्प्रभाष-
 से ॥ ८ ॥ प्रभोपमर्दं मा कार्षीद्वदनस्य वरानने ॥ सात्वत्सं त्यज्यतां भीरु दासः साध्वनुगृह्यताम् ॥ ९ ॥ न कालमिव पश्यामि भीरु भीरुत्वमु-
 त्सृज ॥ याचाम्येषोर्जालं कृत्वा प्रातकालं निबोध मे ॥ १० ॥ गन्धर्वेण विवाहेन कुरुध्वानुग्रहं मम ॥ देशकालानुरूपेण रूपेणप्रतिमा सती ॥
 ॥ ११ ॥ उपस्पृश्य ततो भैमो मणिस्थं जातवेदसम् ॥ जुहाव समये वीरः पुष्पैर्मन्त्रानुदीरयन् ॥ १२ ॥ जग्राहाथ करं तस्या वराभरणभूषि-
 तम् ॥ चक्रे प्रदक्षिणं चैव तं मणिस्थं हुताशनम् ॥ १३ ॥

आविष्टयमिति ॥ १ ॥ अवगच्छस्व ज्ञापय । माल्ये निलीय प्राप्तं माम् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ आवां दम्पती ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ अपकृष्टम् अर्थं चरति नवोदवादिति भावः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥
 प्रज्ज्वलं स तेजस्वी मानयन्नच्युतात्मजम् ॥ भगवान् जगतः साक्षी शुभस्याथाशुभस्य च ॥ १४ ॥ उद्दिश्य दक्षिणां वीरो विप्राणां यदुनन्दनः ॥
 उवाच हंसी द्वारस्थां तिष्ठवां रक्ष पक्षिणि ॥ १५ ॥ तस्यां प्रणम्य यातयां कामस्तां चारुलोचनाम् ॥ ग्रहाय दक्षिणे हस्ते निनाय शयनोत्तमम् ॥
 ॥ १६ ॥ उरावेवोपवेश्यैनां सान्त्वयित्वा पुनः पुनः ॥ बुभुव् शनैर्कण्ठं वासयन्मुखमारुतैः ॥ १७ ॥ ततोऽस्याश्च पयो वक्रपद्मं मधुकरो यथा ॥
 आलिलिङ्गे च सुश्रौणीं क्रमेण रतिकोविदः ॥ १८ ॥ अरामयद्ग्रहस्यैनां न चोद्देजितवांस्तदा ॥ अपकृष्टं चरत्यर्थं रतिकार्यविशारदः ॥ उवाच स
 तथा सार्द्धं रमन्कृष्णसुतः प्रभुः ॥ १९ ॥ अरुणोदयकाले च ययौ यत्र नटलयम् ॥ अकामया प्रभावत्या कथञ्चित्स विसर्जितः ॥ २० ॥ तामेव
 मनसा कान्तां कान्तरूपीं समुद्बहन् ॥ त उदुनन्दपेण कार्यार्थं भैरवशजाः ॥ २१ ॥ प्रतीक्षन्तस्तदा वाक्यभिन्द्रेकेशवयोस्तदा ॥ उद्योगं वज्रना-
 भस्य त्रैलोक्यविजयं प्रति ॥ २२ ॥ प्रतीक्षन्तो महात्मानो शुद्धसंरक्षणे रताः ॥ कश्यपस्य मुनेः सत्रं यावतावन्नराधिप ॥ २३ ॥ देवासुराणां सर्वै-
 षामपि विरोधो महात्मनाम् ॥ त्रैलोक्यविजयायै यततां धर्मचारिणाम् ॥ २४ ॥ एवं कालं प्रतीक्षाणां वसतां तत्र धीमताम् ॥ संप्राप्तः प्रावृषो रम्यः
 सर्वभूतमनोहरः ॥ २५ ॥ अहर्निशं च वृत्तान्तं प्रयच्छन्ति मनोजवाः ॥ शक्रकेशवयोर्हंसाः कुमारानां महात्मनाम् ॥ २६ ॥ रमे सह प्रभावत्या
 प्रधुम्नश्चादुरूपया ॥ रात्रौ रात्रौ महातेजा धार्तराष्ट्राभिरक्षितः ॥ २७ ॥ तौर्हि वज्रपुरं हंसैर्वसद्विर्वासवाज्ञया ॥ व्याप्तं नृप नटांस्तौस्तु न विदुः का-
 लमोहिताः ॥ २८ ॥ दिवापि रौक्मिणेयस्तु प्रभावत्या नृपालये ॥ तिष्ठत्यन्तर्हितो वीरो हंससङ्घाभिरक्षितः ॥ २९ ॥ माययास्य प्रतिच्छाया दृ-
 श्यते हि नटालये ॥ देहाद्धेनं तु कौरव्य सिपेवसौ प्रभावतीम् ॥ ३० ॥ सन्नातिं विनयं शीलं लीलां दाक्षयमथार्जवम् ॥ स्पृहयन्त्यसुरा दृष्ट्वा विद्वन्तो
 च महात्मनाम् ॥ ३१ ॥ रूपं विलासं गन्धं च मधुभाषामथार्थताम् ॥ तासां यादवनारीणां स्पृहयन्त्यसुरस्त्रियः ॥ ३२ ॥ वज्रनाभस्य तु भ्राता
 मुनाभो नोमं विश्रुतः ॥ दुहितृद्वयं च नृपतेस्तस्य रूपगुणान्वितम् ॥ ३३ ॥ एका चन्द्रवती नाम्ना गुणवत्यथ चापरा ॥ प्रभावत्यालयं ते तु व्रजतः
 खलु नित्यदा ॥ ३४ ॥ दृढशक्ते तु ते तत्र रतिसक्तां प्रभावतीम् ॥ पारिपप्रच्छदुश्चैत्र विम्रम्भोपगतां सतीम् ॥ ३५ ॥ सोवाच मम विद्यास्ति यार्थता का-
 ङ्क्षितं पतिम् ॥ रत्यर्थमानयत्याशु सौभाग्यं च प्रयच्छति ॥ ३६ ॥ देवं वा दानवं वापि विवशं सद्य एव हि ॥ साहं रमामि कान्तेन देवपुत्रेण धीमता ॥ ३७ ॥
 ॥ ३७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ महात्मनां नटानाम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ भैमं प्रद्युम्नं कार्यं कर्तव्यं कस्यानयनं कर्तव्यमित्येवंरूपम् । तत्पतिमानिनी तं पतिं मन्यते तथा ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥
 ॥ ४७ ॥ दध्यतुः ध्यातव्यौ ॥ ४८ ॥ कार्णिना प्रद्युम्नोक्तया मायया प्रच्छन्नं यथा स्यात्तथा प्रविष्टौ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां
 दृश्यतां मत्प्रभावेण प्रद्युम्नः सुप्रियो मम ॥ ते दृष्ट्वा विस्मयं याते रूपयौवनसम्पदम् ॥ ३८ ॥ पुनरेधाब्रवीत्ते तु भगिन्यौ चारुहासिनी ॥ प्रभावती
 वरारोहा कालप्राप्तमिदं वचः ॥ ३९ ॥ देवा धर्मता नित्यं दम्भशीला महासुराः ॥ देवास्तपसि रक्ता हि सुखे रक्ता महासुराः ॥ ४० ॥ देवाः सत्ये
 रक्ता नित्यमनृते तु महासुराः ॥ धर्मस्तपश्च सत्यं च यत्र यत्र जगो ध्रुवम् ॥ ४१ ॥ देवपुत्रौ वरयतां पती विधां ददाम्यहम् ॥ उचितौ मत्प्रभावेण
 सब एवोपलभ्यथः ॥ ४२ ॥ तां तथेत्यूचतुहृष्टे भगिन्यौ चारुलोचनाम् ॥ परिपप्रच्छ भैमं च कार्यं तत्पतिमानिनी ॥ ४३ ॥ स पितृव्यं गदं
 वीरं साम्बं चाथ ब्रवीत्तिदां ॥ रूपान्वितौ सुशीलौ च शूरी च रणकर्मणि ॥ ४४ ॥ प्रभावत्युवाच ॥ परितुष्टेन दत्ता मे विद्या दुर्वाससा पुरा ॥
 परितुष्टेन सौभाग्यं सदा कन्यात्वमेव च ॥ ४५ ॥ देवदानवयक्षाणां यं ध्यास्यसि स ते पतिः ॥ भवितेति मया चैव वीरोयमभिकाङ्क्षितः ॥ ४६ ॥
 गृहीतं तदिमां विधां सद्यो वां प्रियसङ्गमः ॥ ततो जगद्गुहृष्टे तां विधां भगिनिमुवात् ॥ ४७ ॥ दध्यतुर्गदसाम्बौ च विद्यामभ्यस्य ते शुभे ॥ तौ
 प्रद्युम्नेन सहितौ प्रविष्टौ भैमनन्दनौ ॥ ४८ ॥ प्रच्छन्नौ मायया वीरौ कार्णिना मायिना नृप ॥ गान्धर्वेण विवाहेन तावप्यरिवलार्दनौ ॥ ४९ ॥ पाणिं
 जगद्गुर्वीरो मन्त्रपूर्वं सतां प्रियौ ॥ चन्द्रवत्या गदः साम्बो गुणवत्या च कैशविः ॥ ५० ॥ रेमिरेऽसुरकन्याभिर्वीरास्ते यदुपुङ्गवाः ॥ मार्गमाणा-
 स्स्वनुज्ञां ते शक्रकेशवयोस्तदा ॥ ५१ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि प्रभावतीपाणिग्रहणे चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ १४ ॥
 वैशम्पायन उवाच ॥ नमो नभस्येय निरिध्य मासि कामस्तदा तोषददृन्दकीर्णम् ॥ प्रभावती चारुविशालेनमुवाच पूर्णन्दुनिकाशवक्रः ॥ १ ॥
 तवोननाभो वरगात्रि चन्द्रो न दृश्यते सुन्दरि चारुबिम्बः ॥ त्वत्केशपाशप्रतिमैरिन्दुबलहकैश्चारुनिरन्तरोरु ॥ २ ॥ संदृश्यते सुश्रु तडिद्धनस्था
 त्वं हेमचावीभरणान्वितेव ॥ मुञ्चन्ति धाराश्च वना नदन्तस्त्वद्धारयष्टेः सदृशा वराङ्गि ॥ ३ ॥ घनप्रदेशेषु बलाकपङ्कयस्त्वदन्तपङ्क्तिप्रतिमा विभा-
 न्ति ॥ निमग्नपद्मानि सरित्सु सुश्रु न भान्ति तोयानि रयाकुलानि ॥ ४ ॥ अमी वना वायुवशोपयता बलाकमालामलचारुदन्ताः ॥ अन्योन्यम-
 भ्याहनिषु प्रवृत्ता वनेषु नागा इव शुक्लदन्ताः ॥ ५ ॥

चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ १४ ॥ नमो नभस्य इति ॥ १ ॥ २ ॥ सदृशाः धाराः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥ शिखिन् शिखिन् मयूरान् । समाहतावृत्यै एवादयुक्तान् ॥ ७ ॥ ८ ॥ आशङ्कमानाः शाद्वलमूयै सारुज्यादनतिप्रसह्यत्वात् सन्ति न सन्तीति शङ्कमाना इत्यर्थः ॥
॥ ९ ॥ पङ्क इव शतिः पुष्पेभ्यो भूतम् ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ गताः श्रमं मानसे वासार्थं श्राम्यतो हंसा यत्र हृष्टाः तेन मानसाद्यस्य स्थानस्याविभ्यमुक्तम् । ईदृशं वीक्ष्य ॥
॥ १३ ॥ हतत्विषीव हतशोभे इव उपलक्षणमेतत् । नवादीनां नवोपि हतत्विप इत्यर्थः । अथ प्रावृषि इतोन्वयेति शेषः ॥ १४ ॥ भौगैकदेशेन संपेक्षयाथेन उपलक्षितं सत-

धनुस्त्रिवर्णं वरगात्रि पश्य कृतं तवापाङ्गमिवाननस्थम् ॥ विभूषयन्तं गगनं घनाश्च ग्रहपङ्कं कामिजनस्य कान्ते ॥ ६ ॥ घनान्नदन्तः प्रतिनर्दमाना-
न्निरीक्ष्य सुश्रोणि शिखिन्प्रहृष्टान् ॥ समाहतावृत्यै पितृभारान्प्रियाभिरामानुपनृत्यमानान् ॥ ७ ॥ हर्म्येषु चान्ये अग्निपाण्डुरेषु राजन्ति सुश्रोणि
मयूरसङ्घाः ॥ मुहूर्तशोभाभतिचारुपां दत्त्वा पतन्तो वलभीष्टेषु ॥ ८ ॥ प्रकिञ्चपक्षस्तस्मिन्नेषु मुहूर्तचूडामणितां विधाय ॥ प्रयान्ति भूमि-
नवशाद्वलानामाशङ्कमाना धृतचारुदेहाः ॥ ९ ॥ प्रवाति धारान्तरनिःसृतश्च सुखानिलश्चन्दनपङ्कशतिः ॥ कदम्बसज्जितपुष्पभूतं सभावहगन्ध-
मनङ्गबन्धुम् ॥ १० ॥ रतिश्रमस्वेदविनाशहेतुर्नवोदभारानयने च हेतुः ॥ न मारुतः स्याद्वदि चारुगात्रि न मेघकालो मम वल्लभः स्यात् ॥ ११ ॥
एवंविधेषु प्रियसङ्गमेषु रतावसाने यदुपैति वायुः ॥ रतिश्रमस्वेदहरः सुगन्धी ततः परं किं सुखमस्ति लोके ॥ १२ ॥ जलाप्लुतानिष्य महान-
दीनां सुगात्रि हंसाः पुलिनानि हृष्टाः ॥ गताः श्रमं मानसवासलुब्धाः ससारसाः क्रौञ्चगणानुविद्धाः ॥ १३ ॥ न भान्ति नद्यो न सरांसि चैव हत-
त्विषीवायतचारुनेत्रे ॥ गतेषु हंसेष्वथ सारसेषु रथाङ्गदुल्याहयनेषु चैव ॥ १४ ॥ भौगैकदेशेन शुभं शयनं ध्रुवं जगन्नाथमुपेन्द्रमीशम् ॥ निद्रा-
भ्युपेता वरकालतज्ज्ञा श्रियं प्रणम्योत्तरचारुरूपम् ॥ १५ ॥ निद्रायमाणे भगवत्युपेन्द्रे मेघाम्बराक्रान्तनिशाकरोद्य ॥ पद्मामलाभः कमलायताक्षि
कृष्णस्य वक्रानुवृत्तिं करोति ॥ १६ ॥ कदम्बनीपाङ्गेनकेतकानां सजो ध्रुवं कृष्णमुपानयन्ति ॥ पुष्पाणि चान्यानृतवः समस्ताः कृणात्प्रमादान-
भिकाङ्क्षमाणाः ॥ १७ ॥ नागाश्चरन्तो विषदिग्धवत्क्राः स्पृशन्ति पुष्पाण्यपि पादपान्यान् ॥ पेपीयमानान् अमरैर्जनानां कौतूहलं ते
जनयन्त्यतीव ॥ १८ ॥

मर्थे वा तृतीया । निद्रा श्रियं प्रणम्य ईशम् उपेता । भगवति निद्राति श्रीजागर्तीत्यर्थः । वरकालतज्ज्ञा प्रावृषं हरिं च जानाना ॥ १५ ॥ १६ ॥ ध्रुवं सर्वदा स्रवन्ति क्रतवः
सर्वे इति शेषः ॥ १७ ॥ नागा इति । अमरैः पेपीयमानान् दुःखादीन् सुकुमारतरान् विषवक्राः स्पृशन्तोपि ग्लानिं नयन्तीत्याश्चर्यमिति भावः ॥ १८ ॥

तव चारुमुखस्तनोरुकर्तुं नमः वीक्ष्य अभिन्नवृष्टं कामोदिकात् तिस्रस्रदिति शेषः । पतिष्यन्तमिति पुंस्त्वमार्थम् ॥ १९ ॥ बलाकानां मालेव आकुलं निबिडं जाल्यदामेव तेन ॥ २० ॥ प्रवृत्तचक्रः चक्रम् आज्ञा ॥ २१ ॥ पूतं निर्मलम् अत एव पवित्रं शोधकम् ॥ २२ ॥ पुवङ्गमो मेकः गृहारम्भासमर्थः । वार्षिकेषु अष्टसु पक्षेषु षोडशे गोवर्जस्तद्वत् वृष्ट्यार्तः सन् विरौति । रवे दृष्टान्त ऋचो द्विजातिरिति ॥ २३ ॥ प्रियाणां काममिति शेषः ॥ २४ ॥ मां प्रतिभातिरिति शेषः ॥ २५ ॥ २६ ॥ इतरेषा नेत्रोत्सवोपि श्राव-
तोयातिभाराम्बुद्वन्द्वं नमः पतिष्यन्तमिवाभिर्वीक्ष्य ॥ निपानगम्भरिभिरवृष्टं मनोहरं चारुमुखस्तनोरु ॥ १९ ॥ बलाकमालाकुलमाल्यदाम्रा निरीक्ष्य रम्यं घनवृन्दमेतत् ॥ सस्यानि भूमावभिवर्षमाणं जगद्धितार्थं विमलाङ्गये ॥ २० ॥ जलवलम्बाम्बुद्वन्द्वकर्षी घनैर्वनोन्याधयातीव वायुः ॥ प्रवृत्तचक्रो नृपतिर्वनस्थान्गजानजैः स्वैरिव वीर्यदत्तान् ॥ २१ ॥ अभौममम्भो विमृजन्ति मेघाः पूतं पवित्रं पवनैः सुगन्धि ॥ हर्षाङ्गं चातकव-
र्हिणानां वराण्डजानां जलदप्रियाणाम् ॥ २२ ॥ पुवङ्गमः षोडशपक्षशायी विरौति गोष्ठः सह कामिनीभिः ॥ ऋचो द्विजातिः प्रियसत्यधर्मा यथा सुशिष्यैः परिवार्यमाणः ॥ २३ ॥ गुणो महास्तोयदकालजोयमबुद्धमेघस्वनभीषितानाम् ॥ परिष्वजन्तः परिवर्द्धयन्ति विनापि ज्ञय्यासमयं प्रियाणाम् ॥ २४ ॥ दोषोयमेकः सलिलागमस्य मां प्रथुदारान्वयवर्णशलि ॥ न दृश्यते यत्तव वक्रतुल्यो घनग्रह्यस्ततनुः शशाङ्कः ॥ २५ ॥ प्रह-
श्यते भीरु यदा शशाङ्को घनान्तरस्थो जगतः प्रदीपः ॥ तदानुपश्यन्ति जनाः प्रहृष्टा बन्धुं प्रवासादिव सन्निवृत्तम् ॥ २६ ॥ विलापसाक्षी प्रियहीनि-
तानां संदृश्यते भीरु यदा शशाङ्कः ॥ नेत्रोत्सवः प्रोषितकामुकानां दृष्ट्वैव कान्तं भवतीत्यवैमि ॥ २७ ॥ नेत्रोत्सवः कान्तसमागतानां दवा-
ग्नितुल्यः प्रियहीनितानाम् ॥ तेनैव देहेन वराङ्गनानां चन्द्रोपि तावत् प्रियविप्रियश्च ॥ २८ ॥ विनापि चन्द्रेण पुरे पितुस्ते यतः प्रभा चन्द्रजभस्ति-
गौरी ॥ गुणगुणाश्चन्द्रमसो न वोद्धी यतस्ततोहं प्रशंसयिष्ये ॥ २९ ॥ अवाप यो ब्राह्मणराज्यमिड्यो दुरापमन्यैः सुकृतैस्तपोभिः ॥ जायन्ति विप्राः पवमानसङ्गं समागताः पर्वणि चाप्युदारम् ॥ ३० ॥ पिता बुधस्योत्तरीयार्थकमां पुरुखा यस्य सुतो तृदेवः ॥ प्राणाग्निरीड्योग्निमजीजनद्यो-
नष्टं शमीगर्भभवं भवात्मा ॥ ३१ ॥ तकामुकानां दृष्ट्वैव कान्तं कस्य मुखस्य अन्तम् अवसानं भवतीति । यदा प्रोषितकामुकानां कान्तं दृष्ट्वैव नेत्रोत्सवो
भवतीत्यवैमि नान्यथा ॥ २७ ॥ प्रियश्चासौ विप्रियश्चेति समासः ॥ २८ ॥ विनापीत्यनेन वक्रपुरे गृहान्तः चन्द्रदर्शनं नासीदिति गम्यते । प्रशंसयिष्ये अतिशयेन कथयिष्ये ।
स्वार्थे णिच् ॥ २९ ॥ पर्वणि यज्ञे ॥ ३० ॥ यस्य बुधस्य पुरुखाः सुतस्तस्य पितार्यश्च ईड्यः सृत्यः । प्राणाग्निः ब्रह्मण प्राणाय जुष्टं निर्वपामीति मन्त्रलिङ्गात् । ब्रह्मोदनिकोऽग्निः
गन्धर्वलोकात् पुरुखस्ता आनीयमानो मध्येमार्गे निहितः सन् नष्टः । तमेव नष्टमग्निमन्विष्यन् तत्स्थाने शर्मणमभ्यर्चयत्यभ्यर्च्यत् । ततोऽथत्यादरणीम् आहृत्याग्निप्रसाध्यं

८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

अभिवाद्य स दुर्बद्धिः कश्यपं लोकभावनम् ॥ त्रैलोक्यविजयारम्भे मतिं चक्रे दुरासदुः ॥ ८ ॥ ज्ञातियोधान्समानीय मित्राणि सुबहूनि च ॥ प्रतस्थे स्वर्गमेवाग्रे विजिगीषन्विशाम्पते ॥ ९ ॥ एतस्मिन्नन्तरे देवौ कृष्णेन्द्रौ च महाबलौ ॥ प्रेषयामासतुर्हसाञ्जनभवं प्रति ॥ १० ॥ समागतास्तु तच्छ्रुत्वा यदुमुख्या महाबलाः ॥ मन्त्रयित्वा महात्मानश्चिन्तामापेदिरे तथा ॥ ११ ॥ वज्रनाभोद्य हन्तव्यः प्रधुम्नेनेत्यसंशयम् ॥ तयोर्दुहितरो भार्या भर्तया ताः सर्वभावनाः ॥ १२ ॥ सर्वाः सगर्भास्ताश्चैव किनु कार्यमनन्तरम् ॥ प्राप्तः प्रसवकालश्च तासां नातिचिरादिव ॥ १३ ॥ समन्त्रयित्वैतदर्थं हंसान्चतुर्महाबलाः ॥ आख्येयमर्थवत्कृत्स्नं शक्रकेशवयोस्तदा ॥ १४ ॥ हंसैर्गत्वा तदारण्यात् देवयोस्तद्यथातथम् ॥ ताभ्यां हंसास्तु संदिष्टा न भेतव्यमिति प्रभो ॥ १५ ॥ उत्पत्स्यन्ति गुणैः श्लाघ्याः पुत्रा वः कामरूपिणः ॥ गर्भस्थाः सर्ववेदांश्च साङ्गान्वेत्यन्यनिन्दिताः ॥ १६ ॥ तथा चानागतं सर्वमस्त्राणि विविधानि च ॥ सद्य एव युवानश्च भविष्यन्ति सुपण्डिताः ॥ १७ ॥ एवमुक्त्वा गता हंसाः पुनर्वज्रपुरं विभो ॥ शशंसुश्चैव भैमानां शक्रकेशवभाषितम् ॥ १८ ॥ प्रभावती तदा पुत्रं सुषुवे सदृशं पितुः ॥ सद्यो यौवनसम्प्राप्तं सर्वज्ञत्वं च भारत ॥ १९ ॥ मासमात्रेण सुषुवे देवी चन्द्रवती नृप ॥ चन्द्रप्रभमिति ख्यातं तनयं सदृशं पितुः ॥ २० ॥ सद्यश्च यौवनं प्राप्तं सर्वज्ञत्वं च भारत ॥ गुणवत्यपि पुत्रं च गुणवन्तमनिन्दिता ॥ २१ ॥ युवानावथ सद्यस्तौ सर्वशास्त्रार्थकोविदौ ॥ इन्द्रोपेन्द्रप्रसादेन संवृत्तौ शुद्धवर्धनौ ॥ २२ ॥ हर्म्यपृष्टे वर्द्धमाना दृष्टास्ते यदुनन्दनाः ॥ इन्द्रोपेन्द्रेच्छया वीर नान्यथेत्यवधार्यताम् ॥ २३ ॥ निवेदिताश्च सम्भ्रान्तैर्देव्यराकाशरक्षिभिः ॥ वज्रनाभाय वीराय त्रिविष्टप-जयैषिणे ॥ २४ ॥ वधाय सर्वे गृह्यन्तां ममैते गृहवर्षकाः ॥ इत्युवाचासुरपतिर्वज्रनाभो महासुरः ॥ २५ ॥ ततः सैन्यं समाज्ञप्तमसुरेन्द्रेण धीमता ॥ आवारयामास दिशः सर्वाः कुरुकुलोद्ग्रह ॥ २६ ॥ गृह्यन्तामाशु वध्यन्तामिति वाचस्ततस्ततः ॥ उच्चैरसुरेन्द्रस्य ज्ञासनादिरिशासिनः ॥ २७ ॥ तच्छ्रुत्वा व्यथितास्तेषां मातरः पुत्रवत्सलाः ॥ सरुदुस्ता रुदन्यश्च प्रधुम्नः प्रहसन्नवीत् ॥ २८ ॥ मा भैष्ट जीवमानेषु स्थितेष्वस्मासु सर्वथा ॥ किं नो दैत्याः करिष्यन्ति सर्वथा भद्रमस्तु वः ॥ २९ ॥ प्रभावतीमथोवाच प्रधुम्नो विष्णोः स्थिताम् ॥ पिता तव गदापाणिः पितृव्याश्च स्थितास्तव ॥ ३० ॥ आतरश्चैव ते देवि ज्ञातयश्च तथापरे ॥ एते पूज्याश्च मान्याश्च तवार्यं खलु सर्वथा ॥ ३१ ॥

॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

॥ ३२ ॥ चक्रान्तरिथैः त्वदज्ञावर्तिभिः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ एतत् एतस्मात् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ सूपप्रध्वा सम्यक् संमार्ज्य ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥
 ॥ ४२ ॥ चक्रे निर्ममे ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ भेदैः सुक्ष्माद्यः शरीरप्रवेशेन विदारणैः गाधनैः स्थूलैः अनुक्रान्तिमिवाणिर्द्विप्रहारमात्रैः ततर्द पीडयामास ॥ ४६ ॥
 भगिन्यौ पृच्छ भद्रं ते कालेयं खलु दारुणः ॥ मरणं सहमानानां युद्धयतां विजयो ध्रुवम् ॥ ३२ ॥ दानवैन्द्रदयो ह्येते योत्स्यन्तेस्मद्भयैषिणः ॥
 किमत्र कार्यमस्माभिः सर्वैश्चक्रान्तरस्थितैः ॥ ३३ ॥ प्रभावती रुदन्ती तु प्रधुम्नमिदमब्रवीत् ॥ शिरस्यञ्जलिमाधाय जानुभ्यां पतिता क्षितौ ॥ ३४ ॥
 गृहाण शस्त्रमात्मानं रक्ष शत्रुनिर्वहणं ॥ जीवन् पुत्रांश्च दारांश्च द्राष्टासि यदुनन्दन ॥ ३५ ॥ आर्या नृवरवैदर्भीमनिरुद्धं च मानद ॥ स्तुतवन्मोक्ष-
 यात्मानं व्यसनदारिर्मदनं ॥ ३६ ॥ दुर्वाससा वरो दत्तो मुनिना मम धीमता ॥ वैधव्यरहिता हृष्टा जीवपुत्रा भविष्यसि ॥ ३७ ॥ एष मे हृदया-
 श्वासो भविता न तदन्यथा ॥ सूर्याग्निर्तेजसो वाक्यं मुनेरिन्द्रानुजात्मज ॥ ३८ ॥ इत्युक्त्वाथासिमादाय सूपस्पृष्ट्वा मनस्विनी ॥ प्रददौ रौक्मिणे-
 याय जयस्वेति वरं वरा ॥ ३९ ॥ स तं जग्राह धर्मात्मा प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ ग्रणम्य शिरसा दत्तं प्रियया भक्तियुक्तया ॥ ४० ॥ चन्द्रवत्यपि
 निस्त्रिंशं गदाय प्रददौ मुदा ॥ तदा गुणवती चैव साम्बायासि महात्मने ॥ ४१ ॥ हंसकेतुमथावाच प्रधुम्नः प्रणतं प्रभुः ॥ इहैव साम्बसहितो युध्यस्व
 सह यादवैः ॥ ४२ ॥ आकाशे दिक्षु सर्वासु योत्स्याम्यहमर्षिदम् ॥ इत्युक्त्वाथ रथं चक्रे मायया मायिनां वरः ॥ ४३ ॥ सहस्रशिरसं नागं कृत्वा
 सारथिमात्मवान् ॥ अनन्तभोगं कौरव्य सर्वनागोत्तमोत्तमम् ॥ ४४ ॥ स तेन रथमुख्येन हर्षयन्वै प्रभावतीम् ॥ चचारसुरसैन्येषु तृणेष्विव हुता-
 शनः ॥ ४५ ॥ शौराज्ञीविषप्रख्यैर्द्धचन्द्रानुकान्तिभिः ॥ भेदनागार्धनैश्चैव ततर्द दितिसम्भवान् ॥ ४६ ॥ असुराश्च रणे मत्ताः कार्ष्णि शस्त्रैरित-
 स्ततः ॥ जघ्नुः कमलपत्राक्षं परं निश्चयमास्थिताः ॥ ४७ ॥ चिच्छेद बाहून्केपांचिकेयूरखल्योज्ज्वलान् ॥ स कुण्डलानि केषांचिच्छिरांस्यपि च
 चिच्छिदे ॥ ४८ ॥ क्षुराच्छिन्नैः शिराभिश्च कायैश्च शकलैरपि ॥ असुराणां मही कीर्णा प्रधुम्नेनातितेजसा ॥ ४९ ॥ देवेश्वरो देवगणैः सहितः समि-
 तिजयः ॥ ददर्श मुदितो युद्धं भैमानां दितिजैः सह ॥ ५० ॥ ये गदं चैव साम्बं च दैत्याः समभिदुदुधुः ॥ ते ययुर्निधनं सर्वं यादांसीव महोदथा
 ॥ ५१ ॥ विषमं तु तदा युद्धं हृष्ट्वा देवपतिर्हौरः ॥ गदाय प्रेषयामास स्वं रथं हरिवाहनः ॥ ५२ ॥ विदेश मातलिमुतं यन्तारं च सुवर्चसम् ॥ सा-
 म्बायैरावणं नागं प्रेषयामास चेश्वरः ॥ ५३ ॥ जयन्तं रौक्मिणेयस्य सहायमदुद्विभुः ॥ ऐरावणमधिष्ठानुं प्रवरं स निशुक्तवान् ॥ ५४ ॥
 ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ हरिवाहन इन्द्रः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ प्रवरम् इन्द्रस्य सहायं बाहणम् ॥ ५४ ॥

॥५५॥५६॥५७॥५८॥५९॥६०॥ उपहारो महापूजा ॥ १ ॥ अभ्युत्थानकृतम् उपक्रमकर्त्तारम् ॥ २ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ कोटयः कोटीः ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ इति
 देवपुत्रद्विजौ वीरावप्रमेयपराक्रमौ ॥ अनुज्ञाप्य सुराध्यक्षं ब्रह्माणं लोकभावनम् ॥ ५५ ॥ तं मातल्लुतं चैव गजमैरावणं तदा ॥ देवः प्रेषितवाञ्छ-
 को विधिज्ञो वरकर्मसु ॥ ५६ ॥ क्षीणमस्य तपो वय्यो यदूनामेष दुर्मतिः ॥ प्रविशन्ति तु भूतानि सर्वत्र तु यथप्सितम् ॥ ५७ ॥ प्रद्युम्नश्च जयन्तश्च
 प्राप्तौ हर्म्यं महाबलौ ॥ असुराञ्छरजालौर्वीक्रामन्तौ प्रणश्यतुः ॥ ५८ ॥ गदं कार्ष्णिणस्तदोवाच दुर्वीर्यरणदुर्जयः ॥ उपेन्द्रनुज शक्रेण रथोपं
 प्रेषितस्तव ॥ ५९ ॥ हरियुद्धमातल्लुसुतो यन्ता चायं महाबलः ॥ प्रवराधिष्ठितश्चायं साम्बस्यैरावणो गजः ॥ ६० ॥ अद्योपहारो रुद्रस्य द्वारकायां
 महाबलः ॥ श्व एष्यति हृषीकेशस्तस्मिन्वृत्तेच्युतानुज ॥ ६१ ॥ तस्याज्ञया वधिष्यामो वज्रनाभं सवान्धवम् ॥ अभ्युत्थानकृतं पापं त्रिविष्टपजयं
 प्रति ॥ ६२ ॥ कारिष्यामि विधानं च नैष चक्रं सुतान्वितम् ॥ विजेष्यत्यप्रमादस्तु कर्तव्य इति मे मतिः ॥ ६३ ॥ कलत्ररक्षणं कार्यं सर्वोपायैर्न-
 रेवैधैः ॥ कलत्रधर्षणं लोके मरणादतिरिच्यते ॥ ६४ ॥ एवं संदिश्य भैमः स गदसाम्बौ महाबलः ॥ प्रद्युम्नकोट्यः समृजे मायया दिव्यरूपया
 ॥ ६५ ॥ तमश्च नाज्ञयामास दैत्यसृष्टं दुरासदम् ॥ जह्वेष देवराजश्च तं दृष्ट्वा रिपुमर्दनम् ॥ ६६ ॥ दृष्टशुः सर्वभूतानि कार्ष्णिणं सर्वेषु शत्रुषु ॥
 अन्तरात्मानि वर्तन्तं क्षेत्रज्ञमिव तं विदुः ॥ ६७ ॥ एवं व्यतीता राजनी रौक्मिण्यस्य शुद्ध्यतः ॥ असुराणां त्रिभागश्च निहतो चातितेजसा ॥ ६८ ॥
 यावद्वियोधयामास कार्ष्णिणैर्दैत्यान्स्त्राजिरे ॥ सन्ध्योपास्ता जयन्तेन तावद्विष्णुपदीजले ॥ ६९ ॥ अयोधयजयन्तश्च यावद्दैत्यान्महाबलः ॥ तावदा-
 काशगङ्गायां भैमः सन्ध्यामुपास्तवान् ॥ ७० ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते विलेखे हरिवंशे विष्णुपर्वणि प्रद्युम्नदैत्ययुद्धे पणवतितमोऽध्यायः
 ॥ ९६ ॥ ॥ ७१ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ जगतश्चक्षुषि ततो मुहूर्तोभ्युदिते रवौ ॥ प्रादुरासीद्वरिदैवस्ताक्ष्येणोगशत्रुणा ॥ १ ॥ हंसवायुमनो-
 भिश्च सुशीघ्रतरगः खगः ॥ तस्थौ वियति शक्रस्य समीपे कुरुनन्दन ॥ २ ॥ समेत्य च यथान्यायं कृष्णो वासवसन्निधौ ॥ पञ्चजन्यं हरिर्धूमौ
 दैत्यानां भयवर्द्धनम् ॥ ३ ॥ तं श्रुत्वाभ्यागतस्तत्र प्रद्युम्नः पर्वारहा ॥ वज्रनाभं जहीयुक्तः केशवेन त्वरेति च ॥ ४ ॥ ताक्ष्यमारुह्य गच्छति
 पुनरेव प्रणोदितः ॥ चकार स तथा वीरः प्रणिपत्य सुरोत्तमौ ॥ ५ ॥ स मनोरहसा वीर ताक्ष्येणानु ययौ नृप ॥ अभ्यासं वजनाभस्य महाद्वन्द्वस्य
 भारत ॥ ६ ॥ ततस्ताक्ष्यगतो वीरस्ततर्दं रणमूर्द्धनि ॥ वज्रनाभं स्थिरो भूत्वा सर्वान्निविदनिन्दितः ॥ ७ ॥

श्रीमहाभारते विलेखे हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ महाद्वन्द्वस्य महाव्युत्क्रमणस्य दुरन्तस्येत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७॥

॥ ८ ॥ चक्षार मुखेन उर्द्धगवान् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ तस्य प्रद्युम्नस्य ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥
लब्धस्य शत्रुराजस्य प्रशमनं दुःस्वापनोदनम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ विजयस्य इन्द्रपौत्रस्य ॥ २५ ॥ प्रद्युम्नस्य प्रद्युम्नपुत्रस्य रौक्मिणेयोत्र सान्वस्तस्तुतस्य परिशेषचन्द्रास्य
तेन ताक्ष्यगतनव गद्या कृष्णसूनुना ॥ उरस्यभ्याहतो वीरो वज्रनाभो महात्मना ॥ ८ ॥ तेनाभिहतो वीरो दैत्यो मोहवशं गतः ॥ चक्षार च भृशं
रक्तं वस्त्रमिव गतासुवत् ॥ ९ ॥ आश्वसेत्यथ तं कार्पिणस्वाच रणदुर्जयः ॥ लब्धसंज्ञः स वीरस्तु प्रद्युम्नमिदमब्रवीत् ॥ १० ॥ साधु यादव वीर्ये-
ण श्लाघ्यो मम रिपुर्भवान् ॥ प्रतिप्रहारकालोऽयं स्थितो भव महाबल ॥ ११ ॥ एवमुक्त्वा महानादं मुक्त्वा मेघशतोपमम् ॥ गदां मुमोच वगेन
सघण्टां बहुकण्टकाम् ॥ १२ ॥ तथा ललाटेभिहतः प्रद्युम्नो गद्या नृप ॥ उद्धमद्गुधिरं भूरि मुमोह यदुनन्दनः ॥ १३ ॥ तं दृष्ट्वा भगवान्कृष्णः
पाञ्चजन्यं जलोद्भवम् ॥ दध्मावाश्वामनकरं पुत्रस्य रिपुनाशनः ॥ १४ ॥ तं पाञ्चजन्यशब्देन प्रत्याश्वस्तं महाबलम् ॥ दृष्ट्वा प्रमुदिता लोका
विशेषेणैन्द्रकेशवौ ॥ १५ ॥ तस्य चक्रं करे यातं कृष्णच्छन्देन भारत ॥ क्षुरनेमिसहस्रारं दैत्यसङ्कुलान्तकम् ॥ १६ ॥ तन्मुमोचाच्युतमुत-
स्तस्य नाशाय भारत ॥ नमस्कृत्वा सुरेन्द्राय कृष्णाय च महात्मने ॥ १७ ॥ वज्रनाभस्य तत्कायादुच्चकर्त शिरस्तदा ॥ नारायणसुतोन्मुक्तं दैत्या-
नामनुपश्यताम् ॥ १८ ॥ गदः सुनाभमवधीव्रतमानं रणाजिरे ॥ हर्म्यपृष्ठे जिघांसन्तं रणहंसं भयानकम् ॥ १९ ॥ साम्बः समरमध्यस्थानसुरा-
नरिमर्दनः ॥ निनाय निशितैर्वीणैः प्रेताधिपपरिग्रहम् ॥ २० ॥ निकुम्भापि हते वीरे वज्रनाभे महासुरे ॥ जगाम षट्पुरं वीरो नारायणभयादितः
॥ २१ ॥ निबर्हिते देविरपौ वज्रनाभे महासुरे ॥ अवतीर्णौ महात्मानौ हरी वज्रपुरं तदा ॥ २२ ॥ लब्धप्रशमनं चैव चक्रतुः सुरसत्तमौ ॥ सान्व-
यामासतुश्चैव बालवृद्धं भयादितम् ॥ २३ ॥ इन्द्रोपेन्द्रौ महात्मानौ मन्त्रयित्वा महाबलौ ॥ आयत्तौ च तदात्वे च बृहस्पतिमतादुगौ ॥ २४ ॥
वज्रनाभस्य तद्राज्यं चतुर्ध्रौ चक्रतुर्नृप ॥ विजयस्य चतुर्भागं जयन्ततनयस्य वै ॥ २५ ॥ प्रद्युम्नस्य चतुर्भागं रौक्मिणेयसुतस्य च ॥ चन्द्रप्रभस्य
ददतुश्चतुर्भागं जनेश्वर ॥ २६ ॥ कोटयश्चतस्रो ग्रामाणामधिकास्ता विशस्पते ॥ शाखापुरसहस्रं च स्फीतं वज्रपुरोपमम् ॥ चतुर्ध्रौ चक्रतुस्तत्र
संहृष्टौ शक्रकेशवौ ॥ २७ ॥ कम्बलाजिन्वासांसि रत्नानि विविधानि च ॥ चतुर्ध्रौ चक्रतुर्वीरो वीरस्वासवकेशवौ ॥ २८ ॥ ततोभिषिक्तास्ते वीरा राजानो
वासवाज्ञया ॥ देवदुन्दुभिवाद्येन नृप विष्णुपदीजलैः ॥ २९ ॥ स्वयं शक्रेण देवेन केशवेन च धीमता ॥ ऋषिर्विश्वे महात्मानः शक्रमाधवनन्दनाः ॥ ३० ॥
गदपुत्रस्य ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ऋषिर्विश्वे ऋषिसङ्घसमीपे अभिषिक्ता इति पूर्वस्थेनान्वयः ॥ ३० ॥

गतिः विभज्य राज्यं ब्राह्ममित्यर्थः । मातृजेन गुणेन असुरदोहितृत्वेन माधवानां पुत्रत्रयं मम च पुत्र इत्येवं चतुर्था विभागः ॥ ३१ ॥ ब्रवीत् अब्रवीत् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ययच्छस्वेति जयन्तं प्रति उक्तिः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ प्रद्युम्नोत्तरं प्रद्युम्नस्य उत्कर्षः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ इति

विजयस्य प्रसिद्धेव गतिर्वियति धीमतः ॥ मातृजेन गुणेनापि माधवानां महात्मनाम् ॥ ३१ ॥ अभिषिच्य जयन्तं तु वासवो भगवान्ब्रवीत् ॥ त्व-
येते वीर संरक्ष्या राजानः समितिजयाः ॥ ३२ ॥ मम वंशकरोऽत्रैकः केशवस्य त्रयोऽनव ॥ अवध्याः सर्वभूतानां भविष्यन्ति ममाज्ञया ॥
॥ ३३ ॥ गमनागमनं चैव दिवि सिद्धं भविष्यति ॥ त्रिविष्टपं द्वारकां च रम्यां भैमाभिरक्षिताम् ॥ ३४ ॥ दिशागजसुताग्नान्द्वयश्चैः श्रवो-
न्वयान् ॥ इच्छयैषां प्रयच्छस्व रथांस्त्वष्टृकृतानपि ॥ ३५ ॥ गजवैरावणसुतौ शत्रुअयरिपुअर्यौ ॥ प्रयच्छाकाशगौ वीरौ साम्बस्य च गदस्य
च ॥ ३६ ॥ आकाशेन पुरीं यातुं द्वारकां भैमरक्षिताम् ॥ आयातौ च सुतौ द्रष्टुं यथेष्टं भैमनन्दनौ ॥ ३७ ॥ इति संदिश्य भगवान्देवराजः पुरंदरः ॥
जगाम भगवान्स्वर्गं द्वारकामपि केशवः ॥ ३८ ॥ षण्मासानुपितस्तत्र गदः प्रद्युम्न एव च ॥ साम्बश्च द्वारकां याता रूढे राज्ये महाबलाः ॥ ३९ ॥
अद्यापि तानि राज्यानि मेरोः पार्थ्वं तथोत्तरे ॥ तिष्ठन्ति च जगद्वावस्थास्यन्यमरसंनिभ ॥ ४० ॥ निवृत्ते मौशल्ये युद्धे स्वर्गं यातेषु वृष्णिषु ॥
गदप्रद्युम्नसाम्बास्ते गता वज्रपुरं विभो ॥ ४१ ॥ ततः प्रोष्य पुनर्यान्ति स्वर्गं स्वैः कर्मभिः शुभैः ॥ प्रसादेन च कृष्णस्य लोककर्तुर्जनेश्वर ॥
॥ ४२ ॥ प्रद्युम्नोत्तरमेतत्ते नृदेव कथितं मया ॥ धन्यं यज्ञस्यमायुष्यं शत्रुनाशनमेव च ॥ ४३ ॥ पुत्रपौत्रा विवर्द्धन्ते आरोग्यधनसम्पदः ॥
यशो विपुलमाप्नोति द्वैपायनवचो यथा ॥ ४४ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि वज्रनाभवधो नाम सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥
वैशम्पायन उवाच ॥ ददृशोऽथ पुरीं कृष्णो द्वारकां गरुडे स्थितः ॥ देवसद्व्यप्रतीकाशां समन्तात्प्रतिनादिताम् ॥ १ ॥ मणिपर्वतयन्त्राणि तथा
क्रीडागृहाणि च ॥ उद्यानवनमुख्यानि वलभीचत्वरणि च ॥ २ ॥ संप्राप्ते तु तदा कृष्णे पुरीं देवकिनन्दने ॥ विश्वकर्माणमाहूय देवराजोब्रवीद्-
दम् ॥ ३ ॥ प्रियमिच्छसि चेत्कर्तुं मह्यं शिल्पमतां वर ॥ कृष्णप्रियाथै भूयस्त्वं प्रकुरुष्व मनोहराम् ॥ ४ ॥ उद्यानशतसंवाधां द्वारकां स्वर्गसंमि-
ताम् ॥ कुरुष्व विबुधश्रेष्ठ यथा मम पुरी तथा ॥ ५ ॥ यत्किंचिच्चिषु लोकेषु रत्नभूतं प्रपश्यसि ॥ तेन संयुज्यतां क्षिप्रं पुरीं द्वारवती त्वया ॥ ६ ॥

श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥ ॥ ६४ ॥ दर्शयति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ खण्डान् समूहान् ॥ १० ॥ ११ ॥ चयमूर्ध्नि अट्टालोपरि ॥ १२ ॥ १३ ॥ मणिकाञ्चनमयानि तोरणानि बहिर्द्वाराणि यस्य ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥
 चित्रकादीनि चतुर्दश वनानि ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ महानदी मन्दाकिनी पञ्चाशद्विंशत्यसुजां सहस्रसंवत्सरे सजे पञ्चपञ्चाशत्तस्त्रिद्वयः संवत्सराः
 कृष्णो हि सुरकार्येषु सर्वेषु सततोत्थितः ॥ सङ्ग्रामान्योररूपांश्च विगाहति महाबलः ॥ तामिन्द्रवचनाद्गत्वा विश्वकर्मा पुरीं ततः ॥ ७ ॥ अलं चक्रे
 समन्ताद् यथेन्द्रस्याभरावती ॥ तां ददर्श दृशार्हाणामीश्वरः पक्षिवाहनः ॥ विश्वकर्मा कृतोद्व्यैरभिरायैरलंकृताम् ॥ ८ ॥ तां तदा द्वारकां दृष्ट्वा
 प्रभुनारायणो विभुः ॥ दृष्टः सर्वार्थसम्पन्नः प्रवेष्टुमुपचक्रमे ॥ ९ ॥ सोपश्यद्दक्षखण्डांश्च रम्यान्दष्टिमनोहरान् ॥ द्वारकां प्रति दाशार्हाश्चित्रितान्
 विश्वकर्मा ॥ १० ॥ पद्मखण्डाकुलभिश्च हंससंवितवारिभिः ॥ गङ्गासिन्धुप्रकाशाभिः परिखाभिर्वृतां पुरीम् ॥ ११ ॥ प्राकारेणार्कवर्णेन ज्ञात-
 कौम्भेन राजता ॥ चयमूर्ध्नि निविष्टेन द्वां यथैवाभ्रमालया ॥ १२ ॥ काननैर्नन्दनप्रख्यैस्तथा चैत्रस्थोपमैः ॥ बभौ चारुपरिक्षिता द्वारका द्यौरिवा-
 म्बुदः ॥ १३ ॥ बभौ रैवतकः शैलो रम्यसानुगुहाजिरः ॥ पूर्वस्यां दिशि लक्ष्मीवाग्मणिकाञ्चनतोरणः ॥ १४ ॥ दक्षिणस्यां लताविष्टः पञ्चवर्णो
 विराजते ॥ इन्द्रकेतुप्रतीकाशः पश्चिमायां तथा क्षयः ॥ १५ ॥ उत्तरां दिशमन्यथै विभूषयति वेणुमान् ॥ मन्दराद्रिप्रतीकाशः पाण्डुरः पार्थिव-
 र्षभ ॥ १६ ॥ चित्रकं पञ्चवर्णं च पाञ्चजन्यं वनं महत् ॥ सर्वतुङ्गवनं चैव भाति रैवतकं प्रति ॥ १७ ॥ लतावेष्टितपर्यन्तं मेरुप्रभवनं महत् ॥
 भाति भानुवनं चैव पुष्पकं च महद्गनम् ॥ १८ ॥ अक्षकैर्वाजकैश्चैव मन्दारैश्चोपशोभितम् ॥ ज्ञातवर्तवनं चैव करवीराकरं तथा ॥ १९ ॥ भाति
 चैत्रस्थं चैव नन्दनं च वनं महत् ॥ रमणं भावनं चैवं वेणुमद्रे समन्ततः ॥ २० ॥ वेङ्कयपत्रैर्जलेस्तदा मन्दकिनी नदी ॥ भाति पुष्करणी रम्या
 पूर्वस्यां दिशि भारत ॥ २१ ॥ सानवो भूपितास्तत्र केशवस्य प्रियैषिभिः ॥ बहुभिर्देवगन्धर्वैश्चोदितैर्विश्वकर्मा ॥ २२ ॥ महानदी द्वारवती पञ्चाश-
 द्भिर्महामुखैः ॥ प्रविष्टा पुण्यसालिला भावयन्ती समन्ततः ॥ २३ ॥ अप्रमेयां महोत्सेधामगाधपरिखायुताम् ॥ प्राकारवरसम्पन्नां सुधापाण्डुरलेपनाम्
 ॥ २४ ॥ तीक्ष्णयन्त्रज्ञतन्त्राभिर्हमजालैश्च भूषिताम् ॥ आयसैश्च महाचक्रैर्दृशं द्वारकां पुरीम् ॥ २५ ॥ अष्टौ रथसहस्राणि नगरे किङ्किणीकिना-
 म् ॥ समुच्छ्रितपताकानि यथा देवपुरे तथा ॥ २६ ॥

पञ्चपञ्चाशतः पञ्चदशः पञ्चपञ्चाशतः सप्तदशः पञ्चपञ्चाशतः एकविंशतिसंख्याकाभिः पञ्चाशद्विः सहस्रः संपत्तिगिरुका तावत्संख्यैः तत्फलमैतैरुक्तानिदिभिरीति यावत् ।
 भावयन्ती हर्षयन्ती जनानिति शेषः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ किङ्किणीकिनां शुद्रयष्टिकावतां नतकानाम् ॥ २६ ॥

द्वादशायतां द्वादशयोजनदीर्घाम् उपनिवेशाः शास्त्रानगराणि तेषां द्विराजिर्द्विगुणायतां गुणदीर्घां च ॥ ३७ ॥ अष्टेति । पञ्चगृहपङ्क्तिविश्वतस्तो रथ्या भवन्ति ताश्चतस्र ऊर्ध्वा-
श्वतस्रः तिस्रश्च तासां सन्धयः षोडश तेषां मध्ये षोडश चत्वारिणि । एकैवैव मार्गेण युक्तां यतः परिक्षितां परिवृतां सागरेत्यर्थात् एकमार्गा चासौ परिक्षिता चेति समाप्तः ।
उशनसा पुरनिर्माणविदा शुक्रेण ॥ २८ ॥ व्यूहानां सेनानिवेशविशेषाणां चक्रकौञ्चाकाराणाम् ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ पाण्डुपाण्डुराणि श्वेतादपि श्वेतानि

अष्टयोजनविस्तिर्णमिचलां द्वादशायताम् ॥ द्विगुणेपनिवेशां च ददृशे द्वारकां पुरीम् ॥ २७ ॥ अष्टमार्गमहार्थ्यां महाषोडशचत्वारम् ॥ एकमा-
र्गपरिक्षितां साक्षादुशनसा कृताम् ॥ २८ ॥ स्त्रियोपि यस्यां युध्येरन्किमु वृष्णिप्रहारथाः ॥ व्यूहानामुत्तमा मार्गाः सप्त चैव महापथाः ॥ २९ ॥
तत्र वै विहिताः साक्षाद्विधा विश्वकर्मणा ॥ तस्मिन्पुरवरश्रेष्ठे दाक्षार्हणां यज्ञस्विनाम् ॥ ३० ॥ वेदमानि जहृषे दृष्ट्वा ततो देवकिनन्दनः ॥
काञ्चनर्मणिमोषानैरुपेतानि नृहर्षणैः ॥ ३१ ॥ भीमघोषमहाघोषैः प्रासादभरचत्वरैः ॥ समुच्छ्रितपताकानि पारिप्लववनानि च ॥ ३२ ॥ काञ्चना-
ग्राणि भास्वन्ति प्रासादशिखराणि च ॥ गृहाणि रमणीयानि मेरुकूटनिभानि च ॥ ३३ ॥ पाण्डुपाण्डुरशुद्धैश्च शातकुम्भपरिष्कृतैः ॥ रम्यसातु-
गृहैः शुद्धैर्विचित्रैरिव पर्वतैः ॥ ३४ ॥ पञ्चवर्णैः सुवर्णैश्च पुष्पवृष्टिसमप्रभैः ॥ पर्जन्यतुल्यनिघोषेनानारूपैरिवाद्रिभिः ॥ ३५ ॥ दावाग्निज्वलितप्र-
ख्यैर्निर्मितैर्विश्वकर्मणा ॥ आश्लिषद्भिरिवाकाशमतिचन्द्रार्कभास्वरैः ॥ ३६ ॥ तैर्दाक्षार्हमहाभागैर्बभासे तद्भनदुमैः ॥ वासुदेवन्द्रपर्जन्यैर्गृहमेधैरलं-
कृता ॥ ३७ ॥ दृदशे द्वारका चारुमेधैर्द्यौरिव संवृता ॥ साक्षाद्भगवतो वेदम विहितं विश्वकर्मणा ॥ ३८ ॥ दृदशे वासुदेवस्य चतुर्योजनमायतम् ॥
तावदेव च विस्तीर्णमप्रमेयं महाधनम् ॥ ३९ ॥ प्रासादवरसंघ्नैर्द्युतं जगतिपर्वतैः ॥ यच्चकार महाभागस्त्वष्टा वासवनोदितः ॥ ४० ॥ प्रासादं चैव
देवमभं सर्वभूतमनोहरम् ॥ ४१ ॥ मेरोरिव गिरैः शृङ्गमुच्छ्रितं काञ्चनं महत् ॥ रुक्मिण्याः प्रवरं वासं विहितं विश्वकर्मणा ॥ ४२ ॥

अतिश्वेतैरुपेतानि गृहाणीत्यर्थः । शातकुम्भपरिष्कृतैः सुवर्णधारविचित्रितैः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ तैरिति सार्द्धश्लोकः । तद्भनदुमैः तानि चित्रकादीनि च तानि वनानि
तद्वनानि तत्संबन्धिभिर्दुमैः बभासे पुरीति शेषः । अत्र सहस्राक्षत्वपुष्पितत्वयोर्वृष्टिकर्तृत्वपुष्पवर्षत्वयोश्च साम्यादिन्द्रदृक्षाणामिन्द्रपर्जन्यसमत्वं दाक्षार्हणां कृष्णादीनां वासु-
देवस्य विष्णोः सगणस्य च समत्वमिति योग्यतया ज्ञेयम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ जगतिपर्वतैः कृत्रिमैः क्रीडापर्वतैः ॥ ४० ॥ काञ्चनं नाम प्रासादं रुक्मिण्याः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

भोगवन्नाम पाण्डुरं सत्यभामायाः ॥ ४३ ॥ व्यक्तमंजनः व्यक्तं स्पष्टं संजवनं प्रतिक्षणमभितवह्मत्वं यस्य स तथाविधः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ मेलनां प्रासादो नम्रजित्याः सत्यायाः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ पद्मकूलाख्यो भीमायाः ॥ ४९ ॥ सूर्यप्रभो नाम लक्ष्मणायाः ॥ ५० ॥ परमित्येव तन्नामकं गृहं मित्रविन्दायाः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ सुवार्तायाः प्रासादः केतुमासत्यभामा पुनर्वसु यदावसत पाण्डुरम् ॥ विचित्रमणिमोषानं तद्विदुर्भोगवन्निति ॥ ४३ ॥ विमलादित्यवर्णाभिः पताकाभिरलंकृतम् ॥ व्यक्तमञ्जनोद्देशो यश्चतुर्दिग्महाध्वजः ॥ ४४ ॥ सच प्रासादमुख्येथ जाम्बवत्या विभूषितः ॥ प्रभयाभ्यभवत्सर्वास्तानन्या भास्करो यथा ॥ ४५ ॥ उद्यद्भ्रास्करवर्णभस्तयोरन्तरमाश्रितः ॥ विश्वकर्मकृतो दिव्यः कैलासशिखरोपमः ॥ ४६ ॥ जाम्बूनद इवादीप्तः प्रदीप्तज्वलनो यथा ॥ सागरप्रतिमोत्तिष्ठन्नेरुरित्यभिषिष्टुतः ॥ ४७ ॥ तस्मिन्गान्धाराजस्य दुहिता कुलशालिनी ॥ गान्धारी भरतश्रेष्ठ केशवेन निवेशिता ॥ ४८ ॥ पद्मकूल इति ख्यातं पद्मवर्णं महाप्रभम् ॥ सुभीमाया महाकूटं वासं सुरचिरप्रभम् ॥ ४९ ॥ सूर्यप्रभस्तु प्रासादः सर्वकामगुणैर्धुतः ॥ लक्ष्मणाया नृपश्रेष्ठ निर्दिष्टः शार्ङ्गधन्वना ॥ ५० ॥ वैदूर्यमणिवर्णाभिः प्रासादो हरितप्रभः ॥ यं विदुः सर्वभूतानि परमित्येव भारत ॥ ५१ ॥ वासं तं मित्रविन्दाया देवर्षिगणपूजितम् ॥ महिष्या वासुदेवस्य भूषणं तेषु वेदमसु ॥ ५२ ॥ यस्तु प्रासादमुख्येन विहितो विश्वकर्मणा ॥ अतीव रम्यरम्योसौ धिष्ठितः पर्वतो यथा ॥ ५३ ॥ सुवार्ताया निवासं तं प्रशस्तं सर्वदेवतैः ॥ महिष्या वासुदेवस्य केतुमानिति विश्रुतः ॥ ५४ ॥ तत्र प्रासादमुख्यो वै यं त्वष्टा विदधे स्वयम् ॥ योजनायतविष्कम्भः सर्वरत्नमयः शुभः ॥ ५५ ॥ स श्रीमान्विरजा नाम व्यराजतत्र सुप्रभः ॥ उपस्थानगृहं यत्र केशवस्य महात्मनः ॥ ५६ ॥ तस्मिन्सुविहिताः सर्वे रुक्मदण्डाः पताकिनः ॥ सद्ने वासुदेवस्य मार्गसञ्चनव्यजाः ॥ ५७ ॥ रत्नजालानि दिव्यानि तत्रैव च निवेशिताः ॥ आहत्य यदुर्मिहेन वैजयन्तोचलो महान् ॥ ५८ ॥ हंसकूटस्य यच्छृङ्गमिन्द्रद्युम्नसरः प्रति ॥ पश्चितालसमुत्सेधमर्थयो-जनमायतम् ॥ ५९ ॥ सर्किरमहानागं तदप्यमिततेजसा ॥ पश्यतां सर्वभूतानामानीतं लोकाविश्रुतम् ॥ ६० ॥ आदित्यपथगं यस्तु मेरोः शिखर-मुत्तमम् ॥ पुण्डरीकशैर्जुष्टं विमानैश्च हिरण्मयैः ॥ ६१ ॥ जाम्बूनदमयं दिव्यं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ तदप्युत्पाट्य कृष्णार्थमानितं विश्वकर्मणा ॥ ६२ ॥ आजमानमतीवाग्रं सर्वौषधिसमन्वितम् ॥ तादिन्द्रवचनात्पश्चा कार्यहेतोः समानयत् ॥ ६३ ॥ पारिजातश्च तत्रैव केशवेनाहृतः स्वयम् ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ यत्र भगवान् देवान् दिजांश्चोपतिष्ठते स विरजा नाम प्रासादः ॥ विजयो नाम इति पाठः ॥ ६६ ॥ मार्गसञ्चनव्यजाः सङ्क्रमका ध्वजाः यैर्व्यजिश्चिह्नभूतैर्मगद्वृह-मार्गोवाभ्यत इत्यर्थः ॥ ५७ ॥ वैजयन्त इन्द्रध्वजः इन्द्रप्रासादो वा ॥ ५८ ॥ हंसकूटस्य पर्वतविशेषस्य ॥ ५९ ॥ आनीतं विश्वकर्मणेत्युत्तरात् ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

येऽस्यरक्षस्तैः सहेति शेषः । जुष्टं पादपमिति पूर्वान्वयि ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ विहिता आज्ञाकारिणः कृताः ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥
 किष्कुशतं हस्तशतम् ॥ ७५ ॥ भौमेन विश्वकर्मणा ॥ ७६ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु विष्णुपर्वणि दीकायाम् अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ १८ ॥ एवमिति ॥ १ ॥ विवृतं स्प-
 नीयमाने तु तत्रासीद्युद्धमद्भुतकर्मणः ॥ कृष्णस्य येभ्यरक्षस्तु देवाः पादपमुत्तमम् ॥ ६५ ॥ पुण्डरीकशतैर्जुष्टं विमानैश्च हिरण्मयैः ॥ विहिता
 वासुदेवार्थं रत्नपुष्पफलदुमाः ॥ ६६ ॥ पद्मखण्डजलोपेता रत्नसौगन्धिकोत्पलाः ॥ मणिहेमपुष्पाकीर्णाः पुष्करिण्यः सरांसि च ॥ ६७ ॥ तासां पर-
 मकूलानि शोभयन्ति महादुमाः ॥ शालास्तलाः कदम्बाश्च शतशालाश्च रोहिणाः ॥ ६८ ॥ ये च हेमवतो वृक्षा ये च मेरुरुहास्तथा ॥ आहृत्य
 यदुसिंहार्थं विहिता विश्वकर्मणा ॥ ६९ ॥ रक्तपीतारुणश्यामाः श्वेतपुष्पाश्च पादपाः ॥ सर्वतुफलसम्पन्नास्तेषु काननसन्धिषु ॥ ७० ॥ समकूलजलो-
 पेताः शान्तशर्करवालुकाः ॥ तस्मिन्पुरवरे नद्यः प्रसन्नसलिला हृदाः ॥ ७१ ॥ पुष्पाकुलजलोपेता नानाद्रुमलताकुलाः ॥ अपराश्चाभवन्नद्यो हेमश-
 र्करवालुकाः ॥ ७२ ॥ मत्तवर्हिणसद्वैश्च कोकिलैश्च सदाभैः ॥ बभूवुः परमोपेतास्तस्यां पुर्यां च पादपाः ॥ ७३ ॥ तत्रैव गजयूथानि पुरे गोमहि-
 षास्तथा ॥ निवासश्च कृतस्तत्र वराहमृगपक्षिभिः ॥ ७४ ॥ पुर्यां तस्यां तु रम्यायां प्राकारो वै हिरण्मयः ॥ व्यक्तः किष्कुशतोत्सेधो विहितो
 विश्वकर्मणा ॥ ७५ ॥ अतीव रम्यः सोथासिद्धिष्ठितः पर्वतो यथा ॥ ते च ते च महाशैलाः सरित्तश्च सरांसि च ॥ परिक्षिप्तानि भौमेन वनान्युपव-
 नानि च ॥ ७६ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि द्वारकाविशेषनिर्माणं नामाष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ७७ ॥ वैशम्पा-
 यन उवाच ॥ एवमालोकयानः स द्वारकां वृषभेक्षणः ॥ अपश्यत्स्वगृहं कृष्णः प्रासादशतशोभितम् ॥ १ ॥ मणिस्तम्भसहस्राणामयुतैर्विवृतं
 शतैः ॥ तोरणैर्ज्वलनप्रख्यैर्मणिविद्रुमराजतैः ॥ २ ॥ तत्र तत्र प्रभासद्विध्वित्रकाञ्चनवेदिकैः ॥ प्रासादस्तत्र सुमहान्कृष्णोपस्थानिकोऽभवत् ॥
 ॥ ३ ॥ स्फाटिकस्तम्भविवृतो विस्तीर्णः सर्वकाञ्चनः ॥ पद्माकुलजलोपेता रक्तसौगन्धिकोत्पलाः ॥ ४ ॥ मणिहेमनिभाश्चित्रा रत्नसोपानभूषिताः ॥
 मत्तवर्हिणजुष्टाश्च कोकिलैश्च सदाभैः ॥ ५ ॥ बभूवुः परमोपेता वाप्यश्च विकचोत्पलाः ॥ विश्वकर्मकृतः शैलः प्राकारस्तस्य वेङ्गमनः ॥ ६ ॥
 व्यक्तकिष्कुशतोत्सेधः परिक्षापरिवेष्टितः ॥ तद्गृहं वृणिसिंहस्य निर्मितं विश्वकर्मणा ॥ ७ ॥

शीकृतं स्तम्भप्रमैयैव शस्तान्धकारमित्यर्थः ॥ २ ॥ काञ्चनवेदिकैस्तोरणैः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ परमोपेता अनयज्ञायुक्ताः संकल्पितरूपधारिण्य इत्यर्थः । परमं स्यादनुज्ञाया-
 मिति मेदिनी । शैलः शिलामयः ॥ ६ ॥ ७ ॥

॥ ८ ॥ रास प्रतिशब्दं चकार ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ ईश्वराः इन्द्रदयः अनुवराः यस्य ईश्वरानुचरः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥
 ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ संहताः दूषणं विना आनीताः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि
 महेन्द्रसदृशं वेदम समन्तादर्थयोजनम् ॥ तत्रस्थं पाण्डुरं शौरिर्मूर्ध्नि तिष्ठद्गुरुततः ॥ ८ ॥ प्रीतः शङ्खमुपाध्यासीद्विपतां रोमहर्षणम् ॥ तस्य शङ्खस्य
 शब्देन सागरश्चक्षुभे भृशम् ॥ रास च नभः कृतस्त्रं तच्चित्रमभवत्तदा ॥ ९ ॥ पाञ्चजन्यस्य निर्घोषं संश्रुत्य कुकुरान्धकाः ॥ विशोकाः समपद्यन्त
 गरुडस्य च दर्शनात् ॥ १० ॥ शङ्खचक्रगदापाणिं गरुडस्योपरि स्थितम् ॥ दृष्ट्वा जहृषिरे पौरा भास्करोपमतेजसम् ॥ ११ ॥ ततस्तूर्यप्रणादश्च
 भेरीणां च महास्वनाः ॥ जज्ञिरे सिंहनादाश्च सर्वेषां पुरवासिनाम् ॥ १२ ॥ ततस्ते सर्वदाशार्हाः सर्वे च कुकुरान्धकाः ॥ प्रीयमाणाः समाजगुरा-
 लोक्य मधुसूदनम् ॥ १३ ॥ वासुदेवं पुरस्कृत्य शङ्खतूर्यवैः सह ॥ उग्रसेनो ययौ राजा वसुदेवनिवेशनम् ॥ १४ ॥ आनन्दिनीं पर्यचरत्स्वेषु वे-
 स्मसु देवकी ॥ रोहिणीं च यशोदा च आहुकस्य च याः स्त्रियः ॥ १५ ॥ ततः कृष्णः सुपर्णेन स्वं निवेशनमभ्यगात् ॥ चचार च यथोद्देशमीश्व-
 रास्तुचरो हरिः ॥ १६ ॥ अवतीर्य गृहद्वारं कृष्णस्तु यदुनन्दनः ॥ यथाहं पूजयामास यादवान्यादवर्षभः ॥ १७ ॥ रामाहुकगदाक्रूरप्रद्युम्नादिभि-
 रर्चितः ॥ प्रविवेश गृहं शौरिरादाय मणिपर्वतम् ॥ १८ ॥ तं च शक्रस्य दयितं पारिजातं महाद्रुमम् ॥ प्रवेशयामास गृहं प्रद्युम्नो रुक्मिणीसुतः ॥
 ॥ १९ ॥ तेनान्यं ददृशुर्वीरा देहबन्धानमानुषाञ्च ॥ पारिजातप्रभावेन ततो मुमुदिरे जनाः ॥ २० ॥ तैः स्तूयमानो गोविन्दः प्रहृष्टैर्यादवर्षभैः ॥
 प्रविवेश गृहं श्रीमान्विहितं विश्वकर्मणा ॥ २१ ॥ ततोऽन्तःपुरमध्ये तं सशृङ्गमणिपर्वतम् ॥ न्यवेशयदमेयात्मा वृष्णिभिः सहितोच्युतः ॥ २२ ॥
 तं च दिव्यं दुमश्रेष्ठं पारिजातममित्रजित् ॥ अर्च्यमर्चितमव्यग्रमिष्टे देशे न्यवेशयत् ॥ २३ ॥ अनुज्ञाय ततो ज्ञातीकेशवः परवीरहा ॥ ताः स्त्रियः
 पूजयामास संहता नरकेन याः ॥ २४ ॥ वस्त्रैरभरणैर्दिव्यैर्दासीभिर्धनसञ्चयैः ॥ हारैश्चन्द्रांशुसंकाशैर्मणिभिश्च महाप्रभैः ॥ २५ ॥ पूर्वमभ्यर्चिता-
 श्चैव वसुदेवेन ताः स्त्रियः ॥ देवक्या सह रोहिण्या रेषेत्या चहुकेन च ॥ २६ ॥ सत्यभामोत्तमा स्त्रीणां सौभाग्येनाभवत्तदा ॥ कुटुम्बस्येश्वरी त्वसी-
 दुक्मिणी भीष्मकात्मजा ॥ २७ ॥ तासां यथार्हहर्म्याणि प्राप्तादशिक्षराणि च ॥ आदिदेश गृहाङ्कणः पारिवर्हीश्च पुष्कलान् ॥ २८ ॥ इति
 श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि द्वारकाप्रवेशनं नाम नवमवतितमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥ ॥ १५० ॥

॥ १९ ॥
 ॥ २४ ॥
 ॥ २५ ॥
 ॥ २६ ॥
 ॥ २७ ॥
 ॥ २८ ॥
 ॥ २९ ॥
 ॥ ३० ॥
 ॥ ३१ ॥
 ॥ ३२ ॥
 ॥ ३३ ॥
 ॥ ३४ ॥
 ॥ ३५ ॥
 ॥ ३६ ॥
 ॥ ३७ ॥
 ॥ ३८ ॥
 ॥ ३९ ॥
 ॥ ४० ॥
 ॥ ४१ ॥
 ॥ ४२ ॥
 ॥ ४३ ॥
 ॥ ४४ ॥
 ॥ ४५ ॥
 ॥ ४६ ॥
 ॥ ४७ ॥
 ॥ ४८ ॥
 ॥ ४९ ॥
 ॥ ५० ॥

तत इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ रत्नप्रवैः रत्नोत्तमैः ॥ ६ ॥ ७ ॥ चाक्रिको राजाज्ञाघोषकः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ विविशुः अभिनिविशुः आसनेषु
 उपविष्टाः ॥ १२ ॥ १३ ॥ संमानयामास धनानि विभज्य ददावित्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां
 वैशम्पायन उवाच ॥ ततः संपूज्य गरुडं वासुदेवोऽनुमान्य च ॥ सखिचक्रपट्टद्वौनमनुजज्ञे गृहं प्रति ॥ १ ॥ सोऽनुज्ञातो हि सत्कृत्य प्रणम्य च
 जनादनम् ॥ ऊर्ध्वमाचक्रमे पक्षी यथेष्टं गगनेचरः ॥ २ ॥ स पक्षवातसंशुब्धं समुद्रं मकरालयम् ॥ कृत्वा वेगेन महता ययौ पूर्वमहोदधिम् ॥ ३ ॥
 कृत्यकाले उपस्थस्य इत्युक्त्वा गरुडे गते ॥ कृष्णो दृढदर्शं पितरं वृद्धमानकदुन्दुभिम् ॥ ४ ॥ उग्रसेनं च राजानं बलदेवं च सात्यकिम् ॥ काश्यं
 सान्दीपनिं चैव ब्रह्मगार्ग्यं तथैव च ॥ ५ ॥ अन्यांश्च वृद्धान्वृष्णीनां तांश्च भोजान्वक्रांस्तथा ॥ रत्नप्रवैर्दोशाहान्विष्यैस्त्वैस्तथाचरयत् ॥ ६ ॥ हता ब्रह्म
 द्विषः सर्वे जयन्त्यन्यकवृष्णयः ॥ रणात्प्रतिनिवृत्तोयमक्षतो मधुसूदनः ॥ ७ ॥ इति चत्वरथ्यासु द्वाारवत्यां सुपूजितः ॥ चाक्रिको घोषयामास
 पुरुषो मृष्टकुण्डलः ॥ ८ ॥ ततः सान्दीपनिं पूर्वमभिगम्य जनादनः ॥ ववन्दे वृष्णिनृपतिमाहुकं विनयान्वितः ॥ ९ ॥ तथा हि परिपूर्णक्षमान-
 न्दागतचेतसम् ॥ ववन्दे सह रामेण पितरं वासवानुजः ॥ १० ॥ उपगम्य तथा शोपानसत्कृत्य च यथार्हतः ॥ सर्वेषां नाम जग्राह दाशार्हाणामथो-
 क्षजः ॥ ११ ॥ ततः सर्वाणि दिव्यानि सर्वतन्मयानि च ॥ आसनाश्रयाणि विविशुरुपेन्द्रमुखास्तदा ॥ १२ ॥ ततस्तद्धनमक्षय्यं किङ्कर्यत्समा-
 हृतम् ॥ तत्सभामानयामासुः पुरुषाः कृष्णशासनात् ॥ १३ ॥ ततः संमानयामास दाशार्हांश्च यदूत्तमः ॥ सर्वान्दुभिःशब्देन पूजयिष्यन् जनो-
 र्दनः ॥ १४ ॥ तामासनवर्ती रम्यां मणिविदुमतोरणाम् ॥ सभां सर्वदाशार्हास्ते विविशुः कृष्णशासनात् ॥ १५ ॥ ततः पुरुषांसिंहैर्यो यदुभिः सर्वतो
 वृत्ता ॥ सर्वार्थगुणसंपन्ना सा सभा भरतर्षभ ॥ शुशुभेऽभ्यधिकं शुभ्रा सिंहैर्गिरिगुहा यथा ॥ १६ ॥ रामेण सह गोविन्दः काञ्चनं महदासनम् ॥
 उग्रसेनं पुरस्कृत्य भोजवृष्णिपुरस्कृतः ॥ १७ ॥ तत्रोपविष्टान्तान्वीरान्यथाप्रीतियथावयः ॥ समाभाष्य यदुश्रेष्ठानुवाच पुरुषोत्तमः ॥ १८ ॥ इति
 श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि सभाप्रवेशनं नाम शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥ ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ भवतां पुण्यकृतीनां तपोबल-
 समाधिभिः ॥ अपथ्यानाञ्च पापात्मा भौमः सनरको हतः ॥ १ ॥ मोक्षितं बन्धनाद्धतं कथ्यन्तः पुरमुत्तमम् ॥ मणिपर्वतमुत्पलाब्ध शिखरं चैतदाह-
 तम् ॥ २ ॥ अयं धनौघः सुमहान्किङ्करैराहतो मम ॥ ईंशा भवन्तो द्रव्यस्य तानुक्त्वा विरराम ह ॥ ३ ॥

शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥ भवतामिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ नराग्र्यौ प्रति एकानथा सा योगमायादुहिता तस्याः यशोदायाः ॥ ११ ॥ क्षणः उक्तविधः संकेतः मुहूर्तः उक्तः कालश्च तच्छ्रुत्वा वासुदेवस्य भोजवृष्ण्यन्धका वचः ॥ जहमुद्वेष्टरोमाणः पूजयन्तो जनार्दनम् ॥ ४ ॥ अजुश्चैनं नृवीरास्ते कृताञ्जलिपुटास्ततः ॥ नैतच्चित्रं महाबाहो त्वयि देवकिनन्दने ॥ ५ ॥ यच्छ्रुत्वा दुष्करं कर्म देवैरपि दुरासदम् ॥ लालयेः स्वजनाभोगै रक्षेत्र स्वयमर्जितैः ॥ ६ ॥ ततः सर्वदशा-
र्क्षोणमाहुकस्य च याः स्त्रियः ॥ प्रीयमाणाः समाजमुवांसुदेवदिदृक्षया ॥ ७ ॥ देवकी सतमा देव्यो रोहिणी च शुभानना ॥ ददशुः कृष्णमासीनं समं चैव महामुजम् ॥ ८ ॥ तौ तु पूर्वमतिक्रम्य रोहिणीमभिवाद्य च ॥ अभिवादयतां देवीं देवकीं रामकेश्वौ ॥ ९ ॥ सा ताभ्यामुषभाक्षाभ्यां पुत्राभ्यां शुशुभेभिका ॥ अदितिर्देवमातेव मित्रेण वरुणेन च ॥ १० ॥ ततः प्राप्ता नराग्र्यौ तु तस्याः सा दुहिता तदा ॥ एकानंशेति यामाहुर्न-
रा वै कामरूपिणीम् ॥ ११ ॥ तथा क्षणमुहूर्तोभ्यां यया जज्ञे सुरेश्वरः ॥ यच्छ्रुते सगणं कंसं जघान पुरुषोत्तमः ॥ १२ ॥ सा कन्या ववृधे तत्र वृ-
ष्णिमसद्धानि पूजिता ॥ पुत्रवत्पत्न्यमाना वै वासुदेवाज्ञया तदा ॥ १३ ॥ एकानंशेति यामाहुरुत्पन्नां मानवा भुवि ॥ योगकन्यां दुराधर्षी रक्षार्थं केशवस्य ह ॥ १४ ॥ यां वै सर्वे सुमनसः पूजयन्ति स्म यादवाः ॥ देवविद्विष्यपुरुषः कृष्णः संरक्षितो यया ॥ १५ ॥ तां च तत्रोपसंगम्य प्रिया-
मिव सर्वो स्वसाम् ॥ दक्षिणेन कराग्रेण परिजग्राह माधवः ॥ १६ ॥ तथैव रामोतिवलः संपरिष्वज्य भाविनीम् ॥ मृच्च्युत्पात्राय सव्येन प्रतिजग्राह पाणिना ॥ १७ ॥ ददशुस्ताः स्त्रियो मध्ये भगिनीं रामकृष्णयोः ॥ रुक्मपद्मव्यग्रकरां स्त्रियं पद्मालयामिव ॥ १८ ॥ तथाक्षतमहवृष्ट्या पुष्पैश्च विविधैः शुभैः ॥ अवकीर्य च लज्जेस्ताः स्त्रियो जग्मुर्यथालयम् ॥ १९ ॥ ततस्ते यादवाः सर्वे पूजयन्तो जनार्दनम् ॥ उपोषविविशुः प्रीताः प्रशं-
सन्तोऽदुतं कृतम् ॥ २० ॥ पूज्यमानो महाबाहुः पौराणां रतिवर्द्धनः ॥ विरराज महाकीर्तिर्देवैरिव स तैः सह ॥ २१ ॥ समासीनिषु सर्वेषु यादवेषु
जनार्दनम् ॥ नियोगात्रिदशेन्द्रस्य नारदोभ्यागमत्सभाम् ॥ २२ ॥ सोथ संपूजितः पूज्यः शूरैस्तेयदुपुद्भवैः ॥ करं संस्पृश्य स हर्षविवेश परमासने
॥ २३ ॥ सुखोपविष्टस्तान्वृष्णिनुपविष्टानुवाच ह ॥ संप्राप्तं शक्रवचनाजानीध्वं मां नरर्षभाः ॥ २४ ॥ शृणुध्वं राजशार्दूलः कृष्णस्यास्य
पैराक्रमम् ॥ यानि कर्माणि कृतवान्वाल्यात्यभृति केशवः ॥ २५ ॥ उग्रसेनसुतः कंसः सर्वाग्निर्मथ्य यादवान् ॥ राज्यं जग्राह
दुर्बुद्धिर्वद्वा पितरमाहुकम् ॥ २६ ॥

सार्थ्यां जज्ञे आनिर्वभूव ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

अवसन्त्यत तेषाम् अवमानमकरोत् ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ शकटान्तरचारिणा शकटनार्थं चेष्टमानेन ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥
 संमाश्रित्य जरासन्धं श्वशुरं कुलपांसनः ॥ भोजवृष्यश्चकान्सर्वानवमन्यत दुर्मतिः ॥ २७ ॥ ज्ञातिकार्यं चिकीर्षुस्तु वसुदेवः प्रतापवान् ॥ उग्रसे-
 नस्य रक्षार्थं स्वपुत्रं पर्यरक्षत ॥ २८ ॥ स गोपैः सह धर्मात्मा मथुरोपवने स्थितः ॥ अत्यद्भुतानि कर्माणि कृतवान्मधुमदनः ॥ २९ ॥ प्रत्यक्षं
 शूरसेनानां श्रूयते महद्भुतम् ॥ उत्तानेन शयनेन शकटान्तरचारिणा ॥ ३० ॥ राक्षसी निहता रौद्रा शकुनी वेषधारिणी ॥ पूतना नाम घोरा सा
 महाकाया महाबला ॥ ३१ ॥ विषदिग्धं स्तनं रौद्रं प्रयच्छन्ती जनादने ॥ ददृशुर्निहतां तां ते राक्षसीं वनगोचराः ॥ ३२ ॥ पुनर्जातोयमित्याहुरु-
 कस्तस्मादधोक्षजः ॥ अत्यद्भुतमिदं चासीद्यच्छिशुः पुरुषोत्तमः ॥ ३३ ॥ पादाङ्गुष्ठेन शकटं क्रीडमानो व्यलोडयत् ॥ दाम्ना चोलखले बद्धो वि-
 प्रकुर्वन् कुमारकम् ॥ ३४ ॥ बभञ्जार्जुनवृक्षौ द्वौ ख्यतो दामोदरस्तदा ॥ कालियश्च महानागो दुराधर्षो महाबलः ॥ ३५ ॥ क्रीडता वासुदेवेन नि-
 षितो यमुनाहरे ॥ अक्रूरस्य समक्षं च यन्नागभवने विभुः ॥ ३६ ॥ पूज्यमानं तदा नार्गेर्दिव्यं वपुरधारयत् ॥ शीतिवार्तादिता गाश्च दृष्ट्वा कृष्णेन
 धीमता ॥ ३७ ॥ धृतो गोवर्धनः शैलः सतरात्रं महात्मना ॥ शिशुना वासुदेवेन गवां त्राणार्थमिच्छताम् ॥ ३८ ॥ तथोक्षदुष्टातिबलो महाकायो
 नरान्तकृत् ॥ गोपतिर्वासुदेवेन हतोरिष्टो महासुरः ॥ ३९ ॥ धेनुकः स महाकायो दानवः सुमहाबलः ॥ निहतो वासुदेवेन गवां त्राणाय दुर्मतिः ॥ ४० ॥
 सुनामानमभिन्नघ्नः सर्वसैन्यपुरस्कृतम् ॥ वृकैर्विद्रावयामास गृहीतं समुपस्थितम् ॥ ४१ ॥ रौहिणेयेन संगम्य वने विचरता पुनः ॥ गोपवेषधरेणैव कंसस्य
 भयमाहितम् ॥ ४२ ॥ तथा व्रजगतः शौरिर्दृष्ट्वा युद्धबलं हयम् ॥ प्रग्रहं भोजराजस्य जघान पुरुषोत्तमः ॥ ४३ ॥ प्रलम्बश्च महाबाहो रौहिणेयेन
 धीमता ॥ दानवो मुष्टिनेकेन कंसामात्यो निपातितः ॥ ४४ ॥ एतौ हि वसुदेवस्य पुत्रौ सुरसुतोपमौ ॥ वधते महावीर्यौ ब्रह्मगार्गेण संस्कृतौ ॥ ४५ ॥
 जन्मप्रभृति चाप्येतौ गार्गेण परमर्षिणा ॥ याथातथ्येन विज्ञाप्य संस्कारप्रतिपादितौ ॥ ४६ ॥ यदा त्विमौ नरश्रेष्ठौ स्थितौ यौवनसंमुखे ॥ सिंह-
 शावाविबोर्दीर्णौ मत्तौ हेमवतौ यथा ॥ ४७ ॥ ततो मनांसि गोपीनां हरमाणौ महाबलौ ॥ आस्तां गोष्ठवरो वीरौ देवपुत्रोपमद्युती ॥ ४८ ॥
 एतौ जये वा युद्धे वा क्रीडासु विविधासु च ॥ नन्दगोपस्य गोपाला न शेकुः प्रसमीक्षितुम् ॥ ४९ ॥ व्यूढोरस्कौ महाबाहू शालस्कन्धाविवो-
 द्रतौ ॥ श्रुत्वासाँ व्यथितः कंसो मन्त्रिभिः सहितोऽभवत् ॥ ५० ॥

सुनामानमित्यनेन कथान्तरं सूच्यते ॥ ४१ ॥ प्रयं दैत्यान्तरवधश्चणजम् ॥ ४२ ॥ प्रग्रहं सहायम् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ नन्दगोपस्य सुताविति शेषः ॥ ४९ ॥ ५० ॥

॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ शिश्ये शयनं कृतवान् ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ कुण्डले
 नशकञ्च यदा कंसो गृहीतुं बलकेशवौ ॥ निजग्राह ततः क्रोद्धद्रसुदुर्वं सवान्धवम् ॥ ५१ ॥ सहोग्रसेनेन तदा चोरवद्ग्राह्वन्धनम् ॥ कालं महान्त-
 ममुषवृच्छमानकदुन्दुभिः ॥ ५२ ॥ कंसस्तु पितरं बद्ध्वा शूरसेनात् शशास ह ॥ जरासन्धं समाश्रित्य तथैवाहूतिभीष्मकौ ॥ ५३ ॥ कस्यचित्त्व-
 थ कालस्य मथुरायां महोत्सवम् ॥ पिनाकिनं समुद्दिश्य चक्रे कंसो नराधिपः ॥ ५४ ॥ तत्र मच्छाः समाजमुर्नानादेश्या विशाग्न्यते ॥ नर्तना गा-
 यनाश्चैव कुशला नृत्यकर्मसु ॥ ५५ ॥ ततः कंसो महोत्तेजा रङ्गवाटं महाधनम् ॥ कुशलैः कारयामास शिल्पिभिः साधुनिष्ठितैः ॥ ५६ ॥ तत्र
 मञ्चसहस्राणि पौरजानपदैर्जनैः ॥ समाकीर्णानि दृश्यन्ते ज्योतीषि गगने यथा ॥ ५७ ॥ भोजराजः श्रिया जुष्टं रङ्गवाटं महर्द्धिमत् ॥ आरुरोह ततः
 कंसो विमानं सुकृती यथा ॥ ५८ ॥ रङ्गवाटे गजं मत्तं प्रभूतायुधकल्पितम् ॥ शूरैरधिष्ठितः कंसः स्थापयामास वीर्यवान् ॥ ५९ ॥ यदा हि स म-
 होत्तेजा रामकृष्णौ समागतौ ॥ शुश्राव पुरुषव्याघ्रौ सूर्यचन्द्रमसाविव ॥ ६० ॥ तदाप्रभृति यत्नोभूद्रक्षां प्रति नराधिप ॥ नच शिश्ये सुखं रात्रौ
 रामकृष्णौ विचिन्तयन् ॥ ६१ ॥ श्रुत्वा तु रामः कृष्णश्च तं समाजमनुत्तमम् ॥ उभौ विविशतुर्वीरौ शार्दूलौ गोव्रजं यथा ॥ ६२ ॥ ततः प्रवेशे
 संरुद्धो रक्षिभिः पुरुषर्षभौ ॥ इत्वा कुवल्यापीडं ससादिनमरिन्दमौ ॥ अवमृद्य दुराधरौ रङ्गं विविशतुस्तदा ॥ ६३ ॥ चाणूरान्श्रौ विनिष्पिष्य
 केशवेन बलेन च ॥ औग्रसेनिः सुदुष्टात्मा सानुजो विनिपातितः ॥ ६४ ॥ यत्कृतं यदुस्महेन देवैरपि सुदुष्करम् ॥ कर्म तत्केशवादन्यः कर्तुमर्ह-
 ति कः युमान् ॥ ६५ ॥ यदि नाधिगतं पूर्वंः प्रह्लादबलिशम्बरैः ॥ तदिदं प्राणितं वित्तं शौरिणा भवतां कृते ॥ ६६ ॥ एतेन मुरुमाक्रम्य दैन्यं
 पञ्चजनं तथा ॥ निष्क्रम्य शैलसङ्घातान्निमुन्दः सगणो हतः ॥ ६७ ॥ नरकश्च हतो भौमः कुण्डले चाल्लते शुभे ॥ प्राप्तं च दिवि देवेषु केशवेन
 मद्ददशः ॥ ६८ ॥ वीतशोकभया बाधा कृष्णबाहुबलाश्रयाः ॥ यज्जघ्नं विविधैर्ज्यैर्वा देवा वीतमत्सराः ॥ ६९ ॥ देवानां सुमहत्कार्यं कृतं कृष्णेन
 धीमता ॥ प्रियमावेदयाम्येव भवतां भद्रमस्तु वः ॥ ७० ॥ यदिष्टं वो यदुश्रेष्ठाः कर्तोस्मि तदतद्रितः ॥ भवतामस्मि यूयं च मम युष्मास्वहं
 स्थितः ॥ ७१ ॥ इति संबोधयन्कृष्णमब्रवीत्पाकशासनः ॥ स मां प्रैक्षीत् सुरश्रेष्ठ प्रीतस्तुष्टास्तथा वयम् ॥ ७२ ॥
 अदितिर्बन्धिनी ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥

॥ ७३ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि दीकायामेकोत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥ सादिताः मौरवाः मुरुकताः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥
महेन्द्रस्य पर्वतस्य शिखरे इरावत्यां नगर्यामिति द्वयोः संबन्धः ॥ ८ ॥ ९ ॥ अक्षप्रपातने चक्षुर्विक्षेपमात्रे निमित्ते सति स्थानविशेषे वा ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥
यत्र धीः श्रीः स्थिता तत्र यत्र श्रीस्तत्र सन्नतिः ॥ संनतिर्धीस्तथा श्रीश्च नित्यं कृष्णे महात्मनि ॥ ७३ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णु-
पर्वणि नारदवाक्यं नामैकोत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ सादिता मौरवाः पाशा निमुन्दनरक्रौ हतौ ॥ कृतः
क्षेम्यः पुनः पन्था पुरं प्राग्योतिषं प्रति ॥ १ ॥ शौरिणा पृथिवीपालास्त्रासिताः स्पर्द्धिनो रणे ॥ धनुषश्च निनादेन पाञ्चजन्यस्वनेन च ॥ २ ॥
मेघप्रख्यैरथानीकैर्दक्षिणात्यैः सुरक्षितम् ॥ रुक्मिणं युधि निर्जित्य महाबलपराक्रमम् ॥ रुक्मिणीमाजहाराशु केशवो वृष्णिशुद्धवः ॥ ३ ॥ ततः
पर्जन्यधोषेण रथेनादित्यवर्चसा ॥ अवाप्य महिषीं भोज्यां शङ्खचक्रगदासिभृत् ॥ ४ ॥ जारूथ्यामहृतिः काथः शिशुपालश्च निर्जितः ॥ वक्रश्च सह
सैन्येन शतधन्वाथ निर्जितः ॥ ५ ॥ इन्द्रद्युम्नो हतः कोपाद्यवनश्च कशेरुमान् ॥ हतः सौभपतिः श्रीमान् शाल्वश्च दृढधन्वना ॥ ६ ॥ पर्वतानां
सहस्रं च चक्रेण पुरुषोत्तमः ॥ विकार्यं पुण्डरीकाक्षो द्रुमत्सेनं व्यपोथयत् ॥ ७ ॥ महेन्द्रशिखरे चैव निमेषान्तरचारिणौ ॥ जवान् पुरुषव्याघ्रो
रावणस्याभितश्चरौ ॥ ८ ॥ इरावत्यां महाभोजावशिष्यैर्यसमौ युधि ॥ गोपतिस्तालकेतुश्च निहतौ शार्ङ्गधन्वना ॥ ९ ॥ अक्षप्रपातने चैव डिम्भौ
हंसश्च दानवौ ॥ उभौ तावपि कृष्णेन सानुगौ विनिपातितौ ॥ १० ॥ दग्धा वाराणसी चैव केशवेन महात्मना ॥ सराष्ट्रः सानुबन्धश्च काशीनाम-
धिपो हतः ॥ ११ ॥ विजित्य च यमं सङ्ख्ये शूरैः सन्नतपर्वभिः ॥ अथेन्द्रसेनिरानीतः कृष्णेनाद्रुतकर्मणा ॥ १२ ॥ सहितः सर्वयादोभिः समरेषु
महाबलः ॥ प्राप्य लोहितकूटं च कृष्णेन वरुणो जितः ॥ १३ ॥ महेन्द्रभवने यातो देवैर्गुप्तो महात्मभिः ॥ अचिन्तयित्वा देवेन्द्रं पारिजातद्रुमो
हृतः ॥ १४ ॥ पाण्डवे पौण्ड्रं कलिङ्गं च मात्स्यं चैव जनार्दनः ॥ जघान सहितान्सर्वान्वज्रराजं तथैव च ॥ १५ ॥ एष चैकशतं हत्वा रणे राज्ञां
महात्मनाम् ॥ गान्धारीमावहद्दीरो महिषीं प्रियदर्शनाम् ॥ १६ ॥ तथा गाण्डीवधन्यां क्रीडन्तं मधुसूदनः ॥ जिगाय भरतश्रेष्ठं कुन्त्याः प्रमुखतो
विभुः ॥ १७ ॥ द्रोणं द्रौणिं कृतं कर्णं भीष्मं चैव सुयोधनम् ॥ चक्रानुयानैः प्रहवणे जिगाय पुरुषोत्तमः ॥ १८ ॥ बभ्रोश्च प्रियमन्विच्छन् शङ्खचक्रग-
दासिभृत् ॥ सौवीरराजस्य सुतां प्रसह्य हतवान्प्रभुः ॥ १९ ॥

जिगाय जयवन्तमकरोत् । अन्तर्भावितण्यन्तोयं शब्दः ॥ १७ ॥ चक्रानुयानैः रथैः प्रहवणे संग्रामे इत्यर्थः । अक्षराधिक्यमार्षम् । जिगाय जितवान् अर्जुनद्वारेति भावः ॥ १८ ॥ १९ ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ देवार्थं देवानां प्रयोजनम् । स्वस्थानं वैकुण्ठम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥
 पर्यस्तां पृथिवीं कृत्वा साक्षां सस्यकुञ्जराम् ॥ वेणुदरिद्रुते यत्नाजिगाय पुरुषोत्तमः ॥ २० ॥ अवाप्य तपसो वीर्यं चलमोजश्च माधवः ॥ पूर्वदेहे
 जहारायं बलेन्निभुवनं हरिः ॥ २१ ॥ वज्राशनिगदाबद्धेन्नासयद्विश्च दानवैः ॥ यस्यानाधिगतो मृत्युः पुरं प्राज्यातोतिषं प्रति ॥ २२ ॥ अभिभूतश्च
 कृष्णेन सगणः सुमहाबलः ॥ बलेः पुत्रो महावीर्यो वाणो द्रविणवत्तरः ॥ २३ ॥ पीठं तथा महाबाहुः कंसामात्यं जनार्दनः ॥ पैठिकं चासिलोमानं
 निजधान महाबलः ॥ २४ ॥ जृम्भमैरावणं चापि विरूपं च महायशः ॥ जघान पुरुषव्याघ्रो दैत्यं मानुषरूपिणम् ॥ २५ ॥ तथा नागपतिं तोये
 कालीयं च महौजसम् ॥ निर्जित्य पुण्डरीकाक्षः प्रेययामास सागरम् ॥ २६ ॥ संजीवयामास मृतं पुत्रं सान्दीपनेस्तथा ॥ निर्जित्य पुरुषव्याघ्रो
 यमं वैवरुतं हरिः ॥ २७ ॥ एवमेष महाबाहुः शास्ता तेषां दुरात्मनाम् ॥ देवांश्च ब्राह्मणांश्चैव ये द्विषन्ति सदा नृप ॥ २८ ॥ निहत्य नरकं भौ-
 ममाहृत्य मणिकुण्डले ॥ देवमातुर्ददौ चैव प्रीत्यर्थं वज्रपाणिनः ॥ २९ ॥ एवं च देवदैत्यानां सुराणां च महायशः ॥ भयाभयकरः कृष्णः सर्व-
 लोककरो विभुः ॥ ३० ॥ संस्थाप्य धर्मान्मृत्युषु यज्ञैरिन्द्रासदक्षिणैः ॥ कृत्वा देवार्थममिति स्वस्थानं प्रतिपत्स्यते ॥ ३१ ॥ कृष्णो भोगवती रम्यामृ-
 षिकां तां महायशः ॥ द्वारकामात्मसात्कृत्वा समुद्रं गमयिष्यति ॥ ३२ ॥ बहुरत्नसमाकीर्णं चैत्ययूपशताङ्किताम् ॥ द्वारकां वरुणावासं प्रवेक्ष्यति
 सकाननाम् ॥ ३३ ॥ तां सूर्यसदनप्रख्यां मतज्ञः शार्ङ्गधन्वनः ॥ विमृष्टां वासुदेवेन सागरः प्रुवायिष्यति ॥ ३४ ॥ सुरासुरमनुष्येषु नसीन्न भविता
 क्वचित् ॥ य इमामावसेत्काश्चिदन्यो वै मधुसूदनात् ॥ ३५ ॥ एवमेष दशार्हाणां विधाय विधिमुत्तमम् ॥ विष्णुर्नारायणः सोमः सूर्यश्च भविता
 स्वयम् ॥ ३६ ॥ अप्रमेयस्त्वचिन्नयश्च यथा कामचरो वशी ॥ मोदन्येष सदा भूतैर्बालः क्रीडनैर्करिव ॥ ३७ ॥ न प्रमातुं महाबाहुः शक्योयं मधु-
 सूदनः ॥ परं ह्यपरमेतस्माद्विश्वरूपान्न विद्यते ॥ ३८ ॥ श्रुतोयमेवं शतशस्तथा शतसहस्रशः ॥ अन्तो हि कर्मणामस्य दृष्टपूर्वा न केनचित्
 ॥ ३९ ॥ एवमेतानि कर्माणि शिशुमध्यगतस्तदा ॥ कृतवान्पुण्डरीकाक्षः संकर्षणसहायवान् ॥ ४० ॥ इत्युवाच पुरा व्यासस्तपोर्वीरेण
 चक्षुषा ॥ महायोगी महाबुद्धिः सर्वप्रत्यक्षदर्शिवान् ॥ ४१ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इति संस्तूय गोविन्दं महेंद्रवचनान्मुनिः ॥ यदुभिः पू-
 जितः सर्वनारदस्त्रिदिवं ययौ ॥ ४२ ॥

॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ न विद्यते पृथगिति शेषः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ पुरा व्यासः पूर्वकल्पीयो व्यासः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

॥ ४३ ॥ ४४ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि दीकायां द्व्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥ ॥ बहूनामिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

ततस्तद्भुसु गोविन्दो दिदेशान्धकवृष्णिषु ॥ यथाहं पुण्डरीकाक्षो विधिवन्मधुसूदनः ॥ ४३ ॥ यादवश्च धनं प्राप्य विधिवद्भूरिदक्षिणैः ॥ यज्ञैरिद्धा
महात्मानो द्वारकामावसपुरीम् ॥ ४४ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि नारदवाक्यं नाम द्व्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥
॥ ४५ ॥ जनमेजय उवाच ॥ बहूनां स्त्रिसहस्राणामष्टौ भार्याः प्रकीर्तिताः ॥ तासामपत्यान्यष्टानां भगवान्प्रवर्षीतु मे ॥ १ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥
अष्टौ महिष्यः पुत्रिण्य इति प्राधान्यतः स्मृताः ॥ सर्वा वीरप्रजाश्चैव तास्वपत्यानि मे शृणु ॥ २ ॥ रुक्मिणी सत्यभामा च देवी नागजिती तथा ॥
सुदत्ता च तथा शैब्या लक्ष्मणा चारुहासिनी ॥ ३ ॥ मित्रविन्दा च कालिन्दी जाम्बवत्यथ पौरवी ॥ सुभीमा च तथा माद्री रुक्मिणीतनया च
शृणु ॥ ४ ॥ प्रद्युम्नः प्रथमं जज्ञे शम्बरान्तकरः शुभः ॥ द्वितीयश्चारुदेणश्च वृष्णिसिंहो महारथः ॥ ५ ॥ चारुभद्रश्चारुगर्भः सुदेष्णो द्रुम एव च ॥
सुषेणश्चारुदेणश्च चारुविन्दश्च वीर्यवान् ॥ ६ ॥ चारुबाहुः कर्नीयांश्च कन्या चारुमती तथा ॥ जज्ञिरे सत्यभामायां भानुभीमरथस्तथा ॥ ७ ॥
रोहितो दीप्तिमंश्चैवा ताम्रजाक्षो जलान्तकः ॥ भानुभीमनिका चैव ताम्रपर्णी जलंधमा ॥ ८ ॥ चतस्रो जज्ञिरे तेषां स्वसरो गरुडध्वजात् ॥ जा-
म्बवत्याः सुतो जज्ञे साम्बः समितिशोभनः ॥ ९ ॥ मित्रवन्मित्रविन्दश्च मित्रवत्यपि चाङ्गना ॥ मित्रबाहुः सुनीथश्च नागजित्याः प्रजाः शृणु ॥ १० ॥
भद्रकारो भद्रविन्दः कन्या भद्रवती तथा ॥ सुदत्तायां तु शैब्यायां सङ्ग्रामजिदजायत ॥ ११ ॥ सत्यजित्सेनजिच्चैव तथा शूरः सप्तजित् ॥ सुभी-
मायाः सुतो माद्र्या वृकाश्चो वृकनिर्वृतिः ॥ १२ ॥ कुमारो वृकदीप्तिश्च लक्ष्मणायाः प्रजाः शृणु ॥ गात्रवान्यात्रगुप्तश्च गात्रविन्दश्च वीर्यवान् ॥ १३ ॥
जज्ञिरे गात्रवत्या च भगिन्यानुजया सह ॥ अश्रुतश्च सुतो जज्ञे कालिन्द्याः श्रुतसंमतः ॥ १४ ॥ अश्रुतं श्रुतसेनयै प्रददौ मधुसूदनः ॥ तं प्रदाय
हर्षकेशस्तां भार्या मुदितोब्रवीत् ॥ १५ ॥ एष वासुभयोरेस्तु दयादः शाश्वतीः समाः ॥ बृहत्यां तु गदस्याहुः शैब्यायामङ्गदं सुतम् ॥ १६ ॥
उत्पन्नं कुसुदं चैव श्वेतं श्वेता तथाङ्गना ॥ अगावहः सुमित्रश्च शुचिश्चित्ररथस्तथा ॥ १७ ॥ चित्रसेनः सुदेवायाश्चित्रा चित्रवती तथा ॥ वनस्तम्बश्च
जज्ञाते सुतः स्तम्बवनश्च ह ॥ १८ ॥ निवासनो वनस्तम्बः कन्या स्तम्बवती तथा ॥ उपसन्नश्च शङ्कुश्च वज्राशुः क्षिप्र एव च ॥ १९ ॥ कौशिक्यां
श्रुतसोमायां यौधिष्ठिर्यां युधिष्ठिरः ॥ कापाली गरुडश्चैव जज्ञाते चित्रयोधिनी ॥ २० ॥

॥ १०८ ॥ १०९ ॥ ११० ॥ १११ ॥ ११२ ॥ ११३ ॥ ११४ ॥ ११५ ॥ वाम् आवयोः कृष्णश्रुतसेनयोः ॥ ११६ ॥ ११७ ॥ ११८ ॥ ११९ ॥ १२० ॥

दशायुतं लक्षम् ॥ २१ ॥ अहौ अयुतानीत्यर्थात्सहस्रं च पुनः ॥ २२ ॥ अरुद्ध इति च्छेदः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ तुर्यां चतुर्थ्यां शूद्रायामित्यर्थः ॥ २७ ॥
॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां अधिष्ठातृमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥ ६४ ॥ य एष इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

एवमादीनि पुत्राणां सहस्राणि निबोध मे ॥ दशायुतं समाख्याता वासुदेवस्य ते सुताः ॥ २१ ॥ अयुतानि तथा चाष्टौ शूरा रणविशारदाः ॥ जना-
देनस्य प्रसवः कीर्तितोयं तथा मया ॥ २२ ॥ प्रद्युम्नस्य सुतो जज्ञे वैदर्भ्या राजसत्तम ॥ अनिरुद्धो रणेऽरुद्धो जज्ञे स मृगकेतनः ॥ २३ ॥ रेवत्यां
बलदेवस्य जज्ञाते निशठोलसुकौ ॥ भ्रातरौ देवसंकाशाबुभौ पुरुषसत्तमौ ॥ २४ ॥ सुतश्च सुतारा च शौरिरस्तां परिग्रहः ॥ पौण्ड्रकः कपिलश्चैव
वासुदेवस्य तौ सुतौ ॥ २५ ॥ तारायां कपिलो जज्ञे पौण्ड्रश्च सुतनोः सुतः ॥ तयोर्नृपोऽभवत्पौण्ड्रः कपिलश्च वनं ययौ ॥ २६ ॥ तुर्यां समभवद्भारो
वासुदेवान्महाबलः ॥ जरा नाम निषादानां प्रभुः सर्वधनुष्मताम् ॥ २७ ॥ काश्यां सुपार्थं तनयं लेभे साम्बातरस्विनम् ॥ सातुर्जज्ञेनिरुद्धस्य वज्रः
सानोरजायत ॥ २८ ॥ वज्राजज्ञे प्रतिरथः सुचारुस्तस्य चात्मजः ॥ अनमिताच्छिनिर्जज्ञे कनिष्ठाहृष्णिनन्दनात् ॥ २९ ॥ शिनेस्तु सत्यबाहू
जज्ञे सत्यकश्च महारथः ॥ सत्यकस्यात्मजः शूरो युधुधानस्त्वजायत ॥ ३० ॥ असङ्गो युधुधानस्य मणिस्तस्याभवत्सुतः ॥ मणेर्युगन्धरः पुत्र
इति वंशः समाप्यते ॥ ३१ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि वृष्णिवंशानुकीर्तने त्र्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥
जनमेजय उवाच ॥ य एष भवता पूर्वं शम्बरघ्नेत्युदाहृतः ॥ प्रद्युम्नः स कथं जग्मे शम्बरं तद्ब्रवीहि मे ॥ १ ॥ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ रुक्मिण्यां
वासुदेवस्य लक्ष्म्यां कामो धृतव्रतः ॥ शम्बरान्तकरो जज्ञे प्रद्युम्नः कामदर्शनः ॥ सनत्कुमार इति यः पुराणे परिगीयते ॥ २ ॥ तं सप्तरात्रे संपूर्णे
निशीथे स्रुतिकायहात् ॥ जहार कृष्णस्य सुतं शिशुं वै कालशम्बरः ॥ ३ ॥ विदितं तस्य कृष्णस्य देवमायानुवर्तिनः ॥ ततो न निगृहीतः स दा-
नवो युद्धदुर्मदः ॥ ४ ॥ स मृत्युना परितापुर्मयया प्रजहार तम् ॥ दोभ्यामुत्क्षिप्य नगरं स्वं निनाय महासुरः ॥ ५ ॥ अनपत्या तु तस्यासिद्धार्या
रूपगुणान्विता ॥ नाम्ना मायावती नाम मायेव शुभदर्शना ॥ ६ ॥ ददौ तं वासुदेवस्य पुत्रं पुत्रमिवात्मजम् ॥ तस्या महिष्या मायिन्या दानवः का-
लचोदितः ॥ ७ ॥ मायावती तु संदृष्ट्वा संप्रहृष्टतनूरुहा ॥ हर्षेण महता युक्ता पुनः पुनरुद्दक्षत ॥ ८ ॥ अथ तस्य निरीक्षन्त्याः स्मृतिः प्रादुर्बभूव ह ॥
अयं स मम कान्तोभूत्स्मृत्यैवं चान्वचिन्तयत् ॥ ९ ॥ अयं स नाथो भर्ता मे यस्यार्थेह दिवानिशम् ॥ विन्ताशोकार्णवे मग्ना न विन्दामि रतिं क्वचित् ॥ १० ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ रतिरतिच्छया मायावती नाम भार्यात्वमापन्ना नतु रतिरित्यग्रे व्यक्तीकरिष्यति ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

अयं भगवता पूर्वं देवदेवेन शूलिना ॥ खेदितेन कृतोनङ्गो दृष्टो जात्यन्तरे मया ॥ ११ ॥ कथमस्य स्तनं दास्ये मातृभावेन जानती ॥ भर्तुर्भार्या
त्वं भूत्वा वक्ष्ये वा पुत्र इत्युत ॥ १२ ॥ एवं संचिन्त्य मनसा धात्र्यास्तं सा समर्पयत् ॥ रसायनप्रयोगैश्च शीघ्रमेव व्यवर्धयत् ॥ १३ ॥ धात्र्याः
सकाशात्स च तां शृण्वन्नृक्मिणिनन्दनः ॥ मायावतीमविज्ञानान्धेनै स्वामेव मातरम् ॥ १४ ॥ सा च तं वर्द्धयामास कार्ष्णि कमललोचनम् ॥ मा-
याश्चास्मै ददौ सर्वा दानवीः काममोहिता ॥ १५ ॥ स यदा यौवनस्थस्तु प्रधुन्नः कामदर्शनः ॥ चिकीर्षितज्ञो नारीणां सर्वान्निविधिपरगः ॥ १६ ॥
तं सा मायावती कान्तं कामयामास कामिनी ॥ इङ्गितैश्चापि वीक्षन्ती प्रालोभयत सस्मिता ॥ प्रसजन्ती तु तां देवीं बभषे चारुहासिनीम् ॥ १७ ॥
प्रधुन्न उवाच ॥ मातृभावं व्यतिक्रम्य किमेवं वर्तसेन्यथा ॥ अहो दुष्टस्वभावासि स्त्रीत्वे चपलमानसा ॥ १८ ॥ या पुत्रभावमुत्सृज्य मयि लोभा-
त्प्रवर्तसे ॥ नतु तेहं सुतः सौम्ये कोयं शीलविपर्ययः ॥ १९ ॥ तत्त्वमिच्छाम्यहं देवि कथितं कोन्वयं विधिः ॥ विद्युत्सम्पातचपलः स्वभावः खलु
योषिताम् ॥ २० ॥ या नरेशु प्रसजन्ते नगाग्रेषु घना इव ॥ यदि तेहं सुतः सौम्ये यदि वा नात्मजः शुभे ॥ २१ ॥ कथितं तत्त्वमिच्छामि किमिदं
ते चिकीर्षितम् ॥ एवमुक्त्वा तु सा भीरुः कामेन व्यथितोन्द्रिया ॥ २२ ॥ प्रियं प्रोवाच वचनं विविक्षे केशवात्मजम् ॥ न त्वं मम सुतः कान्त नापि
ते शम्बरः पिता ॥ २३ ॥ रूपवानसि विक्रान्तस्त्वं जात्या वृष्णिनन्दनः ॥ पुत्रस्त्वं वासुदेवस्य रुक्मिण्या नन्दवर्धनः ॥ २४ ॥ दिवसे सप्तमे बालो
जातमात्रोपवाहितः ॥ सूतिकागारमध्यात्वं शिशुरुत्तानशायितः ॥ २५ ॥ मम भर्त्रा हतोसि त्वं बलवर्धयिप्रवर्तिना ॥ पितुस्ते वासुदेवस्य धर्षयि-
त्वा गृहं महत् ॥ २६ ॥ पाकशासनकल्पस्य हतस्त्वं शम्बरेण ह ॥ सा च ते करुणं माता त्वां बालमनुशोचती ॥ २७ ॥ अत्यर्थं तप्यते वीर
विवत्सा सौरभी यथा ॥ सोपि शक्रादपि महान्पिता ते गरुडध्वजः ॥ २८ ॥ इह त्वां नाभिजानाति बालमेवोपवाहितम् ॥ कान्त वृष्णिकुमारस्त्वं
नहि त्वं शम्बरात्मजः ॥ २९ ॥ वीर नैवंविधान्पुत्रान्दानवा जनयन्ति हि ॥ अतोहं कामयामि त्वां नहि त्वं जनितो मया ॥ ३० ॥ रूपं ते सौम्य
पश्यन्ती सीदामि हृदि दुर्बला ॥ यन्मे व्यवसितं कान्त यतु मे हृदि वर्तते ॥ ३१ ॥ तन्मे मनसि वाण्येय प्रतिसन्धातुमर्हसि ॥ एष ते कथितः सर्वः
सद्भावस्त्वयि यो मम ॥ ३२ ॥ यथा न मम पुत्रस्त्वं न पुत्रः शम्बरस्य च ॥ श्रुत्वैवमखिलं सर्वं मायावत्या प्रभाषितम् ॥ ३३ ॥ चक्रायुधात्मजः
क्रुद्धः शम्बरं स समाह्वयत् ॥ सर्वमायास्वभिज्ञोसौ नाम विश्राव्य चात्मनः ॥ ३४ ॥

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ प्रतिहारो द्वारपालः । चित्रं यथा
 अहो दानव दुष्टात्मा केशवस्यात्मजं शिशुम् ॥ हरते निर्भयश्चैव भयमद्य करोम्यहम् ॥ ३५ ॥ कथं वै क्रोधमागच्छेद्भूयते वा कथं मया ॥ प्रथमं
 किं करिष्यामि येन कुप्यति मन्दधीः ॥ ३६ ॥ अस्ति चास्य ध्वजं चित्रं सिंहकेतुविभूषितम् ॥ तोरणं गृहमासाद्य उच्छ्रितं मेरुशृङ्गवत् ॥ ३७ ॥
 एतदुन्मथ्य पातिष्ये भट्टेन निशितेन वै ॥ ध्वजच्छेदं विदित्वाथ शम्बरः निष्क्रमिष्यति ॥ ३८ ॥ ततो युद्धेन हत्वाजौ गन्तास्मि द्वारकां प्रति ॥
 इत्युक्त्वा सत्यमाचके सशरं चापमोजसा ॥ ३९ ॥ विच्छेदं ध्वजान्तं तु शम्बरस्य महाभुजः ॥ तच्छ्रुत्वा तु ध्वजच्छेदं प्रद्युम्नेन महात्मना ॥ ४० ॥
 कुद्धस्त्वाज्ञापयामास पुत्रान्वै कालशम्बरः ॥ जिघांसध्वं महावीरा रौक्मिणेयं त्वरान्विताः ॥ ४१ ॥ नैनं वै द्रष्टुमिच्छामि मम विप्रियकारकम् ॥
 श्रुत्वा तु शम्बराद्भक्त्यै सुतास्ते शम्बरस्य ह ॥ ४२ ॥ संनद्धा निर्युद्धं दृष्ट्वाः प्रद्युम्नवधकाङ्क्षया ॥ चित्रसेनोतिसेनश्च विष्वक्सेनो गदस्तथा ॥
 ॥ ४३ ॥ श्रुतसेनः सुषेणस्तु सोमसेनो मनस्तथा ॥ सेनानीः सैन्यहन्ता च सेनाहा सैनिकस्तथा ॥ ४४ ॥ सेनस्कन्धोतिसेनश्च सेनको जनकः
 सुतः ॥ सकालो विकलः शान्तः स शान्तान्तकरो विभुः ॥ ४५ ॥ कुम्भकेतुः सुदंष्ट्रश्च केशिरित्येवमादयः ॥ चक्रतोमरशूलानि पट्टिशानि परश्व-
 धाव ॥ ४६ ॥ गृहीत्वा निर्युद्धं दृष्ट्वा मन्युना परमाहुताः ॥ आह्वयन्तमभिन्नं वै तस्थुः सङ्ग्राममूर्धनि ॥ ४७ ॥ प्रद्युम्नस्तु महाबाहू रथमारुह्य
 सत्वरम् ॥ निर्ययौ चापमादाय सङ्ग्रामाभिमुखस्तदा ॥ ४८ ॥ ततः प्रवृत्तं युद्धं तु तुमुलं लोमहर्षणम् ॥ शम्बरस्य तु पुत्राणां केशवस्य च सू-
 दुना ॥ ४९ ॥ ततो देवाः सगन्धर्वाः समहोरगचारणाः ॥ देवराजं पुरस्कृत्य विमानग्रेषु धिष्ठिताः ॥ ५० ॥ नारदस्तुभिरुशैव हाहा हूहूश्च गायनाः ॥
 अप्सरोभिः परिवृताः सर्वे तत्रावतस्थिरे ॥ ५१ ॥ देवराजप्रतीहारो गन्धर्वश्चित्रमद्भुतम् ॥ शशं देवराजाय वज्रिणे तद्विचक्षितम् ॥ ५२ ॥ शम्बरस्य
 शतं पुत्रा एकः कृष्णस्य चारुमजः ॥ बहूनां युध्यतामेषः कथं विजयमाप्नुयात् ॥ ५३ ॥ तच्छ्रुत्वा भाषितं तस्य प्रहस्य बलमूढनः ॥ उवाच वचनं
 चेदं शृणु यस्य पराक्रमः ॥ ५४ ॥ कामायं पूर्वदेहे तु हरक्रोधाग्निना हतः ॥ रत्या प्रसादितो देवः कामपत्न्या त्रिलोचनः ॥ परितुष्टेन देवेन वरमस्याः
 प्रदीयते ॥ ५५ ॥ विष्णुर्मानुषेहस्तु द्वारकायां भविष्यति न संशयः ॥ ५६ ॥ अनङ्ग इति विख्यातल्लोके ये तु महायशः ॥
 तत्रोत्पन्नो महातेजाः शम्बरं घातयिष्यति ॥ ५७ ॥ सप्ताहे जातमात्रे तु रुक्मिण्याः कोटसंस्थितम् ॥ आस्थाय शम्बरः मायां प्रद्युम्नमपनेष्यति ॥ ५८ ॥
 स्यात्तथा चित्रम् आश्चर्यं शयसाद्भुतं नामाहूतपूर्वम् ॥ ५९ ॥ ५९ ॥ ५९ ॥ ५९ ॥ ५९ ॥ ५९ ॥ ५९ ॥ ५९ ॥ ५९ ॥ ५९ ॥

॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि दीर्क्षायां चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥ तत इति ॥ १ ॥ २ ॥
सर्वमस्यते क्षिप्यतेनेति सर्वास्त्रं तच्च तद्धनश्च तस्मात् ॥ ३ ॥ ४ ॥ अनङ्गः प्रद्युम्नः ॥ ५ ॥ ६ ॥ समयुध्यत एकत्वमार्षं युद्धं कृतवन्तः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

तद्ब्रूच्छ शम्बरगृहं भार्या मायावती भव ॥ मायारूपप्रतिच्छन्ना शम्बरं मोहयिष्यसि ॥ ५९ ॥ तत्र त्वमात्मनः कान्तं बालरूपं विवर्द्धय ॥ प्रातयौवन-
देहस्तु शम्बरं निहनिष्यति ॥ ६० ॥ ततस्त्वया सहानङ्गो द्वारकां वै गमिष्यति ॥ गमिष्यति त्वया सार्द्धं शैलपुत्र्या यथा ह्यहम् ॥ ६१ ॥ एवमादिश्य
देवेशो जगाम पुरुषोत्तमः ॥ कैलासं मेरुसंकाशं सिद्धचारणसेवितम् ॥ ६२ ॥ कामपत्नी प्रणम्याथ देवदेवमुमापतिम् ॥ जगाम शम्बरगृहं कालस्यान्तं
प्रतीक्षती ॥ ६३ ॥ एवमेव महाबाहुः शम्बरं निहनिष्यति ॥ सह पुत्रेण प्रद्युम्नो हन्ता तस्य दुरात्मनः ॥ ६४ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे
विष्णुपर्वणि शम्बरवधे चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥ ॥ ७४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः प्रवृद्धं युद्धं तु तुमुलं लोमहर्षणम् ॥ शम्बरस्य
तु पुत्राणां रुक्मिण्या नन्दनस्य च ॥ १ ॥ ततः क्रुद्धा महौदृत्याः शरशक्तिपरश्वधान् ॥ चक्रतोमरकुन्तानि मुशुण्डीमुशुशलानि च ॥ २ ॥ युगपत्पा-
तयन्ति स्म प्रद्युम्नोपरि वेगिताः ॥ कार्णाथनिस्तु संकुद्धः सर्वास्रधनुषश्रुतैः ॥ ३ ॥ एकैकं पञ्चभिः क्रुद्धश्चिच्छेद रणमूर्धनि ॥ पुनरेवासुराः क्रु-
द्धाः सर्वे ते कृतनिश्चयाः ॥ ४ ॥ ववृषुः शरजालानि प्रद्युम्नवधकाङ्क्षया ॥ ततः प्रकुपितोनङ्गो धनुरादाय सत्वरः ॥ ५ ॥ शम्बरस्य जघानशु-
द्धश पुत्रान्महौजसः ॥ ततोपरेण भस्त्रेण कुपितः केशवात्मजः ॥ ६ ॥ चिच्छेदशु शिरस्तस्य चित्रसेनस्य वीर्यवान् ॥ ततस्ते हतशेषास्तु समेत्य
समयुद्धयत् ॥ ७ ॥ शरवर्षं विमुञ्चन्तो ह्यभ्यधावन् जिघांसितुम् ॥ ततः सन्धाय बाणांस्ते विमुञ्चन्तो रणोत्सुकाः ॥ ८ ॥ क्रीडन्निव महातेजाः शिरा-
स्येषामपातयत् ॥ निहत्य समरे सर्वान् शतमुत्तमधन्विनाम् ॥ ९ ॥ प्रद्युम्नः समराकाङ्क्षी तस्थौ सङ्ग्राममूर्धनि ॥ इतं पुत्रशतं श्रुत्वा शम्बरः क्रो-
धमादधे ॥ १० ॥ सूतं संचोदयामास रथं मे संप्रयोजय ॥ राज्ञो वाक्यं निशम्याथ प्रणम्य शिरसा भुवि ॥ ११ ॥ ससैन्यं नोदयामास रथं स सु-
समाहितम् ॥ युक्तमुष्यसहस्रेण सर्पराजसकेतनम् ॥ १२ ॥ शार्दूलचर्मसंविष्टं किङ्किणीजालमालिनम् ॥ ईहामृगणकार्णं पङ्क्तिभक्तिविराजितम् ॥ १३ ॥
ताराचित्रपिनद्धाङ्गं स्वर्णकूबरभूषितम् ॥ सुपताकमहोच्छ्रायं मृगराजोग्रकेतनम् ॥ १४ ॥ सुविभक्तवस्त्रं च लोहेपावज्रकूबरम् ॥ मन्दरोदग्रशिखरं
चारुचामरभूषितम् ॥ १५ ॥ नक्षत्रमालापिहितं हेमदण्डसमाहितम् ॥ विराजमानं श्रीमन्तमारोहच्छम्बरो रथम् ॥ १६ ॥

क्रव्याः मृगविशेषास्तेषां सहस्रेण ॥ १२ ॥ पङ्क्तिभक्तिभिः दशभिश्चित्रमागैः उपयुपरि कोष्ठकैर्विराजितं शोभयामन् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

॥ १७॥ १८॥ १९॥ २०॥ २१॥ निर्घातः अशनिः पतत् अपतत् । संकलयन् क्षपयन् ॥ २२॥ गृध्रः दानवासृजं दानवरकम् ॥ २३॥ वाशान्तिपक्षिण इति शेषः ॥ २४॥ २५॥

काञ्चनं चित्रसन्नाहं धनुर्गृह्य शरंस्तथा ॥ ग्रस्थितः समराकाङ्क्षी मृत्युना परिचोदितः ॥ १७॥ चतुर्भिः सचिवैः सार्द्धं सैन्येन महता वृतः ॥
दुर्धरः केतुमाली च शत्रुहन्ता प्रमर्दनः ॥ १८॥ एतैः परिवृतो भ्रातृयुधुस्तुः प्रस्थितो रणे ॥ दशनागसहस्राणि स्थानां द्वे श्रुते तथा ॥ १९॥
इयानां चाष्टसहस्रैः प्रयुतैश्च पदातिनाम् ॥ एतैः परिवृतो योयैः शम्बरः प्रययौ तदा ॥ २०॥ प्रयातस्य तु सङ्ग्रामे उत्पाता बहवोभवन ॥ गृध्र-
चक्रकुले व्योम्नि संध्याकाराभ्रनादितम् ॥ २१॥ गर्जन्ति परुषं मेघा निर्घातश्चाश्वरात्पतत् ॥ शिवा विनेदुराशिवं सैन्यं संक्रालयन्महत् ॥ २२॥
ध्वजशीर्षेपतद्गृध्रः काङ्क्षन् दानवासृजम् ॥ रथाग्रे पतितश्चास्य कवच्यो भुवि दृश्यते ॥ २३॥ वीचिक्रूचाति वाशान्ति शम्बरस्य रथोपरि ॥ स्व-
भानुग्रस्त आदित्यः परिर्यैः परिवेष्टितः ॥ २४॥ स्फुरते नयनं चास्य सव्यं भयनिवेदनम् ॥ बाहुः प्रक्रम्यते सव्यः प्रस्वलत्रयवाजिनः ॥ २५॥
धाङ्क्षो मूर्ध्नि निपातितः शम्बरस्य सुरारिणः ॥ ववर्ष रूधिंरं देवः शर्कराङ्गरामिश्रितम् ॥ २६॥ उल्कापातसहस्राणि निपेतू रणमूर्धनि ॥ प्रतोदो-
न्यपतद्धस्तात्सारथेहययायिनः ॥ २७॥ एतानचिन्तयित्वा तु उत्पातान्मसुपस्थितान् ॥ प्रययौ शम्बरः क्रुद्धः प्रद्युम्नवकाङ्क्षया ॥ २८॥ मेरी-
मुदङ्गशङ्खानां पणवानकदुन्दुभेः ॥ युगपन्नाद्यमानानां पृथिवी समकम्पत ॥ २९॥ तेन शब्देन महता संत्रस्ता मृगपक्षिणः ॥ समन्ताद्दुन्दुस्त-
स्माद्वयविक्रवचेतसः ॥ ३०॥ रणमध्ये स्थितः कर्षिणश्चिन्तयन्निधनं रिपोः ॥ सैन्यैः परिवृतोऽमद्वैद्यैर्गुह्याय कृतनिश्चयः ॥ ३१॥ क्रुद्धः शरसह-
स्रेण प्रद्युम्नं समताडयत् ॥ संप्राप्तांश्चैव तान्वाणांश्छिच्छेद कृतहस्तवत् ॥ ३२॥ प्रद्युम्नो धनुरादाय शरवर्षं सुमोच ह ॥ तस्मिन् सैन्ये न को-
प्यस्ति यो न विद्वः शरेण वै ॥ ३३॥ प्रद्युम्नशरपातेन तत्सैन्यं विमुर्विकृतम् ॥ शम्बरस्य तथाभ्याशो स्थितं संहृत्य भीतवत् ॥ ३४॥ स्वबले
विदुतं दह्वा शम्बरः क्रोधमूर्च्छितः ॥ आज्ञापयामास तदा सचिवान्दानवैश्चरः ॥ ३५॥ गच्छन् मन्त्रियगेन प्रहरन् रिपोः सुतम् ॥ नोपेक्षणीयः
शत्रुर्वै वध्यतां क्षिप्रमेव वै ॥ ३६॥ उपेक्षित इव व्याधिः शरीरं नाज्ञयेद्भुजम् ॥ तदेष दुर्मतिः पापो वध्यतां मन्त्रियेप्सया ॥ ३७॥ ततस्ते
सचिवाः क्रुद्धाः शिरसा गृह्य शासनम् ॥ शरवर्षं विमुञ्चन्स्त्वरिता नोदयन्त्रयान् ॥ ३८॥

सुरारिणः देवशत्रोः ॥ २६॥ २७॥ २८॥ २९॥ ३०॥ असङ्ख्यैः संख्यातमयोगैः । अतिप्रसिद्धात्मनिरित्यर्थः ॥ ३१॥ ३२॥ ३३॥ ३४॥ ३५॥ ३६॥ ३७॥ ३८॥

पाठा०-१ संख्यव्य इति ।

॥ ३९ ॥ विभेद विभिदुः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ पर्वित्यदन्तत्वमार्षम् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥
 तात् दृष्ट्वा धावतः संख्ये कुद्धो मकरकेतनः ॥ चापमुद्यम्य संभ्रान्तस्तस्थौ प्रमुखतो बली ॥ ३९ ॥ दुर्दरं पञ्चविंशत्या शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ विभेद
 सुमहातेजाः केतुमालिं त्रिषष्टिभिः ॥ ४० ॥ सतत्या शत्रुहन्तारं व्यशीत्या तु प्रमर्दनम् ॥ विभेद परमामर्षी स्वमिण्या नन्दिवर्धनः ॥ ४१ ॥
 ततस्ते सचिवाः क्रुद्धाः प्रधुम्नं शरवृष्टिभिः ॥ एककशो विभेदाजो षष्टिभिः पष्टिभिः शरैः ॥ ४२ ॥ तानप्राप्तान् शरान्वाणैश्चिच्छेद मकरध्वजः ॥
 ततोर्द्धचन्द्रमादाय दुर्दरस्य स सारथिम् ॥ ४३ ॥ जघान पश्यतां राज्ञां सर्वेषां सैनिकस्य वै ॥ चतुर्भिरथ नाराचैः सुपर्वैः कङ्कतेजितैः ॥ ४४ ॥
 जघान चतुरः सोश्चान्दुर्दरस्य रथं प्रति ॥ एकेन योक्रं छत्रं च ध्वजमेकेन बन्धुरम् ॥ ४५ ॥ पष्ट्या च युगचक्राक्षं चिच्छेद मकरध्वजः ॥ अथा-
 परं शरं गृह्य कङ्कपत्रं सुतेजितम् ॥ ४६ ॥ मुमोच हृदये तस्य दुर्दरस्यान्यजीविनः ॥ स गतासुर्गतश्रीको गतसत्त्वो गतप्रभः ॥ ४७ ॥ निपपात
 रथोपस्थात् क्षीणपुण्य इव ग्रहः ॥ दुर्दरं निहते शूरे दानवे दानवेश्वरः ॥ ४८ ॥ केतुमाली शरव्रतैरभिदुद्राव कृष्णजम् ॥ प्रधुम्नमथ संकुद्धो
 शुकुटीभीषणाननः ॥ ४९ ॥ कृत्वाभ्यधावत्सहसा तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ संकुद्धः कृष्णमूनुस्तु शरवैर्परवाकिरत् ॥ ५० ॥ पर्वतं वारिधाराभिः
 प्रावृषीव यथा घनः ॥ स विद्धो दानवामात्यः प्रधुम्नेन धनुष्मता ॥ ५१ ॥ चक्रमादाय चिक्षेप प्रधुम्नवक्त्राङ्ग्या ॥ तं तु प्राप्तं सहस्रारं कृष्ण-
 चक्रसमद्युतिम् ॥ ५२ ॥ निपत्योत्पत्य सहसा सर्वेषामेव पश्यताम् ॥ तेनैव तस्य चिच्छेद केतुमालेः शिरस्तदा ॥ ५३ ॥ तदृष्ट्वा कर्म विपुलं
 रौक्मिणेयस्य देवराट् ॥ विस्मयं परमं प्रातः सर्वदेवगणैः सह ॥ ५४ ॥ गन्धर्वाप्सरसश्चैव पुष्पवर्षैरवाकिरन् ॥ केतुमालिं हतं दृष्ट्वा शत्रुहन्ता प्रमर्दनः ॥
 महाबलसमूहेन प्रधुम्नमथ दुद्रुवे ॥ ५५ ॥ ते गदां मुञ्चलं चक्रं प्रासतोमरसायकात् ॥ भिन्दिपालान् कुठारांश्च भास्वरान् कूटमुद्गरान् ॥ ५६ ॥
 युगपत्संक्षिपन्ति स्म वधार्थं कृष्णनन्दने ॥ सोऽपि तान्यस्त्रजालानि शस्त्रजालैरनेकधा ॥ ५७ ॥ चिच्छेद बहुधा वीरो दर्शयन् पाणिलावणम् ॥
 गजान् सोभ्यहनत् कुद्धो गजारोहान् सहस्रशः ॥ ५८ ॥ स्थान् सारथिभिः सार्द्धं हयैश्चैव ममर्द ह ॥ पातयंस्तान् शरव्रतैर्नाविद्धः कश्चिदक्षि-
 ते ॥ ५९ ॥ एवं सर्वाणि सैन्यानि ममन्थ मकरध्वजः ॥ नदीं प्रावर्तयद्द्वारां शोणिताम्बुतरङ्गिणीम् ॥ ६० ॥ मुक्ताहारोर्मिवहुलां वसामेदोस्थिप-
 ङ्किनीम् ॥ छत्रद्वीपशरावर्ता रथैः पुलिनमण्डिताम् ॥ ६१ ॥

॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ तत्र धन्विनः धनुर्द्वारम् विलोडयति मयाति ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ अस्मत् अस्माकम् ॥ ७३ ॥
 ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ श्रीष्मकसुता रुक्मिणी ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ताडयत् अताडयत् ॥ ७८ ॥ रथमेवोत्क्षिप्य चूर्णयत् ॥ ७९ ॥ तां प्रसिद्धां तथैव पिप्रयुक्त्यैव ॥ ८० ॥
 केयूरकुण्डलकूर्मं ध्वजमस्त्यविभूषिताम् ॥ नागग्राहवतीं रौद्रां मत्स्यकूर्मविभूषिताम् ॥ ६२ ॥ केशशैवलसंख्यां श्रोणिमूत्रमृणालिकां ॥
 नराननसुपद्मां च हंसचामरवीजिताम् ॥ ६३ ॥ शिरस्तिमिसमाकीर्णां शोणितौघप्रवर्तिनीम् ॥ नदीं दुस्तरणीं भीमामनङ्गेन प्रवर्तिताम् ॥ ६४ ॥
 दुष्प्रेक्ष्यां दुर्गमां रौद्रां हीनतेजःसुदुस्तराम् ॥ शस्त्रग्राहवतीं घोरं यमराट्टविवर्द्धनीम् ॥ ६५ ॥ तत्र रुक्मिसुतः श्रीमान् विलोडयति धन्विनः ॥
 शङ्खहन्तारमाश्रित्य शरानभ्याकिरन् बहून् ॥ ६६ ॥ शङ्खहन्ता पुनः कुद्धो सुमोच शरसुतम् ॥ प्रधुम्नस्य समासाद्य हृदये निपपात ह ॥ ६७ ॥ स
 विद्धस्तेन बाणेन प्रधुम्नो न व्यकम्पत ॥ शक्तिं जग्राह बलवान् शङ्खहन्त्रे सुमूर्ध्वे ॥ ६८ ॥ सा क्षिप्ता रौक्मिणेयेन शक्तिर्ज्वालकुलारणे ॥ पपात हृदयं
 भित्त्वा शक्राशनिमस्मन्वा ॥ ६९ ॥ स भिन्नहृच्च स्रस्ताङ्गो मुक्तमर्मास्थिवन्धनः ॥ पपात रुधिरोद्गारी शङ्खहन्ता महाबलः ॥ ७० ॥ पतितं शङ्ख-
 हन्तारं दृष्ट्वा तस्थौ प्रमर्दनः ॥ जग्राह मुशलं सोथ वचनं चेदमाददे ॥ ७१ ॥ तिष्ठ किं प्राकृतैरेभिः करिष्यसि रणप्रियः ॥ मां योधयस्व दुर्बुद्धे
 ततस्त्वं न भविष्यसि ॥ ७२ ॥ वृष्णिवंशकुले जातः शङ्खरस्मात्पिता तव ॥ पुत्रं हन्तास्म्यहं तस्य ततोसौ निहतो भवेत् ॥ ७३ ॥ मृतेन तेन
 दुर्बुद्धे सर्वदेवक्षयो भवेत् ॥ दैतेया दानवाः सर्वे मोदन्तां हतशत्रवः ॥ ७४ ॥ हते त्वयि ममास्त्रेण त्वत्समुत्थैश्च शोणितैः ॥ शम्बरस्य तु पुत्रा-
 णां करोम्युदकसत्क्रियाम् ॥ ७५ ॥ अद्य सा भीष्मकसुता करुणं विलिपिष्यति ॥ निहतं त्वां च श्रुत्वैव यौवनस्थं गतायुषम् ॥ ७६ ॥ स ते पिता
 चक्रथरो निष्फलाशो भविष्यति ॥ हतं त्वां स विदित्वाथ प्राणास्त्यक्षयति मन्दधीः ॥ ७७ ॥ इत्युक्त्वा परिघेणानु ताडयद्वृक्मिणीसुतम् ॥
 ताडितो हि महातेजा रौक्मिणेयः प्रतापवान् ॥ ७८ ॥ दोर्भ्यामुत्क्षिप्य तस्यैव रथं मद्भां व्यचूर्णयत् ॥ सोवप्लुत्य रथात्तस्मात्पदातिरवतस्थिवान् ॥
 ॥ ७९ ॥ तां गदां गृह्य सहसा रौक्मिणेयमुपाद्रवत् ॥ तथैव गदया कामः प्रमर्दनमपोथयत् ॥ ८० ॥ हते प्रमर्दने दैत्ये दृष्ट्वा सर्वे प्रदुर्दुः ॥
 न शक्ताः प्रमुले स्थातुं सिंहत्रासाद्गजा इव ॥ ८१ ॥ सारमेयं यथा दृष्ट्वाविगणो वै पलायते ॥ तथा सेना विषीदन्ती प्रधुम्नस्य भयादिता ॥
 ॥ ८२ ॥ क्षतचादिभयवन्ना वै मुक्तकेशा विशोभना ॥ राजस्वलेव युवतिः सेना समवगूहते ॥ ८३ ॥
 ॥ ८१ ॥ अवीति च्छेदः ॥ ८२ ॥ विशोभना स्रक्चन्दनत्रलेषादिरहिता समवगूहते देहं सङ्कोचयति ॥ ८३ ॥

साध्वसैः निर्दयकामुकैः रतिमिव समरं रतिसमरं पक्षे रतिं समर इवेति विग्रहः ॥ ८४ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥
शम्बर इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ रथार्थं रथस्योत्साहेतुं ध्वजं, शक्तिरन्तरे सौर्यामुत्साहादौ बले स्त्रियमिति मेदिनी ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

मदनशरविभिन्ना सैनिकानभ्ययाद्युवतिसदृशवेषा साध्वसैः पीडयमाना ॥ रतिसमरमशक्ता वीक्षितुं सोच्छ्वसन्ती स्वगृहगमनकामा नेच्छते स्थातु-
मत्र ॥ ८४ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि शम्बरसैन्यभङ्गो नाम पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥
शम्बरस्तु ततः क्रुद्धः सूतमाह विशाम्पते ॥ शत्रुप्रमुखतो वीर रथं मे वाहय द्रुतम् ॥ १ ॥ यावदेनं शरैर्हन्मि मम विप्रियकारकम् ॥ ततो भर्त-
वचः श्रुत्वा सूतस्तत्रियकारकः ॥ २ ॥ रथं संचोदयामास चामीकराविभूषितम् ॥ तं दृष्ट्वा रथमायान्तं प्रद्युम्नः फुल्ललोचनः ॥ ३ ॥ संदधे चाप-
मादाय शरं कनकभूषितम् ॥ तेनाहनत्सुसंक्रुद्धः क्रोपयन् शम्बरं रणे ॥ ४ ॥ हृदये ताडितस्तेन देवशत्रुः सुविक्लवः ॥ रथशक्तिं समाश्रित्य
तस्थौ सोथ विचेतनः ॥ ५ ॥ स चेतनां पुनः प्राप्य धनुरादाय शम्बरः ॥ विव्याध कर्ष्णि कुपितः सप्तभिर्निशितैः शरैः ॥ ६ ॥ तानप्राप्तान्
शरान्साथ सतभिः सतर्थाच्छिनत् ॥ शम्बरं च जयनाथ सतत्या निशितैः शरैः ॥ ७ ॥ पुनः शरसहस्रेण कङ्कवाहणवाससा ॥ अहनच्छम्बरं
क्रोधाद्भाराभिरिव पर्वतम् ॥ ८ ॥ प्रदिशो विदिशश्चैव शरधारासमावृता ॥ स दिशो विदिशश्चैव शरधारा समावृणोत् ॥ ९ ॥ अन्धकारीकृतं
व्योम दिनकर्तो न दृश्यते ॥ ततोन्धकारमुत्सार्य वैद्युतास्त्रेण शम्बरः ॥ १० ॥ प्रद्युम्नस्य रथोपस्थे शरवर्षं मुमोच ह ॥ तदुन्नजालं प्रद्युम्नः
शरेणानतपर्वणा ॥ ११ ॥ विच्छेद बहुधा राजन्दश्यन्पाणिजलधवम् ॥ हते तस्मिन्महावर्षे शराणां कर्ष्णिना तदा ॥ १२ ॥ द्रुमवर्षं मुमोचाथ
मायया कालशम्बरः ॥ द्रुमवर्षोच्छ्रितं दृष्ट्वा प्रद्युम्नः क्रोधमूर्च्छितः ॥ १३ ॥ आप्नोयास्त्रं मुमोचाथ तेन वृक्षाननाशयत् ॥ भस्मीभूते वृक्षवर्षे
शिलासङ्घातमुत्सृजत् ॥ १४ ॥ प्रद्युम्नस्तं तु वायव्यैः प्रोत्सारयत् संयुगे ॥ ततो मायां परां चक्रे देवशत्रुः प्रतापवान् ॥ १५ ॥ सिंहाव्याघ्राव-
राहांश्च तरक्षुनृक्षगानरान् ॥ वारणान्वारिदप्रख्यान्ह्यनुशान्निशाम्पते ॥ १६ ॥ मुमोच धनुरायम्य प्रद्युम्नस्य रथोपरि ॥ गन्धर्वस्त्रिण चिच्छेद
सर्वीस्तान्खण्डशस्तदा ॥ १७ ॥ प्रद्युम्नेन तु सा माया हता तां वीक्ष्य शम्बरः ॥ अय्यां मायां मुमोचाथ शम्बरः क्रोधमूर्च्छितः ॥ १८ ॥ गजेन्द्रा-
न्भिन्नवदनाष्पिहानयौवनान् ॥ महामात्रोत्तमारूढान्कल्पिताव्रणकोविदान् ॥ १९ ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ वारिदप्रख्यान्मेधवत् मुज्यमानान्, प्रख्या बृहत्पक्षणे बुद्धाविति विश्वः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥
 तामापतन्ती मायां तु कार्ष्णिः कमललोचनः ॥ सैर्ही मायां समुत्सृष्टुं चक्रे बुद्धिं महामनाः ॥ २० ॥ सा सृष्टा सिंहमाया तु रौक्मिणेयेन धीमता ॥
 माया नागवती नष्टा आदित्येनैव शर्वरी ॥ २१ ॥ निहतौ हस्तिमायां तु तां समीक्ष्य महासुरः ॥ अन्यां समाहिनीं मायां सोमृजद्दानवोत्तमः ॥ २२ ॥
 तां दृष्ट्वा मोहिनीं नाम मायां मयविनिर्मिताम् ॥ संज्ञास्त्रेण तु प्रधुम्नो नाश्यामास वीर्यवान् ॥ २३ ॥ शुम्भरस्तु ततः क्रुद्धो हतया मायया तदा ॥
 सैर्ही मायां महतेजः सोमृजद्दानवैश्चरः ॥ २४ ॥ सिंहानापततो दृष्ट्वा रौक्मिण्यः प्रतापवान् ॥ अस्त्रं गन्धर्वमादाय शरभानसृजतदा ॥ तेषा-
 पदा बलोदया नखदंष्ट्रायुधे रणे ॥ २५ ॥ सिंहान्चिद्रावयामासुर्वायुर्जलधरानिव ॥ सिंहान्चिद्रवतो दृष्ट्वा माययाप्रापदेन वै ॥ २६ ॥ शुम्भरश्चिन्तया-
 मास कथमेतं निहन्मि वै ॥ अहो मूर्खस्वभावोहं गन्धया न हतः शिशुः ॥ २७ ॥ प्रातयौवनदेहस्तु कृतास्त्रश्चापि दुर्मतिः ॥ तत्कथं निहानिष्या-
 मि शत्रुं रणशिरःस्थितम् ॥ २८ ॥ माया सा तिष्ठते तीव्रा पन्नगी नाम भीषणादत्ता मे देवदेवेन हरेण सुरघातिना ॥ २९ ॥ तां सृजामि महामा-
 यामाशीविषसमाकुलाम् ॥ तया दह्येत दुष्टात्मा ह्येष मायामयो बली ॥ ३० ॥ सा सृष्टा पन्नगी माया विषज्वालासमाकुला ॥ तया पन्नगमय्या तु
 सखं सहवाजिनम् ॥ ३१ ॥ समुत्तं स हि प्रधुम्नं बबन्ध शरबन्धनैः ॥ बध्यमानं तदा दृष्ट्वा आत्मानं वृष्णिवंशजः ॥ ३२ ॥ मायां संचिन्तयामास
 सौपर्णीं सर्पनाशिनीम् ॥ सा चिन्तिता महाभाया प्रधुम्नेन महात्मना ॥ ३३ ॥ सुपर्णा विचरन्ति स्म सर्पा नष्टा महाविषाः ॥ भग्नयां सार्पमायायां
 प्रशंसन्ति सुरासुराः ॥ ३४ ॥ साधु वीर महाबाहो रुक्मिण्यानन्दवर्धन ॥ यत्कया धर्षिता माया तेन स्म परितोषिताः ॥ ३५ ॥ हतायां सर्पमा-
 यायां शुम्भरश्चिन्तयत्युनः ॥ अस्ति मे कालदण्डाभो मुद्गरो हेमभूषितः ॥ ३६ ॥ तमप्रतिहतं युद्धे देवदानवमानवैः ॥ पुरा यो मम पार्वत्या
 दत्तः परमतुष्टया ॥ ३७ ॥ गृहाण शुम्भरं त्वं मुद्गरं हेमभूषितम् ॥ मया सृष्टं स्वदेहे वै तपः परमदुश्चरम् ॥ ३८ ॥ मायान्तकरणं नाम
 सर्वासुरविनाशनम् ॥ अनेन दानवौ रौद्रौ बलिनौ कामरूपिणौ ॥ ३९ ॥ शुम्भश्चैव निशुम्भश्च सगणौ मृदितौ मया ॥ प्राणसंशयमापन्ने
 त्वया मोक्ष्यः स शत्रवे ॥ ४० ॥ इत्युक्त्वा पार्वती देवी तत्रैवान्तरर्धात् ॥ तदहं मुद्गरं श्रेष्ठं मोचयिष्यामि शत्रवे ॥ ४१ ॥ तस्य विज्ञाय
 चित्तं तु देवराजोभ्यभाषत ॥ गच्छ नारद शीघ्रं त्वं प्रधुम्नस्य रथं गति ॥ ४२ ॥ संबोधय महाबाहुं पूर्वजातिं च मोक्षय ॥
 वैष्णवान् प्रयच्छास्मै वधार्थं शुम्भरस्य च ॥ ४३ ॥

॥ ४४ ॥ देवान्धर्वप्रियो नारदो देवगन्धर्वनारदस्तम् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ तवेति । रतिरेव मायामयं शरीरान्तरं स्वसदृशं कृत्वा मायावतीति ज्ञेयं कृत्वा
 दैत्यं रमयतीत्यर्थः ॥ ५१ ॥ रतेः प्रीतेः एतेन रतेः पातिव्रत्यभङ्गो नास्तीति दर्शितम् ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते
 अभेद्यं कवचं चास्य प्रयच्छासुरसूदने ॥ एवमुक्तो मधवता नारदः प्रययौ त्वरन् ॥ ४४ ॥ आकाशे धिष्ठितोऽवोचमकरध्वजकेतनम् ॥ कुमार पश्य
 मां प्राप्तं देवगन्धर्वनारदम् ॥ प्रेषितं देवराजेन तव संबोधनाय वै ॥ ४५ ॥ स्मर त्वं पूर्वकं भावं कामदेवोसि मानद ॥ हरकोपानलाद्दग्धस्तना-
 नङ्ग इहोच्यते ॥ ४६ ॥ त्वं वृषि ण्वंशजातोसि रुक्मिण्या गर्भसंभवः ॥ जातोसि केशवेन त्वं प्रद्युम्न इति कीर्त्यसे ॥ ४७ ॥ आहत्य शम्बरेण त्व-
 मिहानीतोसि मानद ॥ सप्तरात्रे त्वसंपूर्णे सृति कागारमध्यतः ॥ ४८ ॥ वधार्थं शम्बरस्य त्वं हियमाणो ह्युपेक्षितः ॥ केशवेन महाबाहो देवकार्या-
 र्थसिद्धये ॥ ४९ ॥ येषा मायावती नाम भार्यो वै शम्बरस्य तु ॥ रतिं तां विद्धि कल्याणीं तव भार्यां पुरातनीम् ॥ ५० ॥ तव संरक्षणार्थाय शम्ब-
 रस्य गृहवसत् ॥ मायां शरीरजां तस्य मोहनार्थं दुरात्मनः ॥ ५१ ॥ रतेः संपादनार्थाय प्रेयत्यनिशं तदा ॥ एवं प्रद्युम्न बुद्धौ वै तत्र भार्या
 प्रतिष्ठिता ॥ ५२ ॥ हते त्वं शम्बरे वीर वैष्णवान्नेन संयुगे ॥ गृह्य मायावतीं भार्यां द्वारकां गन्तुमर्हसि ॥ ५३ ॥ गृहाण वैष्णवं चान्नं कवचं च
 महाप्रभम् ॥ शक्रेण तव संगृह्य प्रेषितं शङ्खसूदन ॥ ५४ ॥ शृणु मे ह्यपरं वाक्यं क्रियतामविशङ्कया ॥ अस्य देवरिपोस्तात मुद्गरो नित्यमूर्जितः
 ॥ ५५ ॥ पार्वत्यां परिपुष्टायां दत्तः शङ्खनिर्वहणः ॥ अमोघश्चैव सङ्ग्रामे देवदानवमानवैः ॥ ५६ ॥ तदस्त्रप्रतिघातार्थं देवीं त्वं स्मर्तुमर्हसि ॥ स्त-
 व्या चैव नमस्या च महादेवी रणोत्सुकैः ॥ ५७ ॥ तत्र वै क्रियतां यत्नः सङ्ग्रामे रिपुणा सह ॥ इत्युक्त्वा नारदो वाक्यं प्रययौ यत्र वासवः ॥ ५८ ॥
 इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि नारदवाक्यं नाम षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥ ६३ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ शम्बरस्तु
 ततः कुद्धो मुद्गरं तं समाददे ॥ मुद्गरे गृह्यमाणे तु द्वादशार्काः समुत्थिताः ॥ १ ॥ पर्वताश्चलिताः सर्वे तथैव वसुधातलम् ॥ उन्मार्गाः सागरा
 याताः संक्षुब्धाश्चापि देवताः ॥ २ ॥ गृध्रचक्राकुलं व्योम उल्कापातो बभूव ह ॥ वर्षर्प रुधिरं देवः परस्पर्प पवनो बवौ ॥ ३ ॥ एवं दृष्ट्वा महोत्पा-
 ताच्छुम्नः स त्वरान्वितः ॥ अवतार्य रथाद्वीरः कृताञ्जलिपुटः स्थितः ॥ ४ ॥ देवीं सस्मार मनसा पार्वतीं शङ्करप्रियाम् ॥ प्रणम्य शिरसा देवीं स्तोतुं
 समुपचक्रमे ॥ ५ ॥ प्रद्युम्न उवाच ॥ ॐ नमः कात्यायन्यै गिरिशायै नमो नमः ॥ नमः सौलोक्यमायायै कात्यायन्यै नमो नमः ॥ ६ ॥
 खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि द्वादशार्काः षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥ शम्बरस्त्विति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ गिरिशायै गिरिशायै । दैत्यगर्भम् ॥ ६ ॥

॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ वाचोबुः पूजयन् सन्निराषः ॥ २२ ॥ २३ ॥
 नमः शुद्धविनाशिन्यै नमो गौर्यै शिवप्रिये ॥ नमस्ये शुभमथर्नो निशुम्भमथर्नमपि ॥ ७ ॥ कालरात्रि नमस्तुभ्यं कौमार्यै च नमो नमः ॥ कान्ता-
 रवासिर्नो देवी नमस्यामि कृताञ्जलिः ॥ ८ ॥ विन्ध्यवासिनीं दुर्गेशां रणदुर्गां रणप्रियाम् ॥ नमस्यामि महादेवी जयां च विजयां तथा ॥ ९ ॥ अपराजितां
 नमस्येहमजितां शत्रुनाशिनीम् ॥ घण्टाहस्तां नमस्यामि घण्टामालाकुलां तथा ॥ १० ॥ त्रिशूलिनीं नमस्यामि महिषासुरघातिनीम् ॥ सिंहाननां
 नमस्यामि सिंहप्रव्रकेतनाम् ॥ ११ ॥ एकानंशां नमस्यामि गायत्रीं यज्ञसक्तताम् ॥ सावित्रीं चापि विप्राणां नमस्येहं कृताञ्जलिः ॥ १२ ॥ रक्ष मां
 देवि सततं सङ्ग्रामे विजयं कुरु ॥ इति कामवचस्तुष्टा दुर्गा संप्रीतमानसा ॥ १३ ॥ उवाच वचनं देवी सुप्रीतेनान्तरात्मना ॥ पश्य पश्य महाबाहो
 रुक्मिण्यानन्दवर्द्धन ॥ १४ ॥ वरं वरय वत्स त्वममोघं दर्शनं मम ॥ देव्यास्तु वचनं श्रुत्वा रोमाञ्चोद्धतमानसः ॥ १५ ॥ प्रणम्य शिरसा देवीं विज्ञप्नु-
 मुपचक्रमे ॥ यदि त्वं देवि तुष्टासि दीयतां मे यदीप्सितम् ॥ १६ ॥ वरं च वरदे याचे सर्वोमित्रेषु मे जयः ॥ यस्त्वया मुद्गरो दत्तः शम्बरस्यात्मसंभवः
 ॥ १७ ॥ एष मे गात्रमासाद्य माला पद्मवती भवेत् ॥ तथास्त्विति च साप्युक्त्वा तत्रैवान्तरधीयत ॥ १८ ॥ प्रद्युम्नस्तु महातेजास्तुष्टो रथमथारुहत् ॥
 मुद्गरं तं गृहीत्वा च शम्बरः क्रोधमूर्च्छितः ॥ १९ ॥ आमायित्वा स चिक्षेप प्रद्युम्नोरसि वीर्यवान् ॥ स गत्वा मदनाभ्यासं माला भूत्वा तु पौष्करी
 ॥ २० ॥ प्रद्युम्नस्य च कण्ठे तु समासक्ता व्यराजत ॥ नक्षत्राणां तु मालायां यथा परिवृता विभुः ॥ २१ ॥ ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परम-
 र्षयः ॥ साधु साध्विति वाचोबुः पूजयन्केशवात्मजम् ॥ २२ ॥ मुद्गरं पुष्पभूतं तु दृष्ट्वा प्रद्युम्नसन्निधौ ॥ वैष्णवं परमास्त्रं तु नारदेन यथाहृतम्
 ॥ २३ ॥ संदधे चापमानम्य इदं वचनमब्रवीत् ॥ यदाहं रुक्मिणीपुत्रः केशवस्यात्मजो ह्यहम् ॥ २४ ॥ तेन सत्येन बाणेन जहि त्वं शम्बरं रणे ॥
 इत्युक्त्वा चापमाकृष्य संधाय च महामनाः ॥ २५ ॥ चिक्षेप शम्बरस्याथ दहंलोकत्रयं यथा ॥ स क्षितो वृष्णिर्हिनेन शरः क्रव्यादमोहनः ॥ २६ ॥
 तद्दयं शम्बरस्याथ भित्त्वा धरणिमागतः ॥ न चास्य मांसं न स्नायुर्नास्थि न त्वङ्गन शोणितम् ॥ २७ ॥ सर्वं तद्द्रस्मसद्भूतं वैष्णवास्त्रस्य तेजसा ॥
 हते दैत्ये महाकाये दानवे शम्बरधमे ॥ २८ ॥ जहदुद्वेगगन्धर्वान् नृपुत्राश्चाप्सरोगणाः ॥ उर्वशी मेनका रम्भा विप्रचित्तिस्तिलोत्तमा ॥ २९ ॥
 नमृदुहृष्टमनसो जगत्स्थवरजद्गमम् ॥ देवराजस्तु सुप्रीतः सर्वदेवगणैः सह ॥ प्रद्युम्नं पुष्पवर्षेण तमभ्यर्च्य प्रहृष्टवत् ॥ ३० ॥
 ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

॥ ३१ ॥ ३२ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां समाधिशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥ ॥ ६४ ॥ समाप्तेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

अथ समरहते तु दैत्यराजे मधुमथनस्य सुतेन वैष्णवास्त्रैः ॥ विगतरिपुभयाः सुराश्च जग्मुर्मकरविभूषणकेतनं स्तुवन्तः ॥ ३१ ॥ सच समरपरिश्रमं वहन्वै नगरमुखं प्रविवेश रौक्मिणेयः ॥ प्रियतम इव कान्तया प्रहृष्टस्त्वरितपदं रतिदर्शनं चकार ॥ ३२ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि शम्बरवधो नाम सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥ ॥ ६४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ समाप्तमायो मायज्ञो विक्रान्तः समरेव्ययः ॥ अष्टम्यां निहतो युद्धे मायावी कालशम्बरः ॥ १ ॥ तमृक्षवन्ते नगरे निहत्यसुरसत्तमम् ॥ गृह्य मायावर्तो देवीमागच्छन्नगरं पितुः ॥ २ ॥ सोन्तरिक्षगतो भूत्वा मायावी शीघ्रविक्रमः ॥ आजगाम पुरीं रम्यां रक्षितां तेजसा पितुः ॥ ३ ॥ सोऽन्तरिक्षाव्रिपतितः केशवान्तपुरे शिशुः ॥ मायावत्या सह तथा रूपवानिव मन्यथः ॥ ४ ॥ तांस्मिस्तत्रावपतिते महिष्यः केशवस्य याः ॥ विस्मिताश्चैव हृष्टाश्च भीताश्चैवाभवंस्ततः ॥ ५ ॥ ततस्तं कामसंकाशं कान्तया सह सङ्गतम् ॥ प्रेक्षन्त्यो हृष्टवदनाः पिबन्त्यो नयनोत्सवम् ॥ ६ ॥ तं व्रीडितमुखं दृष्ट्वा लज्जमानं पदे पदे ॥ अभवन्निगधसंकल्पाः सर्वास्ताः कृष्णयौषितः ॥ ७ ॥ रुक्मिणी चैव तं दृष्ट्वा शोकात्तां पुत्रगृहिणी ॥ सपत्नीशतसंकीर्णां सबाष्पा वाक्यमब्रवीत् ॥ ८ ॥ यादृक् स्वप्नो मया दृष्टो निशाया यौवने गते ॥ कंसारिणा ममानेय दत्तं साह्यारपल्लवम् ॥ ९ ॥ शशिराश्मिप्रतीकाशं मुक्तादामविभूषितम् ॥ केशवेनाङ्गमारोप्य मम कण्ठे न्यबध्यत ॥ १० ॥ श्यामा सुचारुकेशा स्त्री शुक्लाम्बरविभूषिता ॥ पद्महस्ता निरिक्षन्ती प्रविष्टा मम वस्त्रमनि ॥ ११ ॥ तथा पुनरहं गृह्य स्नापिता रुचिराम्बुना ॥ कुशेशयमयीं मालां स्त्री संगृह्णाथ पाणिना ॥ १२ ॥ मम मूर्धन्युपाधाय दत्ता स्वच्छा तथा मम ॥ एवं स्वप्नार्कतीर्यन्ती रुक्मिणी हृष्टमानसा ॥ १३ ॥ सखीजनवृता देवी कुमारं वक्ष्य तं मुहुः ॥ धन्यायाः खल्वयं पुत्रो दीर्घायुः प्रियदर्शनः ॥ १४ ॥ ईदृशः कामसंकाशो यौवने प्रथमे स्थितः ॥ जीव पुत्र त्वया पुत्र कासौ भाग्यसमन्विता ॥ १५ ॥ किमर्थं चाम्बुदश्यामः सभार्यस्त्वमिहागतः ॥ अस्मिन्वयसि सुव्यक्तं प्रद्युम्नो मम पुत्रकः ॥ १६ ॥ भवेद्यदि न नीतः स्यात्कृतान्तेन वलीयसा ॥ व्यक्तं कृष्णकुमारस्त्वं न मिथ्या मम तर्कितम् ॥ १७ ॥ विज्ञातासि मया चिह्नैर्विना चक्रं जनार्दनः ॥ मुखं नारायणस्यैव केशाः केशान्त एव च ॥ १८ ॥ अरू वक्षो भुजौ तुल्यौ हलिनः श्वशुरस्य मे ॥ कस्त्वं वृष्णिकुलं सर्वं द्योतयन्पुपा स्थितः ॥ १९ ॥

॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु
अहो नारायणस्यैव दिव्या ते परमा तनुः ॥ एतस्मिन्नन्तरे कृष्णः सहसा प्रविवेश ह ॥ नारदस्य वचः श्रुत्वा शम्बरस्य वधं प्रति ॥ २० ॥ सोप-
श्यतं सुतं ज्येष्ठं सिद्धं मन्मथलक्ष्णैः ॥ क्षुषां मायावतीं चैव दृष्ट्वेता जनादर्दनः ॥ २१ ॥ ॥ कृष्ण उवाच ॥ सोऽब्रवत्सिंहसा देवीं रुक्मिणीं
देवतामिव ॥ अयं स देवि संप्राप्तः सुतश्चापघरस्तव ॥ २२ ॥ अनेन शम्बरं हत्वा मायाशुद्धविशारदम् ॥ हता मायासुताः सर्वा याभिर्देवानवाधयत्
॥ २३ ॥ सती चेयं शुभा साध्वी भार्या वै तनयस्य ते ॥ मायावतीति विख्याता शम्बरस्य गृहोपिता ॥ २४ ॥ मा च ते शम्बरस्येयं पत्नीति भवतु
व्यथा ॥ मन्मथे तु गते नाशं गते चानङ्गतां पुरा ॥ २५ ॥ कामपत्नी न कान्तेया शम्बरस्य रतिप्रिया ॥ मायारूपेण तं दैत्यं मोहयत्यसकृच्छुभा
॥ २६ ॥ न चैषा तस्य कामारे वशे तिष्ठति शोभना ॥ आत्ममायामयं कृत्वा रूपं शम्बरमाविशत् ॥ २७ ॥ पत्न्येषा मम पुत्रस्य स्नुषा तव
वराङ्गना ॥ लोककान्तस्य साहाय्यं करिष्यति मनोमयम् ॥ २८ ॥ प्रवेश्यैनां भवनं पूज्यां ज्येष्ठां स्नुषां मम ॥ चिरं प्रनष्टं च सुतं भजस्व पुन-
रागतम् ॥ २९ ॥ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ श्रुत्वा तु वचनं देवो कृष्णेनोदाहृतं तदा ॥ प्रहर्षमतुलं लब्ध्वा रुक्मिणीं वाक्यमब्रवीत् ॥ ३० ॥ अहो
धन्यतरास्मीति वीरपुत्रसमागमात् ॥ अद्य मे सफलः कामः पूर्णो मेघ मनोरथः ॥ ३१ ॥ चिरप्रनष्टपुत्रस्य दर्शनं प्रियया सह ॥ आगच्छ पुत्र
भवनं सभार्यः प्रविवेश ह ॥ ३२ ॥ ततोऽभिवाद्य चरणौ गोविन्दं मातरं च ताम् ॥ प्रद्युम्नः पूजयामास हलिनं च महाबलम् ॥ ३३ ॥ उत्थाप्य
तं परिष्वज्य मूर्ध्निपात्राय वीरवान् ॥ प्रद्युम्नं बलिनां श्रेष्ठं केशवः परवीरहा ॥ ३४ ॥ स्नुषां चोत्थाप्य तां देवीं रुक्मिणीं रुक्मभूषणा ॥ परीष्व-
ज्योपसंगृह्य स्नेहाद्गृहदुर्भाषिणी ॥ ३५ ॥ समेत्य भुवनं पत्न्या शचीन्द्रमदितिर्यथा ॥ प्रवेशयामास तदा रुक्मिणीं सुतमागतम् ॥ ३६ ॥ इति
श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥ ॥ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अत्राश्चर्यात्मकं स्तोत्रमाह्विकं
यजतां वर ॥ प्रद्युम्ने द्वारकां प्राप्ते हत्वा तं कालशम्बरम् ॥ १ ॥ बलदेवेन रक्षार्थं प्रोक्तमाह्विकमुच्यते ॥ यजन्त्वा तु नृपश्रेष्ठ सायं पूतात्मनां
ब्रजेत् ॥ २ ॥ कीर्तितं बलदेवेन विष्णुना चैव कीर्तितम् ॥ धर्मकामैश्च मुनिभिर्ऋषिभिश्चापि कीर्तितम् ॥ ३ ॥ कर्हिचिद्रुक्मिणीपुत्रो हलिना
संयुतो गृहे ॥ उपविष्टः प्रणम्यथ तमुवाच कृताञ्जलिः ॥ ४ ॥

हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायाम् अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥ ॥ ॥ अत्राश्चर्येति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

॥५॥ विधयन्त्रयः अपूर्वविधिनियमविधिः परिसंख्याविधिश्चेति मीमांसकप्रसिद्धाः ॥६॥ ऋच इत्यागादभिमानिनी देवता लक्ष्यते ॥७॥ ८॥ ९॥ सप्त वायवः, आवहः प्रवहश्चैव उद्ग्रहः संव-
 प्रष्टुम्न उवाच ॥ ॥ कृष्णानुज महाभाग रोहिणीतनय प्रभो ॥ किंचित्तोत्रं मम ब्रूहि यज्जन्त्वा निर्भयोभवम् ॥ ५ ॥ ॥ श्रीवलदेव उवाच ॥
 सुरासुरगुरुब्रह्मा पातु मां जगतः पतिः ॥ अथोङ्कारवष्टकारौ सावित्री विधयन्त्रयः ॥ ६ ॥ ऋचो यजूंषि सामानि च्छन्दांस्यथर्वणानि च ॥ चत्वार-
 रस्त्वखिला वेदाः सरहस्याः सविस्तराः ॥ ७ ॥ पुराणमितिहासश्च खिलान्युपाखिलानि च ॥ अङ्गान्युपाङ्गानि तथा व्याख्यातानि च पान्तु माम् ॥
 ॥ ८ ॥ पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ॥ इन्द्रियाणि मनो बुद्धिस्तथा सत्त्वं रजस्तमः ॥ ९ ॥ व्यानोदानः समानश्च प्राणोपानश्च प-
 ञ्चमः ॥ वायवः सप्त चैवान्ये येष्वयत्तमिदं जगत् ॥ १० ॥ मरीचिराङ्गिरात्रिश्च पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥ भृगुर्वसिष्ठो भगवान्पान्तु ते मा महर्षयः
 ॥ ११ ॥ कश्यपाद्याश्च मुनयश्चतुर्दश दिशो दृश ॥ नरनारायणौ देवौ सगणौ पान्तु मां सदा ॥ १२ ॥ रुद्राश्चैकादश प्रोक्ता आदित्या द्वादशैव
 तु ॥ अष्टौ च वसवो देवा अश्विनौ द्वौ प्रकीर्तितौ ॥ १३ ॥ ह्रीः श्रीर्लक्ष्मीः स्वधा मेधा तुष्टिः प्रुष्टिः स्मृतिर्धृतिः ॥ अदितिर्दितिर्दनुश्चैव सिंहिका
 दैत्यमातरः ॥ १४ ॥ हिमवान्हेमकूटश्च निषधः श्वेतपर्वतः ॥ ऋषभः पारियात्रश्च विन्ध्यो वैदूर्यपर्वतः ॥ १५ ॥ सद्योदयश्च मलयो मेरुमन्दरदुर्द-
 राः ॥ क्रौञ्चकैलसैमनाकाः पान्तु मां धरणीधराः ॥ १६ ॥ शेषश्च वासुकिश्चैव विशालक्षश्च तक्षकः ॥ एलापत्रः शुक्रवर्णः कम्बलाश्चतरागुभौ ॥
 ॥ १७ ॥ हस्तिभद्रः पितरकः कर्कोटकधनञ्जयौ ॥ तथा पूरणकश्चैव नागश्च करवीरकः ॥ १८ ॥ सुमनास्यो दधिमुखस्तथा शृङ्गारपिण्डकः ॥
 मणिनागश्च भगवांस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ १९ ॥ नागराडधिकर्णश्च तथा हारिद्रकोपरः ॥ एते चान्ये च बहवो ये चान्ये नानुकीर्तिताः ॥ २० ॥
 भूधराः सत्यधर्माणः पान्तु मां भुजगेश्वराः ॥ समुद्राः पान्तु चत्वारो गङ्गा च सरितां वरा ॥ २१ ॥ सरस्वती चन्द्रभागा शतद्रुदेविका शिवा ॥ द्वारावती
 विपाशा च शरयूर्यमुना तथा ॥ २२ ॥ कल्माषी च रथोष्मा च बाहुदा च हिरण्यदा ॥ २३ ॥ ख्याता चर्मण्वती चैव
 पुण्या चैव वधूसरा ॥ एताश्चान्याश्च सरितो याश्चान्या नानुकीर्तिताः ॥ २४ ॥ उत्तरपथगाभिन्त्यः सलिलैः स्नपयन्तु माम् ॥ वेणी गोदावरी सीता कावे-
 री क्रौङ्कणावती ॥ २५ ॥ कृष्णा वेणा मुक्तिमती तमसा पुष्पवाहिनी ॥ ताम्रपर्णी ज्योतिरथा उत्पलोदुम्बरावती ॥ २६ ॥ नदी वैतरणी पुण्या विदर्भा नर्मदा
 शुभा ॥ वितस्ता भीमरथ्या च ऐला चैव महानदी ॥ २७ ॥ कालिन्दी गोमती पुण्या नदः शोणश्च विश्रुतः ॥ एताश्चान्याश्च वै नद्यो याश्चान्या नतु कीर्तिताः ॥ २८
 हस्तथाविवहः प्रवहश्चैव तथा परिवहो निल इत्यन्यत्र प्रोक्ताः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८

॥२९॥३०॥३१॥३२॥३३॥३४॥३५॥३६॥३७॥३८॥३९॥४०॥४१॥४२॥४३॥४४॥४५॥४६॥४७॥४८॥४९॥५०॥५१॥५२॥५३॥
 दक्षिणापथवाहिन्यः सलिलैः स्नपयन्तु माम् ॥क्षिप्रा चर्मण्वती पुण्या मही शुभ्रवती चैव भोजान्ता वनमालिका ॥ पूर्वं-
 भद्रा पराभद्रा ज्मीला च परदुमा ॥ ३० ॥ ख्याता वेत्रवती चैव चापदासीति विश्रुता ॥ प्रस्थावती कुण्डनदी नदी पुण्या सरस्वती ॥ ३१ ॥
 चित्रघ्नी चेन्दुमाला च तथा मधुमती नदी ॥ उमा गुरुनदी चैव तापी च विमलोदका ॥ ३२ ॥ विमला विमलोदा च मतगङ्गा पयास्विनी ॥ एता-
 श्चान्याश्च वै नद्यो याश्चान्या नानुकीर्तिताः ॥ ३३ ॥ ता मां समभिषिञ्चन्तु पश्चिमामाश्रिता दिशम् ॥ भार्गवी पुण्यजला प्राच्यां दिशि समा-
 श्रिता ॥ ३४ ॥ सा तु दहतु मे पापं कीर्तिता शम्भुना धृता ॥ प्रभासं च प्रयागं च नैमिषं पुष्कराणि च ॥ ३५ ॥ गङ्गातीर्थं कुरुक्षेत्रं श्रीकण्ठं
 गौतमाश्रमम् ॥ रामहृदं विनशनं रामतीर्थं तथैव च ॥ ३६ ॥ गङ्गाद्वारं कनखलं सोमो वै यत्र चोत्थितः ॥ कपालमोचनं तीर्थं जम्बूमार्गं च वि-
 श्रुतम् ॥ ३७ ॥ सुवर्णविन्दु विख्यातं तथा कनकपिङ्गलम् ॥ दशाश्वमेधिकं चैव पुण्याश्रमविभूषितम् ॥ ३८ ॥ बदरी चैव विख्याता नरनाराय-
 णाश्रमः ॥ विख्यातं फल्गुतीर्थं च तीर्थं चन्द्रवटं तथा ॥ ३९ ॥ कोकासुखं पुण्यतमं गङ्गासागरमेव च ॥ मगधेषु तपोदश्च गङ्गाद्वेदश्च विश्रुतः ॥
 ॥ ४० ॥ तीर्थान्येतानि पुण्यानि सेवितानि महर्षिभिः ॥ सुकरं योगमार्गं च श्वेतदीपं तथैव च ॥ ४१ ॥ ब्रह्मतीर्थं रामतीर्थं वाजिमधुशतोपमम् ॥
 धारासम्पातसंयुक्ता गङ्गा किल्विषणाशिनी ॥ ४२ ॥ गङ्गा वैकुण्ठकेदारं सूकरोद्भेदनं परम् ॥ तं शापमोचनं तीर्थं पुनन्वेतानि किल्विषात् ॥ ४३ ॥
 धर्मार्थकामविषयो यशःप्राप्तिः शमो दुःखः ॥ वरुणेशोऽथ धनदो यमो नियम एव च ॥ ४४ ॥ कालौ नयः संनतिश्च क्रोधो मोहः क्षमा धृतिः ॥
 विद्युतोप्राण्यथैषधयः प्रमादोन्मादविग्रहाः ॥ ४५ ॥ यक्षाः पिशाचगन्धर्वाः किन्नराः सिद्धचारणाः ॥ नक्तंचराः लेचरिणो दंष्ट्रिणः प्रियविग्रहाः ॥ ४६ ॥
 लम्बोदराश्च बलिनः पिङ्गाक्षा विश्वरूपिणः ॥ मरुतः सहजर्जण्या कलहट्टिलवाः क्षणाः ॥ ४७ ॥ नक्षत्राणि ग्रहाश्चैव क्रतवः शिशिरादयः ॥ मा-
 साहोरात्रयश्चैव सूर्याचन्द्रमसौ तथा ॥ ४८ ॥ आमोदश्च प्रमोदश्च प्रहर्षः शोक एव च ॥ रजस्तमस्तपः सत्यं शुद्धिर्बुद्धिर्धृतिः श्रुतिः ॥ ४९ ॥ रुद्राणी
 भद्रकाली च भद्रा ज्येष्ठा तु वारुणी ॥ भार्गी च कालिका चैव शाण्डिली चेति विश्रुता ॥ ५० ॥ आर्यो कुहूः सिनिवाली भीमा चित्राथी रतिः ॥
 एकांनंशा च कूष्माण्डी देवी कात्यायनी च या ॥ ५१ ॥ लोहित्या जनमाता च देवकन्या तु याः स्मृताः ॥ गोमन्दा देवपत्नी च मां रक्षन्तु सबा-
 न्यवम् ॥ ५२ ॥ नानाभरणवेशाश्च नानारूपाङ्किताननाः ॥ नानादेशविचारिण्यो नानाशस्त्रोपशोभिताः ॥ ५३ ॥

॥५४॥५५॥५६॥५७॥५८॥५९॥६०॥६१॥६२॥६३॥६४॥६५॥६६॥६७॥६८॥६९॥७०॥७१॥७२॥७३॥७४॥७५॥७६॥७७॥७८॥

मेदोमजाप्रियाश्चैव मद्यमांसवसाप्रियाः ॥ मार्जारद्वीपिवक्त्राश्च गजसिंहानिभाननाः ॥५४॥ कङ्कवायसगृध्राणां क्रौञ्चतुल्याननास्तथा ॥ व्यालयज्ञो-
पवीताश्च चर्मप्रावरणास्तथा ॥ ५५ ॥ क्षतजोक्षितवक्त्राश्च खरभेरीसमस्वनाः ॥ मत्सराः क्रोधनाश्चैव प्रासादा रुचिरालयाः ॥ ५६ ॥ मत्तोन्मत्तप्र-
मत्ताश्च प्रहरन्त्यश्च धिष्ठिताः ॥ पिङ्गक्षा पिङ्गकेशाश्च ततोऽन्या लूनमूर्धजाः ॥ ५७ ॥ ऊर्ध्वकेश्यः कृष्णकेश्यः श्वेतकेश्यस्तथा वराः ॥ नागायुत-
बलाश्चैव वायुवेगास्तथापराः ॥ ५८ ॥ एकहस्ता एकपादा एकाक्षाः पिङ्गला मताः ॥ बहुपुत्रालपुत्राश्च द्विपुत्राः पुत्रमण्डिकाः ॥ ५९ ॥ सुख-
मण्डी विडाली च पूतना गन्धपूतना ॥ शीतवातोष्णवेताली रेवती ग्रहसंज्ञिताः ॥ ६० ॥ प्रियहास्याः प्रियक्रोधाः प्रियावासाः प्रियंवदाः ॥ सुखप्र-
दाश्चसुखदाः सदा द्विजजनप्रियाः ॥ ६१ ॥ नक्तचराः सुखोदकाः सदा पर्वणि दारुणाः ॥ मातरौ मातृवपुत्रं रक्षन्तु मम नित्यशः ॥ ६२ ॥ पिता-
महमुखोद्भूता रौद्रा रुद्राङ्गसंभवाः ॥ कुमारस्वेदजाश्चैव ज्वरा वै वैष्णवादयः ॥ ६३ ॥ महाभीमा महावीर्या द्रपोद्भूता महाबलाः ॥ क्रोधनाऽक्रोधनाः
क्रूराः सुरविग्रहकारिणः ॥ ६४ ॥ नक्तञ्चराः केसरिणो दंष्ट्रिणः प्रियविग्रहाः ॥ लम्बोदरा जघनिनः पिङ्गाक्षा विश्वरूपिणः ॥ ६५ ॥ शक्त्वाष्टि-
शूलपरिचप्रासचर्मासिपाणयः ॥ पिनकवज्रमुशलब्रह्मदण्डायुधप्रियाः ॥ ६६ ॥ दण्डिनः कुण्डिनः शूरा जटामुकुटधारिणः ॥ वेदवेदाङ्गकुशला नि-
त्ययज्ञोपवीतिनः ॥ ६७ ॥ व्यालपीडाः कुण्डलिनो वीराः केयूरधारिणः ॥ नानावसनसंवीताश्चित्रमाल्यानुलेपनाः ॥ ६८ ॥ गजाश्चोदृक्षमाजार-
सिंहव्याघ्रनिभाननाः ॥ वराहोलूकगोमायुमगाखुमहिषाननाः ॥ ६९ ॥ वामना विकटाः कुब्जाः कराला लूनमूर्धजाः ॥ सहस्रशतशश्चान्ये सहस्रज-
टधारिणः ॥ ७० ॥ श्वेताः कैलाससंकाशाः केचिद्दिनकरप्रभाः ॥ केचिज्जलदर्वणाभा नीलाञ्जनचर्योपमाः ॥ ७१ ॥ एकपादा द्विपादाश्च तथा द्वि-
शिरसोपरि ॥ निर्मासाः स्थूलजङ्घाश्च व्यादितास्या भयङ्कराः ॥ ७२ ॥ वापीतडागरूपेषु समुद्रेषु सरित्सु च ॥ इमंशानशैलवृक्षेषु शून्यागारनिवा-
सिनः ॥ ७३ ॥ एते ग्रहाश्च सततं रक्षन्तु मम सर्वतः ॥ महागणपतिर्नन्दी महाकालो महाबलः ॥ माहेश्वरो वैष्णवश्च ज्वरौ लोकभयावहौ ॥
॥ ७४ ॥ ग्रामणीश्चैव गोपालो भृङ्गरीटिगणेश्वरः ॥ देवश्च वामदेवश्च घण्टाकर्णः करंधमः ॥ ७५ ॥ श्वेतमोदः कपाली च जम्भकः शृङ्गतापनः ॥
मञ्जनोन्मज्जनौ चोभौ संतापनविलापनौ ॥ ७६ ॥ निजघासो घसश्चैव स्थूणाकर्णः प्रशोषणः ॥ उल्कामाली घमधमो ज्वालामाली प्रदर्शनः ॥ ७७ ॥
संवह्नः संकुटनः शिवंकरः ॥ कूर्ममाण्डः कुम्भमूर्धौ च रोचनो वैकुण्ठो ग्रहः ॥ ७८ ॥

॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १ ॥ २ ॥
 अनिकेतः सुरारिभ्यः शिवश्चाशिव एव च ॥ क्षेमकः पिडिताशी च सुरारिर्हरिलोचनः ॥ ७९ ॥ भीमको ग्राहकश्चैव तथैवाग्रमयो ग्रहः ॥ उपग्र-
 होर्यकश्चैव तथा स्कन्दग्रहोपरः ॥ ८० ॥ चण्डो समवेतालस्तामसः सुमहाकापिः ॥ हृदयोद्धर्तनश्चैव कुण्डाशी कङ्कणप्रियः ॥ ८१ ॥ हरिश्चन्द्र-
 र्गस्तन्मनो मनोमारुतरहसः ॥ पार्वत्या रोपसंभूताः सहस्राणि शतानि च ॥ ८२ ॥ शक्तिमन्तो द्युतिमन्तो ब्रह्मण्या सत्यसङ्गराः ॥ सर्वकामापह-
 न्तारो द्विषतां च मृधे मृधे ॥ ८३ ॥ रात्रावहनि दुर्गेषु कीर्तिताः सकलैर्युजैः ॥ तेषां गणानां पतयः सगणाः पान्तु मां सदा ॥ ८४ ॥ नारदः पर्व-
 तश्चैव गन्धर्वाभिरसां गणाः ॥ पितरः कारणं कार्यमाधयो व्याधयस्तदा ॥ ८५ ॥ अगस्त्यो गालवो गार्ग्यः शक्तिर्धौम्यः पराशरः ॥ कृष्णात्रेयश्च
 भगवानसितो देवलो बलः ॥ ८६ ॥ बृहस्पतिरुतथ्यश्च मार्काण्डेयः श्रुतश्रवाः ॥ द्वैपायनो विदुर्भश्च जैमिनिमठरः कठः ॥ ८७ ॥ विश्वामित्रो व-
 सिष्ठश्च लोमशश्च महामुनिः ॥ उत्तङ्कश्चैव रैभ्यश्च पौलोमश्च द्वितस्त्रितः ॥ ८८ ॥ ऋषिर्वै कालवृक्षो यो मुनिर्मधातिथिस्तथा ॥ सारस्वतो यव-
 क्रीतिः कुशिको गौतमस्तथा ॥ ८९ ॥ संवर्त ऋष्यशृङ्गश्च स्वस्त्यात्रेयो विभाण्डकः ॥ ऋचिको जमदग्निश्च तथैर्वैस्तपसां निधिः ॥ ९० ॥ भर-
 द्वाजः स्थूलशिराः कश्यपः पुलहः क्रतुः ॥ बृहदग्निर्हरिश्चमश्रुर्विजयः कण्व एव च ॥ ९१ ॥ वैतण्डी दीर्घतापाश्च वेदगाथेशुमाञ्छिवः ॥ अष्टावक्रो
 दूर्ध्वाचिश्च श्वेतकेतुस्तथैव च ॥ ९२ ॥ उद्दालकः क्षीरपाणिः शृङ्गो गौरमुखस्तथा ॥ अग्निर्वैद्यः शमीकश्च प्रमुञ्चुर्मुञ्चुस्तथा ॥ ९३ ॥ एते चान्ये
 च ऋषयो बहवः शसितव्रताः ॥ मुनयः शंसितात्मानो ये चान्ये नानुकीर्तिताः ॥ ९४ ॥ क्रतवः श्लाघिनः शान्ताः शान्तिं कुर्वन्तु मे सदा ॥ त्रयो-
 मयस्त्रयो वेदास्त्रैविद्या कौस्तुभो मणिः ॥ ९५ ॥ उच्चैःश्रवा हयः श्रीमान्वैद्यो धन्वन्तरिर्हरिः ॥ अमृतं गौः सुपर्णश्च दधिगौराश्च सर्षपाः ॥ ९६ ॥
 शुक्लाः सुमनसः कन्याः श्वेतच्छत्रं यवाक्षताः ॥ दूर्वा हरिण्यं गन्धाश्च वालव्यजनमेव च ॥ ९७ ॥ तथा प्रतिहतं चक्रं महोक्षश्चन्दनं विषम् ॥ श्वेतो
 वृषः करी मत्तः सिंहो व्याघ्रो हयो गिरिः ॥ ९८ ॥ पृथिवी चोद्धृता राजा ब्राह्मणा मधु पायसम् ॥ स्वस्तिको वर्द्धमानश्च नद्यावतः प्रियङ्गवः ॥
 श्रीफलं गोमयं मत्स्यो दुन्दुभिः पटहस्वनः ॥ ९९ ॥ ऋषिपत्न्यश्च कन्याश्च श्रीमद्भद्रासनं धनुः ॥ रोचना रुचकश्चैव नदीनां सङ्गमादकम् ॥ १०० ॥
 सुपर्णाः शतपत्राश्च चक्रोरा जविजविकाः ॥ नन्दमुखो मयूरश्च बद्धमुक्तामणिचक्राः ॥ १ ॥ आयुधानि प्रशस्तानि कार्यसिद्धिकराणि च ॥ पुण्यं
 वै विगतकेशं श्रीमद्भै मङ्गलान्वितम् ॥ २ ॥

॥ ३ ॥ मङ्गलाष्टशतम् अष्टौ शतानि मङ्गलवस्तुनामधेयानि ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ १०७ ॥ इति श्रीमहाभारते सिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥
 ॥ १०९ ॥ हत इति ॥ १ ॥ अनन्तरः अनूनः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ योजनाख्यासु बहूनां सैनिकानां प्रधानराज्ञौकोदेशोऽमुकदेशीयेन
 रामेणोदाहृतं पूर्वमायुःश्रीजयकाङ्क्षिणा ॥ य इदं श्रावयेद्विद्वांस्तथैव शृणुयान्नरः ॥ ३ ॥ मङ्गलाष्टशतं स्नातो जपनपर्वणि पर्वणि ॥ वधबन्धपरिकु-
 शं व्याधिशोकपराभवम् ॥ ४ ॥ नच प्राप्नोति वैकल्पं परत्रेह च शर्मदम् ॥ धन्यं यज्ञस्यमायुष्यं पवित्रं वेदसंमितम् ॥ ५ ॥ श्रीमत्स्वर्ग्यं सदा
 पुण्यमपत्यजननं शिवम् ॥ शुभं क्षेमकरं नृणां मेधाजननमुत्तमम् ॥ ६ ॥ सर्वरोगप्रशमनं स्वकीर्तिकुलवर्द्धनम् ॥ श्रद्धधानो दयोपेतो यः पठेदात्म-
 वान्नरः ॥ सर्वपापविशुद्धात्मा लभते च शुभां गतिम् ॥ १०७ ॥ इति श्रीमहाभारते सिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि बलदेवाह्निकं नाम नवाधिकशत-
 तमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥ ४४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ हतो यदैव प्रद्युम्नः शम्बरेणात्यघातिना ॥ मासेस्मिन्नेव साम्बस्तु जाम्बवत्यामजायत ॥ १ ॥
 बाल्यात् प्रभृति रामेण शस्त्रेषु विनियोजितः ॥ रामादनन्तरश्चैव मानितः सर्ववृष्णिभिः ॥ २ ॥ जातमात्रे ततः कृष्णः शुभां तामवसन्तुरीम् ॥
 निहतामित्रसामन्तः शक्रोद्यानं यथामरः ॥ ३ ॥ यादवीं च श्रियं दृष्ट्वा स्वां श्रियं द्वेष्टि वासवः ॥ जनार्दनभयाच्चैव न ज्ञान्ति लेभिरे नृपाः ॥ ४ ॥
 कस्यचिस्त्वथ कालस्य पुरे वारणसाह्वये ॥ दुर्योधनस्य यज्ञे वै समीयुः सर्वपार्थिवाः ॥ ५ ॥ तां श्रुत्वा माधवीं लक्ष्मीं सपुत्रं च जनार्दनम् ॥ पुरीं
 द्वारवतीं चैव निविष्टां सागरान्तरे ॥ दूतैस्तैः कृतसन्धानाः पृथिव्यां सर्वपार्थिवाः ॥ श्रियं द्रष्टुं हृषीकेशमाजग्मुः कृष्णमन्दिरम् ॥ ७ ॥ दुर्योधनमु-
 खाः सर्वे धृतराष्ट्रशानुगाः ॥ पाण्डवप्रमुखाश्चैव धृष्टद्युम्नादयो नृपाः ॥ ८ ॥ पाण्डवाश्चैलकालिङ्गेशा बाल्मिकी द्राविडाः खड्गाः ॥ अक्षौहिणीः प्रकर्ष-
 न्तो दृश चाष्टौ च भूमिपाः ॥ ९ ॥ आजगमुर्यादवपुरीं गोविन्दमुजपालिताम् ॥ ते पर्वतं रैवतकं परिवार्यावर्नश्चराः ॥ १० ॥ विविशुयोजनाख्यासु स्वा-
 मु स्वासु च भूमिषु ॥ ततः श्रीमान् हृषीकेशः सह यादवपुङ्गवैः ॥ ११ ॥ समीपं मानवेन्द्राणां निर्ययौ कमलक्ष्णः ॥ स तेषां नरदेवानां मध्यस्थो
 मधुसूदनः ॥ १२ ॥ व्यराजत यदुत्थ्रेष्ठः शरदीव दिवाकरः ॥ स तत्र समुदाचारं यथास्थानं यथावयः ॥ १३ ॥ कृत्वा सिंहासने कृष्णः काञ्चने निपसाद ह ॥
 राजानोपि यथास्थानं निषेदुर्विविधेष्वथ ॥ १४ ॥ सिंहासनेषु चित्रेषु पीठेषु च नराधिपाः ॥ स यादवनेरन्द्राणां समाजः शुशुभे तदा ॥ १५ ॥
 सुराणामसुराणां च सदासि ब्रह्मणो यथा ॥ तेषां चित्राः कथास्तत्र प्रवृत्तास्तत्समागमे ॥ यदूनां पार्थिवानां च केशवस्योपशृण्वतः ॥ १६ ॥
 स्थितव्यमित्येवंरूपा सुव्यवस्था योजनास्तदाख्यासु ॥ ११ ॥ १२ ॥ समुदाचारं वन्दनादिरूपं शिष्टाचारम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ अत्र कूर्मादिकमेण आश्चर्यत्वधन्यत्वयोः परा काष्ठा कृष्ण इति नारदमुखात्तस्य ज्ञानं दक्षिणाभिः
 सहेति वासुदेवस्य प्रत्युत्तरं ये विपुलं दक्षिणैर्यज्ञेश्वरं मां यजन्ते त एवमप्याश्चर्यत्वधन्यत्वयोः विश्रान्तिं जानन्तीति ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥
 एतस्मिन्नन्तरे वायुर्वै मेघरवोपमः ॥ तुमुलं दुर्दिनं चासीत्सविद्युस्तन्तयिन्तुमत ॥ १७ ॥ तदुर्दिनतलं भित्त्वा नारदः प्रत्यदृश्यत ॥ संवेष्टितज-
 दाभारो वीणासत्तेन बाहुना ॥ १८ ॥ स पपात नरेन्द्राणां मध्ये सागरसंनिभः ॥ नारदाग्निशिखाकारः श्रीमान् शक्रसखो मुनिः ॥ १९ ॥ तस्मिन्नि-
 पतिते भूमौ नारदे मुनिपुङ्गवे ॥ तदद्भुतं महामेघं व्यपकृष्यत दुर्दिनम् ॥ २० ॥ सेवगाह्य नरेन्द्राणां मध्ये सागरसंनिभः ॥ आसनस्थं यदुश्रेष्ठ-
 मुवाच मुनिरव्ययम् ॥ २१ ॥ आश्चर्यं खलु देवानामेकस्त्वं पुरुषोत्तमः ॥ धन्यश्चासि महाबाहो लोके नान्योस्ति कश्चन ॥ २२ ॥ एवमुक्तः स्मितं
 कृत्वा प्रत्युवाच मुनिं प्रभुः ॥ आश्चर्यैश्चैव धन्यश्च दक्षिणाभिः सहेत्यहम् ॥ २३ ॥ एवमुक्तो मुनिश्रेष्ठः प्राह मध्ये महीभृताम् ॥ कृष्ण पर्याप्तवा-
 क्योस्मि गमिष्यामि यथागतम् ॥ २४ ॥ तं प्रस्थितमभिप्रेक्ष्य पार्थिवाः प्राहुरीश्वरम् ॥ गुह्यं मन्त्रमजानन्तो वचनं नारदेरितम् ॥ २५ ॥ आश्च-
 र्यमित्यभिहितं धन्योसीति च माधव ॥ दक्षिणाभिः सहेत्येवं प्रत्युक्तोपि च नारदे ॥ २६ ॥ किमेतन्नाभिजानीमो दिव्यं मन्त्रपदं महत् ॥ यदि
 श्राव्यमिदं कृष्ण श्रोतुमिच्छाम तत्त्वतः ॥ २७ ॥ तानुवाच ततः कृष्णः सर्वान् पार्थिवपुङ्गवान् ॥ श्रोतव्यं नारदस्त्वेष द्विजो वः कथयिष्यति ॥
 २८ ॥ ब्रूहि नारद तत्त्वार्थं श्रोतुकामा महीभुजः ॥ यत्त्वयाभिहितं वाक्यं मयातु प्रतिभाषितम् ॥ २९ ॥ स पीठे काञ्चने शुभ्रे सुपविष्टः स्व-
 लङ्कृतः ॥ प्रभावं तस्य वन्द्यस्य प्रवलमुपचक्रमे ॥ ३० ॥ नारद उवाच ॥ श्रूयतां भो नृपश्रेष्ठा यावन्तः स्थ समागताः ॥ अस्य कृष्णस्य महतो
 यथा पारमहं गतः ॥ ३१ ॥ अहं कदाचिद्भृङ्गायास्तरे त्रिषवणातिथिः ॥ चराम्येकः क्षपापाये दृश्यमाने दिवाकरे ॥ ३२ ॥ अपश्यं गिरिकूटभं
 कपालद्वयदेहिनम् ॥ क्रोशमण्डलविस्तारं तावद्दिगुणमायतम् ॥ ३३ ॥ चतुश्चरणसुश्लिष्टं किन्नं चैव सपङ्किलम् ॥ मम वीणाकृतिं कूर्मं गजचर्मचयोप-
 मम् ॥ ३४ ॥ सोहं तं पाणिना स्पृष्ट्वा प्रोक्तवान् जलचारिणम् ॥ त्वमाश्चर्यशरीरोसि कूर्मं धन्योसि मे मतः ॥ ३५ ॥ यस्त्वमेवमभेद्याभ्यां कपाला-
 भ्यां समावृतः ॥ तोये चरसि निःशङ्कः किंचिदन्यमचिन्तयन् ॥ ३६ ॥ स मासुवाचाम्बुचरः कूर्मो मानुषवत्स्वयम् ॥ किमाश्चर्यं मयि मुने धन्यश्चाहं
 कथं विभो ॥ ३७ ॥ गङ्गेयं निम्नगा धन्या किमाश्चर्यमतः परम् ॥ यत्राहमिव सत्वानि चरन्त्ययुतशो द्विज ॥ ३८ ॥
 ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ तेजिता क्षोभिता ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ पारक्या परकीया ॥ ५४ ॥
 सोहं कुतूहलविषो नदीं गङ्गामुपस्थितः ॥ धन्यासि त्वं सरिच्छ्रेष्ठे नित्यमाश्रयभूषिता ॥ ३९ ॥ या त्वमेवं महादेहः श्वापदैरुपशोभिता ॥ हृदिनी
 सागरं यासि रक्षन्ती तापसालयान् ॥ ४० ॥ एवमुक्त्वा ततो गङ्गा रूपिणी प्रत्यभाषत ॥ नारदं देवगन्धर्वं शुकस्य दूयितं द्विजम् ॥ ४१ ॥ मां मैवं
 देवगन्धर्वं सङ्ग्रामकलहप्रिय ॥ नाहं धन्या द्विजश्रेष्ठ नैवाश्रयापशोभिता ॥ ४२ ॥ तव सत्ये निविष्टस्य वाक्यं मां प्रतिवाधते ॥ सर्वाश्रयकरो
 लोके धन्यश्चैवार्णवो द्विज ॥ ४३ ॥ यत्राहमिव विस्तीर्णाः शतशो यान्ति निम्नगाः ॥ सोहं त्रिपथगावाक्यं श्रुत्वार्णवमुपस्थितः ॥ ४४ ॥ आश्रयै
 खलु लोकानां धन्यश्चासि महार्णव ॥ येन खल्वसि योनिस्त्वमम्भसां सलिलेश्वरः ॥ ४५ ॥ स्थाने त्वां वारिवाहिन्यः सरितो लोकपावनाः ॥ इमाः
 समभिगच्छन्ति पत्न्यो लोकनमस्कृताः ॥ ४६ ॥ समुद्रस्त्वेवमुक्तस्तु ततो मामवदद्भवः ॥ स्वं जलौघतलं भित्त्वा व्युत्थितः पवनेरितः ॥
 ॥ ४७ ॥ मां मैवं देवगन्धर्वं नास्म्यश्रयौ द्विजर्षभ ॥ वसुधेयं मुने धन्या यत्राहमुपरि स्थितः ॥ ४८ ॥ ऋते तु पृथिवीं लोके किमाश्रयमतः परम् ॥
 सोहं सागरवाक्येन क्षितिं क्षितितले स्थितः ॥ ४९ ॥ कौतूहलसमाविष्टो हृष्टुवं जगतो गतिम् ॥ धरित्रि देहिनां योने धन्या खल्वसि शोभने ॥
 ॥ ५० ॥ आश्रयै चापि भूतेषु महत्या क्षमया युते ॥ तेन खल्वसि भूतानां धरणीमनुजारणिः ॥ ५१ ॥ क्षमा त्वत्तः प्रभूता च कर्म चाम्बरगा-
 मिनाम् ॥ ततो भूः स्तुतिवाक्येन सा मयोक्तेन तेजिता ॥ ५२ ॥ विहाय सहजं धैर्यं प्रत्यक्षा मां प्रभाषत ॥ देवगन्धर्वं मां मैवं सङ्ग्रामकलहप्रिय ॥ ५३ ॥
 नास्मि धन्या न चाश्रयै पारक्येयं धृतिर्भम ॥ एते धन्या द्विजश्रेष्ठ पर्वता धारयन्ति माम् ॥ ५४ ॥ आश्रयाणि च दृश्यन्ते एते लोकस्य हेतवः ॥
 सोहं धराणिवाक्येन पर्वतान् समुपस्थितः ॥ ५५ ॥ धन्या भवन्तो दृश्यन्ते बह्वाश्रयश्च भूधराः ॥ काञ्चनस्याग्रतस्तस्य धातूनां च विशेषतः ॥ ५६ ॥
 तेन खल्वकाराः सर्वे भवन्तो भुवि शाश्वताः ॥ ते ममैतद्भवः श्रुत्वा पर्वतास्तस्तुषुपां वराः ॥ ५७ ॥ उज्जुर्मा सान्वयुक्तानि वचांसि वनशोभिताः ॥ ब्रह्मपै
 न वयं धन्या नाप्याश्रयाणि सन्ति नः ॥ ब्रह्मा प्रजापतिर्धन्यः सर्वाश्रयः सुरेष्वपि ॥ ५८ ॥ सोहं प्रजापतिं गत्वा सर्वप्रभवमव्ययम् ॥ तस्य वाक्यस्य पर्या-
 यपर्याप्तमिव लक्ष्यो ॥ ५९ ॥ सोहं पितामहं देवं लोकयोर्नि चतुर्मुखम् ॥ स्तोतुं पश्चादुपगतः प्रणतो वनताननः ॥ ६० ॥ सोहं वाक्यसमाप्त्यर्थं श्रावये पद्मयो-
 निजम् ॥ आश्रयै भगवानेको धन्योसि जगतो गुरुः ॥ ६१ ॥ न किञ्चिदप्यपश्यामि भूतं यद्भवता समम् ॥ त्वत्तः सर्वमिदं जातं जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥ ६२ ॥

॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥

सदेवदानवा मर्त्या लोकभूतेन्द्रियात्मकाः ॥ भवन्ति सर्वदेवज्ञ दृष्ट्वा सर्वमिदं जगत् ॥ ६३ ॥ तेन खल्वसि देवानां देवदेवः सनातनः ॥ तेषामेवासि यत्प्रष्टा लोकानमादिसम्भवः ॥ ६४ ॥ ततो मां ग्राह भगवान् ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ धन्याश्चर्याश्रितैर्विक्रयैः किं मां नारद भाषसे ॥ ६५ ॥ आश्चर्यं परमं वेदा धन्या वेदाश्च नारद ॥ ये लोकान् धारयन्ति स्म वेदास्तत्त्वार्थदर्शीनः ॥ ६६ ॥ ऋक्सामयजुषां सत्यमर्थवर्णि च यन्मतम् ॥ तन्मयं विद्धि मां विप्र धृतोहं तैर्मया च ते ॥ ६७ ॥ पारमेष्ठ्येन वाक्येन नोदितोहं स्वयंभुवा ॥ वेदोपस्थानिकां चक्रे मतिरसंस्थानविस्तरात् ॥ ६८ ॥ सोहं स्वयंभूवचनाद्वेदान्वै समुपस्थितः ॥ अवाचं तांश्च चतुरो मन्त्रप्रवचनान्वितान् ॥ ६९ ॥ धन्या भवन्तः पुण्याश्च नित्यमाश्चर्यमूपिताः ॥ आधाराश्चैव विप्राणामेवमाह प्रजापतिः ॥ ७० ॥ स्वयंभुवोपीह परं भवत्सु ग्रथमागतम् ॥ शुष्मत्परतरं नास्ति श्रुत्या वा तपसापि वा ॥ ७१ ॥ प्रत्यूचुरन्ते ततो वाक्यं वेदा मामभितः स्थिताः ॥ आश्चर्याश्चैव धन्याश्च यज्ञाश्चात्मपरायणाः ॥ ७२ ॥ यज्ञार्थं च वयं सृष्टा धात्रा येन स्म नारद ॥ तदस्माकं परो यज्ञो न वयं स्ववशे स्थिताः ॥ ७३ ॥ स्वयंभुवः परा वेदा वेदानां क्रतवः पराः ॥ ततोहमष्टुवं यज्ञान् बृहद्वाग्भिः पुरस्कृतान् ॥ ७४ ॥ भो यज्ञाः परमं तेजो गुष्मासु खलु लक्ष्यते ॥ ब्रह्मणाभिहितं वाक्यं यच्च वेदैरुद्गारितम् ॥ ७५ ॥ आश्चर्यमन्यल्लोकैस्मिन्भवद्भो नाभिगम्यते ॥ धन्याः खलु भवन्तो ये द्विजातीनां स्ववंशजाः ॥ ७६ ॥ तेषां सत्यग्रयस्तृप्तिं युष्याभिर्योन्ति तीर्षिताः ॥ भोगैश्च त्रिदशाः सर्वे मन्त्रैश्चैव महर्षयः ॥ ७७ ॥ अग्निष्टोमादयो यज्ञा मम वाक्यादनन्तरम् ॥ प्रत्यूचुर्मां ततो वाक्यं सर्वे श्रूषधजाः स्थिताः ॥ ७८ ॥ आश्चर्यशब्दो नास्मासु धन्यशब्दोपि वा मुने ॥ आश्चर्यं परमं विष्णुः स ह्यस्माकं परा गतिः ॥ ७९ ॥ यद्वाज्यं वयमश्रीमो हुतमग्निषु पावनम् ॥ तत्सर्वं पुण्डरीकाक्षो लोकमूर्तिः प्रयच्छति ॥ ८० ॥ सोहं विष्णोर्गतिं प्रेप्सुरिह संपतितो भुवि ॥ दृष्टश्चायं मया कृष्णो भवद्गिरिह संवृतः ॥ ८१ ॥ यन्मयाभिहितो ह्येष त्वमाश्चर्यं जनार्दन ॥ धन्यश्चासीति भवतां मध्यस्थो ह्यत्र पार्थिवाः ॥ ८२ ॥ प्रत्युक्तोहमेनान्नावाक्यस्यास्य यदुत्तरम् ॥ दक्षिणाभिः सहेत्येवं पर्याप्तं वचनं मम ॥ ८३ ॥ यज्ञानां हि गतिर्विष्णुः सर्वेषां सहदक्षिणः ॥ दक्षिणाभिः सहेत्येवं प्रश्नो मम समाप्तवान् ॥ ८४ ॥ कूर्मेणाभिहितं पूर्वं पारम्पर्यादिद्वागतम् ॥ सदक्षिणेस्मिन्पुरुषे तद्वक्त्यं प्रतिपादितम् ॥ ८५ ॥ यन्मां भवन्तः पृच्छन्ति वाक्यस्यास्य विनिर्णयम् ॥ तदेतत्सर्वमाख्यातं साधयामि यथागतम् ॥ ८६ ॥ नारदे तु गते स्वर्गं सर्वे ते पृथिवीशुजः ॥ विस्मिताः स्वानि राष्ट्राणि जग्मुः सबलवाहनाः ॥ ८७ ॥

॥ ८८ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हारिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ भूय एवेति पूर्वं धन्योपाख्याने यज्ञानामाश्व-
 र्यभूतः कृष्ण इत्युक्तम् इदानीं यज्ञभोक्तुः श्वेतद्वीपपतेरपि कृष्ण आश्चर्यभूत इत्युच्यत आख्यायिकामुखेन । तेन कृष्णस्तु भगवान् स्वयमित्येतदुपपादितं भवति ॥ १ ॥
 जनादनीपि सहितो यदुभिः पावकोपमैः ॥ स्वमेव भवनं वीरो विवेश यदुनन्दनः ॥ ८८ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हारिवंशे विष्णुपर्वणि धन्यो-
 पाख्यानं नाम दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ भूय एव महा-
 बाहो कृष्णस्य जगतां पतेः ॥ माहात्म्यं श्रोतुमिच्छामि परमं द्विजसत्तम ॥ १ ॥ नहि मे तृप्तिरस्तीह शृण्वतस्तस्य धीमतः ॥ कर्मणामनुसन्धा-
 नं पुराणस्य महात्मनः ॥ २ ॥ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ नान्तः शक्यः प्रभावस्य वक्तुं वर्षशतैरपि ॥ गोविन्दस्य महाराज श्रूयतामिदमद्भुतम्
 ॥ ३ ॥ शरतल्पे शयानेन भीष्मेण परिचोदितः ॥ गण्डीवधन्वा बीभत्सुर्माहात्म्यं केशवस्य यत् ॥ ४ ॥ राज्ञां मध्ये महाराज ज्येष्ठं भ्रातरमब्रवीत् ॥
 युधिष्ठिरं जितामित्रमिति तच्छृणु कौरव ॥ ५ ॥ अर्जुन उवाच ॥ पुराहं द्वारकां यातः संवन्धीनवलोक्कः ॥ न्यवसं पूजितस्तत्र भोजवृण्यन्ध-
 कोत्तमैः ॥ ६ ॥ ततः कदाचिद्धर्मात्मा दीक्षितो मधुसूदनः ॥ एकाहेन महाबाहुः शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥ ७ ॥ ततो दीक्षितमासीनमभिगम्य द्विजो-
 त्तमः ॥ कृष्णं विज्ञापयामास त्राहि त्राहीति चाब्रवीत् ॥ ८ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ रक्षाधिकारो भवतः परित्रायस्व मां विभो ॥ चतुर्थींशं हि धर्मस्य रक्षिता
 लभते फलम् ॥ ९ ॥ वासुदेव उवाच ॥ न भेतव्यं द्विजश्रेष्ठ रक्षामि त्वां कुतो भयम् ॥ ब्रूहि तत्त्वेन भद्रं ते यद्यपि स्यात्सुदुष्करम् ॥ १० ॥
 ब्राह्मण उवाच ॥ जातो महाबाहो पुत्रो मे हियतेनघ ॥ त्रयो हताश्चतुर्थं त्वं कृष्ण रक्षितुमर्हसि ॥ ११ ॥ ब्राह्मण्याः सूतिकालोद्य तत्र रक्षा
 विधीयताम् ॥ यथा त्रियेदपत्यं मे तथा कुरु जनादनं ॥ १२ ॥ अर्जुन उवाच ॥ ततो मामाह गोविन्दो दीक्षितोहं क्रताविति ॥ रक्षा च ब्राह्मणे
 कार्या सर्ववस्थागतैरपि ॥ १३ ॥ श्रुत्वाहमेवं कृष्णस्य वचोवोचं नराधिप ॥ मां नियोजय गोविन्द रक्षिष्येहं द्विजं भयात् ॥ १४ ॥ इत्युक्तः स
 स्मितं कृत्वा मासुवाच जनादनः ॥ रक्षसीत्येवमुक्तस्तु व्रीडितोऽस्मि नराधिप ॥ १५ ॥ ततो मां व्रीडितं मत्वा पुनराह जनादनः ॥ गम्यतां
 कौरवश्रेष्ठ शक्यते यदि रक्षितुम् ॥ १६ ॥

अनुसन्धानम् अनुक्रमम् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ संवन्धीन् संबन्धिनः अवलोककः अवलोकयितुम् ॥ ६ ॥ एकाहेन एकमूच्यावता सोमयोगेन ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥
 ॥ १० ॥ ११ ॥ त्रियेद जीवेत् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ रक्षसीति । काकूच्या न रक्षसीत्यभिप्राय उच्यते ॥ १५ ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ ३८ ॥ इति श्रीमहाभारते शिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि दशक्रियाम् एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥ छा॥ मुहूर्तेनेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ जपवर्णः । पौण्ड्रपुष्पे जपा मतेति विध्वः । धूसराङ्कुसुमवत् पीतवर्ण इत्यर्थः ॥ ४ ॥ योगं सेनायाः सन्नाहम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ हियते शिशुः अहियत हृत इति ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ त्वत्पुरोगाश्च रक्षन्तु वृष्ण्यन्धकमहारथाः ॥ ऋते रामं महाबाहुं प्रद्युम्नं च महाबलम् ॥ १७ ॥ ततोहं वृष्णिसेन्येन महता परिवारितः ॥ तमग्रतो द्विजं कृत्वा प्रयातः सह सेनया ॥ १८ ॥ इति श्रीमहाभारते शिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि वासुदेवमाहात्म्ये एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥ अर्जुन उवाच ॥ मुहूर्तेन वयं ग्रामं तं प्राप्य भरतप्रेम ॥ विश्रान्तवाहनाः सर्वे निवासायोपसंस्थिताः ॥ ११ ॥ ततो ग्रामस्य मध्येहं निविष्टः कुरुनन्दन ॥ समन्ताद्वृष्णिसेन्येन महता परिवारितः ॥ २ ॥ ततः शकुन्तयो दीप्ता मृगाश्च क्रूरभाषिणः ॥ दीप्तायां दिशि वाशन्तो भयमावेदयन्ति मे ॥ ३ ॥ सन्ध्यारागो जपवर्णो भानुमांश्चैव निष्प्रभः ॥ पपात महती चोल्का पृथिवी चाप्यक्रमत ॥ ४ ॥ तात्समीक्ष्य महोत्पातान्दरुणाल्लोमहर्षणम् ॥ योगमाज्ञापयंस्तत्र जनस्यात्सुकचेतसः ॥ ५ ॥ युयुधानपुरोगाश्च वृष्ण्यन्धकमहारथाः ॥ सर्वे युक्तरथाः सज्जाः स्वयं चाहं तथाभवम् ॥ ६ ॥ गतेऽर्द्धरात्रसमये ब्राह्मणो भयविक्रवः ॥ उपागम्य भयादस्मादिदं वचनमब्रवीत् ॥ ७ ॥ कालेयं समनुप्राप्तो ब्राह्मण्याः प्रसवस्य मे ॥ तथा भवन्तस्तिष्ठन्तु न भवेद्दञ्चनं यथा ॥ ८ ॥ मुहूर्तो देव चाशौषं कृपणं रुदितस्वनम् ॥ तस्य विप्रस्य भवने द्वियतेऽद्वियेतेति च ॥ ९ ॥ अथाकाशे पुनर्वाचमश्रौषं बालकस्य वै ॥ ज्ञेहेति द्वियमाणस्य न च पश्यामि रक्षसम् ॥ १० ॥ ततोस्माभिस्तदा तात शरवर्षैः समन्ततः ॥ विष्टम्भिता दिशः सर्वा हत एव स बालकः ॥ ११ ॥ ब्राह्मणोर्तस्त्वरं कृत्वा हतं तस्मिन्कुमारके ॥ वाचः स परुषास्तीवाः श्रावयामास मां तदा ॥ १२ ॥ वृष्णयो हतसंक्रयास्तथाहं नष्टचेतनः ॥ मामेवं हि विशेषेण ब्राह्मणः प्रत्यभाषत ॥ १३ ॥ रक्षिष्यामीति चोक्तं ते न च रक्षितवानसि ॥ शृणु वाक्यमिदं शेषं यत्त्वमर्हसि दुर्मते ॥ १४ ॥ वृथा त्वं स्पृहसे नित्यं कृष्णेनामितबुद्धिना ॥ यदि स्यादिह गोविन्दो नैतद्व्यहितं भवेत् ॥ १५ ॥ यथा चतुर्थे धर्मस्य रक्षिता लभते फलम् ॥ पापस्यापि तथा मूढ भागं प्राप्नोत्यरक्षिता ॥ १६ ॥ रक्षिष्यामीति चोक्तं ते न च शक्नोसि रक्षितुम् ॥ मोघं गाण्डीवमेतत्ते मोघं वीर्यं यशश्च ते ॥ १७ ॥ अकिञ्चिदुक्त्वा तं विप्रं ततोहं प्रस्थितस्तथा ॥ सह वृष्ण्यन्धकमुत्तैर्यत्र कृष्णो महाश्रुतिः ॥ १८ ॥ ततो द्वारवर्ती गत्वा दृष्ट्वा मधुनिघातिनम् ॥ व्रीडितः शोकसन्तप्तो गोविन्देनोपलक्षितः ॥ १९ ॥ अर्तेति छेदः सन्धिराषः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ आरोप्य रथ इति शेषः ॥ २९ ॥ ३० ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां द्वाद-
 सतु मां व्रीडितं दृष्ट्वा विनिन्दन् कृष्णसन्निधौ ॥ मौढ्यं पश्यत मे योहं श्रद्धये क्लीबकथनम् ॥ २० ॥ न प्रद्युम्नो नानिरुद्धो न रामो न च केशवः ॥ यत्र
 शक्ताः परित्रातुं कोन्यस्तदवनेश्वरः ॥ २१ ॥ धिगर्जनं वृथानादं धिगात्मश्लाघिनो धनुः ॥ देवापसृष्टो यो मौल्य्यादागच्छति च दुर्मतिः ॥ २२ ॥ एवं
 शपति विप्रपौ विद्यामास्थाय वैष्णवीम् ॥ ययौ संयमिनीं वीरो यत्रास्ते भगवान् यमः ॥ २३ ॥ विप्रापत्यमचक्षणास्तत एन्द्रागगत्युरीम् ॥ आप्रय्यौ
 नैर्ऋतौ सौम्यामुदीचीं वारुणीं तथा ॥ २४ ॥ रसातलं नाकपृष्ठं धिष्ण्यान्यन्यादुदुधः ॥ ततोऽलब्ध्वा द्विजसुतमनिस्तर्णिप्रतिश्रवः ॥ २५ ॥
 अग्रे विविक्षुः कृष्णेन प्रद्युम्नेन निषेधितः ॥ दृश्ये द्विजसूनुं ते मावज्ञात्मानमात्मना ॥ २६ ॥ कीर्तित एते विपुलां स्थापयिष्यन्ति मानवाः ॥
 इति संभाष्य मां स्नेहात्समाश्वास्य च माधवः ॥ २७ ॥ सान्वयित्वा तु तं विप्रमिदं वचनमब्रवीत् ॥ सुग्रीवं चैव शैब्यं च मेघपुष्पबलाहकौ ॥ २८ ॥
 योजयाश्चानिति तदा दारुकं प्रत्यभाषत ॥ आरोप्य ब्राह्मणं कृष्णो ह्यवरोप्य च दारुकम् ॥ २९ ॥ मामुवाच ततः शौरिः सारथ्यं क्रियतामिति ॥
 ततः समास्थाय रथं कृष्णोहं ब्राह्मणः स च ॥ प्रयाताः स्म दिशं सौम्यामुदीचीं कौरवर्षभ ॥ ३० ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे
 विष्णुपर्वणि वासुदेवमहात्म्ये कृष्णस्य उदीचीगमने द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥ ॥ ॥ अर्जुन उवाच ॥ ततः पूर्व-
 तजालानि सरितश्च वनानि च ॥ अपश्यं समतिक्रम्य सागरं वरुणालयम् ॥ १ ॥ ततोर्धमुदीधः साक्षादुपनीय जनार्दनम् ॥ स प्राञ्जलिः समु-
 त्थाय किं करोमीति चाब्रवीत् ॥ २ ॥ प्रतिगृह्य स तां पूजां तमुवाच जनार्दनः ॥ रथपत्थानमिच्छामि त्वया दत्तं नदीपते ॥ ३ ॥ अथाब्रवीत्स-
 मुद्रस्तु प्राञ्जलिंरुद्धवज्रम् ॥ प्रसीद भगवन्नैवमन्योप्येवं गमिष्यति ॥ ४ ॥ त्वयैव स्थापितः पूर्वमगाधोस्मि जनार्दन ॥ त्वया प्रवर्तिते मार्गे या-
 स्यामि गमनीयताम् ॥ ५ ॥ अन्येप्येवं गमिष्यन्ति राजानो दुर्पमोहिताः ॥ एवं संचिन्य गोविन्द यत्क्षमं तत्समाचर ॥ ६ ॥ वासुदेव उवाच ॥
 ब्राह्मणार्थं मदर्थं च कुरु सागर मद्वचः ॥ महते न पुमान्कश्चिदन्यस्त्वां धर्पयिष्यति ॥ ७ ॥ अथाब्रवीत्समुद्रस्तु पुनरेव जनार्दनम् ॥ अभि-
 शापभयाद्भूतिं बाढमेवं भविष्यति ॥ ८ ॥ शोपयाम्येप मार्गं तं येन त्वं कृष्ण यास्यसि ॥ रथेन सह सूतेन सध्वजेन तु केशव ॥ ९ ॥ वासु-
 देव उवाच ॥ ॥ मया दत्तो वरः पूर्वं न शोपं यास्यसीति ह ॥ मानुषास्ते न जानीयुर्विविधावन्नसञ्चयान् ॥ १० ॥
 शाधिकथततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥ ॥ ६९ ॥ तत इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

॥ १११२॥ १३ ॥ वर्णरूपाणि वेषवन्ति रूपाणि ॥ १५ ॥ प्रतिजग्राह कुशलश्रद्धादिना मानयामास ॥ १६ ॥ विवरं गूढस्थानम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥
जलं स्तम्भय साधो त्वं ततो यास्याम्यहं रथी ॥ नच कश्चित्प्रमाणं ते रत्नानां वेत्स्यते नरः ॥ ११ ॥ सागरेण तथेत्युक्ते प्रस्थिताः स्मो जलेन वै ॥
स्तम्भितेन पथा भूमौ मणिवर्णेन भास्वता ॥ १२ ॥ ततोर्णवं समुतीर्य कुरुनप्युत्तरान्वयम् ॥ क्षणेन समतिक्रान्ता गन्धमादनमेव च ॥ १३ ॥
ततस्तु पर्वताः सप्त केशवं समुपस्थिताः ॥ जयन्तो वैजयन्तश्च नीलो रजतपर्वतः ॥ १४ ॥ महामेरुः सकैलास इन्द्रकूटश्च नामतः ॥ बिभ्राणा वर्ण-
रूपाणि विविधान्यद्रुतानि च ॥ १५ ॥ उपस्थाय च गोविन्दं किं कुर्मन्यब्रुवंस्तदा ॥ तौ श्रैव प्रतिजग्राह विधिवन्मधुसूदनः ॥ १६ ॥ तानुवाच
हृषीकेशः प्रणामावनतान्स्थितान् ॥ विवरं गच्छतो मेघ रथमार्गः प्रदीयताम् ॥ १७ ॥ ते कृष्णस्य वचः श्रुत्वा प्रतिगृह्य च पर्वताः ॥ प्रददुः का-
मतो मार्गं गच्छतो भरतर्षभ ॥ १८ ॥ तत्रैवान्तर्हिताः सर्वे तदाश्चर्यतरं मम ॥ असक्तं च रथो याति मेघजलेष्पिवांशुमात्र ॥ १९ ॥ सप्त द्वीपान्स
सिन्धुंश्च सप्त सप्त गिरीनथ ॥ लोकालोकं तथातीत्य विवेश सुमहत्तमः ॥ २० ॥ ततः कदाचिदुःखेन रथमूढस्तुरङ्गमाः ॥ पङ्क्तभूतं हि तिमिरं
स्पर्शद्विज्ञायते नृप ॥ २१ ॥ अथ पर्वतभूतं तत्तिमिरं समपद्यत ॥ तदासाद्य महाराज विष्णुयन्त्रा हयाः स्थिताः ॥ २२ ॥ ततश्चक्षेण गोविन्दः
पादयित्वा तमस्तदा ॥ आकाशं दृशयामास रथपन्थानमुत्तमम् ॥ २३ ॥ निष्क्रम्य तमसस्तस्मादाकाशे दर्शिते तदा ॥ भविष्यामीति संज्ञा मे
भयं च विगतं मम ॥ २४ ॥ ततस्तेजः प्रज्वलितमपश्यत्तत्तदाम्बरे ॥ सर्वलोकं समाविश्य स्थितं पुरुषविग्रहम् ॥ २५ ॥ तं प्रविष्टो हृषीकेशो
दूषितं तेजोनिधिं तदा ॥ रथ एव स्थितश्चाहं सच ब्राह्मणसत्तमः ॥ २६ ॥ स मुहूर्तततः कृष्णो निश्चक्राम तदा प्रभुः ॥ चतुरो बालकान्गृह्य ब्राह्म-
णस्यात्मजान्स्तदा ॥ २७ ॥ प्रददौ ब्राह्मणायथ पुत्रान्सर्वान् जनार्दनः ॥ त्रयः पूर्वं हता ये च सद्यो जातश्च बालकः ॥ २८ ॥ प्रहृष्टो ब्राह्मणस्तत्र
पुत्रान्दृष्ट्वा पुनः प्रभो ॥ अहं च परमप्रीतो विस्मितश्चाभवंस्तदा ॥ २९ ॥ ततो वयं पुनः सर्वे ब्राह्मणस्य च ते मुताः ॥ यथागता निवृताः स्म
तथैव भरतर्षभ ॥ ३० ॥ ततः स्म द्वारकां प्राप्ताः क्षणेन नृपसत्तम ॥ असंप्राप्तेऽद्विद्वसे विस्मितोहं पुनः पुनः ॥ ३१ ॥ सपुत्रं भोजयित्वा तु
द्विजं कृष्णो महायशः ॥ धनेन वर्षयित्वा च गृहं प्रस्थापयत्तदा ॥ ३२ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि वासुदेवमाहात्म्ये ब्रा-
ह्मणपुत्रानयने त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥
॥ २४ ॥ २५ ॥ तं प्रसिद्धम् ईश्वरम् ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

ततः कृष्ण इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ तच्चेति तत् प्रसिद्धं तत् जगत्कर्तृ तेजः तदिति वा एतस्य महतो भूतस्य नाम भवतीति श्रुतेस्तदित्येवाभिधम् ॥ ५ ॥
आगमनकाले ॥ ६ ॥ ७ ॥ महत् जगद्वशाद्धूतं तेजः तदभिमानिचेतनेन मम फलोपमस्य दर्शनार्थं ते बाला हताः ॥ ८ ॥ स महानहमेव यच्च महनेजस्तन्ममैव तेजः ।
एतेन महतोद्धुरस्य कारणबीजोपम ईश्वरः तादृशानामनेकपामीश्वराणामाश्रयोहं फलमिवानेकेषां बीजानामित्यर्थः ॥ ९ ॥ सा महत्तत्वाख्या प्रकृतिः परा । अहङ्कारादिरयः श्रेष्ठा

॥ अर्जुन उवाच ॥ ततः कृष्णो भोजयित्वा शतानि सुबहूनि च ॥ विप्राणामृपिकल्पानां कृतकृत्योभवत्तदा ॥ १ ॥ ततः सह मया भुक्त्वा
वृष्णिभोजैश्च सर्वदा ॥ विचित्राश्च कथा दिव्याः कथयामास भारत ॥ २ ॥ ततः कथान्ते तत्राहमभिगम्य जनार्दनम् ॥ अपृच्छं तद्यथावृत्तं कृष्णं
यदृष्टवानहम् ॥ ३ ॥ कथं समुद्रः स्तब्धोदः कृतस्तु कमलक्ष्ण ॥ पर्वतानां च विवरं कृतं तत्कथमच्युत ॥ ४ ॥ तमस्तच्च कथं घोरं घनं चक्रेण
पाटितम् ॥ तच्च यत्परमं तेजः प्रविष्टोसि कथं च तत् ॥ ५ ॥ किमर्थं तेन ते बालास्तदा चापहृताः प्रभो ॥ यच्च ते दीर्घमध्वानं संक्षिप्तं तत्कथं
पुनः ॥ ६ ॥ कथं चाल्पेन कालेन कृतं तत्तद्भूतागतम् ॥ एतत्सर्वं यथावृत्तमाचक्ष्व मम केशव ॥ ७ ॥ वासुदेव उवाच ॥ महर्शनार्थं ते बाला हृ-
तास्तेन महात्मना ॥ विप्रार्थमेभ्यो कृष्णो नागच्छेदुच्येति ह ॥ ८ ॥ ब्रह्मतेजोमयं दिव्यं महद्यदृष्टवानसि ॥ अहं स भरतश्रेष्ठ मतेजस्तत्सनात-
नम् ॥ ९ ॥ प्रकृतिः सा मम परा व्यक्ताव्यक्ता सनातनी ॥ यां प्रविश्य भवन्तीह मुक्ता योगविदुत्तमाः ॥ १० ॥ सा सांख्यानां गतिः पार्थ योगिनां
च तपस्विनाम् ॥ तत्पदं परमं ब्रह्म सर्वं विभजते जगत् ॥ ११ ॥ मामेव तद्धनं तेजो ज्ञातुमर्हसि भारत ॥ समुद्रः स्तब्धतोयाहमहं स्तम्भयिता
जलम् ॥ १२ ॥ अहं ते पर्वताः सप्त ये दृष्टा विविधास्त्वया ॥ पङ्कभूतं हि तिमिरं दृष्टवानसि यद्वि तत् ॥ १३ ॥ अहं तमो घनीभूतमहमेव च पा-
दकः ॥ अहं च कालो भूतानां धर्मश्चाहं सनातनः ॥ १४ ॥ चन्द्रादित्यौ महाशैलः सरितश्च सरसि च ॥ चतस्रश्च दिशः सर्वा ममैवात्मा चतुर्विधः
॥ १५ ॥ चतुर्वर्ण्यं मत्प्रभूतं चातुराश्रम्यमेव च ॥ चतुर्विधस्य कर्ताहमिति बुध्यस्व भारत ॥ १६ ॥ अर्जुन उवाच ॥ भगवन्सर्वभूतेश वेतुमि-
च्छामि ते प्रभो ॥ पृच्छामि त्वां प्रपन्नोहं नमस्ते पुरुषोत्तम ॥ १७ ॥

ज्येष्ठत्वात् । सा च व्यक्ता दृश्यंशेन व्यक्ता अव्यक्ता दृश्यंशेन तां प्रविश्येति तत्रैव गत्या । चिज्जडयोर्विवेकः सत्त्वगुरुष्वान्यताख्यातिर्नाम भवति अतस्तत्साक्षात्कारणमेव मुक्ति-
साधनम् । विभजते जगत् चिंदाज्जडांशं पृथक्करोतीत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ यथा तन्मम रूपं तथान्यदपि दृश्यमित्याह मामेवेत्यादिना ॥ १२ ॥ १३ ॥ चन्द्रेति ।
तेजःपृथिवीजलाकाशत्मना चतुर्विधः । एतच्च वायोरव्युपलक्षणम् । पञ्चापि भूतानि अहमेवेत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ ते त्वाम् ॥ १७ ॥

उग्रं संसरणं नानाङ्गिकरत्नात् ॥ बृहत्तमं वैकल्यम् अखण्डानन्दरूपात्वात् ॥ मत्त उद्धूतं ब्रह्मादि मत्तः प्राप्यं रुद्रादि ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥
 अस्त्कारणं सदसच्चैद्युग्यविशेषणम् ॥ कार्यं कारणं सत् चिदंशेन असत् दश्यांशेन ताभ्यां परं तु सदेव तत्परं शुद्धं ब्रह्माहमेव ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥
 वासुदेव उवाच ॥ ब्रह्म च ब्राह्मणाश्चैव तपः सत्यं च भारत ॥ उग्रं बृहत्तमं चैव मत्तस्तद्विद्धि पाण्डव ॥ प्रियस्तेहं महाबाहो प्रियो मेसि धनञ्जय ॥
 ॥ १८ ॥ तेन ते कथयिष्यामि नान्यथा वक्तुमुत्सहे ॥ अहं यजुषि सामानि ऋचश्चाथर्वानि च ॥ १९ ॥ ऋषयो देवता यज्ञा मत्तेजो भरतर्षभ ॥
 पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ॥ २० ॥ चन्द्रादित्यावहोरात्रं पक्षा मासास्तर्थावर्तवः ॥ सुहूर्ताश्च कलाश्चैव क्षणाः संवत्सरास्तथा ॥ २१ ॥
 मन्त्राश्च विविधाः पार्थ यानि शास्त्राणि कानिचित् ॥ विद्याश्च वेदितव्यं च मत्तः प्रादुर्भवन्ति हि ॥ २२ ॥ मन्मयं विद्धि कौन्तेय क्षयं सृष्टिं च भा-
 रत ॥ सञ्चासच्च ममैवात्मा सदसच्चैव यत्परम् ॥ २३ ॥ ॥ अर्जुन उवाच ॥ ॥ एवमुक्तोस्मि कृष्णेन प्रियमाणेन वै तदा ॥ तथैव च मनो
 नित्यमभवन्मे जनार्दने ॥ २४ ॥ एतच्छ्रुतं च दृष्टं च माहात्म्यं केशवस्य मे ॥ यन्मां पृच्छसि राजेन्द्र भूयांश्चातो जनार्दनः ॥ २५ ॥ वैशम्पायन
 उवाच ॥ एतदुत्वा कुरुश्रेष्ठो धर्मराजो बुधिशिरः ॥ पूजयामास धर्मात्मा गोविन्दं पुरुषोत्तमम् ॥ २६ ॥ विस्मितश्चाभवद्राजा सह सर्वैः सहोदरैः ॥
 राजभिश्च समासीनैर्य तत्रासन्समागताः ॥ २७ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते विष्णुपर्वणि वासुदेवमाहात्म्ये कृष्णार्जुनभाषणे चतुर्द-
 शाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥ ॥ जनमेजय उवाच ॥ ॥ भूय एव द्विज श्रेष्ठ यदुर्महस्य धर्मतः ॥ कर्माण्यपरिमेयानि श्रोतुमिच्छामि
 तत्त्वतः ॥ १ ॥ श्रूयन्ते विविधानि स्म अदुत्तानि महाद्युतेः ॥ असङ्ख्येयानि दिव्यानि प्रकृतान्यपि सर्वशः ॥ २ ॥ यान्यहं विविधान्यस्य श्रुत्वा
 प्रीये महासुने ॥ प्रब्रूयाः सर्वशस्तात तानि मे शृण्वतो न च ॥ ३ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ बहून्वाश्चर्यभूतानि केशवस्य महात्मनः ॥ कथितानि महा-
 बाहो नान्तं शक्यं हि कर्मणाम् ॥ ४ ॥ गन्तुं हि भरतश्रेष्ठ विस्तरेण समन्ततः ॥ अवश्यं हि मया वाच्यं लेखमात्रेण भारत ॥ ५ ॥ विष्णोरमित-
 वीर्यस्य प्रथितोदारकर्मणः ॥ अनुपूर्व्यां प्रवक्ष्यामि शृणुष्वैकमना नृप ॥ ६ ॥ द्वारवत्यां निवसता यदुर्मिहेन धीमता ॥ राष्ट्राणि नृपसुख्यानां
 क्षोभितानि महात्मनाम् ॥ ७ ॥

॥ इति श्रीमहाभारते विष्णुपर्वणि हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥ ॥ भूय एवेति ॥ १ ॥ २ ॥ तातेति वात्सल्योत्पादनाय
 संबोधयति ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ गिरिमध्ये मेरुमध्ये ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु
यदूनामन्तरंगेषुर्विचक्रो दानवो हतः ॥ पुरं प्राज्योतिषं गत्वा पुनस्तेन महात्मना ॥ ८ ॥ समुद्रमध्ये दुष्टात्मा नरको दानवो हतः ॥ वासवं च
रणे जित्वा पारिजातो हतो बलात् ॥ ९ ॥ वरुणश्चैव भगवान् निर्जितो लोहिते हृदे ॥ दंतवक्त्रश्च कारूपो निहतो दक्षिणापथे ॥ १० ॥ शिशुपा-
लश्च संपूर्णै किल्बिषैकशते हतः ॥ गत्वा च शोणितपुरं शंकरेणाभिरक्षितः ॥ ११ ॥ बलेः सुतो महावीर्यो बाणो बाहुसहस्रभृत् ॥ महामुधे महा-
राज जित्वा जीवम् विसर्जितः ॥ १२ ॥ निर्जितः पावकश्चैव गिरिमध्ये महात्मना ॥ शाल्वश्च विजितः सङ्ख्ये सौभश्च विनिपातितः ॥ १३ ॥
विक्षोभ्य सागरं चैव पाञ्चजन्यो वशीकृतः ॥ हयग्रीवश्च निहतो नृपाश्चान्ये महाबलाः ॥ १४ ॥ जरासन्धस्य निधने मोक्षिताः सर्वपार्थिवाः ॥ र-
थेन जित्वा नृपतीन्गान्धारतनया हताः ॥ १५ ॥ अश्रुराज्याश्च शोकाताः पाण्डवाः परिरक्षिताः ॥ दाहितं च वनं घोरं पुरुहूतस्य खाण्डवम् ॥
॥ १६ ॥ गाण्डीवं चाग्निना दत्तमर्जुनायोपपादितम् ॥ दौत्यं च तत्कृतं घोरं विग्रहे जनमेजय ॥ १७ ॥ अनेन यदुमुख्येन यदुवंशो विवर्धितः ॥
कुन्त्याश्च प्रमुखे प्रोक्ता प्रतिज्ञा पाण्डवान्प्रति ॥ १८ ॥ निवृत्ते भारते युद्धे प्रतिदास्यामि तत्सुतान् ॥ मोक्षितश्च महातेजा नृगः शापात्सुदारणा-
त् ॥ १९ ॥ यवनश्च हतः सङ्ख्ये काल इत्याभिविश्रुतः ॥ वानरौ च महावीर्यौ मेन्दो द्विविद् एव च ॥ २० ॥ विजितौ युधि दुर्द्वर्षौ जाम्बवांश्च
पराक्षितः ॥ सान्दीपनेस्तथा पुत्रस्तव चैव पिता तथा ॥ २१ ॥ गतौ वैवस्वतवशं जीवितौ तस्य तेजसा ॥ सङ्ग्रामा बहवः प्राप्ता घोरा नरवरक्षयाः ॥
॥ २२ ॥ निहताश्च नृपाः सर्वे कृत्वा तज्जयमद्भुतम् ॥ जनमेजयास्य युद्धेषु यथा ते वर्णिता मया ॥ २३ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे
विष्णुपर्वणि वासुदेवमहात्म्ये पञ्चदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥ ॥ ६४ ॥ जनमेजन उवाच ॥ भूय एव महाबाहोयदुर्गसहस्य धीमतः ॥
कर्माण्यपरिमेयानि श्रुतानि द्विजसत्तम ॥ १ ॥ त्वत्तः श्रुतवतां श्रेष्ठ वासुदेवस्य धीमतः ॥ यत्त्वया कथितं पूर्वं बाणं प्रति महासुरम् ॥ २ ॥ तदहं
श्रोतुमिच्छामि विस्तरेण तपोधन ॥ कथं च देवदेवस्य पुत्रत्वमसुरो गतः ॥ ३ ॥ योभिगुप्तः स्वयं ब्रह्मन् शङ्करेण महात्मनः ॥ सहवासं गतेनैव सगणेन
गुहेन तु ॥ ४ ॥ बलेर्बलवतः पुत्रो ज्येष्ठो भ्रातृशतस्य यः ॥ वृत्तो बाहुसहस्रेण दिव्यास्त्रशतधारिणा ॥ ५ ॥ असङ्ख्यैश्च महाकायैर्महाबलशतैर्वृतः ॥ वासुदे-
वेन स कथं बाणः सङ्ख्ये पराजितः ॥ ६ ॥ संख्यैश्च युद्धार्थी जीवन्मुक्तः कथं च सः ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ शृणुष्वामि वीर्यवान् राजकृष्णस्यामिततेजसः ॥ ७ ॥
हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां पञ्चदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥ भूय इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ देवदेवस्य रुद्रस्य पुत्रत्वं गणमुख्यत्वम् ॥ ११ ॥ कुमारस्य कार्तिकेयस्य क्रीडतः रुद्रराधनात्मिकां क्रीडां हृष्टेति योज्यम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ श्वाव-
ते अहमेव महान् तपस्वीति मन्यते ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ महर्षेनः कार्तिकेयः ॥ १८ ॥ श्रीमन्तं बाणम् ॥ १९ ॥ प्रशासते प्रशास्ति ॥ २० ॥ २१ ॥
मनुष्यलोके वाणेन यथाशुद्धिग्रहो महान् ॥ वासुदेवेन यत्रासौ रुद्रस्कन्दसहायवान् ॥ ८ ॥ बलिपुत्रो रणइलावी जित्वा जीवन्विसर्जितः ॥ तथा
चास्य वरो दत्तः शंकरेण महात्मना ॥ ९ ॥ नित्यं सान्निध्यतां चैव गाणपत्यं तथाक्षयम् ॥ यथा बाणस्य तद्युद्धं जीवन्मुक्तो यथा च सः ॥ १० ॥
यथा च देवदेवस्य पुत्रत्वं सोसुरो गतः ॥ यदर्थं च महद्युद्धं तत्सर्वमखिलं शृणु ॥ ११ ॥ दृष्ट्वा ततः कुमारस्य क्रीडतश्च महात्मनः ॥ बलिपुत्रो
महावीर्यो विस्मयं परमं गतः ॥ १२ ॥ तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना तपश्चर्तुं सुदुष्करम् ॥ रुद्रस्याराधनार्थाय देवस्य स्यां यथा सुतः ॥ १३ ॥
ततोऽग्लपयदात्मानं तपसा श्वावते च सः ॥ देवश्च परमं तोषं जगाम च सहाभया ॥ १४ ॥ नीलकण्ठः परां प्रीतिं गत्वा चासुरमब्रवीत् ॥ वरं
वरय भद्रं ते यते मनसि वर्त्तते ॥ १५ ॥ अथ बाणो ब्रवीद्वाक्यं देवदेवं महेश्वरम् ॥ देव्याः पुत्रत्वमिच्छामि त्वया दत्तं त्रिलोचन ॥ १६ ॥ शंकरस्तु
तथेत्युक्त्वा रुद्राणीमिदमब्रवीत् ॥ कनीयान्कार्तिकेयस्य पुत्रोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥ १७ ॥ यत्रोत्थितो महासेनः सोमिजो रुधिरं पुरं ॥ तत्रोद्देशे पुरं
चास्य भविष्यति न संशयः ॥ १८ ॥ नाम्ना तच्छोणितपुरं भविष्यति पुरोत्तमम् ॥ मयाभिगुप्तं श्रीमन्तं न कश्चित्प्रसहिष्यति ॥ १९ ॥ ततः स
निवसन्बाणः पुरं शोणितसाह्वये ॥ राज्यं प्रशासते नित्यं क्षोभयन्मर्षदेवताः ॥ २० ॥ अवतीर्य मदीतिस्तो वाणो बाहुसहस्रवान् ॥ अचिन्तयन्देव-
गणान्युद्धमाकाङ्क्षते सदा ॥ २१ ॥ ध्वजं चास्य ददौ प्रीतः कुमारो ह्यभितेजसम् ॥ बाहनं चैव बाणस्य मयूरं दीप्ततेजसम् ॥ २२ ॥ न देवा न च
गन्धर्व न यक्षा नापि पन्नगाः ॥ तस्य युद्धे व्यतिष्ठन्त देवदेवस्य तेजसा ॥ २३ ॥ त्र्यम्बकेणाभिगुप्तश्च द्रुपदीतिस्तो महासुरः ॥ भूयो मृगयते युद्धं
शूलिनं सोभ्यगच्छत ॥ २४ ॥ स रुद्रमभिगम्यथ प्रणिपत्याभिवाद्य च ॥ बलिमुदुरिदं वाक्यं प्रपच्छ वृषभध्वजम् ॥ २५ ॥ असकृन्निर्जिता
देवाः ससाध्याः समरुद्गणाः ॥ मया मदवलोक्यतेकात्ससैन्येन तवाश्रयात् ॥ २६ ॥ इमं देशं समागम्य वसन्ति स्म पुरं सुखम् ॥ ते पराजयसंजस्ता
निराशा मत्परा जये ॥ २७ ॥ नाकपृष्ठमुपागम्य निवसन्ति यथासुखम् ॥ सोहं निराशो युद्धस्य जीवितं नाद्य कामये ॥ २८ ॥ अयुध्यतो वृथा ह्येषां बाहूनां
धारणं मम ॥ तद्ब्रूहि मम युद्धस्य कच्चिदागमनं भवेत् ॥ २९ ॥ न मे युद्धं विना देव रतिरस्ति प्रसीद मे ॥ ततः प्रहस्य भगवानब्रवीद्दृषभध्वजः ॥ ३० ॥
॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ कुम्भाण्डं स्वस्य अमात्यम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ स्कन्दगोपायनेन स्कन्दकृतेन त्रिणेन ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥
 भाविता बाण युद्धं वै यथा तच्छृणु दानव ॥ ध्वजस्यास्य यदा भङ्गस्तव तात भविष्यति ॥ स्वस्थाने स्थापितस्याथ तदा युद्धं भविष्यति ॥ ३१ ॥
 इत्येवमुक्तः प्रहसन्चाणस्तु बहुशो मुदा ॥ प्रसन्नवदन्तो भूत्वा पादयोः पतितोऽब्रवीत् ॥ दिष्ट्या बाहुसहस्रस्य न वृथा धारणं मम ॥ ३२ ॥ दिष्ट्या
 सहस्राक्षमहं विजेता पुनराह्वे ॥ आनन्देनाश्रुपूर्णान्यां नेत्राभ्यामरिमर्दनः ॥ पञ्चाञ्जलिशतैर्देवं पूजयन्पतितो भुवि ॥ ३३ ॥ ईश्वर उवाच ॥
 उत्तिष्ठोत्तिष्ठ बाहूनामात्मनः स्वकुलस्य तु ॥ सदृशं प्राप्स्यसे वीर युद्धमप्रतिमं महत् ॥ ३४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्तस्ततो बाणद्वयम्बक्रेण
 महात्मना ॥ हर्षेणात्युच्छ्रितं शीघ्रं नत्वा स वृषभध्वजम् ॥ ३५ ॥ शितिकण्ठविमृष्टस्तु बाणः परपुरंजयः ॥ ययौ स्वभवनं तत्र यत्र ध्वजगृहं महत्
 ॥ ३६ ॥ तत्रोपविष्टः प्रहसन्कुम्भाण्डमिदमब्रवीत् ॥ प्रियमावेदयिष्यामि भवतो यन्मनोगतम् ॥ ३७ ॥ इत्येवमुक्तः प्रहसन्चाणमप्रतिमं रणे ॥
 प्रोवाच राजन्किं त्वेतद्भूलोकामोसि मत्प्रियम् ॥ ३८ ॥ विस्मयोत्फुल्लनयनः प्रहर्षादिव भापसे ॥ त्वत्तः श्रोतुमिहेच्छामि वरं किं लब्धवानसि ॥ ३९ ॥
 शितिकण्ठप्रसादेन स्कन्दगोपायनेन च ॥ कश्चिन्नैलोक्ष्यराज्यं ते व्यादिष्टं शूलपाणिना ॥ ४० ॥ अस्य चक्रभयत्रस्ता निवसन्ति जलाशये ॥
 कश्चिच्छाङ्गदापाणेः स्थितस्य परमाह्वे ॥ ४१ ॥ कश्चिदिन्द्रस्तव भयात्पातालमुपयास्यति ॥ कश्चिद्विष्णुपरित्रासं विमोक्षयन्ति दिक्तेः सुताः ॥ ४२ ॥
 पातालवासमुत्सृज्य कश्चित्तव बलाश्रयात् ॥ विबुधावासनिरता भविष्यन्ति महासुराः ॥ ४३ ॥ बलिर्विष्णुपराक्रान्तो बद्धस्तव पिता नृप
 ॥ सलिलौघाद्विनिष्क्रम्य कश्चिद्राज्यमवाप्स्यति ॥ ४४ ॥ दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यस्त्रगन्धलेपनम् ॥ कश्चिद्देरोचनिं तात द्रक्ष्यामः पितरं तव
 ॥ ४५ ॥ कश्चित्रिभिः क्रमैः पूर्वं हतौल्लोक्रानिमान्प्रभो ॥ पुनः प्रत्यानयिष्यामो जित्वा सर्वोन्दिवाकसः ॥ ४६ ॥ स्निग्धगम्भीरारिनिर्घोषं शङ्खस्वन-
 पुरोजवम् ॥ कश्चिन्नारायणं देवं जेष्यामः समीर्तयाम् ॥ ४७ ॥ कश्चिद्भृषध्वजस्तात प्रसादमुमुखस्तव ॥ यथा ते हृदयोत्कम्पः साश्रुबिन्दुः प्रवर्तते
 ॥ ४८ ॥ कश्चिदीश्वरतोषेण कार्तिकयमतेन च ॥ प्राप्तवानसि सर्वेषामस्माकं राज्यसम्पदम् ॥ ४९ ॥ इति कुम्भाण्डवचनैश्चोदितः सोसुरात्तमः ॥
 बाणो वाणीमसंस्तुतां प्रोवाच वदतां वरः ॥ ५० ॥ ॥ बाण उवाच ॥ ॥ चिरात्प्रभृति कुम्भाण्ड न युद्धं प्राप्यते मया ॥ ततो मया मुदा घृष्टः
 शितिकण्ठः प्रतापवान् ॥ ५१ ॥ युद्धाभिलाषः सुमहान् देव संजायते मम ॥ अभिप्राप्स्याम्यहं युद्धं मनसस्तुष्टिवर्धनम् ॥ ५२ ॥
 ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ वृषदंशो विहालः । जगैत्यपङ्कलशब्दकरणं लक्ष्यते ॥ ५९ ॥ ६० ॥ स्वपक्षे चेति । देवनक्षत्रेषु उदितः कृत्तिकां प्रविष्ट इत्यर्थः । तेन रोहिणी बाणस्य जन्मनक्षत्रं षड्विंशं भरणी च तस्याभिषेचनिकं नक्षत्रं विद्वं तेन देहस्य पीडापदात् च्युतिश्चेति दर्शितम् । चोदितः सूर्यो भरणीं समपीडयत् ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ राहुरिति । तत्रैव नित्यं समगतिरपि राहुर्विषमात्या सूर्यनक्षत्रमाक्रान्तवानित्यर्थः । आदित्यमग्नसदिति तत्रैव चन्द्रयोगापि गम्यते । ततश्च जन्मतः सप्तविंशे ततोहं देवदेवेन हरेणामित्रघातिना ॥ प्रहस्य सुचिरं कालमुक्तोस्मि वचनं प्रियम् ॥ प्राप्स्यसे सुमहदुद्धं त्वं बाणाप्रतिमं महत् ॥ ६३ ॥ मयूरव-
जभङ्गस्ते भविष्यति यदासुर ॥ तदा त्वं प्राप्स्यसे युद्धं सुमहद्वितिनन्दन ॥ ६४ ॥ ततोहं परमप्रीतो भगवन्तं वृषध्वजम् ॥ प्रणम्य शिरसा देवं तवान्तिकमुपगतः ॥ ६५ ॥ इत्येवमुक्तः कुम्भाण्डः प्रोवाच नृपतिं तदा ॥ अहो न शोभनं राजन्यदेवं भाषते वचः ॥ ६६ ॥ एवं कथयतोस्तत्र तयोरन्योन्यमुच्छ्रितः ॥ ध्वजः पपात वगेन शक्राशनिसमाहतः ॥ ६७ ॥ तं तथा पतितं दृष्ट्वा सोसुरो ध्वजमुत्तमम् ॥ प्रहर्षमतुलं लेभे मेने चाहव-
मागतम् ॥ ६८ ॥ ततश्चक्रमपे वसुधा शक्राशनिसमाहता ॥ ननादान्तर्हितो भूमौ वृषदंशो जगर्ज च ॥ ६९ ॥ देवानामपि यो देवः सोऽप्यवर्षत वासवः ॥ शोणितं शोणितपुरे सर्वतः परमं ततः ॥ ७० ॥ सूर्यं भित्त्वा महोल्का च पपात धरणीतले ॥ स्वपक्षे चोदितः सूर्यो भरणीं समपीडयत् ॥ ७१ ॥ चैत्यवृक्षेषु सहसा धाराः शतसहस्रशः ॥ शोणितस्य स्रवच्योरा निपेतुस्तारका भृशम् ॥ ७२ ॥ राहुरग्नसदादित्यमपर्वणि विज्ञापते ॥ लोक-
क्षयकरे काले निर्घातश्चापतन्महान् ॥ ७३ ॥ दक्षिणां दिशमास्थाय धूमकेतुः स्थितोभवत् ॥ अनिशं चाप्यविच्छिन्ना ववुर्वाताः सुदारुणाः ॥ ७४ ॥ श्वेतलोहितपर्यन्तः कृष्णग्रीवस्तडिद्वयतिः ॥ त्रिवर्णपरिघो भानुः सन्ध्यारागमथावृणोत् ॥ ७५ ॥ वक्रमङ्गरक्षक्रे कृत्तिकासु भयंकरः ॥ बाणस्य जन्मनक्षत्रं भर्त्सयान्निव सर्वशः ॥ ७६ ॥ अनेकशाल्वश्चैत्यश्च निपपात महितले ॥ अर्चितः सर्वकन्याभिर्दानानां महात्मनाम् ॥ ७७ ॥ एवं विविध-
रूपाणि निमित्तानि निशामयन् ॥ बाणो बलमदोन्मत्तो निश्चयं नाधिगच्छति ॥ ७८ ॥ विचेतास्त्वभवन्नाज्ञः कुम्भाण्डस्तत्त्वदर्शिवान् ॥ बाणस्य सचिवस्तत्र कीर्तयन् बहु किल्बिषम् ॥ ७९ ॥ उत्पाता ह्यत्र दृश्यन्ते कथयन्तो न शोभनम् ॥ तव राज्यविनाशाय भविष्यन्ति न संशयः ॥ ८० ॥ वयं चान्ये च सचिवा भृत्या ये च तवावुगाः ॥ क्षयं यास्यन्ति नचिरात्सर्वे पाथिवदुर्नयात् ॥ ८१ ॥

नक्षत्रे सूर्यग्रहणं चेद्वाणवत् फलं द्रष्टव्यम् ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ परिघः परिवेषः ॥ ८५ ॥ वक्रमिति । तत्रैव दुर्योगान्तरमाह । जन्मनक्षत्रं रोहिणी ॥ ८६ ॥ चैत्यश्चत्वरवान् नग-
रमृचको वृक्षः ॥ ८७ ॥ निश्चयं मम परामर्शो भविष्यतीत्येवमप्युक्तम् ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ न शोभनम् अशोभनम् ॥ ९० ॥ ९१ ॥

शक्रध्वजतरोः यत्र शक्रध्वज आसृज्यते स तरुः पूर्वोक्तः चैत्यवृक्षः तस्य यथा पतनं जातं तथा तव पतनं भविष्यतीत्यर्थः ॥ ७२ ॥ देवेति । ईश्वरानुगृहीतोऽपि दयाश्रयतीति भावः ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ उत्पन्नो दोषो दर्शय्यस्ततः प्रभवो यस्य स तथा ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥

यथा शक्रध्वजतरोः स्वदर्पात्पतनं भवेत् ॥ बलमाकाङ्क्षतो मोहात्तथा बाणस्य नर्दतः ॥ ७२ ॥ देवदेवप्रासादाच्च त्रैलोक्यविजयं गतः ॥ उत्सेकाद्दृश्यते नाशो युद्धाकाङ्क्षी ननर्द ह ॥ ७३ ॥ बाणः प्रीतमनस्त्वेवं पपौ पानमनुत्तमम् ॥ दैत्यदानवनारीभिः सार्द्धमुत्तमविक्रमः ॥ ७४ ॥ कुम्भाण्डश्चित्पाविष्टो राजवेद्भाम्ययात्तदा ॥ अचिन्तयच्च तत्त्वार्थं तैस्तेरुत्पातदर्शनैः ॥ ७५ ॥ राजा प्रमादी दुर्बुद्धिर्जितकाशी महासुरः ॥ युद्धमेवाभिलषते न दोषान्मन्यते मदात् ॥ ७६ ॥ महोत्पातभयं चैव न तन्मिथ्या भविष्यति ॥ अपीदानीं भवेन्मिथ्या सर्वमुत्पातदर्शनम् ॥ ७७ ॥ इह त्वास्ते त्रिनयनः कार्तिकेयश्च वीर्यवान् ॥ तेनोत्पन्नोऽपि दोषो नः कश्चिद्दृच्छेत्पराभवम् ॥ ७८ ॥ उत्पन्नदोषप्रभवः क्षयोऽयं भविता महान् ॥ दोषाणां न भवेन्नाश इति मे धीयते मतिः ॥ ७९ ॥ नियतं दोष एवायं भविष्यति न संशयः ॥ दौरात्म्याच्चपरेरस्य दोषभूता हि दानवाः ॥ ८० ॥ देवदानवसङ्घानां यः कर्तो भुवनप्रभुः ॥ भगवान्कार्तिकेयश्च कृतवर्द्धोऽहिंते पुरे ॥ ८१ ॥ प्राणैः प्रियतरो नित्यं भविष्यति गृहः सदा ॥ तद्विशिष्टश्च बाणोऽपि शिवस्य सततं प्रियः ॥ ८२ ॥ द्रुपौत्सेकात्तु नाशाय वरं याचितवान्भवम् ॥ युद्धहेतोः स लुब्धस्तु सर्वथा न भविष्यति ॥ ८३ ॥ यदि विष्णुपुरोगानामिन्द्रादीनां दिवौकसाम् ॥ भवित्री ह्यभवत्प्राप्तिर्भवहस्ताकृतं भवेत् ॥ ८४ ॥ एतयोश्च हि को युद्धं कुमारभवयोरिह ॥ शक्तौ दातुं समागम्य बाणसाहाय्यकाङ्क्षिणोः ॥ ८५ ॥ न च देववचो मिथ्या भविष्यति कदाचन ॥ भविष्यति महद्युद्धं सर्वदैत्यविनाशनम् ॥ ८६ ॥ स एवं चिन्तयाविष्टः कुम्भाण्डस्तत्त्वदर्शीवान् ॥ स्वस्तिप्रणिहितां बुद्धिं चकार स महासुरः ॥ ८७ ॥ ये हि देवैर्विरुध्यन्ते पुण्यकर्मभिराह्वे ॥ यथा बलिर्निर्यामतस्तथा ते यान्ति संक्षयम् ॥ ८८ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि बाणयुद्धे षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ क्रीडाविहारोपगतः कदाचिद्भवद्भवः ॥ देव्या सह नदीतीरे रम्ये श्रीमति स प्रभुः ॥ १ ॥ ज्ञातानि तत्राप्सरसां चिक्रीडुश्च समन्ततः ॥ सर्वतुङ्गवने रम्ये गन्धर्वपतयस्तथा ॥ २ ॥

॥ ८६ ॥ स्वस्तिप्रणिहितां कल्याणाभिनिवेशनीम् ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

॥ ८९ ॥ क्रीडति ॥ १ ॥ २ ॥

सन्तानकस्य कल्पतरुविशेषस्य ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ प्रसादयामासेत्युक्तेरिदं सूच्यते मन्त्रार्थाह्वयप्रहणेन मामपि सर्वान्तर्गामिणामियं मोहयितुं श्रवृत्तेति महादेवस्य तस्या उपरि
 कियानपि कोणे जात आसीदिति तत एवापराधात् चित्रलेखा स्वार्थेन कुम्भाण्डस्य बाणामाल्यस्य कन्या जातेति अग्रिमग्रन्थाद्भ्रम्यते । प्रसादयन्तीं ताम् अज्मरोगणाः प्रहसन्ति
 ईशोपि काण्डचमियं करोतीत्याशयेन ॥ ७ ॥ क्रीडन्ते महादेवस्य रूपेणैति द्वयोः संबन्धः ॥ ८ ॥ तच्चिह्नं वृषभध्वजादिविह्नरूपम् देव्या रूपेण युक्ताः अज्मरसोपि क्रीडन्ते इत्य-
 कुसुमेः पारिजातस्य पुष्पैः सन्तानकस्य च ॥ गन्धोद्दाममिविकाशं नदीतीरं तु सर्वशः ॥ ३ ॥ वेणुवीणासुदुन्दैश्च पणवैश्च सहस्रशः ॥ वाद्यमानैः
 स शुश्राव गीतमप्सरसां तदा ॥ ४ ॥ सूतमागधकल्पैश्च स्तुवन्नप्सरसां गणाः ॥ देवदेवं सुगुणं स्रविणं रक्तवाससम् ॥ ५ ॥ श्रीमहेशं देवदेवमर्च-
 यन्ति मनोरमम् ॥ ततस्तु देव्या रूपेण चित्रलेखा वराप्सराः ॥ ६ ॥ भवं प्रसादयामास देवी च प्राहसत्तदा ॥ प्रसादयन्तमिशां प्रहसन्त्यप्सरो-
 गणाः ॥ ७ ॥ भवस्य पार्षदा दिव्या नानारूपा महौजसः ॥ देव्या ह्यनुज्ञया सर्वे क्रीडन्ते तत्र तत्र ह ॥ ८ ॥ अथ ते पार्षदास्तत्र रहस्ये सुविप-
 श्रितः ॥ महादेवस्य रूपेण तच्चिह्नं रूपमास्थिताः ॥ ९ ॥ ततो देव्या सुरूपेण लीलया वदनेन च ॥ देवी प्रहासं मुमुचे ताश्चैवाप्सरसस्तदा ॥ ततः
 किलकिलाशब्दः प्रादुर्भूतः समन्ततः ॥ १० ॥ प्रहर्षमनुलं लेभे भवः प्रीतिमनास्तदा ॥ बाणस्य दुहिना कन्या तत्रोषा नाम भामिनी ॥ ११ ॥
 देवं संक्रीडितं दृष्ट्वा देव्या सह नदीगतम् ॥ दीप्यमानं महादेवं द्वादशादित्यतेजसम् ॥ १२ ॥ नानारूपं वपुः कृत्वा देव्याः प्रियचिकीर्षया ॥ उषा
 मनोरथं चक्रे पार्वत्याः सन्निधौ तथा ॥ १३ ॥ धन्या हि भर्तुं संहिता रमत्येवं समागता ॥ ममता त्वथ संकल्पमुपया भाषितं तथा ॥ १४ ॥ विज्ञाय
 तमभिप्रायमुपयाः पर्वतात्मजा ॥ ग्राह देवी ततो वाक्यमुषां हर्षयती शनैः ॥ १५ ॥ उपे त्वं शीघ्रमप्येवं भर्त्रा सह रमिष्यसि ॥ यथा देवो मया
 सार्द्धं शङ्करः शृङ्गनाशनः ॥ १६ ॥ एवमुक्ते तदा देव्या वाक्ये चिन्ताविलेशणा ॥ उषा भावं तदा चक्रे भर्त्रा रंस्ये कदा सह ॥ १७ ॥ तद्वा हेमवती
 वाक्यं संप्रहस्येदमब्रवीत् ॥ उपे शृणुष्व वाक्यं मे यदा संग्रामेष्वासि ॥ १८ ॥ वैशाखे मासि हर्म्यस्थां द्वादश्यां त्वां दिनक्षये ॥ रमयिष्यति यः
 स्वप्ने स ते भर्ता भविष्यति ॥ १९ ॥ एवमुक्त्वा दैत्यसुता कन्यागणसमवृता ॥ अपाक्रामत हर्षेण रममाणा यथासुखम् ॥ २० ॥
 नुषज्जते ॥ १ ॥ ततश्च देवी प्रहासं मुमुचे । तत्र हेतुः । चित्रलेखाया मानसङ्गर्षं सर्वो अज्मरसो देवीरुपं जगृहुस्तस्याश्च भ्रान्तिमुत्पादयितुं सर्वे पार्षदाः महादेवरूपं जगृहुरिति
 प्रवृत्त्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ संक्रीडितं क्रीडितम् ॥ १२ ॥ नानारूपं वपुः कृत्वा संक्रीडितमिति पूर्वेण संबन्धः ॥ १३ ॥ भाषितं सखिजने इति शेषः ॥ १४ ॥
 ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

हास्यती परिहास्यमाना । वधती वधमाना ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ यत्तव मनोरथं मनोरथगोचरं शार्थितं वस्तु तत् देव्या तव दत्तमिति सर्वाणां वाक्यं प्रतिपूज्य उवा-
 ततः सर्वाभिहास्यन्ती हर्षणोन्मुल्लोचना ॥ तालिकासन्निधौतैश्च ह्यन्योन्यमभ्यवर्तत ॥ २१ ॥ किन्नर्यो यक्षकन्याश्च नानादैतेयकन्यकाः ॥ अप्स-
 रोगकन्याश्च उपायाः सखितां गताः ॥ २२ ॥ उक्ता च तत्र ताभिश्च भर्ता तव वरानने ॥ भविष्यत्यचिरैरेव देव्या वचनकल्पितः ॥ २३ ॥ नहि
 देव्या वचो मिथ्या भविष्यति कदाचन ॥ रूपाभजनसंपन्नः पतिस्ते कल्पितस्तया ॥ २४ ॥ उवा सर्वाणां तद्वाक्यं प्रतिपूज्य यथाविधि ॥ यत्त-
 न्नमोरथं देव्या भावयन्ती व्यवस्थिता ॥ २५ ॥ ततः क्रीडाविहारं तमनुभूय सहोमया ॥ गतेहनि ततः सर्वा नार्यस्ताः परमाद्भुताः ॥ २६ ॥ ययुः
 स्वानालयात् सर्वा देवी चादर्शनं गता ॥ काश्चिदृधैस्तथा यानैर्गैरन्यास्तथा रथैः ॥ २७ ॥ पुरं प्रविविमुह्यष्टाः काश्चिदाकाशमास्थिताः ॥ ततः
 प्रभृति सा देवी काममोहं गता विभो ॥ २८ ॥ देव्यास्तु वचनं स्मृत्वा संस्मरन्ती पतिं तदा ॥ निद्रां न भजते रात्रौ न दिवा भोजनं तथा ॥ २९ ॥
 स्मरन्ती पतिभावं सा विललाप नृपात्मजा ॥ निन्दन्ती शशिनं नाके संवती न च चन्दनम् ॥ ३० ॥ सा बाला मोहिता राजन् कामेन परिपीडिता ॥
 उपचर्यन्ति तां सख्यो विज्वरामपि सज्वराम् ॥ ३१ ॥ तथ्यते हृदयं तस्या लेपितं चन्दनेन च ॥ कपोले पाण्डमा चिह्नं नेत्रे जलसमन्विते ॥ ३२ ॥
 जुम्भणं च तथा स्वापो देहे तस्या व्यवर्धत ॥ पङ्क्तिर्निकन्दच्छूणांनि शीतलानि मुहुर्मुहुः ॥ ३३ ॥ क्षिपन्ति सख्यो हृदये पीडिते मन्मथाग्निना ॥
 व्यजनानि प्रकुर्वन्ति पृच्छन्ति च पुनः पुनः ॥ ३४ ॥ का व्यथा किं शरीरं ते किमिदं तव भामिनि ॥ किं तुभ्यं रोचते देवि तदाख्याहि वरानने ॥
 ॥ ३५ ॥ कस्मादिदं समुत्पन्नं दुःखसाध्यं मनोरमे ॥ त्वन्मनेनूतं वाक्यं वदन्त्येतास्तु सारिकाः ॥ ३६ ॥ शुका नीलतमाः सुभु पठन्ति हि पु-
 मानिव ॥ प्रह्लादजननं वाक्यं किमर्थं नाद्य भाषसे ॥ ३७ ॥ तव तातो महावीरो देवानामपि दुर्जयः ॥ तस्याग्रे तिष्ठते कोपि न भूमौ वरवर्णिनि ॥
 ॥ ३८ ॥ बलेः पुत्रो महावीरो बाणो हि दुरतिक्रमः ॥ जित्वामरावर्तकं च नगरं शोणिताह्वयम् ॥ यत्र संतिष्ठते देवः शूलहस्तो महेश्वरः ॥ ३९ ॥
 पुत्रायमिति जानीहि भिरिजां योब्रवीद्वरः ॥ बाणं प्रति महादेवस्तव तातमुपे शृणु ॥ ४० ॥ का व्यथेति मुखे चेदं नासाग्रं च विराजते ॥ नीहार-
 बिन्दवः पद्मे राजन्ते शरदागमे ॥ ४१ ॥ संपूर्णचन्द्रप्रतिमं मुखं चन्द्रो यथा घने ॥ न शोभते तु विच्छाद्यं किमर्थं कारणं वद ॥ ४२ ॥
 प्रतिक्षते इति शेषः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥

श्वासान्धुश्चसि बाले त्वं न रतिं यासि भावतः ॥ गृहाण भोजनं दिव्यं यत्ते मनसि वर्तते ॥ ४३ ॥ ताम्बूलं रोचते पूर्वं तत्किमर्थं न गृह्यते ॥ मि-
ष्टानि यानि वस्त्रानि दुर्लभानितरैर्जनैः ॥ ४४ ॥ गृहाण देवि उत्तिष्ठ वद पीडां शरीरजाम् ॥ इति कोलहलं श्रुत्वा उपा वेष्टमसमुद्रवम् ॥ ४५ ॥
दासीभिः कीर्तितं तत्र मातुरग्रे पृथक् पृथक् ॥ राजपुत्री यदा देवि समायता गृहे सती ॥ ४६ ॥ जलक्रीडाविहाराच्च मूकेव परिलक्ष्यते ॥ अतो
दासीजना देवि वदामस्तां वयं जनाः ॥ ४७ ॥ को मोहः किमिदं मौनं कः स्वापो म्लानता कथम् ॥ विचार्य भिषजो देवि दिश्यन्तां कष्टशान्त-
ये ॥ ४८ ॥ शिरीषपुष्पसदृशं यच्छरीरं सुक्रोमलम् ॥ तत्कथं सहते देवि व्याधिभारं वरानने ॥ ४९ ॥ इति श्रुत्वा तदा देवी सत्वरा हंसगामिनी ॥
प्राप्य देशमुपा यत्र किमिदं कष्टलक्षणम् ॥ ५० ॥ पल्लवाकृतिहस्तेन क्रोमलं तत्करं तदा ॥ स्पृष्ट्वाङ्गुलीरनायासं स्फोटयामास भाविनी ॥ ५१ ॥
किमास्ति तव कल्याणि का व्यथा तव वर्तते ॥ एते वैद्याः समागत्य पृच्छन्ति भवतो हि तत् ॥ ५२ ॥ वैद्या ऊचुः ॥ जलक्रीडां गता तत्र
राजपुत्री सखीगणैः ॥ पार्वत्याः क्रीडितं तत्र जार्नामः श्रमसंभवम् ॥ ५३ ॥ श्रमाद्गलानिः समुत्पन्ना जृम्भणं च पुनः पुनः ॥ स्वापश्च जायते तेन मा
भयं कतुर्महसि ॥ ५४ ॥ देव्युवाच ॥ हृदये निहितं वैद्याश्चन्दनं हिमसंयुतम् ॥ अमात्याः किमिदं बुद्धुदायते ॥ ५५ ॥ अतिदाहो
महान्स्वेदः पिपासा न बुभुक्षते ॥ प्रलाप एव किं तस्यां शान्ततो ब्रूत निश्चितम् ॥ ५६ ॥ वैद्या ऊचुः ॥ क्रीडाविहारे मिलिताः स्त्री जना देवसन्नि-
धौ ॥ रूपेणाप्रतिमा देवी राजपुत्री च भाविनी ॥ ५७ ॥ दृष्टिपातः कृतस्ताभिस्तेन पुत्र्यां व्यथाभवत् ॥ रक्षामन्त्रैस्तथा पीतैः सर्पैस्तां कुमारि-
काम् ॥ ५८ ॥ पानीयरभिषेकेण परा शान्तिर्भविष्यति ॥ इत्युक्त्वा भिषजः सर्वे निवृत्ता नृपवेशमतः ॥ ५९ ॥ सूचयन्तः पुनः सर्वे कामाभिप्राय-
जां व्यथाम् ॥ मातृपृष्ठा वरारोहा चिकालमुवाच सा ॥ ६० ॥ लज्जावती महाभागा मातरं रुदती भृशम् ॥ मातरं रोचते नित्यं भाषणं न च भोज-
नम् ॥ ६१ ॥ न चाप्युत्सवंकं मातः सदाहं तद्दयं शृणु ॥ इत्युक्त्वा विरामाथ लघुपा नारी वरानना ॥ ६२ ॥ सर्वाभिः स्त्रीभिरारब्धमन्योन्यं
मुखवीक्षणम् ॥ लज्जानुकारि नारीणां यौवनं हि भवेदिति ॥ ६३ ॥

॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

पाठा०-१ तत्र इति ।

॥ ६४ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि दशकायां सप्तदशाधिकातमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥
 इयं च राजकन्या हि भर्तृयोग्या किमुच्यते ॥ पितुः प्रसादान्मतुश्च प्राप्नुयात्तदंशं वरम् ॥ ६४ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि
 बाणयुद्धे उषाविरहो नाम सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥ ॥ ६४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तत्रस्थाः परमा नार्यश्चित्रेण परमाद्भुताः ॥
 ततो हस्यं शयानां तु वैशाखे मासि भामिनम् ॥ १ ॥ द्वादश्यां शुक्लपक्षस्य सर्वाङ्गवृत्तां तदा ॥ यथोक्तः पुरुषः स्वप्ने रमयामास तां शुभाम् ॥
 ॥ २ ॥ विचेष्टमाना रुदती देव्या वचनचोदिता ॥ सा स्वप्ने रमिता तेन स्त्रीभावं चापि लम्बिता ॥ शोणिताक्ता प्ररुदती सहसैवात्थिता निशि ॥ ३ ॥
 तां तथा रुदतीं दृष्ट्वा सर्वा भयसमन्विता ॥ चित्रलेखा वचः स्निग्धमुवाच परमाद्भुतम् ॥ ४ ॥ उपे मा भैः किमेवं त्वं रुदती परितप्यसे ॥ बलेः सुत-
 सुता च त्वं प्रख्याता किं भयान्विता ॥ ५ ॥ न भयं विद्यते लोके तव सुश्रु विशेषतः ॥ अभयं तव वामोरु पिता देवान्तको रणे ॥ ६ ॥ उत्तिष्ठोत्ति-
 ष्ठ भद्रं ते विषादं मा कृथाः शुभे ॥ नैवंविधेषु वासेषु भयमस्ति वरानने ॥ ७ ॥ असकृदेवसाहितः शचीभर्ता सुरेश्वरः ॥ अप्राप्त एव नगरं पित्रा ते
 मृदितो रणे ॥ ८ ॥ अयं देवसमूहस्य भयदश्च पिता तव ॥ महासुरवरः श्रीमान्बलः पुत्रो महाबलः ॥ ९ ॥ एवं साभिहिता सख्या बाणपुत्री यश-
 स्विनी ॥ स्वप्ने रूपं यथा दृष्टं न्यवेदयदनिन्दिता ॥ १० ॥ उपोवाच ॥ एवं सन्धर्पिता साध्वी कथं जीवितुमुत्सहे ॥ ११ ॥ पितरं किं नु वक्ष्यामि
 देवशत्रुमारिन्दमम् ॥ एवं संदूषणकरी वंशस्यास्य महौजसः ॥ १२ ॥ श्रेयो हि मरणं मह्यं न मे श्रेयोद्य जीवितम् ॥ ईप्सितो वा यथा कोपि पुरुषो
 विगतो हि मे ॥ १३ ॥ जाग्रतीव यथा चाहमवस्थेयं कृता मम ॥ निशायां जाग्रतीवाहं नीता केन दशामिमाम् ॥ कथमेवं कृता नाम कन्या जीवि-
 तुमुत्सहे ॥ १४ ॥ कुलोपक्रोशनकरी कुलाङ्गारी निराश्रया ॥ जीवितुं न स्पृहेन्नारी साध्वीनामग्रतः स्थिता ॥ १५ ॥ इत्येवं बाष्पपूर्णश्री सर्वा-
 जनवृता तदा ॥ विललाप चिरं कालमुषा कमललोचना ॥ १६ ॥ अनाथवत्तां रुदतीं सख्यः सर्वा विचेतसः ॥ ऊचुरश्रुपरीताक्षीसुपां सर्वाः समागताः
 ॥ १७ ॥ दुष्टेन मनसा देवि शुभं वा यदि वाशुभम् ॥ क्रियते न च ते सुहृ किंचिदुष्टं मनः शुभे ॥ १८ ॥ प्रसभं देवसंयोगाद्यदि भुक्तासि भामिनि ॥
 स्वप्रयोगेन कल्याणि व्रतलोपो न विद्यते ॥ १९ ॥ व्यभिचारेण ते देवि नास्ति कश्चिद्व्यतिक्रमः ॥ न च स्वप्नकृतो दोषो मर्त्यलोकेऽस्ति सुन्दरि ॥ २० ॥
 ॥ ११ ॥ १२ ॥ मह्यं मम ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

॥ २१ ॥ प्रचलितं कासवेगवशीकृतं कथं त्वं दोषसंदुष्टा न कथमासीत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥
 एवं विप्रर्षयो देवि धर्मज्ञाः कथयन्ति वै ॥ मनसा चैव वाचा च कर्मणा च विशेषतः ॥ दुष्टा या त्रिभिरेतैस्तु पापा सा प्रोच्यते बुधैः ॥ २१ ॥ न च
 ते दृश्यते भीरु मनः प्रचलितं सदा ॥ कथं त्वं दोषसंदुष्टा नियता ब्रह्मचारिणी ॥ २२ ॥ यदि सुप्ता सती सार्धं शुद्धभावा मनस्विनी ॥ इमामव-
 स्थां प्राप्ता त्वं नैव धर्मो विलुप्यते ॥ २३ ॥ यस्या दुष्टं मनः पूर्वं कर्मणा चोपपादितम् ॥ तामाहुरसतीं नाम सती त्वमसि भामिनि ॥ २४ ॥ कुल-
 जा रूपसंपन्ना नियता ब्रह्मचारिणी ॥ इमामवस्थां नीतासि कालो हि दुरतिक्रमः ॥ २५ ॥ इत्येवमुक्तां रुदतीं बाष्पेणवृतलोचनाम् ॥ कुम्भाण्डदुहि-
 ता वाक्यं परमं चिदमब्रवीत् ॥ २६ ॥ त्यज शोकं विशालाक्षि अपापा त्वं वरानने ॥ श्रुतं मे यदिदं वाक्यं याथातथ्येन तच्छृणु ॥ २७ ॥ उपे-
 यदुक्ता देव्यासि भर्तारं ध्यायती तदा ॥ समपि देवदेवस्य स्मर भामिनि तद्वचः ॥ २८ ॥ द्वादश्यां शुक्लपक्षस्य वैशाखे मासि यो निशि ॥ हर्म्ये
 शयानां रुदतीं स्त्रीत्वं समुपनेष्यति ॥ २९ ॥ भविता स हि ते भर्ता शूरः शत्रुनिबह्णः ॥ इत्युवाच वचो हृष्टा देवी तव मनोगतम् ॥ ३० ॥ न
 हि तद्वचनं मिथ्या पार्वत्या यदुदाहृतम् ॥ सा त्वं किमिदमत्यर्थं रोदिपीन्दुनिभानने ॥ ३१ ॥ एवमुक्ता तथा बाला स्मृत्वा देवीवचस्ततः ॥ अभ-
 वन्नष्टशोका सा बाणपुत्री शुभेक्षणा ॥ ३२ ॥ उपोवाच ॥ स्मरामि भामिनि वचो देव्याः क्रीडागते भवे ॥ यथोक्तं सर्वमखिलं प्राप्तं हर्म्यतले मया
 ॥ ३३ ॥ भर्ता तु मम यद्येष लोकनाथस्य भार्यया ॥ व्यादिष्टः स कथं ज्ञेयस्तत्र कार्यं विधीयताम् ॥ ३४ ॥ इत्येवमुक्ते वचने कुम्भाण्डदुहिता
 पुनः ॥ व्याजहार यथान्यायमर्थतत्त्वविशारदा ॥ ३५ ॥ नहि तस्य कुलं देवि न कीर्तिर्नापि पौरुषम् ॥ काश्चिज्जानाति तत्त्वेन किमिदं त्वं विमुह्यसे
 ॥ ३६ ॥ अदृष्टश्चाश्रुतश्चैव दृष्टः स्वप्ने च यः शुभे ॥ कथं ज्ञेयो भवेद्भूरु सोऽस्माभौ रतितस्करः ॥ ३७ ॥ येन त्वमसितापाङ्गः मत्तकाशिनो विक्र-
 मात् ॥ रुदती प्रसभं भुक्ता प्रविश्यान्तःपुरं सखि ॥ ३८ ॥ न ह्यसौ प्राकृतः काश्चिद्यः प्रविष्टः प्रसह्य ते ॥ नगरं लेकविलयातमेकः शत्रुनिबह्णः
 ॥ ३९ ॥ आदित्या वसवो रुद्रा अधिकनौ च महोजसौ ॥ न शक्ताः शोणितपुरं प्रवेष्टुं भीमविक्रमाः ॥ ४० ॥ सोयमैतैः शतगुणैर्विशिष्टश्चास्मिदूनः
 ॥ प्रविष्टः शोणितपुरं बाणमाक्रम्य मूर्धनि ॥ ४१ ॥ यस्या नैवंविधो भर्ता भवेद्युद्धविशारदः ॥ कस्तस्या जीवितेनार्थो भोगैर्वास्त्यम्बुजेक्षणे ॥ ४२ ॥
 धन्यास्त्यनुगृहीतासि यस्यास्ते पतिरिदृशः ॥ प्राप्नो देव्याः प्रसादेन कन्दर्पसमविक्रमः ॥ ४३ ॥
 ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ रामा इति कुम्भाण्डदुहितुर्नाम । रामा चित्रलेखाश्वात् चित्रलेखायाः सामर्थ्यं स्वयं जानन्ती उषाया अपि निवेदयति ॥ ४७ ॥ कुशलेति
 ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ चित्रं लिखति योगदर्शनाय अयमसम् ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ पादस्थं चित्र-
 इदं तु यत्कार्यतमं शृणु त्वं तन्मयैरितम् ॥ विज्ञेयो यस्य पुत्रो वै यन्नामा यत्कुलश्च सः ॥ ४४ ॥ इत्येवमुक्ते वचने तत्रोषा काममोहिता ॥ उवाच
 कुम्भाण्डसुतां कथं ज्ञास्याम्यहं सखि ॥ ४५ ॥ त्वमेव चिन्तय सखि नोत्तरं प्रतिभाति मे ॥ स्वकार्ये मुग्रते लोको यथा जीवं लभाम्यहम् ॥ ४६ ॥
 उषाया वचनं श्रुत्वा रामा वाक्यमिदं पुनः ॥ उवाच रुदतीं चोपां कुम्भाण्डदुहिता सखी ॥ ४७ ॥ कुशला ते विशालाक्षि सर्वथा सन्धिविग्रहे ॥
 अयमरा चित्रलेखा वै क्षिप्रं विज्ञाप्यतां सखि ॥ ४८ ॥ अस्याः सर्वमशेषेण त्रैलोक्यं विदितं सदा ॥ एवमुक्ता तदैवोषा हर्षेणागतविस्मया ॥ ४९ ॥
 तामप्सरसमानाय चित्रलेखां सखी प्रियाम् ॥ कृताञ्जलिपुटा दीना उषा वचनमब्रवीत् ॥ ५० ॥ सा तच्छ्रुत्वा तु वचनमुषायाः परिकीर्तितम् ॥
 आश्वासयामास सखी बाणपुत्रो यशस्विनीम् ॥ ५१ ॥ ततः सा विस्मयाविष्टा वचनं प्राह दुर्वचम् ॥ चित्रलेखामप्सरसं प्रणयातां सखीमिदम्
 ॥ ५२ ॥ परमं शृणु मे वाक्यं यत्त्वां वक्ष्यामि भामिनि ॥ भर्तारं यदि मेऽद्य त्वं नानयिष्यसि मन्त्रियम् ॥ ५३ ॥ कान्तं पद्मपलाशाक्षं मत्तमा-
 तद्गंगामिनम् ॥ त्यक्ष्याम्यहं ततः प्राणानचिरात्तनुमध्यमे ॥ ५४ ॥ चित्रलेखाब्रवीद्वैक्यमुषां हर्षयती शनैः ॥ नैषेथः शक्यतेस्माभिर्वैतुं भामिनि
 सुव्रते ॥ ५५ ॥ न कुलेन न वर्णेन न शीलेन न रूपतः ॥ न देशतश्च विज्ञातः स हि चोरो मया सखि ॥ ५६ ॥ किंतु कर्तुं यथा शक्यं बुद्धिपूर्वं मया
 सखि ॥ प्राप्तं च शृणु मे वाक्यं यथाकाममवाप्स्यसि ॥ ५७ ॥ देवदानवयक्षाणां गन्धर्वारक्षसां प्रभवेण रूपेणाभिजनेन च ॥ ५८ ॥
 यथाप्रभावं तान्सर्वां नालिष्विष्याम्यहं सखि ॥ मनुष्यलोकं ये चापि प्रवरा लोकविश्रुताः ॥ ५९ ॥ सप्तरात्रेण ते भीरु दूर्गयिष्यामि तानहम् ॥ ततो
 विज्ञाय पादस्थं भर्तारं प्रतिपत्स्यसे ॥ ६० ॥ सा चित्रलेखा प्रोक्ता उषा हिताचिकीर्षया ॥ क्रियतामेवमित्याह चित्रलेखां सखीं प्रियाम् ॥ ६१ ॥
 ततः कुशलहस्तत्वाद्यथालेख्यं समन्ततः ॥ इत्युक्ता सप्तरात्रेण कृत्वालेख्यगतांस्तु तान् ॥ ६२ ॥ चित्रपट्टगतामुख्याननयामास शोभना ॥ ततः
 प्रास्तीर्य पटं सा चित्रलेखा स्वयं कृतम् ॥ ६३ ॥ उषायै दूर्शयामास सखीनां तु विशेषतः ॥ एते देवेषु ये मुख्यास्तथा दानववंशजाः ॥ ६४ ॥
 किन्नरोरगयक्षाणां राक्षसानां समन्ततः ॥ गन्धर्वसुरदैत्यानां ये चान्ये भोगिनः स्मृताः ॥ ६५ ॥

फलकस्थं पटस्थमित्यपि पाठः ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ सज्जनः उत्तमभिजनः ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ योगिनी दम्पत्योः संवन्धं कर्तुमर्हा योग्या ॥ ७६ ॥ ७७ ॥
 ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ अयस्मैः कपटैः प्रतिल्लभ्या ॥ ८२ ॥ प्रान्ते सलिलसंयुक्ता समुद्रपरिखावती ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ निर्वन्धाकरणेन अन्यथा त्रयाणामपि
 मनुष्याणां च सर्वेषां ये विशिष्टतमा नराः ॥ तानेतान्पश्य सर्वस्त्वं यथैव लिखितान्मया ॥ ६६ ॥ यस्ते भर्ता यथाहूणो स मया लिखितः सखि ॥
 तं त्वं प्रत्यभिजानीहि स्वप्ने यं दृष्टव्यसि ॥ ६७ ॥ ततः क्रमेण सर्वस्त्वाद्दृष्ट्वा सा भक्तकाशिनी ॥ देवदानवगन्धर्वविद्याधरागणानथ ॥ अतीत्य च
 यदूचु सर्वान् ददर्शे यदुनन्दनम् ॥ ६८ ॥ तत्रानिरुद्धं दृष्ट्वा सा विस्मयोन्मुखलोचना ॥ उवाच चित्रलेखां तामयं चौरः स वै सखि ॥ ६९ ॥ येनाहं
 दूषिता पूर्वं स्वप्ने हर्म्यगता सती ॥ सोयं विज्ञातरूपो मे कुतोयं रतितस्करः ॥ ७० ॥ चित्रलेखे वदस्त्वेनं तत्त्वतो मम शोभने ॥ कुलशीलाभिजनतो
 नाम किं चास्य भामिनि ॥ ततः पश्चाद्विधास्यामि कार्यस्यास्य विनिश्चयम् ॥ ७१ ॥ चित्रलेखो वदस्त्वेनं तत्त्वतो मम शोभने ॥ अयं त्रैलोक्यनाथस्य नत्ता कृष्णस्य धीमतः ॥
 भर्ता तव विशालाक्षि प्राद्युम्निर्भामविक्रमः ॥ ७२ ॥ नद्यास्ति त्रिषु लोकेषु सदृशस्य पराक्रमे ॥ उत्पादय पर्वतानेषु पर्वतैरेव ज्ञातयेत् ॥ ७३ ॥
 धन्यास्यनुदृहीतासि यस्यास्ते यदुपद्रवः ॥ त्र्यक्षयन्त्या समादिष्टः सदृशः सज्जनः पतिः ॥ ७४ ॥ उपोवाच ॥ त्वमेवात्र विशालाक्षि योष्या भव
 वरानने ॥ न शक्या हि गतिश्चान्या अगत्या मे गतिर्भव ॥ ७५ ॥ अन्तरिक्षचरा च त्वं योगिनी कामरूपिणी ॥ उपायस्यास्य कुशलं क्षिप्रमान-
 य मे प्रियम् ॥ ७६ ॥ उपायश्चिन्त्यतां भीरु संप्रतर्क्य प्रिये सुखम् ॥ सिद्धार्थां संनिवर्तस्व येनोपायेऽनुदरि ॥ ७७ ॥ भवेदापत्सु यन्मित्रं तन्मित्रं
 शस्यते बुधैः ॥ कामार्ता चास्मि सुश्रोणि भव मे प्राणधारिणी ॥ ७८ ॥ यद्येनं मे विशालाक्षि भर्तारममरोपमम् ॥ अद्य नानयसि क्षिप्रं प्राणस्त्य-
 क्षाम्यहं शुभे ॥ ७९ ॥ उवाचा वचनं श्रुत्वा चित्रलेखाब्रवीच्च ॥ श्रोतुमर्हसि कल्याणि वचनं मे शुचिस्मृते ॥ ८० ॥ यथा वाणस्य नगरी
 रक्ष्यते देवि सर्वशः ॥ द्वारकापि तथा भीरु दुराधर्षा सुरैरपि ॥ ८१ ॥ अयस्मयप्रतिच्छन्ना गुप्तद्वारा च सा पुरी ॥ गुप्ता वृष्णिकुमारैश्च तथा द्वार-
 कवासिभिः ॥ ८२ ॥ प्रान्ते सलिलसंयुक्ता विहिता विश्वकर्मणा ॥ रक्ष्यते पुरुषैर्वीरैः पद्मनाभस्य ज्ञासनात् ॥ ८३ ॥ शैलप्राकारपरिखादुर्गमार्गप्र-
 वेशिनी ॥ सप्तप्राकाररचिता पर्वतैर्धातुमण्डितैः ॥ ८४ ॥ नच शक्यमविज्ञातैः प्रवेष्टुं द्वारकापुरीम् ॥ आत्मानं मां च रक्षस्व पितरं च विशेषतः
 ॥ ८५ ॥ उपोवाच ॥ तव योगप्रभावेण शक्यं तत्र प्रवेशनम् ॥ किं मे बहुविलापेन श्रूयतां सखि कारणम् ॥ ८६ ॥

कृपाः प्रसज्येत इत्यर्थः ॥ ८५ ॥ ८६ ॥

॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ तारामिवेति कृत्स्नगरप्रभाया एकाभावात्तु खिलेषु हरिवंशे
 विष्णुपर्वणि टीकायामश्लेषाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८ ॥ अथेति । प्रवृत्तिः बाणपुरेऽनिरुद्धो नीत इति वार्ता तस्याः हरणं कृष्णं प्राणं तदर्थं चिन्तयन्ती बाणगवशमना-
 अनिरुद्धस्य वदनं पूर्णचन्द्रसमप्रभम् ॥ यद्यहं तन्न पश्यामि यास्यामि यमसादनम् ॥ ८७ ॥ दूतमासाद्य कार्यणां सिद्धिर्भवति भामिनि ॥ तस्मा-
 द्दौत्येन मे गच्छ जीवन्ती मां यदीच्छसि ॥ ८८ ॥ यदि त्वं मे विजानासि सख्यं प्रेम्णा च भाषितम् ॥ क्षिप्रमानय मे कान्तं तवास्मि शरणं गता ॥
 ॥ ८९ ॥ जीवितस्य हि संदेहः क्षयं चैव कुलस्य च ॥ कामार्ता हि न पश्यन्ति कामिन्यो मदविक्लवाः ॥ ९० ॥ प्रयत्नो युज्यते कार्येष्विति ज्ञान-
 निदर्शनम् ॥ ९१ ॥ त्वं च शक्ता विशालाक्षि द्वारकायाः प्रवेशने ॥ संस्तुतासि मया भरि कुरु मे प्रियदर्शनम् ॥ ९२ ॥ चित्रलेखोवाच ॥ सर्वथा
 संस्तुता तेहं वाक्यैरमृतसोदरैः ॥ कारिता च समुद्योगं प्रियैः कान्तैश्च भाषितैः ॥ ९३ ॥ एषा गच्छाम्यहं भरि क्षिप्रं वै द्वारकां पुरीम् ॥ भर्तारमा-
 नयाम्यद्य तव वृष्णि कुलोद्भवम् ॥ अनिरुद्धं महाबाहुं प्रविश्य द्वारकां पुरीम् ॥ ९४ ॥ सा वचस्तथ्यमग्निं दानवानां भयावहम् ॥ उक्त्वा चान्त-
 र्हिता क्षिप्रं चित्रलेखा मनोजवा ॥ ९५ ॥ सर्वाभिः सहिता त्वूपा चिन्तयन्ती तु सा स्थिता ॥ तृतीये तु मुहूर्ते सा नष्टा बाणपुरातदा ॥ ९६ ॥ सर्वा-
 प्रियं चिकीर्षन्ती पूजयन्ती तपोधनाम् ॥ क्षणेन समनुप्राप्ता द्वारकां कृष्णपालिताम् ॥ ९७ ॥ कैलासशिखराकारैः प्रासदैरुपशोभिताम् ॥ ददर्श
 द्वारकां रम्यां दिवि तारामिव स्थिताम् ॥ ९८ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि उपाहारे चित्रलेखायाः द्वारकागमनं नामाष्टाद-
 शाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥ ९९ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अथ द्वारवर्ती प्राप्य स्थिता सा भवन्नान्तिके ॥ प्रवृत्तिहरणार्थाय चित्रलेखा
 व्यचिन्तयत् ॥ १ ॥ अथ चिन्तयती सा तु बुद्धिबुद्धयर्थनिश्चयम् ॥ अपश्यन्नादं तत्र ध्यायन्तमुदके मुनिम् ॥ २ ॥ तं दृष्ट्वा चित्रलेखा तु हर्षे-
 णोत्फुल्लोचना ॥ उपसृत्याभिवाद्या तत्रैवाधो भू स्थिता ॥ ३ ॥ नारदस्त्वाशिषं दत्त्वा चित्रलेखामथाब्रवीत् ॥ क्रिमथमिह संप्राप्ता श्रोतुमिच्छा-
 मि तत्त्वतः ॥ ४ ॥ देवर्षिमथ तं दिव्यं नारदं लोऽकृष्वजितम् ॥ कृताञ्जलिमुदा भूत्वा चित्रलेखा त्वथाब्रवीत् ॥ ५ ॥ भगवन् श्रूयतां वाक्यं दौत्येनाहमि-
 हागता ॥ अनिरुद्धं मुने नेतुं यदर्थं च शृणुष्व मे ॥ ६ ॥ नगरे शोणितपुरे वाणो नाम महासुरः ॥ तस्य कन्या वरारोहा नाम्नोपेति च विश्रुता ॥ ७ ॥ भगवन् सानु-
 रक्ता च प्राद्युम्नि पुरुषोत्तमम् ॥ देव्या वरविसर्गेण तस्या भर्ता विनिर्मितः ॥ ८ ॥ तं च नेतुं समायाता तत्र सिद्धिं विधत्स्व मे ॥ मया नीतेनिरुद्धे तु नगरं
 शोणिततद्द्वयम् ॥ ९ ॥ ॥ १ ॥ ॥ १ ॥ बुद्धिबुद्धयर्थनिश्चयं बुद्ध्या यदुबुद्धयर्थनिश्चयस्तम् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ ज्ञापितः कथं भवेत् इदं च कृष्णबाणयोयुद्धं च कथं भवेदिति योजना ॥ १२ ॥ स कृष्णस्त्वार्थदृष्टिरिति मम भयं नास्ति परंतु अनिरुद्धः कथं ह्रियेत कथं हरणं प्राप्नुयात्तद्वेति भावः ॥ १३ ॥ १४ ॥ अस्मयं भयनिर्वाकं वचनम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ प्रवृत्तिः युद्धं कारयितुमिति शेषः ॥ १८ ॥ कृतकृत्यः विद्याविषये यत्कृत्यं पुरश्चरणादि तत्सर्वं मया कृतमस्ति तेन प्राप्तमात्रैव सिद्धिकरीयं विद्येत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ बर्हिःकण्ठनिमग्नविमित्युपरिप्रेक्ष्यार्थः प्रवृत्तिः पुण्डरीकाक्षे त्वयास्त्येया महासुने ॥ अवश्यं भविता चैव कृष्णेन सह विग्रहः ॥ बाणस्य सुमहान्मल्ये दिव्यो हि स महासुरः ॥ १० ॥ न च शक्तोनिरुद्धस्तं युद्धे जेतुं महासुरम् ॥ सहस्रबाहुमायान्तं जयेत्कृष्णो महाभुजः ॥ ११ ॥ भगवन्सन्निर्कपं ते यदर्थमहमागता ॥ कथं हि पुण्डरीकाक्षो ज्ञापितस्तदिदं भवेत् ॥ १२ ॥ त्वत्प्रादाच्च भगवन्न मे कृष्णाद्रयं भवेत् ॥ स हि तत्त्वार्थदृष्टस्तु अनिरुद्धः कथं ह्रियेत ॥ १३ ॥ क्रुद्धो हि स महाबाहुस्त्रैलोक्यमपि निर्दहेत् ॥ पाँत्रशोकाभिसंतप्तः ज्ञापेन स दहेत माम् ॥ १४ ॥ तत्रोपायं च भगवन् चिन्तितुं वै त्वमर्हसि ॥ यथा त्वूषा लभेत्कान्तं मम चैवाभयं भवेत् ॥ १५ ॥ इत्यवमुक्तो भगवांश्चित्रलेखां स नारदः ॥ उवाच स शुभं वाक्यं मा भैस्त्वमभयं शृणु ॥ १६ ॥ त्वयानर्तोनिरुद्धे तु कन्यावेदमप्रवेशिते ॥ यदि युद्धं भवेत्तत्र स्मर्तव्याहं शुचिस्मिते ॥ १७ ॥ ममैष परमः कामो युद्धं द्रष्टुं मनोरमे ॥ तद्दृष्ट्वा च महाप्राप्तिः प्रवृत्तिश्च दृढा भवेत् ॥ १८ ॥ गृह्यतां तामसी विद्या सर्वलोकप्रमोहिनी ॥ कृतकृत्यस्तु ते देवि एष विद्यां ददाम्यहम् ॥ १९ ॥ एवमुक्ते तु वचने नारदेन महर्षिणा ॥ तथेति वचनं ग्राहं चित्रलेखा मनोजवा ॥ २० ॥ अभिवाद्य महात्मानमृषीणां नारदं वरम् ॥ सा जगामानिरुद्धस्य गृहं चैवान्तरिक्षाया ॥ २१ ॥ ततो द्धारवतीमध्ये कामस्य भुवनं शुभम् ॥ तत्समीपेनिरुद्धस्य भवनं सा विवेश ह ॥ २२ ॥ सौवर्णवेदिकास्तम्भं रसमवैडूर्यतोरणम् ॥ माल्यदाभावसक्तं च पूर्णकुम्भोपशोभितम् ॥ २३ ॥ बर्हिःकण्ठनिमग्नविं प्रासादैरेकसंचयैः ॥ मणिप्रवालविस्तीर्णं देवगन्धर्वनादितम् ॥ २४ ॥ ददृशं भवनं यत्र प्राद्युम्निरवस्तुसुखम् ॥ ततः प्रविश्य सहसा भवनं तस्य तन्महत् ॥ २५ ॥ तत्रानिरुद्धं सापश्यच्चित्रलेखा वराभराः ॥ मध्ये परमनारीणां तारापतिमिवोदिनम् ॥ २६ ॥ क्रीडाविहारे नारीभिः सेव्यमानमितिस्ततः ॥ पिवन्तं मधु माध्वीकं श्रिया परमया युतम् ॥ २७ ॥ वरासनगतं तत्र यथा चैडविलं तथा ॥ वाद्यते समतालं च गीयते मधुरं तथा ॥ २८ ॥

कण्ठसागो जह इति प्रसिद्धो यस्य तं प्रासादैरेकसंचयैः एक एव संचयो दीर्घकाण्डं पाषाणो वा येषु मध्ये स्तम्भारहितैरित्यर्थः । मणिभिः प्रवालैश्च विस्तीर्णं विशेषेणास्तरणरूपेण रचितम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

न मनस्तत्र रेमे इति शेषः । यतोसौ तमेव उषासंगमोमेवाचिन्तयत् एतेन यथा उषा स्वमेधिरुद्रमपश्यदेवमितरेपि तामपश्यदिति ज्ञेयम् ॥ २९ ॥ ३० ॥ निश्चिता निश्चयवती । गत-
नच तस्य मनस्तत्र तमेवार्थमचिन्तयत् ॥ स्त्रियः सर्वगुणोपेता नृत्यन्ते तत्र तत्र वै ॥ २९ ॥ न चास्य मनसस्तुष्टिं चित्रलेखा प्रपश्यति ॥ न चा-
भिरमते भोगैर्न चापि मधु सेवते ॥ ३० ॥ व्यक्तमस्य हि तत्स्वप्नो हृदये परिवर्तते ॥ इति तत्रैव बुद्ध्या च निश्चिता गतसाध्वसा ॥ ३१ ॥ सा
दृष्ट्वा परमस्त्रीणां मध्ये शक्रध्वजोपमम् ॥ चिन्तयाविष्टहृदया चित्रलेखा मनस्थिनी ॥ ३२ ॥ कथं कार्यामिदं कार्यं कथं स्वस्ति भवेदिति ॥ सान्तिहिं-
ता चिन्तयित्वा चित्रलेखा यशस्विनी ॥ ३३ ॥ तामस्या च्छादयामास विद्या शुभलोचना ॥ ततोन्तरिक्षादेवाशु प्रासादोपयधिष्ठिता ॥ ३४ ॥ प्राधु-
मिं वचनं ग्राह शृङ्गं मधुरया गिरा ॥ चक्षुर्दत्त्वा तु सा तस्मै कृत्वा चात्मनि दर्शनम् ॥ ३५ ॥ विविके सा च वै देशे तं वाक्यामिदमब्रवीत् ॥
अपि ते कुशलं वीर सर्वत्र यदुनन्दन ॥ ३६ ॥ अहस्तावत्प्रदोषो वा काश्चिद्ब्रूयति ते सुखम् ॥ शृणुष्व त्वं महाबाहो विज्ञप्तिं मे रतीसुत ॥ ३७ ॥
उषाया मम सख्यास्तु वाक्यं वक्ष्यामि तत्ततः ॥ स्वप्ने तु या त्वया दृष्टा स्त्रीभावं चापि भाविता ॥ ३८ ॥ विभर्ति हृदये या त्वां उपया प्रेषिता
त्वहम् ॥ रुदन्ती जृम्भती चैव निःश्वसन्ती मुहुर्मुहुः ॥ ३९ ॥ त्वदर्शनपरा सौम्य कामिनी परितप्यते ॥ यदि त्वं यास्यसे वीर धारयिष्यति जीवितम् ॥
॥ ४० ॥ अदर्शनेन मरणं तस्या नास्त्यत्र संशयः ॥ यदि नारीसहस्रं ते हृदिस्थं यदुनन्दन ॥ ४१ ॥ स्त्रियाः कामयमानायाः कर्तव्या हस्तधार-
णा ॥ त्वं च तस्या वरोत्सर्गे दत्तो देव्या मनोरथः ॥ ४२ ॥ चित्रपटुं मया दत्तं त्वच्चिह्नं दृश्य जीवति ॥ सानुक्रोशो यदुश्रेष्ठ भव तस्या मनोरथे ॥
॥ ४३ ॥ उषा ते पतते मूर्ध्ना वयं च यदुनन्दन ॥ श्रूयतां चोद्भवस्तस्याः कुलशीलं च यादृशम् ॥ ४४ ॥ संस्थानं प्रकृतिं चास्याः पितरं च ब्रवी-
मि ते ॥ वैरोचनिसुतो वीरो बाणो नाम महासुरः ॥ ४५ ॥ स राजा शोणितपुरे तस्य त्वामिच्छते सुता ॥ त्वद्भगवत्चिता सा त्वन्मयं चापि जीवि-
तम् ॥ ४६ ॥ मनोरथकृतो भर्ता देव्या दत्तो न संशयः ॥ त्वत्संगमात्सा सुश्रोणी ग्राणान् धारयते शुभा ॥ ४७ ॥ चित्रलेखावचः श्रुत्वा सोनिरुद्धेब्रवी-
दिदम् ॥ दृष्टा स्वप्ने मया सा हि तन्मतः शृणु शोभने ॥ ४८ ॥ रूपं कान्तिं मतिं चैव संयोगं रुदितं तथा ॥ एवं सर्वमहोरात्रं मुह्यामि परोचिन्तयन्
॥ ४९ ॥ यद्यहं समनुशाहो यदि सख्यं त्वमिच्छसि ॥ नयस्व चित्रलेखे मां द्रष्टुमिच्छाम्यहं प्रियाम् ॥ ५० ॥ कामसन्तापसन्ततः प्रियासङ्गमकामतः ॥
एषोऽलिर्भया बद्धः सत्यं स्वप्नं कुरुष्व मे ॥ ५१ ॥ साध्वसा निर्भया ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ छादयामास अनिरुद्धव्यतिरिक्तज्ञ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥
विभर्ति या इत्यनुषज्यते ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ वरोत्सर्गे वरप्रदानकाले दत्तो वत्सेवोति शेषः ॥ ४२ ॥ त्वच्चिह्नं त्वयातिमाङ्कितम् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥

॥५२॥५३॥५४॥५५॥ अदर्शनम् अन्यैरदर्शनम् ॥ ५६॥ दर्शयत् अदर्शयत् ॥५७॥५८॥५९॥६०॥ कथं केनोपायेन गुहं गोपीनयं तद्वदेति श्रावः । गुह्ये गुपे ॥६१॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा चित्रलेखा वराप्सराः ॥ सफलोद्य मम क्लेशः सख्या मे यत्रयाचितम् ॥ ५२ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ईप्सितं तस्य विज्ञाय अनिरुद्धस्य भामिनी ॥ चित्रलेखा ततस्तुष्टा तथेति च तमब्रवीत् ॥ ५३ ॥ हर्म्ये स्त्रीगणमध्यस्थं कृत्वा चान्तर्हितं तदा ॥ उत्पपात गृहीत्वा सा प्राद्युम्नि युद्धदुर्मदम् ॥५४॥ सा तमव्यानमागम्य सिद्धचारणसेवितम् ॥ सहसा शोणितपुरं प्रविवेक्ष मनोजवा ॥५५॥ अदर्शनं तमानीय मायया कामरूपिणी ॥ अनिरुद्धं महाभागा यत्रोपा तत्र गच्छति ॥५६॥ उपाया दर्शयन् च तं तदा सा स्वगृहं ततः ॥५८॥ प्रहर्षोत्फुल्लनयना प्रियं दृष्ट्वार्थकोपिणम् ॥५७॥ तत्रोपां विस्मितां दृष्ट्वा हर्म्यस्थां सखिसन्निधौ ॥ प्रवेशयामास च तं तदा सा स्वगृहं ततः ॥५८॥ त्वरिता कामिनी प्राह चित्रलेखां भयातुरा ॥६०॥ सखीदं वै कथं कार्यं गुह्यं कार्यविशारदे ॥ गुह्ये कृते भवेत्स्थितिः प्रकाशे जीवितक्षयः ॥६१॥ इत्युक्त्वा त्वरमाणा सा गुह्यदेशे स्वलंकृता ॥ कान्तेन सह संयुक्ता स्थिता वै भीतभीतवत् ॥६२॥ चित्रलेखाब्रवीद्विक्रमं शृणु त्वं निश्चयं सखि ॥ कृतं पुरुषकारेण देवं नाशयते सखि ॥ ६३ ॥ यदि देव्याः प्रसादस्ते ह्यनुकूलो भविष्यति ॥ अद्य मायाकृतं गुह्यं न काश्चिज्ज्ञास्यते नरः ॥६४॥ सख्या वै एवमुक्त्वा सा पर्यवस्थितचेतना ॥ एवमेतदिति प्राह सानिरुद्धमिदं वचः ॥ ६५ ॥ दिष्टया स्वप्नगतश्चरौ दृश्यते सुभगः पतिः ॥ यत्कृते तु वयं खिन्ना दुर्लभाप्रियकाङ्क्षया ॥ ६६ ॥ कञ्चित्तव महाबाहो कुशलं सर्वतोगतम् ॥ हृदयं हि मृदुस्त्रीणां तेन पृच्छाम्यहं तव ॥ ६७ ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा उपायाः श्रद्धणमर्थवत् ॥ सोऽप्याह यदुशार्दूलः शुभाक्षरतरं वचः ॥ ६८ ॥ हर्षविल्लुतनेत्रायाः पाणिनाशु प्रमृष्ट्य च ॥ प्रहस्य सस्मितं प्राह हृदयग्राहकं वचः ॥ ६९ ॥ कुशलं मे वरारोहे सर्वत्र मितभाषिणि ॥ त्वत्प्रसादेन मे देवि प्रियमावदयामि ते ॥ ७० ॥ अदृष्टपूर्वश्च मया देशोयं शुभदर्शनं ॥ निशि स्वप्ने यथा दृष्टः स-कृतकन्यापुरे तथा ॥ ७१ ॥ एवमेवमहं भीरु त्वत्प्रसादादिहागतः ॥ न च तदुद्रपत्न्या वै मिथ्या वाक्यं भाष्यति ॥७२॥ देव्यास्ते प्रीतिमाज्ञाय त्वत्प्रियार्थं च भामिनि ॥ अनुप्राप्तास्मि चाद्यैव प्रसीदु शरणं गतः ॥७३॥ इत्युक्त्वा त्वरमाणा सा गुह्यदेशे स्वलंकृता ॥ कान्तेन सह संयुक्ता स्थिता वै भीतभीतवत् ॥७४॥ ततश्चोद्वाहधर्मेण गान्धर्वेण समीयतुः ॥ अन्योन्यं रमतुस्तौ तु चक्रवाकौ यथा दिवा ॥७५॥ पतिना सानिरुद्धेन मुमुदे तु वराङ्गना ॥ कान्तेन सह संयुक्ता दिव्यवस्त्रानुलेपना ॥ ७६ ॥ ॥६२॥६३॥६४॥६५॥६६॥६७॥६८॥६९॥७०॥७१॥७२॥७३॥७४॥७५॥७६॥

॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ योद्धुमपोढानां युद्धं कर्तुं बहिर्निर्गतानाम् ।
रममाणानिरुद्धेन अविज्ञाता सुता तदा ॥ तस्मिन्नेव क्षणे प्राप्ते यदूनामपभो हि सः ॥ ७७ ॥ दिव्यमाल्याम्बरधरो दिव्यस्त्रगनुलेपनः ॥ उपया सह
संयुक्तो विज्ञातो बाणरक्षिभिः ॥ ७८ ॥ ततस्तैश्चारुपुरैर्वाणस्य वेदितं द्रुतम् ॥ यथा दृष्टमशेषेण कन्यायास्तदतिक्रमम् ॥ ७९ ॥ ततः किङ्कर-
सैन्यं तु व्यादिष्टं भीमकर्मणा ॥ बलेः पुत्रेण वीरेण बाणेनाभिघातिना ॥ ८० ॥ गच्छन्वं सहिताः सर्वे हन्यतामेव दुर्मतिः ॥ येन नः कुलचारित्रं
दूषितं दूषितात्मना ॥ ८१ ॥ उषायां धर्षितायां हि कुलं नो धर्षितं महत् ॥ असंप्रदत्तां योस्माभिः स्वयंग्राहमधर्षयत् ॥ ८२ ॥ अहो वीर्यमहो
धैर्यमहो धाष्ट्यं च दुर्मतेः ॥ यः पुरं भवनं चेदं प्रविष्टो नः स बालिशः ॥ ८३ ॥ एवमुक्त्वा पुनस्तां तु किङ्करांश्चोदयद्दृशम् ॥ ते तस्याज्ञामथो
गृह्य सुसंनद्धा विनिर्ययुः ॥ यत्रानिरुद्धो ह्यभवत्तत्रागच्छन्महबलः ॥ ८४ ॥ नानाशस्त्रोद्यतकरा नानारूपा भयङ्कराः ॥ दानवाः समभिरुद्धाः
प्राद्युम्निवधकाङ्क्षिणः ॥ ८५ ॥ रुरोद तद्वलं दृष्ट्वा बाष्पेणावृतलोचना ॥ प्राद्युम्निवधभीता सा बाणपुत्री यशस्विनी ॥ ८६ ॥ ततस्तु रुदतो दृष्ट्वा तां
सुतां मृगलोचनाम् ॥ हा हा कान्तेति वेपन्तीमिरुद्धोऽभ्यभापत ॥ ८७ ॥ अभयं तेस्तु सुश्रोणि मा भैस्त्वं हि मयि स्थिते ॥ संप्राप्तो हर्षकालस्ते
नेहास्ति भयकारणम् ॥ ८८ ॥ कृत्स्नोऽयं यदि बाणस्य भृत्यवर्गो यशस्विनि ॥ आगच्छति न मे चिन्ता भेरु पश्याद्य विक्रमम् ॥ ८९ ॥ तस्य
सैन्यस्य निनदं श्रुत्वाभ्यागच्छतस्ततः ॥ सहसैर्वोत्थितः श्रीमान्प्राद्युम्निः किमिति ब्रुवन् ॥ ९० ॥ अथ सोपश्यत बलं नानाप्रहरणोद्यतम् ॥ स्थितं
समं ततस्तत्र परिचार्यं गृहं महत् ॥ ९१ ॥ ततोभ्यगच्छत्परितो यत्र तदेष्टितं बलम् ॥ क्रुद्धः स्वबलमास्थाय अदृशदशनच्छदम् ॥ ९२ ॥ ततो
योद्धुमपोढानां बाणेयानां निशम्य तु ॥ सा चित्रलेखास्मरत नारदं देवदर्शनम् ॥ ९३ ॥ ततो निमेषमात्रेण संप्राप्तो मुनिपुङ्गवः ॥ स्मृतोऽथ चित्र-
लेखायाः पुरं शोणितसाह्वयम् ॥ ९४ ॥ अन्तरिक्षे स्थितस्तत्र सोनिरुद्धमथाब्रवीत् ॥ मा भयं स्वस्ति ते वीर प्रातोऽस्म्यद्य पुरं तव ॥ ९५ ॥ ततश्च
नारदं दृष्ट्वा सोऽभिवाद्य महाबलः ॥ प्रहृष्टमानसो भूत्वा युद्धार्थमभिवर्तत ॥ ९६ ॥ ततस्तेषां स्वनं श्रुत्वा सर्वपामेव गर्जताम् ॥ सहसैर्वोत्थितः
शूरस्तोत्रार्दित इव द्विपः ॥ ९७ ॥ तमापतन्तं संप्रेक्ष्य संदटाष्टं महाभुजम् ॥ प्रासादाच्चावरोहन्तं भयार्ता विप्रदुद्रुवुः ॥ ९८ ॥ अन्तःपुरद्वारगतं
परिवं गृह्य चातुलम् ॥ वधाय तेषां चिक्षेप नानायुद्धविशारदः ॥ ९९ ॥

बाणेयानां बाणप्रदानम् । षष्ठी द्वितीयार्थे । ताम् निशम्य दृष्ट्वा अस्मरत स्मृतवती ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥

॥१००॥ १ ॥ सर्वभूतात्मा अनिरुद्धाख्यः समष्टयहंकारहास्येवेत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ कुलपदेशिनः प्रख्यातकुलः ॥
ते सर्वे बाणवर्षश्च गदाभिमुखलैस्तथा ॥ असिभिः शक्तिभिः शूलैर्निजम् रणगोचरे ॥ १०० ॥ स हन्यमानो नाराचैः परिवेषश्च समन्ततः ॥ दानवैः
समिति रुद्धैः प्राद्युग्भिः शस्त्रक्रोविदैः ॥ १ ॥ नाशुभ्यत्सर्वभूतात्मा नदन्येव इवोष्णगे ॥ आविध्य परिघं घोरं तेषां मध्ये व्यतिष्ठत ॥ सूर्यो दिवि
चरन्मध्ये मेघानामिव सर्वशः ॥ २ ॥ दण्ड कृष्णाजिनधरो नारदो हृष्टमानसः ॥ साधु साध्विति वै तत्र सोनिरुद्धमभापत ॥ ३ ॥
ते हन्यमाना रौद्रेण परिघेणामितौजसा ॥ प्राद्वन्त भयात्सर्वे मेघा वातीरता यथा ॥ ४ ॥ विद्राव्य दानवान्वारैः परिघेण सुविक्रमः ॥ अनिरुद्धो
रणे हृष्टः सिंहनादं ननाद च ॥ वर्मान्ते तोयदो व्योम्नि नदीन्निव महास्वनः ॥ ५ ॥ तिष्ठध्वमिति चुक्रोश दानवान्युद्धुर्मदान् ॥ ६ ॥ प्राद्युग्मिव्य-
हनचापि सर्वान् शत्रुनिर्वहणः ॥ तेन ते समरे सर्वे हन्यमाना महात्मना ॥ ७ ॥ यतो बाणस्ततो भीता यथुयुद्धपराङ्मुखाः ॥ ततो बाणसमीपस्थाः
श्चसन्तो रुधिरश्लिताः ॥ ८ ॥ न शर्म लेभिरे दैत्या भयविक्रवचेतसः ॥ मा भैष्ट मा भैष्ट इति राज्ञा ते तेन चोदिताः ॥ ९ ॥ त्रासमुत्सृज्य
चैकस्था युध्यन् दानवर्षभाः ॥ तानुवाच पुनर्बाणो भयविम्रस्तलोचनान् ॥ १० ॥ किमिदं लोकविरुध्यतं यज्ञ उत्सृज्य दूरतः ॥ भवन्तो यान्ति
वैक्लव्यं ङीबा इव विचेतसः ॥ ११ ॥ कोऽयं यस्य भयत्रस्ता भवन्तो यान्त्यनेकशः ॥ कुलपदेशिनः सर्वे नानाद्युगविशारदाः ॥ १२ ॥ भवार्द्धिनं हि
मे कार्यं युद्धसाहाय्यमद्य वै ॥ अब्रवीद्धंसतेत्येवं मत्समीपाच्च नश्यत ॥ १३ ॥ अथ ताव्वाग्भिरुयाभिस्त्रासयन्बुध्या बली ॥ व्यादिदेश रणे शूरान-
न्यायुतशः पुनः ॥ १४ ॥ प्रमाथगणभूयिष्ठं व्यादिष्टं तस्य निग्रहे ॥ अनीकं सुमहारौद्रं नानाप्रहरणद्यतम् ॥ १५ ॥ अथान्तरिक्षे बहुधा विद्यु-
द्भिरिवाम्बुदैः ॥ बाणानकैः समभवद्वातं संदीप्तलोचनैः ॥ १६ ॥ केचिच्छित्तिस्थाः प्राक्रोशन्गजा इव समन्ततः ॥ अन्तरिक्षे व्यराजन्त वर्मान्
इव तोयदाः ॥ १७ ॥ ततस्तत्सुमहत्तैन्त्यं समेतमभवत्पुनः ॥ तिष्ठ तिष्ठति च तदा वाचोऽथ्रूयन्त सर्वशः ॥ १८ ॥ अनिरुद्धो रणे वीरः स च तानभ्यव-
र्तत ॥ तदाश्चर्यं समभवद्देकस्तु समागतः ॥ १९ ॥ अयुध्यत महावीर्यदानवैः सह संयुगोतिषमेव च जग्राह परिघांस्तोमरानपि ॥ १२० ॥ तैरेव
च तदा युद्धे तान् जवान महाबलः ॥ पुनः परिघमुत्सृज्य प्रष्टव्यं रणमूर्द्धनि ॥ २१ ॥ स तेन विचरन्मार्गानिकः शत्रुनिर्वहणः ॥ भ्रान्तमुद्रभ्रान्तमा-
विद्धमाप्लुतं विप्लुतं प्लुतम् ॥ २२ ॥

॥ १२ ॥ भवार्द्धिर्मे साहाय्यं न कार्यम् इति ध्वंसतेति चाब्रवीदिति संबन्धः ॥ १३ ॥ १४ ॥ प्रमाथगणः प्रसथगणः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ऋष्यो मृगविशेषः । नल्यो हस्तचतुःशतम् ॥

इति प्रभारान्द्वित्रिंशद्विचरन्नाभ्यदृश्यत ॥ एकं सहस्रशश्चात्र दृष्ट्यू रणमूर्धनि ॥ २३ ॥ क्रीडन्तं बहुधा युद्धे व्यादितास्यमिवान्तकम् ॥ ततस्ते-
नाभिसंतता रुधिरौघपरिप्लुताः ॥ २४ ॥ पुनर्भग्नाः प्राद्वन्त यत्र बाणो व्यवस्थितः ॥ गजवाजिरथौघैस्ते चोद्धमानाः समन्ततः ॥ २५ ॥ कृत्वा चा-
तस्त्वरं घोरं दिशो जग्मुर्हतौजसः ॥ एकैकस्योपरि तदा तेन्योन्यं भयपीडिताः ॥ २६ ॥ वमन्तः शोणितं जग्मुर्विषादाद्विमुखा रणे ॥ न बभूव पुरा
देवैर्युधैर्थां तादृशं भयम् ॥ २७ ॥ यादृशं युध्यमानानामनिरुद्धेन संयुगे ॥ केचिद्धमन्तो रुधिरं ह्यपतन्वसुधातले ॥ २८ ॥ दानवा गिरिशृङ्गभा-
गदाशूलासिपाणयः ॥ ते बाणसुत्सृज्य रणे जग्मुर्भयसमाकुलाः ॥ २९ ॥ विशालमाकाशतलं दानवा निजैतास्तदा ॥ निःशेषभग्नां महतीं दृष्ट्वा तां
वाहिनीं तदा ॥ ३० ॥ बाणः क्रोधात्प्रजज्वाल समिद्धोऽग्निरिवाध्वरे ॥ अन्तरिक्षचरो भूत्वा साधुवादी समन्ततः ॥ ३१ ॥ नारदो नृत्यति प्रीतो
ह्यनिरुद्धस्य संयुगे ॥ एतस्मिन्नन्तरे चैव बाणः परमक्रोपनः ॥ ३२ ॥ कुम्भाण्डसंगृहीतं तु रथमास्थाय वर्यवान् ॥ ययौ यत्रानिरुद्धो वै उद्यतासी
रथे स्थितः ॥ ३३ ॥ पट्टिशासिगदाशूलमुद्यम्य च परश्वधान् ॥ बभौ बाहुसहस्रेण शक्रो ध्वजशतैरिव ॥ ३४ ॥ बद्धगोधाङ्गुलितैश्च बाहुभिः स
महाभुजः ॥ नानाप्रहरणोपेतः शुशुभे दानवोत्तमः ॥ ३५ ॥ सिंहनादं नदन् कुद्धो विस्फारितमहाधनुः ॥ अब्रवीत्तिष्ठ तिष्ठति क्रोधसंरक्तलोचनः
॥ ३६ ॥ वचनं तस्य संश्रुत्य प्राद्युम्निरपराजितः ॥ बाणस्य वदन् संख्ये समुद्गृह्य ततोहसत् ॥ ३७ ॥ किङ्किणीशतनिर्घोषं रक्तध्वजपताकिनम् ॥
ऋष्यचर्मोर्वनद्वान् दृशन्लवं महारथम् ॥ ३८ ॥ तस्य वाजिसहस्रं तु रथे युक्तं महात्मनः ॥ पुरा देवासुरे युद्धे हिरण्यकाशिपोरिव ॥ ३९ ॥ तमा-
पतन्तं दृष्टो दानवं यदुपुङ्गवः ॥ संप्रहृष्टस्ततो युद्धे तेजसा चाप्यपूर्यत ॥ ४० ॥ असिचर्मधरो वीरः स्वस्थः सङ्ग्रामलालसः ॥ नरसिंहो यथा
पूर्वमादित्यवधोद्यतः ॥ ४१ ॥ आपतन्तं ददृशाथ खड्गचर्मधरं तदा ॥ खड्गचर्मधरं तं तु दृष्ट्वा बाणः पदतिनम् ॥ ४२ ॥ प्रहर्षमतुलं लेभे प्राद्यु-
म्निवधकाङ्क्षया ॥ तनुत्रेण विहीनश्च खड्गपाणिश्च यादवः ॥ ४३ ॥ अजेय इति तं मत्वा युद्धायाभिमुखः स्थितः ॥ अनिरुद्धं रणे बाणो जितकाशी
महाबलः ॥ ४४ ॥ वाचं चोवाच संरुद्धो गृह्णातां हन्यतामिति ॥ वाचं च ब्रुवतस्तस्य शुत्वा प्राद्युम्निराहवे ॥ ४५ ॥ बाणस्य ब्रुवतः क्रोधाद्धस्त-
मानोभ्युदैक्षत ॥ उपां भयपरित्रस्तां रुदतां तत्र भाभिनीम् ॥ ४६ ॥

॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

॥ ४७ ॥ ४८ ॥ क्षुद्रकाणाम् । बाणविशेषाणां पृष्ठी तृतीयार्थे ॥ ४९ ॥ १५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ १६० ॥ अस-

अनिरुद्धः प्रहस्यथ समाश्रस्य च तां स्थितः ॥ अथ बाणः शरैर्घाणां क्षुद्रकाणां समन्ततः ॥ ४७ ॥ चिक्षेप समरे क्रुद्धो ह्यनिरुद्धवधेपसया ॥ अनिरुद्धस्तु चिच्छेद काङ्क्षस्तस्य पराजयम् ॥ ४८ ॥ ववर्ष शरजालानि क्षुद्रकाणां समन्ततः ॥ बाणानिरुद्धशिरसि काङ्क्षस्तस्य रणे वधम् ॥ ४९ ॥ ततो बाणसहस्राणि चर्मणा व्यवधूय सः ॥ बभौ प्रमुखस्तस्य स्थितः सूर्य इवोदये ॥ ५० ॥ सोभिभूय रणे बाणमास्थितो यदुनन्दनः ॥ सिंहप्र-
मुखतो दृष्ट्वा गजमेकं यथा वने ॥ ५१ ॥ ततो बाणः स बाणैर्धर्मभेदिभिराशुगैः ॥ विव्याध निशितैस्तीक्ष्णैः प्राद्युम्नसपराजितस्य ॥ ५२ ॥ स-
माहस्ततो बाणैः खड्गचर्मधरोपतत् ॥ तमापतन्तं निशितैरभ्यघ्नन्सायकैस्तथा ॥ ५३ ॥ सोतिविद्धो महाबाहुर्बाणैः सन्नतपर्वभिः ॥ क्रोधेनाभि-
प्रजज्वाल चिकीर्षुः कर्म दुष्करम् ॥ ५४ ॥ सधिरौघप्लुतैर्गत्रिबाणवर्षैः समाहितः ॥ अभिभूतः सुसंक्रुद्धो ययौ बाणस्थं प्रति ॥ ५५ ॥ असिभिर्मु-
श्लैः शूलैः पट्टिशैस्तोमैस्तथा ॥ सोतिविद्धः शरैर्वैश्च प्राद्युम्निर्न व्यकम्पत ॥ ५६ ॥ आप्लुत्य सहसा क्रुद्धो रथेषां तस्य सोऽच्छिनत् ॥ जघान
चाश्वान् खड्गेन बाणस्य रणमूढनि ॥ ५७ ॥ तं पुनः शरवर्षेण पट्टिशैस्तोमैरपि ॥ चकारान्तर्हितं बाणो शुद्धमार्गविशारदः ॥ ५८ ॥ हतोरयमिति
विज्ञाय प्रणद्वैर्युक्ता गणाः ॥ ततोवप्लुत्य सहसा रथपाथैर्व्यवस्थितः ॥ ५९ ॥ शक्तिं बाणस्ततः क्रुद्धो घोररूपां भयानकाम् ॥ जग्राह ज्वलितो
घोरां घण्टामालकुलं रणे ॥ १६० ॥ ज्वलनादित्यसंकाशां यमदण्डाद्येदर्शनाम् ॥ प्राहिणोत्तामसङ्गेन महोल्कां ज्वलितामिव ॥ ६१ ॥ तामापत-
न्तो संप्रेक्ष्य जीवितान्तर्करौ तदा ॥ सोभिप्लुत्य तदा शक्तिं जग्राह पुरुषोत्तमः ॥ ६२ ॥ निर्विभेदं ततो बाणं तथा शतया महाबलः ॥ सा भित्त्वा
तस्य देहं वै प्राविशद्वरणीतलम् ॥ ६३ ॥ स गाढविद्धो व्यथितो व्यजयाष्टं समाश्रितः ॥ ततो मूर्च्छाभिभूतं तं कुम्भाण्डो वाक्यमब्रवीत् ॥ ६४ ॥
उपेक्षसे दानवेन्द्र किमेवं शत्रुमुद्यतम् ॥ लब्धलक्षो ह्ययं वीरो निर्विकारोऽहं दृश्यते ॥ ६५ ॥ मायासाश्रित्य युध्यस्व नायं वध्योन्यथा भवेत् ॥ आ-
त्मानं मां च रक्षस्व प्रमादात्किमुपेक्षसे ॥ ६६ ॥ वध्यतामयमदैव न नः सर्वान्विनशयेत् ॥ अन्यांश्च शतशो हत्वा उषां नीत्वा व्रजिष्यति ॥ ६७ ॥
कुम्भाण्डवचनैरेवं दानवेन्द्रः प्रणोदितः ॥ वाचं रूक्षामभिकुद्धः प्रोवाच वदतां वरः ॥ ६८ ॥ एषोहमस्य विदुषे मृत्युं प्राणहरं रणे ॥ आदास्या-
म्यहमेतं वै गरुत्मानिव पन्नगम् ॥ ६९ ॥ इत्येवमुक्त्वा सरथः सध्वजः साश्वसारथिः ॥ गन्धर्वनगराकारस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ १७० ॥

ज्ञेन उपासकस्यपि वधेन एतस्मिन्मृते मम दुहिता विधवा भविष्यतीत्यपि अविगणयेत्यर्थः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ १७० ॥

॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥

सुमोच निशितान्वाणान् छन्नो मायाधरो बली ॥ विज्ञायान्तर्हितं बाणं प्राद्युम्निरपरजितः ॥ ७१ ॥ पौरुषेण समायुक्तः संप्रहृत दिशो दृश ॥ आ-
स्थाय तामसीं विद्यां तदा क्रुद्धो महाबलः ॥ ७२ ॥ सुमोच विक्षिप्वांस्तीक्ष्णशूलान् मायाधरो बली ॥ प्राद्युम्निर्विशिवैर्बद्धः सर्पभूतैः समन्ततः ॥
७३ ॥ वेष्टितो बहुधा तस्य देहः पन्नगराग्निभिः ॥ सतु वेष्टितसर्वाङ्गो बद्धः प्राद्युम्निराहवे ॥ ७४ ॥ निष्प्रयत्नः कृतस्तस्थौ मैनाक इव पर्वतः ॥
ज्वालावलीढवदनैः सर्पभोगैर्विचेष्टितः ॥ ७५ ॥ अभितः पर्वताकारः प्राद्युम्निरभवद्रणे ॥ निष्प्रयत्नगतिश्चापि सर्पवक्रमयैः शरैः ॥ ७६ ॥ न
विव्यथे स भूतात्मा सर्वतः परिवेष्टितः ॥ ततस्तं वाग्भिरुश्रुभिः संरन्ध्रस्समतर्जयत् ॥ ७७ ॥ बाणो ध्वजं समाश्रित्य प्रोवाचामर्षितो वचः ॥
कुम्भाण्ड वध्यतां शीघ्रमयं वै कुलपांसनः ॥ ७८ ॥ चारित्रं येन मे लोके दूषितं दूषितात्मना ॥ इत्येवमुक्ते वचने कुम्भाण्डो वाक्यमब्रवीत् ॥ ७९ ॥
राजन्वक्ष्याम्यहं किंचित्तन्मे शृणु यदीच्छसि ॥ अयं विज्ञायतां कस्य कुतो वायमिहागतः ॥ ८० ॥ केन वायमिहानीतः शक्रतुल्यपराक्रमः ॥ म-
यायं बहुशो राजन्दृष्टो युध्यन्महारेणे ॥ ८१ ॥ क्रीडन्निव च शुद्धेषु दृश्यते देवसूनुवत् ॥ बलवान्सत्त्वसंपन्नः सर्वशान्निविदारदः ॥ ८२ ॥ नायं
वधकृतं दोषमहते दैत्यसत्तम ॥ गान्धर्वेण विवाहेन कन्धेयं तव सगता ॥ ८३ ॥ अदेया ह्यप्रतिग्राह्या अतीश्रित्य वधं कुरु ॥ विज्ञाय च वधं वास्य
पूजां वास्य करिष्यसि ॥ ८४ ॥ वधे ह्यस्य महान्दोषो रक्षणे सुमहान्गुणः ॥ अयं हि पुरुषोत्कृष्टः सर्वथा मानमहति ॥ ८५ ॥ सर्वतो वेष्टित-
नूर्न व्यथत्येप भोगिभिः ॥ कुलशौण्डीर्यवीर्यैश्च सत्त्वेन च समन्वितः ॥ ८६ ॥ पश्य राजन्महवीर्यरान्वितः पुरुषोत्तमः ॥ न नो गणयते सर्वान्वधं प्रा-
प्तोऽयं बली ॥ ८७ ॥ यदि मायाप्रभावेण नात्र बद्धो भवेद्वयम् ॥ सर्वान्पुरुषाणां संख्ये योधयेन्नात्र संशयः ॥ ८८ ॥ सर्वसङ्ग्राममार्गज्ञो भवेद्वीर्योधि-
कस्तव ॥ शोणितौघहृतैर्गात्रैर्नागभोगैश्च वेष्टितः ॥ ८९ ॥ त्रिशिरां भुङ्कुर्दं कृत्वा न चिन्तयति नः स्थितात् ॥ इमामवस्थां नीतोऽपि स्वबाहु-
बलमाश्रितः ॥ ९० ॥ न चिन्तयति राजंस्त्वां वीर्यावाङ्कोप्यसौ युवा ॥ सहस्रबाहोः समरे द्विबाहुः समवस्थितः ॥ न चिन्तयति ते वीर्यमयं वीर्य-
मदान्वितः ॥ ९१ ॥ उचितं यदि ते राजन् ज्ञेयो वीर्यवलावितः ॥ कन्या चेयं न चान्यस्य नियत्येतेन संगता ॥ ९२ ॥ यदि चेष्टतमः कश्चिदयं
वंशे महात्मनाम् ॥ ततः पूजामयं वीरः प्राप्स्यते चासुरोत्तमः ॥ ९३ ॥ रक्ष्यतामिति चोक्तवैव तथास्त्विति च तस्थिवान् ॥ एवमुक्ते तु वचने
कुम्भाण्डेन महात्मना ॥ ९४ ॥

॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २०० ॥ १ ॥ २ ॥ २०३ ॥ इति श्रीमहाभारते सिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां प्राद्युग्निशरवन्त्यो नामैकोनविंशत्यधिक-
तथेत्याह च कुम्भाण्डं बाणः शङ्खनिषूदनः ॥ संरक्षिणस्ततो दत्त्वा अनिरुद्धस्य धीमतः ॥ १५ ॥ ययौ स्वमेव भवनं बलेः पुत्रो महायशः ॥ संयतं
मायया दृष्ट्वा अनिरुद्धं महाबलम् ॥ १६ ॥ ऋषीणां नारदः श्रेष्ठोऽव्रजद्वारवर्ती प्रति ॥ ततो ह्याक्राशमार्गेण मुनिद्वारवर्तो गतः ॥ १७ ॥ गते
ऋषीणां प्रवरे सोनिरुद्धो व्यचिन्तयत् ॥ नष्टोयं दानवः क्रूरो युद्धमेध्यत्यसंशयः ॥ १८ ॥ स गत्वा नारदस्तत्र शङ्खचक्रगदाधरम् ॥ ज्ञापयिष्यति
तत्त्वेन इममर्थं न संशयः ॥ १९ ॥ नगैर्विचक्षितं दृष्ट्वा उषा प्राद्युग्निमतुरा ॥ सरोदं बाणरुद्धाक्षी तामाह रुदतीं पुनः ॥ २०० ॥ किमिदं रुद्यते
भीरु मा भैस्त्वं मृगलोचने ॥ पश्य सुश्राणि संप्राप्तं मत्कृते मधुसूदनम् ॥ १ ॥ यस्य शङ्खद्वयं श्रुत्वा बाहुशब्दं बलस्य च ॥ दानवा नाशमेष्यन्ति
गर्भाश्चासुरयोषिताम् ॥ २ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्त्वाऽनिरुद्धेन उषा विश्रम्भमाणता ॥ नृशंसं पितरं चैव ज्ञोचते सा सुमध्यमा ॥ २०३ ॥
इति श्रीमहाभारते सिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि बाणानिरुद्धयुद्धे एकोनविंशत्याधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥ ६४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ यदा
बाणपुरे वीरः सोनिरुद्धः सहापया ॥ संनिरुद्धो नरेन्द्रेण बाणेन बलिमुनुना ॥ १ ॥ तदा देवीं क्रोटवतीं रक्षार्थं शरणं गतः ॥ यद्गीतमनिरुद्धेन
देव्याः स्तोत्रमिदं शृणु ॥ २ ॥ अनन्तमक्षयं दिव्यमादिदेवं सनातनम् ॥ नारायणं नमस्कृत्य प्रवरं जगतां प्रभुम् ॥ ३ ॥ चण्डीं कात्यायनीं देवीमायीं
लोकनमस्कृताम् ॥ वरदां कीर्तयिष्यामि नामभिर्हरिसंस्तुतैः ॥ ४ ॥ ऋषिभिर्देवैश्चैव वाक्पुष्पैर्वचितां शुभाम् ॥ तां देवीं सर्वदेहस्थां सर्वदेवनम-
स्कृताम् ॥ ५ ॥ अनिरुद्ध उवाच ॥ महेन्द्रविष्णुभगिनि नमस्यामि हिताय वै ॥ मनसा भावशुद्धेन शुचिः स्तोत्रे कृताञ्जलिः ॥ ६ ॥ गौतमीं
कंसभयदां यशोदानन्दवर्द्धिनीम् ॥ मेध्यां गोकुलसंभृतां नन्दगोपस्य नन्दिनीम् ॥ ७ ॥ प्रज्ञां दक्षां शिवां सौम्यां दनुप्रजविमर्दिनीम् ॥ तां देवीं सर्व-
देहस्थां सर्वभूतनमस्कृताम् ॥ ८ ॥ दर्शनीं पूरणीं मायां बह्निस्त्यशशिप्रभाम् ॥ शान्तिं ध्रुवां च जननीं मोहिनीं शोषणीं तथा ॥ ९ ॥ सेव्यां देवीः
सर्पिण्यैः सर्वदेवनमस्कृताम् ॥ कालीं कात्यायनीं देवीं भयदां भयनाशिनीम् ॥ १० ॥ कालरात्रिं कामगमां त्रिनेत्रां ब्रह्मचारिणीम् ॥ सौदामिनीं मे-
घरवां वेतालीं विपुलाननाम् ॥ ११ ॥ यूथस्याद्यां महाभार्गां शकुनीं रेवतीं तथा ॥ तिथिनां पञ्चमीं षष्ठीं पूर्णमासीं चतुर्दशीम् ॥ १२ ॥
शततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ सिद्धसेनस्य कातिकेयस्य ॥ २० ॥ देवकन्यानामिति तत्पत्नीनारिषु अस्मि सानिध्यं कुरुष्वे इत्यथश्रुतुथेनान्वयः
 ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ देव्या नामानुकीर्तनात् ब्रह्मादिकं सर्वं जगत्कीर्तितमिति वदता देव्या एव सर्वोपादानत्वग्रहजगत्कारण-
 सप्तविंशतिऋक्षाणि नद्यः सर्वा दिशो दृश ॥ नगरोपवनोद्यानद्वारादालकवासिनीम् ॥ ३३ ॥ ह्रीं श्रीं गङ्गां च गन्धर्वी योगिनीं योगदां सताम् ॥ की-
 र्तिमाशां दिशं स्पृशीं नमस्यामि सरस्वतीम् ॥ १४ ॥ वेदानां मातरं चैव सावित्रीं भक्तवत्सलाम् ॥ तपस्विनीं शान्तिकरीमेकानंशां सनातनीम् ॥
 ॥ १५ ॥ कौटार्यी मदिरां चण्डामिलां मलयवासिनीम् ॥ भूतघात्रीं भयकरीं कूटमाण्डीं कुसुमप्रियाम् ॥ १६ ॥ दारुणीं मदिरावासां विन्ध्यकैलास-
 वासिनीम् ॥ वराह्मनां सिंहस्थीं बहुरूपां वृषध्वजाम् ॥ १७ ॥ दुर्लभां दुर्जेयां दुर्गां निशुम्भभयदक्षिनीम् ॥ सुरप्रियां सुरां देवीं वज्रपाण्यनुजां
 शिवाम् ॥ १८ ॥ किरातीं चीरवसनां चौरसेनानमस्कृताम् ॥ आज्यपां सोमपां सौम्यां सर्वपर्वतवासिनीम् ॥ १९ ॥ निशुम्भभुम्भमथनीं गजकु-
 म्भोपमस्तनीम् ॥ जननीं सिद्धसेनस्य सिद्धचारणसेविताम् ॥ २० ॥ चरां कुमारप्रभवां पार्वतीं पर्वतात्मजाम् ॥ पञ्चाशदेवकन्यानां पत्न्यो देवगणस्य
 च ॥ २१ ॥ कदुपुत्रसहस्रस्य पुत्रपौत्रवरास्त्रियः ॥ माता पिता जगन्मान्या दिवि देवाप्सरोगणैः ॥ २२ ॥ ऋषिपत्नीगणानां च यक्षगन्धर्वयोपिता-
 म् ॥ विद्याधराणां नारीषु सार्वभौषु मनुजासु च ॥ २३ ॥ एवमेतासु नारीषु सर्वभूताश्रया ह्यसि ॥ नमस्कृतासि त्रैलोक्ये किंनरोद्गीतसेविते ॥ २४ ॥
 अचिन्त्या ह्यप्रमेयासि यासि सासि नमोस्तु ते ॥ एभिर्नार्भभिरन्यैश्च कीर्तिता ह्यसि गौतमि ॥ २५ ॥ त्वत्प्रसादादविघ्नेन क्षिप्रं मुच्येय बन्धनात् ॥
 अवक्षस्व विशालाक्षि पादौ ते शरणं व्रजे ॥ २६ ॥ सर्वेषामेव बन्धानां मोक्षणं कर्तुमर्हसि ॥ ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च चन्द्रसूर्याग्निमारुताः ॥ २७ ॥ अ-
 श्विनौ वसवश्चैव धाता भूमिर्दिशो दृश ॥ २८ ॥ गावो नक्षत्रवंशाश्च ग्रहा नद्यो हृदास्तथा ॥ सरितः
 सागराश्चैव नानाविद्याधरोरगाः ॥ २९ ॥ तथा नागाः सुपर्वाणो गन्धर्वाप्सरसां गणाः ॥ कृत्स्नं जगदिदं प्रोक्तं देव्या नामानुकीर्तनात् ॥ ३० ॥ देव्याः
 स्तवमिमं पुण्यं यः पठेत्सुसमाहितः ॥ सा तस्मै सप्तमे मासि वरमश्रयं प्रयच्छति ॥ ३१ ॥ अष्टादशभुजा देवी दिव्याभरणभूषिता ॥ हारशोभितसर्वा-
 ङ्गी मुकुटोन्ज्वलभूषणा ॥ ३२ ॥ कात्यायनी स्तूयसे त्वं वरमश्रयं प्रयच्छसि ॥ अतः स्ववीमि तां देवीं वरदे वामलोचने ॥ ३३ ॥

त्वमुक्तं भवति ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥
 प्रष्टुश्चापि नो बालः शम्भरेण हतो ह्यभूत् ॥ स तं निहत्य समरे प्रातो रुक्मिणिनन्दनः ॥ ३० ॥ इदं तु सुमहकष्टं प्रष्टुमितिः क्व प्रवासितः ॥ नैवं-
 विधमहं दोषं न स्मरे मनुजर्षभाः ॥ ३१ ॥ भस्मना गुण्ठितः पादो येन मे मूर्ध्नि पातितः ॥ तस्याहं सानुबन्धस्य हरिष्ये जीवितं रणे ॥ ३२ ॥
 इत्येवमुक्ते कृष्णेन सात्यकिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ चाराः कृष्ण प्रणयित्वा मनिरुद्धस्य मार्गणे ॥ सपर्वतवनेद्देशं मार्गन्तु वसुधामिमाम् ॥ ३३ ॥ आहु-
 कं ग्राह कृष्णस्तु स्मितं कृत्वा वचस्तदा ॥ आभ्यन्तराश्च बाह्याश्च व्यादिश्यन्तां चरा नृप ॥ ३४ ॥ वैशम्पपायन उवाच ॥ केशवस्य वचः श्रुत्वा
 आहुकस्त्वरितोऽब्रवीत् ॥ अन्वेषणेनिरुद्धस्य स चारान्दिष्टवांस्तदा ॥ ३५ ॥ ततश्चारास्तु व्यादिष्टाः पार्थिवेन यशस्विना ॥ हया रथाश्च व्यादि-
 ष्टाः पार्थिवेन महात्मना ॥ आभ्यन्तरं च मार्गध्वं बाह्यतश्च समन्ततः ॥ ३६ ॥ वेणुमन्तं लताविष्टं तथा रैवतकं गिरिम् ॥ ऋश्वन्तं गिरिं चैव मार्ग-
 ध्वं त्वरिता हयैः ॥ ३७ ॥ एकैकं तत्र चोद्यानं मार्गध्वं काननानि च ॥ यातव्यं चापि निःशङ्कुमुद्यानानि समन्ततः ॥ ३८ ॥ हयानां च सहस्राणि
 रथानां चाप्यनेकशः ॥ आरुह्य त्वरिताः सर्वे मार्गध्वं यदुनन्दनम् ॥ ३९ ॥ सेनापतिरनाघृष्टिदं वचनमब्रवीत् ॥ कृष्णमक्लिष्टकर्मणिमच्युतं भी-
 तभीतवत् ॥ ४० ॥ शृणु कृष्ण वचो मह्यं रोचते यदि ते प्रभो ॥ चिरात्प्रभृति मे वक्तुं भवन्तं जायते मतिः ॥ ४१ ॥ असिलोमा पुलोमा च निसु-
 न्दनरकौ हतौ ॥ सौभः शल्वश्च निहतौ मेन्दो द्विविद् एव च ॥ ४२ ॥ हयग्रीवश्च सुमहान्सानुबन्धस्तथा हतः ॥ तादृशे विग्रहे वृते देवहेतोः सु-
 दारुणे ॥ ४३ ॥ सर्वाण्येतानि कर्माणि निःशेषाणि रणे रणे ॥ कृतवानसि गोविन्द पार्ष्णिग्राहश्च नास्ति ते ॥ ४४ ॥ इदं कर्म त्वया कृष्ण सानुव-
 न्यं महच्छतम् ॥ पारिजातस्य हरणे यत्कृतं कर्म दुष्करम् ॥ ४५ ॥ तत्र शक्रस्तथा कृष्ण ऐशवतशिरोगतः ॥ निर्जितो बाहुवीर्येण त्वया श्रुद्वि-
 शारदः ॥ ४६ ॥ तेन वैरं त्वया सार्द्धं कर्तव्यं नात्र संशयः ॥ वैरासुबन्धश्च महान्स्तेन कार्यस्तथा सह ॥ ४७ ॥ तत्रानिरुद्धहरणं कृतं भववता
 स्वयम् ॥ न ह्यन्यस्य भवेच्छक्तिर्वैरनिर्यातनं प्रति ॥ ४८ ॥ इत्येवमुक्ते वचने कृष्णो नाग इव श्वसन् ॥ उवाच वचनं धीमान् राघृष्टिं मम शलम् ॥
 ॥ ४९ ॥ सेनानीस्तात मा मैवं न देवाः शुद्रकर्मिणः ॥ नाकृतज्ञा नच क्लीबा नवलिप्ता न बालिशाः ॥ ५० ॥ देवतार्थं च मे यत्नः महान्दानवसंक्षये ॥
 तेषां प्रियार्थं च रणे हन्मि दत्तान्महाबलान् ॥ ५१ ॥ तत्परस्तन्मनाश्चास्मि तद्भक्तस्तन्त्रिये रतः ॥ कथं पापं कारिष्यन्ति विज्ञायेति विधिं हि माम् ॥ ५२ ॥

॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

अक्षुद्राः सत्यवन्तश्च नित्यं भक्तानुकम्पिनः ॥ तेभ्यो न विद्यते पापं बालिशत्वात्प्रभापसे ॥ ५३ ॥ कदाचिदिह पुंश्चल्यग अनिरुद्धो हतो भवेत् ॥
देवेषु समेहेन्द्रेषु नैतत्कर्म विधीयते ॥ ५४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं चिन्तयमानस्य कृष्णस्याद्भुतकर्मणः ॥ कृष्णस्य वचनं श्रुत्वा ततोऽक्रूरोऽ-
ब्रवीद्वचः ॥ ५५ ॥ मधुरं शृण्वया वाचा अर्थविक्रयविशारदः ॥ यच्छक्रस्य प्रभो कार्यं तदस्माकं विनिश्चितम् ॥ ५६ ॥ अस्माकं चापि यत्कार्यं
तद्वि कार्यं शचीपतेः ॥ सरक्ष्याश्च वयं देवैरस्माभिश्चापि देवताः ॥ देवतार्थं वयं चापि मानुषत्वमुपागताः ॥ ५७ ॥ एवमकूरवचनैश्चोदितो मधुसूदनः ॥
स्त्रिधगम्भीरया वाचा पुनः कृष्णोभ्यभाषत ॥ ५८ ॥ नायं देवेनै गन्धर्वैर्न यक्षैर्न च राक्षसैः ॥ प्रद्युम्नपुत्रोपहतः पुंश्चल्यनुग्रहायशाः ॥ ५९ ॥
मायाविदग्धाः पुंश्चल्यो दैत्यदानवयोपितः ॥ ताभिर्हतो न संदेहो नान्यतो विद्यते भयम् ॥ ६० ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इत्येवमुक्ते वचने कृष्णेन
तु महात्मना ॥ अथावगम्य तत्त्वेन यद्धृतं यदुमण्डले ॥ ६१ ॥ हर्षयन्स तु सर्वेषां सूतमागधवन्दिनाम् ॥ मधुरः श्रूयते घोषो माधवस्य निवेशने
॥ ६२ ॥ ते चाराः सर्वतः सर्वैः सभाद्वारमुपागताः ॥ शनैर्गद्गदया वाचा इदं वचनमब्रुवन् ॥ ६३ ॥ उद्यानानि गुहाः शैलाः सभा नद्यः सरांसि च ॥
एकैकं शतशो राजन्मार्गितं न च दृश्यते ॥ ६४ ॥ अन्ये कृष्णं चरा राजन्नुपागम्य तदाब्रुवन् ॥ सर्वे नो विदिता देशाः प्राद्युम्निर्न च दृश्यते ॥
॥ ६५ ॥ यदन्यत्संविधातव्यं विधानं यदुनन्दन ॥ तदाज्ञापय नः क्षिप्रमनिरुद्धस्य मार्गणे ॥ ६६ ॥ ततस्तं दीनमनसः सर्वे बाष्पाकुलेशणाः ॥
अन्योन्यमभ्यभाषन्त किमतः कार्यसुत्तरम् ॥ ६७ ॥ संदृष्टाष्टपुटाः केचित्केचिद्बाष्पाकुलेशणाः ॥ केचिद्बहुकुटिमस्तथाय चिन्तयन्त्यर्थसिद्धये ॥ ६८ ॥
एवं चिन्तयतां तेषां बह्वर्थमभिभाषितम् ॥ अनिरुद्धः कुतश्चेति संभ्रमः सुमहानभूत् ॥ ६९ ॥ अन्योन्यमभिवांशन्ते यादवा जातमन्यवः ॥ तां नि-
शां विमनस्कान्ते गमयेयुः कथं वन ॥ अनिरुद्धो हतश्चेति पुनः पुनरिदम् ॥ ७० ॥ एवं च ब्रुवतां तेषां प्रभाता रजनी तदा ॥ ततस्तूर्यनिनादेश्च
शङ्खानां च महास्वैनैः ॥ प्रबोधनं महाबाहोः कृष्णस्याक्रियतालये ॥ ७१ ॥ ततः प्रभाते विमलं प्रादुर्भूते दिवाकरे ॥ प्रविवेश सभामेको नारदः
प्रहसन्निव ॥ ७२ ॥ दृष्ट्वा तु यादवान्सर्वान्कृष्णेन सह संगतान् ॥ ततः स जयशब्देन माधवं प्रत्यपूजयत् ॥ ७३ ॥ अथाभ्युत्थाय विमनाः कृष्णः समिति
दुर्जयः ॥ मधुपर्कं च गां चैव नारदाय ददौ प्रभुः ॥ ७४ ॥ सोपविश्यासने शुभ्रे सर्वस्तरणसंवृतं ॥ सुखासीनो यथान्यायमुवाचेदं वचोऽथवत् ॥ ७५ ॥

॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥
 ॥ नारद उवाच ॥ किमेवं चिन्तयाविष्टा निःसङ्गा गतमानसाः ॥ उत्साहहीनाः सर्वे वै कृषा इव समासते ॥ ७६ ॥ इत्येवमुक्ते वचने नारदेन महा-
 त्मना ॥ वासुदेवोऽब्रवीद्वाक्यं श्रूयतां भगवन्निदम् ॥ ७७ ॥ अनिरुद्धो हतो ब्रह्मकेनापि निशि सुव्रत ॥ यस्याथै सर्व एवास्म चिन्तयाविष्टचेतसः
 ॥ ७८ ॥ एष ते यदि वृत्तान्तः श्रुतो हृष्टोऽपि वा मुने ॥ भगवन्कथ्यतां साधु प्रियमेतन्ममानय ॥ ७९ ॥ इत्येवमुक्ते वचने केशवेन महात्मना ॥
 प्रहस्यतद्वचः प्राह श्रूयतां मधुसूदन ॥ ८० ॥ निवृत्तं सुमहद्युद्धं देवासुरसमं महत् ॥ अनिरुद्धस्य चैकस्य बाणस्यापि महामुधे ॥ ८१ ॥ उषा
 नाम सुता तस्य बाणस्याप्रतिमोजसः ॥ तस्याथै चित्रलेखा वै जहाराशु तमप्सराः ॥ ८२ ॥ उभयोरोपि तत्रासीन्महद्युद्धं सुदारुणम् ॥ प्राद्युम्निवा-
 णयोः संख्ये बलिवासवयोरिव ॥ ८३ ॥ अस्माभिश्चापि तद्युद्धं दृष्टं सुमहद्द्रुतम् ॥ अनिरुद्धो भयात्तेन संयुगेष्वनिवर्तिना ॥ ८४ ॥ बाणेन मायामा-
 स्थाय बद्धो नागैर्महाबलः ॥ व्यादिष्टस्तु वधस्तस्य बाणेन गरुडध्वज ॥ ८५ ॥ तं निवारितवान्मन्त्री कुम्भाण्डो नाम तस्य ह ॥ कुमारस्यानिरुद्ध-
 स्य तेनासत्तेन संयुगे ॥ ८६ ॥ बाणेन मायामास्थाय सर्पनियमनं कृतम् ॥ उत्तिष्ठतु भवान् शीघ्रं यशसे विजयाय च ॥ ८७ ॥ नायं संरक्षितुं कालः
 प्राणांस्तात जयैषिणाम् ॥ प्राणैः किञ्चिद्भूतैर्वीरो धैर्यमालम्ब्य तिष्ठति ॥ ८८ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इत्येवमुक्ते वचने वासुदेवः प्रतापवान् ॥ प्रा-
 यात्रिकान्वै संभारानाज्ञापयत वीर्यवान् ॥ ८९ ॥ ततश्चन्दनपूर्णैश्च लज्जैश्चैव समन्ततः ॥ निरर्थौ स महाबाहुः कार्यमाणो जनार्दनः ॥ ९० ॥ नारद
 उवाच ॥ स्मरणं वैनतेयस्य कर्तुमर्हसि माधव ॥ न ह्यन्येन तदध्वानं शक्यं गन्तुं महाभुज ॥ ९१ ॥ आकर्णय तमध्वानं गन्तव्यमतिदुर्जयम् ॥
 एकादश सहस्राणि योजनानां जनार्दन ॥ ९२ ॥ तदितः शोणितपुरं प्राद्युम्नित्र साम्प्रतम् ॥ मनोजवो महावीर्यो वैनतेयः प्रतापवान् ॥ ९३ ॥
 समाह्वयस्व गोविन्द सहि त्वां तत्र नेष्यति ॥ एकेन सुसुहूर्तेन वाणं संदर्शयिष्यति ॥ ९४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सस्मार
 गरुडं तदा ॥ स कृष्णपार्श्वमागम्य प्राञ्जलिर्गरुडः स्थितः ॥ ९५ ॥ प्रणम्याथ वचः प्राह वैनतेयो महाबलः ॥ वासुदेवं महात्मानं श्रुण्वं मधुरया
 गिरा ॥ ९६ ॥ गरुड उवाच ॥ पद्मनाभ महाबाहो किमर्थं संस्मृतो ब्रह्म ॥ कृत्यं ते यदिह त्रास्ति श्रोतुमिच्छामि तत्पतः ॥ ९७ ॥ कस्य पक्षप-
 रिक्षेर्पनाशयामि पुरीं प्रभो ॥ प्रभावात्तव गोविन्द को न विद्याद्वलं मम ॥ ९८ ॥ गदवेगं च ते वीर चक्रार्थं च महाभुज ॥ नावबुध्यति मूढात्मा
 को दुर्योनाशमेष्यति ॥ ९९ ॥ हलं सिंहमुखं कस्य वनमाली नियोदयति ॥ कस्य देहस्तु निर्भिन्नो मेदिनीं यास्यति प्रभो ॥ १०० ॥

॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ वैदर्भी रुक्मिणः दुहिता ते तव मदीयभ्रातुः स्नुषा प्रद्युम्नभार्यात्वात् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥
चतुर्मूर्तिः वासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धाख्याश्वत्थो मूर्तयो यस्य स तथा । चातुर्होत्रं यज्ञियं कर्म चातुराश्रम्यो होमकर्ता त्रयाणामग्नौ होमः स्पष्टः । संन्यासिनापि परमात्मनि
कस्य शङ्करैः प्राणान्मोहयिष्यसि माधव ॥ कोयं सपरिवारोद्य यास्यते यमसादनम् ॥ १ ॥ एवमुक्ते तु वचने वैनतेयेन धीमता ॥ वासुदेवो वचः
प्राह शृणु त्वं वदतां वर ॥ २ ॥ बलेः पुत्रेण बाणेन प्राद्युम्निरपराजितः ॥ उपायाः कारणे बद्धो नगरे शोणिताह्वये ॥ अनिरुद्धस्तु कामार्तो बद्धो
नार्गेर्विषोल्बणैः ॥ ३ ॥ तस्य मोक्षार्थमाहूतो मया त्वं पतंगेश्वर ॥ तव वेगसमो नास्ति पक्षिणां प्रवरो भवान् ॥ अशक्यं च तदध्वानं गन्तुमन्येन
काश्यप ॥ ४ ॥ तत्र प्रापय मां शीघ्रं यत्र प्राद्युम्निरवसत् ॥ वैदर्भी ते स्नुषा वीर रुदती पुत्रगृहिणी ॥ ५ ॥ त्वत्प्रसादाद्रवत्येषा पुत्रेण सह भा-
मिनी ॥ अमृतं तु हतं पूर्वं त्वया पन्नगनाशन ॥ ६ ॥ मया सह समागम्य तस्मिन्काले महाभुज ॥ अभवन्मे ध्वजश्चैव त्वद्भक्ताः सर्ववृष्णयः ॥
सखित्वं मानयस्वाद्य भक्तिं च पतंगेश्वर ॥ ७ ॥ तव वेगसमो नास्ति पक्षिणो नच ते समाः ॥ सुपर्णं मुकृतेन त्वां शोपे पन्नगनाशन ॥ ८ ॥ दासीभावं
गता माता मोक्षितैर्काकिना पुरा ॥ पक्षविक्षेपमाश्रित्य हता शोधास्त्वया पुरा ॥ ९ ॥ भवान्सुरगणान्मर्वान्पृष्टमारोप्य विक्रमात् ॥ गच्छ मे ह्यग-
मान् देशान् विजयश्च तवाश्रयात् ॥ १० ॥ गुरुत्वान्मेरुतुल्यस्त्वं लघुत्वात्पवनोपमः ॥ भूते भव्ये भविष्ये च न ते तुल्योस्ति विक्रमे ॥ ११ ॥
सत्यसंध महाभाग वैनतेय महाद्युते ॥ अनिरुद्धेक्षणेनाद्य साहाय्यमुपकल्प्यताम् ॥ १२ ॥ गरुड उवाच ॥ अत्यद्भुतमिदं वाक्यं तव कृष्ण महा-
भुज ॥ त्वत्प्रसादाच्च विजयः सर्वत्रैव महाभुज ॥ १३ ॥ धन्यस्म्यनुगृहीतोऽस्मि संस्तवान्मधुसूदन ॥ स्तोतव्यस्त्वं मया कृष्ण स्तोपि मां त्वं म-
हाभुज ॥ १४ ॥ वेदाध्यक्षः सुराध्यक्षः सर्वकामप्रदो भवान् ॥ अमोघदर्शनस्त्वं हि वरार्थिनां वरप्रदः ॥ १५ ॥ चतुर्भुजश्चतुर्मुर्तिश्चतुर्होत्रप्रव-
र्तकः ॥ चातुराश्रम्यहोता च चतुर्नेता महाकविः ॥ १६ ॥ धनुर्धरश्चक्रधरो भवान् शङ्खधरो महाञ्च ॥ भवान्पूर्वेषु देहेषु ख्यातो भूमिधरः प्रभो
॥ १७ ॥ लाङ्गली मुगली चक्री देवकीतनयो भवान् ॥ चाणूरमथनश्चैव गोप्रियः कंसहा भवान् ॥ १८ ॥ गोवर्धनधरश्चैव मल्लारिर्मल्लभावनः ॥
मल्लप्रियो महामल्लो महापुरुष इत्यपि ॥ १९ ॥ विप्राप्रियो विप्राहितो विप्राज्ञो विप्राभवनः ॥ ब्रह्मण्यश्च वरेण्यश्च भवान्दामोदरः स्मृतः ॥ प्रलम्बम-
थनश्चैव कोशिहा दानवान्तकः ॥ २० ॥

जीवस्य होमोस्तीति सोपि होतेत्यर्थः । चतुर्णां पुरुषार्थानां नेता प्रापकः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

॥ २१ ॥ समुद्रसंभवः धन्वन्तरिः ॥ २२ ॥ सौरद्वयो मेरुः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ क्रोधादिरूपेण त्रैलोक्यं मथनाति इति त्रैलोक्यमयमः ॥ २६ ॥ सर्वतः संवृण्वानः प्रलयः वर्तनः आविष्कुर्वाणो निलयः स्थितिकालश्च त्वमेव ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ १३० ॥ उन्नावपि लोकौ प्राप्येते सर्वथा स्वर्गगामिनः सुखभाजः ॥ ३१ ॥ जयस्थानं असिलोन्नश्च हन्ता च तथा रावणनाशनः ॥ विभीषणस्य भगवान्राज्यदो वालिनाशनः ॥ २१ ॥ सुग्रीवराज्यदाता त्वं बलिराज्यापहारकः ॥ रत्न-
हर्ता महारत्नं समुद्रोदरसंभवः ॥ २२ ॥ वरुणश्च भवान्ख्यातो भवांश्च सरिदुद्भवः ॥ भवान्वद्भूधरो धन्वी धनुर्धरवरो महान् ॥ २३ ॥ दाशार्ह इति विख्यातो महाधन्वा धनुःप्रियः ॥ गोविन्द इति विख्यात उदधिस्त्वं च सुव्रत ॥ २४ ॥ आकाशश्च तपश्चैव समुद्रमथनो भवान् ॥ भवान्स्वर्गो बहुफलो भवान्स्वर्गचरो महान् ॥ २५ ॥ त्वमेव च महामघो वीजनिष्पत्तिरेव च ॥ त्रैलोक्यमथनस्त्वं च क्रोधलोभमनोरथाः ॥ २६ ॥ भवान्का-
मप्रदश्चैव कामः सर्वधनुर्धरः ॥ सर्वतो वर्तनश्चैव प्रलयो निलयो महान् ॥ २७ ॥ हिरण्यगर्भो रूपज्ञो रूपवान्धुसूदनः ॥ इंग्रस्त्वं च महादेव असंख्येयगुणवित्तः ॥ २८ ॥ स्तोत्रमिच्छसि मां देव स्तोतव्यस्त्वं यदूतम ॥ चक्षुषा ये त्वया घोराः प्राणिनो हि निरीक्षिताः ॥ २९ ॥ हतास्ते यमदण्डेन तिर्यङ्निरयगामिनः ॥ ये त्वया परमप्रीत्या प्राणिनो वै निरीक्षिताः ॥ १३० ॥ इह च प्रेत्य ते सर्वे सर्वथा स्वर्गगामिनः ॥ एष तेहं म-
हाबाहो वज्रगः शासने स्थितः ॥ ३१ ॥ जयस्थानं ततः कृत्वा गरुडः प्राह केशवम् ॥ अयमस्मि स्थितो वीर आरुहस्व महाबल ॥ ३२ ॥ ततः कण्ठे परिष्वज्य माधवो गरुडं ततः ॥ सखे शत्रुविनाशाय अघैष्यं प्रतिगृह्यताम् ॥ ३३ ॥ दुत्तार्ध परया प्रीत्या शङ्खचक्रगदासिभृत् ॥ आरुरोह महाबाहुः सुपर्ण पुरुषोत्तमः ॥ ३४ ॥ कृष्णस्य पार्श्वमागम्य हर्षदेवास्थितोभवत् ॥ कृष्णकेशः प्रबलमो विष्णुः कृष्णश्च वर्णतः ॥ ३५ ॥ चतुर्द-
श्वत्तुर्बाहुश्चतुर्वेदषट्पङ्कवित् ॥ श्रीवत्साङ्कोरविन्दक्ष ऊर्ध्वरोमा मृदुत्वचः ॥ ३६ ॥ समाहुलिः समनखो रक्ताङ्गुलिनखान्तरः ॥ सिग्धगम्भीरानि-
घौषो वृत्तबाहुर्महामुजः ॥ ३७ ॥ आजानुबाहुस्ताप्रास्यः सिंहविस्पष्टविक्रमः ॥ सहस्रमिव सूर्यणां दीप्यमानः प्रकाशते ॥ ३८ ॥ यः प्रमुर्भा-
ति विश्वात्मा भूतानां भावनो विभुः ॥ यस्याष्टगुणमैश्वर्यं ददौ प्रीतः प्रजापतिः ॥ प्रजापतीनां साध्यानां त्रिदशानां च शाश्वतः ॥ ३९ ॥ स्तूयमानः स्तवैर्दिव्यैः सूतमागधवन्दिभिः ॥ ऋषिभिश्च महाभागैर्वेदेदाङ्गपरैः ॥ १४० ॥

प्रस्थानमुद्राम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ कृष्णकेशो बलरामः प्रबलय इत्यादिस्तुतिः कृष्णस्यैव ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ प्रजापतिः कथयः यस्य वामनरूपेण तत्त्वस्य ॥ ३९ ॥ १४० ॥

संविधानं पुररक्षणम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ जय बाणमित्यावाः वाचः शृण्वन् प्रययौ इति तृतीयैरान्वयः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ १४५ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुर्वणि
 टीकायामेकविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥ ॥ ६९ ॥ तत इति ॥ १ ॥ सः रथस्थः अत एव उन्मुवैरुः र्मुवैः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ अष्टमु बाहुपु अष्टान्या-
 संविधानमथाज्ञाप्य द्वारकायां महाबलः ॥ गमनाय मतिं चक्रे वासुदेवः प्रतापवान् ॥ ४३ ॥ आस्थितो गरुडं देवस्तस्य चानु हलायुधः ॥ पृष्ठतो-
 नु बलस्यापि प्रद्युम्नः शत्रुकर्षणः ॥ ४२ ॥ जय बाणं महाबाहो ये चास्यानुगता रणे ॥ नहि ते प्रमुखे स्थातुं कश्चिच्छक्तो महासृधे ॥ ४३ ॥ प्रसादे
 ते ध्रुवा लक्ष्मीविजयश्च पराक्रमे ॥ विजेष्यसि रणे शत्रुं दैत्येन्द्रं सहसैनिकम् ॥ ४४ ॥ सिद्धचारणसङ्घानां महर्षीणां च सर्वशः ॥ शृण्वन् वाचान्त-
 रिक्षे वै प्रययौ केशवो रणे ॥ १४५ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि कृष्णप्रयाणं नामैकविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततस्तूर्यनिनदैश्च शङ्खानां च महास्वनैः ॥ वन्दिमागधसूतानां स्तवैश्चापि सहस्रशः ॥ १ ॥ स तून्मुखैर्जयाशीर्भिः स्तूर्य-
 मानो हि मानवैः ॥ बभार रूपं सोमार्कशुक्राणां प्रतिमं तदा ॥ २ ॥ अतीव शुशुभे रूपं व्योम्नि तस्योत्पतिप्यतः ॥ वैनेतेयस्य भद्रं ते ब्रूहि तं हरि-
 तेजसा ॥ ३ ॥ अथाष्टबाहुः कृष्णस्तु पर्वताकारसंनिभः ॥ विषभौ पुण्डरीकाक्षौ विक्राङ्क्ष्वाणसंक्षयम् ॥ ४ ॥ असिचक्रगदावाणा दक्षिणं पार्श्वमा-
 स्थिताः ॥ चर्म शार्ङ्गं तथा चापं शङ्खं चैवास्य वामतः ॥ ५ ॥ शीर्षाणां वै सहस्रं तु विहितं शार्ङ्गधन्वना ॥ सहस्रं चैव कायानां वहसं कर्पणस्तदा
 ॥ ६ ॥ श्वेतप्रहरणोधृष्यः कैलास इव शृङ्गवान् ॥ प्रथितो गरुडेनाथ उद्यन्निव दिवाकरः ॥ ७ ॥ सनत्कुमारस्य वपुः प्रादुरासीन्महात्मनः ॥ प्रद्यु-
 म्नस्य महाबाहोः संग्रामे विक्रमिष्यतः ॥ ८ ॥ स पक्षबलविक्षेपैर्विधुन्वन्पर्वतान्बहून् ॥ जगाम मार्गं बलवान्वातस्य प्रतिषेधयन् ॥ ९ ॥ अथ वार्यो-
 रतिगतिमास्थाय गरुडस्तदा ॥ सिद्धचारणसङ्घानां शुभं मार्गमवातरत् ॥ १० ॥ अथ रामो ब्रवीद्वाक्यं कृष्णमप्रतिमं रणे ॥ स्वाभिः प्रभाभिर्हीनाः
 स्म कृष्ण कस्मादपूर्ववत् ॥ ११ ॥ सर्वै कनकवर्णाभाः संवृताः स्म न संशयः ॥ किमिदं ब्रूहि नस्तत्त्वं किं मेरोः पार्श्वेण वयम् ॥ १२ ॥ श्रीभग-
 वानुवाच ॥ मन्ये बाणस्य नगरमभ्यासस्थमरिदम् ॥ रक्षार्थं तस्य नियतो वह्निरपे स्थितो ज्वलन् ॥ १३ ॥ अग्नेराहवनीयस्य प्रभया स्म समा-
 हृताः ॥ तेन नो वर्णवैरूप्यमिदं जातं हलायुध ॥ १४ ॥ श्रीराम उवाच ॥ यदि स्म सन्निकर्षस्था यदि निष्प्रभतां गताः ॥ तद्विधत्स्व स्वयं बुद्ध्या
 यदत्रानन्तरं हितम् ॥ १५ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ कुरुष्व वैनेतेय त्वं यच्च कार्यमनन्तरम् ॥ त्वया विधाने विहिते कारिष्याम्यहमुत्तमम् ॥ १६ ॥
 युधान्याह । असीति ॥ ५ ॥ महम्म अनन्तं शीर्षाणि ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ पञ्चमोऽवलेन ये विज्ञेयस्ते ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ विस्मयं प्रपूरति शैवः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ अङ्गिराः ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा तु गरुडो वासुदेवस्य भाषितम् ॥ चक्रे मुखसहस्रं हि कामरूपी महाबलः ॥ १७ ॥ गङ्गः सुपागमत्तूर्णं वैनेतेयो
 महाबलः ॥ आपुत्याकाशगङ्गाधामापीय सलिलं बहु ॥ १८ ॥ प्रववौपरि गतो वैनेतेयः प्रतापवान् ॥ तेनार्शि शमयामास बुद्धिमान्चिन्तात्मजः
 ॥ १९ ॥ अग्निराहवनीयस्तु ततः शान्तिसुपागमत ॥ तं दृष्ट्वाहवनीयं तु शान्तमैकाशगङ्गायां ॥ परमं विस्मयं गत्वा सुपर्णो वाक्यमब्रवीत् ॥ २० ॥
 अहो वीर्यमथाग्रेस्तु यो दहेद्युगसंक्षये ॥ २१ ॥ यदेव वर्णैरूपं चक्रे कृष्णस्य धीमतः ॥ त्रयस्त्रयाणां लोकानां पर्याप्ता इति मे मतिः ॥ कृष्णः
 संकर्षणश्चैव प्रद्युम्नश्च महाबलः ॥ २२ ॥ ततः प्रशान्ते दूहने संभ्रतस्यैव स पक्षिराट् ॥ स्वपक्षबलविशेषं कुर्वन्वारं महास्त्वनम् ॥ २३ ॥ तं दृष्ट्वा
 विस्मयं तन्ने रुद्रस्यानुचराग्रयः ॥ आस्थिता गरुडं ह्येते नानारूपा भयावहाः ॥ २४ ॥ किमर्थमिह संप्राप्ताः के वापीमे जनास्त्रयः ॥ निश्चयं ना-
 धिगच्छन्ति ते गिरिश्रजवह्नयः ॥ २५ ॥ भ्रातृत्यंश्च संग्रामं तैस्त्रिभिः सह यादवैः ॥ तेषां युद्धप्रसक्तानां संनादः सुमहानभूत् ॥ २६ ॥ तं च श्रुत्वा
 महानादं सिंहानामिव गर्जताम् ॥ अथाङ्गिराः स्वपुरुषं प्रेषयामास बुद्धिमान् ॥ २७ ॥ यत्र तद्वर्तते गुह्यं तत्र गच्छस्व मा चिरम् ॥ दृष्ट्वा तत्सर्व-
 मागच्छ इत्युक्तः प्रहृष्टस्त्वरन् ॥ २८ ॥ तथेत्युक्त्वा स तदुद्धं वर्तमानमवैक्षत ॥ अग्नीनां वासुदेवेन संसक्तानां महासुधे ॥ २९ ॥ ते जातेवदसः सर्वे
 कल्मषः कुसुमस्तथा ॥ दूहनः शोषणश्चैव तपनश्च महाबलः ॥ ३० ॥ स्वाहाकारस्य विषये प्रख्याताः पञ्च वह्नयः ॥ अथापरे महाभागाः स्वैर-
 नैकैर्व्यवस्थिताः ॥ ३१ ॥ पिठरः पतंगः स्वर्णः आ गाधो भ्राज एव च ॥ स्वधाकाराश्रयः पञ्च अयुधंस्तेपि चाग्रयः ॥ ३२ ॥ ज्योतिष्टोमविभागौ
 च वषट्काराश्रयौ पुनः ॥ द्वावग्नी संप्रयुध्यते महात्मानो महादुती ॥ ३३ ॥ आग्नेयं रथमास्थाय अरमुद्यम्य भास्वरम् ॥ तयोरभ्येद्विराश्चैव मह-
 र्षिर्विभौ रणे ॥ ३४ ॥ स्थितमङ्गिरसं दृष्ट्वा विमुञ्चन्तं शितान् शरान् ॥ ३५ ॥ कृष्णः प्रोवाच संक्रुद्धः स्मयश्लिष पुनः पुनः ॥ ३६ ॥ तिष्ठस्वमग्नयः सर्वे
 एष वो विदधे भयम् ॥ ममान्नतेजसा दुग्धा विशो यास्यथ विद्रुताः ॥ अथाङ्गिरास्त्रिशूलेन दूषितेन समधावत ॥ ३६ ॥ आददान इव क्रोधात्कु-
 ञ्जप्राणान्महासुधे ॥ त्रिशूलं तस्य दीप्तं तु बिच्छेद परमेषुभिः ॥ अर्धचन्द्रैस्तथा तीक्ष्णैर्यमान्तकानिभोपमैः ॥ ३७ ॥ स्थूणाकर्णेन बाणेन दूषितेन
 स महामनाः ॥ विव्याधान्तकतुल्येन वक्षस्यङ्गिरसं ततः ॥ ३८ ॥

मुष्णोऽग्निः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ यमान्तकविभोपमैः यमनिर्भैः क्रूरैः अन्तकोपमैः प्राणहरैः ॥ ३७ ॥ स्थूणातुल्यौ कर्णौ तिर्यक्फलके धृम्य तेन स्थूणाकर्णेन ॥ ३८ ॥

॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ब्रवीत् अत्रब्रवीत् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

रुधिरौघप्लुतैर्गौत्रैरङ्गिरा विह्वलन्निव ॥ विप्लव्यगात्रः सहसा पपात धरणीतले ॥ ३९ ॥ शेषस्ततोऽग्नयः सर्वे चत्वारो ब्रह्मणः सुताः ॥ अधात्रान्तस्तदा
शीघ्रं बाणस्य पुरमन्तिकात् ॥ ४० ॥ अथागमन्ततः कृष्णो यत्र बाणपुरं ततः ॥ अथ बाणपुरं दृष्ट्वा दूरात्प्रोवाच नारदः ॥ ४१ ॥ एतत्तच्छोणि-
तपुरं कृष्ण पश्य महाभुज ॥ अत्र रुद्रो महातेजा रुद्राण्या सहितो वसत् ॥ ४२ ॥ गुहश्च बाणमुत्पद्य सततं क्षेमकारणात् ॥ नारदस्य वचः श्रुत्वा
कृष्णः संप्रहसन् ब्रवीत् ॥ ४३ ॥ क्षणं चिन्तयतामत्र श्रूयतां च महामुने ॥ यदि वाऽवतरेद्गुद्रो बाणसंरक्षणं प्रति ॥ ४४ ॥ शक्तितो वयमप्यत्र
सह योत्स्याम तेन वै ॥ एवं विवदतोस्तत्र कृष्णनारदयोस्तदा ॥ ४५ ॥ प्राप्ता निमेषमात्रेण शीघ्रगा गरुडेन ते ॥ ततः शङ्खं समाधाय वदने पु-
ष्करेक्षणः ॥ ४६ ॥ वायुवेगसमुद्भूतो मेघश्चन्द्रमिवोद्गिरत् ॥ ततः प्रधमाप्य तं शङ्खं भयमुत्पाद्य वीर्यवान् ॥ ४७ ॥ प्रविवेश पुरं कृष्णो बाणस्या-
दुतकर्मणः ॥ ततः शङ्खप्रणौदेश्च भेरीणां च महास्वनैः ॥ ४८ ॥ बाणानि कानि सहसा संनहन्त सप्रन्ततः ॥ ततः किंकरसैन्यं तु व्यादिष्टं समरे
भयात् ॥ ४९ ॥ कोटिशश्चापि बहुशो दीप्तिप्रहरणास्तदा ॥ तदसंख्येयमेकस्थं महाभ्रवणसंनिभम् ॥ ५० ॥ नीलाञ्ज त्रचयप्रख्यमप्रमेयमथाक्षयम् ॥
दीप्तिप्रहरणाः सर्वे दैन्यदानवराक्षसाः ॥ ५१ ॥ प्रमाथगणक्षुराश्च अयुध्यन्कृष्णमव्ययम् ॥ सर्वतस्तैः प्रदीप्तास्त्यैः सार्चिष्माद्भिरिवाग्निभिः ॥ ५२ ॥
अभ्युपेत्य तदात्युग्रैश्चराक्षसकिन्नरैः ॥ पीयते रुधिरं तेषां चतुर्णां अपि संग्रहे ॥ ५३ ॥ तद्गलं तु समासाद्य बलभद्रो महाबलः ॥ प्रोवाच वचनं
तत्र परस्य बलनाशनः ॥ ५४ ॥ कृष्ण कृष्ण महाबाहो विप्रस्त्वैषां महद्भयम् ॥ इति संचोदितः कृष्णो बलभद्रेण धीमता ॥ ५५ ॥ तेषां वधार्थ-
माग्नेयं जग्राह पुरुषोत्तमः ॥ अस्त्रमस्त्राविदां श्रेष्ठो यमान्तकसमप्रभः ॥ प्रविधूयासुरगणान्कन्यादानस्रजेनसा ॥ ५६ ॥ प्रययौ त्वरया युक्तो यत्र
दृश्येत तद्बलम् ॥ शूलपट्टिशशक्तयष्टिपिनाकपरिघायुधम् ॥ ५७ ॥ प्रमाथगणभूयिष्ठं बलं तदभवत्क्षितौ ॥ शूलमेघप्रतीकाशैर्नानारूपैर्भयानकैः ॥
बाहूनैः सङ्कशः सर्वे योधास्तत्रावतस्थिरे ॥ ५८ ॥ वाताहूतारव्यं चैर्वाप्रकीर्णिरवाचलैः ॥ शुशुभे तत्र बहुलैर्नानैर्दृढधन्विभिः ॥ मुसलैरसिभिः
शूलैर्गदाभिः परिवैस्तथा ॥ ५९ ॥ अवाधं तदसंख्येयं शुशुभे सर्वतो बलम् ॥ ततः संकर्षणो दंष्ट्रमुवाच मधुमूदनम् ॥ ६० ॥ कृष्ण कृष्ण महा-
बाहो यदेतद्दृश्यते बलम् ॥ एतैः सह रणे योद्धुमिच्छामि पुरुषोत्तम ॥ ६१ ॥

॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥

॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ इति श्रीसहायारतं खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां द्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥ ॥ मृतमिति
 यच्च ते पौरुषं सर्वं तदर्शयतु नो भवाच्च ॥ सव्येतराभ्यां बाहुभ्यामेवमुक्तो ज्वरस्तदा ॥ ८७ ॥ चिक्षेपेनं महद्भस्म ज्वालागर्भं महाबलः ॥ ततः
 प्रदीप्तगात्रस्तु मुहूर्तमभवत्प्रभुः ॥ ८८ ॥ कृष्णः प्रहरतां श्रेष्ठः शर्म चाग्निगतिस्ततः ॥ ततस्तैर्भुजगाक्रौरैर्बाहुभिस्तु त्रिभिस्तदा ॥ ८९ ॥ जघन-
 कृष्णं ग्रीवायां मुष्टिर्नैकेन चोरसि ॥ स संप्रहारस्तुमुलस्तयोः पुरुषसिंहयोः ॥ ९० ॥ ज्वरस्य तु महायुद्धे कृष्णस्य तु महौजसः ॥ पर्वतेषु पतन्ती-
 क्षामशनीनामिव स्वनः ॥ ९१ ॥ कृष्णज्वरमुजवाघैर्तुष्टुद्वन्मसीत्सुदारुणम् ॥ नैवमेवं शूरोत्यमिति तत्र महास्वनः ॥ मुहूर्तमभवदुद्धमन्योन्यं तु महा-
 त्मनोः ॥ ९२ ॥ ततो ज्वरं कनकविचित्रभूषणं न्यपीडयदुज्वलयेन संयुगे ॥ जगत्क्षयं समुपनयन् जगत्पतिः शरीरधृग्गगनचरं महामृधे ॥ ९३ ॥ इति
 श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि कृष्णज्वरयुद्धे द्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ मृतमित्यभिविज्ञाय
 ज्वरं शङ्घनिषूदनः ॥ कृष्णो भुजबलाभ्यां तु चिक्षेपाथ महीतले ॥ १ ॥ मुक्तमात्रः स बाहुभ्यां कृष्णदेहं विवेश ह ॥ अमुक्त्वा विग्रहं तस्य कृष्णस्या-
 श्रुतिमौजसः ॥ २ ॥ स ह्याविष्टस्तदा तेन ज्वरेणप्रतिमौजसा ॥ कृष्णः स्खलन्निव मुहुः क्षितौ गाढं व्यवर्तत ॥ ३ ॥ जृम्भते श्वसते चैव बलते च पुनः
 पुनः ॥ रोमाञ्चोत्थितगात्रश्च निद्रया चाभिभूयते ॥ ४ ॥ ततः स्थैर्यं समालम्ब्य कृष्णः परपुरंजयः ॥ विकुर्वति महायोगी जृम्भमाणः पुनः पुनः ॥
 ५ ॥ ज्वराभिभूतमात्मानं विज्ञाय पुरुषोत्तमः ॥ सोमृजज्वरमन्यं तु पूर्वज्वरविनाशनम् ॥ ६ ॥ घोरं वैष्णवमत्युग्रं सर्वप्राणिभयंकरम् ॥ संस्पृष्ट-
 वाक्स तेजस्वी तं ज्वरं भीमविक्रमम् ॥ ७ ॥ ज्वरः कृष्णविस्पृष्टस्तु गृहीत्वा तं ज्वरं बलात् ॥ कृष्णाय हृष्टः प्रायच्छतं जग्राह ततो हरिः ॥ ८ ॥ ततस्त-
 परमकुद्धो वासुदेवो महाबलः ॥ स्वगात्रात्स्वज्वरेणैव निष्कृमयत वीर्यवान् ॥ ९ ॥ आविध्य भूतले चैनं शतथा कर्तुमुद्यतः ॥ व्याधोपत ज्वरस्तत्र
 भोः परित्रातुमर्हसि ॥ १० ॥ आविध्यमाने तस्मिंस्तु कृष्णं गमिताजसा ॥ अशरीरा ततो वाणी ह्यन्तरिक्षादभापत ॥ ११ ॥ कृष्ण कृष्ण म-
 हाबाहो यदूनां नन्दिर्वधन ॥ मा पथीज्वरेमेनं तु रक्षणं त्वत्स्वयानघ ॥ १२ ॥ इत्येवमुक्ते वचने तं सुमोच हरिः स्वयम् ॥ भूतभव्यभविष्यस्य जगतः
 परमो गुरुः ॥ १३ ॥ कृष्णस्य पादयोर्भूशं शरणं सोमज्वरः ॥ एवमुक्तो हृषीकेशं ज्वरो वाक्यमथाब्रवीत् ॥ १४ ॥ शृणुष्व मम गोविन्द विज्ञाप्यं
 यदुन्मन्दन ॥ यो मे मनोरथो देव तं त्वं कुरु महाभुज ॥ १५ ॥

॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ त्रियेति । त्वं त्रियातुं वः कृत्वा चतुष्पादादिषु भवेद्यथाह्वय योज्यम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ तथा तृतीयस्य भागस्य चतुर्थांशः स पक्षिषु ध्रुवो भविष्यतीति योजना ॥ २३ ॥ २४ ॥ आतुर्यम् एकग्रेशो जालकेन संकोचः ॥ २५ ॥ २६ ॥ आप्सारकः क्षतावेशः । खोरकश्चरणोः ॥ २७ ॥ २८ ॥ अहमेको ज्वरस्तात नान्यो लोके ज्वरो भवेत् ॥ त्वत्प्रसादाद्धि देवेश वरमेनं वृणोम्यहम् ॥ १६ ॥ देव उवाच ॥ एवं भवतु भद्रं ते यथा त्वं ज्वर काङ्क्षसे ॥ वरार्थिनां वरो देवो भवांश्च शरणं गतः ॥ १७ ॥ एक एव ज्वरो लोके भवानस्तु यथा पुरा ॥ योयं मया ज्वरः सृष्टो मय्येवैव प्रलीयताम् ॥ १८ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्ते तु वचने ज्वरं प्राति महायशः ॥ कृष्णः प्रहरतां श्रेष्ठः पुनर्विक्रममुवाच हा ॥ १९ ॥ वासुदेव उवाच ॥ शृणुष्व ज्वर संदेशं यथा लोके चरिष्यसि ॥ सर्वजातिषु विश्रब्धं यथा स्थावरजगमे ॥ २० ॥ त्रिधा विभज्य चात्मानं मत्प्रियं यदि काङ्क्षसे ॥ चतुष्पादान्भजे- केन द्वितीयेन च स्थावरान् ॥ २१ ॥ तृतीयो यश्च ते भागो मानुषेषूपपत्स्यते ॥ त्रिधाभूतं वपुः कृत्वा पक्षिषु त्वं भव ज्वर ॥ २२ ॥ चतुर्थो य- स्तृतीयस्य भविष्यति स ते ध्रुवम् ॥ एकांस्तरस्तृतीयस्तु स वै चातुर्थिको ज्वरः ॥ २३ ॥ मानुषेष्वभिभेदेन वस त्वं प्रविभज्य वै ॥ जातिष्व- थावशेषासु निवस त्वं शृणुष्व मे ॥ २४ ॥ वृक्षेषु कीटरूपेण तथा संकोचपत्रकः ॥ पाण्डुपत्रश्च विख्यातः फलेष्वातुर्यमेव च ॥ २५ ॥ अयां तु नीलिकां विद्याच्छिखोद्भेदेन बर्हिणाम् ॥ पद्मिन्यादौ हिमो भूत्वा पृथिव्यामपि चोपरः ॥ २६ ॥ गौरिकः पर्वतेष्वेव मत्प्रसादाद्धविष्यसि ॥ गोष्वपस्सारको भूत्वा खोरकश्च भविष्यति ॥ २७ ॥ एवं त्वं बहुरूपेण भविष्यसि महीतले ॥ दर्शनात्प्रदर्शनाच्चापि प्राणिनां वधमेष्यसि ॥ २८ ॥ ऋते देवमनु- ष्याणां नान्यस्त्वां विसर्हिष्यति ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ कृष्णस्य वचनं श्रुत्वा ज्वरो हृष्टमना ब्रूभूत् ॥ २९ ॥ प्रोवाच वचनं किञ्चित् प्रणमित्वा कृताञ्जलिः ॥ ज्वर उवाच ॥ सर्वजातिप्रभुत्वेन कृतो धन्यास्मि माधव ॥ ३० ॥ भूयश्च ते वचः कर्तुमिच्छामि पुरुषर्षभ ॥ तद्ब्रूयापय गोविन्द किं करोमि महामुज ॥ ३१ ॥ अहमसुरकुलप्रमाथिना त्रिपुरहरेण हेरण निर्मितः ॥ रणशिरसि विनिर्जितस्त्वया प्रभुरसि देव तवास्मि शिरः ॥ ३२ ॥ धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यत्त्वया मत्प्रियं कृतम् ॥ आज्ञापय प्रियं किं ते चक्राधुव करोम्यहम् ॥ ३३ ॥ वंशम्पायन उवाच ॥ ज्वरस्य वचनं श्रुत्वा वासुदेवो ब्रवीद्वचः ॥ अभिसंधिं शृणुष्वान्न यत्त्वां वक्ष्यामि निश्चयात् ॥ ३४ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ महाहवे तव मम च ह्ययोरीमं पराङ्गमं भुजबलकैवलान्नयोः ॥ प्रणम्य मामेकमनाः पठेत्तु यः स वै भवेज्ज्वर विगतज्वरो नरः ॥ ३५ ॥

॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां त्रयोविंशत्यधिकशतमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥ तत इति ॥ १ ॥ अर्धयन् अर्धोऽ-
 यन् । अडमाव आर्षः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ दहमानः दहन ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ अचिन्तयन् अचिन्तयन्तः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥
 त्रिपाद्भस्मप्रहरणस्त्रिशिरा नवलोचनः ॥ स मे प्रीतः सुखं दद्यात्सर्वमयपतिर्व्यरः ॥ ३६ ॥ आद्यन्तवन्तः कनयः पुराणाः सूक्ष्मा बृहन्तोऽप्यनुशासि-
 तारः ॥ सर्वाच्च ज्वरान्मन्तु ममानिरुद्धप्रद्युम्नसंकर्षणवासुदेवाः ॥ ३७ ॥ वेङ्गस्यायन उवाच ॥ एवमुक्तस्तु कृष्णेन ज्वरः साक्षान्महात्मनः ॥ प्रोवाच
 यदुशादूलमेवमैतद्भविष्यति ॥ ३८ ॥ वरं लब्ध्वा ज्वरो हृष्टः कृष्णाच्च समयं पुनः ॥ प्रणम्य शिरसा कृष्णमपक्रान्तस्ततो रणात् ॥ ३९ ॥ इति श्री-
 महाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि स्वर्कृष्णसंवादो नाम त्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥ ॥ ॥ वैष्णवायन उवाच ॥ त-
 तस्ते त्वरिताः सर्वे त्रयस्त्रय इवाग्रयः ॥ वैनतेयमथारुह्य युध्यमाना रणे स्थिताः ॥ १ ॥ ततः सर्वाण्यनीक्रानि बाणमैरशकिरन् ॥ अर्धयन्तेय-
 स्था नदन्तोतिबलाद्रणे ॥ २ ॥ नक्रलाङ्गुलपातैश्च बाणवर्षैश्च पीडितम् ॥ संचुक्रोप गहानकं दानवानां दुरासदम् ॥ ३ ॥ कशेग्रिरिव संतुद्रः शु-
 ष्केन्धनसुमरीरितः ॥ कृष्णबाणाग्निरुद्धतो विमूढि परमां गतः ॥ ४ ॥ दानवानां सहस्राणि तस्मिन्समरगूढनि ॥ युगान्ताग्निरिवार्चिष्मान्दृमानो व्य-
 राजत ॥ ५ ॥ तां दीप्यमानां महतीं नानाप्रहरणादीनाम् ॥ सेनां बाणः समासाद्य वारयन्वाक्यमनर्वात् ॥ ६ ॥ लाघवं समुपागम्य किमर्थं भयवि-
 कृवाः ॥ दैत्यवंशसमुत्पन्नाः पलाययन् महाहवात् ॥ ७ ॥ कवचाभिगदप्रसिखद्वर्चमपरश्वथान् ॥ उत्सृज्योत्सृज्य गच्छन्ति किं भवन्तोन्तरिक्षगाः
 ॥ ८ ॥ स्वजातिं चैव भावं च हरसंसर्गमेव च ॥ मानयद्भिर्न गन्तव्यस्यो ह्यहमवस्थितः ॥ ९ ॥ एवमुच्चरितं वाक्यं शृण्वन्तस्सदचिन्तयन् ॥ अण्क-
 मन्त ते सर्वे दानवा भयमोहिताः ॥ १० ॥ प्रमाथगणशेषं तु तदनीकमतिप्रत ॥ भग्नगणशेषं युद्धाय पुनश्चक्रे मनस्तदा ॥ ११ ॥ कुम्भाण्डो
 नाम क्षाणस्य सखामात्यश्च वीर्यवान् ॥ भग्नं खबलमालोक्य इदं वचनमब्रवीत् ॥ १२ ॥ एष बाणः स्थितो युद्धे शंकराय गुहस्तथा ॥ किमर्थं व-
 लमुत्सृज्य भवन्तो यान्ति मोहिताः ॥ प्राणांस्त्यक्त्वा पलायन्ते सर्वे दानवपुद्गवाः ॥ १३ ॥ एवं कुम्भाण्डवाक्यं ते शृण्वन्तो भयविह्वलाः ॥ एका-
 न्ते भयविव्रस्ताः सर्वे यान्ति दिशो दृश ॥ १४ ॥ भग्नं बलं ततो हृत्वा कृष्णेनामिततेजसा ॥ संरक्तनयनः स्थाणुयुद्धाय पर्यवर्तत ॥ १५ ॥ क्षाणसंरक्षणं कर्तुं
 रथमास्थाय सुप्रभम् ॥ देवः कुमारश्च तथा रथेनाग्निसमेभवे ॥ १६ ॥ नन्दीश्वरसमायुक्तं रथमास्थाय वीर्यवान् ॥ संदुष्टेष्टपुटो रुद्रः प्राधानत यतो हारिः ॥ १७ ॥

॥ १८ ॥ गणसहस्रवृत्तं इति शेषः । इदम्य रथः शोभयन् दिश इति शेषः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ जटिलाश्च ऊर्ध्वशिखिरुहाश्चेति द्वन्द्वः ॥ २२ ॥ छायाः अन्योन्यसंस्तकाः भूमाविति शेषः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ अभिमुखः सादराः उन्मुखाः शत्रोरन्तर्दिशस्थानात् अभिमुखाश्च ते उन्मुखाश्चेति विग्रहः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

पिवन्निव तदाकाशं सिंहमुक्तो महास्वनः ॥ रथो भाति वनानुक्तः पौर्णमास्यां यथा शशी ॥ १८ ॥ ततो गणसहस्रैस्तु नानाह्रपैर्भयावहैः ॥ नवद्वि-
र्विधान्नाद्व्रथो देवस्य शोभयन् ॥ १९ ॥ केचित्सिंहमुखस्तत्र तथा व्याघ्रमुखाः परे ॥ नागाश्चोष्ट्रमुखस्तत्र प्रवेपुरतिपीडिताः ॥ २० ॥ व्याल-
यज्ञोपवीताश्च केचित्तत्र महाबलाः ॥ खरोष्ट्रजवक्त्राश्च अश्वगवाश्च संस्थिताः ॥ २१ ॥ छागमाजोरवक्राश्च मेघवक्रास्तथा परे ॥ चरिणः शिखि-
नश्चान्ये जटिलोर्ध्वशिखिरुहाः ॥ २२ ॥ छायाः परिपतन्ति स्म शङ्खदुन्दुभिनिःस्वनैः ॥ केचित्सौम्यमुखस्तत्र दिव्यैः शस्त्रैर्लङ्कृताः ॥ २३ ॥ ना-
नापुष्पकृतापीडा नानाप्रहरणायुधाः ॥ वामना विक्रान्तैश्च सिंहव्याघ्रपरिच्छदाः ॥ २४ ॥ रुधिराद्रभ्रमहावक्रैर्महादंष्ट्रा वलिप्रियाः ॥ देव संपरिवार्याथ
महाशत्रुप्रमर्दनम् ॥ २५ ॥ लीलायमानास्तट्टन्ति सङ्ग्रामाभिमुखोन्मुखाः ॥ ततो दिव्यं रथं दृष्ट्वा रुद्रस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ २६ ॥ कृष्णो गरुडमा-
स्थाय ययौ रुद्राय संयुगे ॥ वैनतेयस्थमास्यन्तमायान्तमग्रणीं हारिम् ॥ २७ ॥ विव्याध कुपितो बाणनराचानां शतेन सः ॥ स शरैर्दितस्तेन हरे-
णाक्लिष्टकर्मणा ॥ २८ ॥ हरिर्जग्राह कुपितो ह्यस्त्रं पाज्यमुत्तमम् ॥ प्रचचाल ततो भूभिर्विष्णुरुद्रप्रपीडिता ॥ २९ ॥ नागाश्चोर्ध्वमुखस्तत्र
विचेलुरभिपीडिताः ॥ पर्वताः पतितस्तत्र जलधाराभिराप्लुताः ॥ ३० ॥ केचिन्मुचिरे तत्र शिखराणि समन्ततः ॥ दिशश्च प्रदिशश्चैव भूमिरा-
काशमेव च ॥ ३१ ॥ प्रदीप्तानीव दृश्यन्ते स्याणुकृष्णसमागमे ॥ समन्ततश्च निर्घाताः पतन्ति धरणीतले ॥ ३२ ॥ शिवाश्चैवाशिवान्नादाद्भ्रमन्ते
भीमदर्शनाः ॥ वासवश्चानन्दन्योर रुधिरं चाप्यवर्षत ॥ ३३ ॥ उल्का च बाणसैन्यस्य पुच्छेनावृत्य तिष्ठति ॥ प्रववौ मारुतश्चापि ज्योतीष्याकुलता-
मियुः ॥ ३४ ॥ प्रभादीनस्तथोपव्यो न चरन्त्यन्तरिक्षिणाः ॥ एतस्मिन्नन्तरे ब्रह्मा सर्वदेवगणवृत्तः ॥ ३५ ॥ त्रिपुरान्तकमुद्भूतं ज्ञात्वा रुद्रमुपागमत् ॥
गन्धर्वाप्सरसश्चैव यज्ञा विद्याधरास्तथा ॥ ३६ ॥ सिद्धचारणपङ्क्त्या पश्यन्त्यथ दिवि स्थिताः ॥ ततः पार्जव्यमस्रं तत्क्षिप्तं रुद्राय विष्णुना ॥
॥ ३७ ॥ ययौ ज्वलन्नय तदा यतो रुद्रो रथस्थितः ॥ ततः शतसहस्राणि शराणां नतपर्वणाम् ॥ ३८ ॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ पुच्छेन पुच्छग्रेषां द्युः द्युः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ विनिःसृतो बाणः सागरतोयवासात्
 निपेतुः सर्वतो दिग्भ्यो यतो हरथः स्थितः ॥ अथाग्रेयं महारौद्र्यमस्त्रविदां वरः ॥ ३९ ॥ मुमोच रूपितो रुद्रस्तदद्रुतमिवाभवत् ॥ ततो
 विशीर्णदिहास्ते चत्वारोपि समन्ततः ॥ ४० ॥ नादृश्यन्त शरश्छा दध्मन्नाश्च वह्निना ॥ सिन्नादं ततश्चक्रुः सर्व एवासुरोत्तमाः ॥ ४१ ॥
 हनोयमिति विज्ञाय आग्नेयास्त्रेण वै तदा ॥ ततस्तद्रिसंहित्याजो ह्यस्त्रमस्त्रविदां वरः ॥ ४२ ॥ जग्राह वारुणं सोमं वासुदेवः प्रतापवान् ॥ प्रत्यु-
 क्ते वासुदेवेन वारुणास्त्रेति तेजसि ॥ ४३ ॥ आग्नेयं प्रशमं यातमस्त्रं वारुणतेजसा ॥ तस्मिन्प्रतिहते त्वेस्त्रे वासुदेवेन संयुगे ॥ ४४ ॥ पेशाचं
 राक्षसं रौद्रं तथैवाद्भिरसंभवः ॥ मुमोचास्त्राणि चत्वारि गुणान्ताम्रिनिर्भाजि वै ॥ ४५ ॥ वायव्यमथ सावित्रं वासवं मोहनं तथा ॥ अस्त्रा-
 णां वारणार्थं वासुदेवो व्यमुञ्चत ॥ ४६ ॥ अस्त्रैश्चतुर्भिश्चत्वारि वारयित्वाशु माधवः ॥ मुमोच वैष्णवं सोमं व्यादितास्यान्तकोपमम् ॥ ४७ ॥
 वैष्णवास्त्रे प्रयुक्ते तु सर्व एवासुरोत्तमाः ॥ भूतयक्षगणाश्चैव बाणभीकं च सर्वशः ॥ ४८ ॥ दिशः सर्वाः प्राद्वन्त भयमोहेन विह्वलाः ॥ प्रमाथ-
 गणभूमिपिष्टे दीर्णैः सैन्ये महासुरः ॥ ४९ ॥ निर्जगाम ततो बाणो युद्धायाभिमुखस्त्वरन् ॥ भीमप्रहरणैर्वारिदैत्यैश्च सुमहाबलैः ॥ वृतो महारथैर-
 वज्रीव सुरसत्तमैः ॥ ५० ॥ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ॥ जपेथ हौमैश्च तथैपधाभिर्महात्मनः स्वस्त्ययनं प्रचक्रुः ॥ स तत्र वस्त्राणि शुभाश्च
 गावः फलानि पुष्पाणि तथैव निष्क्रान् ॥ ५१ ॥ बलेः सुतो ब्रह्मणेभ्यः प्रयच्छन्विराजते तेन तथा धनेशः ॥ सहस्रसूर्यो बहुकिंकिर्णिकः परार्ध-
 जाम्बूनदरनीचित्रः ॥ ५२ ॥ सहस्रचन्द्रायुततारकश्च रथो महानाभिरिवभाति ॥ तमास्थितो दानवसंगृहीतं महाध्वजं कार्मुकधृक् स बाणः ॥ ५३ ॥
 उद्वर्तयिष्यन् युद्धद्वानामतीव रौद्रं स विभर्ति रूपम् ॥ स अन्यमान्वीरथौघसंकुलो विनिर्यौ तान्प्रति दैत्यसागरः ॥ ५४ ॥ वातप्रवृद्धस्तु
 तरङ्गसंकुलो यथार्णवो लोकाविनाशनाय ॥ भीमानि संत्रासकरैर्वपुर्भित्तान्प्रयतो भान्ति बलानि तस्य ॥ ५५ ॥ महारथान्युच्छितकार्मुकाणि सपर्व-
 तानीव वनानि राजन् ॥ विनिस्सृतः सागरतोयवासादत्यद्रुतश्चाहवद्रुपक्रामः ॥ ५६ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि
 रुद्रकृष्णयुद्धे चतुर्विंशत्याधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥ ॥ ॥ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अन्यकारिकृते लोके प्रदीप्ते त्र्यम्बके
 तथा ॥ न नन्दी नापि च रथो न रुद्रः प्रत्यदृश्यत ॥ १ ॥

समुद्रनिकटस्थानात् स्वस्थानात् ॥ ५६ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि दीक्षायां चतुर्विंशत्याधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥ अन्यकारिति ॥ १ ॥

सचतुर्मुखः ब्रह्मणा सहितः । सचतुर्मुखमिति पाठे बाणविशेषणं चतुर्थाश्रयापेक्षमित्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ आत्मानं रुद्ररूपिणम् ॥ ५ ॥ भूतात्मा कृष्णः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ एकार्णवा भविष्ये संविराजः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ ततः ब्रह्मोपदेशानन्तरं भगवान् रुद्रः शरिरेन्ययोगः प्रणिधानं तस्मात् ध्यानेन-
द्विगुणं दीप्तदेहस्तु रोषेण च बलेन च ॥ त्रिपुरान्तकरो बाणं जग्राह सचतुर्मुखः ॥ २ ॥ संदधत्कामुर्कं चैव क्षेमकामस्त्रिलोचनः ॥ विज्ञातो वासुदे-
वेन चित्तज्ञेन महात्मना ॥ ३ ॥ जृम्भणं नाम सोप्यस्त्रं जग्राह पुरुषोत्तमः ॥ हरं संजृम्भयामास क्षिप्रकारी महाबलः ॥ ४ ॥ सशरः सधनुश्चैव
हरस्तेनानु जृम्भितः ॥ संज्ञां न लेभे भगवान्विजेतासुरक्षसाम् ॥ सशरं सधनुष्कं च दृष्ट्वात्मानं विजृम्भितम् ॥ ५ ॥ बलोन्मत्तोऽथ बाणोसौ शर्व-
चोदयतोऽसकृत् ॥ ततो ननाद भूतात्मा स्निग्धगम्भीरया गिरा ॥ ६ ॥ प्रध्यापयामास तदा कृष्णः शङ्खं महाबलः ॥ पाञ्चजन्यस्य घोषेण शार्ङ्ग-
विस्फूर्जितेन च ॥ ७ ॥ देवं विजृम्भितं दृष्ट्वा सर्वभूतानि तत्रसुः ॥ एतस्मिन्नन्तरे तत्र रुद्रस्य पार्षदा रणे ॥ ८ ॥ मायायुद्धं समाश्रित्य प्रद्युम्नं
पर्यवारयन् ॥ सर्वास्तु निद्रावशगान्कृत्वा मकरकेतुमान् ॥ ९ ॥ दानवान्नाशयत्तत्र शरजलेन वीरवान् ॥ प्रमाथयणभूयिष्ठास्तत्र तत्र महाबलान्
॥ १० ॥ ततस्तु जृम्भमाणस्य देवस्याकुष्ठकर्मणः ॥ ज्वाला प्रादुर्भूद्वक्त्रदहतीव दिशो दृश ॥ ११ ॥ ततस्तु घरणी देवी पीडयमाना महात्म-
भिः ॥ ब्रह्माणं विश्वधातारं वेपमानाभ्युपागमत् ॥ १२ ॥ ॥ ग्रथिव्युवाच ॥ ॥ देव देव महाबाहो पीडयामि परमौजसा ॥ कृष्णरुद्रभरक्रान्ता
भविष्यैर्कार्णवा पुनः ॥ १३ ॥ अविषद्वाग्मिं भारं चिन्तयस्व पितामह ॥ लब्धीभूता यथा देव धारयेयं चराचरम् ॥ १४ ॥ ततस्तु काश्यपो देवो
प्रत्युवाच पितामहः ॥ मुहूर्तं धारयात्मानमाशु लब्ध्वा भविष्यसि ॥ १५ ॥ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ॥ दृष्ट्वा तु भगवान्ब्रह्मा रुद्रं वचनमब्रवीत् ॥
सृष्टो महासुरवधः किं भूयः परिरदयसे ॥ १६ ॥ नच युद्धं महाबाहो तव कृष्णेन रोचते ॥ नच बुध्यसि कृष्णं त्वमात्मानं तु द्विधा कृतम् ॥ १७ ॥
ततः शरिरयोगाद्धि भगवानव्ययः प्रभुः ॥ प्रविश्य पश्य ते कृत्स्नास्त्रिलोकांसचराचरान् ॥ १८ ॥ प्रविश्य योगं योगात्मा वरांस्ताननुचिन्तयन् ॥
द्वारवत्यां यदुक्तं च तदनुस्मृत्य सर्वशः ॥ जगाद नोत्तरं किंचिन्निवृत्तोऽसिभवत्तदा ॥ १९ ॥ आत्मानं कृष्णयोनिरस्थं पश्यत ह्येकयोनिरजम् ॥
ततो निःसृत्य रुद्रस्तु न्यस्तवाद्भोभवन्मृधे ॥ २० ॥

त्यर्थः । प्रविश्य हार्दं ब्रह्मेति शेषः ॥ १८ ॥ १९ ॥ कृष्णयोनिरस्थं कृष्णस्य फलोपमस्य योनेः कारणं भूमिस्थानीयं शुद्धं परं ब्रह्म । कृष्णम् आत्मानं च शुद्धब्रह्मेकतां गतं
युगपत् पश्यत उभयोरैक्येनित्यपश्यत् । ततः स्वप्रत्यगात्माना सह स्वस्य विरोधासंभवात् रुद्रो मृधे युद्धविषये न्यस्तवाद्भोऽप्यस्तप्रतिज्ञो बभूव ॥ २० ॥

तदेवाह । ब्रह्माणं चेति ॥ २१ ॥ २२ ॥ तथा कृत्वा रुद्रकृष्णयोर्गोपं संपाद्य पश्यन्नवरथे इति शेषः ॥ २३ ॥ एतद्वक्ष्यमाणं हरिरुद्रयोर्भेदमुवाच ॥ २४ ॥ मन्दरस्येति । अत्र द्वयोः सर्वोत्तमत्वायोगादन्यतरो जीवः इतर ईश्वरस्तयोश्चाभेदः प्रतिपाद्यते । अन्योन्यलक्षणयोगित्वेनेति केचित् । तत्रापि हरिणा जितो हरो जीव इत्येके । हराल्लङ्घवरो हरिर्हरं जितवान्न त्वैश्वर्यादित्यन्ये । मानुषनाटयानुकारित्वेन हरमाराधयन्नपि पृथ्व्यात्तं जेतुं समर्थः एवं कृष्ण इत्यपि कश्चित् । एतेषां पाषण्डापसदानां मुखमङ्गायेयं कथा प्रवृत्ता । ब्रह्मन्निति मार्कण्डेयस्य नारदस्य संबोधनम् ॥ २५ ॥ हरं चेति । अत्र हरिहरयोस्तात्त्विके भेदे सत्यपि नटमिव हरं हरिरूपेणापश्यदिति योजनायां ब्रह्मणः भ्रान्तत्वमा-

ब्रह्माणं चाब्रवीदुद्रो न योत्स्ये भगवन्निति ॥ कृष्णेन सह संग्रामे लब्ध्वा भवतु मेदिनी ॥ २१ ॥ ततः कृष्णोऽथ रुद्रश्च परिष्वज्य परस्परम् ॥ परां प्रीतिमुपागम्य संग्रामादपजगमतुः ॥ २२ ॥ न च तौ पश्यते केचिद्व्यागिनौ योगमागतौ ॥ एकौ ब्रह्म तथा कृत्वा पश्येच्छोकान्पितामहः ॥ २३ ॥ उवाचैतत्समुद्दिश्य मार्कण्डेयं सनारदम् ॥ पार्श्वस्थं परिपन्नच्छ ज्ञात्वा वै दर्पदर्शिनम् ॥ २४ ॥ पितामह उवाच ॥ मन्दरस्य गिरेः पार्श्वे नलिन्यां भवकेशवौ ॥ रात्रौ स्वप्नान्तरे ब्रह्मन्मया दृष्टौ हराच्युतौ ॥ २५ ॥ हरं च हरिरूपेण हरिं च हररूपिणम् ॥ शङ्खचक्रगदापाणिं पीताम्बरधरं हरम् ॥ २६ ॥ त्रिशूलपट्टिशधरं व्याघ्रचर्मधरं हरिम् ॥ गरुडस्थं चापि हरं हरिं च वृषभध्वजम् ॥ २७ ॥ विस्मयो मे महान्ब्रह्मन् दृष्ट्वा तत्परमाद्भुतम् ॥ एतदाचक्ष्व भगवन् याथातथ्येन सुव्रत ॥ २८ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ शिवाय विष्णुरूपाय विष्णवे शिवरूपिणे ॥ यथान्तरं न पश्यामि तेन तौ दिशतः शिवम् ॥ २९ ॥ अनादिमध्यानिधनमेतदक्षरमव्ययम् ॥ तदेव ते प्रवक्ष्यामि रूपं हरिहरात्मकम् ॥ ३० ॥ यो विष्णुः स तु वै रुद्रो यो रुद्रः स पितामहः ॥ एका मूर्तिस्त्रयो देवा रुद्रविष्णुपितामहाः ॥ ३१ ॥ वरदा लोककर्तारो लोकनाथाः स्वयंभुवः ॥ अर्धनारीश्वरास्ते तु व्रतं तीव्रं समास्थिताः ॥ ३२ ॥ यथा जले जलं क्षितं जलमेव तु तद्भवेत् ॥ रुद्रं विष्णुः प्रविष्टस्तु तथा रुद्रमयो भवेत् ॥ ३३ ॥ अग्निमग्निः प्रविष्टस्तु अग्निरिव यथा भवेत् ॥ तथा विष्णुं प्रविष्टस्तु रुद्रो विष्णुमयो भवेत् ॥ ३४ ॥ रुद्राग्निमयं विद्याद्विष्णुः सोमात्मकः स्मृतः ॥ अग्नीषोमात्मकं चैव जगत्स्थानवरजंगमम् ॥ ३५ ॥ कर्तारौ चापहर्तारौ स्थावरस्य चरस्य तु ॥ जगतः शुभकर्तारौ प्रभविष्णू महेश्वरौ ॥ ३६ ॥

याति । अतः कायव्यूहयोगिशरयोगिव्यवहारतो हरिहरसंज्ञयोर्देहयोगेभ्योऽपि तदभिप्रायिनि भेदो नास्ति । सर्वोत्तमद्वययोगादित्यर्थः । व्यावहारिकभेदवतास्तदेवयोरपि भेदो नापश्यमित्याह । शङ्खेति । य एव हरित्वेन प्रागवान्नः स एव सद्यो हरत्वेन दृष्ट एवं पश्चात्तरेष्वित्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥ एतत् हरिहरयोर्भेदम् आचक्ष्व लोके प्रकाशय ॥ २८ ॥ दिशतः दिशानाम् ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ अग्नीषोमात्मकं भोक्तृभोऽव्यात्मकम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

कर्तो हिरण्यगर्भः कारणानि महामूतानि तेषां कर्तारौ तेषां कारकौ च ॥ ३७ ॥ एते ब्रह्मविष्णुरुद्राः प्रवर्षन्ति पर्जन्यरूपेण । वान्ति वायुरूपेण । भान्ति सूर्यरूपेण । एतदे-
 कर्तृकारणकर्तारौ कर्तृकारणकारकौ ॥ भूतभव्यभवौ देवौ नारायणमहेश्वरौ ॥ ३७ ॥ एते चैव प्रवर्षन्ति भान्ति वान्ति सृजन्ति च ॥ एतत्प्रातरं
 गुह्यं कथितं ते पितामह ॥ ३८ ॥ यश्चैनं पठते नित्यं यश्चैनं शृणुयात्ततः ॥ प्राप्नोति परमं स्थानं विष्णुरुद्रप्रसादजम् ॥ ३९ ॥ देवौ हरिहरौ
 स्तोत्रे ब्रह्मणा सह संगतौ ॥ एतौ च परमौ देवौ जगताः प्रभवाध्ययौ ४० ॥ रुद्रस्य परमो विष्णुर्विष्णोश्च परमः शिवः ॥ एक एव द्विधाभूतो
 लोके चरति नित्यशः ॥ ४१ ॥ न विना शंकरं विष्णुर्न विना केशवं शिवः ॥ तस्यादेकत्वमायातौ रुद्रपेन्द्रौ तु तौ पुरा ॥ नमो रुद्राय कृष्णाय नमः
 संहतचारिणे ॥ ४२ ॥ नमः पण्डितेनत्राय सद्भिनेत्राय वै नमः ॥ नमः पिङ्गलेनत्राय पद्मनेत्राय वै नमः ॥ ४३ ॥ नमः कुमारगुरवे प्रद्युम्नगुरवे नमः ॥
 नमो धरणीधराय गङ्गाधराय वै नमः ॥ ४४ ॥ नमो मयूरपिच्छाय नमः केशूरधारिणे ॥ नमः कपालमालाय वनमालाय वै नमः ॥ ४५ ॥ नमस्त्रिशू-
 लहस्ताय चक्रहस्ताय वै नमः ॥ नमः कनकदण्डाय नमस्ते ब्रह्मदण्डिने ॥ ४६ ॥ नमश्चर्मनिवासाय नमस्ते पीतवाससे ॥ नमोस्तु लक्ष्मीपतये उमायाः
 पतये नमः ॥ ४७ ॥ नमः खटाङ्गधराय नमो मुशलाधारिणे ॥ नमो भस्माङ्गरागाय नमः कृष्णाङ्गधारिणे ॥ ४८ ॥ नमः श्मशानवासाय नमः
 सागरवासिने ॥ नमो वृषभवाहाय नमो गरुडवाहिने ॥ ४९ ॥ नमस्त्यक्तकृपाय बहुकृपाय वै नमः ॥ नमः प्रलयकर्त्रे च नमस्त्रैलोक्यधारिणे ॥
 ५० ॥ नमोस्तु सौम्यकृपाय नमो भैरवहृदिपिणे ॥ विरूपाक्षाय देवाय नमः सौम्येक्षणाय च ॥ ५१ ॥ दक्षयज्ञविनाशाय बलेर्नियमनाय च ॥
 नमः पर्वतवासाय नमः सागरवासिने ॥ ५२ ॥ नमः सुररिपुनाय त्रिपुरत्राय वै नमः ॥ नमोस्तु नरकत्राय नमः कामाङ्गनाशिने ॥ ५३ ॥ नमस्त्य-
 न्धकनाशाय नमः कैटभनाशिने ॥ नमः सहस्रहस्ताय नमोऽख्येयवाहने ॥ ५४ ॥ नमः सहस्रशर्षाय बहुशर्षाय वै नमः ॥ दामोदराय देवाय
 मुञ्जमेखलिने नमः ॥ ५५ ॥ नमस्ते भगविष्णो नमस्ते भगवत् शिव ॥ नमस्ते भगवते देव नमस्ते देवपूजित ॥ ५६ ॥ नमस्ते कर्मणां कर्म
 नमोमितपराक्रम ॥ त्वर्षिकेश नमस्तेस्तु स्वर्णकेश नमोस्तु ते ॥ ५७ ॥ इमं स्तवं यो रुद्रस्य विष्णोश्चैव महात्मनः ॥ समेत्य ऋषिभिः सर्वैः स्तुतौ
 स्तौति महावीर्यभिः ॥ ५८ ॥ व्यासेन वेदविदुषा नारदेन च धीमता ॥ भारद्वाजेन गर्गेण विश्वामित्रेण वै तथा ॥ ५९ ॥ अगस्त्येन पुलस्त्येन धौम्येन
 तु महात्मना ॥ य इदं पठते नित्यं स्तोत्रं हरिहरात्मकम् ॥ ६० ॥ अरोगो बलवान्श्चैव जायते नात्र संशयः ॥ शिथिलं च लभते नित्यं न च स्वर्गाश्रितते ॥ ६१ ॥
 वृत्ताय तत्सकम् ॥ ६२ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥

॥ ६२ ॥ ६३ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणे दीकायां पञ्चविंशत्यधिकशतमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥ ६४ ॥ अपयति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

अपुत्रो लभते पुत्रं कन्या विन्दति सत्पतिम् ॥ गुर्विणी शृणुते या तु वरं पुत्रं प्रसूयते ॥ ६२ ॥ राक्षसाश्च पिशाचाश्च विघ्नानि च विनायकाः ॥
भयं तत्र न कुर्वन्ति यत्रायं पठ्यते स्तवः ॥ ६३ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणे हरिहरात्मकस्तवो नाम पञ्चविंशत्यधिकशत-
तमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥ ॥ जनमेजय उवाच ॥ ॥ अपथाते ततो देवे कृष्णे चैव महात्मनि ॥ पुनश्चासीत्कथं युद्धं परेषां लोमहर्षणम् ॥ १ ॥
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ॥ कुम्भाण्डसंगृहीते तु रथे तिष्ठन्गृहस्तदा ॥ अभिदुद्राव कृष्णं च बलं प्रद्युम्नेव च ॥ २ ॥ ततः शरशतैरुग्रैस्तान्नि-
व्याध रणे गुहः ॥ अमर्षरोपसंकुद्धः कुमारः प्रवरो नदन् ॥ ३ ॥ शरसंवृतगात्रास्ते त्रयस्त्रय इवाग्नयः ॥ शोणितौघप्लुतगौत्रैः प्राप्युच्यन्ते
गुहं ततः ॥ ४ ॥ ततस्ते युद्धमार्गाज्ञास्त्रयास्त्रिभिरनुतमैः ॥ वायव्यग्रेयपार्जन्यैर्विभिर्दुर्दौततेजसः ॥ ५ ॥ शैलवारुणसावित्रैस्तान्स विव्याध
कोपवान् ॥ तस्य दीप्तशरौघस्य दीप्तचापधरस्य च ॥ ६ ॥ शरौघानस्त्रमायाभिर्यसन्ति स्म महात्मनः ॥ यदा तदा गुहः कुद्धः प्रज्वलन्निव तेजसा ॥
॥ ७ ॥ अस्त्रं ब्रह्मशिरो नाम कालकल्पं दुरासदम् ॥ संदष्टौष्ठपुटः संख्ये जगृहे पावकिः प्रभुः ॥ ८ ॥ प्रयुक्ते ब्रह्मशिरसि सहस्रांशुसमप्रभे ॥ उग्रे
परमदुर्धर्पे लोकक्षयकरे तथा ॥ ९ ॥ दाहाभूतेषु सर्वेषु प्रधावत्सु समन्ततः ॥ केशवः केशिमथनश्चक्रं जग्राह वीर्यवान् ॥ १० ॥ सर्वेषामस्त्रवीर्यो-
णां वारणं घातनं तथा ॥ चक्रमग्रतिचक्रस्य लोके ख्यातं महात्मनः ॥ ११ ॥ अस्त्रं ब्रह्मशिरस्तेन निष्प्रभं कृतमोजसा ॥ घनैरिवातपापाये सवि-
तुर्मण्डलं यथा ॥ १२ ॥ ततो निष्प्रभतां याते नष्टवीर्ये महौजसि ॥ तस्मिन् ब्रह्मशिरस्यस्त्रे क्रोधसंस्फुरितलोचनः ॥ १३ ॥ गुहः प्रजज्वाल रणे हविषे-
वाग्निरुत्प्लवः ॥ शत्रुघ्नो ज्वलितां दिव्यां शक्तिं जग्राह काञ्चनसि ॥ १४ ॥ तां प्रदीप्तां महोल्काभां युगान्ताग्निसमप्रभाम् ॥ घण्टामालाकुलां दिव्यां
चिक्षेप रुपितो गुहः ॥ १५ ॥ ननाद बलवच्चापि नादं शत्रुभयंकरम् ॥ सा च क्षिता तदा तेन ब्रह्मण्येन महात्मना ॥ १६ ॥ जृम्भमाणेव गगने संप्र-
दीप्तमुखी तदा ॥ आधावत् महाशक्तिः कृष्णस्य वधकाङ्क्षिणी ॥ १७ ॥ भृशं विषण्णः शक्रोपि सर्वाभरणैर्वृतः ॥ शक्तिं प्रज्वलितां दृष्ट्वा दग्धः
कृष्णेति चाब्रवीत् ॥ १८ ॥ तां समीपमनुग्रातां महाशक्तिं महामृधे ॥ हुंकारेणैव निर्भर्त्स्य पातयामास भूतले ॥ १९ ॥ पातितायां महाशक्त्यां साधु
साध्विति सर्वशः ॥ सिंहनादं ततश्चक्रुः सर्वे देवाः सवासवाः ॥ २० ॥ ततो देवेषु नर्दत्सु वासुदेवः प्रतापवान् ॥ पुनश्चक्रं स जग्राह दैत्यान्तकरणं रणे ॥ २१ ॥
॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

॥ २२ ॥ लभते पर्यया एवाहमांशाज्जाता वाणस्य माता जीवपुत्री तमेव इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ रक्षणात् रक्षणार्थम् ॥ २६ ॥ मया सह यो-
व्याविद्यमाने चक्रे तु कृष्णेनाप्रतिभासता ॥ कुमाररक्षणार्थाय विभ्रती सुतनुं तदा ॥ २२ ॥ दिवासा देवचचलात्रविष्टा तत्र कोटवी ॥ लम्बमाना
महाभागा भागो देव्यास्तथाष्टमः ॥ २३ ॥ चित्रा कलकशक्तिस्तु सा च नद्या स्थितान्तरे ॥ अथातराकुमारस्य देवीं दृष्ट्वा महासुजः ॥ पराङ्मु-
खस्ततो वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥ २४ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अपगच्छाणच्छ त्वं पितृव्यामिति वचोब्रवीत् ॥ किमेवं कुरुपे विघ्नं निश्चित-
स्य वधं प्राप्ति ॥ २५ ॥ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ॥ श्रुत्वेवं वचनं तस्य कोटवी तु तदा विभो ॥ नैव वासः सभायत कुमारपरिरक्षणात् ॥ २६ ॥
॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अपवाह्य गुहं शीघ्रमपयाहि रणाजिरात् ॥ स्वस्ति ह्येवं भवेदद्य योत्स्यतो योत्स्यता मया ॥ २७ ॥ तां च दृष्ट्वा स्थितां देवो
हरिः संश्रामभूदने ॥ सजहार ततश्चक्रं भगवान्वावाजुजः ॥ २८ ॥ एवं ब्रूते तु कृष्णेन देवदेवे ॥ धीमता ॥ अपवाह्य गुहं देवीं हरसन्निव्यमानता ॥
॥ २९ ॥ एतस्मिन्नन्तरे चैव वर्तमाने महाभये ॥ कुमारे रक्षिते देव्या वाणस्तं देव्याय यो ॥ ३० ॥ अयान्तं गुहं दृष्ट्वा सुक्तं कृष्णेन संयुगात् ॥ वाण-
श्चिन्तयते तत्र स्वयं योत्स्यामि माधवम् ॥ ३१ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ भूतयक्षणार्थम् वाणानीकं च सर्पशः ॥ दिशः प्रदुदुवुः सर्वे भयमोहितलो-
चनाः ॥ ३२ ॥ प्रमाथगणभूयिष्ठे सैन्ये दूर्गे महासुरः ॥ निजगाम ततो वाणो बुद्धयाभिमुखस्वरत्न ॥ ३३ ॥ भीमप्रहरणैर्वारदत्तैः सुमहारथैः ॥
महाबलैर्महावीरैर्विभ्रती सुरसत्तैः ॥ ३४ ॥ पुरोहिताः शत्रुबन्धु यदन्तस्तथैव चान्ये श्रुतशीलवृद्धाः ॥ जपैश्च दम्बैश्च तथौषधीभिर्महात्मनः स्वस्त्य-
यनं प्रवृक्तः ॥ ३५ ॥ ततस्त्वूर्यप्रणादैश्च भेरीणां तु महास्वनैः ॥ सिंहनादैश्च दैत्यानां वाणः कृष्णमभिद्रवत् ॥ ३६ ॥ दृष्ट्वा वाणं तु नियतं शु-
द्धार्थैव व्यवस्थितम् ॥ आरुह्य गरुडं कृष्णो वाणायामिमुखो ययौ ॥ ३७ ॥ आयान्तमथ तं दृष्ट्वा यदूनामृषमं रणे ॥ वैनतेयमथारूढं कृष्णमप्र-
तिमौजसम् ॥ ३८ ॥ अथ वाणस्तु तं दृष्ट्वा प्रमुखे प्रयुगस्थितम् ॥ उवाच वचनं रुद्रो वासुदेवं तरस्विनम् ॥ ३९ ॥ वाण उवाच ॥ तिष्ठ तिष्ठ न मे-
द्य त्वं जीवन्प्रतिगमिष्यसि ॥ द्वारकां द्वारकस्थान्श्च सुहृदो द्रक्ष्यसे न च ॥ ४० ॥ सुवर्णवर्णान्वृक्षाणानद्य द्रक्ष्यसि माधव ॥ मयाभिभूतः समरे सुमू-
र्षुः कालनोदितः ॥ ४१ ॥ अद्य बाहुसहस्रेण कथमष्टभुजो रणे ॥ मया सह समागम्य योत्स्यसे गरुडध्वज ॥ ४२ ॥ अद्य त्वं वै मया युद्धे नि-
र्जितः सहबान्धवः ॥ द्वारकां शोणितपुरे निहतः संस्मरिष्यसि ॥ ४३ ॥

त्यतो युध्यतः एवं स्वस्ति भवेत् ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

कोटिभूतं कोटिसंख्यात्वव्याप्तम् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ असुरैः महति शेषः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

नानाप्रहरणोपेतं नानाद्वादविभूषितम् ॥ अत्र बाहुसहस्रं मे कोटिभूतं निशामय ॥ ४४ ॥ गर्जतस्तस्य वाक्यौघा जलौघा इव सिन्धुतः ॥ निश्चरन्ति महाघोरा वातोद्धृता इवोर्मयः ॥ ४५ ॥ रोपपर्याकुले चैव नेत्रे तस्य बभूवतुः ॥ जगद्धिधक्षन्निव खे महासूर्य इवोदितः ॥ ४६ ॥ तच्छ्रुत्वा नारदस्तस्य बाणस्यात्यूर्जितं वचः ॥ जहास सुमहद्भासं भिन्दन्निव नभस्तलम् ॥ ४७ ॥ योगपट्टमुपाश्रित्य तस्थौ युद्धदिदृक्षया ॥ कौतूहलोत्फुल्लहृशः कुर्वन्पर्यटते मुनिः ॥ ४८ ॥ कृष्ण उवाच ॥ बाण किं गर्जसे सोढाच्छूराणां नास्ति गर्जितम् ॥ एवोहि युध्यस्व रणे किं वृथागर्जितेन ते ॥ ४९ ॥ यदि युद्धानि वचनैः सिद्धेयुर्दितिनन्दन ॥ भवानेव जये नित्यं बह्वर्द्धं प्रजल्पसि ॥ ५० ॥ एवोहि जय मां बाण जितो वा वसुधातले ॥ चिरायवाङ्मुखो दीनः पतितः श्रेष्ठसेसुरैः ॥ ५१ ॥ इत्येवमुक्त्या बाणं तु मर्गभेदिभिराशुणैः ॥ निर्विभेदं तदा कृष्णस्तममोघैर्महाशरैः ॥ ५२ ॥ विनिर्भिन्नस्तु कृष्णेन मार्गैर्मर्मभेदिभिः ॥ स्वयन्बाणस्ततः दृग्गन्धर्वैर्भिराकिरत् ॥ ५३ ॥ ज्वलद्भिरिव संयुक्तं तस्मिन्मुद्गे उद्धारणे ॥ ततः परिचनिर्लिङ्गैर्गदातोमरशक्तिभिः ॥ ५४ ॥ कुशलैः पट्टिगैश्चैव च्छादयामास केशवम् ॥ स तु बाणुराहणेन गर्जितो दैत्यसत्तवः ॥ ५५ ॥ योगयोगास समरे द्विबाहुमथ लीलया ॥ लाववात्तस्य कृष्णस्य बलिभूदू सपातितः ॥ ५६ ॥ ततोस्त्रं परमं दिव्यं तपसा निर्मितं महत् ॥ यद्व्यग्रहितं शुद्धे सर्वमित्रविनाशनम् ॥ ५७ ॥ ब्रह्मणा विहितं दिव्यं तन्मुखोच दितेः सुतः ॥ तस्मिन्मुक्ते दिशः सर्वोत्तमं पिहितमण्डलः ॥ ५८ ॥ प्रादुरासन्नब्रह्मणा सुयोराणि च सर्वशः ॥ तमसा संवृते लोकै न प्राज्ञागतं किञ्चन ॥ ५९ ॥ सायु साध्विति बाणं तु दूग्धयन्ति स्म दानवाः ॥ हा हा धिगिति देवानां श्रूयते वायुदीरिता ॥ ६० ॥ ततोस्त्रवलयेन सार्चिष्मत्यः उद्धारुणः ॥ चोरदूपा महाघोरा निपेतुर्वाणवृष्टयः ॥ ६१ ॥ नैव वाताः प्रनाथन्ति न वेदाः संचरन्ति च ॥ अस्त्रे विमृष्टे बाणेन दृढभावे च केशवे ॥ ६२ ॥ ततोस्त्रं पुनर्हावेनं जगद्गन्धर्वैः मधुसूदनः ॥ पार्जन्यं नाम भगवान् कालान्तकनिर्भरणे ॥ ६३ ॥ ततो विततिरे लोके शूराग्निः प्रशमं गतः ॥ दानवा ओघसंकल्पाः सर्वभूषंस्तदा भृशम् ॥ ६४ ॥ दानवान्नि प्रशान्तं तु पर्जन्यास्त्रे अभिभन्ति ॥ ततो देवगणाः सर्वे नदन्ति च हसन्ति च ॥ ६५ ॥ हते शस्त्रे महाराज दैतेयः क्रोपमूर्च्छितः ॥ भूयः सञ्छादयामास केशवं गरुडे स्थितम् ॥ ६६ ॥ कुशलैः पट्टिगैश्चैव च्छादयामास केशवम् ॥ तस्य तां तरसा सर्वा बाणवृष्टिं समुद्यताम् ॥ ६७ ॥ प्रहसन्नाशयास केशवः शङ्कुसूदनः ॥ केशवस्य तु बाणेन गर्तमाने महाहवे ॥ ६८ ॥

॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥
 तस्य शार्ङ्गविनिर्मुक्तैः शरैरज्ञानसन्निभैः ॥ तिष्ठशस्तद्वयं चक्रे साध्वजपताकिनम् ॥ ६९ ॥ चिच्छेद क्वचं कायान्मुकुटं च महाप्रभम् ॥ कामुकं
 च महातेजा हस्तचापं च केशवः ॥ ७० ॥ विव्याध चैनमुरसि नाराचेन स्मयन्निव ॥ स मर्माभिहतः संख्ये प्रमुमोहाल्पचेतनः ॥ ७१ ॥ तं दृष्ट्वा
 मूर्च्छितं बाणं प्रहारपरिपीडितम् ॥ प्रासाद्वरशृङ्गस्थो नारदो मुनिपुङ्गवः ॥ ७२ ॥ उत्थायापश्यत तदा कक्ष्यास्फोटनतत्परः ॥ वादयानो न-
 खांश्चैव दिष्ट्वा दिष्टयेति चाब्रवीत् ॥ ७३ ॥ अहो मे सफलं जन्म जीवितं च मुनीवितम् ॥ दृष्टं मे यदिदं चित्रं दामोदरपराक्रमम् ॥ ७४ ॥ जय
 बाणं महाबाहो दैतेयं देवकिल्विषम् ॥ यदर्थमवतीर्णसि तत्कर्म सफलं कुरु ॥ ७५ ॥ एवं स्तुत्वा तदा देवं बाणैः खं द्योतयन् शितैः ॥ इतस्ततः
 संप्रतद्भिन्नारदो व्यचरद्रेणे ॥ ७६ ॥ प्रयुध्येतां ध्वजौ तत्र तावन््यान्यमभिद्रुतौ ॥ युद्धं त्वभूद्ब्राह्मणयोरुभयोर्देवदैत्ययोः ॥ ७७ ॥ गरुडस्य च सं-
 ग्रामो मयूरस्य च धीमता ॥ पक्षतुण्डप्रहारैस्तु चरणाल्यनसैस्तथा ॥ ७८ ॥ अन्योन्यं जघ्नतुः कुक्षौ मयूरगरुडाबुभौ ॥ वैनतेयस्ततः कुक्षौ
 मयूरं दीप्ततेजसम् ॥ ७९ ॥ जग्राह शिरसि क्षिप्रं तुण्डेनाभियतस्तदा ॥ उत्क्षिप्य चैव पक्षाभ्यां निजवान महाबलः ॥ ८० ॥ पद्भ्यां पाश्वभिधा-
 ताभ्यां कृत्वा घातान्यनेकशः ॥ आकृष्य चैनं तरसा विकृष्य च महाबलः ॥ ८१ ॥ निःसंज्ञं पातयामास गगनादिव भास्करम् ॥ मयूरं पतिते
 तस्मिन्पपातातिबलो भुवि ॥ ८२ ॥ बाणः समरसंविश्विश्चिन्तयन्कार्यमात्मनः ॥ मयातिबलमेतेन न कृतं सुहृदां वचः ॥ ८३ ॥ पश्यतां देवदैत्यानां
 प्राप्तेऽस्म्यपदमुत्तमम् ॥ तं दीनमनसं ज्ञात्वा रणे बाणं सुविक्रवम् ॥ ८४ ॥ चिन्तयद्भगवान् रुद्रो बाणरक्षणमातुरः ॥ ततो नन्दौ महादेवः प्राह
 गम्भीरया गिरा ॥ ८५ ॥ नन्दिकेश्वर याहि त्वं यतो बाणो रणे स्थितः ॥ रथेनानेन दिव्येन सिंहयुक्तेन भास्वता ॥ ८६ ॥ बाणे संयोजयाशु त्व-
 मलं युद्धाय वानव ॥ प्रमाथगणमध्यहं स्थास्यामि नहि मे मनः ॥ ८७ ॥ योद्धुं वितरते ह्यद्य बाणं संरक्ष्य गम्यताम् ॥ तथेयुक्त्वा ततो नन्दी रथेन
 रथिनां वरः ॥ ८८ ॥ यतो बाणस्ततो गत्वा बाणमाह शनैरिद्रम् ॥ दैत्यासु रथमातिष्ठ शीघ्रमेहि महाबल ॥ ८९ ॥ ततो युध्यस्व कृष्णं वै दानवा-
 न्तकरं रणे ॥ आरुरोह रथं बाणो महादेवस्य धीमतः ॥ ९० ॥ आरूढः स तु बाणश्च तं रथं ब्रह्मानिर्मितम् ॥ तं स्पन्दनमधिष्ठाय भवस्यामित-
 तेजसः ॥ ९१ ॥ प्रादुश्यके महारौद्रमन्त्रं सर्वास्रिवातनम् ॥ दीप्तिं ब्रह्मशिरौ नाम बाणः कुक्षौतिर्वीर्यवान् ॥ ९२ ॥ प्रदीप्ते ब्रह्मशिरसि लोकः क्षोभमु-
 पागमन् ॥ लोकसंरक्षणार्थं वै तत्सृष्टं ब्रह्मयोनिना ॥ ९३ ॥ तच्चक्रेण निहत्यान्त्रं प्राह कृष्णस्तरस्विनम् ॥ लोके प्रख्यातयज्ञसं बाणमप्रतिमं रणे ॥ ९४ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ १०० ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥
 कथितानि क्व ते तात बाण किं न विकत्थसे ॥ अयमस्मि स्थितो युद्धे युद्धयस्व पुरुषो भव ॥ कार्त्तवीर्यार्जुनो नाम पूर्वं बाहुसहस्रपात्र ॥ १५ ॥
 महाबलः स रामेण द्विबाहुः समरे कृतः ॥ तथा तवापि दुर्पोंयं बाहूनां वीर्यसंभदः ॥ १६ ॥ एष ते दुर्पशमनं करोमि रणमूर्द्धनि ॥ यावत्ते दुर्पश-
 मनं करोम्यद्य स्वबाहुना ॥ १७ ॥ तिष्ठदानीं न मेद्य त्वं मोक्ष्यसे रणमूर्द्धनि ॥ अथ तदुल्लभं दृष्ट्वा युद्धं परमदारुणम् ॥ १८ ॥ तत्र देवासुरसमे
 युद्धे नृत्यति नारदः ॥ निर्जिताश्च गणाः सर्वे मनुजैश्च महात्मना ॥ १९ ॥ निक्षिप्तवादा युद्धस्य देवदेवं गताः पुनः ॥ स तच्चक्रं सहस्रारं नदन्मेघ
 इवोष्णगे ॥ १०० ॥ जग्राह कृष्णस्त्वर्षितो बाणान्तकरुणं रणे ॥ तेजो यज्ज्योतिषां चैव तेजो वज्राशनेस्तथा ॥ १ ॥ सुरेशस्य च यतेजस्तच्चक्रे
 पर्यवस्थितम् ॥ त्रेताग्रेऽथैव यतेजो यच्च वै ब्रह्मचारिणाम् ॥ २ ॥ ऋषीणां च ततो ज्ञानं तच्चक्रे समवस्थितम् ॥ पतिव्रतानां यतेजः प्राणाश्च मृग-
 पक्षिणाम् ॥ ३ ॥ यच्च चक्रधरेज्वास्ति तच्चक्रे सगिवेक्षितम् ॥ नाभराक्षसयक्षाणां गन्धर्वाप्सरसापि ॥ ४ ॥ त्रैलोक्यस्य च यत्राणं सर्वं चक्रे व्य-
 वस्थितम् ॥ तेजसा तेन संयुक्तं ज्वलन्निव च भास्करः ॥ ५ ॥ नृपुया तेज आधत्ते बाणस्य प्रमुखे स्थितम् ॥ ज्ञात्वात्तितेजसा चक्रं कृष्णेनभ्युदितं
 रणे ॥ ६ ॥ अप्रमेयं ह्यविहतं रुद्राणी चाब्रवीच्छिवम् ॥ अजेयमेतन्नैलोक्ये चक्रं कृष्णेन धार्यते ॥ ७ ॥ बाणं त्रायस्व देवं त्वं यापयन्नं न मुञ्चति ॥
 ततस्त्वक्षो वचः श्रुत्वा देवीं लम्बायथाब्रवीत् ॥ ८ ॥ गच्छेहि लम्बे शीघ्रं त्वं बाणसंरक्षणं प्रति ॥ ततो योगं समाधाय अदृष्ट्वा हिमवत्सुता ॥ ९ ॥
 कृष्णस्यैकस्य तद्रूपं दर्शयन्पार्थमागता ॥ चक्रोद्यतकरं दृष्ट्वा भगवन्तं रणाजिरे ॥ ११० ॥ अन्तर्द्वानमुपागम्य त्यज्य सा वाससी पुनः ॥ परि-
 त्राणाय बाणस्य विजयाधिष्ठिता ततः ॥ ११ ॥ प्रमुखे वासुदेवस्य दिवासा कोटवी स्थिता ॥ तां दृष्ट्वा पुनः प्राप्तां देवीं रुद्रस्य संगताम् ॥ १२ ॥
 लम्बां द्वितीयां तिष्ठन्तीं कृष्णो वचनमब्रवीत् ॥ भूयः सामर्पताप्राक्षी दिवस्त्रावस्थिता रणे ॥ १३ ॥ बाणसंरक्षणपरा हन्मि नाणं न संशयः ॥ ए-
 वमुक्ता तु कृष्णेन भूयो देव्यब्रवीदिदम् ॥ १४ ॥ ज्ञाने त्वां सर्वभूतानां स्रष्टारं पुरुषोत्तमम् ॥ महाभागं महादेवमनन्तं लीनमव्ययम् ॥ १५ ॥ प-
 ज्ञानाभं हृषीकेशं लोकानामादिसंभवम् ॥ नार्हसे देव हन्तुं वै बाणमप्रतिमं रणे ॥ १६ ॥ ग्रथच्छ ह्यभयं बाणे जीवपुत्री तमेव च ॥ मया दत्तवरो
 ह्येव भूयश्च परिरक्ष्यते ॥ १७ ॥ न मे मिथ्या समुद्योगं कर्तुमर्हसि माधव ॥ एवमुक्ते तु वचने देव्या परपुरंजयः ॥ १८ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

॥ १९ ॥ १२० ॥ २१ ॥ २२ ॥ भवतां रक्षणार्थम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥
 कृष्णः प्रभाषते वाक्यं शृणु सत्यं तु भामिनि ॥ बाणो बाहुसहस्रेण नन्दते दुर्पमाश्रितः ॥ १९ ॥ एतेषां च्छेदनं त्वद्य कर्त्तव्यं नात्र संशयः ॥ द्वि-
 बाहुना च बाणेन जीवपुत्री भविष्यसि ॥ १२० ॥ आसुरं दुर्पमाश्रित्य नच मां संश्रयिष्यति ॥ एवमुक्ते तु वचने कृष्णेनाक्लिष्टकर्मणा ॥ २१ ॥
 प्रोवाच देवी बाणोऽयं देवदत्तो भवेदिति ॥ अथ तां कार्तिकेयस्य मातरं सोमिभाष्य वै ॥ २२ ॥ प्रोवाच बाणं समरे वदतां श्रवरः प्रभुः ॥ यु-
 ध्यतां युध्यतां संख्ये भवतां कोटवी स्थिता ॥ २३ ॥ अशक्तानामिव रणे धिग्बाण तव पौरुषम् ॥ एवमुक्त्वा ततः कृष्णस्तच्चक्रं परमात्मवान् ॥
 ॥ २४ ॥ निर्मीलितक्षो व्यसृजद्बाणं प्रति महाबलः ॥ क्षेपणाद्यस्य मुद्यान्ति लोकाः सस्थाणुजङ्गमाः ॥ २५ ॥ ऋव्यादानि च भूतानि तृप्तिं यान्ति
 महामृगे ॥ तमप्रतिमकर्मणं समानं सूर्यवर्चसा ॥ २६ ॥ चक्रमुद्यम्य समरे कोपदीप्तो गदाधरः ॥ स मुष्णन्दानवं तेजः समरे स्वेन तेजसा ॥ २७ ॥
 चिच्छेद बाहुंश्चक्रेण श्रीधरः परसौजसा ॥ अलतचक्रवहूर्णं आरम्यमाणं रणाजिरे ॥ २८ ॥ क्षिप्तं तु वासुदेवेन बाणस्य रणमूढनि ॥ विष्णुचक्रं
 भ्रमत्याशु शैथ्याद्रूपं न दृश्यते ॥ २९ ॥ तस्य बाहुसहस्रस्य पर्यायेण पुनः पुनः ॥ बाणस्य च्छेदनं चक्रे तच्चक्रं रणमूढनि ॥ १३० ॥ कृत्वा द्वि-
 बाहुं तं बाणं छिन्नशालमिव दुमम् ॥ पुनः कराग्रे कृष्णस्य चक्रं प्राप्तं सुदर्शनम् ॥ ३१ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ कृतकृत्ये तु संप्राप्ते चक्रे दैत्यनि-
 पातने ॥ स्रवता तेन कायेन शानितौघपरिप्लुतः ॥ ३२ ॥ अभवत्पर्वताकारश्छिन्नबाहुर्महासुरः ॥ असृङ्मत्तश्च विविधानादान्मुञ्चन्नो यथा ॥
 ॥ ३३ ॥ तस्य नादेन महता केशवो रिपुसूदनः ॥ चक्रं भूयः क्षेप्तुकामो बाणनशार्थमुद्यतः ॥ तमुपेत्य महादेवः कुमारसहितोब्रवीत् ॥ ३४ ॥
 ईश्वर उवाच ॥ कृष्ण कृष्ण महाबाहो जाने त्वां पुरुषोत्तमम् ॥ मधुकैटभहन्तारं देवदेवं सनातनम् ॥ ३५ ॥ लोकानां त्वं गतिर्देवं त्वत्प्रसूतमिदं
 जगत् ॥ अजेयस्त्वं त्रिभिलोकैः ससुरासुरपन्नैः ॥ ३६ ॥ तस्मात्संहर् द्विव्यं त्वमिदं चक्रं समुद्यतम् ॥ अनिवार्यमसंहार्ये रणे शत्रुभयंकरम् ॥
 ॥ ३७ ॥ बाणस्यास्याभयं दत्तं मया केशिनिपूदन ॥ तन्मे न स्याद्दृष्ट्वा वाक्यमतस्त्वां क्षामयाम्यहम् ॥ ३८ ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ जीवतां देव
 बाणोयमेतच्चक्रं निर्वर्तितम् ॥ मान्यस्त्वं देवदेवानामसुराणां च सर्वशः ॥ ३९ ॥ नमस्तेस्तु गमिष्यामि यत्कार्यं ते महेश्वर ॥ न तावन्क्रियते त-
 स्मान्मामनुज्ञातुमर्हसि ॥ १४० ॥ एकमुक्त्वा महादेवं कृष्णस्तूर्णं महामनाः ॥ जगाम तत्र यत्रास्ते प्राद्युधिः सायकैश्चितः ॥ ४१ ॥
 ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ यत्कार्यं बाणवाक्यं तत्र क्रियते इत्यन्वयः ॥ १४० ॥ ४१ ॥

॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ पुत्रजन्मति । एवं नृत्यन्तः पुत्रं लभन्तानिमित्थः ॥ ५२ ॥ एवं पुत्रप्राप्तिरूपं फलम् ॥ ५३ ॥

गते कृष्णे ततो नन्दी बाणमाह वचः शुभम् ॥ गच्छ बाण प्रसन्नस्य देवदेवस्य चाग्रतः ॥ ४२ ॥ तच्छ्रुत्वा नन्दिवाक्यं तु बाणो गच्छत शीघ्रगः ॥ छिन्न-
बाहुं ततो बाणं दृष्ट्वा नन्दी प्रतापवान् ॥ ४३ ॥ अपवाह्य रथेनैनं यतो देवस्ततो ययो ॥ ततो नन्दी पुनर्बाणं प्रागुवाचोत्तरं वचः ॥ ४४ ॥ बाण बाण प्रनृ-
त्यस्व श्रेयस्तव भविष्यति ॥ एष देवो महादेवः प्रसादसुमुखस्तथा ॥ ४५ ॥ शोणितौघतुङ्गैर्नान्दिवाक्यप्रचादितः ॥ जीवितार्थी ततो बाणः प्रमुखे शं-
क- रस्य वै ॥ ४६ ॥ अमृत्यद्रथसंविशो दानयः स विचेतनः ॥ तं दृष्ट्वा च प्रनृत्यन्तं भयाद्भिन्नं पुनः ॥ ४७ ॥ नन्दिवाक्यप्रणवितं भक्तानुग्रहकृद्भवः ॥ क-
रुणावशमापन्नो महादेवो ब्रवीद्भवः ॥ ४८ ॥ ईश्वर उवाच ॥ वरं वृणीष्व बाण त्वं मनसा यद्दर्शयसि ॥ प्रसादसुमुखस्तेहं प्रियोसि मम दानव ॥ ४९ ॥
बाण उवाच ॥ अजरश्चामरश्चैव भवेयं सततं विभो ॥ एष मे प्रथमो देव वरोस्तु यदि मन्यसे ॥ ५० ॥ देव उवाच ॥ तुल्यासि देवैर्तवाण न मृत्युस्तव वि-
द्यते ॥ अथापरं वृणीष्व बाण अनुग्राह्योसि मे सदा ॥ ५१ ॥ बाण उवाच ॥ यथाहं शोणितैर्दिग्धो भृशार्तो व्रणपीडितः ॥ भक्तानां नृत्यतां देव पुत्रजन्म
भवेद्भव ॥ ५२ ॥ श्रीहर उवाच ॥ निराहाराः क्षमावन्तः सत्यार्जवसमाहिताः ॥ मद्भक्ता येपि नृत्यन्ति तेपामेवं भविष्यति ॥ ५३ ॥ तृतीयं त्वमथो
बाण वरं वर मनोगतम् ॥ तद्विधास्यामि ते पुत्र सफलोस्तु भवानिह ॥ ५४ ॥ बाण उवाच ॥ चक्रताडनजा घोरा रुजा तीव्रा हि मेनघ ॥ वरे-
णासौ तृतीयेन शान्तिं गच्छतु मे भव ॥ ५५ ॥ श्रीरुद्र उवाच ॥ एवं भवतु भद्रं ते न रुजा प्रभविष्यति ॥ अक्षतं तव गात्रं तु स्वस्थावस्थं भवि-
ष्यति ॥ ५६ ॥ चतुर्थं ते वरं दास्मि वृणीष्व यदि काङ्क्षसि ॥ न तेहं विमुखस्तात प्रसादसुमुखो ह्यहम् ॥ ५७ ॥ बाण उवाच ॥ प्रमाथगणवंश्यस्य
प्रथमः स्यामहं विभो ॥ महाकाल इति ख्यातिं गच्छेयं श्लाथतीः समाः ॥ ५८ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं भविष्यतीत्याह बाणं देवो महेश्वरः ॥
दिव्यरूपोक्षतो गात्रैर्नीरुजस्तु ममाश्रयात् ॥ ५९ ॥ ममातिसर्गाद्बाण त्वं भव चैवाकुतोभयः ॥ भूयस्ते पञ्चमं दास्मि प्रख्यातवलपौरुषम् ॥ पुनर्व-
रय भद्रं ते यत्ते मनसि वर्त्तते ॥ ६० ॥ बाण उवाच ॥ वैरूप्यमद्भुतं यन्मे मा भूदेव कदाचन ॥ द्विबाहुरपि मे देहो न विरूपो भवेद्भव ॥ ६१ ॥
श्रीहर उवाच ॥ भविता सर्वमेतत्ते यथेच्छसि महासुर ॥ भवत्वं न चादेयं भक्तानां विद्यते मम ॥ ६२ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो ब्रवीन्महादे-
वो बाणं स्थितमथान्तिके ॥ एवं भविष्यते सर्वं यत्त्वया समुदाहृतम् ॥ ६३ ॥

वरं वर वरं वृणु ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

॥ ४६ ॥ ४७ ॥ न जीर्यन्ति न जरां प्राप्नुवन्ति ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ कार्यम् उच्यते ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥
 निशम्य बाणगात्रस्तु तासु चक्रे मनस्तदा ॥ आस्थितो गरुडं ग्राह्यं स तु लोकादिरव्ययः ॥ ४६ ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ वैजतेय प्रयाहि त्वं यत्र ना-
 णस्य गोधनम् ॥ यासां पीत्वा किल क्षीरममृतत्वमवाप्नुयात् ॥ ४७ ॥ आह मां सत्यभामा च बाणगावो ममानय ॥ यासां पीत्वा किल क्षीरं न
 जीर्यन्ति महासुराः ॥ ४८ ॥ विजराश्च जरां त्यक्त्वा भवन्ति किल जन्तवः ॥ ता आनयस्व शृङ्गे ते यदि धर्मो न लुप्यते ॥ ४९ ॥ अथ काय-
 लोपो वै मेव तासु मनः कृथाः ॥ इति मामब्रवीत्तस्य ताश्चैता विदिता मम ॥ ५० ॥ गरुड उवाच ॥ दृश्यन्ते गाव एतास्ता दृष्ट्वा मां वरुणालयम् ॥
 विशन्ति सहसा सर्वाः कार्यमत्र विधीयताम् ॥ ५१ ॥ इत्युक्त्वा चैव गरुडः पक्षवातेन सागरम् ॥ सहसा क्षोभयित्वा च शिवेशं वरुणालयम् ॥ ५२ ॥ दृष्ट्वा
 जवेन गरुडं प्राप्तं वै वरुणालयम् ॥ वारुणाश्च गणाः सर्वे विश्रान्ताः प्राचलंस्तदा ॥ ५३ ॥ ततस्तु वारुणं सैन्यमभिज्ञातुं सुदुर्जयम् ॥ प्रमुखे वा-
 सुदेवस्य नानाप्रहरणेद्यतम् ॥ तद्युद्धमभवद्वारं वारुणैः पद्मगारिणा ॥ ५४ ॥ तेषामापततां संख्ये वारुणानां सहस्रशः ॥ भग्नं बलमनाधृष्यं केशवेन
 महात्मना ॥ ५५ ॥ ततस्ते प्रहृता यान्ति तमेव वरुणालयम् ॥ पाटं स्थसहस्राणि पाटं स्थशूनानि च ॥ ५६ ॥ वारुणानि च युद्धानि दीप्तशस्त्राणि संयुगा ॥
 तद्वलं बलिभिः शूरैर्वलेदेव जनार्दनैः ॥ ५७ ॥ प्रद्युम्नेनानिरुद्धेन गरुडेन च सर्वशः ॥ शरैर्वैविधैस्तीक्ष्णैर्वैद्यमानं समन्ततः ॥ ५८ ॥ ततो भग्नं
 बलं दृष्ट्वा कृष्णेनाक्लिष्टकर्मणा ॥ वरुणस्यैव संकुद्धो निर्ययौ यत्र केशवः ॥ ५९ ॥ ऋषिभेदेवगन्धर्वैस्तथैवाप्सरसां गणैः ॥ संस्तूयमानो बहुधा
 वरुणः प्रत्यदृश्यत ॥ ६० ॥ छत्रेण त्रियमाणेन पाण्डुरेण वयुष्मता ॥ सलिलस्त्राविणा श्रेष्ठं चापमुद्यम्य धिष्ठितः ॥ ६१ ॥ अपांपतिरतिकुद्धः पु-
 त्रपौत्रबलान्वितः ॥ आह्वयन्निव युद्धाय विस्फारितमहाधनुः ॥ ६२ ॥ स तु प्राच्यापयच्छङ्खं वरुणः समधवात ॥ हारिं हर इव कुद्धो बाणजालैः
 समावृणोत् ॥ ६३ ॥ ततः प्रधाय जलजं पाञ्चजन्यं जनार्दनः ॥ बाणजालैर्दृशः सर्वस्ततश्चक्रे महाबलः ॥ ६४ ॥ ततः शरैर्वैविधैर्वैरुणः पीडितो
 रणे ॥ स्मयन्निव ततः कृष्णं वरुणः प्रत्ययुध्यत ॥ ६५ ॥ ततोस्त्रिं वैष्णवं चोरमभिमन्याहवे स्थितः ॥ वासुदेवो ब्रवीद्वाक्यं प्रमुखे तस्य धीमतः ॥ ६६ ॥
 इदमस्त्रं महाघोरं वैष्णवं शत्रुसूदनम् ॥ मया दत्तं वयार्थं ते तिष्ठेदानीं स्थिरो भव ॥ ६७ ॥ ततोस्त्रिं वरुणो देवो ह्यस्त्रं वैष्णवमुद्यतः ॥ वारुणास्त्रेण
 संयोज्य विजनाद् महाबलः ॥ ६८ ॥ तस्यास्त्रे वितता ह्यापो वरुणस्य विनिःसृताः ॥ वैष्णवास्त्रस्य शमने वर्त्तते समितिजयः ॥ ६९ ॥
 ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ प्रकृतिर्मया विकृतं महदादिकार्यं तदात्मिका धर्मिणी परिणामिनी पूर्वधर्म जायत इत्येवंहपं त्वत्तो जन्म लभमानेत्यर्थः । बीजभावेन जगत्कारणत्वेन च उपेत्येति शेषः ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ त्वयैव स्वात्मैव बहुलकृतम् इदं दृशमिति शेषः ॥ ७९ ॥ प्रकृतिः कारणं तं त्वां द्रष्टुमिति तादृशः प्रकृतिदेवी अहं न ॥ ८० ॥ विकारेषु अहंकारादिषु या प्रकृतिः पूर्ववाप्तनालोमद्वेषादिरूपा तस्याः विकारः स्तेयार्हिसादिरूपास्तस्य शमनार्थं त्वं वर्तसे दृष्टनिग्रहार्थं तवावतार

आपस्तु वारुणास्तत्र क्षिप्ता क्षिप्ता ज्वलन्ति वै । दह्यन्ते वारुणास्तत्र ततोऽस्त्रे ज्वलिते पुनः ॥ ७० ॥ वैष्णवे तु महावीर्ये दिशो भीता विदुदुबुः ॥ तद्गलं ज्वलितं दृष्ट्वा वरुणः कृष्णमब्रवीत् ॥ ७१ ॥ स्मर स्वप्रकृतिं पूर्वमव्यक्तां व्यक्तलक्षणां ॥ तमो जहि महाभाग तमसा मुद्ब्रूते कथम् ॥ ७२ ॥ सत्वस्थो नित्यमासीत्स्वं योगीश्वर महामते ॥ पञ्चभूताश्रयान् दोषानहंकारं च वर्जय ॥ ७३ ॥ या या ते वैष्णवी मूर्तिस्तस्या ज्येष्ठो ह्यहं तवाज्येष्ठभावेन मान्यं तु किं मां त्वं दग्धुमिच्छसि ॥ ७४ ॥ नाग्निर्विक्रमते ह्यग्नौ त्यज कोपं युयां वर ॥ त्वयि न प्रभविष्यामि जगतः प्रभवो ह्यसि ॥ ७५ ॥ पूर्वं हि या त्वया सृष्टा प्रकृतिर्विकृतात्मिका ॥ धर्मिणी बीजभावेन पूर्वधर्म समाश्रिता ॥ ७६ ॥ अग्नये वैष्णवं सौम्यं प्रकृत्यैवेदमादितः ॥ त्वया सृष्टं जगदिदं स कथं मयि वर्तसे ॥ ७७ ॥ अजेयः शाश्वतो देवः स्वयंभूभूतभावनः ॥ अक्षरं च क्षरं चैव भावाभावौ महाद्युते ॥ ७८ ॥ रक्ष मां रक्षणीयोहं त्वयानव नमोस्तु ते ॥ आदिकर्त्तासि लोकानां त्वयैतद्बहुलकृतम् ॥ ७९ ॥ विक्रीडासि महादेव बालक्रीडनैर्केशि ॥ न ह्यहं प्रकृतिद्विपी नाहं प्रकृतिदूषकः ॥ ८० ॥ प्रकृतिर्यो विकारेषु वर्तते पुरुषर्षभ ॥ तस्या विकारश्मने वर्तसे त्वं महाद्युते ॥ ८१ ॥ विकारो वा विकाराणां विकाराय न तेऽनघ ॥ तानधर्मविदो मन्दान् भवान्विकुरुते सदा ॥ ८२ ॥ इदं प्रकृतिजैर्दोषैस्तमसा मुद्ब्रूते यदा ॥ रजसा वापि संस्पृष्टा तदा मोहः प्रवर्तते ॥ ८३ ॥ परावज्ञः सर्वज्ञ ऐश्वर्यविधिमास्थितः ॥ किं मोहयसि नः सर्वान्प्रजापतिरिव स्वयम् ॥ ८४ ॥ वरुणेनवमुक्तस्तु कृष्णो लोकपरायणः ॥ भावज्ञः सर्वकृद्धीरस्ततः प्रीतमना ह्यभूत् ॥ ८५ ॥ इत्येवमुक्तः कृष्णस्तु प्रहसन्वाक्यमब्रवीत् ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ गावः प्रयच्छ मे वीर शान्त्यर्थं भीमविक्रम ॥ ८६ ॥ इत्येवमुक्ते कृष्णेन वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ वरुणो ह्यब्रवीद्धूयः शृणु मे मधुमुदन ॥ ८७ ॥

इत्यर्थः ॥ ८१ ॥ ते ते विकाराः क्रोधादयः विकाराणां दुष्टानां विकाराय विनाशाय नतु मन्दानपेक्ष्य भवान् विकुरुते । सर्वान्मनस्तव यदापि कचिदपि क्रोधो नास्ति तथापि क्रोधित एव स्वदोषात्त्वां क्रोधयन्तं पश्यन्तीत्यर्थः ॥ ८२ ॥ इदं जातं तमसा देहात्मबुद्ध्या मोहो वैषय्यम् इदं मे भूयादित्येवंरूपः ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥

समयोयं जीवन्महान्यस्य त्वं गा न प्रदास्यमिनिर्वृत्ता निश्चयः ॥ ८८ ॥ भद्रकः न यशस्येन यामिं वाग्म दुष्पत्रं देवग्नयः ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ मां हत्वा गावः
गा नयस्व ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ न्यमनवाहस्य कर्पतिहाः ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ नास्माकं गंवन्धो भवान् ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ यशमा कीर्त्य-
वरुण उवाच ॥ बाणेन सार्धं समयो मया दत्तः कृतः पुरा ॥ कथं च समयं कृत्वा कुर्या विफलमन्यथा ॥ ८८ ॥ त्वमेव वेद सर्वस्य यथा समयभेद-
कः ॥ चारित्रं दुष्यते तेन न च साद्धः प्रज्ञान्यत ॥ ८९ ॥ धर्ममार्गिशो नित्यं व्रज्यते मधुसूदन ॥ न च लोकानामप्रोति पापः समयभेदकः ॥ ९० ॥
प्रसीद धर्मलोपश्च मा भूमे मधुसूदन ॥ न मां समयभेदेन योक्तुमर्हसि मायव ॥ ९१ ॥ जीवन्नाहं प्रदास्यामि गावो वै वृषभेक्षण ॥ हत्वा नयस्व
मां गाव एव मे समयः पुरा ॥ ९२ ॥ एतच्च मे समाख्यातं समयं मधुसूदन ॥ सत्यमेव महाबाहो न मिथ्या तु सुरेश्वर ॥ ९३ ॥ यद्येवाहमनुयाहो
रक्ष मां मधुसूदन ॥ अथ वा गोपु निर्वन्धो हत्वा नय महाभुज ॥ ९४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ९५ ॥ स प्रहस्य ततो वाक्यं व्याजहारार्थकोविदः ॥ अर्धेद्यं
समयं मत्वा न्यस्तवादो गवां प्रति ॥ ९६ ॥ स प्रहस्य ततो वाक्यं व्याजहारार्थकोविदः ॥ तस्मान्मुक्तोसि यद्येवं बाणेन समयः कृतः ॥ ९६ ॥ प्रमृ-
तैर्मधुरैर्वैक्यैस्तत्त्वार्थमधुभाषितैः ॥ कथं पापं करिष्यामि वरुण त्वय्यहं प्रभो ॥ गच्छ मुक्तोसि वरुण सत्यसंधोसि नो भवान् ॥ ९७ ॥ त्वत्प्रि-
यार्थं मया मुक्ता बाणगावो न संशयः ॥ ततस्तूयानिनादेश्च भेरिणां च महास्वनैः ॥ ९८ ॥ अर्धमादाय वरुणः केशवं प्रत्यभूजयत् ॥ केशवोर्धि
तदा गृह्य वरुणाद्यदुनन्दनः ॥ ९९ ॥ बलं चापूजयद्देवः कुशलं च समाहितः ॥ वरुणायभयं दत्त्वा वासुदेवः प्रतापवान् ॥ १०० ॥ द्वारकां
प्रस्थितः शौरिः शचीपतिसहायमात् ॥ तत्र देवाः समरुतः सः ॥ १०१ ॥ गन्धर्वाप्सरसश्चैव किंनराश्चान्तरिक्षाः ॥ अनुग-
च्छन्ति भूतशं सर्वभूतादिमव्यथा ॥ १०२ ॥ आदिन्या वसवो रुद्रा आश्विनौ यक्षराक्षसाः ॥ विद्याधरागणाश्चैव ये चान्ये सिद्धचारणाः ॥ गच्छ-
न्तमनुगच्छन्ति यशसा विजयन च ॥ १०३ ॥ नारदश्च महाभागः प्रस्थितो द्वारकां प्रति ॥ तुष्टो बाणजयं दृष्ट्वा वरुणं च कलिप्रियः ॥ १०४ ॥
कैलासशिखराप्रख्यैः प्रासादैः कन्दैः शुभैः ॥ दूरान्निशाम्य मधुहा द्वारकां द्वारमालिनीम् ॥ १०५ ॥ पाञ्चजन्यस्य निधौ चक्रं चक्राहाधरः ॥
संज्ञां प्रयच्छते देवो द्वारकापुरवासिनाम् ॥ १०६ ॥ देवानुयाननिर्वापं पाञ्चजन्यस्य निःस्वनम् ॥ श्रुत्वा द्वारवतीं सर्वे प्रहर्षमतुलं गताः ॥ १०७ ॥
पूर्णकुम्भैश्च लाजैश्च बहुविन्यस्तविस्तरैः ॥ द्वारोपशोभिनां कृत्वा सर्वा द्वारवतीं पुरीम् ॥ ८ ॥
मानेन विजयेन आशास्यमानेन ॥ ३ ॥ ४ ॥ शुभैः प्रमार्दयत्कुमिति शेषः । निशाध्यासोऽपि ॥ ५ ॥ मंत्रां स्वगणमज्ञापयत् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

॥ १ ॥ ११० ॥ १११ ॥ ११२ ॥ ११३ ॥ ११४ ॥ ११५ ॥ गत्वा च दूरमित्यादि जनवाक्यम् ॥ ११६ ॥ ११७ ॥ ११८ ॥ ११९ ॥ १२० ॥ हंसादिभिर्द्रुक्ताणि ॥ २१ ॥ २२ ॥ सुशिष्टस्थ्यां सश्रीकां बहुरूपोपशोभिताम् ॥ विप्राश्चार्पं समाम्नाय यथैव कुलनेगमाः ॥ ९ ॥ जयशब्दश्च विविधैः पूजयन्ति स्म माधवम् ॥ वैननेये तमासीनं नीलाञ्जनचोपमम् ॥ ११० ॥ बबन्दिरे तदा कृष्णं श्रिया परगथा युतम् ॥ तमभनुपूर्व्यां वर्णाश्च पूजयन्ति महाबलम् ॥ १११ ॥ अमन्तं केशिहन्तारं श्रेष्ठिपूर्वाश्च श्रेणयः ॥ ऋषिभिर्देवगन्धर्वैश्चरणैश्च समन्ततः ॥ १२ ॥ स्तूयते पुण्डरीकाक्षो द्वारकोपवने स्थितः ॥ तदाश्चर्यमपश्यन्त दशार्हणसत्तमाः ॥ १३ ॥ ग्रहर्षमतुलं प्राप्ता दृष्ट्वा कृष्णं महाभुजम् ॥ बाणं जित्वा महादेवमायान्तं पुरुषोत्तमम् ॥ १४ ॥ द्वारकावासिनां वाच-
वै जगतः पिता ॥ १५ ॥ रक्षिता चैव गोता च दीर्घबाहुर्बहाभुजः ॥ वैनतेयं समारुह्य जित्वा बाणं सुदुर्जयम् ॥ १७ ॥ प्राप्तायं पुण्डरीकाक्षो मना-
स्याह्लादयन्निव ॥ एवं कथयतामेव द्वारकावासिनां तदा ॥ १८ ॥ वासुदेवगृहं देवा विविशुस्ते महारथाः ॥ अवतीर्य सुपर्णां वासुदेवो बलस्तदा
॥ १९ ॥ प्रधुम्रश्चानिरुद्धश्च गृहान् प्रविविशुस्तदा ॥ ततो देवमानानि संचरन्ति तदा दिवम् ॥ २० ॥ अवस्थितानि दृश्यन्ते नानारूपाणि स-
र्वशः ॥ हंसर्षभमृगैर्गोविंजिसारसबहिर्जैः ॥ भास्वन्ति तानि दृश्यन्ते विमानानि सहस्रशः ॥ २१ ॥ अथ कृष्णोब्रवीद्विद्विष्यं कुमारान्स्तान्सहस्रशः ॥
॥ २२ ॥ सहस्राक्षं महाभागं दानवानां भयंकरम् ॥ वन्द्यं संहताः शक्रं सगणं नागवाहनम् ॥ २३ ॥ सप्तर्षयो महाभागा भृगवाङ्गिरसमाश्रितः ॥
ऋषयश्च महात्मानो वन्द्यं च यथासुखम् ॥ २४ ॥ एते चक्रधराश्चैव तानवन्दत सर्वशः ॥ सागराश्च हृदश्चैव मत्प्रियार्थमिहागताः ॥ २५ ॥
दिशश्च विदिशश्चैव वन्द्यं च यथाक्रमम् ॥ वासुकिप्रमुखाश्च नागा वै सुमहाबलाः ॥ २७ ॥ गावश्च मत्प्रियार्थं वै वन्द्यं च यथाक्रमम् ॥ ज्यो-
तीपि सह नक्षत्रैश्चराक्षसकिन्नरैः ॥ २८ ॥ आगता मत्प्रियार्थं वै वन्द्यं च यथाक्रमम् ॥ वासुदेवचः श्रुत्वा कुमारः प्रणताः स्थिताः ॥ २९ ॥
यथाक्रमेण सर्वेषां देवतानां महात्मनाम् ॥ सर्वान् दिवोक्तो दृष्ट्वा पौरा विस्मयमागताः ॥ ३० ॥ पूजार्थमथ सभारान्ग्रह्य द्रुतमागताः ॥ अहो
सुमहदाश्चर्यं वासुदेवस्य संश्रयात् ॥ ३१ ॥

॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

प्राप्यते देवानामपि दशतमिति शेषः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ सात्वतो सात्वतानाम् एष मुख्यः सात्वत इत्यर्थः । यदुक्तं देवम् अनिरुद्धम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ १४० ॥ १ ॥ अविस्म संमुखं यथा स्यात्तथा । कालो यास्यस्यवितमिति वा ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ सहस्राः युगप ३ निर्विमन्तः मुवाञ्जिः साग्न्यन्तः । किलकिशब्दम् आध्वर्यमाध्वर्यमिति वदन्त इत्यर्थः । कौमुदीमिव कौमुदी कृष्णमुखचन्द्रप्रभां स कृष्णः अनवः शुद्धः प्रीयते तेषां मरुतेति सावः ॥ ४७ ॥ १४८ ॥ इति श्रीम० लज्जितेश्वरप्रोक्तम् ।

प्राप्यते यदिहास्माभिरिति वाचश्चरन्त्युत ॥ ततश्चन्दनचूर्णैश्च गन्धपुष्पैश्च सर्वशः ॥ ३२ ॥ किरान्ति पौराः सर्वास्तान्जयन्तो दिवौकसः ॥ लज्जैः प्रणामैर्धूपैश्च वाद्यध्वनियमेस्तथा ॥ ३३ ॥ द्वारकावासिनः सर्वे पूजयन्ति दिवौकसः ॥ आहुकं वासुदेवं च साम्बं च यदुनन्दनम् ॥ ३४ ॥ सात्यकिं चोत्तुङ्कं चैव विष्टुं च महाबलम् ॥ अङ्गुरं च महाभागं तथा निषधमेव च ॥ ३५ ॥ एतान्परिष्वज्य तदा मूर्ध्नि चाश्राय वासवः ॥ अथ शक्रो महाभागः समक्षं यदुमण्डले ॥ ३६ ॥ स्तुवन्तं केशिहन्तारं तत्रोवाचोत्तरं वचः ॥ सात्वतः सात्वतामेव सर्वेषां यदुनन्दनम् ॥ ३७ ॥ मोक्षयित्वा रणे चैव यशसा पौरुषेण च ॥ महादेवस्य भिषतो गुहस्य च महात्मनः ॥ ३८ ॥ एष बाणं रणे जित्वा द्वारकां पुनरागतः ॥ सहस्रबाहोर्बाहूनां कृत्वा द्वयमनुत्तमम् ॥ ३९ ॥ स्थापयित्वा द्विबाहुत्वे प्राप्तोयं स्वपुरं हरिः ॥ यदर्थं जन्म कृष्णस्य मानुषेषु महात्मनः ॥ ४० ॥ तदप्यवसितं कार्यं नष्टशोका वयं कृताः ॥ पिवतां मधु माध्वीकं भवतां प्रतिपूर्वकम् ॥ ४१ ॥ कालो यास्यत्यविरसं विषयेष्वेव त्यज्यताम् ॥ बाहूनां संश्रयात्सर्वे वयमस्य महात्मनः ॥ ४२ ॥ प्रणष्टशोका रंस्यामः सर्व एव यथासुखम् ॥ एवं स्तुत्वा सहस्राक्षः केशवं दानशान्तकम् ॥ ४३ ॥ आपृच्छ्य तं महाभागः सर्वदेवगणैर्वृतः ॥ ततः पुनः परिष्वज्य कृष्णं लोकनमस्कृतम् ॥ पुरंदरो दिवं यातः सह देवमरुद्गणैः ॥ ४४ ॥ ऋषयश्च महात्मानो जयाश्रीर्भिमहौजसम् ॥ यथागतं पुनर्याता यक्षराक्षसकिन्नराः ॥ ४५ ॥ पुंदरे दिवं याते पद्मनाभो महाबलः ॥ अपृच्छत महाभागः सर्वान्कुशलमव्ययम् ॥ ४६ ॥ ततः किलकिलाशब्दं निर्विमन्तः सहस्रशः ॥ गच्छन्ति कौमुदीं द्रुपं सोऽनघः प्रीयते सदा ॥ ४७ ॥ द्वारकां प्राप्य कृष्णस्तु रमे यदुगणैः सह ॥ विविधान्सर्वकामार्थान् श्रिया परमया युतः ॥ ४८ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि द्वारकायां गमने सप्तविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥ ॥ ४४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अथाहुको महाबाहुः कृष्णं ग्राह्य महाद्युतिः ॥ हर्षादुत्फुल्लनयनः श्रूयतां यदुनन्दनम् ॥ १ ॥ एवं गतेनिरुद्धस्य क्रियतां महदुत्सवः ॥ क्षेमात्प्राप्यगतं दृष्ट्वा सेव्यमानः सहस्रते ॥ २ ॥ खि० ह० वि० टीकायां सप्तविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥ ४४ ॥ अथाहुक इति ॥ १ ॥ यतोऽस्मदीयाः सर्वे मेऽगमनाः अप्सरप्रभृतिभिः सह आसतेऽनेनिरुद्धस्य महदुत्सवः क्रियतामिति योज्यम् ॥ २ ॥

३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ शकटभङ्गा-
उषापि च महाभागा सखीभिः परिवारिता ॥ रमते परया प्रीत्या चानिरुद्धेन संगता ॥ ३ ॥ कुम्भाण्डदुहिना रामा उयायाः सखिमण्डले ॥ प्रवे-
श्यतां महाभागा वैदर्भी वद्धयत्युत ॥ ४ ॥ साम्बाय दीयतां रामा कुम्भाण्डदुहिता शुभा ॥ शेषाश्च कन्या न्यस्यन्तां कुमारणां यथाक्रमम् ॥
५ ॥ वर्त्तते सोत्सवस्तत्र अनिरुद्धस्य वेदमनि ॥ गृहे श्रीधन्वन्श्चैव शुभस्तत्र प्रवर्त्तते ॥ ६ ॥ वादयन्ति पुरे तत्र नार्यो मदवशं गताः ॥ नृत्यन्ते
चाप्सरस्तत्र गायन्ति च तथापराः ॥ ७ ॥ काश्चित्प्रमुदितास्तत्र काश्चिदन्योन्यमब्रुवन् ॥ नानावर्णाभ्यर्धराः क्रीडमानास्ततस्ततः ॥ ८ ॥ अभि-
यान्ति ततोऽन्योन्यं काश्चिन्मदवशात्स्वयम् ॥ क्रीडन्ति काश्चिदक्षैस्तु हर्षादुत्फुल्ललोचनाः ॥ ९ ॥ मायूरं रथमारुह्य सखीभिः परिवारिता ॥ उषा
संप्रेषिता देव्या रुद्राण्या प्रतिगृह्यताम् ॥ १० ॥ इयं चैव कुलश्याम्या नाम्नोपा सुन्दरी वरा ॥ बाणपुत्री तव वधूः प्रतिगृह्णांश्च भामिनीम् ॥ ११ ॥
ततः प्रतिगृहीता सा स्त्रीभिराचारमङ्गलैः ॥ प्रवेशिता च सा वेदम अनिरुद्धस्य शोभना ॥ १२ ॥ देवकी रोहिणी चैव रुक्मिण्यथ विदर्भजा ॥ दृ-
ष्ट्वाऽनिरुद्धं रोदन्यः सेहहर्षममन्विताः ॥ १३ ॥ रेवती रुक्मिणी चैव गृहमुख्यं प्रवेशयत् ॥ वधूर्वदंसि दिष्ट्या त्वमनिरुद्धस्य दर्शनात् ॥ १४ ॥
ततस्तूर्यप्रणादैस्ता वरनार्यः शुभाननाः ॥ क्रियामारोभिरे कर्तुमुपा च गृहसंस्थिता ॥ १५ ॥ ततो हर्म्यतलस्था सा वृष्णिपुङ्गवसंस्थिता ॥ रमते
सर्वसदृशरूपभोगैर्वरानना ॥ १६ ॥ चित्रलेखा च सुश्रोणी अप्सरारूपधारिणी ॥ आपृष्ट्वा च सखीवर्गमुपां च त्रिदिवं गता ॥ १७ ॥ गतासु तासु
सर्वासु सखीष्वसुरसुन्दरी ॥ मायावत्या गृहं नीता प्रथमं सा निमन्त्रिता ॥ १८ ॥ सा तु प्रद्युम्नगृहिणी सुयां दृष्ट्वा सुमध्या ॥ वासोभिरन्नपानैश्च
पूजयामास सुन्दरीम् ॥ १९ ॥ ततः क्रमेण सर्वास्ता वधूभूषां यदुन्मियः ॥ आचारमनुपश्यन्त्यः स्वधर्ममुपचक्रिरे ॥ २० ॥ वैशम्पायन उवाच ॥
एतत्ते सर्वमाख्यातं मया कुरुकुलोद्ग्रहं ॥ यथा बाणो जितः संख्ये जीवन्मुक्तश्च विष्णुना ॥ २१ ॥ द्वारकायां ततः कृष्णो रमे यदुगणैर्वृतः ॥ अ-
न्वशास्तन्महो कृत्स्नां परया संयुतो मुदा ॥ २२ ॥ एवमेपावर्तार्णो व पृथिवी पृथिवीपते ॥ विष्णुर्यदुकुलश्रेष्ठो वासुदेवोतिविश्रुतः ॥ २३ ॥ एतैश्च
कारणैः श्रीमान्वसुदेवकुले प्रभुः ॥ जातो वृष्णिषु देवव्यां यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ २४ ॥ निवृत्ते नारदग्रन्थे यन्मया कृतं समासतः ॥ श्रुतास्ते
विस्तराः सर्वे ये पूर्वं जनमेजय ॥ २५ ॥

दिवरुणजनानैः ॥ २४ ॥ निवृत्ते दत्तोनात्वेन समाहिते नारदग्रन्थे आश्रयं को धन्य इत्येवंक्ष्य पूर्वमुक्तं इति शेषः ॥ २५ ॥

यत्र कः सर्वोत्तम इत्यव्यंशे विषये ते तव संशयोऽस्मैसौ माथुरे कल्पे यदुषु प्रवतोऽवतारं रुद्रजयेन निर्णीत इत्यर्थः । वासुदेवात्मिका गतिः परायणं वासुदेवगतिः सा प्रसिद्धा । तद्विष्णोः परंपदं, सा काष्ठा सा परा गतिरित्यादागमेषु इत्यर्थः ॥ २६ ॥ सर्वोच्चिति । अन्यत्राप्याश्वार्थदर्शनं विष्णुनप्रवेशादेवेत्यर्थः ॥ २७ ॥ एष विष्णुः धनितां धन्यकृ-
विष्णोस्तु माथुरे कल्पे यत्र ते संशयो महात् ॥ वासुदेवगतिश्चैव सा मया समुदाहृता ॥ २६ ॥ आश्वार्थं चैव नान्यद्वै कृष्णश्चाश्वार्थसंनिधिः ॥ सर्वै-
ष्वश्वार्थकल्पेषु नास्त्याश्वार्थमवैष्णवम् ॥ २७ ॥ एष धन्यो हि धन्यानां धन्यकृद्भ्यभावनः ॥ देवेषु तु स दैत्येषु नास्ति धन्यतराच्युतात् ॥ २८ ॥
आदित्या वसवो रुद्रा आश्विनौ मरुतस्तथा ॥ गगनं भूदितृश्वैव सलिलं ज्योतिरेव च ॥ २९ ॥ एष धाता विधाता च संहर्ता चैव नित्यशः ॥ सत्यं
धर्मस्तपश्चैव ब्रह्मा चैव पितामहः ॥ ३० ॥ अनन्तश्चैव नागानां रुद्राणां शंकरः स्मृतः ॥ जङ्गमाजङ्गमं चैव जगन्नारायणोद्भवम् ॥ ३१ ॥ एत-
स्माच्च जगत्सर्वं प्रसूयेत जनार्दनात् ॥ जगच्च सर्वं देवेशे तं नमस्कुरु भारत ॥ ३२ ॥ पूज्यश्च सततं सर्वदेवरेपे सनातनः ॥ इत्युक्तं बाणयुद्धं ते
माहात्म्यं केशवस्य तु ॥ ३३ ॥ वंशप्रतिष्ठामतुलं श्रवणादेव लप्स्यसे ॥ ये चेदं धारयिष्यन्ति बाणयुद्धमनुत्तमम् ॥ ३४ ॥ केशवस्य च माहात्म्यं
नाधर्मस्तान्भजिष्यति ॥ एषा ते वैष्णवी चर्या मया कात्स्न्येन कीर्तिता ॥ ३५ ॥ पृच्छतस्तत् यज्ञोस्मिन्निवृत्ते जनमेजय ॥ आश्वार्थपर्वं निखिलं
योहीदं धारयेन्नृप ॥ ३६ ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके स गच्छति ॥ कल्प्यमुत्थाय यो नित्यं कीर्तयेत्सुसमाहितः ॥ ३७ ॥ न तस्य दुर्लभं
किंचिदिह लोके पत्र च ॥ ब्राह्मणः सर्वेदी स्यात्क्षत्रियो विजयी भवेत् ॥ ३८ ॥ वैश्यो धनसमृद्धः स्याच्छूद्रः कामानवाप्नुयात् ॥ नाशुभं प्राप्नुया-
न्किंचिदधिमायुर्लभेत सः ॥ ३९ ॥ सौतिरुवाच ॥ इति पारीक्षितो राजा वैशम्पायनभाषितम् ॥ श्रुतवानचलो भूत्वा हरिवंशं द्विजोत्तमाः ॥ ४० ॥
एवं शौनक संक्षेपाद्विस्तरेण तथैव च ॥ प्रोक्ता वै सर्ववंशस्ते किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ४१ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि
उषाहरणसमाप्तिर्नामाष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥ समाप्तमिदं विष्णुपर्वं ॥ तस्य धन्य इत्यन्यं करोति । एष हेवानन्दयतीति श्रुतेः ।
धन्यानां मानुषानन्द्यादिहिरण्यगर्भान्नामानान्दिनामानन्दभावनः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ हरिवंशं श्रुतवान् यतः अतो
निर्मलो निष्पापोऽभूत् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायामष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

१ लिखितमुक्तं अध्यायद्वय भविष्यपर्वस्थमत्र पर्वणि लिखितैतत्सर्वमाप्तिः ।

इदं सर्दिकं विष्णुपर्वं श्रीकृष्णदासात्मजेन गंगाविष्णुना कल्याणनगर्यै स्वकीये " लक्ष्मीविक्रमेश्वर " मुद्रणालारे संमुख प्रकाशितम् । शकाब्दाः १८१८, संवत् १९५३.